

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

[व्याख्यानविभागे तृतीयसंपुटम्]

तत्त्वटीका—निक्षेपरक्षा—सच्चरित्ररक्षा—श्रीपाञ्चरात्ररक्षा—सव्याख्यान भूगोलनिर्णयादिकम् ॥

पर्यवेक्षकः परिष्कारकश्च

॥ श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करः अण्णंगराचार्यः ॥

प्रकाशनादिसर्वाधिकारी :

विद्वान् अ. संपत्कुमाराचार्यः, M. A.,

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् :

ग्रन्थमालाकार्यालयः

३९, सन्निधिवीथी, कञ्जीवरम्.

श्रीरङ्गक्षेत्रे श्रीविलासमुद्रालये समुद्रित.

1941

Price 6 Rs.]   ॥ मूल्यं रूप्यक[illegible]मात्रम् ॥   [Postage Extra.

॥ पुस्तकसूची ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायाम्—

१. **स्तोत्रावलीविभागः** । हयग्रीवस्तोत्रादि पादुकासहस्रान्त सकलस्तोत्रजालसमलंकृतः ।	२	०	०
२. **वेदान्तविभागे**—प्रथमसंपुटम् । अधिकरणसारावली शतदूषणी च ।	३	०	०
३. ,, द्वितीयसंपुटम् । मीमांसापादुका, सेश्वरमीमांसा, न्यायपरिशुद्धिः, न्याय-सिद्धाञ्जनं च ।	३	०	०
४. ,, तृतीयसंपुटम् । सर्वार्थसिद्धिसमेतः तत्त्वमुक्ताकलापः ।	४	०	०
५. **काव्यनाटकविभागः** । हंससंदेशः, सुभाषितनीवी, यादवाभ्युदयः, संकल्पसूर्योदयश्च ।	३	०	०
६. **व्याख्यानविभागे**—प्रथमसंपुटम् । ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् , चतुःश्लोकीभाष्यम् , स्तोत्ररत्न-भाष्यम् , गद्यभाष्यं च ।	२	०	०
७. ,, द्वितीयसंपुटम् । गीतार्थसंग्रहरक्षा, गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका च ।	५	०	०
८. ,, तृतीयसंपुटम । तत्त्वटीका, निक्षेपरक्षा, सच्चरित्ररक्षा, पाञ्चरात्ररक्षादिकं च ।	४	०	०
सर्वपूर्वाचार्यप्रणीतसकलस्तोत्राणि	१	८	०

॥ विशेषतोऽवधेयम् ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकप्रणीता द्वात्रिंशद्रहस्यग्रन्था द्राविडगाथाप्रबन्धाश्च संप्रदायविभागे अन्तर्गताः । ते च सुशोभनैरान्ध्राक्षरैस्सुष्ठु सम्मुद्रितास्सन्ति । मूल्यम्	५	०	०
आन्ध्राक्षरैरेव मुद्रितायाः श्रीभगवद्रामानुजग्रन्थमालायाः	६	०	०
तादृश्याः श्रीमद्वरवरमुनीन्द्रग्रन्थमालायाः रहस्यव्याख्यानविभागमात्रस्य	६	०	०

प्राप्तिस्थानम् :—

'ग्रन्थमाला आफीस'

३९. सन्निधि वीथी,

कञ्जीवरम्.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायाः ॥

॥ उपसंहारविज्ञप्तिः ॥

अयि भोस्सहृदयमहाभागाः !

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालाप्रकाशनात्मकेनानेन सुमहत्तरेण कैङ्कर्येण भगवान् भागवताः पण्डितपरिबृढाश्च समाराधनीया इति मितमतिः परिमितोपकरणश्चायं जनः स्वप्नेऽपि नाचकलत् । अथापि सत्यमकाण्डे भगवदनुग्रहेण निरवग्रहेण परिपेचे । भागवतानां प्रबलेन प्रसादेन फलेग्रहिणा बभूवे । पण्डितप्रकाण्डानां शुभानुध्यानेन निस्समाभ्यधिकेनाभिवबृधे ।

किं भूयसा ? श्रीवैष्णवमण्डलस्य कृत्स्नस्य ममैव वा सुकृतसर्वस्वेन सद्यस्सफलेन संबभूवे । अवाङ्मनसविषयेण प्रचुरेण प्रमोदेन सन्निधानमस्मदीयमन्तःकरणमखिलजगदन्तर्यामी स एक एव हि परमः पुमान् याथातथ्येन विज्ञातुमलम् । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य द्विजन्मन इव, यथावदनुष्ठितनित्यनैमित्तिकाद्यशेषकर्मसमुच्चयस्य परमैकान्तिन इव, स्वपादपरिसरप्रणिपतितनिखिलमहीपतिनिवहस्य चक्रवर्तिन इव, श्रीमद्वकुलाभरणमुनीन्द्रदिव्यब्रह्मसंहितासंस्तवसमधिगतपरतत्त्वयाथात्म्यस्य परमपवित्रचरित्रस्य महात्मन इव, निरन्तरचिन्त्यमानानन्तशयानन्तचिरन्तनोदन्तसन्तान साक्षात्कारहठात्कारसमुदञ्चितरोमाञ्चवितते र्विलक्षणयोगिप्रवरस्येव च ममापि मनः संप्रति समाभ्यधिकरहितसंतोषसुभगं समुल्लसतीति नेयं प्रौढोक्तिः, यदहो प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहोर्वामनस्येव मम प्रवृत्तिविशेषोऽयमपहास्यतामनुत्पादयन् गुणपक्षपातिभिर्महात्मभिरभिनन्दनीयतामेव समुदपादयदिति ।

कतिपयमासेभ्यः पुरस्तात् श्रीरङ्गदिव्यक्षेत्रमधिजग्मुषा दासेन तत्र श्रीमदहोबिलसंयमिसार्वभौमास्थानमलङ्कुर्वाणास्सुप्रसिद्धवैदुष्यवैभवाः सौशील्यनिधयः "श्री इञ्जिमेडुस्वामिपादा" इति सुप्रसिद्धा यतीन्द्रास्समसेविषत । तदात्वे श्रीस्वामिचरणैः परमकृपापेशलमनुगृहीतं दिव्यं वचः—"आयुष्मन्! एतादृशीं ग्रन्थमालां समुद्रद्य प्रकाशयितुमहमध्यवस्यन्नवर्तिषि ; तवेयं प्रवृत्तिस्सत्यमसूयामेव मे समुदपादयत् ; दुष्परिहरमेत्र मे तदिदं दुःखम् ; आस्तां नाम ; आचार्यकटाक्षं त्वयि सहसा प्रसृतं को वा निरोद्धुमलम् ? यथाकथञ्चित् सुशोभनो लोकोपकारस्संपन्न एवेति सुबहु संतुष्यामि" इति ।

वस्तुतस्सुमहत्तरमिदं कैङ्कर्यं सुबहूनां महात्मनामुच्चावचैरुपकारविशेषैस्सुशोभनं संपन्नमिति तेषुतेषु सुचिरस्मरणीयनामसु महाभागेषु हार्दं कार्तज्ञ्यमाबिभ्राणोऽयं जनस्तेषां सतां छायाचित्राणि संपाद्य सांप्रतं प्रकाशयन्नधुनैव स्वात्मानमतीव धन्यं मन्यते । प्रकाशितेषु चैतेषु छायाचित्रेषु यः खलु परमपावनो दिव्यमङ्गलविग्रहः प्रथमतस्समुल्लसति, सत्यं स एक एव ग्रन्थमालामिमां निष्प्रत्यूहनिर्वृत्तमुद्रणामन्वगृह्णादिति तामेव दिव्यमूर्तिं क्रियासमभिहारतः प्रणतिकर्मकर्मीकुर्वन्नसौ दासस्सप्तजन्मानुबन्धिनीं कृतज्ञतां बिभर्ति । तेषामेव श्रीस्वामिचरणानां निरवग्रहमनुग्रहम् अकम्पांचानुकम्पामवलम्ब्य क्रमशस्सुबहून् ग्रन्थानेवमेवं प्रकाशयिष्यति दासजनोऽयमिति प्रेक्षन्तां प्राज्ञपुंगवाः ।

सिद्धित्रयम्, आगमप्रामाण्यम्, सहस्रनामभाष्यम्, सव्याख्यस्तत्त्वसारः, वेदान्तकौस्तुभः, अथर्वशिखाविलासः, परिकरविजयः, सद्विद्याविजयः, सव्याख्या अध्यात्मचिन्ता, श्रीवैष्णवाचार्यप्रणीतसकलस्तोत्रग्रन्थाः— इत्यमी प्रबन्धा अचिरात्संमुद्रय प्रकाशयितुमिष्टास्सन्ति। विश्वजनोपचिकीर्षया देवनागराक्षरैरेव मुद्रणं संपत्स्यते। "एतावतीं गमयितुः पदवीं दयालोः शेषाध्वलेशनयने क इवातिभार" इति दिव्यसूक्तिमनुध्यायतोऽस्य जनस्य सर्वथा नैर्भर्यमनपायमेवेत्यखिलमवदातम्।

इति श्रीवैष्णवदासदासानुदासः

श्रीकाञ्ची. प्रतिवादिभयङ्कर - अण्णङ्गराचार्यः

(ग्रन्थमालासंपादकः।)

श्लो. विक्रमवर्षे मेषे श्रोणायां जातमुद्रणारम्भा।
सैषा मालाऽवसिता विष्वब्दनभस्यमासि हस्तर्क्षे॥

INTRODUCTORY

Some two years ago, I had not the slightest idea that I would publish Sri Vedanta Desika Grantha Mala. The task is such a great one, that an ordinary person like my humble self can never dream of it. But, some how, by the grace of the Almighty Lord, blessings of elders, and encouragement of friends and well-wishers, I happened to undertake the publication of this great series and bring it to a successful conclusion within a year and half.

Many are the noble souls that have helped me in this great task and I find it really difficult to repay their kindness in anyway. I have procured their photos and appended them to this volume.

In conclusion, I cannot, but make a spacial mention of the kindness and boundry of His Holiness Sri Parakala Swamigal of Mysore, as that has been highly responsible for the speedy publication of this series. By his grace and kindness, I hope to publish many more valuable gems of our Sampradayic literature. It is my firm belief that the encouragement that I have recieved from one and all, for this publication will continue in future, also.

P. B. Annangaracharya,
Editor Granthamala,
CONJEEVERAM.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[व्याख्यानविभागे तृतीयसंपुटम्]

॥ श्रीभगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतं श्रीभाष्यम् ॥

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

श्रीभाष्यव्याख्या

॥ तत्त्वटीका ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

स जयति यतिराजमुनिः करुणाजलधिः क्षमापरिष्कारः । करिशैलकृष्णमेघः काङ्क्षितवर्षी यदर्पितैस्तोयैः ॥ १

स्वतस्सिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटं सुधासध्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रय्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ २ ॥

प्रणम्य वरदाचार्यवादिहंसाम्बुदावपि । त्रय्यन्तसूत्रभाष्यार्थतत्त्वटीका विधीयते ॥ ३ ॥

असावनतिसङ्क्षेपादतिविस्तरवर्जनात् । सर्वन्यायानुकूलत्वाद्ग्राह्यतां सारवेदिभिः ॥ ४ ॥

शातितः शतदूषण्यां शङ्करादिमुधाग्रहः । शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रकुलीनेन वेदान्ताचार्यसूरिणा । शश्वद्विधीयते विश्ववैतण्डिकविधूननम् ॥ ६ ॥

निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुत(ति)चिन्तितप्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपङ्क्तिका ॥ ७ ॥

तत्र तावत्—

अखिलेत्यादिभाष्यस्य दृश्यार्थानभिदध्महे। विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥

तस्यार्थस्य च सौत्रत्वात्तद्विस्तारात्मकं पुनः। अनवद्यमिदं पद्यं भाष्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥

यद्यपि * अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रं ब्रह्म जिज्ञासोः तद्विचारस्य कर्तव्यत्वे प्रवृत्तम्; तथापि शारीरकविषयादिष्वप्यर्थतो वर्तते, यथा धर्मजिज्ञासासूत्रम्। आहुश्च— * अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्। धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥ इति। एवमत्रापि,

ब्रह्मेति तावद्विषयं प्राप्यत्वेन प्रयोजनम्। जिज्ञासाकर्मभावेन संबन्धमपि चाब्रवीत् ॥ १० ॥

निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः; बृहतिधातोः * बृहेरम् च इति मनिन्प्रत्यये अमागमे च ब्रह्मेति व्युत्पत्तेः, * ब्रह्म परिवृढं सर्वतः इति यास्कोक्तेश्च। यत्तु आथर्वणिकी निरुक्तिः बृंहणत्वमप्याह— * बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति, पौराणिकी च प्रसिद्धिः, * बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत इति, तद्गोबलीवर्दन्यायादिति न विरोधः। (बृंहणत्वस्य बृहत्त्वविशेषत्वाच्च। तदयमर्थः—स्वतो बृहत् बृंहणत्वेनापि बृहदिति। प्रयुक्तपदान्तरपौनरुक्त्यपरिहाराय सामान्यशब्दसङ्कोचो गोबलीवर्दन्याय इति लक्षणानुसारेण बृहच्छब्दो बृंहणत्वात्मकबृहत्त्वादन्यत्र वर्तते। यथा * विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते इति।) तेनानवधिकातिशयबृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके। अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमपि अनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थः * बृहति बृंहयति इति पृथगभिधानस्वारस्यात्, * बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च इति समुच्चयोपादानस्वारस्याच्चेत्याचक्षते। वयं तु ब्रूमः— उभयत्रापि विरोधाभावादुभयथाऽप्याचक्ष्महे इति। अयमत्र संग्रहः—

बृहत्त्वं ब्रह्मशब्दार्थो बृंहणत्वं तु तद्विदा। यद्वाऽर्थो ब्रह्मशब्दस्य बृंहणत्वं बृहत्त्ववत् ॥ ११ ॥

अथवा बृहत्त्वबृंहणत्वसमुच्चयो वा। एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं जन्माद्यधिकरणभाष्ये * उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् बृंहणं च, बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् इति। अनयोश्च सर्वातिशायित्वमपरिच्छेदात् यास्कनिरुक्तिसामर्थ्याच्च सिध्यति।

अनुपाधिकनिर्देशे(शो) ह्यसंकोचो मनीषिभिः। सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥ १२ ॥

ईदृशं ब्रह्म अस्य शास्त्रस्य प्रधानविषयः; प्राप्यतया परमं च प्रयोजनम्; निरुक्तिद्वयार्थस्य द्विकाभ्यां विवरणात्।

प्राप्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येद्बृंहणत्वस्य कीर्तनात्। स्वप्राप्तेः साधनत्वं हि बृंहणत्वमिहोच्यते ॥ १३ ॥

न च बृहतिधातौ बृंहयतीत्यभिधानस्य विरोध इति वाच्यम्, * बृह बृहि वृद्धाविति धातुद्वयसिद्धत्वान्निरुक्तिद्वयवाक्यस्य।

अर्थमात्रे च तात्पर्यादन्यधातोश्च संग्रहः। तस्य धातोरिदित्त्वाच्च नुमागमसमन्वयः ॥ १४ ॥

प्रयोजनं चात्रावश्यं वक्तव्यम्। तदप्याहुः— * सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्। यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ इति। * मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रया। न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् ॥ इति च।

संबन्धस्तु विषयभूतेन ब्रह्मणा निर्णायकत्वादिः, प्रयोजनभूतेन प्रापकत्वादिः, जिज्ञासापदविवक्षितविचारसाध्यविदीतितन्मूलविनतितत्साध्यरक्षारूपैस्तु प्रयोजनैः यथार्हं साक्षात्परम्परया वा हेतुत्वबोधकत्वे।

शास्त्रारम्भेषु सर्वत्र संबन्धः कथ्यते बुधैः । असंबद्धप्रलापत्वे न प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

तदेवं सौत्रमेव विषयादित्रिकं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमुपादित्सार्थं च विशेषतः ख्यापयन् प्रारिप्सितप्रबन्धस्य अविघ्नेन परिपूर्त्यर्थं प्रचयार्थं च शङ्कितप्रत्यूहशान्त्यै शिष्टाचारादिसिद्धमिष्टदेवभक्त्याशीरूपं मङ्गलं स्वात्मनाऽनुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं स्वकृतानुकीर्तनेन तेषां महिष्ठमङ्गलार्थं चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः— **अखिलेति ।**

गुरोराचारमाश्रित्य वर्तन्ते मङ्गलार्थिनः । यान्यस्माकमिति श्रुत्या तदेतदभिधीयते ॥ १६ ॥

नमस्क्रियावस्तुनिर्देशावप्यर्थसिद्धौ, सर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्वोक्तेः । उक्तं च— * नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः इति । अत्र सप्तम्यन्तैः सिद्धविषयप्रयोजनोक्तिः; **श्रुतिशिरसीत्यवान्तरविषयसंग्रहः ॥**

यथा हि वेदवाक्यस्य विषयो ब्रह्म कथ्यते । तथैव सूत्रवाक्यस्य त्रय्यन्तः परिकीर्त्यते ॥ १७ ॥

विदीप्तिविनतरक्षाशब्दैः साध्यप्रयोजनत्रयकीर्तनम्, अत्र विशिष्टा दीप्तिः विदीप्तिः—निर्णयः । स तु विचारतः । यथाहुः— * धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ इति । उक्तं च **न्यायसुदर्शने**— * ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि । इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥ इति; * वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तृमतिमान्द्यापराधनिमित्तसंशयविपर्ययापनोदनमनया क्रियत इति च ।

प्रयोजनोक्तिराप्तत्वनिश्चये निश्चयं दिशेत् । तत्संदेहेऽप्युपादित्सां सिद्धां सन्धुक्षयेदसौ ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयेऽपि स्वापेक्षितप्रयोजनविशेषवत्त्वनिश्चयस्तु वक्तृवाक्यादृते न सिध्यतीति प्रयोजनकथनमवश्यकर्तव्यमेव । तदिह संबन्धोऽपि सूचित एव, संबन्धाश्रयभूतशास्त्रप्रयोजनादीनामुपादाननान्तरीयकत्वात्संबन्धावगमस्य ।

विचारत्वं विचार्यत्वं निर्धार्यत्वं तथेतरत् । प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च संबन्ध इति कथ्यते ॥ १९ ॥

तत्र तत्त्वत्रयमर्थपञ्चकमित्यादिकमध्यात्मविद्भिरत्यादरेण परिगृहीतमर्थजातं स्वयमेव सूरिभिः संप्रत्याय्यमिति न विविच्य लिख्यते ।

विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् । अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते ॥ २० ॥

स च मङ्गलाचारः केषुचिद्ग्रन्थेष्वदृष्टोऽपि निमित्तफलाभ्यामुन्नेयः । आहुश्च— * प्रारिप्सितं निमित्तं स्यादविघ्नेन समापनम् । प्रचयश्च फलं तस्मान्मङ्गलाचार इष्यते ॥ इति । अविघ्नसमाप्त्यादिसंवलितस्य प्रबन्धारम्भस्य तत्राधिकारिविशेषणत्वमित्यर्थः । उक्तं च विवरणकारैः— * संवलितमत्र विशेषणम्, जातेष्टिवत् । यथा जातेष्टौ पुत्रजन्मनो निमित्तत्वेऽप्यार्थवादिकानां पुत्रगतपूतत्वादीनां फलत्वकल्पनम् । न च गौरवम्, फलस्य विशेषणत्वे प्रवृत्तिसौकर्यात् । फलमात्रे तु गर्हानुपपत्तिः । न हि काम्याकरणे गर्हा इति । अथवा शबरशङ्करग्रन्थयोरनीश्वर प्रतिपादकत्वात् ईश्वरनमस्कारादिमङ्गलं न कृतमिति व्याचक्षते । न च पक्षिलादयः परमास्तिका निमित्ते सत्यपि मङ्गलं नाचरन्तीति सिद्धं भवति, अपि तु कृतस्यापि नमस्कारादेः मङ्गलस्य ग्रन्थनिवेशमेव न कृतमिति व्याकुर्वते । केचित्तु ईश्वरवाचकस्य प्रमाणशब्दस्य प्रथमोपादानात् कृतमङ्गलाचार एव पक्षिलमुनिरिति व्याचख्युः । अननुष्ठितमङ्गलत्वे वा कथं फलसिद्धिः ? अनुष्ठितमङ्गलानां तु फलव्यभिचारः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमवलम्बते । नन्वारब्धसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यभावादकर्तव्यत्वं मङ्गलाचारस्य । अयं खल्व-

नधिगतवेदानामश्रुतमीमांसानामालापः, अविगीतशिष्टाचरस्यैव मूलप्रमाणकल्पकत्वात्। तत एव चोदनालक्षणत्वसिद्धिः। न च मङ्गलाचाराभावेऽपि फलं दृष्टमिति वाच्यम्, संसारस्यानिदंप्रथमतया तस्यापि भवान्तरीयसुकृतविशेषनिबन्धनत्वात्। न च किमनेन मङ्गलाचारेण? तदेव फलं प्रददातीति वाच्यम्। तत्सद्भावे निश्चयाभावात्, निमित्तानुबन्धिनो नैमित्तिकस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वेनावश्यकत्वाच्च।

किंचिदारभमाणस्य बुद्धिस्थं पूरणादिकम्। त्यक्त्वाऽन्यफलक्लृप्तिस्तु नीतिमद्भ्यो न रोचते॥ २१॥
भक्तिराशास्यमानाऽपि पूरणप्रचयाविह। नोपरुध्य प्रवर्तेत सा च तौ च तदाशिषा॥ २२॥
भक्तिर्हि मङ्गलतमा तद्बोधादेश्च कारणम्। तस्मात्सर्वप्रधानत्वाद्भक्तेराशासनं वरम्॥ २३॥
अथवा भक्तिभेदत्वान्नमस्कारार्चनादिकम्। सर्वमेव हि मङ्गल्यमाशास्यमिह मन्महे॥ २४॥

स्यादेतत्। अस्तु तावन्मङ्गलाचारः। मङ्गलनिबन्धस्तु तत्तद्भाष्येष्वदर्शनादयुक्त इति चेन्न, उपयोगादनिषेधात्।

शिष्याणां शिक्षणं तावत्तेषां स्वकृतकीर्तनात्। महिष्ठमङ्गलावाप्तिस्तत्फलं प्रागुदीरितम्॥ २५॥

द्रमिडभाष्यादिषु * नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलैकबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे, नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः इत्यादिभ्यः तद्दृष्टेश्चावश्यकर्तव्य एवायमाचारः। ईश्वरापह्नोतॄणामाचारो नास्थेय इति प्रागेवोक्तम्। * स्मृत्याचारविरोधे तु स्मृतिरेव बलीयसीति न्यायाच्च सिद्धमेतत्। स्मर्यते च तत्र मङ्गलाचारः— * मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्। जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते॥ इत्यादिभिः॥

करणत्रयसारूप्यात् कथ्यते मङ्गलक्रिया। तस्माद्ग्रन्थनिवेशोऽपि मङ्गलस्य प्रमाणवान्॥ २६॥
पूर्वे पुलस्त्यमुख्याश्च क्रियासमभिहारतः। कार्यारम्भेषु सर्वेषु मङ्गलाशासनं विदुः॥ २७॥

मङ्गलाचारः पुराणारम्भे दृष्टश्च * प्रणिपत्याभिवाद्य चेति गुरुप्रणिपातादिरूपः। अत एव * युष्मदस्मदित्यादौ कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य प्रत्यक्तत्त्वानुसन्धानेन मङ्गलत्वमाचख्युर्व्याख्यातारः। तच्च मन्दम्, युष्मदर्थानुसन्धानस्यैव तत्रापि प्राथम्यात्, मध्यलघुत्वेन वह्निदेवत्यस्य रगणस्य निवेशाच्च।

शन्नोमित्रादयो मन्त्राः शतं ते सूरिभिः स्मृताः। कर्मानुष्ठानकालेषु पठितव्या मनीषिभिः॥ २८॥

एवमिह पद्यनिबन्धनचोद्यमप्यपास्तम्। दृष्टं च केषुचित् * प्रणम्य हेतुमीश्वरमित्यादि।

अकारोपक्रमश्चास्मिन्मङ्गलत्वाभिसन्धितः। निःशेषत्वं तु सुगमं निखिलेत्यपि भाषिते॥ २९॥
अन्यार्थोऽप्यत्र वर्णोऽयं विष्णुनामस्वभावतः। यदृच्छाशङ्खशब्दादिन्यायाद्भवति मङ्गलम्॥ ३०॥
आदौ च पाणिनीयादेस्तथाऽन्यैरनुवर्णितः। सूत्रे चाथादिरन्यार्थस्तदर्थोऽप्यन्वमन्यत॥ ३१॥
अतोऽप्यत्र शुभत्वं स्याद्वैकल्यप्रतिषेधतः। निषेध्यभेदतो ह्यस्य शुभाशुभविकल्पना॥ ३२॥
अपहन्तव्यदुःखोक्तिमप्यारम्भे शुभां विदुः। अपौष्कल्यनिषेधेऽस्मिन्नतः कैमुत्यमक्षतम्॥ ३३॥
आदावखिलशब्देऽस्मिन्नगणत्वनिवेशनम्। आयुःपूर्तिनिदानत्वादविघ्नायैव कल्पते॥ ३४॥
सर्वस्यापि गणस्यात्र नगणो हि विशिष्यते। तत्रादिमचतुष्पद्यामष्टार्थानपरान् विदुः॥ ३५॥
विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान्। व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः॥ ३६॥

चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं द्विधा । परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ॥ ३७ ॥
स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निश्शेषोद्धार इत्यपि । पौरुषेयेषु वाक्येषु प्रयोजनविशेषतः ।
प्रकृतानुगुणानेकविवक्षा ह्याश्रिता बुधैः ॥ ३८ ॥

प्राहुः किल वार्तिककाराः * लोक इत्यादिभाष्यार्थविवरणे— * लोक इत्यादि भाष्यस्य षडर्थान् संप्रचक्षते । सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथापरे ॥ परिसङ्ख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् । इति । * लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यानि । नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा इति भाष्यम् । आपादचूडं सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायाः संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या ; भवदासादिव्याख्यायामुक्तप्रकारवैपरीत्यख्यापनादुपालम्भः ; सूत्रस्य स्वरसार्थप्रतिपादनस्वाभाव्येन व्याख्यानानपेक्षत्वकथनेन सूत्रं न व्याख्यायते सूत्रेण श्रुतिरेव व्याख्यायत इति सूत्रव्याख्यानप्रतिक्षेपात्प्रत्याख्यानम् ; श्रुतिसूत्रविसंवादे सूत्रस्य स्वारसिकार्थप्रहाणेनाध्याहारादिभिः कथंचिन्नेयत्वेन यथाश्रुतपरिग्रहस्यापास्तत्वात्परिसंख्या ; जैमिनिसूत्राणां स्वरसार्थप्रतिपादकत्वस्वाभाव्येनोपवर्णनात्सूत्रकारस्तुतिः ; अथशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वावश्यंभावित्वेऽपि वृत्तादर्शनादिभिरानन्तर्यार्थत्वं न विद्यत इति पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत इत्यथशब्ददूषणमिति भाष्यार्थविभागः ।

एकस्मिन्नेव भाष्ये तैः षडर्था यद्वदीरिताः । तद्वदेव दशाप्यर्थानत्राप्याचक्ष्महे वयम् ॥ ३९ ॥
सर्वव्याख्यादिकं तावदर्थषट्कं निदर्शनम् । तथा पक्षिलभाष्यादौ तत्तदर्थाः प्रदर्शिताः ॥ ४० ॥
संजिघृक्षितनानार्थैः सूत्रकारादिभिस्तथा । तन्त्रावृत्त्यनुनिष्पाद्याः कल्पितास्तद्वदेव नः ॥ ४१ ॥

दृश्यते हि * दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येकस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमात्मनित्यत्वमिन्द्रियनानात्वं विषयस्थैर्यं गुणगुणिभेद इत्याद्यर्थजातम् ।

तदिह सूत्रार्थोक्तौ ब्रह्मशब्देन व्याख्येयसंग्रहः । तन्निरुक्ती पादाभ्यां दर्शिते । श्रीनिवासत्वं तदुपपादकं लिङ्गम् । अथेत्युक्तमानन्तर्यं श्रुतिशिरसीतिव्याख्येयक्रमान्मुख्यक्रमतः स्थाप्यते । अतश्शब्दोक्तो विशिष्टारम्भहेतुर्विदीत इत्यनेनोद्गृहीतः । ममेत्यर्थसिद्धजिज्ञासाधिकार्युदाहृतिः । शिष्टेन सर्वोत्कृष्टवस्तुगोचरतया स्वयं च स्वादुतया आशीर्विषयोपायविशेषोक्त्या तद्विषयब्रह्मविचारस्य सन्प्रत्ययसूचितरागप्राप्त्युत्तम्भनादर्थादनारभ्यत्वभ्रमापोहः ।

सूत्रार्थयोर्द्वयोरर्थः फलतः प्रतिपादितः । अत्र शब्दस्तु सूत्रार्थस्तस्मान्न पुनरुक्तता ॥ ४२ ॥
द्वितीयसूत्रभावस्थकृत्स्नलक्षणसंग्रहे । ब्रह्मेति लक्ष्यं शिष्टैस्तु तल्लक्षणसमाहृतिः ॥ ४३ ॥
नोद्देशमात्रात्प्रमितिः परीक्षा लक्षणाश्रया । प्राधान्याल्लक्षणस्यात्र प्रतिपत्तिर्हि युज्यते ॥ ४४ ॥

अत्र हि सर्वकार्यस्रष्टृत्वादीनि मुमुक्षूपास्यत्वमोक्षप्रदत्वत्रय्यन्तप्रधानवेद्यत्वश्रीनिवासत्वपरमप्राप्यत्वानि च गृह्यन्ते, यैर्योगायोगाभ्यामपवर्गपरिपन्थ्यभक्तचुन्मूलनपारावर्यविवेकः ।

असाधारणधर्मो हि लक्षणत्वेन लक्ष्यते । बहुत्वं तस्य धर्मस्य बुद्धेरुन्मेषकारणम् ॥ ४९ ॥
न लक्षणानां भिन्नत्वे लक्ष्यभेदः प्रसज्यते । विरुद्धलक्षणानां हि भेदकत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४६ ॥

चतुरध्याय्यर्थसंग्रहस्तु—* परस्मिन् ब्रह्मणीति काण्डान्तरवेद्यव्यावृत्तप्रधानार्थोक्तिः । पादाभ्यां सिद्धविषयरूपः साध्यविषयरूपश्च द्विकद्वयार्थः संगृह्यते । * श्रुतिशिरसि विदीते इत्यनेन प्रमाणविशेषायोगतदन्ययोगव्यवच्छे-

देनोपोद्घातरूपचतुस्सूत्र्यर्थोद्गूहः, श्रुतिशिरस्येव विदीत इति सावधारणनिर्देशस्य विवक्षितत्वात् ।

अयोगः श्रुतिभिर्योगोऽप्यन्यमानेन वार्यते । सूत्रैश्चतुर्भिः किं ना(नो)त्र वक्तव्यमवधारणम् ॥ ४७ ॥

एकदेशिनस्तु आद्यसूत्रार्थोक्तिरिति व्याचख्युः ।

ननु कथमन्यप्रमाणव्यवच्छेदः ? स्मृत्यादिभिरपि तत्सिद्धेः ; मैवम्—तेषां तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्य न्यायसिद्धत्वात् । एतेन स्मृतिविरोधात् श्रुतिबाधशङ्का निरस्ता । श्रुतेः स्मृतिद्वारत्वमपि साधनवद्बाधनेऽपि समानम् । तत्र श्रुतिमूलत्वे वा श्रुतिरेव शरणम् । तदुक्तम्—* विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । वक्ष्यति च * स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् इति । श्रीनिवासभक्तिरूपपदाभ्यां प्राप्यप्रापकयाथार्थ्यनिष्कर्षः । परत्वं चोक्तप्रकारेण चतुर्धा चतुर्लक्षणीवेद्यम् । * मम इत्युपायाधिकार्युदाहृतिरिति ।

अत्र भुवनमात्रोक्तौ सकलेति विशेषणोपादानेऽपि वा प्रायिकत्वं शङ्क्येत, अतोऽत्र अखिलेति निश्शेषत्वोक्तेश्चतुर्मुखादिभ्यो व्यावृत्तिरिति ।

व्यतिरेकमुखेणोक्तावत्रर्थदार्ढ्यं प्रतीयते । तस्मादिष्टार्थसिद्धिः स्यादनिष्टविनिवारणम् ॥ ४८ ॥

न हि चतुर्मुखादीनामखिलकारणत्वम् । न हि ते स्वेषां स्वपूर्वोत्तरेषामण्डान्तरस्थानां शुद्धसृष्ट्यादेर्वा हेतवः ; व्यष्टिसृष्ट्यादौ च नियताधिकाराः परप्रयोज्याश्च । कार्यसमुदायविशेषरूढोऽप्यत्र भुवनशब्द उपलक्षणात् भवतीति वा कार्यमात्रपरः, प्रकरणानुक्रान्तयोगस्य रूढितो बलीयस्त्वात् । जन्मादिषु बहुव्रीहिः तद्गुणसंविज्ञानः, * सर्वादीनि सर्वनामानीतिवत् ।

द्रव्यस्य नित्यसिद्धस्य यथादृष्टव्यवधारणे । जन्मस्थित्याद्यवस्थाः स्युः सामग्रीभेदशक्तितः ॥ ४९ ॥
आकाशत्वादिधर्माणामागन्तुत्वविवक्षया । तत्तद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽप्युत्पत्त्यादिरपि श्रुतः ॥ ५० ॥
यथा पाकेन रूपाद्याः परेषां नित्यवस्तुषु । तथा नस्त्रिगुणद्रव्ये परसंकल्पतो दशाः ॥ ५१ ॥

जन्माद्यवस्थाश्च नित्यनैमित्तिकादिभेदात् बहुधोक्ताः । प्रागसिद्धस्यात्मलाभ उत्पत्तिः जन्म । उत्पत्तिलब्धाकृतेरर्थस्याप्रणाशसामग्र्याः स्थितिरिह स्थेमा । ननु कथं स्थेमशब्दः ? कथं च स्थित्यर्थः ? न ह्यसौ स्थानादिवत्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । न च * पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा इत्यस्य विषयः । यद्यपि * प्रियस्थिरेत्यादिना स्थिरशब्दस्य स्थादेशः, तत्र च * तुरिष्ठेमेयस्सु इति प्रत्ययत्रयं प्रक्रान्तम् ; तथाऽप्यत्र प्रियोरुगुरुबहुलघुदीर्घाणामेवादेशेष्विमनिज् भवति, नान्येषाम्, पृथ्वादिष्वपाठात् । न चासावाकृतिगणः, अतः कथमयं प्रयोगः ? अत्र ब्रूमः—

प्रयोगतः स्थितिः स्थेमा प्रत्ययाद्यूहशासनात् । अखण्डितो वा शब्दोऽयमधातूद्भवपक्षतः ॥ ५२ ॥

अस्ति हि **न्यायतात्पर्यटीकायां** तत्प्रयोगः— * स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते इत्यादि । **तात्पर्यपरिशुद्धौ** च संशयपरीक्षायां * बौद्धादेर्निश्चितक्षणिकत्वादेरपि झटिति विघटितसाधनस्य प्रतिवादिसाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कात् संशयं विनैव स्थेमादिनिर्णयोत्पत्तेः इति । * निस्स्थेमानो दशाननकीर्तयः इत्यादयश्च महाकविप्रयोगाः । तदत्र प्रसिद्धबहुविद्वत्प्रयोगभूयस्तया साधुत्वं सिद्धम् । शक्या च व्युत्पत्तिः, यथोक्तम्—

* नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥

मा भूद्वा प्रकृत्यादिविभागः, मतभेदेन अखण्डितप्रातिपदिकभाषणात् । * नाम च इत्यादिना तत्सूच्यते ।

ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये । बहुधा बहुलादीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः ॥ ५३ ॥
नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे । शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकांस्तान्न मन्महे ॥ ५४ ॥
विशिष्टोक्त्यनुसारेण व्युत्पत्तिः स्मर्यते बुधैः । अविगीतप्रयोगेषु विगानं नैव सांप्रतम् ॥ ५५ ॥

भङ्गशब्दो नात्यन्तिकलयग्राही, रक्षाशब्देन तदुक्तेः; प्रयोजनस्यापि विषयवत्पृथग्वक्तव्यत्वाच्च । अतः * जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे इत्यादिष्विव ब्राह्मणपरित्राण्णीत्यात्र प्रथगुक्तिः । विनतेत्यादौ इन्द्रादिशरीरकतया बन्धरूपकाम्यफलप्रदत्वमात्रं वदतामपि स्थेमशब्दे रक्षाशब्दे च सङ्कोचः स्यादेव । अत एवात्रादिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न मोक्षसंग्रह उचित इत्याहुराचार्याः, विशेषस्फौव्याभावात् । अत्रैव पुराणार्थोक्तौ * जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलमिति स्वोक्ते सति परोक्तस्य विप्रकृष्टस्वोक्तस्य स्वप्रबन्धान्तरोक्तस्य वानुरोधायोगाज्जन्मादिलयोपयुक्ततमतत्सहाम्नातानुप्रवेशादीनामपि तैः संग्रहणौचित्यात्तेषामार्थत्वादपि शाब्दत्वस्य परत्वाच्च । अस्वाधीनसहकारिनैरपेक्ष्यं चानेन भगवतः सिध्यति ।

स्वकार्यस्थस्य जन्मादेः स्वलीलात्वोक्तिशक्तितः । स्यामित्याद्युक्तरीत्यैवोपादानत्वं च सूचितम् ॥ ५६
नृत्यन्तं पश्यतां नृत्तं न लीला किंतु तद्दृशिः । देहद्वाराऽत्र तन्निष्ठं लीला जन्मादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥
अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमूचिरे । आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ ५८ ॥
अचिज्जीवस्वधीद्वारा स्वरूपेण च सर्वगे । अवस्थाः सन्त्यदोषास्ते निर्विकारोक्तिरन्यतः ॥ ५९ ॥

एतदर्थं चात्रान्तःप्रवेशाद्युक्तिः । ततोऽन्यस्य तच्छरीरत्वव्यक्तेः प्रधानादिक्षेत्रज्ञशरीरकः स एव जन्मादिलील इत्युक्तं भवति ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् । इति चैतदभिप्रायमाहुस्त्रय्यन्तपारगाः ॥ ६० ॥

न चात्र विवक्षितनिष्कर्षभुवनशब्दवृत्तिविरोधः, * स्वतन्त्रभूतचेष्टालीलः इत्यादिवदुपपत्तेः । * भुवनानि विष्णुरित्यादिवदनिष्कर्षेण विशेष्यपर्यन्तत्वेऽप्यविरोधः । तथा च विवरणम्— * भुवनशब्दः सजीवात्मकाचिदभिप्रायः, कारणवाक्येषु तथैव कारणत्वप्रतीतेः । ब्रह्म तु पृथङ् निर्दिश्यते । यद्वा विशिष्टं ब्रह्मशब्दार्थः, तत एव— इति । ये चान्येऽप्यर्थाः **तात्पर्यतूलिकोक्ताः**— * कार्यत्वाज्जन्मादिषु लीलाशब्दोपचारः । जन्मादिकार्यत्वाज्जन्मादिभूता लीला यस्येति वा, भुवनजन्मादिषु लीला यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा, जन्मस्थेमभङ्गानामादिभूता लीला यस्येति तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिर्वा इति, ते तु प्रधानार्थे प्रोक्तेऽप्यविरुद्धतया वैभवादुक्ताः ।

एवं जन्मादिशब्देन तद्धेतुरुपलक्ष्यते । यद्वा जन्मादिका लीला यस्येत्यर्थद्वयं मतम् ॥ ६१ ॥
किंचिदिष्टमनुद्दिश्य न प्रवर्तेत चेतनः । तच्चाप्तार्थस्य नेत्येतल्लीलोक्त्याऽत्र निवार्यते ॥ ६२ ॥
यद्यदेष्टं तदा तस्य सिद्धिरस्याप्तकामता । नातः क्षेप्यो यथालोकं साध्यलीलान्वितः श्रुतः ॥ ६३ ॥
यत्पूर्णमद इत्यादि तदप्युक्तं न बाधते । प्रत्युतानुगुणं तस्य स्वतोऽन्येन च पूर्तितः ॥ ६४ ॥

अस्यापि प्रयोजनान्तरनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यापारव्यक्त्यै * बालः क्रीडनकैरिवेति दृष्टान्तः । तदभिप्रायं तु सूत्रम् * लोकवत्तु लीला इत्यादि । हेतुत्वोक्त्याऽपि समन्वयलक्षणार्थः सिध्येत् । लीलाशब्दस्तु स्थालीपुलाकन्यायादविरोधलक्षणार्थोपलक्षणः । अनेन स्वबुद्धिपूर्वकस्वप्रीत्यर्थव्यापारवाचिना कर्तृत्वं चोपादानत्वाविरुद्धं व्यञ्जितम् । सूक्ष्मप्रकृति-

विशिष्टतयोपादानम् , संकल्पतः कर्ता च स्यात् । एवं सहकारिकलापान्तर्यामितया सहकारित्वमपीति निर्वाह्यम् ? विकाराश्रयत्वव्यतिरिक्ताकारेण कार्योपयुक्तं हि निमित्तम् ; न तूपादानादन्यदेव । उभयाभिप्रायेण हि कारणवाक्येष्वेकाद्वितीयशब्दौ । * सोऽभिध्याय इत्यादिभिश्चैतदुपबृंहितम् । विनतादिव्रातान्तं साधनलक्षणार्थपरम् । ततोऽत्र नतिर्मानसी यथाविधि प्रह्वता गुणोपसंहारपादोक्ततत्तद्विद्यारूपा । विशब्दस्तु नानार्थः, तद्वन्तो विनताः ; पूर्वपादद्वयसिद्धवैराग्यादिवैशिष्ट्यपरो वा विशब्दः । विनतानां विध्यं विद्याङ्गपादोक्ताश्रमादिभेदात् ; * तदुपर्यपीत्याद्युक्तदेवादिभेदोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । भूतशब्दस्तापत्रयहतेः तन्निवृत्त्युपायपाटवस्य च हेतुना देहविशेषेण योगमभिप्रयन्नर्थित्वादिकं व्यनक्ति । धात्वंशश्च * सन्तमेनं ततो विदुरित्याद्युक्तां शुद्धधीशिष्टरूपां सत्तामाचष्टे ; * अत्र ब्रह्म समश्नुते इत्यधीतां ब्रह्मनिर्वेशात्मिकां वा । भूतसंबन्धी व्रातोऽत्र तानि तदीयानि च, षष्ठ्या संबन्धसामान्योक्तेः ; अन्यथा व्रातशब्दनैरपेक्ष्यात् । न ह्यत्र सत्रवत्संहतानामेव प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा । साकेतनिवासिवत्फललाभस्तु न सार्वत्रिकः । तदत्र * नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते; * नास्याब्रह्मवित्कुले भवति; * पशुर्मनुष्यः पक्षी वा इत्यादि विख्याप्यम् । राजपरिषदित्यादौ हि राजा चान्ये च विवक्ष्यन्ते । विविधशब्देन पशुपुत्रान्नाद्यस्वर्गस्वाराज्यादितत्तत्फलकामकर्तृवैविध्यम्, व्रातोक्त्या तत्तदुपायनिष्ठव्यक्तिभूयस्त्वं विवक्षितमिति केचित् । अयं च वैभववाद इत्यनुमन्यामहे । आहुश्च—

* सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥ इति ।

फलाध्यायक्रमेणात्र परप्राप्तिविरोधिनाम् । शमनं निग्रहादीनां रक्षाशब्देन गृह्यते ॥ ६५ ॥
प्रत्यूहात्यन्तभङ्गे तु स्वतः प्राप्तं सुखादिकम् । यावत्स्वरूपं तत्प्राप्तं तत्संसिद्धिरिहार्थतः ॥ ६६ ॥
यद्वाऽभीष्टार्थदानं च रक्षेति परिगृह्यते । तदलाभनिमित्ताद्धि विषादात्त्रायते यतः ॥ ६७ ॥
प्रयासानतिरेकेण फलाधिकृतिनीतितः । चतुर्विधानां भक्तानां रक्षोक्तिश्च न दुष्यति ॥ ६८ ॥

आनन्दयितृत्वश्रुतिसूत्रे चात्र भाव्ये । एकशब्द इह प्रधानार्थः । * अप्यहं जीवितं जह्यामित्यादिषु तद्विरोधे तद्विपरीताभीष्टतमकृत्स्नत्यागोक्तेः । अनन्येषु प्रमाद्यत्स्वपि निरयादिप्रापकनिग्रहनिवृत्त्यर्थो वा, तेषां यमविषयगमनादिनिषेधात् । दृश्यते हि— * न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्तीति । * इहैवेषां केचिदुपप्लवा भवन्ति इति शिक्षामात्राम्नानाच्च । दीक्षा दृढसंकल्पः, * न त्यजेयम् * एतद्व्रतं मम इत्याद्युक्तेः । दीक्षोक्त्या स्वार्थत्वं च सूचितम् । राजार्थे खलु रथतुरगगजादिसंरक्षणम् । रक्षायामेका दीक्षा यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ; रक्षायां वा दीक्षाकार्यत्वात्तदुपचारः । रक्षायामेकदीक्ष इवि वा योज्यम् ।

दृष्टमन्यापराधे हि दण्डनं खण्डनादिकम् । राजपुत्रापराधे हि दण्डनं लघु दृश्यते ॥ ६९ ॥

फलसाधनतया चोदितस्याप्यार्थं फलप्रदप्राधान्यं सिद्ध्यति ।

राजानः फलदा राजपरिचर्याविधायिनाम् । फलप्रदस्य प्राधान्यं फलात्तदवगम्यते ॥ ७० ॥

विनतरक्षोक्त्या तत्सहगीतदुष्कृन्निग्रहव्यञ्जनान्निवर्त्यो बन्धहेतुः कर्मादिः ख्यापितः ; अत एव वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च । श्रुतिशब्दो निरपेक्षसंप्रतिपत्तिन्यायान्नित्यं श्रूयमाणे वेदे रूढः । * सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यादौ चैवं प्राहुरित्युक्तम् । तेन वक्तृदोषाभावसिद्धिः । साधितं च सर्वाद्यपादे वेदानां प्रामाण्यम् , कारणदोषबाधकप्रत्यययोरभावेन कर्तुश्च तेषामनुमातुमशक्यत्वात् , कल्पादिष्वपि यथापूर्वं प्रादुष्करणात् , काठकादिसमाख्यानां कर्तृविशेषोपस्थापक-

त्वाभावाच्च । **शिरः** ब्रह्मप्रधानतयोत्तमो भागः । **दीप्तिः** स्फूर्तिः । सा पुनराद्याधिकरणोक्तसिद्धार्थव्युत्पत्तेः । विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यं त्वन्यदेवतोक्तिराहित्यम् । * तदेवाग्निः इत्यादिनाग्न्यादिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानम्, जन्मादिसमन्वयसूत्रोक्तकारणत्वस्वतःपुरुषार्थत्वाभ्यां व्यावृत्तिश्चात्र विवक्ष्यते । मानविशेषोक्त्या विशेषनिषेधन्यायेन तृतीयसूत्रार्थः सिद्ध्यति । एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

* व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥ इति न्यायसंग्रहे च तथैव सेनेश्वराचार्याः—

*व्युत्पत्त्यभावात्प्रतिपत्तिदौस्थ्यादन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च । अमात्वमाशङ्क्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत् ॥ इति ।

एतेन * को धर्मः इत्यादिवत् किं ब्रह्मेत्यादिविचारपर्यन्तफलरूपप्रमितिवैशिष्ट्यमुक्तम् । ननु यदि ब्रह्मशब्दोऽत्र सामान्यवाची, तदा श्रीनिवासशब्देन विशेष्येत । नैवमसौ, * तस्मादन्यत्र औपचारिकः इत्यत्रैव स्थापनात्; जन्मादिसूत्रे * निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति निर्वचनोक्तेः; कारणत्वाधिकरणे च— * ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् इत्यादि; वियदधिकरणे च सूत्रम्— * स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् इति; तत्र च भाष्यम्— * यथा ब्रह्मशब्दः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्तस्मिन्नेव प्रकरणे 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते' इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते तद्वत् इति । * परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् इत्यत्र चैवं भाष्यम्— * ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् इति । नापि परशब्दवदौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थोऽत्र विशेषकः श्रीनिवासशब्दः, परस्मिन्नित्यनेनैव पर्याप्तेः । नाप्येकत्र रूढत्वेऽप्यप्रसिद्धतया पर्यायेण बोधनम्, तदयोगात्; न ह्यत्र कोकिलः पिक इतिवदन्वयः, असामर्थ्याद्वाक्यभेदाच्च; न च तद्युक्तम्, * संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते इति न्यायात् । श्रीनिवास इति नाम, अन्यस्तु त्यक्तरूढिर्योगतो विशेषक इति चायुक्तम्; अखिलेत्यादिना गतार्थत्वात् । अथ च सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः क्वचित् भाति, समन्वयसूत्रे तावत्सद्ब्रह्मादिशब्दानामुत्तरोत्तरविशेषकत्वाभिप्रायेण समभिव्याहारः । आकाशाधिकरणेऽपि— * सदादिशब्दाः साधारणाकाराः इत्युक्तम् । आरम्भणाधिकरणेऽपि— * सद्ब्रह्मादिशब्दास्तुल्यप्रकरणस्थास्ततुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषितास्तमेव गमयन्ति इति । पाशुपताधिकरणेऽपि— * सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिसद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्ति इति । अतः कथमेतत्? इत्थं—प्रत्ययितग्रन्थस्थे परस्परविरोधे तात्पर्यतस्तावद्विरोधो निवार्यः । या ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव रूढिरादावेव स्थापिता सैव सर्वत्रेष्टा; साधारण्यानूक्तिस्तु बहुश्रुत्यादिप्रयोगदृष्ट्या कुदृष्टिवादिविप्रतिपत्त्या चात्मादिशब्दवज्जातिशब्दत्वं योगमात्रमनेकरूढिं वा पश्यतामाभिमानिकं साधारण्यमन्वारुह्य तदिष्टान्यार्थत्वशङ्कानिरासाय स्यात् । तथा च— * ब्रह्मणि इति सामान्यशब्दः, * श्रीनिवासे इति विशेषशब्दः इति व्याख्यानेष्वप्येवं गतिः । तथाऽत्र साधारण्यान्वारोहेण श्रीनिवास इति विशेषनिष्कर्षः स्यात् । यद्वा— ब्रह्मशब्दस्यैकरूढिमनुरुध्यैव तदेव श्रीनिवासशब्देन विशेष्यते; या सर्वैराश्रीयते सा च तदाश्रयेति । अत एवात्र छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः । अन्यथा चतुर्मुखादित्वमप्याशङ्क्येत । अत एव * ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति परतत्त्वासाधारणपुरुषशब्दार्थोऽपि श्रियः पतित्वेन विशेष्यते । तेन कारणत्वादिभिरिव परस्मिन्ब्रह्मशब्दरूढिः स्थापिता स्यात् । प्रसिद्धतमनामान्तरवाच्यत्व-

लक्षणान्वयः, श्रीनिवासशब्दार्थे ब्रह्मणीति । श्रीनिवासस्य वा परत्वसिद्ध्यै प्रकृताकारबृहत्त्वनिमित्तब्रह्मशब्दवाच्यत्वं विशेषणीकार्यमिति । सत्यत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मपञ्चकनिरूपितमपि परं ब्रह्म श्रीनिवासत्वेन विशेषितमेव ब्रह्मविद्यावेद्यमित्युक्तं भवति । श्रीसंश्रयणं नित्यं स्वरूपवन्मूर्त्याऽपि, * श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः इत्यभिधानात् । अत्र * शान्तानन्त इत्यादिकमनुसन्धेयम् । एतेन पर्यङ्कविद्यादिप्रसिद्धविभूत्यन्तरवत्त्वं च । भवत्वित्याशिषा प्राप्यान्तरेभ्यः स्वादुतमोऽयमुपाय इति व्यज्यते । यथोक्तम्—

* क नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ इति ।

मम * सोऽहं भगवः शोचामि इत्याद्युक्तावस्थस्येति भावः । **परस्मिन्** सर्वनियन्तृत्वनिरुपाधिकानन्दयितृत्वाभ्यां * सा काष्ठा सा परा गतिः इत्याम्नातवशीकार्यत्वप्राप्यत्वकाष्ठाभूते । प्राप्यत्वोक्त्या * रसँह्येवायं इत्यादिसिद्धमुक्तावस्थाशोधनं च ; सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकृत्स्नोत्कर्षपरमसीमत्वं वा परत्वम् । एवं परत्वसौलभ्याभ्यामभिगम्यं सिद्धप्राप्यादिरूपं भजनीयं विशोधितम् ।

परत्वं सुलभत्वेन रहितं नोपकारकम् । सुलभत्वं तथा तेन रहितं नोपकारकम् ॥ ७१ ॥

साध्योपायशोधने तु—

भक्तेः पूजादिमात्रत्वं धियश्चिन्तादिरूपताम् । व्यवच्छेत्तुमिह न्यस्तं शेमुष्यादिपदद्वयम् ॥ ७२ ॥

वेदनादिशब्दानां पश्चादिनीत्या वक्ष्यमाणाया विशेषविश्रान्तेः संग्रहोऽयम्— **शेमुषीति ;** शमाद्यङ्गिकां बुद्धिं दर्शयति, महनीयविषयप्रीतिः भक्तिः, प्रीतिश्च धीविशेषः ; यादृश्या धिया सा साध्या परेष्टा, तादृश्या एव तत्त्वं युक्तम् ; तदुक्तं भक्तिमेवाधिकृत्य वेदार्थसंग्रहे— * विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतम् ; तद्विषयं ज्ञानमेव सुखम् ; तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च इति । * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते इति च ।

आपादचूडं शास्त्रार्थ इत्थमत्रानुवर्णितः । प्रसिद्धिरवधित्सायां यथास्थानं भविष्यसि ॥ ७३ ॥

एवं शास्त्रार्थोऽनुक्रान्तः । विशेषतश्चोभयलिङ्गपादगत्या ध्येयं शोध्यते— पूर्वद्विकसिद्धेऽपि ब्रह्मतत्त्वे पुनः तत्प्रभावविशेषस्थापनातिशयात्पादो ह्ययमुपयुक्ततमः, अनन्योपासिसिषातिशयहेतुत्वात् । अतस्त्यब्रह्मगुणविशेषाकारवादैरनन्तरपादे विद्यानानात्वोक्तेश्च । तदिहाखिलेत्यादिना स्वप्नप्रपञ्चादेरपि जन्मादिहेतुत्वेन परत्वातिशयोक्त्या, सन्ध्याद्यधिकरणचतुष्ट्याभिप्रेतं क्षेत्रिणां स्वप्नसुषुप्त्यादेः कारणं परस्याकुण्ठितविचित्रशक्तित्वं व्यञ्जितम् । * विदीप्ते श्रीनिवासे इति पदाभ्यां मिथोऽनुपमर्दिव्यावृत्तिविधिरूपविशेषणवर्गोपलक्षणात् * न स्थानतोऽपि परस्य इत्युक्तपरशब्दोपादानाच्चोभयलिङ्गाधिक्रियार्थ उदाहृतः । चिदचिदनुप्रवेशादिसंग्राहकादिशब्दात् लीलाशब्दसामर्थ्याच्चांशतोऽपि स्वस्य स्वयमेवाज्ञत्वापादनशङ्काप्रतिक्षेपादहिकुण्डलाधिकरणोक्तं सारितम् । परस्मिन्निति कारणस्यैवात्र परत्वोक्त्या * परमतः इत्यधिकरणार्थोऽपि ख्यापितः । विनतेत्यादिना * फलमतः इत्युक्तं दर्शितम् । शेषेणार्थसिद्धोपासिसिषासूचनमिति ।

प्रकारान्तरेणापि ध्येयमिह शोध्यते—

पूर्वं द्विलिङ्गपादस्य प्रक्रिया परिशोधिता । नारायणानुवाकादिनिर्णीतार्थस्त्विहोच्यते ॥ ७४ ॥

अत्र ह्यखिलेत्यादिना सर्वकारणत्वम्, विनतेत्यादिना मोक्षार्थसर्वविद्यावेद्यत्वम्, * श्रुतिशिरसि विदीप्ते इत्यनेन

सर्वोपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वं च परस्य ब्रह्मण उक्त्वा तस्य श्रीनिवासत्वं च वदतोऽयं भावः— * कारणं तु ध्येयः इत्यादिषु सर्वकारणमेव मुमुक्षोर्ध्येयं श्रुतम्; तदेव सद्ब्रह्मादिशब्दैरुक्तम्; ते च न भिन्नविषयाः; सर्वत्र जगत्कारणस्यैकत्वोक्त्या विकल्पसमुच्चयायोगात्, कृत्स्नवेदप्रामाण्ये निश्चिते सर्वेषामन्यतमस्य त्यागायोगाच्च; अन्यथा विवधघटन्यायेन इतरप्रहाणायोगाच्च; अत एकविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मेशानादिनिषेधयुक्तभूयिष्ठाबाधितार्थसात्त्विकबहूपबृंहणानुगुणमहोपनिषत्पठितानन्यसाधारणरूढ्यास्पदनारायणशब्दोक्तश्रीपतिरेव सदादिशब्दार्थः। कारणविषयपरविद्योपास्यनिर्धारणं च नारायणानुवाकविषयलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धम्; सर्वेषां च कारणवाक्यानां सर्ववेदपठितपुंसूक्तैकार्थ्यं युक्तम्; तत्प्रतिपाद्यश्च श्रीपतिरित्युत्तरानुवाकसिद्धम्; कारणविषयहिरण्यगर्भशब्दस्य * अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ इति श्रुत्यैव श्रीपतिविषयत्वं दर्शितम्। एवं पुंसूक्तशब्दार्थसंज्ञया श्वेताश्वतरोपनिषदादयोऽपि व्याख्याताः। अतः * सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, * वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यादिसिद्धमिह स्थापितम्। अत एव पुरुषनारायणोत्तरनारायणनारायणानुवाकानामैककण्ठ्येन श्रीनिवासे ब्रह्मणीति श्रीनिवास एव ब्रह्मशब्दार्थः।

परपक्षनिरासश्च कृतश्शास्त्रैकदेशतः। व्यज्यतेऽस्मिन्पदैस्तैस्तैः पद्ये शास्त्रार्थसंग्रहे ॥ ७५ ॥
व्यनक्त्यखिलशब्दोऽत्र चिदचिद्भेदसत्यताम्। एकस्मिन्नपि तद्व्यक्तिर्भागभेदव्यपेक्षया ॥ ७६ ॥
अर्थेन्द्रियगतैस्तद्वदुभयानुभयाश्रितैः। विना दोषैरिहाध्यक्षं बाध्यमिच्छन्स्वधीहतः ॥ ७७ ॥
भेदसत्यत्वपक्षस्य भेदमिथ्यात्वपक्षतः। विभागो यदि मिथ्या स्याद्व्याहतिः सर्वतोमुखी ॥ ७८ ॥
अनन्यपरवाक्योक्तविभूतिगुणविग्रहान्। अबाधित्वैव नेतव्या नेति नेत्यादयः प्रभौ ॥ ७९ ॥
श्रुतिस्तु नित्यनिर्दोषा स्वतःप्रामाण्यशालिनी। अलौकिकेऽर्थे न क्षेप्या स्वेष्टदूराद्भुतोक्तिवत् ॥ ८० ॥
मिथोंऽशानां सशेषैश्च शेषस्यैक्यं निगृह्णती। अखिलोक्तिरनेकान्तवादानपि विलुम्पति ॥ ८१ ॥
विश्वमेतदनेकान्तं वदतो विहतिस्त्यजः। न साध्यदूष्यसिद्धान्तरागद्वेषादिसंभवः ॥ ८२ ॥
नञ्प्रयोगश्च सार्थोऽसौ यथाव्युत्पत्तिबोधकः। अभावस्यानुपाख्यत्वं हन्ति निर्बाधबोधतः ॥ ८३ ॥
भावान्तरमभावोऽसौ पदार्थान्तरमेव वा। द्विधापि निःस्वभावत्वं तत्स्वभावे कथं भवेत् ॥ ८४ ॥
चतुर्विधाणुमनसामाकाशादेश्च नित्यताम्। अस्यत्यखिलजन्मोक्त्या नित्यमन्यत्तु शास्त्रतः ॥ ८५ ॥
सज्जायेतेति कण्ठोक्तकार्यसत्त्वापलापिनः। सत्तार्थधातुनिष्पन्नशुवनोक्त्या निराकृताः ॥ ८६ ॥
सदसत्कोटिनिर्मुक्तकल्पना हि निरर्थिका। सदसद्रूपपक्षोक्तविरोधस्याविशेषतः ॥ ८७ ॥
भावाभावविकल्पे तु कोट्यन्तरमसंभवि। व्यक्त्यध्यासविसृष्ट्यादि विकारेषु विवक्षताम्।
जन्मव्याहरणाद्बाधः कृतश्श्रुत्यादिदर्शितात् ॥ ८८ ॥ अभिव्यक्तेरनादित्वे कारकाणामनर्थता ॥ ८९ ॥
तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति। विसृष्टिः क्वचिदिष्टैव विकासोऽपि दशान्तरम् ॥ ९० ॥
विकासतद्वतोरैक्ये व्याघातस्सांख्यपक्षवत्। एक एव निमित्तं चोपादानं चेति सूचनात् ॥ ९१ ॥
योगवैशेषिकाद्युक्तं युक्त्याभासमभाषत। कर्ता स्वपरसंयोगे समवायी च विश्वकृत् ॥ ९२ ॥
न च कर्मसु संयोगं नित्यं भौतेषु भावयेत्। जनयन्स्वसुखादीनि दृष्टो जीवोऽपि तत्र च ॥ ९३ ॥
कर्तृत्वसमवायित्वे काणादैरपि दुस्त्यजे।

बहु स्यामिति मन्तुश्च विकारः परिकल्पितः । शरीरद्वारतस्सृष्टेस्सूचनात्प्रत्यरुध्यत ॥ ९४ ॥
क्रमाज्जन्मादि सर्वेषामेकतस्तदितीरणात् । क्षणभङ्गः प्रवाहेशपक्षश्चात्र पराकृतः ॥ ९५ ॥
स्थिरापेक्षा ह्यनुमितिस्स्थिराभावं न साधयेत् । न च प्रत्यक्षमक्षोभ्यप्रत्यक्षान्तरबाधतः ॥ ९६ ॥
सर्गप्रलयवादानामान्यपर्यान्मृषार्थता । अर्धलोकायतारूढैरुक्ताप्यत्र बहिष्कृता ॥ ९७ ॥
अनुप्रवेशादि वदन्निराचक्रे यथाश्रुति । सामानाधिकरण्यस्य बाधैक्यादिप्रयुक्तताम् ॥ ९८ ॥
विशिष्टविषयानेकसामानाधिकरण्यतः । निर्भेदैकार्थतां तस्य वदन्त इह वारिताः ॥ ९९ ॥
चार्वाकादिमतं चात्र हेत्वाद्युक्त्या निवर्तितम् । निरानन्दोक्तिपक्षश्च सलीलत्वेन खण्डितः ॥ १०० ॥
निरीश्वरजगत्सर्गश्शब्दादेश्च तदुद्भवः । निर्व्यापारेशपक्षश्च तत एव न्यषिध्यत ॥ १०१ ॥
बहुश्रुत्यादिसिद्धत्वाद्बाधलेशविमुक्तया । लीलोक्त्यैवैक्यपक्षेषु स्रष्टृत्वायोग उच्यते ॥ १०२ ॥
सङ्कल्पाध्यसनं तावन्न विकल्पं सहेदिह । अचेतनतया नित्यमविद्यावृत्तिमात्रयोः ॥ १०३ ॥
त्र्यंशसद्ब्रह्मवादे च सुषुप्तस्येशितुस्तदा । अचिज्जीवसमानस्य न लीलोद्यमसंभवः(भ्रमः) ॥ १०४ ॥
नित्यसर्वज्ञताश्रुत्या सुषुप्तिश्चास्य बाधिता । कालाधीनप्रबोधादेरनैश्वर्यं च दुस्त्यजम् ॥ १०५ ॥
सुषुप्तिश्च प्रबोधश्च प्राक्सङ्कल्पादिति त्वसत् । अनन्तानुभवानन्दजिहासानुपपत्तितः ॥ १०६ ॥
नाचित्सङ्कल्पयेन्नापि जीवोऽसिद्धेन्द्रियादिकः । ईश्वरश्शान्तनिद्रोऽपि कुर्यान्नानर्थमात्मनः ॥ १०७ ॥
नित्यप्रबुद्ध ईशांशोऽप्यतो नेदृग्विहारवान् । भोक्तॄणां स्वात्मतादात्म्यं न वेत्ति न हि सर्ववित्॥१०८॥
विनतादिपदैरत्र जीवानामितरेतरम् । ईशित्रा च स्वरूपैक्यं तत्तन्मानैः परास्यते ॥ १०९ ॥
असर्वज्ञोऽहमित्यात्मा येनाध्यक्षेण गृह्यते । सर्वज्ञैक्यमतिस्तस्य न तच्छक्त्यापि संभवेत् ॥ ११० ॥
नानात्मानो व्यवस्थात इत्यन्यैरपि सूत्रितम् । विरुद्धधर्मसंसर्गं व्यनक्ति विविधोक्तितः ॥१११॥
वर्णाद्यैर्नन्तृवैविध्यादलेपकमतं हतम् । यावज्जीवं मुमुक्षोश्च तद्धर्मो निश्चलीकृतः ॥ ११२ ॥
अत्याश्रमिभ्य इत्येतत्प्रशस्ताश्रमयोगतः । अलेपश्च श्रुतः पापैः प्रमादात्तैरिति स्थितिः ॥ ११३ ॥
तदुपर्यादिसूत्रोक्ता सर्वदेवैकसेव्यता । व्यञ्जिता विविधोक्त्यैव तत्तत्पारम्यनुत्तये ॥ ११४ ॥
व्रातशब्देन जीवानामानन्त्यमपि सूचयन् । इतः प्राक्सर्वमुक्तिः स्यादिति चोद्यमवारयत् ॥ ११५ ॥
आत्मानन्त्यादमुक्तानां मुक्तानामप्यनन्तता । आनन्त्यतारतम्येन सद्व्यादिनयाद्भवेत् ॥ ११६ ॥
एको जीव इतः पूर्वममुक्तो हेत्वनागमात् । इति पश्यन्ननेकेषु तथात्वं किं न पश्यति ॥ ११७ ॥
मुक्तेर्नतिभवत्वोक्त्या नित्यमुक्तिर्निराकृता । स्वरूपस्य न मुक्तित्वं सिद्धसाध्यविरोधतः ॥ ११८ ॥
क्रियातच्छक्त्यपूर्वाद्यैः स्वर्गादीति परोदितम् । नन्तृरक्षणदीक्षोक्त्या निरस्तं निगमास्पया ॥ ११९ ॥
विध्यपेक्षे तु वैधार्थद्वारे श्रुत्यैव दर्शिते । श्रुतहानादिरन्याय्यो रात्रिसत्रादिनीतितः ॥ १२० ॥
नतिरक्षादिजीवेशव्यापारप्रतिपादनात् । साक्षिमात्रत्वमनयोस्तत्तदुक्तमपास्यत ॥ १२१ ॥
वेदानित्यत्ववादश्च वेदोज्झितपथस्तथा । अनुमेयेशपक्षश्च श्रुत्याद्युक्त्या निवारितः ॥ १२२ ॥
ईशितुः सगुणत्वेन भङ्गुरत्वादि साधयन् । धर्मिग्राहकवेदान्तविदीप्तिध्वस्तदृष्टिकः ॥ १२३ ॥

अवेद्यत्वमवाच्यत्वमपि प्रोक्तं कुदृष्टिभिः । निगमान्तविदीप्तत्वनिर्देशेन निवर्तितम् ॥ १२४ ॥
उपासनाद्यनर्हं यत्तद्ब्रह्म श्रुतमित्युशन् । परस्य विद्युपास्यादिविषयत्वोक्तितो हतः ॥ १२५ ॥
न विभ्वस्तीति वदतां तत्तन्मानैः प्रणुत्तये । बृहत्त्वमपरिच्छेद्यं ब्रह्मशब्देन दर्शितम् ॥ १२६ ॥
भागभेदाद्ययोगेन विभुतत्त्वस्य निह्नवे । अणुत्वपि सुदुर्वारः सर्वासत्त्वे स्ववाग्घतिः ॥ १२७ ॥
व्यतिरेकग्रहायोगाद्विभु कारणमुज्झतः । अबाध्यश्रुतिसिद्ध्यैव तत्सिद्धिं समदर्शयत् ॥ १२८ ॥
कारणत्वादिधर्माणां प्रतियोगिमतामपि । अकाल्पनिकतां प्राह तथा तन्मानबोधनात् ॥ १२९ ॥
स्वेष्टस्वपरनिर्वाहन्यायात्सम्बन्ध आश्रितः । नानवस्थितये नातिप्रसक्त्यै चेति भाव्यताम् ॥ १३० ॥
श्रीनिवासपदेनात्र निर्विशङ्कार्थवाचिना । त्रिमूर्तिसाम्यतादात्म्यव्यक्त्यन्तरजुषः क्षताः ॥ १३१ ॥
अन्योक्तिः परविद्यासु निरुक्त्यादेः पराश्रया । तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ १३२ ॥
बाह्यैः कुदृष्टिभिश्चोक्तास्त्रिमूर्त्युत्तीर्णकल्पयः । ब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परत्वोक्त्या पराहताः ॥ १३३ ॥
आप्नोति परमित्येतत्सूचयन् परशब्दतः । स्वात्मप्राप्त्यादिमात्रस्य निराचक्रेऽपवर्गताम् ॥ १३४ ॥
परानुभूतेर्नाभावो न च ह्रासो निरंहसः । अनिश्शेषितकर्मा तु मुक्त इत्युपचर्यताम् ॥ १३५ ॥
परत्वमनवच्छिन्नं मुक्तादिभ्योऽपि हि श्रुतम् । ततः सर्वगुणात्यन्तसाम्यवादोऽप्यपोदितः ॥ १३६ ॥
एकीभावश्रुतिश्चात्र प्रकारैक्यविवक्षया । शुद्धाशुद्धाम्बुयोगे हि तादृत्त्वं श्रुतिदर्शितम् ॥ १३७ ॥
त्रय्यन्तदीप्ततामुक्त्वा भक्तेराशासनात्पुनः । शब्दतोऽध्यक्षसंवित्तेरसंभव उदाहृतः ॥ १३८ ॥
आत्मनोऽनहमर्थत्वं वदतामपनुत्तये । ममेतीरितमात्मानमहमर्थं न्यदर्शयत् ॥ १३९ ॥
शेमुष्यादिपदाभ्यां तु कर्मधीतद्विकल्पयोः । वाक्यार्थैक्यमतेश्चात्रानुपायत्वं प्रदर्शितम् ॥ १४० ॥
बोद्धृबुद्धिभिदामत्र ममकारेण दर्शयन् । विषयग्राहिणी बुद्धिरात्मेति मतमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
मम स्वरूपमितिवद्भेदोक्तिरुपचारतः । इत्यसद्बाधविरहान्न चेद्देहेऽपि का गतिः ॥ १४२ ॥
बाधः स्वारसिको नास्ति संविदां बोद्धृबोध्ययोः । कुतर्कैर्यदि शेमुष्या प्रतिबन्दीमसूचयत् ॥ १४३ ॥
विषयेणाश्रयेणापि स्वधर्मेणापि शेमुषीम् । विशिंषंस्तन्निराकर्तॄन्निरास्थदिति मन्महे ॥ १४४ ॥
एवं तु जीवपरयोः स्वरूपैक्याभिमानिनाम् । अत्र शारीरकारम्भस्त्रयाणामुपरुध्यते ॥ १४५ ॥
मिथ्याभूतस्य बन्धस्य तत्त्वबुद्ध्यैव बाधनात् । तत्प्रधानमिदं शास्त्रमारभ्यमिति दुर्भणम् ॥ १४६ ॥
प्रमितस्यास्य सत्यस्य परभक्त्या विनाशनम् । प्रतिपादयतानेन परारम्भो निवारितः ॥ १४७ ॥
न जिज्ञासेत धीरत्र ज्ञातृत्वादिप्रहाणतः । ज्ञातृभूतोऽहमर्थश्चेन्नारभेत स्वनाशनम् ॥ १४८ ॥
स्वदुःखशान्तये कश्चित्स्वनाशं मूढ इच्छति । न तथात्र गतक्लेशस्वात्मस्थितिसमर्थनात् ॥ १४९ ॥
इत्थं ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीवपक्षेऽपि दूषणम् । ईश्वरोऽपि न जिज्ञासुः सार्वज्ञ्याध्याससंमतेः ॥ १५० ॥
भावाभावात्मकाशेषविशेषोज्झितवर्ष्मणः । जिज्ञासाकर्मताप्यत्र विशिष्टोक्त्यैव बाधिता ॥ १५१ ॥
विषयत्वप्रहाणाच्च जिज्ञास्यत्वं विहन्यते । न ह्यत्रोपहिते चिन्ता न च सा भ्रान्तिशान्तिकृत् ॥ १५२ ॥
अवेद्ये हि न जिज्ञासा सा चेत्कथमवेद्यता । न च कोटिद्वयोन्मुखं किञ्चित्स्याद्व्याहतत्वतः ॥ १५३ ॥

ज्ञेयत्वे चात्मता न स्याद्घटादिवदिति त्वसत् । सहदृष्टेर्द्वयोर्वह्वेर्वस्तुत्वोष्णत्वयोरिव ॥ १५४ ॥
कर्मकर्तृविरोधश्च स्वदृष्टौ भञ्जगुम्भितः । न हि दृष्टे विरुद्धत्वं न दृष्टिश्शक्यनिह्नवा ॥ १५५ ॥
अवेद्यमिति वेद्यत्वे वेद्यत्वं स्वीकृतं भवेत् । अवेद्यमित्यवेद्यत्वे वेद्यत्वमनपोदितम् ॥ १५६ ॥
अवाच्यमित्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि च वस्तुनः । वाच्यतैव भवेत्तस्य वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥१५७॥
प्रोवाचावचनेत्याद्या उक्तयश्च परात्मनः । अपरिच्छेद्यतार्थास्स्युर्न चेत्स्वोक्त्यादिभिः क्षतिः ॥ १५८ ॥
ज्ञानत्वाज्ज्ञेयता नास्ति ज्ञातृताप्यात्मनस्त्विति । दृष्टश्रुतिविनिर्धूतं ज्ञानत्वं तु स्वभासनात् ॥ १५९ ॥
किंच श्रुतिशिरस्येव विदीतिं वदता विभोः । परेषां व्यज्यतेऽर्थेषु त्रय्यन्तनिरपेक्षता ॥ १६० ॥
स्वप्रकाशा मतिर्धीत्वाद्दृश्यत्वाद्विमतं मृषा । इत्याद्यैरेव सिद्धेऽर्थे कृतं त्रय्यन्तचिन्तया ॥ १६१ ॥
सगुणोपासनादीनां सिद्ध्यै तच्चिन्तनं यदि । तच्चेदद्वैतधीसिद्ध्यै तद्वृथा तद्विरोधतः ॥ १६२ ॥
फलान्तरार्थं तच्चिन्ता यदीष्येत तथा सति । मोक्षप्रधानशास्त्रत्वं गतं शारीरकस्य ते ॥ १६३ ॥
श्रुतिवाक्यप्रसूता धीर्बाधिका नानुमानिकी । इति वक्तुं न ते शक्यमदृष्टस्यानपेक्षणात् ॥ १६४ ॥
अनुमानाच्च वाक्याच्च रज्जुसर्पादिविभ्रमे । अविशेषेण बाधो हि दृष्टस्तद्वदिहास्तु ते ॥ १६५ ॥
प्रत्यक्षं शब्दजन्यं च दुस्साधं निष्फलं च ते । परोक्षादपि शब्दार्थात् क्वचिद् बाधस्य सम्मतेः ॥१६६॥
न चानुमानाशक्तस्य वाक्यमित्यपि युज्यते । सर्वमानान्तरानर्हे शास्त्रमानत्वसाधनात् ॥ १६७ ॥
अनेकनियमोपेतवाक्यचिन्ताविधेर्वरम् । लोकदृष्टयनुसारेण श्रुतादेश्च क्षमानुमा ॥ १६८ ॥
ज्ञातेदृशानुमानानां भ्रान्तिर्न भ्रश्यतीति चेत् । ज्ञाततादृशवाक्यानां समं तत्संभ्रमादृते ॥ १६९ ॥
द्वैताद्वैतमतेऽप्येवमारम्भोऽनुपपत्तिमान् । न हि सर्वविदश्चिन्त्यं जीवस्य न तदैक्यतः ॥ १७० ॥
उपाधितः स्वतो वात्र भेदे सत्यपि किं भवेत् । रामादिभेदाद्वैषम्यं सर्वज्ञैक्यसमत्वतः ॥ १७१ ॥
सर्वेषु चावतारेषु नित्यं सर्वार्थवेदिनः । सुषुप्तिभ्रमदुःखाद्यं प्राहुश्शैलूषनीतितः ॥ १७२ ॥
इच्छया संसृतिश्चापि न शक्यमिति भाषितुम् । परेच्छा तत्र जीवेच्छा तन्मूलश्च भवो यतः ॥१७३॥
ज्ञातस्वजीवतादात्म्यः शक्तश्चेत्प्रसहेद्भवम् । अशक्तो यदि मोक्षार्थं जिज्ञासेत कथं परम् ॥ १७४ ॥
अतो जीवेशयोर्भेदमभेदस्पर्शवर्जितम् । बभाषे नन्तृनन्तव्यरक्ष्यरक्षकतादिभिः ॥ १७५ ॥
इत्थं निवारितो भेदाभेदवादविधायिनोः । द्वयोरपि च शास्त्रस्य प्रारम्भः प्रातिकूल्यतः ॥ १७६ ॥
स्वमते तु स्वरक्षार्थविशिष्टविषयोत्थितेः । निश्शेषमिह निर्धूताः शास्त्रानारम्भहेतवः ॥ १७७ ॥
ज्ञातमज्ञातमपि वा न जिज्ञास्यमिति त्वसत् । विदिताविदिताकारभेदेनैवोपवर्णनात् ॥ १७८ ॥
सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मविधानतः । इत्थमेवानुमानेऽपि वादिनोऽप्यनुमेनिरे ॥ १७९ ॥
व्युत्पत्तिद्वारसिद्धेऽपि तद्विशेषेऽपि शास्त्रतः । अलौकिकेऽर्थे समभिव्याहारात्सा हि सम्मता ॥ १८० ॥

नेदं शास्त्रं निर्विषयम्, * श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुत्यनूदितविषयोक्तेः । नाप्यसौ भ्रान्त्या मानान्तरेण वा सिद्धः, निर्बाधे श्रुतिशिरस्येव विदीप्तत्वात् । न च निरूपितः, पूर्वकाण्डयोरान्यपर्यात् शास्त्रान्तरे तु प्रसङ्गाभावाद्विरुद्धोक्तेश्च । न च ध्वाङ्क्षदन्तसंख्यावदनिरूप्यः, स्वगृहविनिक्षिप्तबृहन्निधिसाम्यात् तदधीनबृंहणत्वरूपरक्षोक्तेश्च ।

न च मुक्तिः सिद्धा, प्रत्यक्षादिविरोधात्। नाप्यन्येन साध्या, देहादिसृष्ट्या बन्धकस्यैव पुरुषस्य स्वनन्तृमुक्तिहेतुत्वात्। नाप्यन्येन निरोध्या, एतस्य स्वायत्ताखिलसत्ताकतया निस्समाभ्यधिकत्वात्। न ततोऽपि सा दुष्प्रापा, तस्य तदेकदीक्षितत्वात्। न स्वर्गादिवत्पुनरावृत्त्यादिभिर्दुरन्ता, निग्रहादेर्निश्शेषनिवृत्तत्वात्। न च समव्यत्यत्ययफला, सुखोपायेन निरवधिकसुखलब्धेः। नाप्यत्राधिकार्यभावः, यथाश्रुति * विनतविविधभूत इति सामान्यतः, * मम इति विशेषतश्च व्यञ्जनादिति।

प्रतितन्त्रविहीनत्वादनारभ्यत्वमित्यपि। असाधारणरूपेण भाषणेन निराकृतम्॥ १८१॥

श्रूयते हि सर्वशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्याद्यर्थजातमत्रैव। अथवा,

सर्वानिष्टमिहानुक्तं तावताऽपि किमागतम्। तस्मात्प्रामाणिकं चिन्त्यं परेष्टमथवान्यथा॥ १८२॥
आभिमानिकमानैश्च सिद्धान्ताः स्थापिताः परैः। साधारण्यं क्व वा न स्याद्वैपुल्याद्देशकालयोः॥१८३॥

प्रतिपदमिह युक्तिं भाष्यकाराशयस्थां कथयितुमुत मन्तुं कः प्रभुस्तां प्रभूताम्।
तदपि कतिचिदस्मद्दर्शितं किंचिदेतच्छ्रुतफलमवयन्तः स्वादयिष्यन्ति सन्तः॥ १८४॥

अत्रैवं परगुरुस्तुत्यादिविशिष्टमङ्गलान्तर्णीतपरमविषयाद्युक्त्यास्य शास्त्रस्यानारभ्यत्वमप्यपास्तम्॥

पाराशर्यवचस्सुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसञ्जीवनीम्।
पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम्॥

अथ * नमस्कृत्य हृषीकेशम्, * नमो भगवते तस्मै व्यासाय इत्याद्याचारक्रमेणावरगुरुकीर्तनादिरूपमङ्गलगर्भावान्तरविषयाद्युक्त्या विधित्सितस्य स्वप्रबन्धस्यानारभ्यतां निरस्यति— **पाराशर्य** इत्यादिना **व्याख्यास्यन्ते** इत्यन्तेन।

कुहकोक्तं भ्रमोक्तं वा निष्फलं निष्परिग्रहम्। स्पष्टं दुर्निर्वहं बोद्धृहीनमन्योज्ज्वलं न हि॥ १८५॥

यद्येतच्छास्त्रं लोकायतादिवत्प्रतारकप्रोक्तं भ्रान्तिमूलं निष्प्रयोजनमपरिगृहीतं स्पष्टार्थं विवक्षिते नेतुमशक्यमनधिकारिकमन्यतश्चरितार्थं वा स्यात्, न तर्हि व्याख्येयमिति शङ्कात्र क्षिप्यते। पराशरः—परान्बाह्यकुदृष्टीन्प्रमाणतर्कशरैराशृणातीति पराशरस्तस्यापत्यं पाराशर्यः; न तादृशापत्यमतादृक्स्यादिति व्यक्त्यै पाराशर्योक्तिः। श्रुतिश्च— *स होवाच व्यासः पाराशर्यः इति। अत्र स्वगुणः पितृगुणेन ख्याप्यते। नात्र सूत्रकृद्बादरायणनामान्य इति मन्तव्यम्, * द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम्। पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम्॥ इत्यादिप्रसिद्धेः।

तस्य च ब्रह्मसूत्रकृत्त्वं च स्कान्दोक्तम्— * अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्। उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्॥ चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः। शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा॥ कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये। चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा॥ इति। * ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव इति भाविदर्शिभगवद्वाक्यं सूत्रपश्चाद्भावि वा स्वयमेव भारते न्यबध्नात्। सूत्रविषयतया च तद्वाक्यरूपा प्राक्तनी भाविनी वा

कृतिरुदाह्रियत इति न पौर्वापर्यविरोधः ।

अथ वानादिसिद्धत्वात्स्मृतिसूत्रप्रवाहयोः । परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥ १८६ ॥

आह च परभाष्यव्याख्याता— * ब्रह्मसूत्रकृते वेदव्यासायापरवेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो(ते) हरेः ॥ इति ।

सुधाशब्देनास्यार्थस्य भोग्यत्वं दर्शयतीति विवरणम् । अत्र च— वचसः सुधेति विग्रहे सुधाशब्दस्य गौणी वृत्तिः । रूपकप्रकरणानुरूप्येण वा वचश्शब्दलक्षितस्तदर्थस्सुधात्वेन रूप्यते । यद्वा— सूत्रमेव वा सुधेति रूपितम् । उपनिषद्विमर्शोत्थन्यायरूपार्थद्वारा तूद्धृतत्वाद्युक्तिः ।

ननु श्लेषोपस्कृतनिजाक्षरानीतत्वादिसामान्यप्रयोगे कथमिह * उपमितम् इत्यादिना समासः ; इत्थम्— समाससूच्यं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ; तदन्यस्य प्रयोगेऽपि न दोषः ; * भाप्याब्धिः क्वातिगम्भीरः इत्यादिवत् । वैधर्म्यरूपत्वं वा विशेषणेष्विह सर्वेषु योज्यम् । सुधा हि अमृताक्षरोपचरितैरन्यस्य छन्दसोऽक्षरैरानीता, इयं तु स्वाक्षरैरेव । सुधा किल केवलदुग्धाब्धिमध्योद्धृता, इयं तु उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृता । इत्थं शेषमपि योज्यम् ।

साधर्म्यात्स्वादुतासिद्धिस्तथा स्वादुतमत्वधीः । वैधर्म्यादिति वैषम्यं भाव्यमत्र मनीषिभिः ॥ १८७ ॥
यद् विवक्षितसामान्यं तत्प्रयोगो निषिध्यते । उक्तिस्तदन्यसामान्यविषया न विरुध्यते ॥ १८८ ॥
विवक्षितं तु सामान्यं स्वादुत्वादिकमिष्यते । तत्पुनर्नोच्यते साक्षात्समासस्तेन सिध्यति ॥ १८९ ॥
अविवक्षितसामान्यप्रयोगः काव्यशास्त्रयोः । दृश्यते बहुशस्तस्मान्न समासोऽत्र दुष्यति ॥ १९० ॥

*ओषधीभ्यो यथामृतम् इतिवच्छिरश्शब्दाभिप्रायव्यक्त्यर्थं उपनिषच्छब्दः । उप निषीदति अव्यवधानेन नित्यं समन्वेति इत्यनन्यपरांशोक्तिः । तथा च वाक्यम्— उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषद् इति । तत्र द्रमिडभाष्यम्— *गहने हीयं विद्या सन्निविष्टा इति । तस्य च वामनटीका— * गहने ब्रह्मणि उपनिषण्णा इति । भाष्यस्य सूत्राणि, तेषामुपनिषदः, तासां ब्रह्मेति विषयक्रमः । प्रयोजनानि च यथार्हाणि । *आरण्यकं च वेदेभ्यः इति श्रुतिश्चेनुसार-भूतस्वादुतमरसतया आनन्त्यगाम्भीर्यादिभिश्च दुग्धाब्धित्वोक्तिः । मध्यस्य अशेषपर्यन्तासत्तिसाम्यात्तदुक्त्या सर्वश्रुत्यानुगुण्यव्यक्तिः । उद्धृतत्वोक्त्यार्थस्याकल्पितत्वमामूलं ग्रहणं च ख्याप्यम् । संसारेत्यादिकमपेक्षिततमावान्तरप्रयोजनकथनम् , *अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद इत्यादिश्रुतेः वाक्यार्थनिर्धारणे च सूत्राणां विश्रमात् । अचिद्भिरेकीकृत्य जन्मादिप्रवाह-प्राप्तिः संसारः । यद्वा संसरत्यनेनेति संसारः कर्म ; स तु स्वर्गादेरपि तापत्रयमयत्वादग्नितयोक्तः । दीपनं क्लेशकर्मादिज्वालोद्गतिः ; सा चापवर्गप्रतिकूलतया स्वसंसृष्टनाशकावस्था ; तद्द्वैविध्यमविद्यादिभेदात्पञ्चधा त्रिधा द्विधेत्यादि तत्र तत्र कथ्यते । अत्र शारीरादिविविधदुःखावहतया च वैशिष्ट्यं विशब्दार्थः । अत्र प्राणः प्राणिनां प्राणनहेतुः परमात्मा, * न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ * प्राणस्य प्राणम्, * प्राणमेवाभिसंविशन्ति इत्यादिश्रुतेः । * प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि इति च पठ्यते । अपगतः अतिदूरस्थः शास्त्रेषु दर्शयत्स्वपि कूटयुक्त्यादिभिरद्य यावदसद्ब्रह्मेति वेद्यतां प्राप्तः । विशब्दः श्रवणाद्यन्यतमेनाप्यनाघ्रातत्वपरः । विशेषतो वापगतः— स्वयमवतीर्य स्वात्मानं दर्शयत्यपि व्यावृत्ततया दुर्दर्शः । अत्र * प्राणो ज्ञानम् इति न्यायसुदर्शनम् । आत्मनां तद्गुणसारतया तदंशोक्तिः । तदा व्यपगतिरतिसङ्कोचः ।

व्यपगतप्राणानां सञ्जीवनं नाम बाह्यकुदृष्ट्यनपहार्यप्राणस्थापनम्; तन्मुखेन रक्षोक्तिसंक्षिप्तपरमप्रयोजनविवरणं वैतत्। तदा तूपसर्गेण स्वात्मप्रापणादिमात्रव्युदासः। पूर्वाचार्याः बौद्धजैनगन्धिभ्योऽन्ये। औपदेशिकी रक्षा तदैव तत्रैव; ग्रान्थिकी तु कालान्तराद्यनुच्छेदात् सुरक्षोक्ता।

रक्षितत्वं तु रामार्यै(र्यै)स्त्रयन्तार्थे हि सूचितम्। आत्मसिद्ध्यादिभिः प्रोक्तं यामुनार्यनिबन्धनैः॥

सुधासुरक्षितशब्दाभ्यां वक्तृस्तुतिरार्थी। सुधा तु सुरगुरुचक्रयन्त्रादिभिर्दृढगुप्ता। सुरक्षितत्वेऽपि त्यक्तसंप्रदायैः कुदृग्भिः क्षोभितत्वमाह— **बहु** इति। बह्व्यः मिथो विरुद्धाः बहूनां वा मतयः, ताभिर्व्याघातः—विविधा अभिव्यासा पीडा; स्वारसिकधीविरोध इत्यर्थः। तेन दूरस्थितां बोद्धृणां रजस्तमस्तारतम्यादबोधासमग्रबोधान्यथाबोधार्हामित्यर्थः।

अबोधश्चान्यथाबोधस्तत्त्वबोधविरोधिनौ। अनिश्चितात्रबोधेऽपि तथाबोधकता स्थिता॥ १९२॥
सद्भिर्यदि विगीयेत न संगृह्येत पश्चिमैः। न तन्मतानुसारश्च सत्यः स्याद्व्याजिहीर्षतः॥ १९३॥
कुदृष्टिभिश्च बाह्यैश्च यदि वाऽभ्युपगम्यते। कः स्वपक्षतया रक्ष्यः परपक्षश्च को भवेत्॥ १९४॥
तदत्र चतुरध्याय्यां साधनाक्षेपभागयोः। निदानमभिसन्धाय निर्दिष्टं भेदतो द्वयम्॥ १९५॥

सुधा तु विरुद्धमतिदैत्यादिव्याघातभयात् दूरस्थिता; यद्वा कद्रूविजितायाः सुपर्ण्यास्तथा बहुमतिव्याघातदशायामात्मनिष्क्रयणार्थमाहर्तव्यतया दूरे तृतीयस्यां दिवि स्थिता। स्वव्याख्यानस्याप्यन्यैर्व्याघातादसामर्थ्यपरिहार इत्यत्राह— **आनीताम्** इति। बुद्ध्यासन्ने स्वार्थे स्थापिताम्। एतेन व्याख्यातद्वतोस्सम्बन्धः शोधितः। परेष्टव्यावहारिकसाधकव्यावृत्त्यै तद्व्यनक्ति— **निजाक्षरैः** इति। वचःप्रस्तावात्तदक्षराणि निजाक्षराणि, सूत्राक्षराणीति वक्ष्यमाणत्वात्। यथा विवरणम्— * सूत्राक्षराणि यमर्थं स्वरसतो बोधयन्ति स एव सांप्रदायिकः, वक्तुः स्वसमीहितार्थवाचकशब्दप्रयोगव्युत्पत्तेः, स्वरसतः परप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य इति। बहूनां व्याख्यानानां मिथो व्याघाते व्याख्येयस्वारस्यं संप्रदायव्यवस्थापकमिति भावः। सुधा तु सोमाख्या सौपर्णाख्यानप्रसिद्धैर्गायत्र्यवयवैरसृताक्षरैः सहानीता। मदुक्तिभिरिति वार्थः। तत्त्वतः सुधासमाधिसिद्ध्यै तथानुक्तिः। सुधायाः सुमनसो देवा भोक्तारः। यद्वा गायत्र्यभिमानिसुपर्णानीतायास्सोमलतारूपेण परिणताया एकाहाद्युपयुक्ताया भौमास्सुमनसः प्रतिसमयं भोक्तारः। वचोरूपायास्तु * ब्राह्मणा विविदिषन्तीतिवत् चोदनानर्हव्यावृत्ताः * सारासारविवेकज्ञाः इत्यादिना स्वेनैवान्यत्रोक्ताः। एतेन ब्रह्मविद्यासंप्रदानमपि शिक्ष्यते। श्रुतं ह्येतच्छान्दोग्ये— * इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने। नान्यस्मै कस्मैचन। यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति। प्रणाय्यः प्रश्रितत्वानसूयत्वऋजुत्वादिभिर्योग्यः। न हि भौमास्सुमनस इति भूसुरमात्रोक्तिर्युक्ता, अधीतवेदवर्णत्रयार्हत्वान्मीमांसायाः। स्वतो विदुषां स्वर्गादिभुवां प्रायो न सूत्रव्याख्यानापेक्षा, सत्यामपि तस्यां विशालधीयोग्यैर्वृत्त्यादिभिस्ते चरितार्थाः, अतो न वृथाऽत्र भौमत्वोक्तिः। **पिबन्तु** अयत्नं सुखमनुभवन्तु। यत्नो हि सुधायां मन्थनत आनयनतश्च। **अन्वहम्** अतिगम्भीरत्वादत्यन्तहृद्यत्वाच्च।

सुधेयं सूत्रकारेण हरिणेव समुद्धृता। आनीता भाष्यकारेण द्विजेन्द्रेणेति चाशयः॥ १९६॥

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः ; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।

तथापि किमहर्दीपवदनुपकारकृतकरनिर्माणगौरवेण, अनुच्छिन्नाः शुद्धाः प्राचीनव्याख्याः प्रवर्त्यन्तां तत्राह— **भगवद्** इति । * उत्पत्तिं प्रलयं चैव इत्याद्युक्ताध्यात्मबोधातिशयपरोऽत्र भगवच्छब्दः ; तेन शबरशङ्करादिव्यावृत्तिः । विस्तीर्णत्वोक्तिरद्यतनैः दुस्तरत्वमभिप्रैति । अत्र पूर्वाचार्या ब्रह्मनन्द्यादयः । तन्निबन्धनानामतिसंक्षेपाद्गहनत्वं सूचयति— **संचिक्षिपुः** इति । सूत्रस्थापितार्थपरैः ग्रन्थैरित्याशयः । परोक्तेरनाप्तसंप्रदायत्वं व्यञ्जयितुमाह— **तन्मतानुसारेण** इति । * अल्पाक्षरमनल्पार्थम्, * लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । इति सूत्राणां बह्वर्थसूचकाल्पाक्षरतया व्याख्यापेक्षत्वायाह— **सूत्राक्षराणी**ति । प्रकृतिप्रत्ययोरक्लेशमभिप्रेत्याक्षरशब्दः । तेन * सूत्राणि यथासंभवं द्रष्टव्यानीति परोक्तिरनास्थेया । उक्तं च भास्करैः— * सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायनिवेशनात् । व्याख्यातं यैरिदं सूत्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥ इति । अक्षरार्थमात्रं ब्रूमः, सूच्यं तु निश्शेषदुर्वचम् । अक्षरशक्त्यतिरिक्तः स्फोटो न कल्प्यः इत्यपि व्यङ्ग्यम् । व्याख्यास्यन्त इत्यत्रोपसर्गाभ्यां धातुना चाद्यतनवुद्ध्यनुगुणमनतिसंकोचविस्तरत्वं स्पष्टोक्तिश्च व्यज्यते । यद्वा वैशिष्ट्यं प्राबल्यं च निपातद्वयार्थः । * पदच्छेदः पदार्थोक्तिः इत्यादि च भाष्यम् । अखिलेत्यादेरेतदन्तस्य * सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र इत्याद्युक्तं भाष्यलक्षणं तदर्थसंग्रहात्तादर्थ्याच्च सिद्धम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति । अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे ।

व्याख्यापेक्षत्वव्यक्त्यै सूत्रमुद्गृह्णाति—**अथ** इति । नन्वत्र * अथातः इति पिण्डितं रूपमव्युत्पत्तेः पृथगर्थसंभवादंशान्तरनैरर्थक्याच्च न युक्तम् ? क्लिष्टगतिस्तु न गतिसद्भावे । अथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिः प्रकृष्टापि सोपयोगासाधारणवृत्तविशेषाद्दृष्ट्यापोदिता । अत एव न प्रकृतादर्थान्तपरत्वं, कल्पद्वयाद्दृष्टेश्च । प्रश्नस्त्वनर्थकोऽनुत्तरश्च । कात्स्न्र्यमनपेक्षितवचनम्; एकदेशचिन्ता हि न शङ्कारूढा । तस्मादारम्भार्थकत्वं स्यात् । आरभते ह्यत्र सूत्रकारः । मङ्गलार्थकत्वं वा । स्मर्यते हि—* ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

तत्राह—**अत्र** इति । भवतिना अथशब्दस्य स्वारस्यानूक्तिः । अत्रायंपदाभ्यामपवादापोहः । **अत्र** वेदोत्तरांशविचार्यत्वार्थे सूत्रे । तेन यतः कुतश्चिद्वा भागान्तरसाधारणाद्वा कुतश्चिदानन्तर्योक्तेरानर्थक्यात् कर्मविचाररूपं वृत्तं विविनक्ति । **अयम्**—* अथातो धर्मजिज्ञासा * अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा इत्यादिष्विवातश्शब्दोपेतः । एतच्छब्दो हि प्रस्तुते स्वरसः ; विभक्तिश्चासौ हेतुत्वे । एवं सामान्यतः अत इत्यभिहिते ब्रह्मजिज्ञासया विशेषत आक्षिप्ते वृत्ते सत्यानन्तर्यस्वारस्यं नापोद्यते । * अथातः इति समुदितप्रयोगनिरपेक्षसामर्थ्यव्यक्त्यर्थः * अत्रायंशब्द इति केचित् । अत्रेत्यादिनैवार्थान्तराणामिहानन्वयः सूच्यते । तथाहि—मङ्गलार्थत्वं तावत्प्रतिक्षिपामः । तत् किमस्याविवक्षितार्थस्य सन्निधिमात्रेण, तद्वाचकतया वा ? नाद्यः—अबोधकस्य वाक्ये निबन्धायोगात् श्रुतिप्रयोजनमात्रस्य मङ्गलस्य पदान्तरार्थेऽनन्वयाच्च, विवक्षितार्थान्तरस्यापि सन्निध्युपजीवनोपपत्तेश्च । न द्वितीयः—द्योतकमात्रत्वात् * अथ

शब्दानुशासनम् इत्यादावर्थं वदद्भिरप्यधिकृतमित्यादिपदमध्याहारेणोक्तम्; न त्वथशब्दवाच्यत्वमभिसन्धाय; वाच्यत्वेऽप्यत्र मङ्गलस्य वक्तव्या सङ्गतिः। मङ्गलक्तेः प्रकृतौपयिकमङ्गलत्वेऽप्यनुनिष्पत्त्यैव तत्सिद्धिर्युक्तेत्युक्तम्।

मृदङ्गध्वनिनीतिं तु वक्ति माङ्गलिकस्मृतिः। प्रयोक्तुश्श्रोतुरप्येतौ मङ्गलप्रापकाविति ॥ १९७ ॥

अन्यथा ब्रह्मशब्देनान्यपरत्वं, भिन्नत्वं वाक्यस्य, भवत्वित्यध्याहारश्च स्युः। अकृतकसर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्ववाचकत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य। न चात्र हेतोस्साध्यस्य वा मङ्गलत्वमनूद्यते, विधीयते वा, नैरर्थक्यात्; न ह्यत्र तद्विरुद्धत्वाशङ्का, अनिषेधात्। न्यायसूत्राणि संशयनिरासार्थानि।

ननु मङ्गलत्वं विचारस्य ख्याप्यताम्, अत एव तद्विधिरिति तत्साथता। तदपि मन्दम्, अत इति हेतुनैव नैराकाङ्क्ष्यात्, अधिकोक्तेरनुपयोगाच्च। आरम्भार्थत्वमप्ययुक्तम्, नारभ्यत इति शङ्कानुत्थानात् साध्यतया बुद्धस्यारम्भस्य कथनानर्थक्याच्च; न च जिज्ञासाया आरम्भयोग्यत्वमथशब्दो वक्ति, द्योतयति वा, अव्युत्पत्तेः आरब्धुमिति क्रियान्तरार्थक्रियानुपस्थानात्। अन्यथा समुच्चयादिद्योतकेष्वपि समुच्चेतुमित्यादिविवक्षया योग्यपदान्वयप्रसङ्गात्। आरब्धव्येत्येव च पदमध्याहार्यम्; तदा किं तदर्थेनाथशब्देन? न चालाध्याहारार्थद्योतनम्, साकाङ्क्षतयैव तत्सिद्धेः प्रसिद्धप्रहाणेन क्लिष्टग्रहणायोगाच्च। योगशब्दानुशासनयोरानन्तर्यमगत्या त्यक्तम्। अत्र तु न शास्त्रारम्भार्थतापि। अन्यो हि विचारः, अन्यदनुशासनम्। न च तस्यात्रोपादानम्। ननु ज्ञाप्यतया ब्रह्माधिक्रियताम्; मैवम्—उपसर्जनश्रवणविलम्बात् व्याख्यानानुशासनशब्दाभावादेव जिज्ञासाशब्दस्य मीमांसापर्यायत्वाभावेन ज्ञाप्यतानुपस्थापनाच्च। अत एव विचारः कर्तव्यत्वेन बोध्यतयाधिक्रियत इत्यपि न वाच्यम्, विचारारम्भणीयत्वस्थापनेनैव सिद्धे पदान्तरवैयर्थ्यात् अपेक्षिते सत्यनपेक्षितायोगात् उभयोक्त्या गौरवाच्च। तस्मात्स्वारसिकमनपोदितमानन्तर्यमेवात्र स्थापितम्। अतश्शब्दस्य प्रकृतिर्धर्मस्थे वर्तिष्यमाणेऽपि स्यात्; प्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकः। * अतोऽथ मौनम् इत्यादिष्वन्यार्थः। पञ्चम्यर्थोऽप्यनेकः। अतो नार्थविशेषसिद्धिरित्याह—**अतश्शब्द** इति। इहाप्यत्रायंभवतीनामनुषङ्गः, स्वारस्यात्, उत्तरपदसमभिव्याहारश्च प्राग्वत्। विचारितकर्मणां ब्रह्मविचारहेतुतया वक्ष्यमाणहेतुरनुपलम्भनिरस्तः। ब्रह्मविचारापेक्षया वर्तिष्यमाणस्य तु न तद्धेतुत्वम्। प्रयोजनमपि न स्वरूपेण हेतुः, मिथस्संश्रयात्। तदिच्छा तु वृत्तैव। प्रत्ययस्य च विभक्त्यन्तरार्थकत्वमपादानत्वादि च प्रकृतानुपयुक्तम्। अयमिति पदस्य स्वरूपमात्रमनुषज्यते। तेनाथशब्दयुक्तत्वमिह विवक्षितम्। न चैवं मिथस्संश्रयः; शब्दस्वारस्ययोः स्वतस्सिद्धतया स्वरूपसिद्धौ मिथोऽनपेक्षणात्, सहकारित्वमात्रस्यैव मिथोऽपेक्ष्यत्वाच्च। अयमिति पदं वा नानुषञ्जनीयम्।

नन्वथातःपदयोरन्यतरेणालम्; सूत्रं ह्येतत्; मैवम्— प्रयोजनाधिक्यात्; कर्मविचारव्यवधायकशास्त्रान्तरनैरपेक्ष्यद्योतनार्थत्वादथशब्दस्य। ब्रह्मविचार्यत्वहेतोरनन्यलभ्यप्रयोजनवत्त्वेनापातधीस्थस्य विशेषणविशेष्यांशासिद्धिव्युदासार्थत्वादतश्शब्दस्य।

आनन्तर्येऽप्यहेतुत्वं हेतुत्वेऽपि विलम्बनम्। दृष्टमिष्टं च तत्सार्थं द्वयं काण्डान्तरे यथा ॥ १९८ ॥

एकं जिहासतस्त्वत्र द्वितीयं हेयमापतेत्। स्वाधिकारं स्वहेतुं च विचारः स्वयमाक्षिपेत् ॥ १९९ ॥

तस्मादारम्भसूत्रेऽस्मिन् धर्मचिन्तादिसूत्रवत्। प्रायुङ्क्त प्रातिलोम्येन प्रतिज्ञादित्रिकं पृथक् ॥२००॥

अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ।

अत्र कीदृग्वृत्तम्, यन्नियमेनापेक्ष्यम्; कीदृक्च वर्तिष्यमाणम्, येन वृत्तविशेषाक्षेपः; तयोश्च पौर्वापर्येऽपि कथं कार्यकारणभावः, तत्सिद्धौ च तृणारणिमणिन्यायः स्यात्। नियमेऽपि तत्त्वधीमुक्त्योरिव मा भूदानन्तर्यमित्यत्राह— **अधीत** इति। कर्मब्रह्मविचारौ वृत्तवर्तिष्यमाणौ। तयोरल्पास्थिरफलानन्तस्थिरफलशब्दाभ्यां संजातेत्यादिना च हेतुहेतुमद्भावव्यञ्जनम्। स्थिरास्थिरशब्दाविह नाशराहित्यतद्वत्त्वपरौ। कर्मज्ञानमिह निर्णयरूपम्। तस्याधिगतिः प्राप्तिः; * परीक्ष्य लोकानित्यादिभिरल्पास्थिरफलतयावगमो वा। अनुष्ठानद्वारा कर्मज्ञानस्य फलसम्बन्धः। अल्पास्थिरफलत्वं कर्मविशेषणं वा। मोक्षविश्रान्तविद्याङ्गकर्मव्यावृत्त्यै केवलशब्दः। अनन्तस्थिरफलशब्दः कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्मविशेषणम्। बहुव्रीहितया वा परंपरया मोक्षहेतुभूतां जिज्ञासां विशिनष्टि। समित्युपसर्गेण हेतुनिरपेक्षमानन्तर्यं च सूच्यते। सांख्यादिशीलनजन्या दुःखदृष्टिमात्रजन्या वा मुमुक्षा हि समीचीं ब्रह्मचिन्तां न सूते। कर्ममात्रेऽनन्तफलदुराशायां निरस्तायां निवृत्ततत्प्रतिबन्धतया व्युत्पत्तिभूयस्त्वोपनिपतितधीवृद्ध्या च तीव्रतमे मोक्षाभिलाषे सामग्रीदशापन्ने ब्रह्मविचारविलम्बो न स्यादित्याशयः।

विद्यान्तरविहीने तु स्यादानन्तर्यमत्र नः। अतो नातिप्रसक्तिः स्यात्तथान्यैरपि सम्मतेः ॥२०१॥

अधीतेत्यादिना मुमुक्षोत्तम्भकमतान्तरशीलनानवसरज्ञापनम्। जिज्ञासोत्पादकफलापातधीवृद्ध्यै वेदमात्रनियतव्युत्पत्तिविशेषसिद्ध्यै वा * निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयः इत्यादिसिद्धसाङ्गत्वोक्तिः। * अङ्गग्रहणं विचारप्रयोजकस्य प्रयोजनालोचनस्य सिद्ध्यर्थम् इति तूलिका। फलाधिक्याद्विशेषं गृह्णता सशिरस्कशब्देनाध्ययनविधौ स्वाध्यायशब्दस्य नियतक्रमभागद्वयविषयत्वम्, तद्विचारार्थायास्त्रिकाण्ड्या ऐकशास्त्र्यम्, क्रमश्च सूच्यते। न ह्यध्ययनविध्यनालीढं शिरः, येन न विचार्यं स्यादिति भावः। वेदशब्द इह पुरुषार्थतदुपायादिबोधनार्हत्वं व्यनक्ति। तत एव विचारेच्छाजनकापातधीसिद्धिः। षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारिनिष्कर्षः।

यदुक्तं कैश्चित् कर्मसूत्रव्याख्यारम्भे—* प्रसिद्धोऽप्यथशब्दादेः किं पदार्थोऽत्र वर्णितः। प्रदर्शनार्थमित्येके केचिन्नानार्थवादिनः॥ समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात्। शक्तितोऽवयवस्यैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत् इति। तदिह नातीव पेशलम्; प्रसिद्ध्यपवादशङ्कायां पदद्वयव्याख्यानस्यावतारितत्वात्॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, ❀ कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात्। यद्यपि संबन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः; तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्कर्मणि षष्ठी गृह्यते॥

तृतीयपदेऽपि वृत्तेरनेकधा सम्भवे विशेषव्यक्त्यै विगृह्णाति—**ब्रह्मणो जिज्ञासा** इति। अत्र हि व्यासस्तावत् न घटते, जिज्ञासानन्वयात्; अत एव न कर्मधारयः, सामानाधिकरण्यार्हत्वेऽपि विशेषणविशेष्यव्यत्यासात्, विवक्षितानुपयोगाच्च। द्वितीया तु कृद्योगापोदिता। ब्रह्मणस्सर्वहेतुतया तृतीयासमाससंभवेऽपि विषयायुक्तिर्वृत्तविशेषा-

क्षेपश्च न स्यात्। तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्त्विह समासः प्रतिषिद्धः, *तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम् इति कात्यायनोक्तेः। आहुश्च—* प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते। तादर्थ्ये यूपदार्वादौ तेनास्मिन्न समासता॥ इति। तथा न संप्रदानत्वमपि, ब्रह्मणः संप्रदानत्वाभावात्। सप्तमीसमासेऽपि विषयत्वमात्रं सिध्येदिति भावः। तदिह पञ्चमीम् अर्थान्तरशङ्कां च वारयति—**ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी** इति। उक्तं ह्याचार्यैः—* असूत्रस्थापि षष्ठीयं समासग्राह्यभावतः। विभक्त्यर्थस्य सान्निध्याद्व्याख्यातुमिह युज्यते॥ इति।

अपादानादिः पञ्चम्यर्थो वाक्यानन्वितः, अध्याहारसापेक्षश्च। प्राधान्येन कर्तृत्वानुपपत्तिः 'तद्विजिज्ञासस्व' इत्यादिकमनुसरता **ब्रह्मण** इत्यनेनैव सूचिता। न हि मुख्यं ब्रह्म स्वमन्यद्वा जिज्ञासेत, स्वतस्सर्वदर्शित्वात्। उक्तं च न्यायतत्त्वे— *यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः। इति। किंचिज्ज्ञस्तु कर्ता न वक्तव्यः, अधीतवेदस्य तदर्थं निर्णिनीषोरादितः प्रभृत्यनुवृत्तेः। कर्मत्वोक्तावीप्सिततमतया प्राधान्येन विषयत्वं प्रयोजनत्वं च सिध्येत्। अतः सदपि स्वस्वामिभावादि अत्र न वक्तव्यमिति भावः। तथाऽप्यस्तु सामान्यतः प्राप्ता शैषिकी षष्ठी; विशेषस्त्वौचित्यलभ्यैरवाच्य इत्यत्राह— **कर्तृकर्मणोः** इति। संबन्धविशेषेऽपि षष्ठीविधौ सिद्धे, साकाङ्क्षसूत्रोक्तात् निराकाङ्क्षसूत्रोक्तं युक्तम्। तत्र विशेषयोर्विधिसाम्येऽपि कर्तुः सकर्मकाकर्मकसाधारण्यात्, इह च कर्त्रर्थत्वायोगात् असाधारणाकाङ्क्षिततमकर्मोपस्थापनमुचितमिति भावः।

ननु किम् अर्थलभ्ये शब्दव्यापारेण? न चैवं प्रतिपदानुशासनवैयर्थ्यम्, तस्य कर्मादिविवक्षायामपि द्वितीयानिषेधेन षष्ठीसाधुत्वे तात्पर्यात्। अतो विशेषविधिर्न शैषिकषष्ठीमपवदेत्, तद्ग्रहे च व्यवहितसंबन्धस्यापि तदन्तःस्थितेर्ब्रह्मानुबन्धिनामुपायादीनामपि जिज्ञासासंबन्धात् तत्कर्मत्वस्य चार्थसिद्धेः कृत्स्नशारीरकार्थविचार्यत्वसूचनमधिकं प्रयोजनमित्यत्राह— **यद्यपीति**। **परिग्रहः**—परितो ग्रहः, सानुबन्धग्रहणम्। उत्तरग्रन्थे तु **गृह्यते** इत्युक्त्या अनुबन्धिसंबन्धस्याशाब्दत्वमात्रमभिप्रेतम्। **कर्मापेक्षत्वेन**— सकर्मकतया प्रथमं कर्माकाङ्क्षाजननस्वाभाव्यात्। कर्मार्थत्वसिद्धिर्नाम कर्तृत्वव्युदासेन षष्ठ्याः कर्माख्यविशेषेऽर्थतः पर्यवसानम्। परप्रत्यायनार्थे प्रयोगे विलम्बितधीहेतुर्न ग्राह्य इत्यभिप्रायेणाह— **तथापीति**। न ह्यत्र अर्थलभ्ये शक्तिक्लृप्तिः, किं तु आक्षेप्याद्वरं क्लृप्तशक्तिकशब्दोक्तमित्युच्यते। ननु 'आक्षेपतः'—इत्युक्तमयुक्तम्; आकृत्यधिकरणनीत्या सामान्यशक्तेः विशेषपर्यन्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। मैवम्— सा हि विशेषमात्रमुपादत्ते, न कर्मत्वादिकम्; न हि गोशब्दशक्तिर्विशेषतः खण्डत्वादि गृह्णाति। न चात्र आभिधानिकग्रहे(ऽपि) अनुबन्धित्याग इति भ्रमितव्यम्; सामान्यतो धीस्थानुबन्धिविषयत्वात् सर्वत्र जिज्ञासायाः। एवमपि आक्षेपः स्वीकृत इति चेत्, सत्यम्—अन्यतरकर्मत्वस्यापि शाब्दत्वमुभयकर्मत्वाक्षेपात् वरम्, किमुत प्रधानांशकर्मत्वस्याक्षेपात्। एवकारः शीघ्रधीहेतोर्बलीयस्त्वं व्यनक्ति। कथं ब्रह्मणः कर्मत्वं शाब्दम्, 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति ज्ञानस्यैव कर्मत्वात्; मैवम्—सन्नन्तत्वेऽपि प्रकृत्यनुसारेण सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागः। अत एव हि प्रकृत्यर्थकर्मापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः' इत्यनुशिष्टिः; "धर्मो जिज्ञासितव्यः" इत्यादौ च धर्मादेरभिहितकर्मत्वम्।

ननु तथापि नाभिधानिकत्वम्, उपपदविभक्तेरर्थाभावात्; प्रयोगमात्रात् तस्याः सार्थत्वे गाव्यादावपि प्रसक्तेः। न च तत्र शक्तिरस्ति।

न शब्दशक्तिर्गव्यादौ गोपदं स्मार्यते ततः। बुद्धिस्थेनैव तेनाथ गोजातिः प्रतिबुध्यते ॥ २०२ ॥

आप्तप्रयोगस्तु अनर्थकत्वेऽपि साधुत्वात् स्यात्, अन्यत्रापि तथादृष्टेः, सम्मतेश्च। अनुशिष्टिश्च तावद्विशेषव्यक्त्यर्था। तत्तदर्थधियस्त्वन्यथा सिद्धेः, अन्यलभ्ये शक्तेरकल्प्यत्वात्, गत्यन्तराच्च बहुशक्तिकल्पनायोगात्, न शक्तिरौपयिकी; तत्र—यथा 'कर्तृकरणयोः' इत्यादिवशात् कारकविभक्तिः सार्था अनेकार्था च, तथा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिबलात् उपपदविभक्तिरपि; अन्यथातिप्रसङ्गात्। कारकविभक्तेरुपपदविभक्तिदौर्बल्यं तु पदान्तरविमर्शसापेक्षतामात्रात्। तथाऽपि न शक्तिभङ्गः। पदान्तरसंनिधिरत्र शक्तिं व्यनक्ति, न त्वाधत्ते; यथा नानार्थगवादिशब्देषु। यद्वा अत्र अनाभिधानिकत्वेऽपि विशेषानुशासनानुमतवृत्तिविशेषवद्विभक्तिसिद्धस्य शाब्दसमत्वं व्यञ्जयितुम् आभिधानिकत्वोक्तिः। कर्मत्वस्य सूत्राभिधानसिद्धत्वमाभिधानिकशब्देन प्रतीयते; उपपदस्वरूपविमर्शस्य पदबोध्यविमर्शात् अविलम्बितत्वाच्च।

ननु न विग्रहवदिह समस्ते विभक्तिरस्ति, येनाभिदध्याल्लक्षयेद्वा। न चाप्रयुक्तापि स्मृताभिधत्ताम्, प्रयोगस्यापि तद्धीमात्रार्थत्वादिति वाच्यम्; समासतोऽर्थबुद्धौ विभक्तिस्मरणनियमे मानाभावात्, सर्वत्र च लक्षणाद्युच्छेदप्रसङ्गात्। षष्ठ्या चाभिधानमिति तद्विदा। तदेवमभिधायकाभावे कर्मत्वस्य कथमाभिधानिकत्वं तत्समत्वं वा?

मैवं संबन्धसामान्ये कर्मत्वे वा समीहिते। विभक्तिलोपात्सोढव्या प्रकृत्यैव हि लक्षणा ॥ २०३ ॥

अथानुशासनाधीननिरूढलक्षणाया अभिधानसमत्वाच्छाब्दत्वमिति मतम्, कर्मार्थत्वेऽपि समम्। एवं तु केचित्— व्यासे समासे च सविभक्तिकाविभक्तिकशब्दयोः दधिदध्यूशब्दन्यायेन सैव शक्तिः; अतो लुप्तविभक्तिकयापि प्रकृत्या संबन्धो न लक्ष्यः, वाच्यसंबन्धिनि वस्त्वन्तरे वृत्तिर्हि लक्षणा, न च संबन्धस्संबन्धी। कर्मत्वादिश्च संबन्धरूपः। एवं स्वपरनिर्वाहकतया संबन्धफलसिद्धावपि तथा विवेकरहितानामप्यत्र प्रकृत्या विभक्त्यर्थधीर्दृष्टा; सत्रपि चाजानतः संबन्धो न लक्षणाहेतुः, अतिप्रसङ्गात्। अतः प्रयोगस्यानन्यथासिद्धेरन्यथासिद्धिशङ्कायाश्चानुशासनेनोपरोधाद्विभक्त्यर्थः समासेऽप्यभिधेयः। एवं विभक्तिव्यतिरिक्तलोपेष्वपि नीतिः। ननु निषादस्थपतिशब्दे विभक्त्यर्थलक्षणादोषापनुत्त्यै षष्ठीसमासस्त्यज्यते; तत्कथमाभिधानिकत्वम्। तन्मुख्यत्वे तु क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तस्यैव ग्राह्यत्वान्नान्यत्राधिकारक्लृप्तिः; मैवम्— * सामानाधिकरण्यस्य प्राग्वैयधिकरण्यतः। अविलम्बितधीयोगात् प्राबल्यं प्रतिपादितम् ॥ इति न्यायेन शैघ्र्याच्छाब्दव्यवहारः। अथानुशासनस्वारस्यादर्थः; तर्हि यथानिर्णये तु नादरः, अर्थाविरोधादिति। उपपदविभक्तावुक्तमिदं समासेऽपि भाव्यम्।

सोऽयं वैभववादो वा परमार्थोक्तिरेव वा। आभिधानिकतोक्तिस्तु युक्ता धीशैघ्र्यबोधनात् ॥ २०४ ॥

न च ❀ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः, ❀ कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति प्रतिप्रसवसद्भावात्।

एवं कर्मणि षष्ठ्यामनौचित्यं निरस्तम्। तत्र समासनिषेधशङ्कामपि निरस्यति—**न च** इति। कर्मणि षष्ठ्या इत्यनेन साधारणः प्रतिपदविधानाशब्दस्सङ्कोचार्हः इति सूच्यते। * ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इत्यनुशिष्टायामेव समासापवादः; अवेदनार्थस्य जानातेः कृद्योगः क्वचित्सन्नपि तत्र करणषष्ठ्या अनपेक्ष्यः; * सर्पिषो जानीते इत्युदाहरणात्।

निषेधस्य सङ्कोचमाह—**कुद्योगा** इति। प्रतिप्रसवोऽपवादनिरासः, तस्य सद्भावात्। न केवलं प्रयोगदृष्ट्येति भावः। एवमैकपद्यहेतुस्समासः प्रथमं व्याख्यातः।

ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-गुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते।

तत्राद्यप्रकृत्यंशस्य यौगिकार्थनिमित्तत्वश्रुतेः अन्यत्रापि यथादृष्टि मुख्यत्वशङ्काम्, निर्विशेषचिन्मात्रभोक्तृभोग्य-नियन्तृसमष्टितदंशिसन्मात्रादिपरेष्टार्थम्, स्वेष्टे चोपचारवृत्तिं क्षिपन् सर्वतः परिबृढत्वाय बृहत्त्वबृंहणत्वे चानवच्छिन्ने विवृणोति— **ब्रह्मशब्देन च** इति। चस्त्वर्थः शङ्कानिरासे। 'स्वभावतः' इत्यादिना परकल्पितैः सदोषत्वनिर्गुणत्वा-वाच्यत्वावेद्यत्वैरजिज्ञास्यत्वप्रसङ्गोऽपास्तः। निरस्तनिखिलदोषत्वं च बृंहणत्वोपयुक्तो बृहत्त्वविशेषः। गुणादिविधिनिषे-धयोरुत्सर्गापवादादिनीतिविषयत्वं विशेषणद्वयेन व्यञ्जितम्।

विशेषविधिबाधेन तदन्यार्थत्वकल्पनात्। सामान्यवृत्तिसङ्कोचं वरं नीतिविदो विदुः॥ २०५॥

परपक्षे तु मिथ्यात्वसत्यत्वविवादेऽपि निरस्यत्वेनाभिमतानां दोषाणामारोपतः उपाध्यवच्छेदतः स्वाभाविकांशतो वा परब्रह्माश्रयत्वात् तत एव सार्वज्ञ्यादिभङ्गाच्च जिज्ञास्यत्वायोगः श्रुत्यादिकोपश्च स्यादिति भावः। स्वरूपतो नामान्तर-भजनार्हावस्थावन्तोऽचित्पदार्थाः; तदभावेऽपि क्लेशादिमन्तो बद्धाः; कतिपयक्लेशादिरहिता मुमुक्षवः; तदत्यन्तो-च्छेदवन्तो मुक्ताः; तदत्यन्ताभाववत्त्वेऽपि पराधीनतथात्वा नित्याश्च बुद्ध्यवतारक्रमेण निरस्तनिखिलदोष इत्यादिमुखेन प्रथमे विशेषणे व्यवच्छेद्याः। तत्र स्वभावत इति पदेनानादित्वविवक्षायां मुक्ताः, अनन्याधीनत्वविवक्षायां नित्याश्च व्यावर्त्यन्ते। द्वितीयेऽपि ते सर्वे। अन्यासंभाव्यगुणविधेः नित्या एव वा। तेषां ज्ञानादेर्ब्रह्मसाम्येऽपि हि परा-धीनत्वं सिद्धम्, शक्तिस्तु ततो न्यूना। वक्ष्यति च सत्यादिवाक्ये अनन्तपदव्याख्याने— * सातिशयस्वरूप-गुणा नित्या व्यावृत्ताः इति। न हि ते विश्वव्यापिनः; नापि सर्वशरीरिणः। अतिशयशब्देन धातूक्ता वृद्धिरतिशायन-मिति व्यञ्जितम्। अनवधिकविशेषणेन शतगुणितोत्तरक्रमप्रदर्शितनिरतिशयदशाशिरस्कत्वोक्तिः, 'ईश्वरस्य ज्ञानानन्दा-दिगुणयोगः कादाचित्कः, तच्छक्तिस्तु नित्या' इति पक्षः स्वभावत इति पदानुषङ्गात् प्रतिक्षिप्तः। ज्ञानाद्येकैकगुण-विततिरूपावान्तरगुणवर्गख्यापनाय गणशब्दः। उक्तं च **षाड्गुण्यविवेके**—* तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः। यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः॥ इति।

अनवधिकातिशयशब्दोऽत्र गणं विशिंषन् प्रत्येकमतिशयपरश्रुत्या 'विदुषी परिषद्' इति न्यायाच्चार्थतो गुणान् विशिनष्टि। अन्यथान्यपदार्थासिद्धिः। सत्यां गतौ व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगः। 'शैलजन्मा' इत्यादिषु अगत्या तत्स्वीकारः। एतत्सूत्रसंवादिन्या * परीक्ष्य इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मपुरुषशब्दोक्तजिज्ञास्यनिष्कर्षम्, सर्वोपनिषदां पुंसूक्तैका-र्थ्यम्, ईश्वरस्याध्यस्तब्रह्मांशत्वासम्भवम्, ईदृशस्य गीतानिरुक्त्या प्रकृत्यादेर्दैवतान्तरेभ्योऽपि विशेषव्यक्तिं चाभिप्रेत्याह —**पुरुषोत्तम** इति। अवधारणमिह ग्राह्यम्।

यद्यप्यत्र समानाधिकरणसमासे पौर्वापर्यव्यत्ययः; निर्धारणे तु षष्ठ्या न समासः। तथापि * द्वाविमौ पुरुषौ इत्यारभ्य * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः इत्यधमप्रतियोगित्वोक्त्या संबन्धिशब्दतया समासः स्यात्। * अक्षरादपि चोत्तमः

इत्यनेन पञ्चमीसमासो वा सूच्यते। योगविभागस्तु यथाप्रयोगमिष्टः। अत एव सप्तमी निर्धारणेऽपि समस्यते। नगोत्तमादिशब्दाश्चैवं शाब्दैः निर्व्यूढाः। *रूढ्या तु कामं पुरुषोत्तमोऽस्तु इति वदन् श्रुत्यादिबाध्यः, *अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः इति सर्वविदुक्तेः। **अभिधीयते**—मुख्यवृत्त्या विषयीक्रियते। एतेन तदेकनाम्नो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव लक्षणामिच्छन्तो निरस्ताः, रूढिविषये क्वचिल्लक्षणां वदन्तश्च निरस्ताः।

सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः। बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः। स च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगात् भगवच्छब्दवत्।

ननु गवादिशब्दवज्जातिद्वारा, पाचकादिवत् क्रियाद्वारा, डित्थादिवद्यदृच्छया वान्यत्रापि मुख्यता स्यादित्यत्राह—**सर्वत्र** इति। प्रकृत्यादिष्विव ब्रह्मशब्दस्थलेष्वित्यर्थः। तेषु मिथो विषमेषु तदन्यव्यावृत्ता जातिः क्रिया वा न दृष्टा। बृंहणत्वं तु बृहत्त्वापेक्षम्; अतस्तन्निमित्तत्वे गौरवम्। बृहत्त्वं च किञ्चित्तत्र तत्र प्रकृतं विवक्षितं च। ब्रह्मशब्दवृत्तिद्वारा तन्निरुपाधिकवृद्धिरूपधात्वर्थप्रसिद्धिश्च नोपेक्ष्या; अतस्सम्भवद्गत्यन्तरे न यदृच्छापीति भावः। हिः प्रसिद्धौ हेतौ वा। तर्हि बृहच्छब्दवदसौ बृहत्त्वमात्रनिमित्तः स्यात्, नेत्याह—**बृहत्त्वम्** इति। सर्वतः बृहत्त्वमसङ्कोचात् स्वरूपतो गुणतश्चेत्युच्यते। तेन परिच्छिन्नस्वरूपाणां गुणबृहत्त्वरहितस्य गुणादेश्च व्यवच्छेदः। **अस्येत्यनेन** बृहच्छब्दाद्वैयावृत्तिर्दर्शिता। न ह्यसौ 'इत इदं ब्रह्म' इत्यवधिनिर्देशं तरसमप्प्रयोगं सहते। *सर्वं खल्विदं ब्रह्म *सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्। *त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् इत्यादिष्वन्येषां तच्छरीरतया देवोऽहमित्यादिवत् सामानाधिकरण्यम्; न तु तत्तद्वस्तुषु ब्रह्मशब्दप्रयोगः। त्रैविध्योक्तिश्च प्रेरितृत्ववैशिष्ट्यं भोक्तृभोग्यवैशिष्ट्यं चापेक्ष्य। नारायण परं ब्रह्मेत्यत्र परमिति विशेषणं त्वौपचारिकव्यावृत्त्यर्थम्; अतो बृहत्त्वमात्रं नास्य निमित्तमिति भावः। प्रयोगनियत्या तत्र तत्र काष्ठाप्राप्तबृहत्त्वं स्यादित्यत्राह—**स च** इति। अपरिच्छिन्नबृहत्त्वाश्रय इति यावत्। **सर्वेश्वर** इति समाधिकदरिद्रत्वादिश्रुतिव्यञ्जनी समाख्या, *अजस्सर्वेश्वर इति तन्नामपाठात्। एकस्यैव सर्वनियमनादिरूपं निरतिशयबृहत्त्वं शास्त्रोक्तम्; तदन्येषां तु तादधीन्यात्तत्त्वं तादृक्त्वमपि नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः। अन्यत्र निमित्तासम्भवान्नैमित्तिकासम्भवस्य फलितत्वमाह—**अत** इति। कथं तत्तद्वाचकत्वाभावे सम्बन्धगुणयोगयोश्च सर्वत्र सम्भवे क्वचित्प्रकृत्यादिषु नियतप्रयोग इत्याह—**तस्मात्** इति। अयं भावः—न ह्यत्र सम्बन्धमात्राल्लक्षणा; न च किञ्चित्साम्याद्गौणी वृत्तिः; किं तु तद्गुणो निरतिशयबृहत्त्वम्, तल्लेशोऽपि लोकोत्तरबृहत्त्वम्, तन्निबन्धनोपचारनियमान्नातिप्रसङ्गः। प्रयुञ्जते च यथेष्टं स्तुतिनिन्दाभिप्रायेण मुख्यासन्ने तद्गुणप्रकर्षयोगिनि च तच्छब्दं नामतयेति। ननु मुख्ये लभ्ये नोपचारः। न चावयवशक्तित्वाद्ब्रह्मशब्दस्यैकत्राप्यन्या शक्तिर्न कल्प्या, किमुतानेकत्रेति वाच्यम्; तादृशस्यापि प्रयोगनियत्यै रूढेः कल्प्यत्वात्। पङ्कजादिषु पद्मत्वादिवच्चैकं नियामकं न दृष्टम्। अतो यावत्प्रयोगं शक्तिर्भिद्येतेत्यत्राह—**अनेक** इति। क्लृप्तशक्तेश्शब्दस्य प्रयोगविमर्शे हि प्रथमं मुख्यानुसारः। शक्तिपरीक्षायां त्वेकविषये शक्त्या प्रयोगान्तरान्यथासिद्धौ न शक्त्यन्तरं कल्प्यम्, गौरवात्। अन्यथोपचार एव लुप्येत। अस्ति चासाविति गौणमुख्याधिकरणे स्थापितम्। क्वचित्तु अगत्या अनेकशक्तिक्लृप्तिरित्याशयः।

नैघण्टुकैस्त्वनादृत्य शब्दनिष्कर्षणं गिराम् । प्रयोगप्रौढिशिक्षार्थं पठ्यतेऽनेकनामता ॥ २०६ ॥

यदत्र नियामकतयोक्तं लोकोत्तरबृहत्त्वं, तेनैवैकेन निमित्तेनान्येष्वपि मुख्यत्वं स्यात्, अन्यथा त्रिपरिवृत्तिः किं न स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रयन्, * प्रत्यक्षेऽपि विसंवादो येषां कस्त्वयमुत्तरम् । तेभ्यो दद्यादिति ज्ञात्वा वृद्धानां मतमब्रवीत् ॥ इति न्यायात् पुराणोक्तीः निदर्शयति— **भगवच्छब्दवत्** इति । तत्र * शुद्धे महाविभूत्याख्ये इत्यादिना, * अन्यत्र ह्युपचारतः इत्यन्तेन भगवच्छब्दस्य यौगिकार्थपौष्कल्यवत्येव मुख्यत्वमुक्तम् ।

पुराणान्तरेऽपि— * भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ इति ॥

दार्ष्टान्तिकमपि गारुडे स्थापितम्— * वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने इत्यारभ्य, * यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥ इति ॥

तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः । अतस्सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते ।

अस्त्वेकत्रैवास्य शक्तिः; अस्मिन् सूत्रे भेदकाभावादमुख्यत्वं किं न स्यादित्यत्र, * नास्ति भेषजमन्यत्र नारायणरसायनात्, * वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ इत्यादिप्रमाणगत्या प्रत्याह— **ताप** इति । न ह्यत्र मुख्यस्य बाधः, भगवतः स्वतन्त्रस्वामित्वात् । अस्वतन्त्रस्यान्यस्य चायम् अर्थः सिद्धः, * जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिभिस्सोपबृंहणैः परोपास्तेरेव तापत्रयनिवर्तकत्वोक्तेः । स एव * मन्तव्योऽन्वेष्टव्य इति विचार्यत्वेन श्रुत इति भावः । * अनेकार्थत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्यास्मिन् प्रयोगे असावेवार्थ इत्याह इति विवरणं त्वन्वारोहेऽपि विशेषदार्ढ्यपरम् । जातिगुणादिनिमित्तत्वबहुरूढत्वपक्षेष्वपि हि समभिव्याहृतपदान्तरादेरर्थविशेषस्सिध्येत् । यद्वा मुख्यामुख्ययोस्तन्त्रेणानेकार्थत्वानुक्तिः । अमृतशब्देनैवकारेण च * तमेवं विद्वानमृत इति, * तमेवं विदित्वा इति च वाक्यद्वयसूचनात् द्वयोरविरोधः ख्यापितः । ननु प्रत्यगात्मन्यपि * सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिदर्शनात्, * नात्मा श्रुतेः इत्यादौ तस्यापि निरूपयिष्यमाणत्वाच्च स एवेत्यवधारणमिहाशक्यम् । तदिदं निगमनमुखेन व्युदस्यति— **अत** इति । शब्दशक्त्या प्रस्तुतार्थस्वाभाव्याच्चेत्यर्थः ॥ तदुभयं सर्वेश्वर इत्यादिपदद्वयाभिप्रेतम् । **जिज्ञासाकर्मभूतं** जिज्ञासया प्राप्तुमिष्टतममित्यर्थः । प्रधानतया ह्यत्र जिज्ञास्यः परः । तद्भक्त्यारोहायाहंग्रहोपास्तौ विशेषणतया बोद्धुं च स्वात्मापि चिन्त्यः । प्रजापतिवाक्यादिषु च प्रत्यगात्मज्ञानं प्रकृतपरविद्यार्थतयैवोच्यत इति वक्ष्यते ।

सन् इहानिच्छार्थः इच्छार्थो वा? नाद्यः— * गुप्तिजिकिद्भ्यस्सन् इत्यादावपाठात् । न द्वितीयः— विचारे विवक्षिते तदिच्छाभिधानविरोधात् सूत्रलक्षणविरोधात् उपचारायोगाच्च इत्यत्राद्यमनभ्युपगत्यान्त्यं समर्थयितुं विगृह्णाति— **ज्ञातुमिति** । ननु प्रत्ययार्थप्रधाने जिज्ञासापदे ज्ञानस्य निमग्नत्वान्न विधेयत्वम्, इच्छा तु न पुरुषतन्त्रा, न च सा स्वज्ञानजन्या, विषयानुकूल्यधीनिघ्नतया तदभावे तदनुपपत्तेरप्रतीयमाणत्वाच्चेत्यत्राह— **इच्छाया** इति । स्वविषयसिद्ध्यर्थतया इच्छारूपक्रियायाः प्रोक्षणादेरिव स्वकर्मप्रधानत्वं सिद्धम् । * धातोः कर्मणः इत्यत्र च

धात्वर्थस्य प्राधान्यमार्थं ग्राह्यम्। अप्राप्तमेव विधेयम्। अत इच्छावाचिना तत्संबन्धिविवक्षात्र न युक्तेति भावः। तर्हि ज्ञानमात्रं वाच्यम्, किमजागलस्तनकल्पेन प्रत्ययेनेत्यत्र * अधिकमधिकमर्थं सूचयतीति नीत्या प्रत्युक्तिः— **इष्यमाण-मिति**। सन्दिग्धसप्रयोजनविषयतया रागप्राप्तं विचाररूपं ज्ञानं नोपासनादिवद्वैधमिति सूचनात्सार्थकः सन् इत्याशयः। ज्ञान शब्दश्चात्रौचित्यात् उक्तविशेषपरः। रागविषयफलरूपज्ञानमुखेन विचाराक्षेपक्लृप्तिस्तु न युक्ता, धीविलम्बात्, विवक्षितस्य च साक्षाद्वक्तुं शक्यत्वात्।

इह मीमांसाख्यशास्त्रोत्तरभागारम्भे। एवमेव हि * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिष्वपीति भावः। ननु रागप्राप्ते विचारे 'कथं विधीयते' इत्युक्तिः, नाप्यत्र गुर्वभिगमनादिनियमांशापेक्षया विध्युक्तिः; न्यायानुपयोगात्, तादृश-नियमनिषेधेन पूर्वपक्षानुत्थानाच्च। मैवम्—रागप्राप्तस्याप्यनारभ्यत्वभ्रमे तन्निषेधपरत्वादत्र विधिशब्दस्य,

जातापि हि विचारेच्छा पूर्वपक्षोक्तयुक्तितः। सीदन्त्युत्तभ्यते युक्त्या सिद्धे व्युत्पत्तिपूर्वया॥ २०७॥

मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणः अल्पास्थिरफलत्वात्, उपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म ज्ञातव्य मित्युक्तं भवति। तदाह वृत्तिकारः— * वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा इति। वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यम्— * संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः इति।

अत्र 'तापत्रय' इहि ग्रन्थे यादवप्रकाशोक्तं पूर्ववृत्तान्तरं साङ्ख्यादिविचारस्यानारभ्यतास्थापनं च विवक्षित-मिव प्रतिभाति; तद्व्युदस्यन् वाक्यार्थमाह—**मीमांसा** इति। 'माङ् माने' इत्यत्र नातत्वं निपात्य वा, 'मान पूजायाम्' इत्यत्र वा 'मान्बध' इत्यादिना अनिच्छासन्नन्तोऽयं शब्दः। "मानेर्जिज्ञासायाम्" इहि वैयाकरणोक्ति-स्त्वदूरविप्रकर्षात्; जिज्ञासाविशेषोत्थाप्ये हि पूजितविचारे तदनुबन्धिनि प्रशस्तन्याये वा वृद्धप्रयोगादस्य शक्तिनिष्कर्षः। आहुश्च— * मीमांसासंज्ञितस्तर्कस्सर्वो वेदसमुद्भवः इत्यादि। तादृशन्यायनिबन्धात्मनि तु शास्त्रे भाक्तो मीमांसा-शब्दः।

अतः पूर्वापरभागविभागेन ज्ञातत्वावसेयत्वोक्तिरविरुद्धा। अत्र पूर्ववृत्तादित्यादिना वाक्ययोजना। शिष्टं तत्रत्यहेत्वंशसमर्थनम्।

विचारक्रमनिर्देशः सौत्रस्तद्व्यक्तये त्विह। शास्त्रैक्यतत्क्रमौ प्रोक्तौ सूत्रकाराभिसंहितौ॥ २०८॥

पूर्वभागोपरितनभागशब्दाभ्यां नियतक्रमव्याख्यानरूपप्रबन्धैक्यं व्यज्यते। तन्निदानं व्याख्येयस्य वेदस्य क्रमवत्त्वं पदयोजनायां सशिरस्कशब्देन दर्शितम्। पदवाक्यनिर्वाहयोस्तात्पर्यभेदादपुनरुक्तिः। **ज्ञातस्य** निर्णीतस्य। **अवसेयस्य** अबाधितापातधीस्थतया निर्णेतव्यस्य। **ब्रह्मज्ञानस्य** ब्रह्मोपासनस्य। ब्रह्मस्वरूपमात्रविवक्षायामत्र ज्ञान-शब्दाधिक्यात्, 'ज्ञातस्य कर्मणः' इत्येतत्समशीर्षतया साध्यविशेषग्रहणौचित्यात्, विचाररूपस्य निर्णयरूपस्य वा ज्ञानस्य अवसेयत्वोक्त्ययोगात्, निर्दिश्यमानफलं प्रत्यचोदितत्वाच्च। तदिह समन्वयनीत्या स्वयमनन्ताक्षयफलत्वेन प्रधानतया ज्ञातव्यमपि ब्रह्म स्वोपासनस्यानन्ताक्षयफलसाधनत्वेन तद्विषयतयापि ज्ञातव्यमिति तदुपसर्जनतयोक्तिरपि

सुसङ्गता। ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यनेन तु तत्प्राधान्यं व्यज्यते। अत्र प्रयोजनवत्तयापातधीस्थत्वं विचार्यत्वे हेतुः। कर्मविचारात् पश्चाद्भावितस्य तु प्रतिबन्धशान्तौ तत्सापेक्षत्वमानन्तर्यस्य च तादृशापेक्षणीयान्तराभावः। अतः श्रुत्युक्तनिर्वेदपूर्तिपर्यन्तविचारविशेषाभिप्रायेण **तत एव** इत्युक्तम्। अवधारणमिह हेतुवैकल्प्यनिवृत्त्यर्थम्, सावधारणहेतुनिषेधायोगात्। केचित्तु * हेत्वन्तराद्ब्रह्मविचारेऽनावश्यकत्वशूद्राधिकारत्वयोः प्रसङ्गात् कर्मधीव्यतिरिक्तहेत्वनादरोपदेशोऽयम् इत्याहुः। अत्र प्रधानप्रतिज्ञा तद्धेतुः प्रतिज्ञान्तरहेतुश्च नोक्तः स्यादिति बह्वनौचित्यम्। आकाङ्क्षितहेतुपूर्वकसाध्यविशेषायोगव्यवच्छित्त्यैवार्थतः हेत्वन्तरादिनिरासस्तु युक्तः। **ज्ञातव्यम्** विचार्यमित्यर्थः। 'विचारः कर्तव्यः' इति भाषिष्यते। अत्रार्हार्थे कृत्यप्रत्ययः। कर्मज्ञानादित्यत्रापि ज्ञानं विचारः।

ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवतीत्यनेन स्वारस्यं युक्तिं च सूचयता ब्रह्मैव ज्ञातव्यमिति वाक्यार्थं वदन्तः प्रत्युक्ताः। इदं हि सूत्रमविचार्यत्वनिरासार्थम्। ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वस्य इतः पूर्वमसिद्धतया तदेव ज्ञातव्यमिति नियमो नोदेति। कथं च शब्दानां सिद्धपरत्वसम्भवमसाधयित्वा सिद्धविशेषस्य विचार्यत्वोक्तिः; समन्वयसूत्रात् तत्साधनम्, साकाङ्क्षयोजना च न युक्ता। अत्र चोदनासूत्रवच्छब्दतोऽर्थतश्चायोगान्ययोगव्यवच्छेदौ वाक्यभेदाभावश्चेत्यप्ययुक्तम्, अनुपयुक्तप्रतिज्ञामात्रानुपपत्तेः। ब्रह्मश्रद्धावर्धकतया अन्यनिषेधः प्रस्तुतोपयोगी इति च मन्दम्; तत्प्रतिज्ञानेऽपि हेतुश्चात्रोह्यः; तदूहे तु ईक्षत्यधिकरणाद्यैस्तर्कपादान्तैस्साधनप्राप्तेः कृतकरत्वं च स्यात्। किं च शारीरकेऽनुक्तांशस्य साङ्ख्ययोगावगम्यत्वं वदद्भिः कथमिह तन्निषेधः प्रतिज्ञायते? वेदविरुद्धांशानादरणीयत्वं तु विरोधाधिकरणतः प्रागेव सिद्धम्। अतो ब्रह्म ज्ञातव्यमेवेति योजना युक्ता इति वृद्धाः। अनेन श्रोतव्यादिश्रुतिरनुसृता भवति। अत्र स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ वृत्त्यापि द्रढयन् तन्मतानुसारे तत्कृतिसंवादं दर्शयति— **तदाह** इति। अनन्यथासिद्धपूर्वत्वविवक्षया कर्मविचारस्य हेतुत्वमपि वृत्त्यभिप्रेतम्। अधिगम्यतेऽनेनेति अधिगमोऽत्र विचारः। विविदिषोक्तिः जिज्ञासोक्तिवन्नेया।

स्वोक्तसूत्रार्थसिद्ध्यै सूचितं शास्त्रैक्यमपि संवादयति— **वक्ष्यति** इति। व्याख्यास्यमानप्रदेशान्तरविषयतया भविष्यन्निर्देशः। ऐकशास्त्र्यमिह न केवलमेकविद्यास्थानत्वम्; किं तु ऐकप्रबन्ध्यमपीत्यभिप्रायेण संहितत्वोक्तिः। अधीतकृत्स्नवेदार्थरूपविचार्यैक्यसिद्धौ कर्मब्रह्मकाण्डयोः प्रत्येकमपूर्णार्थत्वेन परस्परसाकाङ्क्षत्वात् नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन सङ्घटितमित्यर्थः। इयं च वृत्तिः शास्त्रभेदभ्रमहेतून् तत्परिहारांश्च सूचयति—सर्वशरीरिगोचरत्वं दर्शयता शारीरकशब्देन विषयभेदज्ञापनात्, 'एतत्' इति प्रयोजनाधिकारिभेदयोरर्थविरोधस्फुरणस्य चाङ्गुल्यैव निर्देशात्। 'जैमिनीयेन' इति भेदशङ्काद्योतनम्। परिहारस्तु 'षोडशलक्षणेन' इति, द्वादशाध्यायीचतुरध्यायीरूपकाण्डद्वयेन। अत्र *कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्भभौ सूत्रकारतः। जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो बादरायणादित्यतः क्रमात्॥ इति तत्त्वरत्नाकरोक्तेश्च वृत्तेश्च क्वचिदुपचारेणाविरोधो ग्राह्यः। षोडशलक्षणेनेति प्रतिबन्दीमभिप्रयतावान्तरविषयादिभेदानां न प्रबन्धैक्यविरोधित्वमिति दर्शितम्। 'जैमिनीयेन' इत्यनेनैवार्थविरोधशङ्का सूत्रतात्पर्यानभिज्ञतयेति सूच्यते। सूत्रयिष्यति हि शारीरकार्थेषु बहुषु जैमिनेस्संवादम्। व्यामोहशान्त्यै * धर्मं जैमिनिरत एव इत्यादिषु क्वचिद्विसंवादोक्तितन्निरासौ। 'परामर्शं जैमिनिः' इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमाभावो जैमिन्यसूत्रितोऽपि नूनं सकामानां गृहस्थधर्मवैमुख्यनिवारणार्थं कदाचिदुक्तोऽनूद्यापास्तः। अन्यथा * तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि इत्यादौ नैष्ठिकाद्याश्रमप्रच्युतिनिषेधस्य

जैमिनिसंवादोक्त्ययोगात्। * मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः, * भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यादिष्वपि न शास्त्रैक्यविरुद्धानूक्तिः, स्वोक्तव्याख्याभेदवत्स्वल्पान्यथोक्तेस्तदविरोधात्। संहितत्वोक्त्या तु कर्तृभेदाभेदयोः यथादृष्टि प्रबन्धभेदाभेदानापादकत्वं ख्यापितम्। अर्थसङ्गतौ सत्यां ह्यन्यतराभिसन्धेरुभयाभिसन्धेर्वा सन्धायकत्वं युक्तम्।

ब्रह्मसंवाददार्ढ्येन प्रधानार्थाविरोधतः। अप्रधानविरोधस्तु तात्पर्यादपनोद्यते ॥ २०९ ॥
परकल्पितसौधार्धविरुद्धांशव्यपोहतः। शेषपूरणवद्वात्र संहितत्वोक्तिसंभवः ॥ २१० ॥

अतः प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः। मीमांसाशास्त्रम् * अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य * अनावृत्तिरशब्दादनावृत्तिरशब्दात् इत्येवमन्तं सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम्।

कुतस्तर्हि तद्भेदप्रथा, सति वा भेदे कथं च प्रबन्धैक्यम् इत्यनवहितानुयोगे द्वितीयवृत्त्यभिप्रेतं व्यनक्ति— अत इति। सयुक्तिकसंप्रदायादित्यर्थः। प्रतिपिपादयिषितत्वोक्त्या कर्मकाण्डदेवताधिकरणादेर्देवतातत्त्वनिश्चयरहिताना-मपि कर्मप्राशस्त्यादिप्रतिपादनपरत्वेन विग्रहादिनिराकरणादौ तात्पर्याभावस्सूच्यते। उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये— * यथैव हि भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनायेति। विवृतं चैतद्वेदार्थसङ्ग्रहे— * अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा मा भूदिति देवताधिकरणेऽतिवादाः कृता इति। अतिवादा अन्यपरोक्तयः। तावताऽपि बाह्योक्तानित्य-संयोगादिनिमित्तश्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासात् तत एव स्वाभीष्टसिद्धेः इत्याशयः।

अपि चैवं नवमाद्यपादे— * फलदेवतयोश्च, * न चोदनातो हि ताद्गुण्यमिति प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि * देवता वा प्रयोजयेदित्यादीनि सूत्राणि यानि, तानि व्याकुर्मः— देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत्; कुतः, कृष्यादिवत् फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः। तत्राह— * देवता वा प्रयो-जयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वादिति। वाशब्दश्शङ्कानिवर्तकः; हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं स्वाराधने प्रयोजयेत्। कुतः, भोजनस्य तदर्थत्वात्; भोजनस्य हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात् तच्छेषत्वात्। सम्प्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते।

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता। तत्तन्मन्त्रादिसामर्थ्यादर्थप्राधान्यशालिनी ॥ २११ ॥

न च वाच्यं विग्रहादिपञ्चकायोगात् न प्रयोक्त्री देवतेति; स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरबाधितैस्तत्सिद्धेः। अतो यथा विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थे स्वाभीष्टमुपचरणं प्रयुङ्क्ते; तथा देवतापीति। * आर्थपत्याच्च— अर्यते प्राप्यत इत्यर्थः विभूतिः, अर्थ्यत इति वा। अतस्तदभावादनाराध्या अनीप्सितप्रदत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनीयम्; परा खलु देवता सर्वस्येष्टे; तन्नियुक्ता चापरा यथाधिकारं तत्तद्विभूतीनाम्। तथाऽपि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित् प्रीयेत, न कञ्चन प्रीणाति; अतः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह— * ततश्च तेन सम्बन्धः। ततः नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धः स्मृत्युपचारादि-भिरेवं सिद्ध इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु— * अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्। अत्र 'अपि वा' इति सार्धाङ्गीकारं पक्षव्यावर्तनम्। यद्यपि देवताया विग्रहादिपञ्चकं दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम्,

यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं, सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः; तथाऽपि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्यारोहेण पुरुषं प्रवर्तयति, कृत्स्नं च देवतादि क्रियाशेषभूतम्।

ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोश्रूयामहे, अत्राह— * गुणत्वे देवता श्रुतिः। हविष्प्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुश्रृणुमः; मन्त्रार्थवादोपस्थापितं देवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य कर्मणः क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतया उपादीयेत; अतो वास्तवप्राधान्यशालिन्यपि देवता फलकामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यवत्क्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयोजिकेति। अतिथिस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् इत्थमित्याह— * अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्। आतिथ्यं प्रत्यतिथेः प्रधानत्वं प्राप्तम्; अन्यथा हि तदर्थे कर्मणि प्रयोजकाभावात् तदभावः स्यात्। तत्सपर्याविधिरेव तत्प्रयोजक इति चेत् तत्र प्रत्याह— * तस्य प्रतिविधानत्वात्। आतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना।

क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहूता तु देवता। संनिधत्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्तता॥ २१२॥
अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वाभीष्टं च प्रयोजयेत्। तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना॥ २१३॥

अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिरिति। यथा चातिथेर्विग्रहादिमत्त्वे तदुपचरणानुष्ठानस्य न कदाचित् क्षतिः, प्रत्युत स्वरूपलाभ एव; एवं देवतायास्तद्वत्त्वेऽपि। न चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं पश्यामः। गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत्, अनिर्धारितवास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धासंवर्धनमिति।

सूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपश्चिमपक्षयोः। देवताविग्रहादेर्न प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम्॥ २१४॥
शाबरे पूर्वपक्षोक्तदेवताविग्रहादिषु। स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यः स्वदते न निराकृतिः॥ २१५॥
स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम्। न वाङ्मात्रेण निह्नोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः॥ २१६॥
अदर्शनकुतर्काभ्यां श्रुतार्थानामपह्नवे। चार्वाकादिमतापत्त्या सर्वोपप्लवसम्भवः॥ २१७॥
श्रुतानां विग्रहादीनां कल्प्यतोक्तिश्च मोहजा। श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः॥ २१८॥
क्षणिकस्य फलद्वारं किं भवेदिति चिन्तने। द्वारक्लृप्तेर्वरं ह्यत्र श्रुतद्वारपरिग्रहः॥ २१९॥
देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता। मुखभेदेन सिद्धत्वान्न मिथो बाधमर्हतः॥ २२०॥
आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन्बादरायणः। देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत्॥ २२१॥
नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते। न च सर्वत्र निर्बाधे कल्प्यो दृष्टिविधिक्रमः॥ २२२॥
देवतानां तपश्चर्याद्युक्तिश्च न विरुध्यते। स्वाधिकेश्वरतोषार्थप्रवृत्तेरुपपत्तितः॥ २२३॥
प्रशासितुश्च घृणया धर्मसंस्थापनार्थिनः। तत्तद्धर्मप्रवृत्तिस्स्यात्कर्मवश्यानुसारिणः॥ २२४॥
तिर्यक्स्थावरनिर्जीवतत्प्रतीकगुणक्रियाः। अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम्॥ २२५॥
हविर्भेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता। प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत्॥ २२६॥
यदि श्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु। तेनैव तत्तदाराध्यस्वभावस्वीक्रियोचिता॥ २२७॥
मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते। तन्मूला स्मृतिरप्यत्र न बाधार्हा स्वमूलवत्॥ २२८॥

पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् । तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ २२९ ॥
अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्तिकैरास्तिकैष्विह । यैरजल्प्यत मन्दत्वं शोच्यास्ते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥२३०॥
द्रव्यदैवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि । प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाणप्रथितेर्वशात् ॥ २३१ ॥
द्रव्यस्याध्यक्षसिद्धस्य हविष्ट्वं शास्त्रगोचरः । देवतायास्स्वरूपं च धर्मत्वं चेति भेदतः ॥ २३२ ॥
प्रत्यक्षाद्युपजीवित्वाच्छास्त्रतो धीर्विलम्बिता । ततो हि परदौर्बल्यं श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २३३ ॥
द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावतः । दैवतं यदि मिथ्या स्यात्कथं भेदादिधर्मभाक् ॥ २३४ ॥
अर्थोपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा । यथाश्रुतगृहीता वा सत्यैव खलु देवता ॥ २३५ ॥
मणिमन्त्रौषधाद्यैश्च सिद्धिरुक्ताभ्युपेयते । जन्मसिद्धापि साधीता किं न देवेषु गृह्यते ॥ २३६ ॥
न वस्तुदेशान्तरयोर्देवदृष्टिविधानवत् । इह कल्पयितुं युक्तं स्वरूपविधिसौस्थ्यतः ॥ २३७ ॥
रात्रिसत्रादिनीत्या च विध्यपेक्षानुसारतः । फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २३८ ॥
इत्थं प्राचीनया गत्या क्षिप्तं निर्दैवतं मतम् । शेषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २३९ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम्— * अञ्जसैव विश्वसृजो रूपमित्यारभ्य, * न ह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते, यथाभूतवादि हि शास्त्रमिति । नन्वर्थवादानां विधिशेषत्वं पूर्वत्रोक्तम्; समन्वयाधिकरणे त्वन्यथा; तत्कथमविरोधः? इत्थम्— उत्सर्गापवादतः प्रवृत्तेः । दृष्टं चैतच्छास्त्रान्तरे काण्डान्तरे च । एवमन्यत्रापि कुदृष्टिकल्पितो विरोधः शमयितव्यः । **षट्कभेदवत्** इति कर्मकाण्डे प्रतिबन्दी, **अध्यायभेदवत्** इति तु काण्डत्रयेऽपि; चकारोऽत्रानुक्तपादादिसमुच्चये । देवताकाण्डाच्छारीरकस्य पृथक्करणं च तत्पृथक्करणप्रतिबन्द्या निरूढम् । अथ भिन्नक्रमत्वभिन्नप्रबन्धत्वव्युदासं वृत्तिसिद्धं व्यनक्ति— **मीमांसाशास्त्रम्** इति । **सङ्गतिविशेषेण** हेतुहेतुमद्भावादिना सम्बन्धेनेत्यर्थः । * स च विंशतिलक्षण्यामेकप्रयोजनसाधनत्वेनैकप्रयत्नसाध्यत्वमिति विवरणम् । इदं च ऐकप्रबन्ध्यव्यक्त्यर्थम् । **विशिष्टक्रमम्** = नियतक्रमम्; न हि शास्त्रान्तरवदवसरमात्रादिह क्वापि क्रम इत्याशयः । तत्र विशेषः—

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः । अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्श्रुतिवारितः ॥ २४० ॥
क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किं तु यौक्तिकः । अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रकाश्यते ॥

'आरभ्य' इत्यनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा सूच्यते, धर्मशब्देन सिद्धसाध्यपरावरकृत्स्नधृतिहेतुसंग्रहात् । कर्मभागमात्रप्रतिज्ञापि तत्रैव तन्त्रतः आवृत्त्या वा सिध्येत् । तावतैव सारे कर्मविचारार्थत्वोक्तिः। भागद्वयप्रतिज्ञाभ्यां सामान्यप्रतिज्ञा गम्या; न्यायसूत्रे साधर्म्यवैधर्म्यसमोक्त्या प्रतिधर्मसमोन्नीतिवत् । तदेतत्सव सङ्गतिमालायामुक्तम् । न च वाच्यम् आद्यप्रतिज्ञयैव कृत्स्नसिद्धौ किं भूयो विशेषप्रतिज्ञयेति; शङ्काविशेषोद्धारादिप्रयोजनवशात् प्राचीनाध्यायेष्विवात्रापि तदुपपत्तेः । न चायम् * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यादिरप्रस्तुतार्थः; यथान्यत्र सङ्गत्या क्रमनियतिस्तथात्रेति तात्पर्यात् । अत्र ह्यमानकस्यानिरूप्यतया प्रमाणलक्षणेन प्रथमेनाभावि । कार्त्स्न्येन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे तदर्थेषु भेदाभावेऽङ्गत्वादेस्सर्वस्यायोगात् मानचिन्तानन्तरं शास्त्रार्थभेदचिन्ता प्रावर्तिष्ट; शास्त्रभेदचिन्तेत्येके । तत्र शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयैः सिद्धे भेदे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः शेषलक्षणं प्रवृत्तम् । शेषाणामेव शेषिभिः प्रयोज्यत्वाय चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासा, विध्यपेक्षारूपोपादानचिन्तेति केचित् ।

प्रयुक्तेषु श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डैः पञ्चमे क्रमोऽनुक्रान्तः। सक्रमे शास्त्रार्थे स्थापिते तत्प्रयोक्ता षष्ठे प्रोक्तः। एवमुपदिष्टप्रकृतिनिश्चये विकृतावतिदेशस्सामान्यतः सप्तमे स्थापितः। अष्टमेऽपि तदनुबन्धिविशेषः। अतिदिष्टमन्त्रादीनां नवमे बहुविध ऊहः। अतिदेशप्राप्तेषु क्वचित्प्रयोजनाभावादन्यतो वा तल्लाभात्प्रतिषेधतो वा दशमे बाधः। उक्तेषु पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभयगोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये चैकादशे तन्त्रम्। द्वादशेऽपि कस्मिंश्चित्प्रयोगमध्यपातिन्यन्यस्मिंस्तत्प्रयोगोपजीविनि प्रसङ्ग इति। तदिदं सञ्जगृहुः—* धर्मधीमानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः। सातिदेशविशेषोहबाधतन्त्रप्रसक्तिभिः॥ इति। एवं तर्किते कर्मणि सङ्कर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्तत्कर्माराध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्षैः निरकृष्यत। तत्समाप्तौ च * अन्ते हरौ तद्दर्शनात् * स विष्णुराह हि * तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते इति विचारयिष्यमाणमुपचिक्षिपे इति तत्त्ववृद्धाः। ततोऽन्तिमे काण्डे सद्वारकमद्वारकं च यथार्हं द्वादशलक्षण्युक्तसर्वधर्मसमाराध्यमनन्तरचतुर्लक्षण्यवधारितसर्वदैवतशरीरकं परं दैवतं परीचिक्षिषितम्। तत्र सर्वेषां कारणवाक्यानामयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमेऽध्याये प्रतिपाद्यते। तदुक्तं न्यायसुदर्शने— * व्युदस्याविषयत्वान्यविषयत्वे समन्वयः। वाक्यानां ब्रह्मणि प्राच्याध्यायेनेह प्रदर्श्यते॥ इति। तत्र शङ्कितविरोधोद्धूननं द्वितीयेऽध्याये। ताभ्यां स्थापिते ब्रह्मण्युत्पत्तिक्रमात्तृतीयचतुर्थाभ्यां साधनफलशोमनमिति विंशत्यध्याय्या विशिष्टक्रमत्वं दिङ्मात्रम्। हन्तैवमत्र कथं षोडशचतुष्कपौर्वापर्यम्? व्युत्क्रमेऽपि हि न विरोधः, वेदप्रामाण्यादिकं तूपजीव्यमपि यथास्थानं शारीरके निबन्धुं शक्यम्, तावन्मात्रं वा संश्रुत्य ब्रह्मचिन्ता स्यात्; मैवम्—अस्ति ह्यनाद्यभ्यस्ते त्रिवर्गे कर्मकृत् प्रथममा दोषदर्शनादभिनिविशत इत्यर्थक्रमः। उभयत्र परिमितापरिमितफलापातप्रतीत्यविशेषेऽपि * अर्के चेन्मधु विन्देत इति न्यायात् कर्मसापेक्षविद्याप्रयासतो वरं तन्निरपेक्ष्यनिर्धूतविकल्पतत्समफलकर्मचिन्ता प्रथममिति च। यज्ञादिपदार्थसापेक्षश्च तदङ्गकवाक्यार्थधीबोधः। विद्याभेदेषु तत्र तत्र यज्ञतदवयववद्दृष्टिविधिविमर्शश्च दृष्टिविशेषणनिर्धारणापेक्षः। इष्टकचितादिदृष्टान्तधियश्च दार्ष्टान्तिकोपजीव्याः। कर्मब्रह्मप्रचुरस्वाध्यायभागस्यानादिसम्प्रदायनियताध्ययनसंस्कारक्रमेण तद्विचारक्रमोऽपि युक्तः। स चात्र मुख्यक्रम एव, कर्मोपासनारूपाङ्गाङ्ग्युत्पत्तिक्रमाच्च। तथा चोक्तं न्यायसुदर्शने— * कर्मविज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावसम्मतेः। प्राग्भावः कर्मणः सिध्येत् पश्चाद्भावोऽपरस्य च॥ * तयोश्च क्रमवत्त्वेन तद्विचारौ च तादृशौ। मुख्यक्रमनयादेव स्यातां सारस्वताङ्गवत्॥ यथा 'सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इत्यत्र युगलोत्पन्ने यागद्वये कस्याङ्गानां प्राथम्यमित्यनिर्णये सरस्वतीयागस्य याज्यानुवाक्याभ्यां प्राथम्ये सिद्धे तत्क्रमेण तदङ्गानामेव प्राथम्यमुक्तम्—'मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वादिति।

पूर्वकाण्डप्रसिद्धानां न्यायानामिह संग्रहात्। ब्रह्मकाण्डो वृथेत्येतत्प्राच्याध्यायेष्वपि स्मर॥ २४२॥
व्युत्पादनमपूर्वाणामाक्षिप्य स्थापनं तथा। अपवादः क्वचिच्चेति सार्थत्वमिह च स्थितम्॥ २४३॥

ननु यदि * अनावृत्तिश्शब्दात् अनावृत्तिश्शब्दात् इत्यन्ता मीमांसा; तदा शारीरकस्य विरक्ताधिकारत्वस्वीकारात्, तत्र निर्दोषानन्तफलनिश्चयाच्च न स्वर्गादिफलसाधनानुष्ठाता कश्चित्सिध्येत्, ततश्च काम्यविधीनामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात्; मैवम्—मोहाद्विद्वाद्वा यः कर्ममात्रं विचार्य विश्रान्तः, यश्च ख्यातिलाभपूजाप्रवचनादिमात्रकामस्त्रय्यन्तार्थं चिन्तयेत्, यो वा पश्चान्नियतिवशान्निवृत्तवैराग्यः, ते श्रुतशारीरका अपि प्रवृत्तिधर्मं न जह्युः॥

पण्डितोऽप्यातुरः कश्चिदपथ्येषु प्रवर्तते। निषिद्धेष्वपि किं नैवं काम्यं प्राज्ञेऽपि सम्भवेत्॥ २४४॥

कथ्यन्ते च महान्तोऽपि कामादुभयभाजनाः । क्रममुक्तिश्च केषांचित् तत एवाभिधीयते ॥ २४५ ॥

तथाहि—प्रथमं तावत् ॐ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्द-वाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते ।

प्रकृतस्यैकशास्त्र्यस्य ब्रह्मचिन्तोद्यमस्य च । क्रमादेशोपपत्त्यर्थं तथाहीत्यादि भाष्यते ॥ २४६ ॥

अत्र कर्मविचारात्प्रागपि ब्रह्मविचारस्यादिति पश्यन् किमध्ययनादपि तस्य पूर्वत्वमिच्छति, उताधीतवेदस्य कर्मनिरूपणात् प्राच्यत्वमिति विकल्पं हृदि निधाय आद्यं निषेधति—**प्रथमम्** इति । * तावच्छब्दोऽध्ययनानन्तर्यस्य सर्वसम्मतिं दर्शयति इति विवरणम् । एतेन विचारस्याध्ययनानन्तरभावित्ववद्व्याख्येयस्यैकविधिसिद्धाध्ययनसंस्कार-गोचरनियतक्रमैकप्रबन्धत्वम्, अध्ययनस्य विधिबलात्कृत्स्नस्वाध्यायविषयत्वम्, तत एव तद्विचारस्य तथात्वं च यथावत्कर्म-ब्रह्मचिन्तकैस्सर्वैः दुस्त्यजमिति व्यज्यते । अवधारणार्थो वा तावच्छब्दः । तेन चाष्टवर्षाद्युपनीतस्यानन्तरं शौचा-चारशिक्षणपूर्वकेण नियतेनाध्ययनेन शास्त्रान्तरावसरनिरोधात् तन्मूलत्वेन सम्भावनीयसाधनचतुष्टयादिपूर्ववृत्तान्तरनिरासः । * **स्वाध्यायोऽध्येतव्यः** इति स्वविधिं गृह्णता तत्प्रयुक्तिरभिप्रेता । **अध्ययनेनाक्षरराशिग्रहणम्** इत्यनेन संस्कार-लाभस्सूचितः । एवकार इह नियमस्य फलितत्वं द्योतयति । यद्यप्यकरणे प्रत्यवायान्निमित्तादृष्टेश्च नित्योऽयमध्ययनविधिः, तथापि दृष्टस्य फलस्यापरित्याज्यतया तत्स्वीकारार्थादध्ययनादक्षरराशिग्रहणे सत्यन्यस्य ग्रहणहेतोर्नात्रावकाशः । अध्य-यनस्य नियोगार्थत्वं वदतापि ह्यर्थात्पुस्तकपाठादि प्रतिषेध्यम्; अत एव हि लिखितपाठकनिन्दापि । **स्वाध्याय-शब्दवाच्य** इत्यादिभिस्त्रिभिः स्वशाखैकदेशमात्रं वा विचार्यो वेदार्थो वा न स्वाध्यायशब्दवाच्य इति व्यज्यते ; यथा-क्रमाध्ययनं परम्पराप्राप्तं विध्यनुमतमिति च भावः । **ग्रहणं विधीयते** फलत्वेन बोध्यते, सम्भवदुपायान्तरं फलमिदमु-पायविशेषतो नियम्यत इत्यर्थः ; यत एवकारस्ततोऽन्यत्र हि नियमः । यद्यप्यक्षरग्रहणस्यान्यतोऽपि शक्यत्वान्न स्व-रूपतो नियमः, तथापि जपाद्युपयोगोऽध्ययनगृहीतेनैवेति नियमोपपत्तिः । अर्थज्ञाने नियमं वदतामप्येवमेव निस्तारः ।

तच्चाध्ययनं किंरूपम्? कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् ॐ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुप-नयीत तमध्यापयेत् इत्यनेन, ॐ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्त-श्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षि-तानि विधीयन्ते ।

नन्वध्ययनविधिना स्वाध्यायस्याध्येतव्यत्वमात्रं प्रतीयते । न तावता साधनचतुष्टयसंपत्त्यादिहेतुभूतशास्त्रान्तरा-वसरनिरोधः ; ततः पश्चादप्यध्ययनोपपत्तेः । निरङ्गं वा सकृदधीत्य वा शास्त्रान्तरमभ्यस्यतामित्यत्राध्ययनस्वरूपकाला-धिकार्यादिकं व्यनक्ति— **तदिति;** सर्वसंमतनित्यविधिसिद्धमाद्याध्ययनमित्यर्थः । **किंरूपं**— किं जपादिवत्स्वत-न्त्रोच्चारणम्, उतानूच्चारणम्, किं वापन्यायमूलं गौडाध्ययनवत्, पारायणवच्चानावृत्तम्, उतावघातवच्चावृत्तमि-त्यर्थः । * रूपशब्देन फलग्रहणम् इति तूलिकाया अपि यावद्ग्रहणमावृत्तरूपत्वे तात्पर्यम् । **कथम्** इति इति-कर्तव्यतापरम् । अध्यापनार्थशङ्कार्हस्योपबृंहणीयस्य अध्ययनार्थतया सम्प्रतिपन्नानामुपबृंहणानां च विशेषमैकरस्यावश्यं-भावं चाभिप्रेत्य * **अनेन उपदेशैश्च** इति विभज्य निर्देशः । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्येतत्, ‘उपनीतोऽधीयीत’

इति श्रुतितात्पर्यक्लप्तेः स्थापकम् । उपनीतस्य ह्यध्ययनार्थतयोपाकर्मादि निर्दिश्यते । **युक्तः**—अवहितः, व्रतादियुक्तो वा । अर्धं पञ्चमं येषां ते **अर्धपञ्चमाः** । आदिशब्देन * अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ इत्यादीनि प्रागुक्तसाङ्गाध्ययनानुगुणवचनानि गृह्यन्ते । **व्रतविशेषाः** सोपाकृतयः प्राजापत्यसौम्यादयः । **नियमविशेषाः** शुक्लकृष्णपक्षार्धपञ्चममासादिविभक्ताङ्गा[ङ्ग]ध्ययनकालभेदविषयाः, शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमित्याद्युक्तदेशादिविषयाश्च ।

एवं सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य आचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते ॥

ननु * उपनयीत तमध्यापयेत् इति श्रुत्या आचार्यकर्तव्यताश्रुतौ कथमध्ययनापेक्षितविधिः, कथं चालोपात्तश्रुत्यादेरपि शास्त्रान्तरावसरनिरोधादिसिद्धिरित्यत्राह— **एवम्** इति । प्रदर्शितश्रुतिस्मृतिसहकृतस्वविधिसिद्धसाङ्गाध्ययनविधानप्रकारेणेत्यर्थः । * अभिजनविद्यासमुदेतमित्यादिभिराचार्यगुणग्रहणान्नाध्यापनविधिपरत्वं शङ्क्यम्, ऋत्विग्गुणोक्तिन्यायादित्यभिप्रायेण **सत्सन्तानेत्याद्युक्तिः** । अत्र आचारात्मगुणौ समाहितशब्दाभिप्रेतौ । **वेदवित्** इति विद्यासमुदेतत्वविशदीकरणम् । निषिध्यते च अयोग्यादध्ययनम्; तद्गुणहानौ प्रतिसमाधीयते च । तथा च * तमसो वा एष तमः प्रविशतीत्यादिभिः शिष्यस्य हानिरुक्ता । * संस्कर्तारमीप्सेत्, तस्मिंश्चैव विद्याकर्मान्तमित्यादिना च तद्गुणानां माणवकार्थत्वं व्यक्तम् । यथा अध्यापनविधिवादिनामष्टवर्षत्वादिमाणवकविशेषणमाचार्यार्थम्, तद्वत् आचार्यविशेषणं माणवकार्थमिति प्रतिबन्दीसूचनाय **व्रतनियमविशेषयुक्तस्य** इत्याद्युदाहृतम्; षष्ठ्यन्तपदाभ्यामधिकारिस्वरूपेतिकर्तव्यतयोः सिद्धिः । तेन अध्ययनस्याङ्गाध्ययनसाहित्यं शास्त्रान्तरावसरनिरोधकत्वं च सिद्धम्; अङ्गाध्ययनस्यापि नियमविशेषत्वादष्टवर्षाद्युपनीतस्याध्ययनविध्यवरुद्धत्वाच्च । **आचार्योच्चारणानूच्चारणम्** इत्यनेन स्वतन्त्रोच्चारणं विचारस्याध्ययनशास्त्रार्थानुप्रवेशशङ्का चापास्यते । उपनयनस्य यथा अध्यापनानुगुणशिष्यासत्तिर्दृष्टफलतयोपकारिका मतान्तरे, तथा अनूच्चारणानुगुणप्रत्यासत्तिरस्मिन्मते स्यादिति च भावः । अस्मिन्प्रथमाध्ययने अवघातन्यायात्सकृद्सकृद्वृत्तिरित्यादिविशेषानादरेण यावत्फलमावृत्तेरर्थसिद्धिमभिप्रेत्याह— **अक्षरराशिग्रहणफलम्** इति । अनेन अक्षरग्रहणकामत्वमधिकारिविशेषणमित्यपि व्यञ्जितम् ।

फलत्वेनाश्रितस्यापि तथात्वं वितुषत्ववत् । उपयोगश्च यागादौ ग्रहणस्यापि दुस्त्यजः ॥ २४७ ॥
विधितोऽनुज्ञया वार्थज्ञानं फलमिहेच्छता । फलानुबन्धान्नित्यत्वं प्रहीयेतेति दुर्वचम् ॥ २४८ ॥

ये तु पूर्वपक्षे नित्याध्ययनविधौ विश्वजिन्न्यायात्सर्वविशिष्टं स्वर्गं फलमिति कल्पयन्ति, सिद्धान्ते चार्थज्ञानम्; तेऽप्यनेन प्रतिचिक्षिपिरे । अक्षरग्रहणस्य हि दृष्टस्य सुखादन्यस्याप्यर्थज्ञानादेरिव सुखादिपर्यवसानात्फलत्वं युक्तम् । तदेवम् * अनूच्चारणम्, * अक्षरराशिग्रहणफलम् इत्युभाभ्यां किंरूपमिति बुभुत्सितमाद्याध्ययनभावार्थस्वरूपं प्रदर्शितम् । तथा च विवरणम्— * एकफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचये हि धातोर्वृत्तिः, यथा ओदनं पचतीति; इतरथा वर्तमाननिर्देशभङ्गप्रसङ्गात् । प्रारब्धोऽपरिसमाप्तो हि वर्तमानशब्दार्थः । क्षणभङ्गिन्यास्तु क्रियाया धात्वर्थत्वे शब्दप्रयोगात्पूर्वमेव [जा]ज्ञातस्य क्रियाक्षणस्य नष्टत्वादुत्तरस्य च भविष्यत्त्वात्समकालस्याजा[ज्ञा]ततया शब्दाविषयत्वाच्चाक्षुषत्वेऽपि

क्षणध्वंसादादिमध्यान्तानिरूपणाच्च न प्रारम्भापरिसमाप्त्योः सिद्धिरित्यतो ग्रहणफलावच्छिन्नक्रियाक्षणनिचयेऽध्ययनशब्दस्य वृत्तिरित्याहेति । अध्ययनस्याचार्योपनीतकर्तृकानूच्चारणत्वोक्तिः * उपनयीत, तमध्यापयेदित्युभाभ्यामाचार्यकर्तृकोपनयनादिपूर्वकत्वं विधीयत इति व्यनक्ति ।

ननु * अध्यापयेदिति वृत्त्युपायनियमार्थत्वं स्यात् । मैवम्— अनुपनेतुरपि तदर्थाध्यापनदृष्टेरुपनयनविधाननैरर्थक्यात् । नाप्युपनीतमेवाध्यापयेदिति क्रमनियमोऽपि, तथाऽह्यष्टवर्षं ब्राह्मणमित्यादेरनपेक्षितवचनत्वप्रसङ्गात् । अन्यार्थमिह तदुपदेशस्त्वसङ्गत एव । न चात्र उपनीतौ नियमः शङ्क्यः, तत्प्रापकान्तरादृष्टेः । स्मृतिर्दृश्यत इति चेन्न, अष्टवर्षाद्युक्तेरनुपयोगादेव । न चात्र वृत्त्युपायद्वयोक्तिः ; उपनयनस्य तदुपायत्वेनापरिसंख्यानात् । तथात्वेऽपि प्रापकाभावेन नियमानुपपत्तिरुक्तैव ; दत्तोत्तरत्वाच्च । अतोऽध्ययनापेक्षितविधिरेवायम् । प्रयोजके चात्र विधिः * याजयेत् इतिवत्स्यात् । अध्यापनमपि हि याजनवद्वृत्त्यर्थतया प्राप्तत्वान्न विधेयम् । तदत्र अष्टवर्षो ब्राह्मणः स्वाध्यायग्रहणकाम उक्तप्रकाराचार्योपनीतस्तदुपगत्या यथोक्तव्रतनियमवानधीयीत इति सोपबृंहणाद्याध्ययनशास्त्रार्थस्थापना । अत एव अध्ययनविधौ नियोज्याश्रवणादन्यप्रयुक्तानुष्ठानत्वक्लृप्तिरयुक्ता ; अध्यापनविधावप्यश्रवणाच्च क्लृप्तेश्चोभयत्राविशेषात् । न चेह तत्क्लृप्तिः ; ब्राह्मणमित्यादेः प्रजाकामादिमद्विभक्तिविपरिणाममात्रेण तत्सिद्धेः * विप्रोऽधीयीतेति स्मृत्यनुग्रहाच्च । बालस्य स्वाधिकाराज्ञानान्न स्वविधिप्रयुक्तिरिति चेन्न, निषादस्थपतिन्यायादन्यैस्तदभिज्ञैरनुष्ठानोपपत्तेः । हितैषिण एव हि बालादीनामविदितस्वाधिकाराणां जातकर्मादिसंस्कारानपि स्वयंविदितोपयोगाः कुर्वन्ति । अध्ययने तु बालस्याप्याप्तप्रेरणादिभिः साफल्यानुमानात्प्रवृत्तिर्युक्ता ।

नित्यमध्ययनं काम्यप्रयुक्तमितिवादिनाम् । कथं तत्र नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वलक्षणम् ॥ २४९ ॥
प्रबुद्धानां स्वविधिनाऽबुद्धानामन्यतस्त्विति । प्रयुक्तिभेदक्लृप्तौ च स्यादर्धजरतीयता ॥ २५० ॥

यच्च निस्तीर्णाध्ययनदुःखे माणवके विचारात्पूर्वमध्ययनविधेरधिकारपर्यवसानाय दृष्टमर्थज्ञानं विषयसाध्यप्रयोजनतया स्वीक्रियते इति; तदपि मन्दम् , अध्ययनस्यान्यतः सिद्धौ तदप्रयोजकेन सिध्यता कार्येण तस्य प्रयोजनान्तरक्लृप्तेरयोगात् ; नित्यान्तरवदस्यापि ते नियोगमात्रप्रयोजनत्वोपपत्तेः । दृष्टत्वादन्यदप्यनुज्ञातमिति चेन्न, आनुषङ्गिकस्य लाभपूजादेरप्यत्र विध्यनुज्ञातत्वेन स्वीकारप्रसङ्गात् । न च धर्मानुष्ठानोपयुक्ततयाऽर्थज्ञानमेव विधिरनुजानाति, नान्यदिति वाच्यम् ; धनादेरपि तदुपयुक्तत्वेन तस्याप्यनुमतिप्राप्तेः ।

सर्वविध्युपकारित्वमर्थज्ञानस्य संभवेत् । नैतावता विशेषेण दृष्टमन्यदुपेक्ष्यते ॥ २५१ ॥
धनादेरुपकर्तृत्वं स्वशक्त्यैवेति चेन्मतम् । अर्थज्ञानं च तद्वत्स्यान्न विधिभ्रूवशंवदम् ॥ २५२ ॥
अर्थतस्तदनुज्ञातं शब्दशक्त्यैव भावितम् । सापेक्षैर्यागदानादिनियोगैरुपजीव्यताम् ॥ २५३ ॥
अपि चैकस्य वैरूप्यं विध्यनुज्ञातमकत्वतः । प्रधानगुणकर्मत्वविषये च प्रसज्यते ॥ २५४ ॥

तस्मादध्ययनारम्भवेलायामेव माणवकस्य हितमाचार्यादयोऽभिसन्धाय परबुद्धैरुपदिश्य वा तत्र प्रवर्तका इति युष्मद्ग्रामेष्वपि वृत्तान्तः । न पुनरन्यस्याचार्यकं मया भावनीयमिति बुद्ध्या कश्चित्प्रवर्तमानो दृश्यते । शिक्षयन्तश्च हितैषिणो बालस्यैवागामि फलं व्यपदिशन्ति । छान्दोग्ये च— * ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तम् इति

जाबालो गौतममाह ; तेन च प्रत्युक्तम्—* समिधं सोम्याहर , उप त्वा नेष्ये इत्यादि । अतः शिष्यार्थमेवाचार्यः प्रवर्तते ; ततस्तु वरादिकं तेन प्राप्यमिति सिद्धम् । अत एव द्रव्यार्जनादिलुब्धाचार्यरागप्रयुक्तमध्ययनमिति यत्कैश्चिदुक्तम् ; तत्स्वविधिप्रयुक्त्यसंभवेऽप्यध्यापनविधिप्रयुक्तिस्तावदयुक्तेति स्थापयितुम् । न हि माणवकस्य प्रयोजनमबोधयित्वा तत्प्रवर्तनतन्मूलद्रव्यार्जनादिसंभवः ; अन्यथा हठात्प्रवृत्तिराचार्यस्य स्यात् । अतः साङ्गाध्ययनविधौ कण्ठोक्तो विप्रादिः स्वहिताभिसन्धिरधिकर्तेति नान्यतः प्रयुक्तिः । एतेन आचार्यकरणविधिप्रयुक्त्यनङ्गीकारे क्रतुविधिप्रयुक्तेः अवश्याश्रयणीयतया तत्तत्फलकामशूद्रादेरप्यध्ययनाधिकारः स्यादिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ; आधानवन्नियतकर्तृकेण स्वविधिनैव अध्ययनस्य प्रयुक्तेः । अध्ययनविधावधिकाराश्रवणचोद्यमपि वैतुष्यवद्दृष्टस्याक्षरग्रहणस्य फलत्वोक्त्या प्रत्युक्तम् । उपनीयेत्यादिस्मृतिरपि नाध्यापनं विधत्ते, नाप्याचार्यकं तत्फलत्वेनोपादत्ते ; अन्यतः प्राप्तविशिष्टाध्यापनानुवादेनाचार्यशब्दव्युत्पादनपरत्वात् उपाध्यायादिशब्दव्युत्पादनवत् ; न ह्यत्र तदतिरिक्ततात्पर्यक्लृप्तिहेतुः । न च आचार्यकमेकमन्यादृशम्, मानाभावात् । निमित्तान्तरादृष्ट्या तत्क्लृप्तिरिति चेन्न ; सनियमकोपनयनाध्यापनात्यन्तायोगव्यवच्छेदमेलकस्य निमित्तस्य दृष्टेः । अत एव उपनयनादेरुत्तरकालेऽप्युपाध्यायादिनयादाचार्यशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पूर्वं त्वनागतावेक्षणस्य दुश्शकतया निमित्त[ा]ज्ञानसन्देहाभ्यामप्रयोगः । अपि च स्मृतेरत्र शब्दव्युत्पादनमात्रपरत्वे वृद्धव्यवहार एव मूलं दृष्टम् ; आचार्यकरणविध्यर्थत्वे तु अलौकिकार्थश्रुतिमूलत्वं कल्प्यम् ; क्लृप्तकल्प्ययोश्च विरोधे क्लृप्तमेव ग्राह्यम् । क्त्वादिश्रुतिश्चात्र * दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेत्यादिवदनङ्गत्वेऽपि सूत्रोक्तसमानकर्तृकत्वादिसाधर्म्यमात्रेणघटते ।

ननु समानकर्तृकत्वस्वारस्याद्बाधकाभावाच्चैकप्रयोगतयाऽङ्गाङ्गित्वसिद्धिः स्यात् ; तन्न ;

क्त्वाश्रुतेः स्मृतिसंस्थत्वादनुवादतयाऽपि च । श्रुतिस्थं लिङ्गमेवात्र बलीयो ह्यविलम्बतः ॥ २५५ ॥

ब्राह्मणमिति माणवकैकसंस्कारतया श्रुतमुपनयनं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतयाऽध्ययनाध्यापनयोर्द्वयोः फलवतोः सन्निधावपि कर्मस्थतया अन्तरङ्गलिङ्गादुपनीतगताध्ययनाङ्गमेव ; अन्यार्थत्वे तु प्रणाड्या स्यात् । एवं श्रौतलिङ्गतोऽध्ययने विनियुक्तस्याध्यापनाङ्गत्वक्लृप्तौ विनियुक्तविनियोगविरोधः । न हि स्मृतिस्था क्त्वाश्रुतिः श्रौतं लिङ्गं बाधितुं क्षमा; स्मृतिः स्वमूलम्, अनूक्तिः पुरोक्तिमपेक्षत इति विलम्बद्वयेन प्रतिरोधात् ।

ननु * स्वरितेत्यादिविहितादात्मनेपदादुपनयनमुपनेतृगताध्यापनाङ्गं स्यात् । न स्यात्, सम्माननादिसूत्रविहितत्वात् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ इति शाब्दाः । कर्तर्येव फलान्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम्, अकर्त्रभिप्रायत्वं तु नियमाभाव इति चेन्न ; * आदधीतेत्यत्र स्वरितेत्यादिसूत्रोक्तात्मनेपदेऽपि फलस्योभयान्वयात् । न च क्रियाफलस्य चेतनद्वयेऽनन्वयस्तत् ; * जायापती अग्निमादधीयातामित्यत्रापि तद्दृष्टेः । कर्तृव्यतिरिक्तचेतनेऽनन्वयस्तदित्यपि निरस्तम् । प्रामाणिकदृष्ट्या सर्वेषु शास्त्रार्थेषु अकर्तर्याराध्ये प्रीतिरूपफलश्रुतेराधानादिष्वात्मनेपदलोपप्रसङ्गात्, * अभिचरन्यजेतेत्यादौ भ्रातृव्येऽपि तदुचितफलसंमतेश्च । * ऋत्विजो वृणीत इत्यत्र च वरणीयेष्वपि फलं सिद्धम् । अव्यवहितफलस्य क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात्तस्य कर्त्रन्वयः कर्त्रभिप्रायत्वम् । सम्माननादिसूत्रं तु व्यवहितफलस्य कर्त्रन्वयार्थं स्यादित्येतदपि दत्तोत्तरम्, * आदधीत इत्यादावेव व्यभिचारात् । अस्ति हि अत्राग्निसंस्कारव्यवहितमाधातर्याहिताग्नित्वं फलम् । ननु आगामिनित्यकाम्यादियागोपजीव्यसंस्कृताग्निसिद्धिरेवाधातुः फलमिति न व्यवहित-

फलान्वयः । मैवम्; अत्राप्युपनयनसंस्कृताध्येतृसिद्धिरेवोपनेतुः फलमिति सम्माननादिसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अव्यवहितफलस्य कर्त्रभिमतत्वानभिमतत्वाभ्यां सूत्रद्वयसाफल्यमिति चेन्न; आचार्यकार्थिनोऽप्युपनेतुरुपनेयसंस्कारानभिमत्ययोगात् । अतः कर्त्रन्वयसि[द्ध्यर्थ]द्धमेवात्रात्मनेपदम् । एवमध्यापयेदित्यनेनापि न फलस्य कर्तृगामित्वम् । तदेवं न विध्यन्तरप्रयुक्तमध्ययनम् ।

विचारश्च किमध्ययनविधिना प्रयुज्यते, उत अध्यापनविधिना? न प्रथमः, विषयफलानुज्ञाया निरस्तत्वात् । न द्वितीयः, यावच्छ्रुतानतिक्रमणात् ।

स्वाध्यायं ग्राहयित्वा हि गुरुणाऽपि विरम्यताम् । दयादिप्रेरितत्वे तु प्रागप्येवमिति स्थितिः ॥
अतो गुरुमते कृत्स्नमीमांसैव न सिध्यति । इति मत्वा विधूतं तत्प्रकृतस्थापनार्थिभिः ॥ २५७ ॥

अध्ययनं च स्वाध्यायसंस्कारः; * स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् ।

यद्यप्येवमक्षरग्रहणावधि शास्त्रान्तरावसरो निरुद्धः, तथाऽपि गृहीताक्षरस्यासौ स्यादिति शङ्कायामुत्तरत्रापि तन्निरोधार्थमध्ययनस्य नियोगविषयत्वपक्षप्रतिक्षेपेण प्राक्सूचितं स्वाध्यायसंस्कारत्वं व्यनक्ति— **अध्ययनम्** इति । चः शङ्कानिवृत्त्यर्थः; यद्वा भिन्नक्रमः, असकृदनूच्चारणत्वादिना सह संस्काररूपत्वस्य समुच्चयार्थः ।

* संस्कारः पुंस एवेष्टो मन्त्रणप्रोक्षणादिभिरिति वदद्भिरध्ययनसंस्कारोऽपि कर्तुरेवेति स्वीकृतः । तेन विवक्षितासिद्धिरिति शङ्कां निवर्तयितुमाह— **स्वाध्याय** इति । उक्तं च **बृहट्टीकायाम्**— * संस्कारगणनायां च युक्तैवाक्षरसंस्क्रिया । स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते हि सः ॥ इति ।

पुरुषातिशयाधानं प्रोक्षणाद्यैश्च ये विदुः । तेऽपि संस्कारकर्मत्वं तत्र तत्र न तत्यजुः ॥ २५८ ॥
तत्तत्कर्मक्रियाजन्यः संस्कारः पुरुषाश्रयः । तत्तत्सहकृतं कार्यं करोतीत्यवधारणात् ॥ २५९ ॥

अत्राध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वे कर्मत्वं हेतुरिति न वैयधिकरण्यम् । अयं भावः—अत्र हि तव्यप्रत्ययस्यार्थान्तरं न घटते; ततश्च द्वितीयाश्रुतेस्तव्यादेर्वा कर्मार्थत्वे विशेषाभावात्कारकाणां क्रियार्थत्वेऽपि द्रव्यनिष्ठस्य भावार्थस्य द्रव्यार्थत्वादवहन्त्यादिनयोऽत्र युक्त इति । सिद्धं चावहन्त्यादेः तत्तद्द्रव्य[स्य]संस्कारत्वं भेदलक्षणे * तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि इति । **स्वाध्यायस्य** इत्यनेन निर्वर्त्यत्वाद्यनुपपत्तिः सूचिता; न खल्वसौ निर्वर्त्यः, अनादिसिद्धक्रमत्वात्; यथापूर्वोच्चारणे वाक्यनिर्माणव्यवहाराभावाच्च । नापि विकार्यः, दुग्धदध्यादिवदन्यथाभावादृष्टेः । नापि प्राप्यत्वमात्ररूपः, उपयोगान्तरवत्त्वे तदयोगात् । अतः परिशेषसहकृतकर्मत्वावगतिः संस्कार्यत्वे हेतुरिति ।

संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम्, धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात्, जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च ॥

ननु कर्मत्वावगमेऽपि श्रुत्यादिभिरविनियुक्तस्याद्रव्यस्य स्वाध्यायस्य कथं संस्कार्यत्वमित्यत्राह—**संस्कार इति ।** **हिः** प्रसिद्धौ । **नाम**शब्दः परसंमतिपर्यन्ते तत्प्रकर्षे । स्वाध्यायसंभावितभाव्युपयोगिसंस्काराभिप्रायेणात्र कार्यान्तर-

योग्यताकरणोक्तिः। यद्वा कस्यचित्सतोऽतिशयाधानं संस्कार इति लक्षणमत्र विवक्षितम्। ततश्च भूतोपयोगिन्यपि तदनुगुणोपयोगविवक्षया[अत्र]कार्यान्तरयोग्यताशब्दः कथंचिद्योज्यः। प्रहृता अपि परिधयः तेनैव रूपेण भूतोपकाररूपकार्यान्तरयोग्याः श्रूयन्ते। अयं भावः— न तावदविनियुक्तत्वादसंस्कार्यत्वम्; विनियोगाभावेऽप्युपयोगदृष्टयैव संस्कार्यत्वसंभवात्। अस्ति च * ऋग्वेदेन होता करोतीत्यादिभिः सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगः। नाप्यद्रव्यत्वादसंस्कार्यत्वम्; यथोक्ताध्ययनगृहीतत्वे विरोधाभावात्। ग्रहणविषयत्वादेश्च गुणादावपि सर्वसम्मतेः। चोदितक्रियासाध्यस्येश्वरानुग्रहरूपस्यातिशयस्य स्वाध्यायाधारत्वाभावेऽप्यध्ययनप्राप्ततया आराध्यबुद्धिसंगृहीतेन तेनैव यथार्होत्तरक्रियायाः शास्त्रतो नियमात्त्वातिप्रसङ्गः। व्रीह्यादिष्वपि प्रोक्षणादिभिरतीन्द्रियातिशयो भवतु वा मा वा; उक्तन्यायः सार्वत्रिक इति। ननु, * सक्तून्जुहोति, * सुवर्णं भार्यमित्यादिषु निर्वर्त्यत्वादिरहितकर्मत्वावगमेऽपि भावार्थस्य न द्रव्यार्थता। तथा * स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, * स्वाध्यायमधीयीतेत्यादिजपविधावपि कर्मत्वावगतिरविशिष्टा। अतस्तत्रानैकान्त्यम्; तत्रापि वा [अ]संस्कार्यत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह— **संस्कार्यत्वम्** इति। अयं भावः— सक्त्वादीनां भूतभाव्युपयोगासंभवात्, जपादेश्च गृहीताक्षरविषयत्वावश्यंभावात्, अनेकसंस्कारक्लृप्तौ गौरवात्, जपादिसंस्कारसाध्योपयोगान्तरादर्शनात्, फलश्रवणाच्च तत्र संस्कारपरित्यागः; न त्विह तथा स्यात्, तथाऽपि अवगतकर्मत्वस्य निर्बाधत्वादिति। अत्रैव **न्यायसुदर्शनम्**— * आद्याध्ययनमिच्छामः संस्कारं कर्मतामितेः। स्वाध्यायस्योपयोगित्वात् फलाश्रवणतोऽपि च॥ जपादेरपि संस्कारकर्मतेष्येत चेत्तदा। आद्यन्तु सर्वस्वाध्यायानुपयोगादसंस्कृतिः॥ सर्वत्र कर्मताबाधः स्वाध्यायस्य प्रसज्यते। तेन संस्कार आद्यं स्यादपरे त्वर्थकर्मणि॥ आर्थवादिकमेवात्र फलं स्याद्रात्रिसत्रवत्॥ अत्रानीप्सितकर्मत्वं स्वाध्यायस्येष्यते बुधैः। आद्ये त्वीप्सितकर्मत्वं तदर्था च क्रिया मता॥ जपादेरपि संस्कारकर्मत्वे सर्वसंस्कारसंस्कार्यस्य स्वाध्यायस्यार्थावबोध एव भाव्युपयोगः स्यात्। तस्य च अनधिकृतकर्मभागे दुमादिषु च वैयर्थ्यात्सर्वाण्यध्ययनान्यर्थकर्माणि स्युः; तदा स्वाध्यायस्य कर्मताभङ्गः स्यात्; तस्मादाद्याध्ययनमेकमेव संस्कारः इति।

ननु अत्राप्युपयोगादर्शनादयुक्तिः सिद्धा; संस्कार्यत्वादेवोपयोगक्लृप्तावन्योन्याश्रयणात्। आहुश्च— * संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं विनियुङ्क्ते; प्रमाणान्तरावमितोपयोगस्य संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्पयतीति; तत्राह— **धर्मार्थ** इति। उपयोगादर्शनाद्धि सक्त्वादौ कर्मश्रुतिबाधः; स्वाध्यायस्य तु भाविदृष्टादृष्टविविधप्रयोजनदर्शनात्सक्त्वादिवन्नासंस्कार्यत्वं युक्तमिति भावः। अत्र पुरुषार्थचतुष्टयस्य वेदवेद्यत्ववचनं सर्वभागानुवृत्तप्रयोजनसामान्यदर्शनेन कृत्स्नस्य मीमांसितव्यत्वख्यापनार्थम्; बाह्यागमोक्तानां तेषामश्रद्धेयत्वार्थं च। अर्थकामतदुपायानां केषाञ्चिल्लोकसिद्धत्वेऽपि त्रैलोक्यविभवादिरूपयोरर्थकामयोस्तत्साधनानां च वेदवेद्यत्वं युक्तम्। लौकिकार्थकामयोरपि कारीर्यादिषूपायेषु शास्त्रव्यापारः सिद्धः। धर्मस्तु द्रव्याद्यात्मना प्रत्यक्षोऽपि धृतिसाधनत्वेन शास्त्रग्राह्यः। यथाहुः— * श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥ इति।

मोक्षश्च नास्मदादिप्रत्यक्षः। आत्मा कदाचित्समस्तविशेषगुणशून्यः, अनित्यविशेषगुणवत्त्वाद्घटवदित्यादीनां तु विपक्षे बाधकाभावान्नानुमानत्वम्; मुक्तिपरशास्त्रोपजीवनेन विपक्षे बाधकोक्तौ च अनुमाननैष्फल्यम्। निरतिशयानन्दब्रह्मानुभवात्मनि तु मोक्षे हेतुप्रवृत्तेर्न प्रसङ्गः; तद्विपरीतसाधने त्वागमबाधः। अपि च, जीवः कदाचित्स-

मस्तविशेषगुणशून्यो न भवति; आत्मत्वादीश्वरवदित्यपि वक्तुं शक्यम्। अत्र अर्थस्येव धर्मस्यापि समीहितसाधनतया पुमर्थस्य सतो धर्मविशेषः साधनम्; अतः सोऽपि तत्साधनशब्दोक्तः। मन्त्रार्थवादयोरपि यथार्हं चतुर्वर्गबोधकत्वं तद्बोधकोपकारकत्वं च ग्राह्यम्।

श्येनेषु वज्रप्रभृतिष्वपि नानर्थचोदना। इष्टस्यारातिभङ्गादेरुपायांशोपदेशतः॥ २६०॥

घोरोपायान्तरेभ्यश्च लभ्येतात्र निवारणम्। लघुनिष्कृतिनिस्तार्यं ह्यभिचारं प्रचक्षते॥ २६१॥

किं चानभिचरन्षट्सु पतेदित्यपि शिष्यते। तेन धर्मोपयुक्तत्वमाततायिवधे विदुः॥ २६२॥

ननु अलौकिकपुरुषार्थादिबोधकत्वं स्मृत्यादावप्यस्ति, अतोऽन्यसाध्ये प्रयोजने किं वेदस्य संस्कारेण। अर्थबोधश्च हुमादौ नास्ति। पुरुषभेदेनानधिगताचिकीर्षितभागयोश्च सन्नप्यसावनुष्ठानपर्यन्तत्वाभावान्नोपयोगी स्यात्। तदिह स्वाध्यायस्यान्यलभ्योपयोगत्वादध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायसंस्कारत्वायोगादेकदेशसंस्कारस्याशाब्दत्वाच्च। * अध्येतव्यः इत्यस्य संस्कारविधित्वाभावे नियोगार्थत्वपक्ष एव प्राप्त इत्यत आह— **जपादिना** इति। आदिशब्देन धारणं गृह्यते। **स्वरूपेणापि**— न केवलमर्थज्ञानद्वारेणेत्यर्थः। यद्वा अध्यापनमादिशब्दग्राह्यम्। तदा स्वरूपेणापि— धृतस्वरूपमात्रेण चेति यावत्, * ऋग्वेदं धारयन्विप्रः इत्यादिस्मृतेः। अयं भावः— अध्ययनगृहीतस्वाध्यायसाध्यमेव ज्ञानं विधिभिरुपजीव्यम्; उपबृंहणानां तु न स्वातन्त्र्येण धर्मादिसाधनत्वम्; अस्ति च श्रुतिः। * वेदाभ्यासेन सततं सत्येन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्॥ इत्यादिप्रसिद्धमनन्यसाध्यं जपादिप्रयोजनम्। तेनैवानर्थकानधिकृताचिकीर्षितभागेष्वपि संस्कार्यत्वोपपत्तिः। जपविधिश्च निरर्थकोच्चारणविषयोऽपि स्वाध्यायस्यार्थपरतां न बाधते, सर्वविधिबाधेन स्वव्याघातप्रसक्तेरिति। न च उभयार्थत्वे विनियुक्तविनियोगविरोधः, एकेनैव रूपेणानेकार्थत्वाभावात्। तथा च **न्यायसुदर्शनम्**— * स्वरूपेण जपाद्यर्थः स्वशक्त्याऽर्थावबोधकः। रूपभेदाद्विरोधो न यथाग्नेर्दाहभासयोः॥ इति। तदिहाध्ययनसंस्कृताद्वेदादनन्तप्रयोजनसंभवे तद्विचारमन्तरेणान्यत्र शास्त्राभ्या[भा]से कः प्रयस्येदिति तात्पर्यम्।

एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति।

ननु एवं विदितोपयोगेनाध्येत्रा अर्थज्ञानमपि विधिफलतया स्वीकार्यम्; अविदितोपयोगेन तु अक्षरग्रहणमपि न फलत्वेन प्रतिपत्तुं शक्यम्; अतोऽनुष्ठानं प्रत्यव्यवहितोपयुक्तमर्थज्ञानमपि ग्रहणवदध्ययनविधेर्दृष्टं फलमस्त्विति शङ्कां प्रस्तुतोपसंहारव्याजेन प्रतिक्षिपति— **एवम्** इति। विधेयस्वरूपफलादिनिरूपणप्रकारेणेत्यर्थः। मन्त्रवत्त्वं नियमवत्त्वं च अनूच्चारणस्थं तत्फले गृहीतावुपचरितम्। **मन्त्राः**— काण्डव्रताद्यङ्गभूताः, अध्ययनदशाजप्याश्च ® शं नो मित्रः इत्याद्याः। **नियमाः**— प्रागुक्ताः। * मन्त्रवदित्येतत् दृष्टान्तोक्तिरित्येके— यथा मन्त्रे चोद्यमानमध्ययनमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति स्वीक्रियते, तथेहापीति। अपरे तु— यथोपनयनदशोच्चारणीयेषूपनीतमात्रस्य समिदाधानादिमन्त्रेषु च, तथेहापीति वेदितव्यमिति। हुमादिवदित्यन्ये, विषहरणादिमन्त्रविशेषवदिति च। मात्रचा पर्यवसानशब्देन चाक्षरग्रहणात्पश्चात्पूर्वं च विधिविश्रान्तिर्निषिध्यते। अयं भावः— अध्ययनशब्दस्य न तावदर्थज्ञानवाचकत्वम्, अव्युत्पत्तेः, किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण इत्यादौ च तस्यार्थपरत्वासंभवाच्च। विधिविषयमध्ययनं प्रत्यव्यवहितसाध्यमभिव्याप्त-

मवर्जनीयं च फलं दृश्यते । तदन्यस्यापि तत्फलत्वक्लृप्तौ गौरवं स्यात्, व्यवहितसाध्यस्यापि फलत्वक्लृप्तौ ज्ञानवत्तत्साध्यस्यानुष्ठानस्यापि तत्क्लृप्तिप्रसङ्गः । उत्तरविध्यव्यवहितापेक्षितत्वमपि ग्रहणज्ञानयोः समम् । यदि चार्थज्ञानं कर्मविषयतयाम्नातं, तदा तु अव्यापिनि व्यवहितेऽपि तस्मिन्संप्रत्ययः स्यात्, न त्वेतदस्ति । अतोऽर्थधिय उपयोगितयैव स्वीकार्या इति ।

ननु समन्वयाधिकरणन्यायादर्थज्ञानस्यैव स्वतः प्रयोजनतया फलत्वक्लृप्तिर्युक्ता; मैवम्; निरतिशयानन्दब्रह्मप्रतिपादकभागमात्रे तदुक्तेः अत्र तु कृत्स्नाध्ययनफलविमर्शात् विरूपक्लृप्त्ययोगाच्च । ननु 'वृद्धवाक्यानि शृणु' इत्यादौ वाक्यश्रवणविधेरर्थधीपर्यन्तत्वं लोकदृष्टमिति चेन्न, वृक्षादिवन्मार्गलक्षणभूतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य श्रोतव्यत्वोपदेशे तात्पर्यात्तदभावस्यापि दृष्टेः । किं च क्वचिद्वाक्यश्रवणोपदेशस्यार्थपरत्वमगत्या ; इह तु न तथा, यथाश्रुते बाधाभावात् । न च वाक्यश्रवणवत्तदनूच्चारणमर्थज्ञानार्थं युक्तम् । आहत्य स्वयंप्रयोगानुगुणाक्षरग्रहणार्थतैव लोके दृष्टा । ननु—* यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण इत्यादिश्रुतिभिः, * अविदित्वा ऋषिं छन्दः * यदधीतमविज्ञातमित्यादिभिः स्मृतिभिश्च विपर्यये दोषोक्त्याऽर्थज्ञानमवश्यसम्पाद्यत्वेन स्थापितम्; तदभावेऽध्ययनस्य नैष्फल्यं तत्सद्भावे सर्वपुरुषार्थावाप्तिश्चोच्यते—* स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते [स] नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ इति; तस्माद्वैधो वेदार्थविचारः । मैवम्; यथा रागप्राप्तस्य ऋतुगमनादेरकरणे दोषः, विधिवत्करणे सन्तत्यादिलाभश्च फलत्वेन स्मर्यते, एवमिहापि स्यात् । विधिवत्समाप्ताध्ययनानुवादेन चार्थज्ञानाभावे दोषं वदन्ति वाक्यानि नार्थधीपर्यन्तमध्ययनं विधातुं क्षमन्ते । * तस्मात् एतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् इत्येतत्तु प्रयोगकाले प्रतिमन्त्रं प्रज्ञातऋष्याद्यनुस्मरणपरम् । अत एव अविदितार्षेयत्वादिनिषेधश्च तावन्मात्रविषयः । अतः * यदधीतम् * स्थाणुरयम् * यश्च मीमांसतेऽध्वरम् इत्यादिभिरर्थज्ञानप्रशंसया स्वतः प्रवृत्तिरुत्तभ्यते । एतैश्च अर्थज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वेन विधावपि नाध्ययनविधेस्तत्पर्यन्तत्वं कल्प्यम्; नैरपेक्ष्यात्, अन्यतः प्राप्ते विधेरौदासीन्याच्च, तावत्पर्यन्तधावनेऽपि स्वतः पुरुषार्थापर्यवसानाच्च । यत्तु कैश्चित् प्रत्यवस्थीयते—अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वात्, * आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत् इत्यादिभिः श्रुतिभिः, * अधीत्य स्नायात् इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च आत्मरूपार्थज्ञानस्यापि कर्मार्थतया तत्कर्तृसंस्कारत्वेन विनियोगात् * द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, * सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः इति जिज्ञास्यतयोक्तस्यात्मनोऽवहन्तव्यव्रीहिवत्स्वरसावगतसंस्कार्यत्वाबाधेन कर्मशेषत्वसिद्ध्या * तत्त्वमसि * अयमात्मा ब्रह्म इत्यादिभिः कर्मवश्यस्यैव ब्रह्मत्वोक्तेः विश्वकर्तृत्वस्य च कर्मद्वारोपपत्तेः क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तगृहीतेर्न्याय्यत्वाज्जीवस्य कर्मसु कर्तृतया प्राप्तस्य तदर्थं संस्कारार्हत्वाच्च जीवपरे वेदान्ते सति तदतिरिक्तेश्वरविषयशास्त्रासम्भवात् कस्यैकशास्त्रत्वं क्रमश्च कल्प्यत इति । तदपि अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानभाषणात्प्रत्युक्तम् । सूत्रकारोऽपि एतदेव चोद्यम् * तद्वतो विधानात् इत्यनूद्य * अध्ययनमात्रवतः इति परिहरिष्यति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि * अधीत्य, * अभिसमावृत्य इत्यादिभिर्नार्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन विनियोगः; क्त्वाश्रुतेः समानकर्तृत्वादिमात्रे विश्रमात् । तथा विनियोगेऽपि कर्मानुष्ठानोपयुक्तार्थज्ञानादन्यदेवोपासनात्मकं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । उपास्यश्चात्मा जीवातिरिक्तः श्रुत्यैव सिद्धः, न तु कल्प्यः । जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यं च अचिद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यवदैक्यविरोधादन्यार्थम् ।

तिष्ठतु च तथाविधज्ञानविधानम् , तथापि न विरोधः ; कर्तुरिवाराध्यस्यापि कर्मार्थत्वेन विचार्यत्वात्तस्य च कर्मवश्यादन्यत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात्तद्विचारार्थकाण्डान्तरादिसिद्धेः । यद्यपि अत्राप्यर्थज्ञानस्यानुष्ठानशेषत्वेऽपि यथांशं परब्रह्मोपासनशेषत्वमपि स्यादित्युत्तरं प्राप्तम् । तथापि अर्थज्ञानपर्यन्ततामूले चोद्ये प्रथमपर्वस्थोद्भटापराधोपेक्षायोगादन्वारुह्यवादमनादृत्य मूलच्छेद एवात्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेण सूत्रभाष्ययोर्मात्रशब्दः ।

अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् , गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति ।

ननु अध्ययनविधावक्षरग्रहणपर्यवसितेऽन्यार्थतयैवाधीतस्य स्वाध्यायस्य प्रतीतोऽप्यर्थस्तात्पर्यविषयत्वायोगादविचार्यः; ततो निरर्थको वेदः; अध्ययनविधिश्च न पुरुषार्थपर्यन्तः, निर्विषयतया *अधीत्य स्नायात् इति स्मृतिनिरुद्धावसरतया च मीमांसापि नारभ्येत; कुतस्तदैक्यादि स्यात् इति शङ्कामपनुदन्नेकविषयतया वेदाख्यैकव्याख्येयव्याख्यानात्मकशास्त्रैक्यमपि दर्शयन्मीमांसारम्भसूत्रार्थं च सूचयति—**अध्ययन** इति । अत्र स्वाध्यायनिर्णयविचाररूपाधीतवेदशब्दैः मीमांसाया विषयफलस्वरूपाधिकार्यैक्यव्यञ्जनम् । *गृहीतस्य इत्यनेन विधिव्यापारस्य विश्रमोक्तिः । प्रयोजनवदर्थदर्शनोक्तिस्तु पुरुषार्थपर्यवसानज्ञापनार्था । **स्वभावत एव**—विधिव्यापारमनपेक्ष्येत्यर्थः ; व्युत्पन्नपदपदार्थैरिति शेषः । अयं भावः—

ग्रहणार्थमुपात्तोऽपि स्वाध्यायो वहित्रत्स्वयम् । प्रकाशयति यत्तत्र स्वतो मानमबाधतः ॥ २६३ ॥
जपाद[र्था]ध्ययनं श्रौततत्तत्फलसमन्वितम् । न रुन्धे शब्दसामर्थ्यं ग्रहणार्थं तु किं पुनः ॥ २६४ ॥
विनियोगविशेषेण वेदेऽर्थपरतां क्षिपन् । विनियोगार्थधीबाधात् स्वव्याघातेन बाधितः ॥ २६५ ॥
विवक्षितार्थैव न वा स्यादध्ययनचोदना । आद्ये व्याहतिरन्त्ये तु पूर्वपक्षस्य नोत्थितिः ॥ २६६ ॥
अर्थज्ञानफलत्वेन मानत्वं चात्र दुर्भणम् । तत्फलत्वे हि तन्मानं तन्मानत्वे च तच्चिरति ॥ २६७ ॥
स्वीकरोत्यर्थपरतां नियोगार्थोऽपि चेद्विधिः । संस्कारार्थोऽपि तद्वत्स्यात् स्वसिद्ध्यौत्सुक्यसामवत् ॥

वेदः निरपेक्षवेदकः ; न तु पुंवाक्यवत् मू[लि]लीभूतमानान्तरमपेक्ष्येत्यर्थः । अत एव न मूलदोषविचारशङ्कया विचारस्तम्भनमिति भावः । प्रयोजनमत्र चतुर्वर्गः । तद्वन्तोऽर्थास्तदुपायाः कर्मोपासनारूपाः । **अवबोधित्वम्** इह निर्णयजननानुगुणत्वं दृष्टं दुरपह्नवम् । न च दृष्टे अनुपपन्नं नामेत्यभिप्रायेण **दर्शनात्** इत्युक्तम् ।

स्वत एव बोधकत्वेऽपि साध्याभावान्न मीमांस्यमित्यत्राह—**गृहीतात्** इति । * अर्थानापाततोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वा इति तत्कालविशेषणतयाऽन्वयः । आपातधीरेव दृष्टा ; अतः संशयादिनिरासः साध्य इत्याशयः । पूर्वः प्रयोजन-

वदर्थशब्दः काकदन्तोक्तिव्यावृत्त्या श्रुतिप्रामाण्यार्थः। उत्तरस्त्वापातधियः स्वविषयविचाररागजननेन प्रेरकत्वज्ञापकः।

प्रतीतमप्रतीतं वा न मीमांस्येत किञ्चन। इति चोद्यमपि क्षिप्तमापातज्ञाततोक्तितः॥ २६९॥

ननु यदि शब्दस्वभावादापातधीः, तर्हि अव्युत्पन्नानामपि स्यात्; न चात्र व्युत्पत्तिमतामेव तद्विधिरस्ति, [अतः]अङ्गेष्वप्यङ्गिवदक्षरग्रहणान्ते विधौ तदसंभवात् विध्यैक्यरूप्ये चाङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे विशेषहेत्वभावात्। अत्र ब्रूमः—

यस्य संस्कृतभाषैव बाल्यात्प्रभृति शीलिता। तदा तु तस्य सा तत्र स्यादापातमतिस्स्वयम्॥ २७०॥
निरङ्गाध्ययनेऽप्येवं साङ्गाधीतौ तु किं पुनः। वेदार्थापातधीवृद्धिमङ्गार्थापातधीर्दिशेत्॥ २७१॥
हितैषिवाक्यजातां च केचिदापातसंविदम्। प्राप्नुवन्तो विचारे हि प्रवर्तन्ते मनीषिणः॥ २७२॥
केचित्त्वङ्ग्युपकारार्हरूपेणाङ्गाक्षरग्रहे। सार्थज्ञानत्वमाचख्युर्दृष्टार्थत्वं तु लब्धिति॥ २७३॥

अस्त्वेवमापातधीः; तदरिक्तमपि ज्ञानं विद्यास्थानान्तरैरेव साध्यतामित्यत्रोत्तरम्—**तत्स्वरूपेत्यादि**। पूर्वपक्षोक्तात् व्यावृत्तरूपावधारणमिहान्यैरसाध्यं फलमिति भावः। **वेदवाक्यविचाररूपेत्यनेन** विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तमीमांसाशरीरव्यञ्जनम्। मीमांसाया विचाररूपत्वोक्तिस्तदभेदोपचारात्, विचारशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या वा। विधिविषये कृत्यशेषं नास्तीत्यभिप्रायेणाधीतवेदत्वोक्तिः आपातधीमत्त्वादिति हेत्वभिप्राया च। **पुरुष** इति हेतुगर्भं प्रयोजनार्थित्वादिति। **स्वयमेव**—विधिनिरपेक्षस्वेच्छयेत्यर्थः।

आपातस्वोपयुक्तार्थे भाते तन्निर्णयार्थिनः। तदुपाये प्रवृत्तस्य विधानं ह्यनपेक्षितम्॥ २७४॥
स्वेष्टनिश्चयहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकतः। सिद्धमेव विचारस्य तत्रापि ह्यफलो विधिः॥ २७५॥
संप्रेक्ष्य निधिरत्नादींस्तद्यथार्थनिरूपणे। अपरप्रेरिता एव प्रवर्तन्ते तदर्थिनः॥ २७६॥
अतो न विधिसिद्धोऽत्र विचारस्तत्क्रमोऽपि वा। अन्यथा दोषदृष्ट्यैव द्वितीयस्योपपत्तितः॥ २७७॥

स्वयं प्रवृत्तावप्याचार्यनैरपेक्ष्यव्युदासाय श्रवणतदाश्रयणे प्रवृत्तिः। अकरणे तर्ह्यदोषस्स्यात्; तन्न— तदधीननिश्चयतत्सापेक्षहितप्रवृत्त्यादीनामभावस्यैव दोषत्वात्। तदभिप्रायेण ह्येतदप्युच्यते—

* अधीत्य वेदान्साङ्गांस्तु यो विचारमुपेक्षते। स्वप्रयासं च विस्मृत्य प्रभ्रष्टस्स्यात्प्रयोजनात्॥ इति।

नन्वेवं विचारस्य अवैधत्वे * अधीत्य स्नायादित्यादिविधिनिरुद्धावसरः कथं मीमांसताम्; दुःखात्मकगुरुकुलवासान्निवृत्तेः स्वतः प्राप्तत्वात् आनन्तर्यमेव ह्यत्र विधेयम्। मैवम्, सनियमकसमावृत्तियुक्तस्नानरूपसंस्कार एव ह्यत्र विधीयते, अन्यथा निवृत्त्यानन्तर्यस्यापि स्वतः प्राप्तत्वादविधेयत्वं स्यात्। किञ्च विचारस्य वैधत्वेऽपि कथमवसरः। श्रुत्या स्मृतेर्बाधादिति चेन्न; श्रुतावपि * अधीत्य, * अभिसमावृत्य इत्युक्तेः। तत्र समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वमात्रपरतयाऽऽनन्तर्ये तात्पर्यं नास्तीति चेत्, स्मृतावपि किं न तथा स्यात्। न च श्रुतावध्ययनशब्दोऽर्थज्ञानपर्यन्तः, एव स्मृतावक्षरग्रहणपर्यन्त इति नियन्तुं शक्यम्। * यदधीतमित्यादिवत्स्यादिति चेन्न, विरोधाविरोधाभ्यां विशेषात्। अस्तु तर्हि श्रुतिस्मृत्योर्द्वयोरप्यर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनानुवादः, तथा सति स्नानविधिः वैधस्य विचारस्यावसरं न विरुन्ध्यादिति चेत्; तर्हि रागप्राप्तस्यापि स्वोपयुक्तद्रव्यार्जनादेरिव श्रवणस्यावसरं न विरुन्ध्यादेव।

ज्ञात्वाऽनुष्ठानमिच्छन्तः स्नानादिविधयः स्वतः। प्राचीमेव स्वविषयां मीमांसां परिगृह्णते॥ २७८॥

किं चात्र मानभेदाङ्गक्रमकर्त्राद्यवेदिनः । न स्नानविधिमप्येकं यथावद्वेदितुं क्षमाः ॥ २७९ ॥
अगत्याऽध्ययनादौ प्रागविचार्य प्रवर्तते । स्नाने तु गतिसद्भावात् न स्यादगतिका गतिः ॥ २८० ॥
अनुज्ञातं च सर्वत्र न स्वाङ्गं व्यवधायकम् । अतो मीमांसया नात्र व्यवधानं विरोधकृत् ॥ २८१ ॥

यद्वा अध्ययनस्नाननैरन्तर्येऽपि न विरोधः । अविचारितधर्माणामुत्तरानुष्ठानासिद्धिप्रसङ्गाद्विरोध इति चेन्न ; स्नातस्यापि यावद्विचारं हितकामैर्ब्रह्मचारिण इवानुष्ठापनोपपत्तेः । न च हितैषिवाक्यादनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोधः, तत्तदुचितधर्मेषु हितैषिभिः प्रवर्तनात् * न चास्योपदिशेद्धर्ममित्यादिनिषेधदृष्टेश्च । अन्यथाऽप्यनुष्ठानसिद्धौ मीमांसाश्रवणं निरर्थकं स्यादिति चेत्, तन्न— वैपरीत्यशङ्कायां मूलजिज्ञासया परनैरपेक्ष्यप्रवचनख्यात्यादिश्रद्धया च तदुपपत्तेः । एवमेव पूर्वेषामुत्तरेषामपीत्यविच्छेदसिद्धिः । कश्चिदालस्यात्पित्रादीनेव सर्वथा प्रमाणयेदिति चेत्, ततः किम् ; अनलसैरन्यैश्शास्त्रश्रवणोपपत्तेः । स्नातस्य शृण्वतो गुर्वर्थव्यापारैः स्वधर्मोपरोधः स्यादिति चेत्, न ; अध्ययनविधिप्रयुक्तानां तेषां निवृत्तेः । यथोक्तं **न्यायसुदर्शने**—

* अक्षरग्रहणोपायनियमार्थो ह्ययं विधिः । तदूहावधिका धर्मस्थितिरित्यब्रवीत् स्मृतिः ॥
अधीताद्वेदतः पश्चादर्थज्ञानं स्वतो भवेत् । तत्तु नाध्ययनं नापि धर्माणां च प्रयोजकम् ॥ इति ।

किमर्थं तर्हि मीमांसामाचार्यः श्रावयेत् ? लाभाद्यर्थं धर्मार्थं वा । गृहस्थधर्मोपरुद्धस्य कः श्रोतुमवसरः ? को वाचार्यस्य प्रवक्तुम् ? तस्य वृत्त्यर्थिनोऽस्ति द्रव्यार्जनकाल इति चेत्, तर्हि विध्यनुज्ञातदृष्टार्थप्रवृत्त्यन्तरवच्छ्रवणस्यापि स्यात् । इतिहासाद्यर्थतया च गृहिणोऽप्यस्ति कश्चिद्विचारकालः । तदा च वेदोपबृंहणैस्तैः स्वसाध्यानुगुणत्वेन मीमांसाऽप्युपादीयेत । वेदाभ्यासं चैवं विभजन्ते—

* वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ इति ।

कुलक्रमागतधनादेर्दैवादागतधनादेः कस्यचित् तदार्जनकालोऽप्यपेक्षितश्रवणस्य कालः । गृहस्थादयश्चाविचारितवर्णादिधर्मास्तत्तद्धर्मश्रोतारः श्रुतिस्मृतिषु दृश्यन्ते । गृहस्थस्याप्यतिशयितविद्यार्थं प्रत्यब्दं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुलवासश्च केनचिदनुज्ञातः । यथानूद्यते— * निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयश्श्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः * एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात् कालाच्छ्रुतमकुर्वि इति । नन्वत्र * तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् - निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते अग्निहोत्रमतिथयः इत्यादिनाऽऽपस्तम्बः स्वमतमाह ; सत्यम् ; तेनापि तदा मासद्वयं निरन्तरगुरुकुलवासमात्रं निषिध्यते ; न तु प्रवक्तृवच्छ्रोतुस्सिध्यन् विचारावसरः क्षिप्यते ।

अस्त्वध्ययनानन्तरं विचारः, स च रागतः कृत्स्नविषयश्च ; तथाऽपि

अवैधत्वे विचारस्य क्रमस्य च यथारुचि । अप्रवृत्तेः प्रवृत्तेश्च प्राप्तौ तत्रेति भाष्यते ॥ २८२ ॥
दुस्त्यजत्वाद्विचारस्य यौगपद्यविरोधतः । व्युत्क्रमे दोषदृष्ट्या च क्रमस्सौत्रो ह्यसाविति ॥ २८३ ॥

तत्र वेदे मीमांसायां वा ; स्वेच्छातः प्रवृत्तौ सत्यामिति वाऽर्थः । कर्मविधिरिह काम्यकर्मचोदना काम्यानुष्ठानं वा ; अविशेषाद्वा नित्यादेरपि संग्रहः । स्वरूपशब्देन त्यक्तफलस्य परविद्याङ्गविनियोगो न चिन्तित इति सूच्यते । स हि साधनलक्षणे शोध्यः ; तन्निरूपणे हि अनन्तस्थिरफलपर्यन्तत्वं बुध्येत । यद्वा केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वस्य क्वचिदमीमांसितत्वेऽपीति भावः । **निरूपिते** इत्यनेन कर्मनिरूपणस्य वृत्तत्वावश्यंभावोऽभिप्रेतः । प्रपञ्चितं चैतत्तात्पर्य-

तूलिकायाम्—

* तत्रेदं नियतं कर्म नैव शक्यमुपेक्षितुम् । तद्धि सर्वास्ववस्थासु पुमांसमनुवर्तते ॥
बुभुक्षुर्वा मुमुक्षुर्वा यो यो गृह्येत पूरुषः । तस्य सर्वस्य बहुना कर्मणानुगमोऽस्ति हि ॥
नित्यं नैमित्तिकं कर्म प्रतिषिद्धं च सर्वदा । सर्वैरपि परीक्ष्यं हि प्रत्यवायजिहासया ॥
न ये बिभ्यति दुःखेभ्यस्ते मा कार्षुर्विचारणाम् । इतरेषामियत्कर्म विचार्यमिति तु स्फुटम् ॥
काम्यं तु कर्म भोगाय विनापि ब्रह्मणा क्षमम् । न कर्मणा विना ब्रह्म मोक्षसामर्थ्यमश्नुते ॥
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति हि वक्ष्यते । वेदैकदेशचिन्तापि प्रोक्ता कृत्स्नप्रयोजिका ॥
तस्मादवश्यचिन्त्यत्वे कर्मैवाग्रे विचार्यते ॥ इति ।

कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा— तत्तद्वाक्यैरेवार्थतो विशदं निश्चित्येत्यर्थः । ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिस्वरूपनिरूपणे हि यथोपायं गुरुलघुस्वर्गभेदक्लृप्तिस्स्यात् । * ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम इत्यनेन ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमरूपत्वे निश्चिते च तत्साध्यस्य स्वर्गस्य * यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोतीत्यादिना देशकालादिपरिच्छेदनिश्चयः । तत्रावृत्तिविधिरप्यनावृत्तस्य फलाल्पत्वे लिङ्गम् । नित्यकर्मणामपि कस्मिंश्चिदधिकारिणि * प्राजापत्यं ब्राह्मणानामित्यादिभिर्वर्णाश्रमभेदेन फलतारतम्यं स्मर्यते । वैश्वदेववरुणप्रघासादीनां चातुर्मास्यानां स्वरूपेऽवगते हि * एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा, एतद्वा एतेषामवमम्, अतोऽतो वा उत्तराणि श्रेयांसि भवन्तीति वैश्वदेवादेर्मितफलत्वदर्शनात्, * अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतमित्यत्र चिरोपभोग्यत्वमात्रे तात्पर्यग्रहः । यद्यप्यक्षयफलत्वमिदं विद्याङ्गत्वेन परंपरया नेतुं शक्यम्, तथाऽप्यत्र तद्विवक्षाविरहान्न तथा नीयते । एवं परिमितफलसोमहविष्कर्मस्वरूपनिश्चये सत्येव * अपाम सोममित्यादावमृतत्वस्य * आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वमित्यादिस्मृत्या नियमः । स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदसाधककर्मस्वरूपभेदसिद्धौ च तत्र स्वर्गशब्दोक्तस्याल्पत्वसिद्धिः । * यं यं क्रतुमधीत इत्यादिषु च फलतारतम्यक्लृप्तिः गुरुलघुकर्मस्वरूपनिश्चयादेव । उत्पत्तिनाशवदाराध्यप्रीणनकर्मस्वरूपनिश्चयाच्च तत्साध्यस्य तत्सायुज्यादेरस्थिरत्वदृष्टिरिति ।

तदेवं निरस्तप्रतिबन्धब्रह्मविचारार्थस्य शारीरकस्य विद्यास्थानान्तरव्यावृत्तस्वरूपफलाभ्यां मीमांसैकदेशत्वव्यक्त्यर्थं निर्णेतव्यविशेषसिद्ध्यर्थं च पुनः * **अध्ययने**त्यादिकमुक्तम् । अत्रामृतत्वशब्देन त्वत्यन्तप्रधानवेद्यफलोक्तिः; तेनार्वाचीनानामानुषङ्गिकान्नवत्त्वादीनां सङ्गत्यन्तरघटितदृष्टिविध्यादिफलानां च व्यवच्छेदः । कर्मभागोक्तममृतत्वमापेक्षिकं साधितम् । इदं तु बाधादर्शनात् निर्णीतांशसंवादिवेदान्तैकदेशोपष्टम्भाच्च न प्राच्यवदिति प्रत्यायितप्रायमित्यभिप्रायेण * अनन्तस्थिरफलापातप्रतीतेरित्युक्तम् । न ह्यत्र फलत्वाद्यनुमानैः अल्पास्थिरत्वादिक्लृप्तिः शक्या, अतिप्रसङ्गादिति । अनवच्छेदादिह सर्वशरीरः शारीरः, तमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं **शारीरकम्** । वक्ष्यति हि आनन्दमयाधिकरणे— * स एव निरुपाधिकः शारीर आत्मा । अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयत इति । सैव मीमांसेति शारीकमीमांसा; तस्याम् । **अधिकरोति** स्वार्थबुद्ध्या तत्रोद्युक्तो भवति, न तु पूर्ववृत्तान्तरादधिकरोतीत्यर्थः । ब्रह्मविचारानन्तर्ये युक्तिसिद्धे तद्विषयशास्त्रानन्तर्यमपि सिध्येदिति भावः ।

ग्रहणं च फलत्वं च सार्थता च स्वतः श्रुतेः । रागात्कृत्स्नविचारश्चेत्यपूर्वमिह भाषितम् ॥ २८४ ॥

तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षयफलत्वं

दर्शयन्ति । ❀ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते । ❀ अन्तवदेवास्य तद्भवति । ❀ न ह्यध्रुवैः प्राप्यते । ❀ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः । ❀ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिश्श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । ❀ ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ❀ न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति ❀ न पश्यो मृत्युं पश्यति, * स स्वराड् भवति, * तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, * पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति इत्यादीनि ।

ननु कर्मफलाल्पत्वादौ लिङ्गमात्रं दृष्टम्; यथाश्रुतविरुद्धप्रत्ययदार्ढ्याय प्राप्तिरपि वक्तव्या, कर्मस्वरूपनिरूपणं चात्र स्वयंप्रवृत्तेः प्रतिबन्धशान्त्यर्थम्; हेतुस्त्वनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव, सा कुतस्त्येत्राह— **तथा** इति । उक्तप्रकारेणास्य सूत्रस्याप्यैदमर्थ्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । **च**: अवधारणे । अत्र क्षयित्वोक्तिरक्षयित्वोक्तिश्चाल्पत्वादेरुपलक्षिका । निश्चितसंवादेनानिश्चितेऽर्थान्तरेऽपि श्रद्धासंवृद्ध्यै पूर्वं * तद्यथेत्यादिवाक्योदाहृतिः । **लोको** लोक्यः, भोग्यः । देशपरत्वे त्विहामुत्रेत्याभ्यामनन्वयः । **कर्मचितः** लौकिककर्मलब्धः । **पुण्यचित** इत्यविशेषोक्त्या निवृत्तिधर्मसाध्यस्यापि क्षयित्वभ्रमं निवारयितुमाह — **अन्तवत्** इति । उपात्तवाक्यैकार्थ्यात् क्रियास्वरूपान्तवत्त्वस्यानपेक्षितवचनत्वाच्च फलद्वाराऽत्रान्तवत्त्वोक्तिः । * यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणीति पूर्ववाक्यात् * यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इत्युत्तरवाक्याच्च; अन्तवदित्यस्य ब्रह्मवेदनरहितकर्मविषयत्वसिद्धौ पुण्यचितः इत्यत्रोत्तरेषु च तद्विषयत्वं सुगमम् । ज्ञानरहितकर्मसु स्वर्गस्वाराज्यादिफलभेदवत् केषुचिन्नित्यफलभेदसंभवात् * सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इति श्रवणाच्चात्रोपात्तं वाक्यं प्रायिकविषयं स्यादित्यत्राह— **न हीति** । **अध्रुवैः** अध्रुवफलसाधनतया चोदितैरित्यर्थः । * ध्रुवं तदिति वाक्यखण्डान्वयात् नित्यफलार्थत्वाभावः ख्याप्यते । पुनरावृत्तिनियमवतः सर्वकर्मनिर्मूलनत्वायोगेन ध्रुवफलसाधनत्वाभावं द्रढयति— **प्लवा** इति । **अदृढाः** तमसः पारं गमयितुमक्षमाः । * अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति । इति ह्यत्र वाक्यशेषः ।

अथ सूत्रार्थानुगुणं कर्मणां नित्यफलसाधनत्वाभावनिश्चयस्य निर्वेदहेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्यानन्तफलत्वं च समुच्चित्य वदद्वाक्यमाह— **परीक्ष्येति** । इयं श्रुतिः सारे व्याख्याता— * **ब्राह्मणः**—वेदाभ्यासरतः, **कर्मचितान्**—कर्मणा संपादितान्, **लोकान्** आराध्यक्षयित्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया **परीक्ष्य, अकृतः**— नित्यः परमपुरुषः, **कृतेन**—कर्मणा नास्ति न संपद्यत इति यो **निर्वेदमायात्**, स **तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं**—वेदान्तवेदिनम्, **ब्रह्मनिष्ठं** साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम् । स च गुरुः सम्यगुपसन्नाय **तस्मै, येन** विद्याविशेषेण तम-

क्षरं सत्यं परमपुरुषं विद्यात्, **तां ब्रह्मविद्याम् प्रोवाच**— प्रब्रूयादित्यर्थः। स गुरुमेवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यनन्वयात्, अप्राप्तत्वाच। विधावपि लिटो विधानात्; * छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति, इति। अत्र न्यायसिद्धानुवादांशे जातिवाचिनोऽपि ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतकर्मपरीक्षणौपयिकसाङ्गाध्येतृसमर्पणेनाजहल्लक्षणया त्रैवर्णिकविषयत्वार्थं * वेदाभ्यासरतः इत्युक्तम्। ब्रह्म अणतीत्यपि ब्राह्मणशब्दं निर्ब्रुवन्ति। आराध्यक्षयित्वेनेति सुकृतविनाशोपलक्षणम्। कर्ममीमांसयेत्यर्थलभ्योक्तिः। अकृतशब्दस्य पुंलिङ्गतानुरोधात् वाक्यशेषशक्त्या च परमपुरुषो विशेष्यो दर्शितः। अत्र नास्तिशब्देनाकृतस्य स्वरूपनिषेधायोगात् कर्मणा इत्यनेन चानन्वयात् उत्पत्तिनिषेधस्यानपेक्षितत्वात् न संपद्यत इत्युक्तम्। कृतशब्दस्य भावार्थव्यक्त्यै कर्मणेति प्रतिपदम्। तद्विज्ञानार्थम्—आपातधीस्थस्याकृतस्य तस्य विशदबोधायेत्यर्थः। समित्पाणित्वमिह ब्रह्मविद्याश्रवणार्थोपनयनान्तरव्यञ्जनार्थमिति केचित्। उक्तं हि छान्दोग्ये जाबालं प्रति गौतमेन— * नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वानेष्य इति। अन्ये त्वाहुः— अनुपनीते जाबाले युक्तमुपनयनम्; अन्यत्र तु समित्पाणित्वोक्तिररिक्तपाणित्वोपलक्षणार्था; दृश्यते हि वैश्वानरविद्यायाम्— * ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे च प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच इति। प्रजापतिवाक्ये च एकस्यैवेन्द्रस्य बहुषु प्रश्नेषु * समित्पाणिः पुनरेयायेत्यावर्त्यते। न हि तत्र बहुवारमुपनयनं दृष्टमिष्टं वा। सूत्रकारश्च * संस्कारपरामर्शादित्येतावन्मात्रं वक्ष्यतीति। * एकां शाखामधीत्य श्रोत्रिय इत्युक्तस्याधीतस्वाध्यायमात्रस्य प्रकृतानुपकारकतया * वेदान्तवेदिनमिति श्रोत्रियशब्दस्यालाकामहतश्रोत्रियपरत्वं दर्शितम्। स्फुटप्रवचनक्षमत्वमदृष्टत उपकारकतमत्वं च ब्रह्मनिष्ठशब्दाभिप्रेतमित्याह— * साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपमिति। * प्रशान्तचित्तायेत्युक्तत्वाच्छमोऽत्र बाह्यकरणव्यापारान्तरनिवृत्तिः। शमदमाविह श्रवणौपयिकावधानार्थौ। * तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादौ तु श्रवणतो विदितार्थस्य विद्यार्थौ। येनेत्यत्र लिङ्गव्यत्ययस्य क्लिष्टत्वात्सामान्योपक्रमत्वं द्योतयति— * विद्याविशेषणेति। तथा च प्रयुञ्जते * तत्र बाधकमभवत् क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा इत्यादि। स्वरूपतः स्वभावतश्च विकारं निवर्तयद्भ्यामक्षरसत्यपदाभ्यां प्रधानक्षेत्रज्ञव्यवच्छेद इत्यभिप्रायेणाह— परमपुरुषमिति। संशयविपर्ययार्हवचनम्, अपूर्णवचनं च क्षेप्तुं तत्त्वतः इति विशेषणम्; * आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाण इति स्मरन्ति। वृत्तार्थकथनभ्रमनिरासायाह— *प्रब्रूयादिति। अभिगच्छेदित्युपक्रमप्रतीतविधिबाधेन व्यत्ययानुसरणं क्लिष्टम्; अतः प्रोवाचेत्यस्य भूतपरत्वेनानन्वय इत्यभिप्रायेणाह— स गुरुमेवेति। नियमविधित्वमवधारणेन व्यञ्जितम्। प्रोवाचेत्यस्य विधिपरत्वे हेत्वन्तरमाह— अप्राप्तत्वादिति। यद्यपि लाभाद्यपेक्षया कस्यचिद्रागतः प्रवृत्तिः; तथाऽपि तन्निरपेक्षस्य गुरोः सच्छिष्यविषये धर्मार्थमिदं विधीयत इति न विरोधः। लिटो लिङर्थत्वस्य विशेषतोऽनुशिष्टत्वमप्याह— विधावपीति।

ब्रह्मज्ञानस्य परशब्दनिर्दिष्टब्रह्मप्रापकतया प्राकरणिकनित्यनिरतिशयानन्दप्रापकत्वमभिप्रेत्याह— **ब्रह्मविदिति**। ब्रह्म प्राप्तस्यापि स्वर्गादिन्यायात् * इमान् लोकानित्यादिभिश्च पुनरावृत्त्यादिशङ्कां परिहर्तुमाह— **न पुन**रिति। मृत्युरिह मरणम्, * मोहो मृत्युस्संमतो यः कवीनामित्याद्युक्तं वा। पाप्मनां निश्शेषक्षये मृत्यूपलक्षितं सर्वमनिष्टं न स्यात्, लोकानुसरणं चेच्छमिति भावः। तदेकदर्शनमिहोपायः, फलं वा। * न प्रेत्य संज्ञास्तीति विद्याप्रकरणस्थवाक्येन मुक्तस्य ज्ञानलोपशङ्कां निवर्तयन् मृत्युतत्कार्यनिवृत्तिं च व्यनक्ति— **न पश्य** इति। मुक्तस्य तदातनपरदुःखप्राक्तनस्वदुःखदर्शनेऽपि तयोः स्वाश्रितत्ववर्तमानत्वाभावान्न तं प्रति प्रतिकूलत्वम्। एवं हि बन्धदशायामपि

दृष्टम् । तत्र तु परदुःखदुःखित्वं, गतानुशोचनं च कर्मोपाधिकमेव; * न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिना विशेषेण दृश्यमानेष्वपि स्वप्रातिकूल्यदर्शनं नास्तीति हि स्थाप्यते । पश्योऽत्र * तदेकं पश्यतीति समानप्रकरणात् ब्रह्मदर्शी जीवः । पश्यतीति व्युत्पत्त्या परमात्मन्यपि, * पश्यः पश्यति पश्यन्तमित्यादिप्रयोगदृष्टेः । ब्रह्मात्मकतया सर्वस्य दर्शनात्तदेकदर्शनसर्वदर्शनयोः न विरोधः । न केवलं निर्व्यापारसार्वज्ञ्यमात्रम् , * अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्याम्नातकर्ममूलानीश्वरपारतन्त्र्यनिवृत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिश्च स्यादित्यभिप्रेत्याह— **स स्वराडिति** । अत एवेश्वरपारतन्त्र्यस्थितावपि * स्वराट् स्वतन्त्र इति नैघण्टुकोक्तिर्न विरुध्यते । अमृतत्व योपायान्तरनिषेधश्रुत्या कर्मसाध्यामृतत्वोक्तेरन्यपरत्वं द्रढयति— **तमेवमिति** । अत्र च गुणविभूतिविशिष्टमहापुरुषपरामर्शाज्जीवस्यैव निर्विशेषस्वरूपधिया पुरुषान्तरधिया वा मुक्तिः स्यादिति परेष्टं निरस्तम् । ऐक्यभेदाभेदबुद्ध्योरमृतत्वहेतुत्वं श्रुत्यैव क्षिप्तमित्याह— **पृथगिति । ततः**—उपासनरूपात् पृथक्त्वमननादित्यर्थः । **तेन जुष्टः**—प्रेरकेण प्रीतिविषयीकृतः । अनेन स्थिरस्य परानुग्रहस्यैव फलद्वारतोक्तिः । * धातुः प्रसादादिति च श्रूयते । नन्वत्रात्मानं प्रेरितारं चेति समुच्चित्यमननमुक्तम्; अतोऽन्यज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वं भाति; सत्यम् , न तावता प्रेरकप्राधान्यमपह्नियते । *कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादावपि परविद्याङ्गजीवदर्शनपरम् । आदिशब्दः * भूयसां स्याद्बलीयस्त्वमिति न्यायेन वाक्यान्तरैरप्युक्तदृढीकरणार्थः ।

ननु च साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं स्वर्गादीनां च क्षयित्वं ब्रह्मोपासनस्यामृतत्वफलत्वं च ज्ञायत एव । अनन्तरं मुमुक्षुः ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्तताम् । किमर्था धर्मविचारापेक्षा । एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्तताम् , साङ्गाध्ययनादेव कृत्स्नस्य ज्ञातत्वात् । सत्यम् ; आपातप्रतीतिर्विद्यत एव, तथाऽपि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वादापातप्रतीतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते ; अतस्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत् , तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान् ।

अर्थैरिव वाक्यैरपेक्षितज्ञप्तिं यथारुचि विचारप्रवृत्तिसंभवं च मन्वानः कश्चिद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानपेक्षत्वं चोदयति— **नन्विति** । चकार उद्भूतैरपि प्रत्युक्तिव्यञ्जितैः पूर्वचोद्यैः समुच्चयार्थः । आद्य एवकारो विचारनैरपेक्ष्यपरः । द्वितीयस्तु ज्ञानानुत्पत्तिनिरासार्थः । **मुमुक्षुः**—प्राग्भवीयपुण्यमहिमक्षीणकाम्यरुचिरित्याशयः । **किमर्था**—न दृष्टार्था, अन्यथाऽपि मुमुक्षुत्वस्य ब्रह्मविचारस्य च संभवात् । नाप्यदृष्टार्था, अवैधत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबन्द्या प्रतिवक्ति— **एवं तर्हीति** । धीमात्रतुष्ट्या त्यक्तकर्मविचारश्चेदित्यर्थः । एवं न प्रवर्ततामिति वाऽन्वयः । अपिशब्दाभिप्रेतं हेतुं विवृणोति—**साङ्गेति** । त्वदुक्तादेवेत्यवधारणाभिप्रायः । **कृत्स्नस्य** ब्रह्मतदुपास्त्यादेः । अत्रापातधीश्चेदिष्टप्रसङ्गः ; न तया विचार्यत्वाभावः । निर्णयस्त्वमीमांसिते कथं स्यादिति मत्वा चोदकः पुनराह—**सत्यम्** इति । अङ्गीकृतमर्थं व्यनक्ति—**आपातेति** । तावताऽपि न्यायैरनिर्णीततया * अन्नमत्ति इत्यादिभिरल्पास्थिरफलधीर-

सकृदव्याकृताकाशप्राणादिकारणत्वसंशयः, * तान्येवानुविनश्यति इत्यादिभिरात्मनाशभ्रमश्च न निवर्तेतेत्यभिप्रायेणाह—**तथापि** इति। अनिस्तीर्णा प्रतिबन्दिरिति पश्यन् तत्फलत्वेनोत्तरमाह—**तथैवेति**। **भवान्**—कचिदप्यापातधीमात्रादतृप्तो वाक्यान्तराण्यपि निर्दिधारयिषुस्त्वमिति भावः। अत्र हि कर्मभागेऽपि * अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते इत्यादिभिरापाततोऽनन्तस्थिरफलधीरस्ति। ब्रह्मज्ञानफलं चानुविनाशादिश्रुत्या आत्यन्तिकप्रलय[त्व]स्मृत्या चानर्थरूपमिव भाति। अतः स्वरसवृत्त्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्कर्मविचारनैरपेक्ष्यहेतुर्नास्ति। तदिदमभिप्रेत्योक्तं **सारे**—* अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्युक्तमिति।

लघुपूर्वपक्षः।

ननु च ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्। न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः, अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः। कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि अत्रैव चिन्त्यन्ते, तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत्; अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य। अस्मिन् शास्त्रे अनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शननिमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलमिथ्याज्ञाननिबर्हणाय आत्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम्। अस्य हि भेदावलम्बि कर्मज्ञानं कोपयुज्यते? प्रत्युत विरुद्धमेव। उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते। स तु न साक्षात्सङ्गतः। अतो यत्प्रधानं शास्त्रम्, तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम्।

अथ विद्यापेक्षितमेव तत्त्वविवेकादिकं विचारापेक्षितमिति भ्राम्यन् कर्मणश्च विद्याविरुद्धतया तद्विचारवृत्तत्वायोगं मत्वानो गूढाभिप्रायः परश्चोदयति—**ननु** इति। **यदेवेति** स्वाभिमतचतुष्कव्यतिरिक्तनैरपेक्ष्यपरम्। तस्य परंपरया उपयोगेऽपि विचारजन्मनि तन्नियमो नास्तीति व्यक्त्यै नियमशब्दः। नियतापेक्षितचतुष्कव्यतिरिक्तस्यापि न सूत्रसूच्यत्वमित्यभिप्रायेण **तदेवे**त्युक्तम्। तदिहानपेक्षितमेव त्वदुक्तमित्याह — **न धर्मे**ति। स्वेष्टमपेक्षितांशं सूचयितुमाह—**अधीतवेदान्तस्ये**ऽति। अवयुत्याध्ययने मानाभावेऽपि आपदि वेदान्तमात्राध्यायिन इत्यर्थः। तस्य हि न कर्मण्यापातधीः, नतरां बुभुत्सा, नतमां विचार इति नियमभङ्गः। यद्वा कृत्स्नाध्येतुरपि स्वापेक्षितांशस्याप्यधीततया सुकृतविशेषमृदितकषायतया च ब्रह्मविचारस्य शक्यत्वादधीतत्वमात्रेण हानार्थमपि न कर्मणश्चिन्त्यत्वमपीति भावः। एतेन * धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः इति ब्रह्माज्ञानवादिभाष्योक्तमनूदितं मन्तव्यम्। सिद्धान्तिसम्मतां प्रधानयुक्तिमप्रधानीकृत्य तत्तद्दृष्टिविधीनां साक्षाद्ब्रह्मविद्यापेक्षितत्वं प्रकल्प्य वा कर्मविचारवृत्तत्वं शङ्कते—**कर्मे**ति। **उद्गीथाद्युपासनानि** इति पक्षोक्तिः, अनधिगतकर्मणोऽशक्यचिन्तनत्वं साध्योऽर्थः, **कर्माङ्गाश्रयाणि** इति हेत्वंशपरम्। आश्रयशब्द इह विषयार्थः, प्रणयनाश्रयगोदोहनादिवदुद्गीथादिकमङ्गमाश्रित्य प्रविशत उपासनस्य फलान्त-

रार्थतया कर्मानङ्गत्वसूचनपरश्च। आदिशब्देन उद्गीथैकदेशभूतप्रणवस्य पञ्चविधसामादेश्च ग्रहणम्। **अत्रैव**——न तु कर्मकाण्डे चिन्तितानीति भावः। **अनधिगतकर्मण** इत्यनेन कर्मतदङ्गरूपपदार्थानवगमे वाक्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वं सूच्यते। ननु * अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिति कैश्चिदुक्तम्। अन्यैरनङ्गीकारात्तथा न। अथापि प्रकृताविरोधं ब्रूमः——न हि ते गोसदृशो गवयः इत्यादिवाक्ये गवयत्वादिविशिष्टः पिण्डः पदार्थतया अन्वेतीत्याहुः; [किं तु] गोसादृश्यवान् गवयशब्दवाच्यः इत्येतावति तात्पर्यात्; गवयशब्दादयस्तु पदेन बोधितास्तत्रान्वीयेरन् इति। ननु च आद्यव्युत्पत्तिदशायामविदितपदवाक्यभेदस्य वाक्यार्थधीरस्ति। ततः किम्? तत्र हि प्रत्यक्षादिसिद्धे विशिष्टार्थेऽनुमानतो वाक्यस्य बोधकत्वग्रहः, न तु व्युत्पित्सोः तत्र वाक्यात् वाक्यार्थधीः। कर्मणि विचारिते तदन्तर्गतोद्गीथादिधीः, ततस्तद्विषयोपास्तिधीः स्यात्। न ह्यत्र कर्मानङ्गेषूद्गीथादिषूपास्तिर्विधीयते, गोदोहनादिवद्गुणफलाधिकारत्वादिति भावः। उक्तमशक्यत्वं दुष्परिहरं संछाद्य धाष्टर्यात् स्वकपोलकल्पितप्रकारेण समाधित्सुरुपालभते—**अनभिज्ञ** इति। शारीरकस्य खल्विदं शास्त्रम्; अत आत्मविज्ञानप्रधानमिति भावः। * शरीरमेव शरीरकं, तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा इति हि वाचस्पतिः। तद्विज्ञानप्राधान्यं विवृणोति——**अस्मिन्** इति। शुद्धस्य अविद्यान्वये हेत्वनुयोगमुपरोद्धुमनादिशब्दः। मतभेदादविद्यायाः स्वरूपतः प्रवाहतो वाऽनादित्वम्। प्रवाहपक्षेऽनवस्था बीजाङ्कुरादिनयनिरूढा इत्याकूतम्। **भेदः**— अहमिदं जानामि इति ज्ञात्रादिरूपः। स प्रत्येकमवान्तरभेदैर्विविधः। तस्य मिथ्यात्वं व्यङ्क्तुमविद्याकृतत्वोक्तिः; तद्दर्शनं वा तत्कृतमित्युच्यते; तदध्यस्तमित्यर्थः। **भेददर्शनं निमित्तं** येषामिति विग्रहः। निर्विकारस्य जन्मादिकमात्मभ्रान्तिविषयदेहधर्मारोपात्। **आदिशब्देन** निरयादिग्रहः। **तैर्दुःखम्**, सांख्यवन्मृषावादिनां तादृशोऽन्तःकरणविकारः। मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकूलतया जिहासितव्यत्वाय जन्मादिषु वा दुःखत्वोक्तिः। तद्भ्रान्तिप्रवाहाविच्छेदव्यक्त्यै **सांसारिकशब्दः**। अनात्मभिरात्मानमेकीकृत्य पौनःपुन्येन [सं]सरणं हि संसारः। मोघप्रयत्नत्वपरो निमग्नत्वोपचारः, उन्मिमङ्क्षार्थश्च। मिथ्याज्ञानमिहात्मनि भेदग्रहः, अनिर्वाच्यरूपमज्ञानं वा। अज्ञानतत्प्रतिभासयोः तत्कार्यप्रतिभासप्रवाहस्य च मिथ्यार्थत्वात्तत्त्वधीमात्रेण बाध्यत्वे किमत्र कर्मणेति भावः। चन्द्रद्वित्वादिधीर्हि तदैक्यधीबाध्या। तद्वदिहेत्यभिप्रायेणात्मैकत्वविज्ञानत्वोक्तिः।

अशुद्धस्य प्रसिद्धत्वाच्छुद्धस्यावाच्यभावतः। अज्ञातं त्वं तदोरैक्यं ख्याप्यमित्यत्र मन्यते ॥ २८५ ॥
स्वाध्यायस्य हि कार्त्स्न्येन मानत्वे सत्यपि स्वतः। नाद्ये नानुवाद्ये च नापवाद्ये च मानता ॥

अविचारितबुद्ध्यादिव्युदासार्थो **विज्ञानशब्दः**। एवमिहाधिकारिप्रयोजनसाधनानि ज्ञापितानि। **प्रतिपिपादयिषितम्**——प्रदातुं प्रापयितुं वेष्टम्। शब्दजन्यज्ञानादेव ह्यपवर्गः। यद्वा आत्मैक्यज्ञानमवैधमपि मोक्षसाधनतया शारीरके प्रतिपाद्यम्। तस्य प्रधानतात्पर्यविषयत्वाय सन्प्रयोगः। ततः किं प्रकृतस्य? तत्राह— **अस्येति**। हिशब्दोऽनुपयोगस्थैर्यार्थः। **भेदावलम्बीति** विरोधपरम्। **कर्मज्ञानम्** इह विचाररूपं तत्फलरूपं वा। क्वेत्येतत् स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वेति विवरिष्यते। तच्च तत्साधनानुग्राहकस्याप्युपलक्षणम्। द्वैतवासनाहेतुतयाऽत्यन्तहेयत्वाय वैपरीत्यं प्रथयति—**प्रत्युतेति**। अंशतो वा, फलसङ्गादिगुणतो वा, निर्वैरत्वं दुर्वचमित्यभिप्रायेणाह— **विरुद्धमेवेति**। उक्तं च **नैष्कर्म्यसिद्धौ**—

* अयथावस्त्वविद्या स्याद्विद्या तस्या विरोधिनी। समुच्चयस्तयोरेवं रविशार्वरयोरिव ॥ इति,

* तमोऽङ्गत्वं यथा भानोरग्नेः शीताङ्गता यथा। वारिणश्चोष्णता यद्वत् ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता॥ इति च॥

यदि कर्म विरुद्धम्, तर्हि तदङ्गाश्रयोपासनचिन्ताऽप्यत्र विरुद्धत्वान्न सङ्गच्छेत; कर्मचिन्तायामेव तु निविशतामित्यत्राह— **उद्गीथादीति**। इहोद्गीथाद्युपासनं लक्ष्यते, तत्स्वरूपस्यात्र अमीमांस्यत्वात्। गुणफलसंबन्धमपह्नुत्य तद्विचारस्य कर्मशेषत्वोक्तिः, फलान्तरार्थत्वेऽपि न परविद्याङ्गत्वमिति च भावः। यद्वा शिष्यत इति **शेषः**। कर्मविचारैः परिशिष्ट इत्यर्थः। अत्र विचार्यमाणानाम् उद्गीथाद्युपासनानां ज्ञानरूपत्वं विवक्षितम्, न तु तद्विचारस्य, अतिप्रसङ्गात्। **इहैव**— विरुद्धशास्त्र एवेत्यर्थः। ननु साजात्याधीनप्रसक्त्याऽपि समुद्रध्यानवत् प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च न चिन्त्यम्। अतः परविद्याप्रकरणे पाठात् विचारणाच्चाश्रमादिवत् गत्यादिवच्च तदुपयुक्तत्वं कल्प्यमित्यत्राह— **स** इति। तुशब्दौ शङ्कानिवर्तकौ। यद्यपि साक्षात् प्रधानोपयुक्ततया वा न सङ्गतिः, तथाऽपि ज्ञानरूपत्वसाम्यात्तदन्वितस्य वीर्यवत्तरत्वोक्त्या चापरिच्छिन्नफलत्वशङ्कोदयमपाकृत्य धूमादिमार्गवज्जिहासादार्ढ्यमुत्पादयितुमिह तच्चिन्तेति भावः। तर्ह्यत्यन्तानुपयोगाभावात्तदुपयुक्तमपि पूर्ववृत्तमस्तु; तत्राह— **अत** इति। **यत्प्रधानम्**—यदुपपादनप्रधानम्। एवकारेण प्रासङ्गिकापेक्षितमपि प्रधानस्यानुपयुक्तं विरुद्धं च व्यावर्त्यते। प्रधानापेक्षितानुक्तिश्च न युक्ता। अप्रधानापेक्षितस्य च वृत्तत्वे वक्तव्ये दूष्यमतविचारादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः। **किमपि**—त्वदुक्तात्कर्मविचाराद्विलक्षणम्।

बाढम्— तदपेक्षितं च कर्मविज्ञानमेव; कर्मसमुच्चितात् ज्ञानादपवर्गश्रुतेः। वक्ष्यति च— * सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते केन समुच्चयः, केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम्; अतस्तदेव पूर्ववृत्तम्।

अत्र भास्करादिमतस्थो वा सिद्धान्ती वा सर्वावमर्शी पार्श्वस्थो वा परोक्तेस्तात्पर्यविषयांशानङ्गीकारेण प्रतिवक्ति— **बाढमिति**। भास्करोक्तमत्र हेतुग्रन्थतः, साध्यतश्च प्रत्यभिज्ञायते। अनङ्गीकृतमर्थं विशिंषन् अनिष्टं च क्षिपति— **तदिति**। एवकारोऽन्यनैरपेक्ष्यं प्रासङ्गिकापेक्षितस्यैव प्राधान्येनाप्यपेक्षितत्वं विरोधाभावं च व्यनक्ति। प्रधानोत्पत्त्यादावनुपयुक्तस्य विचारः कथं तद्विचारापेक्षित इत्यत्राह— **कर्मेति**। अयं भावः— अत्कमधुलाभशङ्कामतिक्रम्य यथाविधि कर्मसमुच्चिते ज्ञाने प्रवृत्तिः केवलकर्मणामनन्तफलसाधनत्वाभावनिश्चयपूर्विकेति। एतेन * अधीतवेदान्तस्येत्यादि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम्। इह भास्करपक्षे * तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिः श्रुतिः। समुच्चितत्वं चात्र * सहयुक्तेऽप्रधान इति तृतीयाश्रुत्या गुणप्रधानतया संबन्धः। गुणत्वं च प्रयाजादिवत्। प्रकृतानुपयोगात्तिरोधानेन समुच्चयोक्तिः। यादवप्रकाशमते * सर्वापेक्षेति सूत्रमङ्गाङ्गिभावपरम्। * सहकारित्वेन चेति सूत्रं तु समुच्चयार्थम्। तत्र तु * विद्यां चाविद्यां चेत्यादिका श्रुतिः। समुच्चितत्वं तु विशदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तदु[प]त्पादकतया कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वेन, पश्चात्तु मृत्युतरणब्रह्मप्राप्तिरूपफलभेदात्समत्वेन। सिद्धान्ते तु सन्निपत्योपकारित्वविवक्षया समुच्चयशब्दः। स्वरूपेण कर्मणोऽपेक्षितत्वे सूत्रकृत्संमतिमप्याह— **वक्ष्यतीति**। न ह्यस्मिन्सूत्रे साध्यत्वेन विविदिषोपात्ता, येन तदर्थैयमपेक्षोक्तिः स्यात्; विद्या तु प्रकरणसिद्धा। अतः * विविदिषन्तीत्यत्र न विविदिषा विवक्षितेति भावः। चकारः कचिन्मते सिद्धान्ते च प्रतिपादकं समुच्चिनोति। मतान्तरे तु प्रतिपाद्यमप्रधानत्वं समत्वेन सह सङ्घटयति। अस्तु ज्ञानस्यानुष्ठाने यथामतं कर्मापेक्ष्यम्; तद्विचारे तु किं कर्मविचारेणेत्यत्र दत्तोत्तरत्वेऽपि युक्तिवैभवादुत्तरान्तरमाह— **अपेक्षिते चेति**।

यथामतं यथाधिकारमपेक्षितत्वम् । **केन समुच्चयः**—साधनलक्षणसमर्थयिष्यमाणस्वाधिकारानुगुणनित्यनैमित्तिकवर्गेण । **केन न**— निबन्धककाम्येन स्वाधिकारनिषिद्धेन चेत्यर्थः। अयं भावः—अनुष्ठानदशायां समुच्चेतव्यस्य तथा निर्णयाय विमर्शदशायामपि बुद्ध्यारोहः अवश्यंभावी। अतः पदार्थभूतकर्मविचारपूर्वकः तदन्वितविद्याविधिवाक्यार्थविचारः । ततश्च विषयविशेषावच्छिन्नब्रह्मोपासनचिन्तनस्य कर्मचिन्तासापेक्षतया कृत्स्नस्य शारीरकचतुरध्याय्यर्थविचारस्य कर्मविचारः प्राग्भावीति । तदिह कर्मनिरूपणस्य फलान्तरार्थकर्मपरिहारः फलं विद्यानुबन्धेन कर्मस्वरूपमात्रोपादानं चेति न मोघप्रवृत्तित्वम्, नापि विरोधः । यद्यपि विद्यापेक्षितो यज्ञादिपदार्थः साधनलक्षणे स्वयमिह सूत्रकृता चिन्तयितुं शक्यः; तथाऽपि कृत्स्नवेदार्थनिश्चायके मीमांसाशास्त्रे कामाधिकारस्यापि क्वचिच्चिन्त्यत्वादत्र प्राक् चिन्तिते कर्मस्वरूपे लाघवाद्विनियोगपृथक्त्वमात्रस्थापनं युक्तम् । तापत्रयपूर्ववृत्तत्वमतेऽपि विषमत्वेन समत्वेन च कर्मणः समुच्चेतव्यत्वार्थम् । ततः कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण मतचतुष्टयेऽपि फलितमाह—**अत** इति । कर्मपरामर्शी तच्छब्दस्तच्चिन्तनं लक्षयति ; दूरस्थमपि कर्मविज्ञानं वा परामृशति । अवधारणं विरोधाभावद्योतकम् ।

नैतद्युक्तम् — सकलविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः । अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत् । श्रुतयश्च कर्मणामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वम्, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च दर्शयन्ति— * अन्तवदेवास्य तद्भवति * तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते * ब्रह्मविदाप्नोति परम्, * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति * तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्याद्याः ।

अत्रात्यन्तनैष्कर्म्यवादी प्रतिवक्ति—**नैतद्युक्तमिति** । श्रुतिप्रतीतमप्ययुक्तं त्याज्यम्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । कुत इत्यत्र समुच्चयवादिकल्पितं साधनद्वित्वं तावन्निरस्यति—**सकलेति** । भास्करसिद्धान्तिपक्षयोरिह संप्रतिपन्नस्थापनार्थं स्वकल्पितविकल्पकोटिनिष्कर्षणार्थं वा ब्रह्मेत्याद्युक्तम् । **विशेषाः**— भेदाः सजातीयविजातीयस्वगताः । स्वगतभेदो हि श्रुतोऽप्याविद्यैः उपासनविधिभिः कल्प्यत इत्यभिप्रायेण सकलशब्दः । **प्रत्यनीकत्वम्** इह शुक्त्यादिवदारोप्यात्यन्ताभावाश्रयत्वम्, तत्स्वरूपत्वं वा ; स्वगोचरज्ञानेन स्वाध्यस्तनिवर्तकत्वं च ।

ईदृशस्य मानानर्हस्य शून्यत्वं परिहर्तुं चिच्छब्दः । चिद्रूपतया स्वप्रकाशस्य मानान्तरापेक्षया च द्वैतप्रसङ्गः । असद्व्यावृत्त्या च भ्रमाधिष्ठानत्वसिद्धिः । **मात्रचा** चिच्छब्दोत्थापितज्ञातृज्ञेयादिसंबन्धशङ्काव्युदासः । प्रत्यनीकत्वमप्यन्ततः कल्पितमनतिरिक्तं वेति च भावः । **ब्रह्मशब्देन** * ब्रह्म वेद इत्यादिसूचनम् । **विज्ञानात्**—श्रवणाद्यनुगृहीतवाक्यजन्यप्रत्यक्षात् । अवधारणेनाधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानस्य असत्यनिवर्तने कर्मनैरपेक्ष्यं व्यज्यते । * तमेव विदित्वेत्यादिभिः प्रतिबन्धकमृत्युतरणस्यापि ज्ञानैकसाध्यत्वोक्तेः * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा इत्येतन्न मोक्षस्य कर्मसाध्य-

त्वार्थमिति । अत्राविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थित इति तु योजना । साधनद्वित्वनिदानतयेष्टं साध्यद्वित्वमप्यत्र नास्तीत्याह — **अविद्यानिवृत्तिरिति** । **एवकारः** कण्ठचामीकरनयात् प्राप्तप्राप्तेरसाध्यत्वं व्यनक्ति । हिशब्दस्तु मुक्तेर्ज्ञानमात्र-साध्यतया श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रसिद्धत्वं मोक्षशब्दस्वारस्यं च बोधयति । ज्ञानकार्ये कर्मणोऽनुपयोगं सर्वथा विरोधं च प्रागुक्तं विवृणोति— **वर्णेति** । **आदिशब्देन** निमित्तगुणादेर्वर्णाद्यवान्तरभेदस्य च संग्रहः । **अनन्तशब्दो** व्य-क्त्यानन्त्यं, बाहुल्यं वा विवक्षति । **विकल्पो** भेदः तद्भ्रमो वा । भ्रमपक्षे तु **आस्पदशब्दो** विषयार्थः । निवृत्ते-रात्यन्तिकत्वव्यक्त्यै **सकलशब्दः** । कारणनिवृत्तेः कार्यनिवृत्त्यभेदोपचारेण तद्रूपत्वोक्तिः, तन्निरूप्यत्वाद्वा । अविद्य-यैव हि भेदधीः । अतस्तया तन्निवृत्त्या च तत्सदसद्भावौ निरूप्यौ । **कथमिव**— न कथंचित् । अत्यन्ता-संभावितं कर्मणामविद्यानिवर्तकत्वम् , प्रत्युत तदनुवृत्त्या संसारप्रापकत्वमेव स्यादिति भावः ।

ननु कथं वचनविरुद्धे न्यायस्स्यात् , युक्तिविरोधाद्भीतस्य च ते श्रुतिविरोधापत्तिरित्यत्राह — **श्रुतय** इति । युक्तेरनुग्राह्यमप्यस्तीति चकाराभिप्रायः । स्वरूपतो विरुद्धत्वं यौक्तिकं प्रागुक्तम् , फलतस्तु श्रौतमिहोच्यते—अनित्यमेव हि कर्मफलम् , नित्यस्तु मोक्ष इति । **ज्ञानस्यैव** । न तु कर्मभिस्समुच्चितस्य, विकल्पितस्य अनुगृहीतस्य चेत्यर्थः, युक्त्यनुगुणस्यैवेति वा, **दर्शयन्तीत्युक्त्या** स्पष्टस्य तर्केणानुसन्धानमप्यधिकम् , अस्फुटार्थश्रुत्यन्तरं च दुर्बलमिति सूच्यते । * अविदित्वेत्यस्य वाक्यस्य मोक्षसाधनवित्तिरहितो हि कर्म करोतीति तात्पर्यं मत्वाह — **अन्तवत्** इति । बहूनां चिरकालानुष्ठितानामपि कर्मणामनित्यफलसाधनत्वमित्यवधारणाभिप्रायः । **तद्यथेत्यादौ** पुण्यशब्दो न सङ्कोचार्ह इत्याकूतम् । **ब्रह्मविदाप्नोति** इति वाक्येऽप्यवधिः, कर्मसमुच्चयश्च न श्रुत इति ज्ञानस्य नैरपेक्ष्यसिद्धिः । नन्वत्रापि वेद्यत्ववेदितृत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वैर्भेदधीरस्तीत्यत्राह— **ब्रह्म वेद** इति । अनेन नित्यं ब्रह्मभूतस्य भ्रान्ति-सिद्धाब्रह्मत्वनिवर्तके वाक्ये कर्मकर्तृव्यपदेशः काल्पनिक इति ख्याप्यते । न केवलं कर्मसमुच्चयस्याश्रुतत्वं, प्रतिबन्ध-निवृत्तेर्ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वकण्ठोक्तेर्बाधश्चास्तीत्यभिप्रायेणाह— **तमेवेति** । वेद्यावधारणमप्यत्र वेदनस्य नैरपेक्ष्यम-भिप्रैति । सनत्सुजातवाक्यान्मृत्युरिहाविद्या । आदिशब्देन * किमर्था वयं यक्ष्यामहे * न कर्मणा न प्रजयेत्यादिसंग्रहः ।

एतास्सयुक्तिका बह्व्यः स्फुटार्थाः प्रतिरुन्धते । अन्यामनुपपन्नार्थामव्यक्तविषयां श्रुतिम् ॥ २८७ ॥

यदपि चेदमुक्तम् , यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति । तत् वस्तुविरोधाच्छ्रुत्यक्षरपर्यालोच-नया चान्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ ; * विविदिष-न्तीति श्रवणात् । विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरे-वाह—* शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् इति ।

विषमसमसमुच्चयद्वये सिद्धान्ते च श्रुतिसूत्राभ्यामुक्तमपेक्षितत्वमनुवक्ति— **यदिति** । **अपिरत्र** गर्हार्थः, यथाभिमानं पक्षत्रयपरिग्रहप्रयुक्तप्राधान्यपरो वा । चः प्रतिक्षिप्तश्रुत्यन्तरोक्तसमुच्चये । स्वेष्टश्रुत्यादेर्दुर्वारत्वात् अत्र तात्प-र्यान्तरक्लृप्त्योत्तरमाह— **तदिति** । **यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति** स्वरूपोत्पत्तौ फलोत्पत्तौ वा अपेक्षितत्वेन

यत्कर्मोक्तं तदित्यर्थः। उक्तिमात्रपरामर्शे तु न फलोत्पत्तौ कर्मोपयुज्यत इत्येवंप्रकारेण तत्परिहर्तव्यमिति योज्यम्। उक्तार्थगोचरश्रुतिसूत्रपरामर्शे तु * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यादिवदर्थान्तरकल्पनानर्हमपीत्यपिशब्दार्थः। अध्याहारश्च प्राग्वत्। **वस्तुविरोधात्**— भेदवासनासंवर्धकतया अन्तवत्फलतया चाद्वैतज्ञानस्य तत्फलस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः। यद्वा द्वैताद्वैतवासनयोस्तत्फलभूतबन्धमोक्षयोश्च वस्तुनोर्मिथो मिथः प्रातिभट्यादिति। अधीतस्य सन्प्रत्ययस्य वैयर्थ्यमयुक्तमित्यभिप्रायेण **श्रुत्यक्षरपर्यालोचनयेत्युक्तम्। अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेणे**ति। इदं तावत् सिद्धान्तिनोऽप्यभिमतम्। तथोत्तरत्राप्युपयुज्यतामित्यत्राह— **न फले**ति। फलशब्द इह शास्त्रफलं ज्ञानं तत्साध्यमोक्षं च सामान्यतो ब्रूते। विद्याया अपि हि फलत्वं वदन्ति— * ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणादिति। वित्तिमोक्षयोः कर्मोपयोगे श्रुत्यक्षरविरोधं व्यनक्ति— **विविदिषन्ती**ति। न हि विदन्तीति श्रूयते, न चापवृज्यन्त इति। ननु यदि श्रुतत्वाद्विविदिषासाधनत्वम्, तर्हि * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः इत्यादिश्रुत्या विविदिषायाः पश्चात् वेदनसाधनत्वमपि स्यात्; तत्राह—**विविदिषाया**मिति। कर्मणां शमादीनां च विद्यार्थतया श्रुतत्वाविशेषेऽपि श्रुत्यैव व्यवहिताव्यवहितहेतुत्वेन व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण— **जाताया**मित्युक्तम्। **शमादीनामे**वेत्यवधारणेन तेषां कर्मनिवृत्तिरूपतया कर्मसमुच्चयानर्हत्वं व्यज्यते। उत्पत्तिशिष्टशमदमादिगुणावरोधे हि न कर्मणां ज्ञाने विनियोगश्शक्यः; किं पुनः विरुद्धगुणावरोधे; * क्रियावानित्यादि वाक्यं तु कर्मणां स्तावकं न विनियोजकम्। यद्वा * यज्ञेनेत्यादौ च वेदनसहयोगलक्षणतृतीयाक्लृप्तिर्न समीचीना। अतः कर्मणां वित्त्यर्थविनियोगासिद्धौ न तादर्थ्येन सत्त्वशुद्धिलक्षणद्वारक्लृप्तिः। विविदिषायां तु विनियोगात्तत्क्लृप्तिर्युक्तेति भावः। कर्मण इव शमादेर्न द्वारसापेक्षत्वमित्यभिप्रायेण **अन्तरङ्गोपायता**मित्युक्तिः। अतोऽपि शमादिभिः कर्मणः समुच्चयक्लृप्त्यनर्हतां श्रुतिरेवाह; न तु बहिष्ठयुक्त्या श्रुतेर्लिङ्गादिभिर्वा साध्यत इत्यर्थः। यद्वा श्रुत्या हि कर्मापेक्षत्वशङ्का, श्रुतिरेव तद्विरुद्धत्वं वक्ति; अविशिष्टं च श्रुतित्वमनयोः; युक्त्यनुग्रहात्तु बलीयस्त्वमस्याः। * विविदिषन्तीत्यत्र वेदनलक्षणा च पदान्तरविमर्शापेक्षिणी वाक्यकक्ष्यानिवेशाद्विप्रकृष्टा। श्रुतिस्तु प्रथमकक्ष्यायां स्थितेति भावः।

समुच्चयवदेवात्र विकल्पोऽपि न कर्मणः। शमाद्यैरव्यवहितैरसाम्यादिति मन्यते॥ २८८॥

भूत्वेति क्त्वाश्रुतेरेषां साक्षादङ्गत्वमीयते। हित्वा विविदिषादीनां कल्प्यमन्यत्तु कर्मणः॥ २८९॥

दान्तः—विषयदोषदृष्ट्या काम्यादिषु निवृत्तबाह्याक्षः। * मनसो दमनं दम इति दान्तिः स्मर्यते। * मनसो विजयश्शमः, विजितस्य तस्य तत्त्वविषयनियोगयोग्यता दम इति वाचस्पतिः। **उपरतः**—देहयात्रायामपि यदृच्छालाभसन्तुष्ट्या नातिप्रवृत्तः। **तितिक्षुः**—दुर्निवाराणि द्वन्द्वानीति शेषः। **समाहितः**—ब्रह्मण्येकाग्रधीः। **आत्मनि**—शरीरे। अवधारणमासक्त्यतिशयपरम्। * राहोश्शिरः इतिवद्वा भेदक्लृप्त्या * आत्मन्येवात्मानमित्युच्यते। न हि वस्तुतः स्वस्मादन्योऽन्यत्र वा मृग्य इति भावः। **पश्ये**दिति। अनेन प्रत्यक्षभ्रमस्य तादृशमेव बाधकमिति सूच्यते।

तदेवं जन्मान्तरशतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्मम्मृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्याम् * सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म

* निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् * अयमात्मा ब्रह्म * तत्वमसीत्यादिवाक्यज[न्य]न्म-ज्ञानादविद्या निवर्तते ।

यदि न कर्मणा धीः, केन तर्हि स्यात्; विद्योत्पत्तौ चानपेक्षितमपि कर्म * स खल्वेवं वर्तयन्नित्यादिश्रुतिबलाद्विद्यया विकल्पतः, समुच्चयतः, प्रधानतया, अनुग्राहकत्वेन वा मुक्तावपेक्ष्यतामित्यत्राह— **तदिति** । स्वरूपफलविरोधादित्यर्थः । **एवम्**—यज्ञादीनां तृतीयाश्रुत्या विविदिषायां विनियुक्तानां विद्यासाधनत्वासंभवप्रकारेणेति यावत् ।

जन्मान्तरशतेत्यादि क्वचित्तादृशसंभवे । अस्मिन् जन्मनि धर्माणामनाघ्राणाय भाषितम् ॥ २९० ॥
अतो विविदिषार्थत्वं नास्मिन् जन्मनि कर्मणः । विचारवृत्तता सूत्रे वक्तव्येत्यभिमन्यते ॥ २९१ ॥

ननु फलतो बन्धकं कर्म कथं विविदिषासाधनमपि स्यादित्यत्राह— **अनभिसंहितफलेति** ।

अनिष्टोऽपि भवेद्दण्डः प्रतिषिद्धेषु लोकवत् । काम्येषु तु फलं तत्तद्विनियोगानुसारतः ॥ २९२ ॥

चित्तशुद्ध्यादिव्यवच्छेदाय **विशेषशब्दः** * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इत्यादिस्मृतिवाक्यं श्रौतविनियोगबाधाद्व्यवधानसहमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**मृदितकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यामिति** । कषायः—कल्मषम्, रागादिश्च । नात्र कर्मणामव्यवधानेन प्रमाजनकत्वम्, प्रमाणेष्वनन्तर्भावात् । अतो निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यधीस्तत्त्वावेदकवाक्यजन्येत्यभिप्रायेण तादृशवाक्योपादानम् । तत्र कारणत्वेन लक्ष्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमं कारणवाक्यमाह—**सदेवेति** । अवधारणाभ्याम् अद्वितीयपदेन च औचित्याद्विजातीयसजातीयस्वगतभेदनिरासः । षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतसद्विद्याबलाद्गुणोक्तिमत्कारणवाक्यानि स्तुत्यादिपराणि वेति भावः । सद्विद्योक्तमीक्षणादिकमपि बाध्यमित्यभिप्रायेण शोधकैरपि निर्विशेषत्वमाह— **सत्यमिति** । अनृतजडपरिच्छिन्नत्वव्यावृत्तिरिहाभिप्रेता । सत्यादिवाक्यस्य व्यावृत्तिपरत्वव्यक्त्यै शाब्दं विशेषनिषेधमाह— **निष्कलमिति** । निरंशमिति यावत् । **निष्क्रियम्**— निस्पन्दम्, निर्व्यापारं वा । **शान्तम्**—वस्तुतः षड्भिः विकारैः ऊर्मिभिश्च त्यक्तम् । सर्वजीवोद्देशेन तद्व्यापकतया ब्रह्मैक्यविधिमाह— **अयमिति** । सद्विद्यायामप्याप्ततमेन पित्रा पुत्रं प्रति तात्पर्यभूम्ना तद्विधिं वक्ति— **तत्त्वमिति** । आदिशब्देन * आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, * आनन्दो ब्रह्म, * यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्, * तद्योऽहं सोऽसावित्यादिग्रहः । वाक्यादेव जन्म यस्य तद्वाक्यजन्म, तस्मात् ज्ञानात्; प्रत्यक्षरूपादिति शेषः । तत एवाविद्या निवर्तते, राजत्वोपदेशेन व्याधत्वादिभ्रमनिवृत्तिवदिति भावः ।

ज्ञानादेवेति निर्धारः कर्मणो मुक्तिसाधने । समुच्चयविकल्पाङ्गप्रधानत्वापनुत्तये ॥ २९३ ॥

* स खल्वित्यादिकमन्यपरम् । ध्याननियोगजन्यज्ञानपक्षं तु दूषयिष्यति ।

वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि । श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि आत्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यान्न्याययुक्तार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम् । एतद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनायास्यैवार्थस्यानवरतभावना निदिध्यासनम् । श्रवणादिभिः निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्या-

पेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत् , इहामुत्र फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्येतत् साधनचतुष्टयम् ; अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेः । अर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते ।

नन्वदृष्टस्य सर्वकार्यहेतुतया कर्मणो वाक्यसहकारित्वादविधेयज्ञानान्मुक्तिरिति पक्षे श्रवणमननपूर्वकध्यानविधेः, त्रयाणां वा विधीनां वैयर्थ्यं च स्यादित्यत्राह— **वाक्यार्थ** इति । अदृष्टं हि दृष्टोपनायकम् । तत्सिद्धेः श्रवणादिभिः शमादिभिश्च वाक्यं चरितार्थम् । ततो विश्वबाधकज्ञानोत्पत्तौ दृष्टोपकारितया श्रवणादिलयसाफल्यमित्याशयः। ननु नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशे शास्त्रवैयर्थ्यम् ; * ब्रह्मविदित्यादिषु कर्मकर्त्रादिभेदोक्तिविरोधः ; ऐक्यतत्त्वदर्शी च न शिष्यं पश्येत् ; भेदभ्रमोपेतश्च कथं वाक्यं श्रावयेदित्यत्राह— **श्रवणमि**ति । अत्रेत्युपस्कार्यम् । **तत्त्वदर्शिन** इत्यपि स्वाभीष्टविशेषाभिप्रायम् । **प्रतिपादकानि**—प्रदायकानि, उत्पादकानीति वा । कर्ममीमांसा ह्यविद्वद्दर्था कर्तव्यस्थापिका । ब्रह्ममीमांसा तु तत्त्वबोधोत्पादनेन सर्वकर्तव्यनिवर्तिकेति विशेषः । आपातधीव्यावृत्त्या मीमांसाफलव्यञ्जनाय न्याययुक्तत्वोक्तिः । वस्तुतोऽत्र न्याययुक्तत्वं स्वरूपत एव ग्रहणमिति केचित् । भेदभ्रमनिवर्तकधीहेतुतया शास्त्रादेः सफलत्वम् । आविद्यभेदानुवादेन तन्निषेधे तात्पर्यादविरोधः । ऐक्यदर्शिनोऽपि बाधितानुवृत्तेराचार्यत्वाभिमानेन श्रावकत्वमिति भावः । न्याययुक्तग्रहणे किं पुनः मननेनेत्यत आह—**एवमि**ति । **स्वात्मनि**—स्वचित्ते ; **हेतुतः प्रतिष्ठापनम्**—संशयादेरपुनरङ्कुरत्वाय युक्तिसंस्कारपटिम्ना दृढावस्थापनमित्यर्थः । ननु ताभ्यामेव विपरीतः विस्रम्भो निवर्तेत, अन्यथा तद्वैफल्यात् ; किमत्र ध्यानेनेत्यत्राह— **एतदि**ति । एतदुपकृतवाक्यजन्याद्वैतसाक्षात्कारविरोधिनीनां भेदवासनानां निरासकतया ध्यानं सफलमिति भावः । श्रूयते च— * तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति । स्यादेतत्— ध्यानपर्यन्तोपकारेण शास्त्रे कृतकृत्ये योगबलान्निवर्तकधीः । अन्यथा चक्रकं स्यादित्यत्राह— **श्रवणादिभिरि**ति । निवृत्ते हि प्रतिबन्धे हेतूनां यथावत्कार्यकरत्वम् , हेत्वन्तरान्वेषणे तु गौरवम् ; अतो वाक्यत एव वैशद्यवती निवर्तकधीः ; श्रवणात्पूर्वमिव श्रवणतोऽप्यविशदधीरेव ; तदुपजीवनेन मननादिक्रमेण ज्ञानान्तरस्य साध्यत्वान्न चक्रकमिति भावः । **इति**र्हेतौ; एतेषु पर्वसु कथंचिदपि कर्मनैरपेक्ष्यादित्यर्थः । **एवंरूपस्य**— कर्मनिरपेक्षनिवर्तकज्ञानमूलकारणस्येति यावत् । साधारणानियतानुपयुक्तानां व्यावृत्त्यै **श्रवणस्यावश्यापेक्षितमि**ति पदत्रयम् । तादृशं त्वदिष्टं किमित्यत्र हार्दमुद्गिरति —**तदि**ति । * नास्त्यकृतः कृतेन, * शान्तो दान्तः, * येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् , * तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्वित्यादिभिरेतच्चतुष्टयसिद्धिः । अस्यावश्यापेक्षितत्वं कुतः ? तत्राह— **अनेने**ति । अनित्यजिहासा, नित्योपादित्सा च तद्विवेकतः । तत्पूर्वको विचारस्तु स्वरूपफलयोः चित्तविक्षेपनिवर्तकशमाद्यपेक्षः । अन्यविरागश्च शमाद्यर्थः । एतेषां न कर्मविचारवद्व्यभिचारो व्यवधानं वा । एतदन्यतमवैकल्येऽपि त्याज्योपादेयजिहासोपादित्सयोरसिद्धेः उक्तप्रकारश्रवणं न सिध्येदिति भावः । कर्मविचारोऽपि विवेकोपयोगात् वृत्तत्वेन वक्तव्य इत्यत्राह— **अर्थे**ति । शमादेः कर्मनिवृत्तिरूपत्वम् , कर्मणोऽनुपयुक्तविरुद्धत्वे, तत्त्वज्ञानस्याध्यस्तनिवर्तनेऽन्यनिरपेक्षत्वं च अर्थस्वभावः । ज्ञानस्यैवापेक्षितत्वे, तत्साधनचतुष्कस्य वृत्तत्वे च यो हेतुस्तस्मादेवेत्याद्यावधारणम् । एवं वाक्यद्वयेन चतुष्कस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदावुक्तौ ।

एतदुक्तं भवति—ब्रह्मस्वरूपाच्छादकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम्। बन्धश्चापारमार्थिकः। स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते। निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम्। तस्यैतस्य वाक्यजन्य[स्य]ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणां नोपयोगः। विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः। स च पापमूलरजस्तमोनिबर्हणद्वारेण सत्त्व[वि]वृद्ध्या भवतीति इममुपयोगमभिप्रेत्य ❀ ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्युक्तमिति। अतः कर्मज्ञानस्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम्। इति लघुपूर्वपक्षः।

नन्वज्ञानादिप्रत्यनीकस्वमात्रप्रकाशे निर्विशेषे नित्यमुक्ते ब्रह्मणि कथमविद्यातिरोधानभेददर्शनबन्धतन्निवृत्तिनिवर्तकादीनां संभवः? कर्मकृतस्य बन्धस्य निष्कृतिनयात् कर्मविशेष एव निवर्तकः स्यात्। निवर्तकज्ञानं च * ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्मरणात् कर्मसाध्यम्। कथं च बन्धकस्वभावस्य कर्मणः क्वचिन्मुमुक्षोपयोगः? अन्तःकरणस्य कुतः कीदृङ्मालिन्यम्? कुतश्च कीदृङ्नैर्मल्यम्? कर्मणश्च प्रमाणतन्त्रं ज्ञानं प्रतीव विषयानुकूल्यधीनिघ्नां विविदिषां प्रत्यपि कारणत्वं न दृष्टम्। निवृत्तिधर्मस्य मोक्षहेतुत्वाभावे तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गः, इत्यादिशङ्काशङ्कूनुद्धरन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च संकलय्य दर्शयति— **एतदिति**।

प्रपञ्चितस्य संक्षेपः संक्षिप्तस्य प्रपञ्चनम्। एतदुक्तंभवतिना समाधिर्व्याकुलस्य च ॥ २९४ ॥

आच्छादकत्वोक्त्या भावरूपत्वं सूच्यते। तत एव तदुपहितस्योपादानत्वसंभवः। अविद्यया मनागिव छन्नत्वाद्ब्रह्मण्यध्यासाद्युपपत्तिः। स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरादिभेददर्शनसाम्यसूचनाय **अपारमार्थिक**शब्दः। **भेददर्शनमेवे**त्यत्र देहात्मैक्यबुद्धावपि कर्तृत्वभोक्तृत्वदेवत्वमनुष्यत्वादिभेददर्शनमन्तर्णीयते। तेन देहातिरिक्तत्वज्ञानमेवालं, किमकर्तृत्वादिविशेषितब्रह्मज्ञानेनेति च शङ्का निरस्ता। कर्मणोऽपि न स्वयं बन्धकत्वम्, दृष्टोपनायकसाधारणनिमित्तत्वात्। अतो भेदभ्रमसिद्धस्य कर्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वात् भेदभ्रमद्वारेणैव बन्धकत्वाच्चात्र ज्ञानेतरनिवर्त्यं सत्यं किमपि न बन्धकमस्तीत्यवधारणाभिप्रायः। नन्वसत्यात्सत्यसिद्धिस्त्वन्मतेऽस्तीत्यत्राह—— **बन्धश्चे**ति। बन्धस्य अबाधितत्वे हि सत्यत्वासत्यत्वशङ्का, ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वविरोधश्चेति भावः। निष्कृतिन्यायपरिहारायाह—**स चे**ति। सत्कर्मणा पापनिवृत्तिश्च भ्रान्तिसिद्धा। अतो मूलभूताविद्याप्रभृति बन्धपर्यन्तं कृत्स्नं मन्त्रनिरपेक्षरज्जुसर्पनयात् कर्मनिरपेक्षाद्वैतबुद्ध्यैव बाध्यमित्यभिप्रायेण **ज्ञानेनैवे**त्युक्तम्। मोक्षसाधनस्य कर्मसमुच्चयाभावेऽपि स्मृतिवशात्तदुत्पादकस्य स्यादित्यत्राह—**निवर्तक**मिति। अयं भावः—विगीतं प्रमाणजन्यं निवर्तकज्ञानत्वात् अविगीतवत्; न कर्मजन्यमिति वा साध्यम्। स्मृतिस्त्वन्यपरा। परिशेषाद्वाक्यहेतुकत्वं स्वोक्तयुक्तिबलादिति। परोक्तः कर्मोपयोगः प्रमाणशून्य इत्यभिप्रायेणाह—**तस्यैतस्ये**ति। **तस्य**—अद्वैतगोचरस्य कर्मव्यतिरिक्तकरणतदनुग्राहकवतः। एतस्य—स्वविषयविरुद्धबाधे स्वयमेव समर्थस्य। अन्वयव्यतिरेकवतः कारणान्तरव्यपोहाय वाक्यजन्यत्वोक्तिः। * यज्ञेन विविदिषन्तीति श्रुतेर्यज्ञादीनां विनियोगपृथक्त्वेन पृथक्फलत्वोपपत्तिरिति ख्यापयति—— **विविदिषाया**मिति। यथाश्रुतायामित्यवधारणाभिप्रायः। तत्राप्यव्यवहितहेतुत्वं तुशब्देन व्यावर्त्यते। असिना जिघांसतीत्यादिवत् क्लिष्टगतिर्बाधसिद्धौ। अथ मनोमालि-

न्यादिकं विवृणोति——**स चेति**। धर्मस्य पापनिवृत्त्यादि साध्यान्तरं विहितम्। श्रद्धायाः सत्त्वरूपसाध्यान्तरं च शास्त्रसिद्धम्। सत्त्वस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तिश्च परंपरया स्यात्। पापमूलरजस्तमोविवृद्धिर्मनोमालिन्यम्। धर्मेण तदपनुत्त्या सत्त्वशुद्धिर्नैर्मल्यम्।

कर्मभिः शुद्धचित्तस्य तत्त्वे स्यादनुकूलधीः। निर्णिनीषा ततस्तस्मिन् कर्मजैवं भवेदिति ॥

अथ प्रथम इतिर्हेतौ ; सोपबृंहणश्रुतिस्वारस्यानुगुणनिर्वाहादित्यर्थः। **इमम्**—विविदिषोत्पत्तावपि त्रिचतुरकक्ष्याव्यवहितमिति यावत्। **अभिप्रेत्य**—शाब्दत्वाभावेऽपि श्रुत्यन्तरेण स्मृत्या च स्वीकृत्य। ईदृशोपयोगान्निवृत्तिधर्मविधेश्च साफल्यमिति भावः। अत्रोपायशोधने वक्तव्यशेषं न किञ्चिदित्यभिप्रायेण निगमयति—**अत इति**। उपादातुं हातुं वा ज्ञानतद्विचाराभ्यां कर्मतद्विचारयोरनपेक्षणादित्यर्थः। अत्रायं संग्रहस्तू**लिकास्थः**—

* विरोधादप्रमाणत्वाच्चित्तशुद्ध्युपयोजनात्। ज्ञानमात्रस्य हेतु[त्वे]त्वश्रुतेः सामर्थ्यतोऽपि च ॥
शमाद्यङ्गकताम्नानान्न धीकर्मसमुच्चयः। श्रवणादिक्रमोन्निद्रवाक्यजा धीर्विमोचिका ॥ इति।

विरोधात्——स्वरूपतः फलतश्चेति शेषः। अप्रमाणत्वात्——कर्मणां ज्ञानतत्फलयोः साधनत्वे प्रमाणशून्यत्वात्। यद्वा प्रमाणत्वाभावात्। सामर्थ्यतः——मिथ्याभूतबाधे ज्ञानस्यैव पर्याप्तत्वात्। धीकर्मसमुच्चयः——मतत्रयोक्तप्रकारः। उन्निद्रत्वं प्रतिबन्धनिवृत्त्या पुष्कलत्वम्।

लघुसिद्धान्तः।

अत्रोच्यते——यदुक्तम्——अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः ; सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति। तदभ्युपगम्यते। अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम् ; किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति। न तावत् वाक्यजन्यं ज्ञानम्, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च।

अवरोधविहीनत्वात् ख्यातत्वादुपपन्नवत्। पक्षेऽस्मिन् दूषणं वाच्यमत्रोच्यत इतीर्यते ॥ २९६ ॥

इह तावत् साध्यसाधनद्वित्वनिरासं विरुद्धांशभङ्गाय * यदुक्तमित्यादिना सामान्यतोऽनुमन्यते। अविद्यातन्निवृत्तिब्रह्मतद्विज्ञानेषु तत्तत्प्रकारविशेषतो विमतिरस्त्येव। स्वमते ह्यविद्यानिवृत्तिर्नाम स्वाभाविकधीप्रसरप्रतिबन्धकस्य कर्मणोऽत्यन्तोच्छेदः ; स च भावान्तररूपः।

प्रतिबन्धनिवृत्त्यंशोऽनिष्टभङ्ग इहोदितः। धीविकासः स्वतः सिध्यन्निष्टप्राप्तिर्विवेचकैः ॥ २९७ ॥

अतो नावधारणविरोधः। ब्रह्मतद्विज्ञाने च परमार्थब्रह्माकारे। न वयं तद्विज्ञानस्य कारणत्वाभावं, कर्मसमुच्चितत्वं, फले तत्सहकृतत्वं वाऽभ्युपगच्छाम इत्यभिप्रायेण **ब्रह्मविज्ञानादेवे**त्युक्तम्। अभ्युपगम्यते चेत् किं दूष्यमित्यत्र निवर्तकज्ञानप्रकारे तावद्विगानमाह——**अविद्येति**। **विधित्सितम्**——स्वमते साधनतया चोदयितुमिष्टं, परमते तूपपादयिषितम्। एवं तन्नोक्तं विभजते——**किंरूपमिति**। किं कर्मनिरपेक्षतया त्वदुक्तम्, उत कर्माङ्गतया

असदुक्तमित्यर्थः। **विवेचनीयम्**— अन्यतरकोटिनिरासेन कोट्यन्तरतया परिशेषणीयमिति यावत्। सङ्कलितं विविङ्क्ते—**किमिति**। वाक्यार्थगोचरस्मृतिरूपविधेयव्यावृत्त्यै **वाक्यादि**त्युक्तिः। इन्द्रियसंबन्धाद्वाक्यतः तत्स्वरूपधीः स्यात्, पुत्राद्यनुमा च; तद्व्यवच्छित्त्यै वाक्यार्थग्रहणम्। ध्यानादिद्वारनैरपेक्ष्यं मात्रचोक्तम्। परस्य वाक्यार्थज्ञानं जीवपरयोरैक्यधीः; स्वस्य तु प्रकारप्रकारित्वबुद्धिः; अतः तन्मूलत्वोक्तिरविरुद्धा। मननादिव्यावृत्त्यर्थम् उपासनात्मकत्वोक्तिः। परेष्टं दूषयति—**न तावदि**ति। तिष्ठतु पक्षान्तरम्; इदं तु नैवेत्यर्थः। परकल्पितपश्चिमवाक्यार्थज्ञानस्यासंभवं वक्ष्यन् सर्वसंमतप्रथमवाक्यार्थज्ञानस्य उपायत्वे * द्रष्टव्य इत्यादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गं विधित्सितपदसूचितमुद्धाटयति—**तस्ये**ति। विधेः शब्दजन्यज्ञाने निर्व्यापारत्वं परैरेवोक्तम्; * प्रमाण[ज]ज्ञानं वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं चाशक्यत्वादित्युक्तेरित्याशयः। **वाक्यात्**; स्वरूपपरवाक्यादिति यावत्। एवकारो विधिनैरपेक्ष्यं बाध्यवासनायाः प्रतिबन्धकत्वायोगं च व्यनक्ति। **सिद्धेः** उत्पत्तेः। न तावदिह वाक्यजन्यं ज्ञानं तत एव वाक्यात् बोध्यम्, संसर्गतया संसृष्टतया वा प्रवेशाभावात्। नापि * प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्तरैः, सिद्धस्याविधेयत्वात्। साधनत्वेन बोधनं चानपेक्षितम्, अदृष्टार्थत्वानभ्युपगमात् कल्पितबाधे च सामर्थ्यतः साधनत्वावगतेः। अतो विधिवैयर्थ्यमित्याशयः। ननु विध्यनुसारित्वान्न [वैयर्थ्यं] विधित्वमिति चेत्; तथापि तादृशाम्नानवैयर्थ्यं दुरतिक्रमम्। विधिवैयर्थ्योक्तिः आ[प्राय]प्रयाणानुष्ठेयविधेयाकारवर्गवादिनां ब्रह्मनाडीनिष्क्रमणदेवयानगत्यादिवादिनां च शास्त्राणां वैयर्थ्यमप्युपलक्षयति।

अत्र प्रत्यक्षविरोधमप्याह—**तावन्मात्रेणे**ति। न ह्युत्पन्नं ज्ञानमविद्यानिवर्तने अन्यदपेक्ष्य विलम्बेत, यतोऽनुपलब्धिरबाधिका स्यात्। सा च स्वपरयोः प्रत्यक्षानुमानसिद्धा। प्रत्यक्षविरुद्धं च न शास्त्रवेद्यम्; न च तादृशविज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिः, अन्वयव्यतिरेकासिद्धेरिति भावः। अत्रैवमापस्तम्बेन शास्त्रविरोध उक्तः—* बुद्धे क्षेमप्रापणम्, तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धमिति। विशेषेण प्रतिषिद्धमित्यर्थः; न हि तुल्यबलविरोधोऽत्र घटते। प्रत्यक्षविरोधश्चोक्तः—* बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत, एतेन परं व्याख्यातमिति।

न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यम् अविद्याया निवर्तकं ज्ञानं न जनयति; जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय, चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत्; अनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति; सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्।

श्रुतिप्रत्यक्षविरोधयोर्द्विधोत्तरमनूद्य निषेधति—**न चे**ति। न्यायोपेतश्रवणे पश्चादिव प्रागपि कथं ज्ञानानुत्पत्तिः इत्यत्रोक्तम्—**भेदवासनायामि**ति। प्रतिबन्धकवासनानिरासे विधीनामुपयोगः। दिग्भ्रमादयो हि उपदेशलिङ्गाभ्यामनिवृत्ताः कदाचित् कुतश्चिद्वासनाविच्छेदे निव[र्त]र्यन्ते; तद्वदिहेति भावः। दृश्यमानपरोक्षज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् अविद्याया निवर्तकमित्युक्तम्। **न जनयती**त्यनेनाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धिविरोधोऽपि परिहृतः।

अत्रैवमद्वैतसंप्रदायरहस्यम्—आपातिकं [तु] ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, अनिश्चयात्मकत्वात् । विचारजन्या तु धीः परोक्षाध्यवसायरूपभेदसत्यत्वभ्रमजनकमविद्यांशं निवर्तयति । तथाऽप्यपरोक्षानादिभेदभ्रमोपचिता तद्वासना तादृशं भ्रममाधत्ते । तदवष्टंभोऽविद्यांशस्तु अद्वैतसाक्षात्कारेण निवर्तते । निवृत्तेऽपि तस्मिन् प्रारब्धकार्यकर्मावष्टंभः कश्चिदविद्यांशोऽनुवर्तते ; तां दशां जीवन्मुक्तिमाहुः । सोऽप्यंशोऽन्तिमाद्योगसंवेदनादात्मसंवेदनाद्वा निवर्तते । ईदृशाविद्यांशभेदाभिप्रायेण * इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्युच्यते । उक्तक्रमेण मायांशानां निवृत्तिमभिप्रेत्य * भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः * विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतिराहेति । तत्र द्वितीयांश इहाविद्याया इत्युक्तः । अथ परोक्षरूपस्यैव ज्ञानस्य निवर्तकत्वमन्वारुह्यापि प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—**जातेऽपीति** । यद्वा सर्वविदां सनकादीनामनुत्पन्नसाक्षात्कारत्वमविद्यावत्त्वं च न युक्तम् ; उत्पन्नसाक्षात्काराणां तु शिष्यादिप्रतिभासायोगादुपदेष्टृत्वादिकं न स्यात् । न हि परोक्षज्ञानमात्रवान् [अ]तत्त्वोपदेष्टा, * उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति विशेषणात् । अत उभयतस्पाशा रज्जुरित्यत्र तृतीयाविद्यांशस्थितिदशानुसारेण प्रतिवक्ति—**जातेऽपीति** । यस्यैकैव ब्रह्माविद्या, एक एव च जीवः ; तस्यैकाविद्यानिवृत्तौ क्वापि जीवपदास्पदभेदभ्रमानुवृत्तिर्बन्धमुक्तिव्यवस्था च न स्यादिति चोद्यानुवादसूचनायान्तःकरणभेदोपाधिकाभिव्यक्तिविकल्पानुसारेण **सर्वस्येत्युक्तम्** । **सहसैवेत्येतन्निवृत्त्या** योज्यम् । अविद्यांशान्तरावष्टब्धप्रवृत्तफलकर्मावसाने हि सर्वभेद[धी]भ्रमनिवृत्तिरिति भावः । **न दोषाय**— अविद्यानिवृत्तौ भ्रमोऽपि निवर्तेत, अकारणकार्यायोगात् । अतो रागादिदृष्ट्या भ्रमानुवृत्तेरविद्याऽपि न निवृत्तेति ज्ञानस्य निवर्तकत्वाभावप्रसक्त्यै न स्यात्, बाधितस्याप्यनुवृत्तिसंभवादित्यभिप्रायः । स्वेष्टं लोकदृष्ट्या प्रत्याययति— **चन्द्रेति** । अङ्गुल्युपष्टंभादिमतः चन्द्रैकत्वे वाक्यतो ज्ञातेऽपीति भाव्यम् । इदं निदर्शनमन्वारुह्यवादे सुगमम् । अन्यत्र तु निवर्तकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं निगु[गृ]ह्य नेतव्यम् ; प्रत्यक्षतश्चन्द्रद्वित्वभ्रमे बाधिते पुनस्तदनुवृत्त्ययोगात् ।

यद्वा प्राच्यादुपष्टंभाद्भ्रमे प्रत्यक्षबाधिते । पुनरङ्गुल्युपष्टंभाद्भ्रमावृत्तिर्न दृश्यते ॥ २९८ ॥

अविद्याजनिता भ्रान्तिर्वाक्यजाध्यक्षबाधिता । युक्ता तदनुवृत्तिर्हि भूयस्संस्कारशेषतः ॥ २९९ ॥

ननु तत्त्वदर्शनात्प्रागपि भेदज्ञानमेव बन्धमूलम् ; पश्चादपि तदनुवृत्तौ रागाद्यनुवृत्त्या बन्धानिवृत्तिः स्यात् ; न हि कारणनिवृत्त्या कार्यं स्वकार्याय घटते ; मन्यसे चाविद्याशेषानुवृत्तिमित्यत्राह— **अनिवृत्तमिति** । अपिर्विरोधद्योतकः । मूलच्छेदात् खण्डितलतान्यायेन क्रमाद्विनश्येत्, न पुनः प्ररोहेत् । स्वविषयसत्यत्ववासनारूषितं हि भेदज्ञानं रागादिहेतुः, प्रतिमायोषिदादिषु तथाभावादित्यभिप्रायेण **छिन्नमूलत्वोक्तिः** । दग्धपटचक्रभ्रमादिन्यायोऽत्राभिप्रेतः । अत्र ज्ञानं न जनयतीत्युक्तं तावन्निरस्यति—**सत्यामिति** । व्युत्पन्नपदमाकाङ्क्षादिविमर्शोपेतं वाक्यमपेक्षणीयान्तररहितमित्यभिप्रायेण **सामग्रीशब्दः** ; अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वप्रतिबन्धोऽपि सामग्रीति न्यायाद्भेदवासनैव स्वनिवृत्तिरूपकारणाभावात्मा सामग्रीवैकल्यं स्यात् । यद्वा पुष्कलाया अपि सामग्र्याः शक्त्यपहारेण प्रतिबन्धिकेत्यत्राह— **सत्यामपीति** । अयं भावः— यदि विपरीतवासनैव प्रतिबन्धः प्रतिबन्धिका वा स्यात्, तदा अनिरस्तसंस्कारे रज्जुसर्पादिभ्रमे कदाचिदपि बाधकधीर्नोदियात् ; उदेति चासाविति प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां व्यतिरेकव्यभिचारदृष्टेः न विरुद्धवासनानिवृत्तिरत्र हेतुः । रज्जुसर्पवासनानुवृत्तावपि हि * नायं सर्पः इत्याप्तवाक्येन दण्डसङ्घट्टनादिनिरूपितेन निश्चेष्टत्वादिलिङ्गेन च परोक्षं बाधकज्ञानं जायते । चन्द्रभेदवासनानुस्यूतावपि अङ्गुल्युपष्टंभादि-

दोषापगमे चन्द्रैक्यप्रत्यक्षधीरपि भवति । न च वाक्यादपरोक्षबुद्ध्युत्पत्तौ विरुद्धवासनानिवृत्तिरपेक्षितेति वाच्यम् ; अविशिष्टशक्तेर्वाक्यस्य परोक्षधीजननेऽपि तदपेक्षाप्रसङ्गात् । अभेदवासनया भेदवासनानिवृत्तिं वदतः चक्रकं च स्यात्—अभेदाध्यवसाये तद्भावना, तया भेदवासनानिवृत्तिः, तत एवाभेदाध्यवसाय इति । अध्यवसाये वासनानिवृत्तिरनपेक्षितेति चेत् साक्षात्कारेऽपि नापेक्ष्येत, अविशेषात् । दशमान्वेषिणश्च दशमाभाववासनास्थितावपि * दशमस्त्वमसीत्युपदेशेन प्रत्यक्षधीजननं च त्वयैवोक्तम् । * तत्त्वमसि * दशमस्त्वमसीत्यनयोर्वाक्ययोः अपरोक्षात्मविषयत्वं च समानं त्वमेवात्थेति ।

सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने अनादिवासनया मात्रया भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न शक्यते वक्तुम् ; भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात्कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम् , अथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा । प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादिकार्यं तु निवर्तते ।

अथ प्रत्यक्षविरोधं परिजिहीर्षतो बाधितानुवृत्तेरसंभवमभिप्रेत्याह— **सत्यपीति** । **मात्रया**— न तु कात्स्न्र्येन ; आत्मभेदसत्यत्वाध्यवसायादेर्निवृत्तत्वात् , बाह्येषु भेदधियः किंचिदिव स्थितत्वादिति भावः । **भवते**त्यशक्यताहेतुगर्भम् ; न हि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचित्सत्यमिच्छसीति भावः । हेतुं विवृणोति— **भेदे**ति । **सामग्री**शब्द इह प्रारब्धकर्मावष्टंभपौष्कल्यसूचकः । अविद्याविनाशे कर्मवासना च कथं तिष्ठेत् ; न हि मृगतृष्णिकानिवृत्तौ तदीयतरङ्गाद्यनुवृत्तिः ; अत उपदेष्टृत्वाद्यनुपपत्तिश्च स्यादिति भावः । ननु मिथ्यात्वाविशेषेऽपि एकाधिष्ठानेषु भिन्नाधिष्ठानेषु च भ्रमेषु किंचिदेव केनचित् बाध्यते, तद्वत्स्यादित्यत्रोक्तम्—**ज्ञानोत्पत्त्यैवे**ति । सद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति बाधकधीः; ईदृशज्ञानोत्पत्तौ वासनास्थितिस्ते विरुद्धा । न च वासनावान्तरभेदाद्गतिः ; मिथ्यात्वानपायात् । न हि * रज्जुरित्यवगते सर्पाद्यन्यतमधीः अनुवर्तेत । किं च निरस्तायामेव भेदवासनायां बाधकज्ञानोत्पत्तिं वदतस्ते तदुत्पत्तौ कथं सा तिष्ठेत् ? स्थिता काचित् केन निवर्त्येत ? यदि ज्ञानान्तरेण ; तन्न, अविशेषात् ; अथ भोगक्षयात् , तर्हि ज्ञानबाध्यत्वाभावात् सत्या स्यात् ; एवं कर्मापि । अद्वैतसाक्षात्कारेऽपि वासनानुवृत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गमभिप्रेत्याह— **ज्ञानोत्पत्ताविति** । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाय **मिथ्यारूपत्वो**क्तिः ; **निवर्तकान्तराभावात्** सत्यत्वप्रसङ्गभीतेः ज्ञानेतरबाध्यत्वस्यानभ्युपगमात् स्वकल्पितान्तिमभोगसंवेदनादिज्ञानशतागमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवन्निवर्तकत्वायोगादिति भावः । **अस्याः** मूलाविद्याबाधकप्रबलज्ञानेनापि दुर्बाधाया इत्यर्थः । अहेतुकविनाशस्तु न क्वापि नैगमिकैरिष्यते । तदभ्युपगमेऽपि तेषां पूर्वज्ञानवासनाविनाशादेः भ्रान्तिसिद्धत्वेन नित्यं भ्रमानुवृत्त्या पुनरपि वासनासन्ततेरनिवार्यत्वमभिप्रेत्य **कदाचिदपी**त्युक्तम् । न हि वासनानिवृत्तिः सतः स्वरूपम् , साध्यत्वात् । अतिरिक्ता च न सत्या, अद्वैतभङ्गात् ।

अभावसत्यत्वेऽपि सदद्वैतं सिद्धमिति चेन्न ; क्वचिद्भेदसत्यत्वे अन्यत्राप्यविशेषात् भावान्तरसत्यत्वेऽपि तद्वदेव ब्रह्माद्वैतानपायाच्चेति । अनिवृत्तमपीत्यादिनोक्तं स्वव्याघातेनोपालभते — वासनेति । स्वोक्तिविरोधानभिज्ञः किमन्यदिष्यतीत्यभिप्रायेण बालिशत्वोक्तिः । अयं भावः— छिन्नमूलमित्यत्र किं मूलशब्देनाविद्या विवक्षिता ? उत भेदवासना ? आद्ये मूलभूताविद्याच्छेदे तत्समानबाधकस्य संस्कारस्यापि बाधाद्भेदभ्रमो दुर्वच इत्युक्तम् । द्वितीये कथं वासनोच्छेदे तत्कार्यं सन्तन्येत । यदि हेत्वभावेऽपि क्वचित्कार्यं स्यात् , तदा स्वपरमतसाधारणैः स्वाभिमतैश्चाविद्यादिभिर्विनापि तानि तानि कार्याणि स्युः । अतो नेदं यौक्तिकवाक्यमिति । बाधितानुवृत्तौ परोक्तो दृष्टान्तः छिन्नमूलत्वाभावादसमञ्जस इत्याह— द्विचन्द्र इति । तिमिरादिदोषस्य सत्यतया बाधकधीशतैरप्यबाध्यत्वात्त्वया तस्य व्यावहारिकसत्यत्वेनाभ्युपगमात् असत्यत्वेऽपि चन्द्रैकत्वज्ञानस्य तदधिष्ठानगोचरत्वाभावेन तद्बाधकत्वायोगाच्चेति भावः । यथा तत्र दृष्टान्ते भयादिनिवृत्त्या बाधकसाफल्यं, न तथा त्वदिष्टे स्यादिति सूचयन् न वन्ध्ययेत्युक्तं निरस्यति —प्रबलेति । प्रमितप्रामाण्यप्रमाणबाधितत्वादित्यर्थः । अत एवात्र कुहकोत्पादितभयादिव्यावृत्तिः । त्वत्पक्षे तु बाध्यबाधकधियोर्द्वयोरपि दोषोत्थत्वेन ज्ञातत्वान्न बाधफलसिद्धिः । लोके बाधितानुवृत्तेरन्यतरविस्रंभफलहीनस्य यथावन्निरूपणार्थप्रवृत्तिहेतुत्वं च बाधकस्य फलमित्याशयः । सर्पादिभ्रमापेक्षया भयादिकार्योक्तिः । आदिशब्देन विस्मयादिग्रहणम् । एवं भयाद्यनुत्पादकत्वमभिप्रेत्य न्यायतत्त्वे * बाधितानुवृत्तिदशाज्ञानमकिंचित्करत्वादुदासीनमित्युक्तम् । तुशब्देन परोक्तादैषम्यं द्योत्यते— न खलु नाशकसामग्र्यां सत्यां नाश्यसद्भावः ; न च हेत्वभावे कार्योदय इति । ननु भयाद्यपि क्षणिकत्वाद्ध्वसवन्न बाधकविनाश्यम् ; उत्तरभयानुत्पत्तिश्च भ्रमान्तरानुत्पत्तिवत् प्राक् सिद्धैव ; तर्हि बाधतः कथं भयादिनिवृत्तिर्भाष्यते ? उच्यते— बाधके सति सामग्रीवैकल्याद्भयान्तरानुत्पत्त्यनुवृत्तिमपेक्ष्य भयादिनिवृत्तिभाषणमिति ।

अपि च, भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति, भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात् , तद्विरोधिभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरसनानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । तथा च श्रुतयः—* विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत * अनुविद्य विजानाति * ओमित्येवात्मानं ध्यायथ, * निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते * आत्मानमेव लोकमुपासीत * आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः * सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः इत्येवमाद्याः ।

जातेऽपीति पक्षस्य मन्दत्वव्यक्त्यै सिंहावलोकितेन बहुव्याख्यातृसंमतायां ज्ञानानुत्पत्तौ दूषणान्तरमाह— अपि चेति । कदाचिदपि—ध्यानात्प्रागिव पश्चादपीत्यर्थः ; कल्पकोटिसहस्रध्यानेऽपीति भावः । ननु यज्ञादिभिः परिमितैरेवानाद्युपचितापरिमितकल्मषनिबर्हणेन ज्ञानोत्पत्तिमिच्छतामिव श्रवणादिभिर्वासनानिरासेन ज्ञानोत्पत्तिस्स्यादित्यत्राह— भेदवासनाया इति । न खलु * सकृत्स्मृतोऽपीत्यादिन्यायः, अदृष्टद्वारा निवर्तकत्वे निवर्त्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । न

च मन्त्रनिवर्त्यवत् व्यावहारिकसत्यत्वाददृष्टनिवर्त्यत्वोपपत्तिः, तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि तदुपपत्तौ बाधकधीगवेषणवैयर्थ्यात् स्वरूपत एव निवर्तकत्वे तु तादृशशक्तिवैचित्र्ये प्रमाणाभावेन भूयस्त्वादेर्बलाबलप्रयोजकत्वात्। न च भावना स्वरूपत एव वाक्यस्य सहकारिणी, परोक्षानुभव इवापरोक्षानुभवेऽपि तदन्वयव्यतिरेकादृष्टेः अदृष्टद्वारा सहकारित्वस्यानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे तु वाक्यमनपेक्ष्य तस्यैव मनस्सहकारिणः साक्षात्कारजनकत्वोपपत्तेः। अतः कथंचिदपि न वाक्याद्बाधकप्रत्यक्षोदय इत्याशयः।

किमित्यादिना प्राग्विकल्पिते मतद्वये दूषितस्य दूषणान्तराण्यवधारणेन सूचयन्स्वमतपरिशेषं तावदाह— **अत** इति। वाक्यजन्यज्ञानस्य विधेयत्वनिवर्तकत्वादेः युक्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादित्यर्थः। **वाक्यार्थज्ञानादन्यदेवे**ति। अयं भावः—वाक्यार्थबोधमात्रस्योपायत्वविधाने स्वतस्तत्प्रवृत्तौ दुस्तरं चक्रकम्—न हि ब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चाविदित्वा तज्ज्ञानकामना स्यात्। तद्रहितस्य च न तदर्थोपायविधिप्रवृत्ती स्तः। न चोपायानुष्ठानमन्तरेण ब्रह्मधीसिद्धिरिति। ननु स्वाध्यायाध्ययनवद्धितैषिप्रेरणया प्रवृत्तिरस्तु; नैवम्; हितैषिभिरपि निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मज्ञानं संपादयेत्युपदेष्टव्यम्; तदा ह्येवंविधब्रह्मधीसदसद्भावयोस्तदुपायानुष्ठानं न स्यात्। अस्मत्पक्षे तु बह्वाकारविशिष्टे ब्रह्मण्यावृत्तिनैरन्तर्यादिविशिष्टकालान्तरभाव्यतिशयितज्ञानार्थप्रवृत्तौ यथालोकं न विरोधः। लोकसिद्धप्रक्रियानभ्युपगमे स्वप्रवृत्त्यादिविरोधः स्यात्। न च नित्यप्रत्यक्षनिर्विशेषवस्तुवादिनः तव वाक्यतोऽन्यतो वा तद्विषयातिशयितधीः शक्येति।

ननु मोक्षोपाये विधित्सितत्वोक्तिरयुक्ता, विधिशब्दानामिह पुरुषार्थभूतवाक्यजन्यज्ञानानुवादनिष्ठत्वात् ध्यानादेस्तु तदर्थतया चोदनात्। न चान्यानुपपत्तिमात्रात्तदन्यत्सर्वमुपपद्यते। विविधानि च ज्ञानानि स्मृतिदर्शनादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्त इत्यत्राह— **तथा चे**ति। यथा वाक्यजन्यज्ञानादन्यो मोक्षोपायः * द्रष्टव्य इत्यादिभिर्विधित्सितः, स च ध्यानाद्यनेकशब्दोपात्तोऽपि एकतया सिध्येत्तथैवेत्यर्थः। चः पारिशेष्येण सह समुच्चयार्थो वा। अत्र वेदनादिशब्दानां ध्यानादिशब्दोक्तविशेषपरताम्, उपसर्गभेदसन्विधिप्रत्ययसदसद्भावैरर्थभेदाभावं च व्यङ्क्तुमीदृशबहुवाक्योपादानम्। उपात्तवाक्यप्रकारवैचित्र्यपर **इति**शब्दः। तेषां विधिपरत्वसाम्यार्थ **एवं**शब्दः। अनुपात्तेष्वपि न्यायसंचारार्थम् आद्योक्तिः।

अत्र * निदिध्यासितव्य इत्यादिनैकार्थ्यात् * अनुविद्य विजानाति * विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वात् * अनुविद्य, * विज्ञायेत्यनूद्य * प्रज्ञां कुर्वीत, * विजानाति इति ध्यानं विधीयते। * श्रोतव्यः इति चानुवादः; स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य * मन्तव्यः इति चानुवादः। तस्मात् ध्यानमेव विधीयते। वक्ष्यति च— * आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति।

* प्रज्ञां कुर्वीत, * विजानातीत्यादौ न वाक्यार्थज्ञानादन्यत्वं भातीत्यत्र * छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्याय-

मभिप्रेत्याह— **अत्रेति**। श्रुतेषु तेषु वाक्येष्वित्यर्थः ; निर्धारणे सप्तमी। ऐकार्थ्यमिहैकप्रयोजनत्वम् , एकविषयत्वं वा। तच्चात्र शाखान्तरनयपुरस्कारेण सामान्यविशेषन्यायसिद्धम्। प्रथमेन आदिशब्देन * ध्यायथेत्यादेः, द्वितीयेन * विजिज्ञासितव्य इत्यादेश्च ग्रहणम्। अनुवादे तात्पर्यसिद्ध्यर्थमनुवाद्यस्य विधेयान्वयार्थं च ध्यानोपकारकत्वोक्तिः। तच्च ध्येयोपस्थापकत्वम्। नन्वत्र * अनुविद्येत्यादौ * दध्नेत्यादिवद्गुणविधिरस्तु; सगुणकर्मश्रवणे हि वाक्यं गुणपरमिति नीतिविदः, विशिष्टविधौ गौरवात् कर्ममात्रविधौ गुणश्रुतिवैयर्थ्यात् ; कर्मपदं तु विधेयस्य गुणस्याश्र[यार्पणेन]यणार्पणे सार्थकं स्यादिति ; मैवम्— होमवदिह ज्ञानार्थस्य प्राप्तत्वे ह्यनूद्य गुणो विधीयेत ; तद्वगत्या विशिष्टविधिरस्त्विति शङ्कानिरासार्थम् **अनूद्येत्युक्तम्**। अयं भावः— क्त्वान्तस्याख्यातान्तस्य चैकार्थ्ये पौर्वापर्यविरोधः। कस्य च केन वैशिष्ट्यम्? सजातीयाभ्यासे तु ज्ञानमभ्यस्येदित्येवालम्। उपसर्गभेदश्च विफलस्स्यात्। भिन्नार्थत्वे * विजानातीत्यादेरप्राप्तविषयस्य ध्यानवत्पश्चात्पठितस्य पश्चाद्भाविनि विधेये ध्याने विश्रान्तिर्न्याय्या। वाक्यार्थधीस्तु प्राप्तत्वान्न विधेयो गुणः। तत एव न तदर्थं श्रवणादि, तत्प्रधानध्यानविधानस्य युक्ततमत्वाच्च। न चान्यत्किमपि ज्ञानमिह गुणत्वेन विधेयतया शङ्कनीयम्। यदि तु * विजानातीत्यादेर्वाक्यार्थज्ञाने विश्रमः, तदा * अनुविद्येत्यादेर्न विधेयमनुवाद्यं वा ज्ञानान्तरं दृश्यते। न च ध्यानं तद्गुणतया विधेयम्। परोक्षं प्रत्यक्षं वा वाक्यार्थज्ञानं प्रति तत्साधनत्वासंभवस्य दर्शितत्वादिति। स्थानैक्याद्विधिप्रत्ययरहितेऽपि विधिपरत्वव्यक्त्यै बुद्धिस्थक्रमेण * प्रज्ञां कुर्वीतेत्यस्य पूर्वं पाठः। ध्यानस्य * निचाय्येत्याद्युक्तवैशद्यविशिष्टत्वादुपास्युक्तप्रकर्षविशिष्टत्वाच्चोपसर्गद्वयसाफल्यम्। अनुवादयोरप्युपसर्गद्वयमनुवाद्यस्याभ्यासं स्पाष्ट्यं च व्यनक्ति। * [अविज्ञातं, विज्ञातमिति] अनुविद्य, विज्ञायेति विज्ञानशब्दस्य * निदिध्यासितव्य इत्यस्य स्थाने पाठाच्छ्रवणानन्तरभाविमननविषयान्वेषणशब्दानन्तरपाठाच्च * विजिज्ञासितव्य इत्येतन्निदिध्यासनस्थानापन्नम्। उपायविषयविज्ञानवेदनादिसामान्यशब्दानां तव्यप्रत्ययान्तोक्तश्रवणरूपज्ञानविशेषे विश्रमः किं न स्यादित्यत्राह—**श्रोतव्य** इति। कथमलाहेतुकस्तव्यप्रत्ययबाध इत्यत्राह—**स्वाध्यायस्येति**। अयं भावः—श्रुतेरर्थपरत्वाभावाद्वा, विचारस्य प्रवर्तकाभावाद्वा, तदवसराभावाद्वा मीमांसा नारभ्येति शङ्का निरस्ता। श्रोतव्य इत्यस्य च गुर्वभिगमनादौ शब्दशक्तिर्नास्ति। अतो निर्णयार्थव्यापारपरत्वे प्राप्तार्थत्वमिति। नन्वस्ति विधेयमारंबणसंशीलनरूपं मननम्। तच्च * मन्तव्यः इति विवक्षितुं युक्तम् ; तत्र वेदनादीनां विश्रान्तिस्स्यादित्यत्राह—**श्रवणेति**। अप्रतिष्ठितस्य श्रवणस्य ध्यानानुपकारित्वात्तत्प्रतिष्ठापकतयाकाङ्क्षितं तदनन्तरपठितं यौक्तिकं मननम्। अतस्तदपि रागाद्यनुवृत्त्या प्राप्तत्वादनुवाद्यमेवेति भावः। **एतेन** श्रवणादित्रिकं दर्शनसाधनतया विधीयत इति कैश्चिदुक्तस्य युक्तिविरोधः [स्था]ख्यापितः। ननु * श्रोतव्यो मन्तव्य इत्येताभ्यामुपदेशकगम्यार्थश्रवणमात्रं विधेयमस्तु ; आहुश्च केचित्— * सांख्ययोगोपदेशश्रवणादिकमिति। अत्राह— **तस्मादिति** प्राप्ताप्राप्तविवेकात्तत्सिद्धाद्वा। परिशेषादित्यर्थः। एवकारः श्रवणमननयोः ज्ञानमात्रस्य सन्प्रत्ययवाच्येच्छायाश्च व्यवच्छेदार्थः। * द्रष्टव्य इत्यस्यापि ध्यानविशेषणवादितया पृथग्विधितात्पर्यव्युदासार्थो वा। अयं भावः— * श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनयोरवैधप्रसिद्धोपकारकत्वसंभवे तद्विपरीतकल्पनेरयुक्तत्वात् * श्रोतव्यः इत्यादेश्श्रवणादिचतुष्टयविधिपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः, अत्र विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया गुरुलघुविषयतया चात्यन्तासंभवात्क्रमभाव्युपकारस्य श्रवणादेस्समाधिरूपाङ्गिना समुच्चयासंभवाद्विशिष्टविधेर्गत्यन्तराभावनियतत्वात् , ध्यानस्य दर्शनरूपतायाश्श्रुत्यन्तरानुसारेण साधयिष्यमाणत्वात् , अत एव निपूर्वस्यापि ध्यायतेरिह पदान्तरस्फुटोपात्त-

दर्शनरूपतावैशिष्ट्योक्तावुदासीनत्वात् , * द्रष्टव्य इत्यस्यानुवादसमभिव्याहारेऽपि स्वरसावगतविधिपरत्वप्रहाणेन फलानुवादपरत्वकल्पनानुपपत्तेः, * श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यादिश्लोकेऽपि श्रवणादित्रिकस्य क्रमाद्दर्शनहेतुत्वमात्रोक्तौ साध्यस्यापि विधेयत्वे विरोधाभावाच्च रागप्राप्तश्रवणादिपूर्वकं विधिपदान्तरोपात्तदर्शनाकारविशेषितध्यानमेवात्र विधेयमिति । एवं वेदनादिशब्दानां स्वोक्तविशेषविधिविश्रमानभ्युपगमे सूत्रविरोधमपि सूचयति— **वक्ष्यति चेति** । चिन्तनार्थो हि ध्यायतिरेकविषयमसकृदावृत्तं ज्ञानं वक्ति । अतो ध्यानविषये उपदिष्टं वेदनं ध्यानमेवेति प्रकृतसिद्धिः । तथोपास्तिरपि * तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमित्यादिभिरुपात्तः । अतो यज्ञादिसापेक्षत्वानुगुणम् * उपदेशादित्यनेनैव संगृहीतम् ।

तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते, विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात्— * मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र * भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद । * न स वेद, अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत । * यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः इत्यत्र * अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति । ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपम् , * ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् ।

प्राक् प्रतिज्ञातमुपासनाख्यविशेषे वेदनादिसामान्यशब्दानां विश्रममाह— **तदिति** । **तत्**— तदुक्तावनिर्धारितविशेषम् । **इदम्**— गुरुतरध्यानादिसाध्यसाधनतया विधानाद्विशेषदृष्टौ तदेकतापत्त्यर्हम् । तद्धेतुं व्यनक्ति— **अपवर्गोपायतया विधित्सितमिति** । **उपासनमित्यवगम्यत** इति । तुल्यप्रकरणस्थोपासिसमानविषयवेदनादिशब्दनिर्दिष्टत्वादिति भावः । * उपदेशादिति सूत्रितमेकप्रकरणस्थविशेषमन्यमपि हेतुमाह— **विद्युपास्योरिति** । * मन इत्यादावुपासिरादौ, विदिरन्ते । * यस्तदित्यत्र तु तद्विपरीतम्; * न स वेदेत्यत्र तूभयत उपास्तिः, * [अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते] स योऽत एकैकमुपास्त इत्युपक्रमात् । एवं मिथस्स्थानाक्रान्तिरिह व्यतिकरः । नन्वत्र * मनो ब्रह्मेति दृष्टिविधिः; अन्यच्च वाक्यद्वयं विद्याविशेषस्थम् ।

एकत्र शब्दवृत्तिर्या स्थिता साऽन्यत्र संचरेत् । तत्तुल्येऽपीत्यभिप्रेत्य दर्शनादिति भाष्यते ॥ ३०० ॥

* य एवं वेदेति न शास्त्रार्थवेदनामात्रोक्तिः; विहितस्य आकाङ्क्षितं फलमनिर्दिश्याविहितान्यानुवादेन तत्फलोक्तेरयुक्तेः । ननु भूमविद्योपक्रमे * स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति फलविशेष उक्तः । तेनैव नैराकाङ्क्ष्यं स्यात्; मैवम्— तृतीयप्रपाठकस्थस्यास्य उपासनप्रकरणभेदात् , पुनश्श्रुतिवैयर्थ्याच्च, विधेयान्तरत्वे सिद्धे सन्निहितफलेनैव समन्वयोपपत्तेः । अतोऽस्मिन्नर्थवादे विदिनोपासनमनूद्य तत्फलविधिर्युक्तः । रात्रिसत्रन्यायश्चात्राभिप्रेतः । दानादिजन्या प्रथा कीर्तिः । पराक्रमादिजन्या तु यशः । कीर्त्या यशसा च भाति ; ब्रह्मवर्चसेन तपतीति योज्यम् । मध्यमवाक्येऽत्रेत्यनुक्तिरासन्नत्वात् । * यस्तदित्यादौ यस्तत् ब्रह्म वेद,

यच्च ब्रह्म स वेद स वेदिता रैक्वः तद्वेद्यमेतत् ब्रह्म चेति द्वितयं तवोक्तमित्यर्थः। *गामश्वं पुरुषं जगदित्यादिष्विव चकारानुक्तिः। नपुंसकसमभिव्याहारादुक्तमिति विपरिणमनीयम्। वेद्यं प्रति स वेदितृत्वेनोक्त इति वा नेयम्। अथ वा यत् स रैक्वो वेद, तदेवान्यो यो वेद, एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजास्साधु कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः। *स मयैतदुक्त इत्यत्र एतदिति क्रियाविशेषणम्; स मयैवमुक्त इत्यर्थः। अस्यां व्याख्यायां प्रकरणानुगुण्यात् रैक्वशिष्येण भवितव्यमिति जानश्रुतेः सूच्यते। **अनुशाधि**—विविच्य ज्ञापयेति यावत्। एवं वेदनस्य प्रस्तुतध्यानोपासनशब्दवाच्यत्वमित्युक्तम्, न तु ध्यानस्योपासनत्वमिहोच्यते; *वेदनमुपासनमित्यवगम्यते *विद्युपास्योः इत्यादिभाषणात् *वेदनमुपासनं स्यात् इति प्रदर्शयिष्यमाणवाक्यसंवादाच्च। ध्यानोपासनशब्दयोरेकविषयत्वं ध्यानस्य प्रतिकूलध्यानाद्व्यावृत्तिश्चेह अर्थादेव सिध्यतः। यदि ध्यानमिहोपासनत्वेन शब्दतो विशेष्यते; तदा ध्यानस्य पुनराकारान्तरोक्तौ शृङ्खला भज्येत।

ननु ध्यानशब्दः चिन्तामात्रवाची व्यवहितस्मृतिसन्तानेऽपि स्यात्, स्मृतिमात्रे च क्वचित्प्रयुज्यते; सूत्रे च ध्यानोपासनशब्दाभ्यामसकृदावृत्तिमात्रमुक्तमित्यत्र तदभिप्रेतं श्रौतं नैरन्तर्यरूपविशेषमाह—**ध्यानं चेति**। यावज्जीवाग्निहोत्रनयाद्वा स्वरूपेण चिरकालस्थायितया वा ध्रुवत्वं स्यादिति शङ्कानिरासाय सदृष्टान्तः सन्तानशब्दः। एवं विच्छिन्नाविच्छिन्नवेदनसाधारणस्य ध्यानस्य विशेषे विश्रम उक्तः; अविच्छिन्नासाधारण्यं वा स्थापितम्। स्वस्थाने चैतत् सूत्रयिष्यति— *ध्यानाच्च, अचलत्वं चापेक्ष्येति। *उपासनशब्दस्याविच्छिन्नविषयत्ववत् ध्यानशब्दस्याप्यविच्छिन्नविषयत्वमिह स्थाप्यत इति **तूलिका**। उक्तं श्रुत्योपपादयति—**ध्रुवेति**। स्मृतेर्ध्रुवत्वं विसदृशबुद्धिव्यवधानरहितप्रवाहत्वम्, *तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा इत्यादिना तथोक्तेः। यद्यपि *नाना शब्दादिभेदादित्यत्र फलसंयोगैक्यमात्राच्च विध्यैक्यमिति वक्ष्यते; ध्यानत्वोपासनत्वध्रुवत्वादयश्च विशेषा विद्यान्तरपठिताः; तथाऽपि साधारणानां वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वाभावे फले च तारतम्यरहिते गुरुलघूपायभेदविधिदौस्स्थ्यम्। गुरुलघुविकल्पायोगलक्षणं च वस्तुसामर्थ्यं प्रकरणाद्बलीयः, अतस्स्मृतेर्ध्रुवत्वम्। इदमेकत्र श्रुतमपि सर्वासु विद्यासु योज्यमित्यभिप्रायेण **अपवर्गोपायत्वश्रवणादित्युक्तम्**। **स्मृतिलम्भे**—आहारशुद्ध्यादिक्रमेण प्रस्तुतध्रुवानुस्मृतिसिद्धौ इत्यर्थः। ग्रथ्यत एभिः क्षेत्रीति **ग्रन्थयः**—धर्माधर्मरागद्वेषमोहादयः कर्मोपनीताश्च त्रिगुणविकारभेदाः। ते च मायापाशग्रन्थितया आप्तागमोक्ताः। **विप्रमोक्षः**— विभज्यात्यन्तिकमोचनम्। ननु भ्रान्त्या बन्धः सर्वेष्टः, तस्य कथमप्रमा स्मृतिर्बाधिका; भ्रान्त्यधीनकर्मजन्यस्य स्वयं भ्रान्तिविषयत्वासिद्धेः। भ्रमोत्थस्यापि भयशङ्काविषजन्यज्वरादेरिव बन्धस्य सत्यतया युक्तोऽयमीदृशः प्रतीकारविधिः। मिथ्यात्वपक्षेऽपि प्रायश्चित्तादिन्यायो दुस्त्यजः। अतो निवर्त्यस्य सत्यमिथ्यात्वे, निवर्तकस्य मानामानत्वे अनादृत्य चोदितत्वात् स्वफलसाधनत्वं ग्राह्यम्। भेदवासनायाश्च ध्यानरूपा स्मृतिर्नाशनी त्वयैवोक्ता। तदलं शुक्तिरजतवन्न बन्धस्य बाधः। नाशस्तु यथाविधि स्मृत्या प्रमित्या वा स्यात्। न चेयं स्मृतिरप्रमाऽप्ययथार्था, स्वहेतुप्रमित्यनन्यविषयत्वात्। उक्तं च सामान्यतः **श्रीमद्गीताभाष्ये**—*स्मृतिर्नाम पूर्वानुभूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानमिति। पूर्वानुभूतविषयत्वं न लक्षणप्रविष्टम्; किं तु विषयसत्यत्वासत्यत्वयोः स्वहेतुधीसामान्यज्ञप्त्यर्थम्।

निवृत्ततदवस्थस्य तदवस्थतया स्मृतौ। याथार्थ्यं न प्रतिक्षेप्यं भूतभाविभ्रमाक्रमात्॥ ३०१॥

स्मृतिप्रमोषे चार्थस्य तादवस्थ्यं न भासते । अयाथार्थ्यं कथं तत्र तत्तेदन्ताविवर्जिते ॥ ३०२ ॥
अतो मूलानुसारेण यथादर्शनमिष्यताम् । यथार्था चायथार्था च स्मृतिरप्यनुभूतिवत् ॥ ३०३ ॥
अन्यदृष्टिस्तथाऽन्यत्र क्ष्वेलध्वंसादिकृन्मता । परविद्यास्वपि ह्येषा क्वचिदंशेषु गृह्यते ॥ ३०४ ॥
अतः श्रुतिस्मृतिशतैश्चोदिता स्मृतिरूपिणी । भाष्यते परविद्येयं भवारंभस्य निष्कृतिः ॥ ३०५ ॥

सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ; * भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति * आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शन[समानाकारता]रूपता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षात् दर्शनरूपता ।

ननु ध्यानमेवेत्याद्ययुक्तम् ; तदपि धारणावत्समाध्यर्थतयोक्तम् । समाधिरेव तु दर्शनात्मकः * आत्मानं पश्येदित्यादिभिर्मुक्तिहेतुरुक्तः । न च योगिप्रत्यक्षमनभ्युपगतम् , तस्य बहुषु प्रदेशेषु भाषिष्यमाणत्वादित्यत्राह— **सा चेति** । ध्रुवत्वविशेषितेत्यर्थः । आकारान्तरेणापि सूत्रसूचितगत्या विशेष्यत इति व्यक्त्यै चकारः, एवार्थो वा । सैव हि स्मृतिर्वैशद्यातिशयात्समाध्याख्या ; न तु ध्यानफलमन्यद्दर्शनं * पश्येदित्यादिषु च विधेयमित्यर्थः । स्मृतेर्दर्शनत्वव्याघातशमनाय समानत्वोक्तिः ; परोक्षेऽप्यपरोक्षत्वोपचार इति भावः ।

परोक्षा चापरोक्षा च स्मृतिर्द्वेधा स्वमूलवत् । कृत्स्ना वा स्यात्परोक्षैव द्विधाऽप्यत्रापरोक्षता ॥ ३०६ ॥
विधौ च परशब्दार्थो गत्यभावेऽनुमन्यते । लक्षणेष्टा हि दर्शादौ गौणी श्येनादिनामसु ॥ ३०७ ॥
अर्धमन्तर्बहिर्वेदि मिनुयादिति च श्रुतौ । मध्यदेशस्य लक्ष्यत्वं सर्वत्रैवं यथायथम् ॥ ३०८ ॥

नन्वत्र स्ववाक्ये ध्रुवत्वं न दर्शनरूपत्वं विशेषणतयोपात्तम् ; यतः समाधेः पार्थक्यं परिह्रियेतेत्यत्राह— **भिद्यत** इति । अत्र **ग्रन्थि**शब्द उपात्तकर्मादिव्यतिरिक्तविषयः ; हृदयस्य मनसः सम्यक् प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया ग्रन्थयो रागाद्याः । यद्वा हृच्छब्दोक्तं स्थानमयतीति हृदयो जीवः ; तात्स्थ्याद्वा असौ तच्छब्देन लक्ष्यते ; तस्य ग्रन्थिः पूर्वोक्तस्त्रिगुणविकारवर्गः । हृदयं वा ग्रन्थिः ; उपलक्षणमिदम् । यत्तु निरुच्यते छान्दोग्ये—* स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति ; तदुपास्यब्रह्मपरम् । न च तदेवात्र हृदयशब्दवाच्यमिति भ्रमितव्यम् ; ग्रन्थिसंशयादिविरुद्धधर्माध्यासात् । सर्वविषयास्संशयाः, सर्वे वा संशयाः; संशयशब्दोऽत्र विपर्ययस्याप्युपलक्षकः । ते **छिद्यन्ते** हेतूच्छेदान्न संतन्यन्त इत्यर्थः । **कर्माणि**— बन्धकसुकृतानि दुष्कृतानि च । प्राप्तिविरोधिक्षयस्यात्र विवक्षितत्वान्न विद्योत्पत्तिकर्मनिवृत्त्योरन्योन्याश्रयः । **परावरे**— परत्वं सर्वातिशायिता ; अवरत्वम्—सौलभ्यार्थेन्द्रानुजत्वाद्यैः । यद्वा * सद्ब्रह्म * ब्रह्मदाशा इत्याद्युक्तपरावरजन्तुशरीरके । **अपरावरे** वा निम्नोन्नतविश्वविलक्षणे । अथ वा परा एवावरा भूत्या यस्य स परावरः ।

इदमत्राकूतम्— * दृष्ट इत्यत्र दर्शनशब्दो न तावन्मुक्त्यवस्थाभाविदर्शनपरः, ध्रुवस्मृतिशब्दवत् ग्रन्थिमोक्षसाधनविषयत्वात् । न च साधनविषयत्वेऽपि स्मृतिदृष्ट्योरपवर्गं प्रति समुच्चयः, दर्शपूर्णमासादिवत् द्वन्द्वस्य

चकारस्य वाऽनुपलब्धेः । न चात्र समुच्चयश्शक्यः, प्रक्रान्तयोगेन ब्रह्मणस्साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि यौगपद्यस्यासंभवात्, क्रमस्य च व्यवस्थापकाभावात् । न च प्राचीनं ध्रुवस्मरणं पश्चिमं च योगिप्रत्यक्षं करणतया समुच्चीयेत, धारणावत्तादर्थ्योपपत्तौ समुच्चयक्लृप्त्ययोगात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, ध्रुवस्मृतेर्व्यवहितसाधनत्वक्लृप्तौ श्रुतहानादिप्रसङ्गाच्च । प्रमाणफलं च दर्शनं न स्वरूपेणोपादातुं शक्यम्; येन समुच्चित्य विधीयेत । ननु संस्कारोद्बोधफले स्मरणेऽपि समानमेतत्; अत आज्यावेक्षणन्यायात्तदुपायभूतशक्यव्यापारार्थो दर्शनविधिरिहास्त्विति चेत्, न, तथा सत्येकस्मिन्वाक्ये द्रष्टव्यनिदिध्यासितव्यपदयोः पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अन्ततो निदिध्यासनार्थचित्तप्रेरणस्यैव पुरुषतन्त्रस्य दर्शनोपायतया विधातव्यत्वात्, अन्यस्य चादृष्टेः । नन्वेक एव दर्शनोपायस्सामान्यतो विशेषतश्च पदद्वयोक्त इत्यपुनरुक्तिः स्यात्, हन्तैवं सति समुच्चयं त्यक्त्वा अस्मत्पदवीमासीदसि; * द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इत्युभाभ्यामेकस्यैव विधेयत्वात् । अस्मदुक्ते तु ध्यानं वैशद्यतो विशेष्यत इति वैषम्यम् । न च दर्शनसमानाकारध्यानान्तरेण ध्रुवस्मृतेस्समुच्चयः; तादृशस्यान्यस्यादृष्टेः, तत्क्लृप्तौ च गौरवात्, ध्रुवस्मृतेर्निरपेक्षसाधनत्वश्रुतिभङ्गप्रसङ्गाच्च । न च मोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्मृत्योरनेकदोषदुष्टो विकल्पस्स्वीकार्यः ।

विकल्पबुद्ध्यनुष्ठानापूर्वतत्फलबाधतः । कोटिभ्यामष्टदोषत्वं प्रयोगद्वितयेऽब्रुवन् ॥ ३०९ ॥

प्रामाण्यत्यागतोऽन्यस्य स्वीकृतेस्त्यक्तसंग्रहात् । स्वीकृतत्यागतश्चान्ये प्रयोगत्रितये त्रिदुः ॥ ३१० ॥

गुरुलघुवैषम्याच्चात्र न तत्संभवः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, विषमफलेष्वेव तद्धेतुत्वदृष्टेः । न चात्र द्वारद्वारिता, मानाभावात् । न हि श्रवणमननयोर्ध्यानोपकारकत्ववत् ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वं दृष्टम् । परोक्तं भावनाबलजप्रत्यक्षं तु शास्त्रयोन्यधिकरणे निरसिष्यते । न चात्र श्रुतम्, एवं क्रमाद्यनुक्तेः । * ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः * ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवदित्यादिकमस्तीति चेत्, सत्यम्, ध्यानफलं ह्येतद्दर्शनमणिमादिवत्सिद्ध्यन्तरमस्तु, न साधनम्; तथाऽनुक्तेः । परविद्याप्रकरणे क्वचित्तदुक्तिस्तु तत्तत्प्रभावप्रदर्शनार्था * तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः * पुरिशयं पुरुषमीक्षत इतिवत् ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शनं मुक्तस्यास्तु; ध्यानसाध्यतयोक्तं दर्शनं मुमुक्षोश्चेत् विशदध्यानरूपं स्यात्; तथा हि—दर्शनशब्दस्य श्रावणज्ञानादिष्वप्रयुज्यमानस्य चाक्षुषज्ञानमेव हि मुख्यम्; तत्तु * न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिभिरिह प्रतिक्षिप्तम्; अतो मनोजन्यज्ञानविशेषे दर्शनत्वोपचार इति वाच्यम्; तथा सति वरं मोक्षसाधनतया कण्ठोक्तस्यैव ध्रुवानुस्मरणस्य तादृशवैशद्यविवक्षया तदुपचार इति ।

ननु दर्शनशब्दः स्मृतिं साक्षात्काररूपत्वेन विशिनष्टु; मैवम्, तस्य स्मृतावसंभवात्, मूलभेदानुसारेण संभवाभिमानिनामपि परोक्षानुभवसाध्यस्मृतौ तदसिद्धेः । * मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयत इति समाधेर्ध्याननिष्पाद्यत्वोक्तिश्च विशदाविशदवैषम्यात् । उक्तं च समाधाववस्थाद्वयं तस्यैव योगाङ्गत्वमङ्गित्वं च निर्वहद्भिः । अस्त्वेवमिह स्मृतिदर्शनवाक्ययोरैकार्थ्यम्; तथाऽपि स्मृतिशब्देन दर्शनमुपचर्यताम्; तत्र—मुख्यार्थबाधाबाधाभ्यां विपरिवर्तस्यैव स्थापितत्वात् । किं च स्मृतिर्हि वैशद्योक्त्या स्तूयेत, दृष्टिस्तु स्मृतित्वोक्त्या निन्दिता स्यात् । परोक्षज्ञाने च वैशद्यविवक्षया * तमसः पारं दर्शयतीत्युच्यते । लोके च पारदर्शी, दूरदर्शी इत्यादि । नन्वपरोक्षस्य संसारस्य दर्शनसमानयाऽपि परोक्षया स्मृत्या कथं बाधः; न कथंचित्, मिथ्यात्वासिद्धेः । अपरोक्षस्यापि ज्वालैक्यदेहात्म-

चन्द्रद्वित्वादेरनुमानादिना बाधो दृष्टः, सर्वैश्चाभ्युपगतः। अतः * तस्मिन् दृष्ट इत्यनेनापवर्गोपायविषयेण स्मृतेर्वैशद्यलाभात्तादृशी सैव समाधिरिति नाष्टमलोपप्रसङ्गश्चेति। तथाऽपि * द्रष्टव्य इत्यादौ ध्यानसामर्थ्याक्षिप्तश्रवणमननयोः ध्यानार्थत्ववत् अग्रचप्रायन्यायेन ध्यानस्यापि दर्शनार्थबुद्ध्यन्तरत्वोपपत्तेर्न दर्शनशब्दस्तद्विषयः स्यादिति शङ्कायां * ध्यानमेवेत्यत्राभिप्रेतं विवृणोति—**एवं च सतीति**। ध्रुवस्मृतित्वेनेव दर्शनसाम्येनापि निदिध्यासनस्य विशेषितत्वे श्रुत्यन्तरसिद्धे सतीत्यर्थः। चः शङ्कानिवृत्त्यै, स्वतः प्राप्तविधिपरत्वयुक्त्या सह स्फुटार्थश्रुत्यन्तरानुगुण्यसमुच्चयार्थो वा। अयं भावः——ध्यानस्यापि श्रवणादिवदविधेयत्वे यज्ञादिभिरेवादृष्टद्वारेण दर्शनसिद्धिः कल्प्येत ; तथा च मध्ये ध्यानं विफलं स्यात्, भावनाबलजप्रत्यक्षानुपपत्त्या तादृशदृष्टोपकारकाभावात्। विधेयत्वे त्वेकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थः सर्वत्र स्वतःप्राप्त इति न्यायात् ध्रुवानुस्मृतिवाक्यवदिहापि निदिध्यासनं दर्शनसमानतया विशेष्टव्यम्। * द्रष्टव्य इत्यत्र परोक्ते फलपरत्वे तु प्रत्ययवैयर्थ्यम्। पूर्वापरवाक्येषु च * येनाहं नामृता स्याम्, * अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन * एतावदेव खल्वरे अमृतत्वमिति फलस्योक्तत्वात्तदुक्तिरत्रानपेक्षिता ; वैशद्यं त्वन्यत्रोक्तमत्राप्याकाङ्क्षाबलायत्तम्। अत उपायपरतया * तस्मिन् दृष्ट इतिवद्विधेयविशेषकत्वे संभवति विकल्पसमुच्चयश्रुतहानादेरयोगादेकफलसिद्ध्यर्थविशिष्टैकसाधनविधितात्पर्यसंभवे पृथक् फलविधिभेदस्याग्राह्यत्वात् दध्नेतिवदनूद्य विधाने विशिष्टविधेयैक्यसंभवाच्च वैशद्यविशेषितध्यानविधिपरमिदं * द्रष्टव्यः इत्यादिवाक्यमिति। अत एवास्य युगपदेकस्य विध्यनुवादशङ्काऽप्यपास्ता। स्वानन्दसाक्षात्काररूपस्यात्मदर्शनस्य स्वयमेवेप्सितस्य कथं विधेयत्वमिति चोद्यं विशदस्मृतिविधानोक्त्या प्रत्युक्तम्। एतेन * निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते, * यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्, * तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभातीत्यत्रापि यथार्हं निरूढम्।

नन्वेवं योगिप्रत्यक्षमेव लुप्येत, तत्तद्वाक्येषु दर्शनादिशब्दानां योगिप्रत्यक्षसद्भाववचनानामपि प्रत्यक्षसमानाकारविषयतया नेतुं शक्यत्वात्। न च धर्मादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादित्यादिभिस्तत्सिद्धिः, ईश्वरप्रत्यक्षेणार्थान्तरापत्तेः। इन्द्रियग्राह्या इति साध्यप्रयोगेऽपि शास्त्रवेद्यस्यापि मनोविषयत्वेन सिद्धसाधनात्, इन्द्रियसाक्षात्कर्तव्या इत्यत्राप्यतीन्द्रियाणामपि अनुव्यवसायवेद्यत्ववादिनामर्थान्तरत्वेन दत्तोत्तरत्वात्, सुखादिवदाहत्य साक्षात्कार्यत्वविवक्षायां विपक्षे बाधकासंभवेन प्रतिबन्धासिद्धेः ; अन्यथा बौद्धवद्धर्मादीनां चाक्षुषत्वस्यापि साधनप्रसङ्गात्। शक्यं हि * विगीतं कस्यचित् चाक्षुषं प्रमेयत्वादित्यादि प्रयोक्तुम्। किं च * योगीन्द्रियं न धर्मादिप्रत्यक्षजनकम्, इन्द्रियत्वात् ; अस्मदादीन्द्रियवदिति प्रतिप्रयोगस्सुलभ इति ; मैवम्——

मुक्त्युपाये हि कथिता दर्शनोक्तेरमुख्यता। अन्यत्र बाधकाभावाद्यथाश्रुतपरिग्रहः॥ ३११॥

संयमिनां ह्यतीतानागतातीन्द्रियादिवेदनं कण्ठोक्तम्। न च स्मरणमेतत्, अननुभूतविषयत्वात्। अत एव न तत्र वैशद्यमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारसम्भवः। न च तत्रानुमानाद्यवकाशः, * तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यतीत्यादिभिस्तत्प्रतिक्षेपात् ; * पाणावामलकं यथेत्यादि च निर्दिश्यते ; धर्मोपचयभेदैरनधीतसूक्तकाण्डमन्त्रसाक्षात्कारश्च कीर्त्यते ; * दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्यादि च प्रसिद्धम् ; अतो नासिद्धिः ; योगिप्रत्यक्षस्य बाह्येन्द्रियाणां मनसश्च सुकृतविशेषैर्यथार्हं लोकोत्तरातिशयाधानात्। न चातिप्रसङ्गः ; यथाश्रुतातिलङ्घने हेत्वभावात्, अनुमानस्य विपक्षे बाधकाभावाच्च। न चानुमानतः श्रुतभङ्गः, तस्यागमेनैव बाधात् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। ननु शास्त्रं शक्ये शक्तं

विनियुङ्क्ते ; स्मृतेस्तु दर्शनसाम्यं न पुरुषतन्त्रम् ; न च तदपि तस्याः संभवि ; दर्शनत्ववदेवासंभावितं च न विधिराघ्रातुमर्हति । न दृष्टाधिकारो विधिरसंभावितदृष्टफले सति भवतीत्याह— भवतीति । भावना— अनुभवजन्यस्संस्कारश्चिन्तैव वा । सा च सादरं निरन्तरं च कर्तुं शक्या । ततः स्मृतिवैशद्यसिद्धिः । दर्शनस्य रूपमिव रूपं यस्यास्सा इत्युपमानबहुव्रीहिरत्र ग्राह्यः । भीतकामुकादिप्रतिभाश्च अत्र निदर्शयितव्याः । परैरप्युच्यते— * दृष्टं परोक्षमपि ध्यायमानं साक्षाद्भावमापन्नं कामाद्युपप्लव इति । * वृक्षे वृक्षे च पश्यामीत्यादिषु भ्रान्तिमिश्रत्वं दोषायत्तम् ; इह तु यथाश्रुतचिन्तनान्न दोषबाधाविति भावः ।

यदि स्याद्भावनाभूम्ना स्मृतेर्दर्शनतुल्यता । किमत्र कर्मणा मैवं मानसिद्धोभयग्रहात् ॥ ३१२ ॥

वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् — * वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणादिति । सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । * सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा * सिद्धं तूपासनशब्दादिति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतम् । * उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्चेति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम् । सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता । दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः ।

उक्तस्य न्यायवर्गस्य दार्ढ्याय सूत्रे शाब्दमार्थं च सर्वं मुखभेदेन तदभिप्रायविद्भिर्विमृश्य निर्धारितमित्याह— **वाक्यकारेणेति** । **तद्विषये श्रवणात्** ; उपासनशब्दस्थाने वेदनशब्दस्य एकत्र अन्यत्र च प्रकरणे प्रयोगादित्यर्थः । अत्रोक्तस्य प्रायिकत्वशङ्काव्युदासाय वाक्यं व्याचष्टे—**सर्वास्विति** । * मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति दृष्टिविधावुक्तमपि न्यायसाम्यात्परविद्यास्वपि योज्यम् , किं पुनस्तास्वेवैकत्र दृष्टमिति व्यक्त्यै **मोक्षसाधनतया विहितमित्युक्तम्** । एतेनापातधीश्रवणमनननिर्णयादेर्व्यवच्छेदः । वेदनमुपासनमित्युक्तस्य उत्तरवाक्यासत्त्या मन्दानां पूर्वपक्षत्वशङ्कां स्पष्टोक्त्या निवर्तयितुमाह—**सकृदिति** । विधिर्हि स्वतः प्रवृत्त्युन्मुखं पुरुषं प्रेरयन् स्वसिद्ध्यै प्रयाजादिशास्त्रेष्विवात्रापि सकृत् प्रवर्तयेत् ; विशेषवचने सति खलु आवृत्तिभारस्सोढव्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**शब्दार्थस्य कृतत्वादिति** । विधिविषयस्य धात्वर्थस्य तावतैव पूर्णानुष्ठितत्वादित्यर्थः । उत्तरवाक्यस्थेन तुशब्देन सूचितमाह—**पूर्वपक्षं कृत्वेति** । तत्प्रतिक्षेपोक्तिं दर्शयति—**सिद्धमिति** । न्यायत उपासनं सिद्धमित्यर्थः । **सिद्धम्**— सिद्धान्त इति वा । **उपासनशब्दात्** । न हि सकृद्बुद्धावुपासनशब्दस्य प्रख्यातिरिति भावः । एतद्वाक्यं व्याचष्टे— **वेदनमित्यादिना** । * उपासनशब्दादित्यनेन **वेदनमुपासनमिति** वाक्यस्यापि शब्दप्रत्यभिज्ञया सिद्धान्तपरत्वं दर्शितं भवति । ध्यानस्य ध्रुवत्वं सूत्रानुक्तमपि न्यायसाम्यात्सूचितं प्राक् स्वेन विवृतम् । वाक्ये तु ध्यानादभिन्नस्य उपासनस्यापि तदुक्तमुपादत्ते —**उपासनमिति**। **दर्शनम्**—स्वारसिकी लोकदृष्टिः । **निर्वचनम्**—निर्णायकतया प्रागुक्तं श्रुतिवाक्यम् । यद्वा **दर्शनम्**— प्रत्यक्षश्रुतिः । **निर्वचनम्**—निष्कृष्य वचनमुपबृंहणम् । **तस्यैव**—मुक्तिसाधनतया विहितस्यैव, न तु परेष्टस्य मुक्तिसाधनहेतोरित्यर्थः । सकृदावृत्तावुपासेः प्रयोगाभावात् **उपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्येति** वाक्यस्थोपासनशब्दविवक्षितत्वोक्तिः ।

ननु **एतत्सर्वं प्रपञ्चितम्**इति पूर्वोक्तम्; तत्र दर्शनरूपत्वं न दृष्टमित्यत्र तस्यानुक्तस्यापि तदुक्ताभ्यामावृत्तिरूपत्वध्रुवत्वाभ्यां तुल्यन्यायत्वव्यक्त्यर्थम् अन्यविधानार्थं चानुभाषते— **सेयम्**इति। ध्यानत्वोपासनत्वाभ्यामसकृदावृत्ता वाक्यान्तरेणोक्तध्रुवत्वविशिष्टा चेत्यर्थः। **प्रतिपादिता**— दर्शनरूपत्वमपि वाक्यकारेणार्थादुक्तमिति भावः। यद्वा—न्यायसाम्यादभिप्रेतमिदमस्माभिः प्रागुक्तमिति। ननु यद्यप्यन्यस्यान्यत्वं न विधातुं शक्यम्; स्मृतिदर्शनयोश्च सामग्रीनियमात् विरुद्धजातीययोरन्यत्रैक्यमसंभवि, तथाऽपि संस्कारमात्रजन्ये स्वप्नज्ञाने अदृष्टविशेषसहकारात्साक्षात्काररूपत्वमिवात्रापि चक्षुर्जन्यत्वासंभवेऽपि तदविनाभूतप्रत्यक्षत्वेऽपि ध्रुवानुस्मृतेर्धीत्वमात्रसाम्यात् दर्शनशब्दोपचारः कथं न स्यादित्यत्राह— **दर्शनरूप**तेति। **प्रत्यक्षतापत्तिः**; न तु साक्षात्प्रत्यक्षत्वम्, असंभवात्। अयं भावः—स्वप्नधीरपि न तावन्मुख्यदर्शनम्, चक्षुर्व्यापाराभावात्। किं तु तत्र बाह्यकरणवृत्तिनिरोधे सति अनन्यसंचारिणा मनसा संस्कारपटिम्ना प्रागनुभूतेषु विशदस्मृतिराधीयते, तदतिरिक्तधीकल्पने अनन्यथासिद्धहेत्वभावात्। तत्र चक्षुराद्यजन्येऽपि तज्जन्यत्वधीः असंसृष्टे संसृष्टधीश्च दोषवशान्मानसभ्रान्तिः। सन्ध्याधिकरणानुरोधे तु संस्कारमात्रजन्यत्वाभावादसङ्कीर्णं दर्शनत्वम्, अतो न स्वप्ननिदर्शनेन प्रस्तुते प्रत्यक्षत्वक्लृप्तिश्शक्या। धीत्वमात्रेण दर्शनसाम्यादुपचारश्च वाच्यासन्नतमस्तुत्यनुगुणविशेषसिद्धो न युक्त इति।

एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि— * नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति। अनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा यमेवैष आत्मा वृणुते, तेनैव लभ्य इत्युक्तम्। प्रियतम एव हि वरणीयो भवति; यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति; यथाऽयं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत इति भगवतैवोक्तम्— * तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ इति, * प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति च। अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते पर आत्मेत्युक्तं भवति।

ननु * नायमात्मेत्यादौ श्रवणादित्रिकं प्रतिषिध्य अपर्यनुयोज्यस्वतन्त्रवरणमात्रेण तल्लाभ इत्युक्तम्। तस्मात् * दैवमेव वरं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकमिति न्यायादुक्तं सर्वं वितथमित्यत्र सूत्रवाक्ययोर्ध्रुवत्वादिविशेषितायाः स्मृतेरुपासनशब्दार्थतयाऽभिप्रेतं भक्तिरूपत्वविशेषणमेव तत्र विवक्षितमित्याह— **एवम्**इति। सामान्यशब्दानां सूत्राद्युक्तेन विशेषविश्रमप्रकारेणेत्यर्थः। **प्रत्यक्षतापन्नाम्**इत्येतत् वक्ष्यमाणस्य भक्त्यात्मकत्वस्य न्यायसाम्यसूचनार्थम्। अहेतुकवरणमयुक्तम्, तस्यादिमत्त्वे निर्हेतुकत्वायोगात्। अनादित्वे मुक्तेरप्यनादित्वापातात्, मुक्त्युपायविधेश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, जीवव्यापाररूपभेदविशेषनिषेधपरस्य वैषम्यनैर्घृण्यनिषेधकसूत्रादेः विरोधापत्तेश्चेत्यभिप्रायेण **अपवर्गसाधनभूता**-

त्वमित्युक्तम् । फलान्तरार्थोपास्तिपरत्वशङ्का चानेन निरस्ता । परो ह्यात्माऽत्र लभ्य इष्यते । **विशिनष्टि**—न तु प्रमाणप्राप्तं निवर्तयतीत्यर्थः । अन्यथा उपायान्तरविधानवैयर्थ्यम्, * मत्वा धीरो न शोचति, * प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति पूर्वापरविरोधश्च स्यात् । **नायमात्मे**त्यादौ श्रुतशब्देन श्रवणमुपात्तम् । मेधाशब्दश्च ध्यानार्थः स्यात्; * मेधामनीषे मा विशतां समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्ध्यै इति श्रुत्यनुसारात् । * धीर्धारणावती मेधेति च निघण्टुः । पारिशेष्यात्प्रवचनशब्दः श्रवणध्यानसहोक्तमननपरः; प्रोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेः । शिष्यमननार्थगुरुप्रवचनेन वा मननलक्षणा; प्रवचनहेतौ वा तत्कार्योपचारः । ननु स्वरूपनिषेधकस्य कथं तद्विधायकत्वम्; अत्र च क्वचिदङ्गाङ्गिप्रतिषेधाद्वैयर्थ्यम्, क्वचित्तु विहितप्रतिषेधाद्विरोध इति शङ्कायां श्रवणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गं च परिहरन्वाक्यस्य ध्रुवानुस्मृतिविशेषकत्वं व्यनक्ति— **अनेने**ति । यथा * न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः इत्यत्र निषेधस्य हिरण्यवैकल्यपरिहारार्थतया हिरण्योपहितत्वविधौ तात्पर्यम्, तथाऽत्रापि पृथिव्या इव श्रवणादेर्यथार्हं प्रणाड्या साक्षाच्चावश्यंभावित्वात्प्रीतिवैकल्यनिषेधमुखेन त्रिष्वपि प्रीतिविशेषविधौ तात्पर्यमित्यभिप्रायवान् **केवल**शब्दः । यद्वा * नान्तरिक्षे न दिवीत्यभागिप्रतिषेधेन सह पठितः * न पृथिव्यामिति प्राप्तप्रतिषेधः यथा केवलपृथिव्या अन्तरिक्षादिवदधिकरणत्वव्युदासेन हिरण्योपधानत्ववैशिष्ट्यविधौ विश्राम्यति; तथाऽनुपायभूतश्रवणमननाभ्यां सहोपायभूतनिदिध्यासनस्य प्रतिषेधः केवलनिदिध्यासनस्य श्रवणादिवदनुपायत्वोक्तिमुखेन भक्त्यात्मकत्वविधौ पर्यवस्यतीति । अनियमेन यथेष्टं स्वतन्त्रवरणशङ्काव्युदासाय यद्वृत्तानूक्तिबलेन नियतविषयवरणव्यक्त्यर्थं **यमेवे**त्युपादानम्; वैषम्यादिदोषानाघ्रातसर्वसुहृद्वरणस्य नियतविषयत्वायोगात् । * यदाग्नेयः इति वाक्यस्थभवतिवत्, **वृणुत** इत्यस्य प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यं लभ्यमानवरणप्रयोजकव्यापारवता भवितव्यमिति । ननु हिरण्योपधानस्य पृथिवीस्थत्वावश्यंभाववदेतद्वाक्यस्थयद्वृत्तव्यङ्ग्यवरणीयताहेतुगुणविशेषस्य ध्रुवानुस्मृतिसंबन्धनियमादृष्टेर्न तस्यास्तेन वैशिष्ट्यलाभ इत्यत्राह— **प्रियतम** इति । फलान्तरार्थभक्त्याभासव्यवच्छेदार्थं तमप्प्रयोगः । हिः शास्त्रतो लोकतश्च परावरपुरुषस्वभावप्रसिद्धौ । नन्वेतावताऽपि वरणीयस्य प्रियतमत्वापादकः कश्चिदन्यो व्यापारस्सिध्यतु; ध्रुवानुस्मृतेर्विशेषितत्वं तु न लब्धमित्यत्राह— **यस्येति** । **स एव**—न सुकृतान्तरवान्, न च केवलध्रुवानुस्मृतिमान्, नापि निर्व्याजप्रियः कश्चिदिति भावः । **अस्य**— * समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिना स्वेनैवोक्तस्वभावस्येति यावत् । अयं भावः—अन्येषां स्वप्रीतिहेतुव्यापाराणां स्वलाभार्थवरणहेतुत्वाभावात् स्वविषयनियतात्यन्तिकप्रीतिमानेव परस्य प्रियतमो भवन् स्वप्रापणाय वरणीयस्स्यात् । इयं च निरतिशयप्रीतिरूपा बुद्ध्यवस्था मुक्तिसमुत्पादने विकल्पसमुच्चयविद्वेषिणी अनन्यगतिकप्रमाणवशान्मुक्तिसाधनतया स्थापितध्रुवानुस्मृतिमाश्रयन्ती तां विशिनष्टीति । ननु स्वशेषतया नित्योपात्तस्य किमद्य वरणम्; सर्वव्यापितया नित्यप्राप्तस्य किं वेदानीं लभ्यत्वम्; प्रियतम एवास्य वरणीय इति च कुतस्त्यमित्यत्र तत्सर्वमुपबृंहणेन स्पष्टयति— **यथे**ति । **अयम्**— भगवति निरुपाधिकभोग्यताविर्भावेन निरतिशयप्रीतिमान् । अत एव **प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति**— रमते स्वात्मनि । प्रसेदुषस्तस्यापवर्गाव्यवहितहेतुभूतबुद्धियोगादिप्रदानेऽन्येषामिव परसापेक्षत्वं नास्तीति व्यक्त्यै **स्वयमेवे**त्युक्तम् । उपासितुरचिन्त्यमेव हितमाचरतीति वा सूच्यम् । **भगवतैव**— * यमेवैष वृणुत इति वरणकर्तृतया श्रुतेनैव । एतेन स्वतस्सर्वज्ञतया परमाप्तत्वमपि व्यज्यते । **सततयुक्तानाम्**— सततयोगमाशंसमानानाम्; * आशंसायां भूतवच्चेति क्तः । सततयुक्तानां भजतामित्यनेनैवोपासकबुद्धेः प्रीतिरूपत्वस्य सिद्धत्वात् प्रीतिपूर्वकं ददामीत्यन्वयः ।

उपचारापचाराभ्यां प्रीतिद्वेषौ परस्य न । निमित्तशक्त्या तु फलं तयोरिति नयोज्झितः ॥ ३१३
वरणं चोन्निनीषा चाधोनिनीषा च शासितुः । श्रुतत्वादनिषिद्धानि तत्तत्कर्मफलार्पणात् ॥ ३१४ ॥

कस्यचिद्वरणीयतानिदाने प्रियतमत्वे श्रुत्यभिप्रेतः सततयुक्तशब्दोक्तश्च हेतुस्तत्रैव विवृत इत्याह—**प्रियो** **हीति**। अत्यर्थम्—अत्यभिधेयम् ; मयाऽपि दुर्वचमिति भावः । अत्र वरणं मामयं प्राप्नुयादिति अमोघस्सङ्कल्पः । अत्र लभ्यत्वं चास्य * विवृणुते इत्यनेनाभिप्रेतम् ; निवृत्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकानुभवविषयत्वमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र सोपबृंहणयाऽपि श्रुत्या ध्रुवानुस्मृतेः प्रीत्यात्मकतया विशेषितत्वमनभिव्यक्तं व्यनक्ति—**अत** इति । लोकानुसारात्, उपात्तश्रुतिस्मृतितात्पर्यवृत्त्या चेत्यर्थः । **अत्यर्थप्रिया**—अतिमात्रानुकूल्यस्वभावतया स्वयमेव भासमाना अयुक्तदशायामपि * या प्रीतिरविवेकानामिति न्यायेन प्रीतिरूपज्ञानान्तरेण विषयीकृता । विषयविशेषायत्तं हि सर्वत्र विषयिणो ज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वं प्रीतिविषयत्वं चेत्यभिप्रायेण स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वोक्तिः । वरणविवरणयोः कर्तुः तत्कर्मणो वरणीयात् आर्थी प्राकरणिकी व्यावृत्तिः **परेणे**ति दर्शिता ।

एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य । अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—* तमेव विदित्वाति मृत्युमेति * तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । * नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ * पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । इति ।

ननु * शेमुषी भक्तिरूपेति पुराणादिप्रसिद्धं भक्तेरुपायत्वं प्रक्रान्तम् । * ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमित्यत्र आदिशब्देन भक्तिशब्दोऽपि विवक्षितः, उपात्तासु श्रुतिषु तु न तद्धीरस्ति ; अतः कथमविरोधस्तत्राह—**एवंरूपे**ति । उक्तशृङ्खलाक्रमेण विशेषितेत्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रमेतदित्यत्राह—**उपासने**ति । ध्रुवानुस्मृतेः प्रीतिरूपत्वेन उपासनशब्दवाच्यतया च विशेषणात्, * स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयत इति तल्लक्षणानुरोधात्, * सेवा भक्तिरुपास्तिरिति पर्यायपाठात् शब्दभेदेऽप्यैकार्थ्यसिद्धौ विधेयभेदाभावान्न विरोधप्रसङ्ग इति भावः । वेदनादिशब्दानां भक्तिपर्यवसायित्वमुपबृंहणोपबृंहणीययोः मिथः प्रतिक्षेपकत्वप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरेण दृढीकृतमित्याह—**अत** इति । इदं फलरूपहेतुपरम् ; वेदनोपासनादिशब्दैर्भक्तेरेवोक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा श्रुतीनामिव श्रुतिस्मृत्योरपि मिथो विरोधस्स्यादित्यभिप्रायवानेवकारः । **एवम्**—श्रुतौ वेदनव्यतिरिक्तः, स्मृतौ तु भक्तिव्यतिरिक्तश्चरमोपायो नास्तीत्युक्तप्रकारेणेति यावत् ।

ननु, * तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीति श्वेताश्वतरवाक्यं शिवादिशब्दसमभिव्याहाराद्रुद्रविषयम् ; * तमेवं विद्वानिति तु महापुरुषविषयम् ; तत्र चात्र च * नान्यः पन्था अयनायेत्याम्नातम्; अतो मिथो व्याघात इति मन्दशङ्कापनुत्त्यै तदुभयवाक्योपादानम् । अयं भावः—* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्याद्यैः पूर्ववाक्यैः * महान् प्रभुर्वै

पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तक:, * सहस्रशीर्षा पुरुष: इत्याद्यैरुत्तरवाक्यैश्च सत्त्वप्रवर्तकस्यानन्यपरपुरुषसूक्तोदितस्य महापुरुषस्य शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञया शिवमहेश्वरादिशब्दानां तत्परत्वावश्यंभावेन ऐन्द्रीन्यायेन रूढिपरित्यागस्य न्याय्यत्वात्, * सर्वश्शर्वश्शिव: स्थाणुरिति भगवन्नामपाठात्, शिवशब्दस्य च मङ्गल्यादौ रूढत्वात्, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यात्रोक्तरीत्या नैष्फल्यात्, अनन्यथासिद्धनारायणानुवाकसौबालमहोपनिषदादिप्राबल्यात् * शाश्वतं शिवमच्युतमितिवन्महापुरुषविषयत्वावश्यंभावात्, * तस्मात्सर्वगतश्शिव: इत्यस्यारम्भे * सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशय: इति सहस्रशीर्षत्वादिप्रत्यभिज्ञानात्, * सर्वव्यापी च भगवानिति भगवच्छब्दस्य महापुरुषरूढत्वस्थापनात्, निगमनस्य प्रस्तुतशेषतया तदविरोधेन नेयत्वाच्च विगीतं पुरुषसूक्तोक्तविषयमेवेति। अत्र *नाहमित्यादे: वेदतप:प्रभृतीनां साक्षादुपायत्वाभावे तात्पर्यमिति न तद्विरोध:। * भक्त्या त्वनन्यया इत्यादेश्च पर्वभेदवत्तैव भक्तिरूपज्ञानेन ज्ञानान्तरादे: साध्यत्वे तात्पर्यान्नात्माश्रयादिप्रसङ्ग:। * पुरुष: स पर: इत्याद्युपादानस्य न पूर्वेण कृतकरत्वम्; तदप्रतिपन्नख्यापनात्। अयं खल्विहाभिप्राय:—* तमेवं विद्वानित्यत्र * आदित्यवर्णं तमस: परस्तादिति यत्पूर्ववाक्ये श्रुतं तदेव * अणोरणीयांसमनुस्मरेद्य: इत्यारभ्य अचिन्त्यरूपत्वादित्यवर्णत्वोक्त्या प्रत्यभिज्ञापितम्। *धाता पुरस्तादित्युक्तं च * सर्वस्य धातारमिति दर्शितम्। तत्र श्रुतौ विदिनोक्तमिहानुस्मरतिना विवृतम्। * भक्त्या युक्त इति चानन्तरं विशेष्यते। अतो भक्तिरूपा ध्रुवानुस्मृति: श्रुतौ विदिना विधीयत इति गम्यते। यद्यप्यत्र यद्वृत्तावृत्तिवशात् पुरुषार्थान्तरसाधनविषयत्वमेव युक्तम्; तथाऽपि समानन्यायतया मोक्षार्थविदेरपि भक्तिविश्रमसिद्धिस्स्वीकार्या। तत्रैव च * पुरुषस्स पर: इत्यादिना मोक्षार्थश्रौतविदेरपि तद्विशेषपरत्वं व्यञ्जयति। * यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिसम्पुटनिगूढं चात्रोद्घाटितम्। अत्र हि ज्ञानिनां प्राप्यान्तरवत्प्रापकान्तरमपि सविशेषणोक्त्या व्युदस्तम्। श्रुत्युक्तप्रत्यभिज्ञया प्राप्यैक्यवत् उपायैक्यमपि हि युक्तम्। अतो विदिस्थाने ध्यायत्युपासिवद्भजतिरप्यत्र विशेषकतया प्रयुक्त:।

पुंसूक्तभगवद्गीते प्रमाणतमसंमते। न मिथो बाधमर्हेतां नैकार्थ्ये स्मृत्यनादर:॥ ३१५॥

ननु * भक्त्या मामभिजानातीत्यादौ भक्तिसाध्येन ज्ञानेन परप्राप्तिर्गीता; मैवम्, तत्रापि * ततो मां विशते इति भक्तेरेव प्राप्तिहेतुत्वेन परामर्शात्; अन्यथा * तत: इत्यस्य नैरर्थ्यात्। अतो * भक्त्या प्रवेष्टुमित्युक्त्यैकार्थ्यम्॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृते: साधनानि यज्ञादिकर्माणीति * यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यभिधास्यते। यद्यपि * विविदिषन्तीति यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते; तथाऽपि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्य आप्रयाणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि। वक्ष्यति च — * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्, * अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्, * सहकारित्वेन चेत्यादिषु।

ननु उपात्तश्रुतिस्मृतिस्वारस्यात् वेदानुवचनयज्ञादिनिरपेक्षा भक्तिरेव मुक्तिसाधनमस्तु; ततश्च न कर्मविचारवृत्तत्वं सिध्येदित्यत्राह— **एवंरूपाया** इति। सुकृतसापेक्षध्यानादिसक्त्यन्तपर्वविशेषवत्तया श्रुतिस्मृतिसूत्रवाक्यसिद्धाया

इत्यर्थः । श्रुतिसूत्रयोः विविदिषाविषयत्वं प्रकरणतोऽर्थतश्च प्रत्यूढमित्यभिप्रायेण **ध्रुवानुस्मृतेः** इत्युक्तम् । **अभिधास्यते**—सूत्रकृता; अस्माभिश्च समर्थयिष्यत इति भावः । **विविदिषन्तीत्यस्य** सन्निधौ * मनसैवानुद्रष्टव्यमिति विशदवेदनं विहितम् ; * एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति स्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्र विध्यन्तराकाङ्क्षा ; न तु तदुभयरहिताया विविदिषायाः । विविदिषासाधनत्वेन विधानं च दुर्वचम् । न हि * यागेन स्वर्गं जिगमिषतीत्युक्ते यागस्य जिगमिषासाधनत्वं स्यात् ; इह च वेदनेच्छाविरहे विविदिषाकामत्वस्यासिद्धिः, तत्संभवे तदुपायानपेक्षणं, वेदनेच्छया च विविदिषाकामना, तया यज्ञाद्यनुष्ठानं, तेन विविदिषोत्पत्तिरिति चक्रकं स्यात् । अत्र पर्वसङ्कोचेन आत्माश्रयम्, अन्योन्याश्रयं च केचिदूचुः । न चात्राज्ञातसुकृतनीतिः ; सावधानकृच्छ्रसाध्यत्वाद्यज्ञादेः । अतः * असिना जिघांसतीत्यादिष्विवानुपपत्त्या नेच्छासाधनत्वेनान्वयः ।

साध्येच्छया विना क्वापि साधनेच्छा न सिध्यति । अतो विविदिषार्थत्वायोगाद्विद्यर्थता त्विह ॥ ३१६

अपवर्गाभिलाषात्तत्साधनेच्छाऽपि सिध्यति । अतो वेदनकामस्य युक्तं तत्साधने विधिः ॥ ३१७ ॥

भक्तिरत्र फलत्वेन प्रकृत्या परिमृश्यते । अधिकारतया ख्याप्या तदिच्छा प्रत्ययेन तु ॥ ३१८ ॥

ननु अदृष्टस्य सांसारिकसर्वकार्यहेतुत्वमेवैष्टव्यम् ; अन्यथा विषमसुखदुःखादिहेतुभूतविचित्रेच्छोत्पत्तेः कदाचित्तदनुत्पत्तेश्चायोगात् । अत इच्छामात्रस्य साध्यत्वे वेदनेच्छाया अपि तथात्वात्तत्खण्डनं सर्वतन्त्रविरुद्धं स्यात् । अत्रैवं प्रत्युक्तं **श्रुतप्रकाशिकायाम्**— * भोगादृष्टोद्बोधितपूर्ववासनासचिवात् विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेरिति ।

भोगार्थेन ह्यदृष्टेन पुंभिरप्रार्थितान्यपि । अन्तरस्थानि कार्याणि स्युः फलप्रदबुद्धितः ॥ ३१९ ॥

तदिह भक्तिरूपब्रह्मवेदनकामः शान्त्यादिसहितैः यज्ञादिभिः तद्भावयेदिति प्रयोगविधिः । ननु भक्त्यर्थोपायविधावपि त्वदुक्तचक्रकादिप्रसङ्गस्स्यात् । न स्यात्— भक्तेरुपचयम् अनुवृत्तिं चापेक्ष्य तद्विधानात् ; **एवं** वेदनसाधनविधावपि न विरोधः ; सामान्यतो विदितेऽपि विशेषतो बुभुत्सया प्रवृत्तेः । न च विशेषेऽपि विदिताविदितविकल्पानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तत्रापि बुभुत्साप्रश्नादिघटिते वादादौ प्रवृत्तेः; अन्यथा पामरपरीक्षकविरोधात् । अथैवमुत्पन्नविविदिषस्य तदनुवृत्तिकामनया तदुपायविधिरित्युच्येत ; तत्रापि फलवैषम्याभावात् तदन्वारोहात् परोक्तवेदनस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । स्वोक्तवह्वाकारविशिष्टवेदनेच्छानुवृत्त्यै यावज्जीवं कर्मणोऽनुष्ठेयत्वमाह— **यद्यपीति** । परोक्तविविदिषामात्रसाधनत्वे त्वन्वारोह इति पक्षे तु विविदिषानुवृत्त्या प्रत्युत्तरं कथंचिन्नेयम् । **तस्यैव**— विविदिषागोचरस्यैव । न ह्येतद्वेदनं यागादिवत् अपूर्वादिवद्वा सकृदुत्पन्नं सान्तरं वा साधनमित्यभिप्रायेण **ध्यानरूपत्वोक्तिः** । **अहरहरित्यादिकं** निरन्तरस्याप्येकाहसाध्यत्वं दर्शपूर्णमासादिवद्दिवसान्तरितसाध्यत्वं च व्यवच्छिनत्ति । आप्रयाणादनुवृत्तिवचनं संवत्सराद्यवधिकप्रतिदिनकर्तव्यत्वव्युदासार्थम् । **अभ्यासाधेयातिशयस्येत्यनेन** दृष्टोपकारश्चास्तीति व्यज्यते । **तदुत्पत्तये**— अनुवृत्तेरिष्टतया यज्ञादिसाध्यत्वेनाभिमतविविदिषोत्पत्तय इत्यर्थः । **सर्वाणीत्येतद्यथार्हं** विभाज्यम् । **यावज्जीवमित्यनेन** जन्मान्तरशतेत्यादेः प्रागुक्तस्योपालम्भः । विविदिषायां जातायामपि मध्ये कर्मणां त्यागो न युक्तः ; विविदिषाविच्छेदे वेदनविच्छेदप्रसङ्गात् । न हि सकृदुत्पन्नया विविदिषया वेदनानुवृत्तिः सिध्येत् ; सकृद्बुभुक्षयेव भोजनानुवृत्तिः । प्राचीनसुकृतभूम्नाऽनुवृत्तिसंभवेऽपि पाक्षिकविघ्नशान्त्यै प्रवर्तितव्यमिति भावः । पूर्वं वेदनस्य ध्यानोपासनादिरूपत्वे सूत्रं

दर्शितम्; अथ अहरहराप्रयाणादनुवर्तनीयत्वे तद्वदेव तदङ्गकर्मानुवृत्तौ च सूत्राणि सन्तीत्याह— **वक्ष्यति चेति** । सूत्रैरेव तत्तद्विषयवाक्यान्यपि सूच्यन्ते । एतेन स्वोक्तानभ्युपगमे सूत्रादिविरोधो दृढीकृतः । * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टमित्यनेनैव कर्मणो यावदायुरनुष्ठेयत्वं सिद्धम्; * स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषमिति वाक्यस्य दृष्टमित्यनेन विवक्षितत्वात् तत्र च * कुटुम्बे शुचौ देशे इत्याद्युक्तधर्मानुवृत्तेः * एवं वर्तयन्नित्यत्रानूदितत्वात् । * यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नियतस्यापि विद्याङ्गत्वज्ञापनाय * अग्निहोत्रादिसूत्रोपादानम् । * विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीत्याश्रमाङ्गतयोक्तस्य कथं विद्यार्थत्वमित्यत्र विनियोगपृथक्त्वव्यञ्जनाय * सहकारित्वेन चेति सूत्रग्रहणम् । आदिशब्देन * सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गादिति कर्मणां विद्याश्रमाङ्गत्वे तन्त्रानुष्ठानसूचकसूत्रसंग्रहः ।

वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह— * तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चेति । विवेकादीनां स्वरूपं चाह— * जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात् कायशुद्धिर्विवेक इति । अत्र निर्वचनम्— * आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति । * विमोकः कामानभिष्वङ्ग इति । * शान्त उपासीतेति निर्वचनम् । * आरंबणसंशीलनं पुनःपुनरभ्यास इति । निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण— * सदा तद्भावभावितः इति । * पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रियेति; निर्वचनम्— * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः, * तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति च । * सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानीति । निर्वचनम्— * सत्येन लभ्यः, * तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोक इत्यादि । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसाद इति । * तद्विपर्ययोऽनवसादः । निर्वचनम् — * नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति । * तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्ष इति । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः; अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि * शान्तो दान्त इति । एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति ।

अथ * विरोधादप्रमाणत्वात् इत्यादि पूर्वपक्षहेतून् सूत्रकाराभिप्रायविदां वचसाऽपि परिहरति—**वाक्येति** । एवकारेण शमादेः यज्ञादेश्च विरोधाभावः स्वोक्तसंवादश्च ख्याप्यते । अथ वा न साधनचतुष्टयेन, न च विवेकादिष्वन्यतमेन, कर्ममात्रेण, शमादिमात्रेण चेत्यर्थः ।

निषिद्धकाम्यव्यर्थेभ्यो निवृत्तस्य शमादिभिः । स्वाश्रमोचितविद्याङ्गप्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३२० ॥

अविरोधेन संभूय साधनत्वव्यक्त्यै वाक्यमुपादत्ते— **तल्लब्धिरिति** । अत्र तच्छब्दार्थो ध्रुवानुस्मृतेः इत्यनेन दर्शितः । * उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिरिति तत्र प्रकृतं हि परामृश्यते । विवेकादीनां सप्तानामेकस्मिन्

कार्येऽन्योन्यसापेक्षत्वरूपेणेतरेतरयोगेन समप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणामाश्रमभेदेन व्यवस्था शक्येत्यपि कतिपयशङ्का च व्युदस्ता। **संभवात्**—एकत्र योग्यतया विरोधप्रसङ्गाभावात्। **निर्वचनात्**—अतीन्द्रियेऽर्थे निश्चायकमानतया निष्कृष्टाद्वचनात्, युक्तिसहितादागमादिति यावत्। इह विद्यायाः कर्मजन्यत्वसिद्ध्यर्थतयोपात्ताः के विवेकादयः कथं च तेषामविरोध इत्यत्र वाक्यकारेणैव व्याख्यातत्वमाह— **विवेकादीनामिति**। **स्वरूपं च** उद्दिष्टानां मिथो व्यावर्तकरूपं चेत्यर्थः। **जातिदुष्टम्**—लशुनादि। **आश्रयदुष्टम्**—शूद्रान्नादि। **निमित्तदुष्टम्**—केशाद्युपहतम्। तादृशदोषराहित्येनाशुद्धेभ्यो विभक्तादन्नात् सेन्द्रियस्य देहस्य रजस्तमोभिभवरहितसत्त्वोन्मेषापादनेन शुद्धितः पृथक्करणं विवेक इति प्रदर्शकं वाक्यमाह— **जातीति**। **अत्र निर्वचनमिति** भाष्योक्तिः। **आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति** निर्वचने सत्त्वमन्तःकरणं सत्त्वगुणो वा। तस्य शोधनीयसर्वोपलक्षणतया वाक्ये कायोक्तिः; साऽपि करणवर्गोपलक्षिका। * आयुस्सत्त्व इत्यादिभिः शुद्धाशुद्धाहारश्च गीतः। विमोकशब्दस्यात्र * कामः क्रोधस्तथा लोभ इत्याद्युक्तत्याज्यवर्गानुपश्लेषपरतया **कामानभिष्वङ्ग** इति मूलघातोक्तिरित्यभिप्रायः। कामोऽत्र तीव्रतमसङ्गजन्यः; * सङ्गात् संजायते काम इत्युक्तेः। तेनाभिष्वङ्गोऽनुवृत्तदृढग्रहणम्; तदभावे * कामात् क्रोधोऽभिजायत इत्याद्युक्तपरंपरानिवृत्तिः। * शान्त उपासीतेत्यत्र शान्तशब्दः करणव्यापारनिवृत्तिमुखेन कामादिराहित्यपरः। **आरंबणम्**—योगमारुरुक्षोः चित्तालम्बनं शुभाश्रयरूपम्। विवरणे तु * ज्ञानालंबनमुपास्यमित्युक्तम्। तस्य संशीलनम् अनुकूलतया शीलनम्। पुनः पुनरित्येतदङ्गप्रकरणात् * व्याप्तेनापि मनसेत्यादिस्मृत्या चोत्थानकाले योज्यम्। अत एव नात्माश्रयशङ्का। इदं च योगानुगुणवासनाप्रचयार्थं कषायापाकरणार्थं च। * बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरिति श्रौतनिर्वचनस्यास्पष्टार्थतया तदुपबृंहणं दर्शितमित्यभिप्रायेण स्मार्तोक्तिः। अत्र **भाष्यकारो** ब्रह्मनन्दिवाक्यव्याख्याता **द्रमिडाचार्यः**। तेनान्येषु श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु स्मृतिः। अथ वाऽन्यत्र वाक्यकारेणैव श्रुतिरुदाहृता, अत्र तु भाष्यकारेणैव स्मृतिरिति। यद्यपि * यं यं वाऽपि स्मरन्निति प्रक्रमात् सदेत्यादिकं सामान्यम्; तथाऽपि * तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर इत्युत्तरवाक्यानुसारेण प्रकृतार्थत्वात्तद्ग्रहः। पञ्चमहायज्ञोपादानं * गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति स्मृतिसूचनार्थम्। आदिशब्देनाश्रमान्तरधर्माणामपि संग्रहः। यद्यपि काम्ये सकलाङ्गोपसंहारः प्राप्तः; तथाऽपि अत्र वचनाद्यथाशक्त्यनुष्ठानं पर्याप्तमित्यभिप्रायेण **शक्तित** इत्युक्तम्। * तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिमिति हि स्मर्यते। * क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यत्र सम्प्रयोगाभावेन कर्मणां विद्यान्वयस्फौट्यात् * विविदिषन्तीत्येतदपि नियमितम्। इदं च वाक्यं क्रियाया अङ्गत्वेन विद्यापौष्कल्यहेतुत्वपरम्; न तु निष्क्रियब्रह्मवित्सद्भावसूचकम्, यावज्जीवं क्रियानुवृत्तेरुक्तत्वात्। मत्वर्थीयस्य भूमपरतया विधुरादिब्रह्मविद्यावृत्तिपरं वा। तेषां हि वर्णधर्ममात्रयोगित्वादवरत्वम् * अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति सूत्रसिद्धम्। अत्र * मन्त्रेषु कर्माणीत्यारभ्य * तान्याचरत नियतं सत्यकामा इति श्रुतिरप्यनुसन्धेया। क्रियाशब्दस्य चित्तसमाधानादिमात्रपरत्वव्यावृत्त्यै * तमेतमित्याद्युपात्तम्। **अनाशकेन**—अनशनेन। अत्र गोबलीवर्दनयात्तपश्शब्दसङ्कोचः। यद्वा नाशकादन्येनेति; यज्ञाद्यपि भोगार्थं चेत् संसारात्मकनाशप्रदमेव श्रुत्यादिसिद्धम्। भूतहितं यथार्थं च वाक्यं सत्यम्। आर्जवम्—करणत्रयस्यैकरूप्यम्। दया—स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराचिकीर्षा। दानम्—न्यायसिद्धद्रव्यस्य यथाविधि पात्रसात्करणम्। तेन लोभनिवृत्तिर्व्यज्यते। * दैप् शोधने इति धातौ स्वपक्षादिशोधनं वा। * दो अवखण्डने इत्यत्र पराहङ्कारखण्डनं वा, * निगृह्णीयाद्यथाशक्ति देवतागुरु-

निन्दकानिति स्मृतेः * न विगृह्य कथां कुर्यादित्यस्य कामकारविषयत्वात् । अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनमत्राहिंसा ; * अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति स्थापनात् । अभिध्या—परप्रतिकूलचिन्ता ; अभिचारादौ ह्यभिः प्रातिकूल्यार्थः, परकृतद्रोहे निरन्तरस्मृतिर्वा, वितथाभिनिवेशो वा, परस्वे ग्राह्यत्वधीर्वा ; तन्निवृत्तिरनभिध्या । एवं कतिपयोपादानमार्जवदयादिसहपठितानामन्येषामप्युपलक्षणम् । **इत्यादी**त्यनेन * अमानित्वमदम्भित्वं * दया सर्वेषु भूतेषु, क्षान्तिरनसूया इत्यादेः संग्रहः । अनवसादः अर्थात् सिध्येदिति कृत्वा सहेतुकं तत्प्रतियोगिस्वरूपविषयं वाक्यमुपादत्ते—**देश** इति । शोकनिमित्तं वस्तु **शोकवस्तु ;** शोचत्यनेनेति करणव्युत्पत्त्या वा शोकशब्दः । आदिशब्दो भीतिहेतुपरः, भूतभाव्यनिष्टगोचरधीरूपे दुःखे शोकभये । **वैगुण्यात् अनुस्मृते**श्चेत्यनयोर्मनसोऽभास्वरत्वमित्यनेनान्वयः । अभास्वरत्वम्—भास्वरत्वाभावः तद्विरोधि वा । तज्जनितं तदभास्वरत्वम् । तत्स्वरूपाभिव्यक्त्यै तद्विवरणवाक्यस्याकाङ्क्षायां मध्ये * तज्जं दैन्यमिति वाक्यान्तरम् । तस्यां जातं तस्मिन्मनसि वा जातमभास्वरत्वं दैन्यम्, उपयुक्तप्रकाशनाशक्तत्वमित्यर्थः । यद्वा मनसो यदभास्वरत्वं, यच्च तज्जं दैन्यं तदुभयमवसाद इति योज्यम् । **तज्जम्**—तादृशदयाविशेषाज्जातमित्यर्थः । अस्ति हि पुंसां परदुःखदुःखित्वादि भास्वरत्वविरोधि मनसो दैन्यम्, तज्जं च शोकादिकमिति वा नेयम् । भास्वरत्वमिह प्रकाशकत्वम् ; तदभावः । * तज्जं च दैन्यमवसाद इत्यत्र * तद्विपर्ययोऽनवसाद इति वाक्यशेषो भाष्योक्तः, वाक्ये तु शिष्याणामूहशक्तिसंपत्त्यै तदनुक्तिः । **बलहीनेन**— * समदुःखसुखं धीरमित्युक्तमनोबलरहितेनेत्यर्थः । **तद्विपर्ययजा**— देशादिगुणैर्भूतभाविसुखहेतुधिया बन्धुसुखेन च जातेत्यर्थः । उद्धर्षोक्तावपि पूर्ववत्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इति ऊह्यत्वाद्वाक्यानुक्तं भाष्ये दर्शितम् । * यदृच्छालाभसंतुष्टः, * संतुष्टः सततं योगी, * स्वाध्यायशौचसंतोष इत्यादिविरोधमाशङ्क्याह— **अतिसन्तोष** इति । असंतोषवदतिसंतोषोऽपि विषयान्तरेष्वपि प्रवर्तकतया विरोधीत्यर्थः । इदं चोद्धर्ष इत्युपसर्गेण सूचितम् । * ऐश्वर्यमदमत्तो हीत्यादिषु तत्तद्वृत्तान्तेषु चास्य विरोधित्वं प्रसिद्धम् । **निर्वचनमपी**त्यत्रापिशब्दस्संभवसमुच्चयार्थः पूर्वनिर्वचनेष्वपि भाव्यः । प्रकृतं कर्मणामुपयोगं निवृत्त्यंशेन तेषामविरोधेन निवेशनं च सूत्रवाक्याभिप्रेतन्यायसमाहारसिद्धं निगमयति—**एवमिति** । एवकारेण परानिष्टत्वं द्योत्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तदिह कर्मणः अनुपयोगविरोधप्रमाणाभावा निरस्ताः ।

तथा च श्रुत्यन्तरम्— ❀ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति । अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म । अविद्यया—कर्मणा, मृत्युं—ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म, तीर्त्वा—अपोह्य, विद्यया—ज्ञानेन, अमृतं—ब्रह्म, अश्नुते—प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अथ मृषावादिना समुच्चयवादिभ्यां चान्यथा व्याख्याता श्रुतिरस्मदुक्तप्रकारमेव व्यनक्तीत्याह— **तथेति** । चोऽवधारणे । श्रुत्यन्तरं च तथेति वाऽन्वयः । **अन्तरशब्दः** सन्प्रत्ययरहितत्वेन स्फुटार्थत्वादङ्गानामङ्गिनिष्पादने द्वारप्रदर्शनात् कर्मणां विद्यन्तानां कण्ठोक्तवेदनकरणकफलभावनानिष्ठतया परमपुरुषार्थविश्रान्तिबोधनाच्च प्रागुक्तवाक्याद्विशेषं व्यनक्ति । **विद्यां चे**त्यादेः परविद्यां तदङ्गभूतां कर्मरूपाविद्यां चानुष्ठेयत्वेन शास्त्रतो यो वेत्तीत्यर्थः । चकारा-

वत्तोक्तसमुच्चयार्थौ । तयोरनुक्तद्योतकत्वे तु तत्तदितिकर्तव्यताविशेषयोरेव विद्याफलयोर्निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम् । **उभयं सहे**त्यलाञ्छितया तृतीयाध्याये साधयिष्यमाणयोरनुष्ठेययोर्बुद्ध्यारोहणे साहित्यमभिप्रेतम्; न तु समकालतयोपादेयत्वे । वेद्यत्वे हि सहभाव उच्यते; न तु सहिततया वेदनम् । न ह्युत्पत्तिदशायां विरोधिनिरासदशायां च विद्याकर्मणोः सहत्वसंभवः । अत्र * अन्धं तमः प्रविशन्तीत्यादिना * ततो भूय इव ते तमः इत्यादिना च प्रत्येकनिन्दापरत्वम् । चकारः सहशब्दश्च समसमुच्चयस्थापकाविति न भ्रमितव्यम्, तेषामन्यथासिद्धत्वात् । * य उ विद्यायाꣳ रता इति कर्मानादरेण विद्योत्पत्त्यर्थोत्साहवन्त इत्यर्थः । कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्निष्पद्यत एव; न तु तावन्मात्रेण मुक्तिः; विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विद्यैव न संभवति, कुतस्तरां मुक्तिरिति भूयश्शब्दाभिप्रायः । अविद्याशब्दस्यात्र कर्मविषयत्वं प्रकरणेन स्थापयति— **अत्रे**ति । न तु सर्वत्र; * अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, * क्षरं त्वविद्या, * अनात्मन्यात्मबुद्धिर्येत्यादिषु अर्थान्तरे प्रयोगात् । इह तु * आत्मन्येवानुपश्यति, * कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिना विद्या तदङ्गं कर्म च प्रकृतम्; तदेवात्राविद्याशब्देन विद्योपयोगज्ञापनार्थमनूदितम् । परव्याख्यायां व्याख्यातौ संशयविपर्ययौ छेत्तुं पदार्थवाक्यार्थौ स्पष्टयति— **अविद्यये**ति । पापस्यानर्थहेतुतया अवयवशक्त्या गौण्या वा मृत्युशब्दबोध्यत्वाय, यज्ञादेर्विविदिषोत्पत्तिविरोधिनिवर्तकत्वव्युदासाय, चोदितज्ञाननिवर्त्यतया श्रुतिस्मृतिशतसिद्धप्राप्तिविरोधिव्यावृत्त्यै च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वोक्तिः । यादवप्रकाशीयनिर्वाहोऽप्येतेन निरस्तः । यद्यत्र मृत्युतरणं मुक्तिरेव, कथं विद्ययाऽन्यत्साध्यं स्यात् । क्त्वाश्रुतिश्च न घटते; स्वापेक्षया स्वस्य पूर्वत्वायोगात् ।

धीसङ्कोचनिवृत्तिश्चेदविद्याख्येन कर्मणा । धीविकासोऽपि सैवेति न साध्यान्तरसंभवः ॥ ३२१ ॥
प्रतिबन्धनिरासश्च साध्यते चेदविद्यया । अमृताप्तिः स्वतस्सिध्येन्नादृष्टान्तरकाङ्क्षिणी ॥ ३२२ ॥
स्वतः स्वानुभवाधानप्रवणः प्राणिनां प्रभुः । प्रशान्तप्रतिबन्धानां निरपेक्षं हि कारणम् ॥ ३२३ ॥

मृत्युशब्दस्य साधारण्यसंभवेऽपि * तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीत्यादिस्पष्टार्थबहुश्रुतिस्मृतिबलेन विद्यानिवर्त्यप्राप्तिविरोधिविषयत्वासंभवात्, तत्र च * नान्यः पन्था इति साधनान्तरप्रतिषेधेन कर्मणो विमुक्तिसाधनत्वेन समुच्चेतव्यत्वायोगात्, कर्मणः श्रुत्यादिभिरेव विद्यासाधनत्वस्थापनादिहोपायविरोधिनि कर्मण्येव वृत्तिः । विद्याया इव कर्मणः उत्तराघविरोधित्वाभावात् प्राचीनग्रहणम् । तीर्त्वेत्यस्य स्वरसार्थं त्यक्त्वा प्राप्य स्थित इति **परोक्तं** क्लिष्टत्वादध्याहाराच्चायुक्तम् । यज्ञादिसत्कर्मणां विविदिषाविरोधितया मृत्युशब्दवाच्यं कर्म तीर्त्वेति गमनिकाऽपि विविदिषार्थविनियोगप्रतिषेधात्प्रत्युक्ता । * एतं सेतुमित्यादिषु गत्यभावात्तरतेः प्राप्तिवचनत्वमित्यभिप्रायेण **अपोह्ये**त्युक्तम् । विद्याशब्दस्य शास्त्रादिष्वपि प्रयोगादिह प्रकृतब्रह्मवेदनविषयत्वं व्यनक्ति—**ज्ञानेने**ति । * एतदमृतम्, * एतदभयम्, * एतद्ब्रह्म, * ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्यनुसारेणाह— **अमृतं ब्रह्मे**ति । ननु पूर्वम् * अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति परोक्तमभ्युपगतम्; इह तु * ब्रह्मविदाप्नोतीत्युक्त्या अस्यां श्रुतौ साध्यान्तरं स्वीकृतमिति भाति; मैवम्, अविद्यानिवृत्तिशब्देन ज्ञानसङ्कोचनिवृत्तेः विवक्षितत्वेन भावान्तराभावनयेन सैव ब्रह्मप्राप्तिरिति समानार्थत्वात् । मोक्षशब्दस्वारस्यानुरोधात् * अविद्या कर्मसंज्ञेत्युक्तबन्धककर्मनिवृत्तिविवक्षायां तु तावन्मात्रमेवोपासनसाध्यम् । धीसङ्कोचहेतुनिवृत्तौ सेतुभङ्गस्रोतःप्रवृत्तिनीत्या तादृशेश्वरसंकल्पेन स्वतः प्राप्तो धीविकासः । अतः * विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ विद्यातः सिद्धायां स्वतस्सेत्स्यन्ती ब्रह्मानुभूतिरुच्यत इति न पूर्वापरविरोधः । ब्रह्मप्राप्तेश्च परम-

पुरुषार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्युपायस्य काम्यवर्गात्पृथगेव व्यपदेशः ।

प्राप्तितत्साधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तकाः । निवृत्तिधर्माः सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिताः ॥ ३२४

अत्र करणविभक्त्यन्तकर्मज्ञानशब्दाभ्यां * कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः, * कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्पष्टार्थोपबृंहणार्थः सूच्यते । तेन च मृत्युशब्दस्यात्रोपायविरोधिविषयत्वं वेदानुवचनादीनां * विविदिषन्तीत्यत्र प्रकृत्यर्थेनान्वयः समुच्चयवादनिरासश्च सिध्येत् । कषायस्य पापस्य तज्जन्यरागादेर्वा । पक्तिः, पच्यतेऽनेनेति पाकनिमित्तम्, गम्यतेऽनेनेति गतिः । ततो ज्ञानम्—न तु विविदिषा, नापि मुक्तिः । प्रवर्तते—उचितविषये प्रकृष्टवृत्तिमद्भवतीत्यर्थः ।

मृत्युतरणोपायतया प्रतीता अविद्या विद्येतरत् विहितं कर्मैव । यथोक्तम्—

*** इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ इति ।**

आस्तां प्रकरणम् । अस्मिन्नेव वाक्ये कर्मणां विद्याङ्गत्वे साधारणानामविद्यादिशब्दानामस्मदुक्तपदार्थनियमे च निर्बाधः स्वारस्यप्राप्तो वस्तुसामर्थ्यरूपो हेतुर्लक्ष्य इत्यभिप्रायेणाह—**मृत्युतरणे**ति । **प्रतीते**ति हेतुगर्भम् । **विद्येतरदि**त्येतत् अत्रत्याविद्याशब्दनिरुक्तिः । अब्राह्मणादिशब्दनयात्तदन्यवृत्तौ प्रकरणस्थासत्त्वविषयत्वं युक्तमित्यभिप्रायेण **विहितं कर्मे**त्युक्तम् । न त्वविहितं कर्म, नापि ब्रह्मज्ञानादिकमिति पदद्वयान्विताावधारणाभिप्रायः । एतेन * कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्र कर्मशब्दः साधारणोऽपि उचितविषये नियमितः ; न हि काम्यादिकं यावज्जीवमनुष्ठेयम् । उक्तश्रुतेरुपबृंहणेन स्वोक्तौ पदार्थवाक्यार्थौ स्थिरीकृतावित्याह—**यथोक्तमि**ति । **ज्ञानव्यपाश्रयः**—आगमोत्थज्ञाने प्रतिष्ठितः । **ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय**—विवेकादिजन्यां परविद्यां भक्तिरूपापन्नां निष्पाद्यत्वेनाभिसंधायेत्यर्थः । * आगमोत्थं विवेकाच्चेति प्रस्तुतं ज्ञानद्वयमेव ह्यत्र स्पष्टीकृतम् । अत एव मृत्युशब्दस्यात्र विविदिषाविरोधित्वं चायुक्तम् ; तस्याः साध्यत्वेनानुपादानात् । * ब्रह्मविद्यामधिष्ठायेत्यनेनैव विविदिषानिष्पत्तेरर्थसिद्धत्वाच्च । तर्तुं मृत्युमिति प्रयोजनवचनेन * तीर्त्वेत्यस्य प्राप्त्यर्थत्वशङ्का च निरस्ता । उपबृंहणीयश्रौतपदसूचकाविद्याशब्दोक्तमेव च यज्ञशब्देन व्यञ्जितम् । **यज्ञान् इयाज**—चकारेत्यर्थः ।

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण । पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम् * एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति श्रुत्याऽवगम्यते । रजस्तमसोर्यथार्थज्ञानावरणत्वम्, सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितम्— * सत्त्वात्संजायते ज्ञानमित्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरसनीयम् । तन्निरसनं चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्मेण । तथा च श्रुतिः— * धर्मेण पापमपनुदतीति ।

ननु धर्मेण पापस्यैवापनोद्यत्वं श्रुतम्, अत्रतु प्राचीनं कर्मेत्यविशेषेण पुण्यस्यापि तरणं कथं भाषितमित्यत्र वक्ष्यमाणश्रुतावपनोद्यतयोक्तं शोधयति— **ज्ञाने**ति। पुण्यस्य कथं धर्मापनोद्यत्वं, पापशब्दवाच्यत्वं चेत्यत्राह—**ब्रह्मे**ति। **उभयो**रिति विगीताविगीतसंवलितत्वोक्तिर्निदर्शनपरा। अत्र **अभिधेयत्वम्**— बोध्यत्वम्। * लक्षयेदिति विवरणोक्तिर्वैभवात्। अयं भावः—* स एव धर्मस्सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेदित्यादि स्मर्यते। अतः पुण्याभिसन्धिप्रसिद्धमपि मुमुक्षुदशायां पापायते।

मुमुक्षुत्वामुमुक्षुत्वदशाभेदेन कर्मणः। कर्मैकं पापपुण्यत्वे साध्यैक्येऽपि समश्नुते॥ ३२५॥

श्येनादेश्चोदितस्यैव द्वैरूप्यं द्विविधश्रुतेः। एकस्यैवैकदैवास्ति कालभेदे तु किं पुनः॥ ३२६॥

प्रकृष्टसुखरूपस्वर्गैकसाधनं पुण्यमपि ह्यन्तरायनिरयशब्दनिन्दितस्वफलसङ्गार्थसिद्ध्यै निरुपाधिकसुखरूपब्रह्मज्ञानं प्रतिरुणद्धि; अतः प्रवृत्तिधर्मस्य निवृत्तिधर्मेणापनोद्यत्वं युज्यते। पापलक्षणं च कर्तुरनिष्टफलसाधनत्वेन शास्त्रवेद्यत्वम्; * नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इति श्रुतौ च निगमनस्थस्य पाप्मशब्दस्य शोकादिषु लाक्षणिकत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोर्निमित्तसंभवान्मुख्यत्वमेव ग्राह्यम्। छत्रिन्यायेन सर्वत्र लक्षणावृत्त्यैक्यपक्षेऽपि तारतम्यमस्ति। न च सुकृतदुष्कृतशब्दयोरिव दुष्कृतपाप्मशब्दयोरिह गोबलीवर्दन्यायात् पाप्मशब्दस्य दुष्कृतविशेषपरत्वं शङ्क्यम्; उभयोरपि व्यापित्वेन हयतुरङ्गशब्दयोरिव तदयोगात्; सर्वशब्दविशेषणवैयर्थ्यं च। * अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इत्यनन्तरवाक्यं च प्रकृतसर्वहेयनिवृत्तिप्रख्यापने स्वरसम्। तदिह पूर्वापरपाप्मशब्दयोरसङ्कोचेन समानार्थत्वमेव युक्तम्। एवं सति पुण्यविशेषे पापशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् घटत इति। ननु रजस्तमसोर्ज्ञानविरोधित्वमिष्टम्; तत् किं पापेन सह समुच्चयतः, विकल्पतः, कारणान्तरेण वेति नियामकाभावात्पापस्य ज्ञानविरोधित्वं दुरवधारणम्; अतो दुःखसाधनत्वमेव तस्येत्यत्राह—**अस्ये**ति। शुद्धसत्त्वमिहाभिभूतरजस्तमस्कमुपयुक्तप्रकाशादिजनकं सत्त्वम्। ज्ञानोत्पत्तिदशायामपि पुंसां त्रैगुण्यानुवृत्त्या तदातनगुणान्तराभ्यां विशेषव्यक्त्यै विवृद्धिशब्दः। * कर्मवश्या गुणा इत्यादिभिः गुणानां तद्द्वारत्वसिद्धिः, पापस्य दुःखसाधनत्वं च नान्यव्यवच्छेदेनेति भावः। द्वयोरपि ज्ञानविरोधित्वे मानाभावे कथं द्वारद्वारित्वकल्पनमित्यत्र द्वारिणस्तावद्विरोधित्वे मानमाह—**पापस्ये**ति। * एष एवेत्यादिश्रुतौ न तावत् * अधो निनीषतीत्येतन्निरयादिनिनीषार्थम्; अत्रोन्निनीषायाः स्वर्गादिविषयत्वाभावात्। * यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषतीत्यत्र स्वर्गादिसर्वलोकेभ्यो ह्युन्नयनं स्वरसतः प्रतीयते। अतोऽपवर्गप्रापणप्रतिपक्षभूताधोनयनार्थमिहासाधुकर्म तत्साधनविरुद्धमेव स्यात्; तत्साधनं चात्र * मामुपास्स्वेत्यादिविहितम्। तस्य चोपक्रमे *यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति हिततमत्वमव्यवहितमोक्षोपायत्वं सिद्धम्। तदेवात्र सन्निधिबलात् साधारणेनापि साधुकर्मशब्देन गृह्यते। तत्कारयितृत्वं च * ददामि बुद्धियोगं तमित्यादिभिर्विशेषतोऽप्युक्तम्। * तस्य चोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन विरुद्धं कर्म भगवद्वैमुख्यापादनं कर्म; तत्सांमुख्येऽधोगतिप्रसङ्गाभावात्। असाधुकर्मणश्चाधोगतिनिदानत्वम् * तानहं द्विषतः क्रूरानित्यारभ्य * ततो यान्त्यधमां गतिमित्यन्तेन स्फुटीकृतम्। यद्वा साधुकर्मशब्द इह प्रस्तुतोपायाकाङ्क्षिताङ्गपरः। न चात्र कर्मण उन्नयनशब्दोदितमुक्त्युपायत्वम् अद्वारकम्; श्रुत्यादिभिस्सद्वारकत्वस्थापनात्। अतो विद्याङ्गकर्मप्रतिकोटिस्थमसाधुकर्मात्र विद्योत्पत्तिविरुद्धमेव। किं च साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वमिह न प्राचीनजीवकर्मनिरपेक्षम्; वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। न च वायूदकादिवत्

प्रेरकत्वम्; शास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसङ्गात्, बुद्धिप्रदानादिवचनविरोधाच्च। अतः * यमधो निनीषतीति यद्वृत्तेन कस्यचिदनुवादोऽधोनिनीषाहेतुभूतपापकारित्वं व्यनक्ति। पूर्वपापे चोत्तरपापारंभे ज्ञानलोपः तन्मूलविपरीतज्ञानं च द्वारम्। तथा चोपबृंहितम्— * यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति, * पापं प्रज्ञां नाशयतीत्यादिभिः। सर्वदेवेषु सर्वपापेषु च सामान्योक्तमपि प्रकृतेऽप्यकुण्ठितम्। विशेषतश्च गीयते— * क्षिपाम्यजस्रमित्यादि। अतः पापस्य ज्ञानोदयविरोधित्वं सिद्धम्। ननु श्रुतेन द्विविधेन पापेनैव ज्ञानं निरुध्यताम्, निवृत्तिधर्मेण चोत्पद्यताम्; अलमुभयत्र प्रकृतिगुणैर्द्वारीकृतैरित्यत्राह—**रज** इति। * सत्त्वस्येत्युपादानमिह रजस्तमसोर्व्यतिरेकव्याप्त्या च ज्ञानहेतुत्वनिश्चयार्थं साधुकर्मद्वारप्रदर्शनार्थं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वेत्युक्तस्थापनार्थं च। श्रुतिस्मृतिप्रमितान्यतरत्यागस्य सति गत्यन्तरे विकल्पस्य चायोगात् द्वारद्वारित्वमेवात्र युक्तमिति भावः। ननु * रजसो लोभ इत्यनेनान्यथाधीहेतुत्वमपि सिद्धम्, अप्राप्तविषयलोभस्य भ्रान्तिहेतुत्वात्; * यया धर्ममधर्मं चेत्यादिना तद्व्यक्तम्। * नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादिस्मृत्या कर्मफलभोगावसाने ज्ञानं साध्यतां, धर्मस्य च धृतिशब्दार्थसुखसाधनत्वमेव प्राप्तमिति शङ्कापनुत्त्यै निष्कृतिशास्त्रविनियोगपृथक्त्वाभ्यां सिद्धं निरास्यनिरासकस्वभावं निर्धारयन्नुक्तमर्थद्वयं निगमयति— **अत** इति। **निरसनीयम्**— अनन्तेषु पापेषु संतन्यमानेषु न कदाचिदपि भोगेन निश्शेषशान्त्यवसरः; अतश्शास्त्रोक्तनिष्कृत्यैव तन्निरासः कार्य इति भावः। तथाऽप्यपरिमितानां निष्कृतिरप्यशक्येत्यत्राह— **तदि**ति। * स्वल्पमप्यस्य धर्मस्येत्यादिन्यायेन फलान्तरसङ्गरहितनिवृत्तिधर्ममाहात्म्यात्तन्निवर्तनं शक्यमित्याशयः। * य उ चैनमेवं वेदेत्यादिषु शास्त्रार्थवेदने फलश्रुतिः प्रशंसार्था, परंपरया वा स्यात्, अधिकारिभेदेन वा। अतः अनुष्ठानं प्रधानम्; तत्परित्यागिनां तु कारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिप्रायेणोक्तम्— **अनुष्ठितेने**ति। उपात्तश्रुतिगतानामविद्यादिशब्दानां स्वेष्टार्थत्वं, पापस्य भोगेन विनाऽपि निवर्त्यत्वं च स्पष्टयन्तीं श्रुतिमुदाहरति— **तथे**ति। तत्र धर्मशब्दः प्रायश्चित्तमात्रविषयोऽप्यविशेषान्निवृत्तिधर्ममपि गृह्णाति, * विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिरित्यादिना ब्रह्मविद्यासन्निधानात्। सहपठितदानादिषु प्रतीतानि द्विषद्वशीकरणफलान्तराण्यपि ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्यनुगुणान्येव। अङ्गिफलं चात्र * भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानिति प्रस्फुटम्। अतोऽत्र निवृत्तिधर्मेण सांसारिकपुण्यपापयोः द्वयोरपि पापशब्दोक्तयोर्निवर्त्यत्वं सिध्येदिति।

तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाध[नभूतं]नं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम्। अतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या।

एतावता किमायातमित्यत्र तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमित्यनेनाभिप्रेतं कर्मसापेक्षत्वं निरूढमित्याह— **तदि**ति। **तत्**—उक्तश्रुतिस्मृतिसूत्रोपपत्तिसंप्रदायबलात्। **एवम्**— निष्कामकर्मणां ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धनिरासकत्वप्रकारेण। अस्त्वेवं विचार्यस्योपासनस्य स्वाङ्गकर्मापेक्षा। तद्विचारस्य कृत्स्नकर्मविचारापेक्षा कथमित्यत्र स्थापितमर्थं निगमनेन स्थिरयति—**अत** इति। मुक्तिसाधनविद्याया निवृत्तिधर्मनैरपेक्ष्यायोगात् इत्यर्थः। **अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानमित्य**नेन वृद्धव्यवहारेण व्रीह्यादिवत्कर्ममीमांसया यज्ञादिपदार्थानां सेतिकर्तव्यताकानां विशेषतो वेदितव्यतया विधिविनियोज्यस्वरूपापेक्षिणि विनियोगे नागृहीतविशेषणन्यायतः स्वाङ्गसाध्यस्य फलसाधनतया तत्स्वरूपान्वितस्यैव बुभुत्सितत्वम्,

अचिन्तितेऽप्युपासने कर्मणश्चिन्तयितुं शक्यत्वं च सूच्यते। विद्यानङ्गकर्मनिन्दया विद्याप्ररोचनं च तादृशकर्मज्ञानापेक्षमित्यभिप्रायेण **केवल** इत्यादिकमुक्तम्। **अवसेयम्**—साध्यमिति यावत्। **मीमांसा** अत्र विचारः। त्याज्योपादेयसहितोपासनशास्त्रार्थं विचारयतामवश्यंभाविनस्तदुभयस्वरूपनिश्चयस्य कर्ममीमांसासाध्यतया अत्र अपेक्षिता त्वदनिष्टावृत्तत्वेन वक्तुं युक्तेत्यभिप्रायेण **सैवेत्युक्तम्**। अन्ततः कर्मपरीक्षासापेक्षा तापत्रयवृत्ततोक्तिश्चानेन निरस्ता। साधनचतुष्टयस्य वा व्युदास एवकारेणोपक्षिप्यते।

अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्ते, फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरवबोधत्वात्। एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम्, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्तीयः।

न केवलमस्मदुक्तस्य युक्तत्वमात्रम्; त्वदुक्तस्य दोषोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणाह— **अपि चेति**। तत्रान्योन्याश्रयमुद्घाटयति— **नित्येति**। चस्त्वर्थो वर्तिष्यमाणस्य वृत्ततावैपरीत्यद्योतकः। **मीमांसा**शब्दोऽत्र भागद्वयार्थः; आत्मनित्यताद्युपादानात्। **श्रवण**शब्दश्च विचारपर्यन्तः। अयं भावः— किमत्र विवेकशब्देन निश्चयो विवक्षितः, आपातधीर्वा? नाद्यः, कृत्स्नमीमांसासाध्यस्य ब्रह्मविचारापेक्षया पूर्ववृत्तत्वायोगात्; आत्मनित्यत्वादिकं ब्रह्मकाण्डे हि निरूपयिष्यते। न द्वितीयः, तस्याः कर्मब्रह्मकाण्डसाधारणत्वेन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावस्य चोक्तत्वात्। न च सा फलान्तरवैराग्यादेर्हेतुः; उभयत्रामृतत्वाद्यापातधीसिद्धेः। न च कपिलकणादादितन्त्रैर्विवेकः; अध्ययनादिक्रमेण तदवसरनिरोधोक्तेः तेषु च बहुधा निःश्रेयसतत्साधनादौ विवेकवैपरीत्यस्य त्वयाऽपि संमतत्वात्। अत एव हि निरसिष्यन्ते। * नित्यं हि नास्ति जगतीत्याद्युपबृंहणं तु श्रुतिमनुरुध्यैव विवेकार्थं स्यात्। न तु स्वातन्त्र्येण; अन्यथा किं शारीरकेण? ततोऽन्यत्र संशयादिसंभवादिति चेत्, तर्हि तत्र न विवेकसिद्धिः। यत्त्वत्र वाचस्पतिनोक्तम्— * नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्माः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यारभ्य, * नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्थागोचरः। अनित्यत्वमसत्यत्वं, तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतम्; तथा चानास्थागोचर इति; यदृतं तन्नित्यं सुखं व्यवस्थाप्यते, तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति, तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत इति सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेक इति च। एतदपि मन्दम्— अनित्यस्याप्यबाधितत्वेन सत्यत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। न च नित्यं सुखमनुपादेयमिति धिया कर्मिणां कर्मविचारादौ प्रवृत्तिः; किं तु तस्य कर्मसाध्यत्वभ्रमाद्वा दौर्लभ्यबुद्ध्या वा। किंच नित्यत्वादिमात्रं नास्थागोचरत्वादिनिदानम्। पुरुषार्थतत्साधनत्वाभ्यामेव साऽऽस्था, तद्वैपरीत्याच्चानास्था। ते च नित्यानित्ये च यथार्हं स्याताम्। निरूपकस्यापि ह्यनित्यसुखत्यागः *अशक्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि चेति न्यायात्, अधिकसुखलाभतृष्ण्या वा स्यात्। तदभावे अत्यल्पमपि सुखमुपादीयते। नित्यमपि यदि दुःखात्मकमनुभयरूपं वा, कथमास्थार्हम्? प्रकृतस्य प्रकृष्टसुखत्वेन प्रतीतत्वादिति चेत्; तत्प्रतीतिस्तावन्न व्याप्त्या, अदृष्टेः। न च श्रुत्या, तन्मूलापातधियस्साधारण्यादिदौस्थ्यात् निश्चयस्य तु मिथस्संश्रयग्रस्तत्वात् तन्त्रान्तरस्मृत्योश्चा-

साधकत्वस्य दर्शितत्वात् । नित्यसुखसंभवमूलोपादित्सा च साधारणी । तन्त्रान्तरे तदसंभवश्च सुव्यक्तः । * आनन्दो ब्रह्मेत्यादिरमीमांसितकर्मब्रह्मभागैर्दुर्बोधः, प्रमाणाध्याये तर्कपादे च तन्निरासात् । तत एवालाद्यसूत्रेऽन्यत्र च नित्यफलासंभवः प्रकृतोपयोगात् प्रतिष्ठाप्यत इत्यपि दुर्वचम्, युष्माभिरेवं सूत्रवाक्यार्थानुक्तेश्च । अपि च नित्यसुखस्यात्र संभावनामात्रम् । स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वं च न शास्त्रान्तरेणानुमानेन वा सिध्येत्, ताभ्यामेव वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्, स्वर्गसुखमनित्यं सुखत्वादित्यादेरमृतत्वादिश्रुतिबाधात् । तदान्यपर्यस्य तन्निरूपणसापेक्षत्वात्; अन्यथा मुक्तसुखमनित्यं सुखत्वादित्यादेरपि प्रसक्तेः । तदप्रसक्तिश्च त्र्यन्तनिर्णयात्, स च तयेति मिथस्संश्रयः । अतः कर्मविचार एवात्रापेक्ष्यः । शमदमादीनां साधनत्वविवेकः तत्स्वरूपमात्रं वा वृत्तमित्युच्यते, न पूर्वः, तस्य * शमदमाद्युपेतः स्यादिति साधनलक्षणे निष्पाद्यत्वात् । नोत्तरः, तत्र श्रवणौपयिकावधानादिमात्ररूपाणां सर्वशास्त्रसाधारण्येन विशेषतोऽत्र वक्तुमयुक्तत्वात् । योगौपयिकानां तु बाह्यान्तःकरणनिरोधादिरूपाणां त्र्यन्तार्थश्रवणात् पूर्वमयुक्तेः, * तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इति ब्रह्मधीपूर्वकत्वोक्तेश्च । किं च नित्यानित्यविवेकादयः किं हेतुसाध्यरूपेण स्थिताः, अन्यथा वा ? आद्ये कर्मविचारोऽपि * परीक्ष्य लोकानित्यादिप्रकारेण मुमुक्षायाः परंपरया हेतुहेतुमद्भावात्सह पाठ्यः; अन्यथा मुमुक्षुत्वमेकमेव हि पाठ्यम्; किं चतुष्कग्रहणेन ? द्वितीयेऽप्यभ्युगमविरोधात् * विवेकाद्वैराग्यमित्यादिक्रमस्य परैर्व्याख्यातत्वादिति । अत्र **मीमांसाश्रवणमन्तरेणे**त्युक्तं विवृणोति— **फले**ति । कर्मभागे स्वर्गादिर्यागादिः प्रयाजादिः बुभुक्षुश्च फलादयः; ब्रह्मभागे तु मुक्त्युपास्तिशमादिमुमुक्षवः । एषां विशेषः पूर्वपक्षोक्ताद्व्यावृत्तं रूपं मिथो भेदश्च । नात्र फलकरणादिनिश्चयेन कर्मस्वरूपादिबोधोक्तौ साध्याविशेषः; पदार्थवाक्यार्थनीत्या तेषु तेष्वधिकरणेषु तत्तदवान्तरवाक्यार्थनिश्चयेन पश्चान्मिथस्संसृष्टविशिष्टमहावाक्यार्थबोधोक्तेः वैराग्यादिमूलभूतस्य नित्यानित्यविवेकस्य फलकरणादिनिश्चयान्तर्गतबोधनपरत्वाच्च । कर्मग्रहणमिहोपास्तेरप्युपलक्षकम् क्रियत इति वोभयसंग्रहः । उपासनेऽपि कर्मशब्दस्सूत्रेऽप्युक्तः—* प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति । तत्र च भाष्यम् * उपासनात्मके कर्मणीति । अन्यत्र च * यागादिकमुपासनात्मकं च कर्मेति । मानसकर्मोक्तिश्च स्मृत्यादिषु दृश्यते । कर्मशब्दस्यात्र ज्योतिष्टोमादिमात्रविषयत्वं मत्वा तत्स्थिरत्वास्थिरत्वेत्येतन्निरूपणप्रकारस्यानुकारः; न तु निश्चयप्रकारस्येति केचित् । अत्र वैधर्म्यव्यञ्जकेन व्यतिरेकेण भाष्यमाणस्यायं भावः— किं केन कथमित्याकाङ्क्षितफलाद्यंशत्रयनिश्चयमन्तरेण कथं त्र्यंशभावनात्मककर्मबोधः; कथं च जीवनादिविशेषिताधिकारान्वितस्वर्गादिपदार्थस्य देहान्तरदेशान्तरभोग्यत्वनिश्चयः ? तदभावे च कथं लोकायतसौगतगतिखण्डनगर्भपूर्वोत्तरदेहानुवृत्तात्माध्यवसायः ? आत्मनि च सुखतयोपलब्धेरन्यथासिद्ध्या वचनमन्तरेण कथं सुखत्वश्रुतिमुख्यत्वम् ? तादृशात्मनिश्चयाभावे देहमेवात्मानं मन्यमानस्य कथमैहिकफलविरक्तिः ? नित्यसुखरूपतया सिद्धस्याप्यधिकर्तुः प्रवृत्तिधर्मफलं कृत्स्नं परिमितविषयभोगरूपमनित्यं, निवृत्तिधर्मफलं परं नित्यमिति निश्चयालाभे कथं स्वर्गाद्यनित्यफलजिहासा, नैगमान्तिकनित्यफलधिया समाकर्षश्च ? अतस्साधनचतुष्कवृत्तवादे विवेकविशेषादेर्मूलतया भागद्वयविचार एष्टव्यः । ततश्च कर्मविचारसापेक्षत्वम् । परमन्योन्याश्रयस्त्वधिकः—इति । आदिशब्देन ज्ञानानन्दरूपत्वसंग्रहः । शमादिसाधनसंपत्तौ विशेषतश्च दोषमाह— **एषामि**ति । * शान्तो दान्त इत्यादिविनियोजकवाक्योक्तानामित्यर्थः । विनियोगोऽङ्गाङ्गित्वबोधनम् । संबन्धः इति तु **न्यायसुदर्शनम्** । शमादेरङ्गत्वे बोधिते ह्यत्र साधनत्वमनुक्तमप्यर्थात्सिध्येत् । ततः किमित्यत्र शेषलक्षणसिद्धप्रमाण-

लक्षणसापेक्षत्वमाह— **विनियोग** इति। एतैर्मानैर्ब्रह्मकाण्ड एव तद्विनियोगश्चिन्त्यतामित्यत्राह— **स** इति। स च **तार्तीयः**— प्रागुक्तसंगतिक्रमेण कर्मकाण्डतृतीयाध्यायोक्तः। इह पुनस्तृतीये लाघवानुसारात्पूर्वं व्युत्पादितैस्तैरेवाक्षेपसमाधानमात्रं करिष्यते। एवमेवाध्यायान्तरन्यायोपजीवनं चात्र द्रष्टव्यमिति भावः।

उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि। तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पाद[नसाधना]कानीति तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव संगतानि। तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता॥

अथ युक्त्यन्तरं दर्शयन्नुद्गीथाद्युपासनविचारस्य स्थानान्तरानर्हतयाऽत्रैव मुख्यसंगत्या कर्मब्रह्मचिन्ताक्रमं स्थापयति— **उद्गीथेति**। **कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपीत्यनेन** पूर्वत्रोपयोगः, इह नेति शङ्कोद्भाव्यते। **कर्मसमृद्धिः**— * तदेव वीर्यवत्तरमिति श्रुत्युक्तेः प्रबलकर्मभिरप्रतिबन्धो गुणफलरूपः। **ब्रह्मदृष्टिरूपाणी**ति हेतुगर्भम्। **ब्रह्मज्ञानापेक्षाणि**— न ह्यारोप्यस्वरूपमन्यत्राजानतः क्वचिदपि तदारोपः; अनिर्वचनीयादिदृष्टेर्दूषयिष्यमाणत्वात्। इह च ब्रह्मज्ञानं प्रथमद्विकसाध्यमित्याशयः। दृष्ट्युपासनानां प्रधानानुपयोगं प्रणाड्योपयोगात् परिहरति—**तानी**ति। उद्गीथाद्युपासनपरिहार्यप्रत्यूहानीति यावत्। **अपि**रत्र परारोपितविरोधद्योतकः। यद्वा पूर्वग्रन्थेऽनुपयोगमन्वारुह्य सजातीयप्रयोगमालात्संगतिरनन्यगतिकाकाङ्क्षोक्त्या परिहृता। अत्र तूपयोगश्चास्तीति व्यज्यते। **अनभिसंहितफलानि**— बन्धकफलसंकल्परहितत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविद्याऽत्र स्वाभीष्टा। **साद्गुण्यम्**— पूर्वोक्तैव समृद्धिः; न तु वैकल्यनिवृत्तिः। तदापादकानि कर्मसमृद्ध्युत्पादकानि।

कर्मजात्कर्मसाद्गुण्यं विद्या साद्गुण्यतश्च सा। अतो विरोध इत्यल्पं व्यक्तिभेदाद्व्यवस्थितेः॥ ३२७॥

सुतराम्— स्वापेक्षया परविद्यापेक्षया चेति भावः। **इहैवे**त्ययोगवदन्ययोगोऽपि व्यवच्छिद्यते।

अब्रह्मदृष्ट्यादिषु तु प्रधानैकार्थता भवेत्। विद्यौपयिकदृष्ट्यादि हेतुन्यायादिहेष्यते॥ ३२८॥
नातिप्रसक्तिरेत्रं स्यादधीत्यासत्त्यनुद्रुतेः। कथंचित्संगतिश्चात्र परेष्टा न प्रणुद्यते॥ ३२९॥

अस्तु यथावदनवगतेऽधिष्ठाने मिथ्यादृष्टिः प्रसिद्धेत्यत्राह— **तेषामिति**। न ह्येतन्मिथ्यादृष्टिमात्रम्; अपि तु यथावदवगते वैधमारोपणम्। ततश्चाधिष्ठानभूतं कर्माङ्गं यथावदविजानता तत्रान्यदृष्टिविधिर्न चिन्तयितुं शक्यते। **सर्वसंमता**— विद्यापलापिनोऽपि निरूपकसन्निधौ दुरपह्नवा; आहत्य सन्मात्रे अवगतिविमतेरिति भावः। ननु काम्यकर्मणोऽप्यनङ्गैरपि स्ववीर्यवत्तरत्वापादकैस्तैरपेक्षाऽस्ति, तेषामपि विचारानुष्ठाने च कर्मज्ञानापेक्षा सिद्धा। अत उभयाकाङ्क्षया कर्मकाण्डे तच्चिन्ताऽस्तु; मैवम्; अविदितब्रह्मणस्तदयोगस्योक्तत्वात्। अत एव ह्युपनिषत्स्वेव तदधीतिः। यत्तु * अधीतवेदान्तस्येत्यादिना वेदान्तमात्राध्यायिनस्तावन्मात्रचिन्ता शक्येति पूर्वं चोदितम्; तदसत्; अध्ययनविधिर्हि यथाक्रमं कृत्स्नाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। न च विध्यतिलङ्घनेन प्रवृत्तमापत्कृतं वा त्र्यन्तमात्राध्ययनमपेक्ष्येदानीं तद्विचारस्य पूर्ववृत्तं मृग्यते। एतेन प्राचीनसुकृतविशेषनियतवैराग्यातिशयादेकदेशाध्ययनविचारौ स्यातामित्यपि निरस्तम्, तस्याप्यध्ययनविध्यतिलङ्घनायोगात्। अनधिगतकर्मणः कर्माङ्गविद्याधिगमस्त्वशक्यविचार इति चोक्तम्। अविशदनिरू-

पणेन पश्चाच्छेषपूरणं च क्लिष्टम् । ब्रह्मचिन्तोद्यतस्य विद्याङ्गकर्मणां गुरूपदेशमात्रेण ज्ञप्तिरस्त्विति चेत्, तर्हि तेनैव न्यायेन ब्रह्मविचारोऽपि मा भूत् । तदिह यथाविधि कृत्स्नाध्यायिनः प्रागिव कृतावशिष्टे विचारपर्वणि वृत्तविशेषः स्थाप्यत इति शुद्धः पन्थाः ॥

श्रुतिकिरीटशरीरविकृष्टिकृन्मलिनवृत्तिमलिम्लुचवृत्तिभिः ।
विघटितामिव विंशतिलक्षणीं यतिपतेरिति नीतिरजीघटत् ॥ ३३० ॥

॥ इति लघुसिद्धान्तः ॥

॥ महापूर्वपक्षः ॥

यदप्याहुः— अशेषविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तदतिरेकि नानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतम् ।

एवं * विरोधादप्रमाणत्वादित्याद्युक्तानां कर्मनैरपेक्ष्यहेतूनां साङ्गोपायविधिनिरूपणेन बाधासिद्धिसाधारण्यान्यथासिद्ध्यादिदोषाः प्रदर्शिताः । अथ साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वे कर्मणो विरुद्धत्वे वाक्यार्थधियो मोक्षोपायत्वे च हेतुतया समाहारेण प्राक् प्रदर्शितं सामर्थ्यं प्राप्यनिवर्त्यगोचरश्रुतिसमीक्षया निराकर्तुं विस्तरेणानुभाषते— **यदप्याहुरित्यादिना** आरभ्यन्त इत्यन्तेन ।

साधितं त्विह निर्बाधं बाधितं निष्प्रतिक्रियम् । तथाऽपि पुनरारंभः शत्रुशेषविमर्दवत् ॥ ३३१ ॥
परपक्षप्रसिद्धत्वं गौरवं व्यक्तभाषणम् । बहूनामपि संवादो यदप्याहुरितीर्यते ॥ ३३२ ॥
अशेषेत्यादिना ब्रह्मपारमार्थ्यं प्रतिश्रुतम् । तदन्यमिथ्याभावस्तु तदित्यादिभिरुच्यते ॥ ३३३ ॥

यच्छब्दः परगोष्ठीप्रसिद्ध्यर्थः, **अपिः** दूषितादूषितसमुच्चयार्थः, परेष्टगौरवद्योतको वा । **आहुरित्यनेककण्ठोक्तिः** [तेन] बहुवचनं बहुव्याख्यातृसंमतिं तदुक्तकृत्स्नानुवादं च सूचयति । अशेषेत्यादिचिन्मात्रेत्यन्तं प्रागुक्तार्थम् ।

वाक्ययोः सत्यमिथ्यार्थप्रतिज्ञारूपयोरिह । यथार्हं हेतुसाध्यत्वं पदार्थेषु विभाव्यते ॥ ३३४ ॥

चिद्रूपतया सजातीयाद्यशेषभेदशून्यं परमार्थस्वप्रकाशं च, तत एव हि तुच्छव्यावृत्तिः । अवधारणेनान्यपरविधिवाक्यसिद्धस्य सगुणत्वस्य कल्पितत्वं मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिश्च व्यज्यते । प्रपंचोपलंभात् विरोधशान्त्यै धीमात्रनिवर्त्यत्वाय च अवधारणाथ व्यनक्ति— **तदतिरेकीति** । स्वतः सिद्धे तस्मिंस्तु प्रकृतैतावत्त्वसूत्रोक्तन्यायेन * अथात आदेशो नेति नेति, * असदेवेदमग्र आसीदित्यादिभिर्न बाधः स्यादिति तच्छब्दाभिप्रायः । ब्रह्मान्यत्वाद्भिन्नत्वाज्ज्ञातृत्वाज्ज्ञेयत्वादित्यादयस्तदन्यमिथ्यात्वहेतवः । उक्तेषु वीतावीतेषु शुक्तिरूप्यादिर्घटादिश्च दृष्टान्तः । **नानाविधशब्देन** * नेह नानेत्यादीनां विषयो दर्शितः । स्वरूपज्ञानव्यावृत्त्यै वृत्तिज्ञानसंगृहीत्यै चन्द्रनीतिव्यक्त्यै ज्ञातृत्वज्ञेयत्वज्ञानक्रियात्वतद्विशेषाणां करणभेदकृतस्मृतित्वानुभवत्वादीनां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वसिद्ध्यै च **तत्कृत**शब्दः । कर्मकर्तृवच्छिन्नं हि ज्ञानमहङ्कारविकारः क्रियास्वरूपः; न त्वात्मस्वरूपम्; न च तद्धर्मः । अन्तःकरण-

तद्वृत्तिस्फुरितचैतन्यभेदस्तु जलचन्द्रभेदकल्प इति भावः। यो विशेषः पूर्ववाक्योक्तस्तत्र भेदशब्दो योज्यः। तत्र एषु नानाविधत्वमवान्तरविशेषैः। आदिशब्देन गोबलीवर्दनीत्या सुखदुःखतद्धेतुजन्मजरादेः कर्मकर्त्रादिविकल्पान्तराणां च संग्रहः। एकस्मिन्नेव एकदैव मिथोविरुद्धानन्ताध्यासो गगनगन्धर्वनगरनीत्या युक्त इत्यभिप्रायेण * सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्यनुसारात् **सर्वं तस्मिन्नेवे**त्युक्तम्। एतेन माध्यमिकयोगाचारोक्तमताभ्यां विशेषः ख्यापितः। एवकारेण निरधिष्ठानभ्रमायोगात्तुच्छव्यावृत्तस्य तस्यैवाधिष्ठानत्वं युक्तमिति व्यज्यते; निरधिष्ठानश्च भ्रमो न युक्तः। शुक्तिरजतादेरध्यस्तद्रव्यधर्माणां चान्ततस्तदेवाधिष्ठानमिति चात्र भावः। निष्कले ब्रह्मणि अविद्यादर्शितानन्तांशे कल्पनाव्याप्तिसूचनाय **परि**शब्दः; **कल्पितम्**— अविद्यमानत्वेऽप्यस्तीति प्रतीतम्; असत्यमित्यर्थः। स्वात्यन्ताभाववन्निष्ठतया प्रतिभातमिति यावत्। तत एव **मिथ्याभूतम्**— सर्वदैव सदसद्बुद्ध्या[सत्त्वेन]वृत्तमिति यावत्। कल्पितत्वे मिथ्यात्वं हेतुतयोच्यत इति केचित्।

*सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, *अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः; *सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, *निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्, *यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥, ❀ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः, ❀ आनन्दो ब्रह्म, ❀ इदं सर्वं यदयमात्मा, *नेह नानाऽस्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, ❀ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात्, ❀ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, ❀ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति, *न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि, *मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्, ❀ प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम्। वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥ ❀ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। त[मे]देवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्॥ ❀ परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते। यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव। भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः॥ * ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः। अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत्।

ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ * तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत्। विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ * यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम । तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ * वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदषड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥ * सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् । इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥ * विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ * अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्थितः, * क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ * न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् , इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम् ; अन्यत्सर्वं मिथ्येत्यभिधानात् ।

एवं युक्तिसूचके प्रतिज्ञाद्वये श्रुतिसूलस्मृतीः प्रमाणयति— **सदेवेत्यादिना अभिधानादित्यन्तेन**। * शाखाग्रे चन्द्र इतिवत्कारणत्वेन ब्रह्मण उपलक्ष्यत्वमभिप्रेत्य आदौ शङ्कितदोषनिवर्तकेभ्यः शोधकेभ्यः पूर्वं कारणवाक्योपादानम् । तत्रापि षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया बलीयस्त्वात्प्रथमं सद्विद्योक्तिः । अत्र सत उत्पत्तिर्यस्य स्थाप्यते, तस्य सत्त्वेनानूदितस्यापि असत्यत्वसूचकाभ्यामग्र इत्युक्तेऽपि सर्वदा निषेधतत्पराभ्यामवधारणाभ्यामद्वितीयपदेन चाभिप्रेतेऽर्थे कण्ठोक्त्या शङ्कनीयविशेषनिषेधोपक्रमं कारणवाक्यान्तरमुपादत्ते— **अथेति** । **अद्रेश्यम्**— अदृश्यम् ; ऐन्द्रियिकप्रत्यक्षानर्हमित्यर्थः । **अग्राह्यम्**—अनुमयाऽपि दुर्ग्रहम् । चक्षुश्श्रोत्रादेरगोचर इति वा पदद्वयार्थः। ज्ञानकर्मेन्द्रियानर्हत्वमिह विवक्षितमिति केचित् । **अगोत्रम्**— अव्यवधानेन देवादिनामभिरस्पृष्टम् ; सद्ब्रह्मादिशब्दैरपि हि लक्षणयैव प्रदर्श्यते । **अवर्णम्**— सितरक्तादिशून्यम्, कुलं च ब्राह्मण्यादि च दूरापास्तम् । **अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादमिति**। इन्द्रियायत्तज्ञानक्रियारहितमिति भावः। **नित्यं विभुम्**— कालतो देशतश्चानवच्छिन्नम् ; एतेन प्रतिज्ञास्थब्रह्मत्वप्रदर्शनम् । **सर्वगतम्**— स्वव्यतिरिक्तैः सर्वैरध्यस्तैरधिष्ठानतया श्रितम् ; वस्त्वन्तराभावाद्वस्तुपरिच्छेदरहितमित्याशयः । **सुसूक्ष्मम्**— आकाशादिन्यायेन स्पर्शवत्सु प्रतिघातरहितम्, दृश्यत्वाद्यनुगुणस्थौल्यादिरहितमिति वा ; तेन योग्यानुपलब्धिबाधशङ्कानिरासः। **तदव्ययम्** ; तत्रैवं निरुक्तिः—

* सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति ।

एतदेव शब्दे योजितं तद्वक्तैः । **भूतयोनिम्**— अविद्याशबलितरूपेण भूतरूपविवर्तोपादानमित्यर्थः । अत्र * यथोर्णनाभिरित्यादिना तत्प्रपञ्चः । एवं तटस्थलक्षणलक्षितस्य चिन्मात्रप्रतिज्ञानिर्वाहाय प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवत् अतद्व्यावृत्तितत्परेण स्वरूपलक्षणेन शोधनं व्यनक्ति— **सत्यमिति** । अत्र सामानाधिकरण्यादिबलादन्यव्यावृत्तिपरत्वं कल्प्यम् । विशेषतोऽन्यधर्मव्यावृत्तिकण्ठोक्तिमाह— **निष्कलमिति** । ब्रह्मणश्चिन्मात्रशब्दसूचितं ज्ञेयत्वनिषेधं

कस्यचित्स्तुत्या अन्यस्य निन्दया च स्थापयति—**यस्येति** । मननोपासनाद्यविषय इति भावः । ज्ञातृत्वनिषेधमप्याह—**न दृष्टेरिति** । दृष्ट्यादिशब्दोपलक्षितज्ञानव्यतिरिक्तज्ञाताऽपि नास्तीति भावः । परप्रेमास्पदत्वादानन्दरूपो जीवः, स्वप्रकाशत्वान्नित्यप्राप्तस्यापि प्राप्यत्वोपचारज्ञानशक्त्या स्वप्रकाशत्वात्सत्यः ; तेन ब्रह्मणः सद्वितीयत्वमिति शङ्कानिरासार्थं चासुखाद्व्यावृत्तिमाह— **आनन्देति** । जीवोऽपि ब्रह्मानतिरिक्ततयैवानन्दरूप इति भावः । न हि आनन्दस्यानन्दित्वम् ; अतश्च निर्गुणत्वसिद्धिः । * ब्रह्मण आनन्द इति श्रुतेश्चान्यपरत्वम् । सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितमित्यत्र श्रुतिमाह—**इदं सर्वमिति** । इदंकारविषयं कृत्स्नमनूद्य तद्विरुद्धात्मत्वविधौ चोरः स्थाणुरितिवदनूदितं बाधार्थं सामानाधिकरण्यम् । * ब्रह्मैवेदं सर्वम् ; * आत्मैवेदं सर्वम्, * पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिषु एतद्व्यक्तम् । अत्र बाधार्थत्वमन्यत्र कण्ठोक्त्या द्रढयति— **नेहेति** । इह—प्रपञ्चे, * यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इति प्रस्तुते ब्रह्मणि वा ; यन्नानात्वेन भाति तन्न सत्यमित्यर्थः । भेदद्रष्टुः प्रत्यवायोक्त्या भेदनिषेधं द्रढयति— **मृत्योरिति** । * तमसो वा एष तमः प्रविशति इत्यादिवदविद्यागृहीतः पुनरविद्यां तत्फलं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । यदि भेदो नास्ति, खपुष्पवन्न दृश्येत, नित्यमसतोऽपि भ्रान्त्या दृश्यत्वे खनैल्यवन्नित्यं किं न दृश्येतेत्यत स्वप्नजागरकल्पबद्धमुक्तदशया युक्तायुक्तावस्थया वा नियमोक्तिमाह— **यत्रेति** । कालानूक्तिरियम् । **नानेव, द्वैतमिव,** इति इवशब्दाभ्यां मिथ्यात्वस्य सिद्धवत्कारः । **तत्**— तदेत्यर्थः । इतरेणेति पूर्वस्मिन्वाक्येऽध्याहार्यम् ; परस्मिंस्तु कः इति । कर्तृकरणादिकल्पना निरस्ता । **पश्येत् विजानीयादिति** निषेध्यज्ञानावान्तरभेदपरम् । कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च लोकदृष्ट्या निदर्शितमाह— **वाचेति** । अत्र दार्ष्टान्तिकमात्रे सत्यत्वस्थापनाय दृष्टान्ते व्यावहारिकसत्यत्वमात्रम् । अतो न विरोधः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदबुद्धेर्भयहेतुत्वेन त्याज्यत्वं दर्शयितुमाह— **यदा हीति** । अभयहेतुरैक्यधीः पूर्ववाक्योक्ता । उ इत्यवधारणार्थम् । **उ दरमन्तरं कुरुते**— ईषद्भेदं मन्यते ईषदन्तरं भेदं कुरुते मन्यते । उदिति विभज्य उत्कुरुत इति केचित् ; उद्भवतीति चान्ये । **अरम्**—द्रुतम् । **अथ**—तदा; अनिरूप्येत्यर्थः । अस्य तु निर्विशेषत्वे सूत्रमादत्ते— **न स्थानत** इति । नोभयलिङ्गमित्यन्वयः । साकारत्वं साकारनिराकारत्वं च नास्ति ; किं तु निराकारत्वमेवेत्यर्थः । ब्रह्मान्यमिथ्यात्वे सूत्रमाह— **मायेति** । इदं सूत्रं स्वप्नविषयमपि तन्मुखेन दुर्निरूपत्वाविशेषाद्धीमात्रेतरकृत्स्नमिथ्यात्वपुरस्कारकमिति भावः । इदं पाराशर्योक्तमर्थद्वयं पराशरोक्तश्लोकाभ्यां संवादयति— **प्रत्यस्तमितभेदमिति** । सजातीयादिसर्वविशेषरहितमित्यर्थः । तर्हि शून्यं स्यात् ; नेत्याह— **सत्तामात्रमिति** । सर्वत्र निर्बाधानुवृत्तं सत्तामात्रं हि न शून्यं स्यात् । गोबलीवर्दनयेन स्वगतो भेदो वा मात्रचा निषिध्यते । अथवा सत्ताशब्दस्य धर्मवाचितया धर्म्यपेक्षया भेदराहित्यं च धर्मं मात्रचा व्युदस्यति ; स्वाध्यस्तापेक्षया धर्मत्वं धर्मित्वं च कल्पितमिति भावः । तथाऽपि सत्तादिशब्दवाच्यत्वं दुस्त्यजमित्यत्राह— **अगोचरं वचसामिति** । निमित्तभूतधर्माभावे गोत्ववन्निमित्तत्वाभावे च कथं शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । अनुपाख्यत्वे तुच्छत्वं स्यादित्यत स्वप्रकाशत्वमाह— **आत्मसंवेद्यमिति** । हेतुं व्यनक्ति— **ज्ञानमिति** । **ब्रह्मसंज्ञितम्**— ब्रह्मत्वाद्यभावेऽपि ब्रह्मशब्देनोपचरितमित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मास्मीति विशिष्टधीः कथमित्यत्रोपसंहारोक्तमेतदुपक्रमानुगुणमित्यभिप्रायेणेमौ घटयति— **ज्ञानस्वरूपमिति** । अजडत्वेन ज्ञेयत्वज्ञातृत्वरहितमिति च भावः । **अत्यन्तनिर्मलम्**— नित्यास्पृष्टाविद्यादिसर्वदोषम् । तत्रापि हेतुर्ज्ञानस्वरूपत्वम् । **अर्थस्वरूपेण**— जडरूपदेवादिपिण्डात्मना कृत्स्नप्रपञ्चात्मना वा । अनेन अन्यमिथ्यात्वं सिद्धम् ।

परमार्थत इत्याद्युपादानं तु पुराणमध्येऽपि सत्यैकत्वसाधकाभ्यासलिङ्गस्फूर्त्यर्थम् । **नान्योऽस्तीत्युक्तं** विवृणोति—**यदे-तदिति** । उक्तमेव **ज्ञानस्वरूपमि**त्यादिना पुनरपि द्रढयति । **ये तु ज्ञानविदः** इत्याद्यपि केषुचिद्बाधप्रदर्शनेन व्यतिरेकेण स्थिरीकरणं भ्रमनिवृत्तेर्धीमात्रसाध्यत्वव्यापकं च । कर्मशास्त्रनिरूढकर्तृनानात्वोपलम्भविरोधशान्त्यै तत्रैवा-त्माद्वैतमपि स्थापितमित्याह— **तस्येति** । **एकमयमिति** । मयडिह स्वार्थिकः । आत्मपरशब्दाभ्यां भेदशङ्कां परि-हर्तुं **यदीति** श्लोकः । **वेणुरन्ध्रे**त्यादिना दृष्टान्तमुखेनात्मभेदस्योपाधिकल्पितत्वोक्तिः । निदर्शितस्यैव निर्धार्योपदेशं दर्शयति— **सोऽहमिति** । उक्तमर्थमविसंवादिना यथोक्तकरणेन द्रढयति— **तत्याज भेदमिति** । भेदमोहमित्यर्थः । जीवानां मिथो भेदधीनिवृत्तिरुक्ता । अथ जीवब्रह्मभेदबुद्धेरज्ञानमूलत्वं तदनुवृत्तौ हेत्वभावात्तन्निवृत्तिं चाह—**विभेदेति** । स्पष्टार्थतया पुराणोक्तिः पूर्वमुदाहृता । ऐतिहासिकं वाक्यमात्मनां परस्परं ब्रह्मणा चैक्ये तदन्यमिथ्यात्वे च दर्शयति—**अहमात्मेति** । अत्र सर्वभूतशब्दस्य जीवविषयत्वशङ्का सर्वक्षेत्रशब्देन प्रशमिता । **न तदस्तीत्यादौ** मया विना यत्स्यात्तन्नास्ति ; मद्व्यतिरिक्तं न परमार्थसदित्यर्थः । **इत्यादिभिरिति** । भूयसां बलीयस्त्वार्थम् । उपासनविधिपरेषू-क्तानां गुणविग्रहादीनां कल्पितत्वव्यक्त्यै **वस्तुस्वरूपोपदेशपरैरित्युक्तम्** ।

मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा रज्ज्वाद्य-धिष्ठानकसर्पादेः । दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनम् ; एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोध-बाध्यं मिथ्यारूपम् । दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वच-नीया अनाद्यविद्या ।

ननु एतेषु मिथ्याशब्दो न दृष्टः । नानात्वनिषेधादितात्पर्यतस्तत्सिद्धावपि किमिदं मिथ्यात्वम् ? असत्त्वम्, अन्यथाधीगोचरत्वं, सदसदन्यत्वं, चतुष्कोटिमुक्तत्वं वा? आद्यान्त्यौ निवर्त्याभावे निवर्तकशास्त्रादिवैयर्थ्यप्रसङ्गान्निर्बाधा-स्तित्वबुद्ध्या च निरस्तौ, तव चानिष्टौ । अत एव न द्वितीयः, अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गादारोप्यस्यान्यत्र सत्त्व-प्रसङ्गाच्च । न च तृतीयः, सदसद्विध्योरिव व्याघातादप्रसिद्धेश्च । अन्यच्च न युक्तं पश्याम इत्यत्र प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वाभिप्रायेण प्रतिवक्ति— **मिथ्यात्वमिति** । नामशब्दः शुक्तिरूप्यादिषु तत्प्रसिद्धिपरः ।

ख्यातत्वादसदन्यत्वं बाध्यत्वेन सदन्यता । तेनानिर्वचनीयत्वं स्यादित्यत्राभिसंहितम् ॥ ३३१ ॥

प्रतीयमानत्वमिह प्रकाशमानत्वम् । तेन वृत्तिविषयत्वमपि । साक्षिणः प्रकाशमानायामविद्यायामपि अनु-वृत्तेस्तदितरविवक्षयोक्तिरिति तु मन्दम् । प्रतीयमानत्वपूर्वकतया बाधकधीप्रागभावादिव्यावृत्तिरिति केचित् । नियम-श्चात्र विवक्षितः ।

तत्त्वधीप्रागभावादिः प्रतिपन्नोऽन्यथाऽपि च । तत्त्वबुद्ध्या निव(र्ते)र्त्येत व्यावर्त्य इह तेन सः ॥३३६॥
असदत्र व्यवच्छेद्यं कैश्चिदिष्टं तदा पुनः । नास्तिधीगोचरत्वेन धीनिवर्त्यत्वकल्पनम् ॥ ३३७ ॥

भ्रान्तिनिवर्त्यसत्यसर्पादिव्यावृत्त्यै लोकदृष्ट्यनुसारेण **यथावस्थितशब्दः** । सत्यस्य हि निषेधकालस्थितत्वेऽपि

तदानीं नास्तीति बुद्ध्या आभिमानिकं निवर्त्यत्वं स्यादिति भावः ।

व्यवच्छेद्येषु सत्यत्वमन्वारुह्यात्र लक्षणम् । तन्मुखेन प्रबुद्धस्य तेषां बाधोऽपि सेत्स्यति ॥ ३३८ ॥

लक्ष्यमेव व्यवच्छेद्यं लक्षणस्यपदैर्यदि । विपक्ष एव पक्षः स्यादस्तु पर्यवसानतः ॥ ३३९ ॥

वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । अत्र मात्रशब्दो योज्यः ; याथार्थ्यबुद्ध्यैव निवर्त्यमित्यर्थः । तेन मन्त्रादिशक्तिविशेषसहितधीनिवर्त्यविषादिव्युदासः । वेद्यगतविरुद्धाकारग्रहणाग्रहणयोर्बाधादिप्रयोजकत्वव्यक्त्यै सामानाधिकरण्यभ्रमजन्यातिप्रसङ्गशान्त्यै च समासविशेषव्यक्त्यर्थो **वस्तु**शब्दः । दण्डादिनिवर्त्यव्यावृत्त्यै ज्ञानोक्तिः । नाशबाधयोरविशेषाभिमानाद्वा निषेधबुद्ध्यर्हत्वसाम्याद्वा नाश्यबाध्ययोर्निवर्त्यशब्दानुवृत्तिः । **निवर्त्यत्वम्**— निवर्तनार्हत्वम् ; तेन भूरन्ध्रादिभ्रमनिवर्त्यरज्जुसर्पादिष्वव्याप्तिर्निरस्ता । न चात्र बाधकधीनिवर्त्यभयादावतिव्याप्तिः ; निवर्तमानदुःखस्य क्षणिकतया तन्निवृत्तौ बाधकधीवैफल्यात् , सामग्र्यभावादुत्तरदुःखानुत्पत्तेः । तदिह यन्निष्ठतया प्रतिपन्नं, तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितयाऽपि तत्त्वज्ञानेन विषयीकारार्हत्वमिति तु तात्पर्यविश्रमः । उक्तस्य सर्वसंमत्यर्थमाह—**यथे**ति । ननु सारूप्यतत्त्वाग्रहौ सर्वत्र भ्रान्तिनिदानम् , तौ च जडेष्वेव स्तो न ब्रह्मणि ; तस्य निर्विशेषत्वनित्यस्वप्रकाशत्वाभ्युपगमादित्यत्राह— **दोषे**ति । अनिर्वचनीयदृष्टान्तस्थापनम् [इति] । अत्र हिः प्रसिद्धौ । दुःखाद्यभावेषु सुखादिभावारोपे सारूप्यतत्त्वाग्रहासंभवादिति च हेरभिप्रायः ; सारूप्यसद्भावेऽप्यतिरिक्तदोषाभावे भ्रान्त्यभावात्स एव न प्रयोजक इति भावः ।

निदर्शितं दोषकल्पितत्वं तत्कल्पितमिथ्यात्वलक्षणं च पक्षेऽतिदिशति— **एव**मिति । जडत्वसविशेषत्वपरिच्छिन्नत्वपराक्त्वादिकं नाध्यासाधिष्ठानत्वे प्रयोजकमित्यभिप्रायेण **चिन्मात्रत्वा**नूक्तिः । तत्त्वाग्रहश्च ब्रह्मणि स्वरूपविषयविशदवृत्तिज्ञानानुदयात्सिद्धः । स्वतो वा परतो वा प्रकाशमानत्वं चाध्यासापेक्षितं भ्रमविरुद्धत्वेन न शङ्कनीयम् । सर्वज्ञत्वमपि परब्रह्मण्यध्यस्तमिति ज्ञप्त्यै सर्वाध्यासयोग्यत्वाय च **परब्रह्म**शब्दः । अत्र कल्पितत्वमिदन्त्वं च बाध्यत्वे हेतुतयाऽभिप्रेते । अध्यसनीयत्वे सादृश्यवैसादृश्याल्पत्वानन्तत्वादिकं न तन्त्रमिति ज्ञापनार्थं **दृष्टे**त्यादिना कृत्स्नचिदचिद्दृष्टोक्तिः । न ह्यत्र मिथ्यात्वे साध्ये व्यभिचारस्थलम् ; न च प्रत्यनुमानेन सत्यत्वे साध्ये वाह्येषु दृष्टान्तः । ब्रह्मणि तु दृष्टान्तेऽनुवृत्तसत्यहेत्वसिद्धिः; कल्पितस्तु भासमानत्वादिः खपुष्पादावपि कथंचित्स्यादिति भावः ।

* यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

इत्यादिपरामर्शेन **यथावस्थि**तेत्यादिकमुक्तम् । **बाध्यम्**— नास्तीति वेद्यमित्यर्थः । एवं मिथ्यालक्षणयोगात्— **मिथ्यारूपम्**— मिथ्याशब्दवाच्यमित्यर्थः । स्वाधिकरणधीविषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि वा । एवं भ्रान्तिबाधोक्त्या दोषतिरोधानयोः कल्प्यत्वादर्थापत्तिद्वयसिद्धं ज्ञानमिति सूच्यते ।

ननु अतिरोहिताकारे नाध्यासः, तिरोधौ स्वरूपतदतिरिक्तप्रकाशविकल्पेन स्वप्रकाशात्मस्वरूपनिवृत्तिः सविशेषत्वं वा स्यात् । अतस्तिरोधानार्थमविद्यान्तरं कल्प्यम् । सदसदादिविकल्पदुःस्था चासौ । तस्य च कल्पितत्वे दोषान्तरापेक्षया अनवस्था । अकल्पितस्तु ब्रह्मस्वरूपान्यत्वानन्यत्वादिविकल्पासहः । न च दोषत्वेन लोकवेददृष्टः कश्चिद्ब्रह्मणि संभाव्यते । एकश्च दोषो न सर्वाध्यासकृदित्याशङ्क्याह— **दोषश्चे**ति । **स्वरूपतिरोधाने**त्यादिभिः क्रमाच्छङ्कोद्धारः । अहंत्वेदंत्वादिभिस्तदवान्तरैश्च **विक्षेपस्य विचित्रत्वम्** । स्वरूपतः स्वभावतश्चेति केचित् । आच्छा-

दिका विक्षेपिका चेति विभागश्चैकस्या एवाकारभेदादिति केचित्। **विक्षेपिका**—विशेषप्रतिभासिकेत्यर्थः। दुर्घटस्वभावाविद्यामाहात्म्यात्सर्वमिदं समाहितम्। युगपत्कोटिद्वयारोपात्मकसंशयविशेषहेतुदोषवत् विचित्राध्यासहेतुत्वोपपत्तिः। विरुद्धसमुच्चयभ्रमजनकानेकान्तवादवच्च तिरोधानमपि न वास्तवम्। परमार्थद्वित्वमर्थक्रियाविरहं च परिहर्तुं सदसद्वैलक्षण्योक्तिः।

* अनृतेन हि प्रत्यूढाः, * तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्, * नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्, तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्, * मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, * इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, * मम माया दुरत्यया, * अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते इत्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते।

तस्याः स्वरूपं परब्रह्मदोषत्वं तत्फलं च श्रुत्यैव स्थापयति— **अनृतेने**ति। **प्रत्यूढाः**— प्रतीपं प्रापिताः; प्रतिरुद्धा इत्यर्थः। तरङ्गचन्द्रवत्कल्पितजीवभेदविवक्षया बहुवचनम्, पाशवदविवक्षितार्थं वा। * एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीत्यत्र प्रत्यूढत्वं हेतुः। इदं पूर्ववाक्योक्तेन विवृणोति— **तेषामि**ति। * त इमे सत्याः कामाः अनृतापिधानाः इत्युक्तानां तत्तत्कामोपाधिप्रतियोगिभूतकल्पितार्थव्यावृत्तिरूपाणां ब्रह्मस्वभावानां तदभिन्नतया प्रामाणिकानां सतां मिथ्याभूतमज्ञानमाच्छादकमित्यर्थः। व्यावर्त्यभेदेन व्यावृत्तिभेदकल्पनयाऽत्र बहुत्वोक्तिः; पूर्ववत्पाशन्यायेन वेति केचित्। अविद्याया अनिर्वाच्यत्वं दर्शयति— **नासदासीदि**ति। नात्र निषेधमात्रे पर्यवसानम्; उभयनिषेधेन **तम आसीदि**ति विहितमुभयविलक्षणमेव हि स्यादिति भावः। केचिदाहुः— * बन्धमूलमज्ञानं कर्मरूपं; प्रवाहानादि; भ्रान्तिज्ञानमूलं त्वज्ञानमिन्द्रियादिदोषेऽधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानप्रागभावश्च एतत्सर्वं तत्कार्याणि च सदसद्विलक्षणानि। सर्वमूलविद्यातु [अर्ध]पञ्चमाकारा; तन्निवृत्तिर्हि पञ्चमप्रकारेति। तमश्शब्देन ज्ञानविरोधित्वं तिरोधायकत्वं च व्यज्यते। **तमसा गूढम्**—अज्ञानेनावृतम्। अत्र **प्रकेत**मिति विशेष्यं ब्रह्म। ननु सुबालश्रुतौ तमश्शब्देनातिसूक्ष्मा मूलप्रकृतिरुच्यते, न त्वविद्याऽविद्येत्यत्र प्रकृतेर्मायात्वेन मिथ्यात्वमीश्वरस्यापि मायाकल्पितत्वं श्रुतमित्याह— **मायां त्वि**ति। प्रकृतिं मायां विद्यादिति विपर्यस्यान्वयः। एकस्य सतो मायामरीचिकावीचिकाभिर्विविधत्वेन भानमाह— **इन्द्रो मायाभिरि**ति। अत्र इन्द्रः सर्वदृगीश्वरः; * रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति पूर्ववाक्यस्वारस्यात् * स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रो नाम, इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेत्युपनिषदैव तद्विषयत्वेन निरुक्तेश्चेति भावः। * ज्ञानवान्मां प्रपद्यते, वासुदेवः सर्वमिति—इत्युक्तैक्यज्ञानमन्तरेणास्या मायाया दुस्तरत्वं गीतमित्याह— **मम माये**ति। तदनादित्वं तया तिरोधानं कदाचित्तन्निवृत्तिश्च स्मर्यत इत्याह— **अनादी**ति। आदिशब्देन * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा, * भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, * गुणमायासमावृतः, * यन्त्रारूढानि माययेत्यादिसंग्रहः। स्वरूपविधिवाक्यसिद्धशुद्धाकारानुरोधेन दोषविधिपरेषु महेश्वरादिशब्दा बहुवचनं च मायोपश्लिष्टविषयतया न [वि]त्रिविधभेदसत्यत्वं स्थापयितुं क्षमन्त इत्यभिप्रायेणानुदाहृतानेकवाक्यसंकलितार्थस्य निर्विशेषत्वादेरनुक्तिः। * तदैक्षत बहु स्याम्

* एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्— इत्यादि प्रमाणं सर्वार्थानां च सच्चिदनुवेधेन भानं चानुसरन् शुक्तिरूप्यादिवद्भ्रमस्य विषयाश्रयभेदशङ्कां च व्युदस्यति— **स्वगतनानात्वमिति** । स्वाध्यस्तं चिदचिद्भेदं वृत्तिसंभेदेन स्मृतित्व अनुभवत्वादिधर्मभेदं चेत्यर्थः ।

यथोक्तम्— ॐ ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ॐ तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् । एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ इति ।

दोषविषयतयोदाहृतश्रुतीनां महेश्वरादिशब्दैरन्यपरत्वशङ्कां निवारयितुं श्रुततदर्थापत्तिसिद्धमर्थं निर्विशेषवस्तुदोषविषयोपबृंहणेन व्यनक्ति—**यथोक्तमिति** । निर्विशेषेऽपि **भगवानि**त्युपचारः । **अशेषमूर्तिः**—सर्वत्वेन भ्रान्तिसिद्ध इत्याशयः । **न तु वस्तुभूतः** * पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः, * चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः इत्यादिवादान्न देवादिजडवस्तुरूपः । यद्वा—न वक्ष्यमाणशैलादिकृत्स्नजगद्वस्तुरूपः । अत्र स्वरूपसाक्षिवृत्तिज्ञानानां प्रपञ्चरूपविकृतयोगात् **विज्ञानशब्दो** विविधं ज्ञायतेऽनेनेत्यविद्याविषयः । **विजृम्भितानि**—अध्यस्तानीत्यर्थः । भेदस्य दोषकल्पितत्वं व्यतिरेकेण द्रढयति— **यदेति** । **शुद्धम्**—अविद्यामुक्तम् । **निजरूपि**—तन्मूलभेददृष्टिशून्यम् । तत एव **सर्वकर्मक्षयेऽपास्तदोषम्**— कर्मसाध्यक्लेशादिरहितम् । **संकल्प** इहाविद्या । * अविद्यातरुसंभूतिस्थानतो दर्शनात्, * विज्ञानविजृम्भितानीत्युक्तस्यैव चात्र परामर्शात् समन्ताद्ग्रहणैकीकृत्य वा कल्प्यन्तेऽनेन भेदा इति व्युत्पत्तिसंभवाच्च । **वस्तुषु वस्तुभेदाः**— वस्तुत्वेन पृथग्भूतेषु देवादिपिण्डेषु कल्पितेषु जीवेषु वा तद्द्रष्टाता देवत्वादयो देवादिपिण्डाश्च न भवन्ति ; देवादिप्रतिभासो न स्यादित्याशयः । उक्तप्रदर्शनमात्रार्थतया वस्त्वस्तीत्यादिश्लोकद्वयमत्र नोपात्तम् । श्लोकचतुष्टयोक्तं विजातीयभेदाभावं निगमयति— **तस्मादिति** । ज्ञानमात्रात्मनि यथादर्शनं तत्तद्वादिभिरुक्तः सजातीयभेदोऽपि भ्रान्तिसिद्धतया मिथ्याभूत इत्याह—**विज्ञानमिति** । **विज्ञान**शब्दाविह स्वप्रकाशानन्दरूपविलक्षणज्ञानपरौ । तथाऽपि निरसनीयत्वेनाभिमताः स्वगता भेदा दुस्त्यजा इत्यत्राह—**ज्ञानमिति** । **विशुद्धम्**—अविद्योज्झितम् । अत एव **विमलम्**—भेददृष्टितन्मूलकर्मरहितम् । **विशोकम्**—कर्माभावादेव तत्फलभूतशोकमोहादिशून्यम् । **एकमिति** पूर्वोक्तात्मानुवादः । **सदैकम्**—सर्वदानाघ्रातविकारषट्कम् । ईदृशस्योत्पत्त्यादिकमपि अन्तःकरणवृत्तिसंभेदादध्यस्तम् । मिथ्यात्वादेवात्र वृद्धिह्रासादिकं निषिध्यते । स्फटिकरागकल्पस्याविद्यादेरवस्तुत्वेऽपि स्वाप्नसर्पादिनीत्या निराचिकीर्षादिकमपि न विरुद्धमिति भावः । **परमः परेश** इत्यादिना सामानाधिकरण्येन जीवेश्वरभेदस्यापि

कल्पितत्वोक्तिः। किमसौ दुरारोहः पूर्वपक्ष इत्यत्राह— **सद्भाव** इति। भेददृष्टेरविद्याजन्यत्वं सत्यत्वशङ्काया निःशेषोन्मूलनाय निगमयति— **एतदि**ति। **एतत्**—ज्ञानमात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वाप्नप्रपंचकल्पेन भुवनेनाधिष्ठानतया आश्रितम्। **संव्यवहारभूतम्**—समन्तात् एकीकृत्य वा व्यवहारकर्मभूतमिति यावत्। तत्रापि कारणमविद्येति चोक्तमित्यर्थः। **चकारः**— * सद्भाव उक्तः इत्यनेन भ्रमहेतूक्तेः समुच्चयार्थः। एवं वा योजना— संव्यवहारभूतं भुवनकोशादिकं तत्रापि एतदेवाध्यासतो भुवनाश्रितं * ज्योतींषि विष्णुरित्यादिना तथोक्तमिति। यद्वा एतत्तु भुवनगतं संव्यवहारभूतं संव्यवहारेण प्राप्तं व्यावहारिकं सत्यत्वं यत्, तत्राप्यध्यास एव कारणमुक्तमिति। तथा च परेष्टानुवादे भाषिष्यते— * तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टमिति। **चः** त्वर्थः।

अस्याश्चाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति * न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति, * न पश्यो मृत्युं पश्यति, * यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति, * भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, * तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः इत्यादयः श्रुतयः। अत्र मृत्युशब्देन अविद्याऽभिधीयते; यथा सनत्सुजातवचनम्— * प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमीति।

एतावता प्रकृते किमायातमित्यत्र मुक्त्युपायस्य कर्मनैरपेक्ष्यं सिद्धपरवाक्यानुविधायिमोक्षोपायपरवाक्यशक्त्या व्यनक्ति— **अस्या** इति। अनिर्वाच्यत्वादिविशिष्टाया इत्यर्थः। तत एव ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं ब्रह्मात्मैकत्वं महावाक्यार्थः, ऐक्यदर्शनमविद्यानिवर्तकमित्याह— **न पुनरि**ति। एकं पश्यतीति यत् ततो न पुनर्मृत्यव इति योजना। य इति वाऽध्याहारः। **तदेकं पश्यती**त्यत्र कर्तृकर्मभेदव्युदासोऽप्यभिप्रेतः। शब्दजन्यप्रत्यक्षाभिप्रायेण पश्यतीत्याद्युक्तिः। दृगधीनसिद्धेरविद्यायास्तत्कार्याणां च [रा]रोगादीनामदर्शनमत्र साध्यमित्याह—**न पश्य** इति। निर्विशेषात्मैक्यबुद्धिदार्ढ्यानन्तरमेव भयनिवृत्त्या तत्कारणाविद्यानिवृत्तिसूचनमाह— **यदा ही**ति। **अदृश्ये**—दृक्कर्मत्वरहिते। **अनात्म्ये**—अशरीरे; आत्मना व्याप्यं हि शरीरमात्म्यम्। **अनिरुक्ते**—अशब्दगोचरे। **अनिलयने**—अनाधारे। यद्वा निलीयतेऽस्मिन्नध्यस्तैरिति निलयनमविद्या, तद्रहिते। **अभयमि**ति प्रतिष्ठाविशेषणम्, लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः; क्रियाविशेषणं वा, अव्ययीभावेन भयाभावायेति वा, **अथ सोऽभयं गतः** इति फलोक्तिसंवादात्। **प्रतिष्ठाम्**—ऐक्यबुद्ध्या स्थितिमित्यर्थः। बन्धकतया सिद्धान्तीष्टानां कर्मपर्यन्तानामपि धीनिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वं दर्शयति— **भिद्यत** इति। **हृदयग्रन्थिः**— अविद्या; संशयादि तत्कार्यमिति सकार्याविद्यानिवृत्तिरिहोक्ता। ननु * तादृगेव भवति, * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, * सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणा विपश्चितेत्यादिषु फलदशायां तादृक्त्वसाम्यभेदोक्तिस्वारस्यात् * पृथगात्मानमित्युक्तेश्च भेदज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यत्राह— **ब्रह्म वेदे**ति। अत्राविद्याकृतभेदनिवृत्तिरवधारणद्योत्या। न ह्यत्र तद्भूतस्यातद्भूतस्य वा तद्भावः साध्यः। कर्मसमुच्चयादिनिरासार्थमैक्यज्ञानेनाविद्या-

तरणव्यक्त्यर्थं चाह— **तमेवेति**। * वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धजीवैक्येन प्रकृतो ह्यत्र तमिति परामृश्यत इति भावः। इदं वाक्यद्वयं ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वाय प्रागुपात्तम्। इह त्वविद्यानिवृत्त्यतिरिक्त-साध्यनिरासार्थम्। * नान्यः पन्थाः इति कर्मनिषेधपरम्। **आदिशब्देन** * ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वानित्यादिसंग्रहः। **श्रुतय** इति प्रकृत्या बहुवचनेन च श्रुतस्यैव ग्राह्यत्वं मिथस्संवादेन दार्ढ्यं च सूच्यते। उपात्तवाक्येष्वविद्यानिवृत्तिर्न भाति; मृत्युशब्दस्तु अर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत्राह— **अत्रेति**। मोक्षोपाय-वाक्येषु ज्ञाननिवर्त्यविषयत्वौचित्यादस्याविद्यात्वमिति भावः। प्रसिद्धिविरोधिशङ्कां निरस्यति— **यथेति**। **प्रमादः**— अनवधानता; अज्ञानम्; कार्येण वा कारणलक्षणा। **अप्रमादम्**— अविद्यानिवृत्तिम्। यद्वा— अत्र अमृतत्वसाधन-तयोक्तः अप्रमादस्तत्त्वज्ञानम्; तत्प्रतिपक्षः प्रमादोऽप्यत्राज्ञानमेव। **अहं ब्रवीमीति** तत्त्ववित्सिद्धान्तख्यापनपरम्।

*** सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, * विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिशोधकवाक्यावसेयनिर्विशेष-स्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं च * अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, * अकृत्स्नो ह्येषः * आत्मेत्येवोपासीत, * तत्त्वमसि, * त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि [भगवो] देवते * तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादि-वाक्यसिद्धम्। वक्ष्यति चैतदेव— * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति। तथा च वाक्यकारः— * आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्सर्वस्य तन्निष्पत्तेरिति। अनेन च ब्रह्मात्मै-कत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्यु[रु]क्ता॥**

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं जीवतादात्म्यमैक्यज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं च नैतेषु व्यक्तं भातीत्यत्र शोधकैर्निर्विशेषत्वमुपायपर वाक्यैस्तत्त्वनिर्देशैस्तदनुसन्धानपरैश्च वाक्यैर्जीवैक्यज्ञानसिद्धिं चाह— **सत्यमिति**। **त्वं वेत्यादिना** देवतां प्रति उक्तस्यैव तदर्थस्य, **तद्योऽहमित्यादिना** स्वस्मिन्ननुसन्धानं स्थापयति। उक्तस्य सूत्रकृदिष्टत्वमाह— **वक्ष्यतीति**। **एतदेव**— न त्वदिष्टमिति भावः। **आत्मेति**— स्वानन्यत्वेनेति यावत्। सूत्राभिप्रेतं तद्विदुक्त्या स्पष्टयति— **तथेति**। **सर्वस्य तन्निष्पत्तेः**— भातस्य सर्वस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वादित्यर्थः; बाधावस्थायामधिष्ठानभूतब्रह्मात्मतया परिशिष्टत्वादिति भावः। अद्वैतधीकरणस्य वाक्यस्य सूत्रवाक्याभ्यां सूचितमनुग्राहकं वचः * सन्मूलाः इत्यादिना प्रागुक्तमेव। चोद्यो-थापनायाह— **अनेनेति**। असत्यभेदबाधस्वरसेनेति भावः। **चः** पूर्ववदुभयार्थः। * द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिसूचनाय **ब्रह्मात्मैकत्वोक्तिः**। मिथ्याभूतस्य ज्ञानेतरकर्मनिवर्त्यत्वे सत्यत्वं स्यात्, तच्च मानविरुद्धम्; न च रज्जुसर्पादिनिवृत्तौ मन्त्रौषधदण्डघाताद्यपेक्षेति भावः। अपुनरङ्कुरत्वाय **सकारणत्वोक्तिः**॥

ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रजन्यविज्ञानेन क्रियते? कथं वा रज्जुरेषा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते? तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः, इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति चेत्; तुल्ययो-

विरोधे वा कथं बाध्यबाधकभावः ? पूर्वोत्तरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत् ; शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि समानमेतत् । एतदुक्तं भवति— बाध्यबाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणम् ; ज्वालभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्दायोगात् । तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते । एवं च सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत्संभाव्यमानान्यथासिद्धि तद्बाध्यम् , अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्बाधकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णय इति । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायासंभाव्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन संभाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव । संभाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपंचग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः ॥

आस्तामनुकूलस्तर्कः, प्रतिकूलस्तु सिद्ध इत्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चे**ति । बाधकतयेष्टयोः शास्त्रानुमानयोः शब्दार्थस्वरूपतद्व्युत्पत्तीनां व्याप्तिधर्मलिङ्गादीनां च सिद्ध्यर्थमुपजीव्यं प्रत्यक्षं न ताभ्यां बाध्येत । अन्यथा— आदित्यो यूपः, पावकोऽनुष्ण इत्यादेरपि प्रत्यक्षबाधकत्वं स्यात् । चन्द्रादिभेदबाधकस्य तु तन्नोपजीव्यमित्यभिप्रायेण **सकल**शब्दः । सकलभेदबाधे ह्युपजीव्यबाधोऽप्यन्तर्गतः । **कथमित्र**—न कथंचित् ; प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रमेव बाधितमुख्यार्थं भाक्तं नेयमिति भावः ।

अत्र किं प्रत्यक्षत्वान्न बाध्यम् , उत परोक्षत्वान्मूलित्वाच्च न बाधकमिति शङ्काद्वये प्रथमं परिहरति— **कथं वे**ति । प्रत्यक्षशब्द इहापरोक्षमात्रपरः ; बाधात्पूर्वमनाभासत्वाभिमानो बाधश्च प्रपञ्चरज्जुसर्पभ्रमयोः सम इति भावः । मूलित्वादिना न शास्त्रं बाधकमिति शङ्कते— **तत्रे**ति । **प्रत्यक्षयोः**—अपरोक्षयोरित्यर्थः । इदं च मूलमूलित्वरहितयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोरप्युपलक्षणम् । अत एवेह दूष्यं निष्कृष्यानुवक्ति— **इहे**ति । सकलभेदनिवृत्तावित्यर्थः । वैषम्यव्यक्त्यै **तु**शब्दः । प्रत्यक्षशब्दोऽत्र प्रत्यक्षप्रमाणविषयः । द्वयोः प्रत्यक्षयोरित्युक्तस्य तुल्यबलत्वस्य बाधं प्रत्यप्रयोजकत्वात् , अन्यथा प्रकरणसमेऽतिप्रसङ्गाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्चान्यत्प्रयोजकं शिक्षयितुमाह— **तुल्ययो**रिति । चोद्यत्रयनिवृत्त्यै सिद्धान्तीष्टं प्रयोजकं शङ्कते— **पूर्वे**ति । **पूर्वोत्तरयो**रिति क्रमो न नियतः । उक्तं प्रयोजकमपि प्रस्तुते तावदस्तीत्याह— **शास्त्रे**ति । शास्त्रशब्द इह तज्जन्मधीलक्षकः । धीद्वयविवेकार्थं विशेषविवक्षया वा तत्कारणेऽन्वयोक्तिः । **एतत्**—वैषम्यमित्यर्थः । ननु दुष्टहेतुजत्वस्य बाध्यताहेतुत्वमुपजीव्यत्वाद्यभावेन तुल्यत्वे सति स्यात् , उपजीव्यबाधे चाधर्मत्वसाधकहिंसाद्यपि प्रमाणं स्यादित्यत्राह— **एतदुक्त**मिति । तुल्यत्वोक्तिर्दृष्टान्तार्था । तद्विशिष्टं वा दुष्टहेतुजन्यत्वादिकं विवक्षितम् । आदिशब्देनोपक्रमापच्छेदाधिकरणोक्तनियतानियतपौर्वापर्यादेः परोक्षत्वादेश्च संग्रहः । **अकारणम्**— अप्रयोजकम् ; अव्याप्तेरिति शेषः । उक्तमर्थमुदाहरणस्थेन तर्केण द्रढयति— **ज्वाले**ति । कारणं चेदित्यध्याहार्यम् । **अयोगा**दिति प्रसज्यमानोक्तिः । ननु प्रत्यक्षं वर्तमानग्राहितया ज्वालास्वरूपं गृह्णाति ; भिन्न-

सन्तताविव सूक्ष्मदृशामेकसन्तताविव ज्वालाभेदः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यत्राह— **तत्रेति**। प्रत्यक्षशब्द इह प्रत्यभिज्ञाख्य-विशेषविषयः। सा चात्र भ्रान्तिरूपा पटुतरदृष्टीनामपि पूर्वापरकालवर्त्यैक्यविषयात्यन्तसादृश्यसादेश्या[न्यादृश्या]-दिभिर्जायत एव। अतो विरोधो बाधश्चात्र सिद्ध इति भावः। तर्हि प्रसिद्धस्याप्रयोजकत्वे प्रयोज्यं निष्कारणं स्यादि-त्यत्राह— **एवं च सतीति**। **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः समुच्चयार्थो वा; अव्याप्त्या च सह तर्कबाधे च सतीति यावत्। सजातीययोर्विजातीययोर्वेति न निर्बन्ध इत्यभिप्रायेण **द्वयोरि**त्युक्तम्। **प्रमाणयोः** बलविमर्शात्पूर्वं मानत्वेन भातयो-रित्यर्थः। **विरोधे**—मिथो विषयापहाररूपे। **अन्यथासिद्धिः**—स्वविषयसत्यत्वमन्तरेणापि स्वरूपलाभः। तत्र हेतुत्वेन सावकाशत्वमाकृष्टव्यम्। तच्च द्विचन्द्रादिधीवदप्रमाणकोटिनिवेशार्हत्वाद्वा पदाहवनीयादिनयेन अविरुद्धविषयलाभाद्वा स्यात्। **अनन्यथासिद्धम्**—स्वविषयमिथ्यात्वेऽनुपपन्नस्वरूपं विरुद्धमबाधित्वोत्पत्तुम् अनर्हत्वाद्वा। तत्र हेतु**रनवका-शत्वम्**; तच्च पूर्वोक्तावकाशद्वयाभावसमुच्चयरूपम्। **इतरत्**। अनादृतसाजात्यादिविशेषमिति भावः। **सर्वत्र**—तुल्या-तुल्योदाहरणेषु तार्तीयबाधस्थलेषु चेत्यर्थः। **निर्णयः**—प्रमाणतर्कसिद्धोऽध्यवसायः। **इतिशब्दः** पूर्वो हेतौ, उत्तरः समाप्तौ। समानमेतदित्यत्राभिप्रेतं शास्त्रप्राबल्यं विवृण्वन् एतदुक्तमिति प्रक्रान्तं निगमयति— **तस्मादिति**। अस-दुक्तस्यैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः। यद्यपि— अविद्यानिवृत्तौ वेदोऽपि न स्यात्; तथाऽपि सर्गप्रलयकालेषूत्पत्तिनाशा-भावात् **अनादिनिधनत्वो**क्तिः। तद्विषयैव * अनादिनिधनाह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा इति स्मृतिरिति भावः। **अविच्छिन्नसंप्रदायत्वो**क्त्या मन्वन्तरादिष्वविच्छेदेन विप्लवासंभवः सूच्यते।

* प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्येतदपि कालविशेषाद्यनुगुणशाखाविशेषप्रवर्तनपरम्; अन्यथा * ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षदित्यादिभिर्विरोधात्; स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यपौरुषेयत्वसाधकं चात्र सूचितम्। अत एव वक्तृदोषासंभवः। मन्वाद्याप्तवाक्यानां श्रुतिविरोधे क्वचिद्बाध इष्टः, न तथेत्यभिप्रायेण **गन्धशब्दः**। एवम-प्रमाणकोटिनिवेशोऽपास्तः। विरुद्धविषयोऽपि नास्तीति व्यक्त्यै **निर्विशेषत्वा**द्युक्तिः। **नित्यशब्दः** शुद्धत्वादौ सर्वत्र योज्यः, अबाधपरो वा। **शुद्धम्**— अविद्यासाक्षित्वावस्थायामपि वस्तुतस्तद्रहितम्। तेन **बुद्धम्**— अतिरोहितनित्य-प्रकाशम्। तत एव **मुक्तम्**— सर्वदा कर्मतत्फलवियुक्तम्। **स्वप्रकाशम्**— मिथ्यात्वप्रयोजकदृश्यत्वोज्झितम्। तत्र हेतुश्चिद्रूपत्वम्। अत्र निषेधकज्ञानाश्रयत्वस्यापि मिथ्यात्वव्यक्त्यै **मात्रशब्दः**। **ब्रह्मात्मभावः**— ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मत्वम्। प्रत्यक्षस्य संभाव्यमानदोषत्वम् प्राचुर्येणाऽन्यत्र दोषदर्शनादन्यत्रापि दोषशङ्कार्हत्वम्। तत एवानु-मानादेरपि शङ्कितदोषत्वाय **आदिशब्दः**। देवादिभेदैस्तदवान्तरैश्च बन्धस्य विविधविकल्परूपत्वम्। विशेषतः कल्प्यत इति **विकल्पः**। **एवंकारः** प्रतिकूलतर्कासंभवपरः। ननु काचाद्यभावान्निर्दोषत्वेन प्रसिद्धे प्रत्यक्षे दोषो दुर्वचः; तज्जातीये दोषदृष्ट्याऽन्यत्रापि तत्क्लृप्तौ वेदे वाक्यत्वादिभिस्तथा क्लृप्तिः स्यादित्यत्राह— **संभाव्यत** इति। **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः, बाधकप्रत्ययेन सह कारणदोषनिश्चयस्य समुच्चयार्थो वा। **भेदप्रपञ्चः** निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैरविद्या-कल्पितश्चिदचिद्विस्तारः। **प्रत्यक्षस्येति** भेदग्राहकमात्रस्योपलक्षणम्। **आदिशब्देन** मूलाविद्यां भेददृष्टिं च संगृह्णाति। एतेषु यथार्हमन्योन्याश्रयादिनिरासाय **अनादिशब्दः**। एतेषां दोषत्वम् * वासनारेणुकुण्ठितः, * अविद्यासंचितं कर्मे-त्यादिभिस्सिद्धम्।

ननु अनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य * ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत ; सत्यम्— पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव । वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः ; निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः । ननु च * यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्, * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, * सत्यकामस्सत्यसंकल्पः इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां शास्त्राणां कथं बाध्यत्वम् ? निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः ।

भेदग्राहकप्रत्यक्षादीनामद्वैतश्रुतिविरोधाद्बाध्यत्वमुक्तम् ; तत्रातिप्रसक्त्या चोदयति—— **नन्विति** । **अपिः** सदोष[निर्दोष]समुच्चयार्थः, विरोधार्थो वा । बाध्यत्वप्रयोजकभेदावलम्बित्वव्यक्त्यै **ज्योतिष्टोमा**द्युक्तिः । द्वैतीयभेदावलम्बिनी तृतीयादिदशाध्यायी । आदिशब्देन कर्मविध्यन्तरसंग्रहः । बाध्यत्वोक्त्या प्रमाणलक्षणविरोधोऽपि सूचितः । तत्र धर्मप्रमाणस्य साकल्येनांशतोऽपि वा पादेन वा त्रिपाद्या वा ह्यप्रामाण्यमपाकृतम् । इष्टप्रसङ्गोऽयमित्याह—**सत्यमिति** । यद्वा बाध्यत्वमस्ति ; तावता सदोषत्वमप्रामाण्यं च न स्यादित्यर्धाङ्गीकारः ; मिथ्यात्वेऽपि दृष्टिविधिनयात् साध्यसाधनभावे व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति भावः । अङ्गीकृतं निर्दोषस्य बाध्यत्वांशं पौर्वापर्यरूपविशेषेऽपि स्वोक्तबाधप्रयोजकव्याप्तिं च श्रौतदृष्टान्तेन विवृणोति— **पूर्व** इति । **मोक्षशास्त्रस्य**——बन्धरूपभेदनिवर्तकतत्त्वावेदकवाक्यस्येत्यर्थः । * पञ्च ऋत्विजः समन्वारब्धाः सर्पन्ति । अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्गाता उद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः इत्यस्मिन् प्रयोगे * यदि बहिष्पवमानं सर्पतां प्रस्तोताऽपच्छिद्येत इत्यादिनाऽपच्छेदप्रायश्चित्तविधौ * यदि प्रतिहर्ता पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत सर्ववेदसं दद्यात्, यद्युद्गाता यज्ञेन यजमानो व्यृध्येतादक्षिणः स यज्ञः संस्थाप्यः इत्युक्तम् । तदिदं नैमित्तिकद्वयमेकस्मिन्प्रयोगे विरुद्धम् । तत्र युगपदपच्छेदे उद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्वप्रायश्चित्तं वा कार्यम् । पूर्वापरापच्छेदे यो जघन्योऽपच्छिद्येत तस्य प्रायश्चित्तमेवेति व्यवस्थापितम् । तदुक्तम्— * पूर्वापरापच्छेदे पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति । अत्रैवं पूर्वपक्षः— उपक्रमनयेनासंजातविरोधितयोदितत्वात्पूर्वस्य प्राबल्यम् । परस्य तूदितविपक्षसन्निधावेव प्रवृत्तेर्दौर्बल्यमिति । सिद्धान्तस्तु— परस्मिन्ननुत्पन्ने तदसन्निधानात्परमबाधित्वा पूर्वस्योदयः । इतरस्य तु पूर्वोदितविरोध्यबाधेनोदयायोगान्निमित्तोदये नैमित्तिकशास्त्रोदयावश्यंभावाच्च परप्राबल्यम् । उपक्रमोपसंहारयोस्तु विरुद्धस्य परस्यानुदय एवेति । इह तु कर्मिणां भुक्तौ पूर्वप्रावण्येनार्थक्रमात् तदनुगुणपाठक्रमाच्चापच्छेदवत्पूर्ववृत्तकर्मशास्त्रोपमर्देन भोगनिवृत्तिरूपमुक्तिशास्त्रोदयः । ईदृशोदाहरणेष्वेव * पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीत्युच्यते । एवमुत्सर्गापवादाद्युदाहरणान्तरेष्वपि निर्दोषवाक्यसिद्धस्य निरवकाशेन बाधो निदर्शनीयः । ननु वेदान्तेष्वपि सगुणोपास्तिविधीनां भेदावलम्बित्वं सिद्धम् । न च तेषां निर्गुणवाक्यापेक्षया पूर्वत्वनियमः ; अतस्तेषु नापच्छेदनीतिरित्यत्राह— **वेदान्तेति** । **सगुणब्रह्मो**क्तिर्दृष्ट्यादेरुपलक्षणार्था । **उपासनपराणा**मित्यनेन सिद्धे तात्पर्यं नास्तीति व्यज्यते । पौर्वापर्याभावेऽपि तत्फलभूतबाधस्य तात्पर्यलब्धत्वदर्शनात् **अयमेव न्यायः** इत्युक्तम् । * संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, * जक्षत्क्रीडन्नित्यादिसांसारिकफलोक्त्या तादृश-

विद्यानां मोक्षशास्त्रापेक्षया कर्मशास्त्रवत् आर्थं पूर्वत्वं च सिद्धम् । यद्वा, निर्दोषत्वेऽपि निरवकाशवाक्येन बाधः स्यादित्युक्त एव न्याय इत्यर्थः । गुणविधिरेवालालम्भविधिन्यायान्निरवकाश इत्यत्राह— **निर्गुणत्वादिति** । निर्विशेषस्वरूपपरतया निरवकाशैः वाक्यैर्गुणबाधादिति भावः । विधिपदानन्वयेन सिद्धविषयाणां सगुणवाक्यानां पूर्वत्वान्यपर्ययोरयोगात् न बाध्यत्वं स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चेति** । **कथमिति** प्रतिक्षेपवचनं प्रश्नवद्भावयन् पौर्वापर्यमभिसन्धाय प्रतिवक्ति— **निर्गुणेति** ।

एतदुक्तं भवति— * अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्, * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, * निर्गुणम्, * निरञ्जनम् इत्यादीनि वाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, इतराणि च सगुणम् । उभयविधवाक्यानां विरोधे तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किंचिदपहीनम् ।

अनन्यपरसगुणवाक्यबाधसमर्थानि कानि वाक्यानि? तेषां च तद्बाधे कीदृशं सामर्थ्यमित्यत्राह— **एतदुक्तमिति** । **कूटस्थम्**—विश्वविकाराध्यासे तन्निवृत्तौ च स्वयं कूटवत् अविकृतम् । कूटे अध्यसनीये स्वयं सत्यतया सर्वाधिष्ठानत्वेन स्थितम् । **इतराणि**—उपात्तानि, * यस्सर्वज्ञः इत्यादीनि तादृशान्यपि । चस्त्वर्थः, विरुद्धवर्गद्वयसमुच्चयपरो वा । **तेनैव** भुक्तिमुक्तिशास्त्रयोरिह प्रदर्शितेनैवेत्यर्थः । निषेध्यप्रसञ्जकापेक्षया निषेधकस्य परत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण **गुणापेक्षत्वेनेत्युक्तम्** । सगुणवाक्यानां निर्दोषत्वेऽप्यार्थेन पूर्वत्वेन बाध्यत्वम्, उपास्तिविधिशेषत्वक्लृप्त्या साफल्यात्कथंचित्प्रामाण्यं च स्यादित्यभिप्रायेणाह— **न किंचिदिति** ।

ननु च— * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते । नेत्युच्यते ; सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः । अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्— अनभिधानज्ञो देवानांप्रियः । एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम् । विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽवर्जनीयः । ततश्च एकार्थत्वं न सिध्यति । एवं तर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् । एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु—एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकत्वपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च ।

अत्र सत्यत्वादिविशिष्टपरं वाक्यं कथं निर्गुणवाक्यतयोपात्तमिति चोदयति— **ननु चेति** । **सत्यज्ञानादयः** ; * द्वयेकयोः इतिवद्भावप्रधानोक्तिः । आनन्त्यमपि व्यापित्वरूपो गुण इति बुद्ध्या बहुवचनम् । अयं भावः—अत्र

गुणप्रतीतिर्निापह्नोतुं शक्या; तस्याश्च बाधाभावात् स्वतः प्रमात्वं सुस्थमिति। नेयं प्रमितिरिति युक्त्या स्थापयिष्यत इत्याह— **नेत्युच्यत** इति। एकार्थतात्पर्यार्हत्वरूपवृत्त्या गुणभेदधीर्बाध्येत्याह— **सामानाधिकरण्येने**ति। कारकभेदक्रियैकत्वबुद्ध्योरिव विशेषणभेदविशेष्यैक्यधियोरविरोधान्न बाध्यबाधकतेति चोदयति— **अनेके**ति। समानाधिकरणव्यधिकरणपदानां वृत्तिवैषम्यमेकार्थशब्देनान्ययोगव्यवच्छेदं च न जानासीत्युपालम्भमुखेन प्रतिवक्ति— **अनभिधाने**ति। **देवानांप्रिय** इति अज्ञातनाम्नामुपचारप्रयोगः; इह त्वप्रख्यात इत्यर्थः। छाग इत्येके; तदाऽप्यज्ञ इति यावत्। तदज्ञातं स्वाभिप्रेतं विवृणोति— **एकार्थत्वमि**ति। त्रेधा हि पदानामर्थैक्यम्— प्रकृतिप्रत्ययसमुदायबोध्यप्रातिस्विकविशेष्यैक्यम्, * अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्येतावता मिथोऽन्वितार्थपदजातबोध्यप्रधानैक्यम्, पदभेदेऽर्थभेदाभावश्चेति। तेष्वाद्यं पदमात्रे; द्वितीयं व्यधिकरणवाक्ये; [तत्र] तृतीयमिह मदुक्तम्। तच्च * भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामित्यादिपतञ्जलिवाक्यप्रसिद्धमित्यभिप्रायेण **नाम**शब्दः। एवमप्यस्य प्रधानप्रतिपाद्यविशेष्यभेदाभावमात्रपरत्वे को विरोध इत्यत्राह— **विशिष्टे**ति। **विशेषणभेदे**नेत्येतत् बहुधा योज्यम्— विशेषणानां मिथो विशेष्याच्च भेदेन, विशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गेन चेति।

भेदकं हि स्वभावेन प्रत्यक्षाद्यनिराकृतम्। विशेषणान्तराधारात् स्वाधारं भेत्तुमर्हति॥ ३४०॥

श्यामो युवेत्यादौ दृष्टत्वादेव विशेषणानां भेदकत्वस्वभावोऽपोदितः। इह तु भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमिति व्यवस्थाया नित्यातीन्द्रिये शब्दोपस्थाप्ये कः प्रतिरोद्धा? अनावृत्त एकवचनान्तो विशेष्यशब्द इति चेन्न; जात्यैक्यविवक्षयाऽपि तदुपपत्तेः, यथा——खण्डो मुण्डो गौरिति। प्रत्यक्षबलात्तत्र भेद इति चेन्न; अप्रत्यक्षेऽपि तथोक्तौ व्यक्तिभेदबुद्धेः, तद्वद्ब्रह्मणि। किंच तेनतेन पदेनोद्दिष्टे विशिष्टे पदान्तरार्थविधौ विशेषणानां मिथः समवायः स्यात्, उपादेयस्य यावदुद्देशव्यापित्वात्; तथा च तेषां विशेषणस्वरूपाद्भेदेन नानाविशिष्टापत्तिः। किंच,

विशिष्टार्थाभिधायित्वे भेदकेष्वपि भेद्यवत्। अन्योन्यसमवायैक्यप्रसङ्गौ चात्र तन्त्रितौ॥ ३४१॥

तथा हि— विशेषणभेदेन विशेषणानां परस्परसमवायतादात्म्याभ्यामन्यथाभावेन पदानामव्युत्पन्नाप्रामाणिकार्थभेदः, विशिष्टविधावपि समानविभक्तिविशेष्यांशमिव विशेषणांशमप्येकीकुर्यात्; प्रकृत्युपस्थापितैक्यपरत्वात्। तदाऽपि स्वान्यैक्याद्विशेषणानां स्वस्माद्भेदः स्यादित्यादयः प्रसङ्गा इहाभिप्रेताः। एतैः फलितं प्रसङ्गान्तरमाह— **तत** इति। विशिष्टस्यैवमनभिधेयत्वे विशेषणमात्रोक्तिर्दूरापास्तेति मत्वा विशेष्यमात्रपक्षे चोदयति— **एवं तर्ही**ति। उक्तप्रकारेण विशेष्यमात्रपरत्वे सतीत्यर्थः। भिन्ननिमित्तानामनुपपत्त्या निमित्तत्यागे कथं पर्यायत्वमित्यत्राह— **अविशिष्टे**ति। एकपदोक्तमात्राभिधायित्वादिति यावत्। अत एव पदान्तरवैय[र्थ्यं]र्थ्यातपर्यायत्वं सामानाधिकरण्यभङ्गश्च स्यात्। आहुश्च—

* नातत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे। सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते॥ इति।

विवक्षितस्य लोकोत्तीर्णत्वान्नैतत्त्वरमाणेन लभ्यमित्यवहितेन क्रमेणेदं बोद्धव्यमित्यभिप्रायेणाह— **एकार्थाभिधायित्वेऽपी**ति। उक्तप्रसञ्जकानुवादोऽयम्। तेन त्वदुक्तं न प्रसज्यत इत्याह— **एकत्वे**ति। अयं भावः—वाक्यतात्पर्यानुसारेण हि सर्वत्रोपचारः। अत्र च स्वरूपबुभुत्सया समानविभक्त्या चार्थैक्ये तात्पर्यं निश्चितम्। तेन विशे-

षणाभिधानं त्यक्तम् ; तत्फलभूतव्यावृत्तिपरत्वं तु स्थितम् । तदिह विरोधिव्यावृत्तिभेदैः प्रतिपदं प्रयोजनम् सामानाधिकरण्यलक्षणानुगुणमैकार्थ्यम् निमित्तभेदव्युत्पत्तिफलैः पर्यायत्वनिरासश्च स्यादिति । उक्तं च **सुरेश्वराचार्यैः**—

* प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः । पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदात् ॥

शब्दात्प्रतीयते तावत्संगतिर्धर्मधर्मिणोः । मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः ॥

तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् । स्वार्थार्पणप्रणाड्यैव परिशिष्टौ विशेषणम् ॥ इति ।

तद्विरोध्यभेदिनश्चाहुः— * व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता । इति ।

एतदुक्तं भवति— लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपम् । तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते । तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो व्यावृत्तब्रह्मपरम् । ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाशजडरूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरम् । अनन्तपदं च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्यावृत्तपरम् । न च व्यावृत्तिर्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः ; अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव । यथा शौक्ल्यादेः कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिः तत्तत्पदार्थस्वरूपमेव, न धर्मान्तरम् । एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्यायं च पदत्रयम् । तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति । एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव * सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इत्यादिभिरैकार्थ्यम् । * यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, * सदेव सोम्येदमग्र आसीत् , * आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते— * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्मावगतम् । जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम् । अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते ; अन्यथा * निरञ्जनम् , * निर्गुणम् इत्यादिभिश्च विरोधः । अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति ॥

ननु एकत्वतात्पर्येऽपि तत्त्वमस्यादिवदुपलक्षणमुखेन स्वरूपैक्यपरत्वमस्तु; सर्वेभ्यश्च व्यावृत्तिर्विशेषतो दुर्वचा ; अप्रयोजकत्वेन संग्रहेऽप्येकेनालम् ; व्यावृत्तीनां धर्मत्वे ताभिः प्रतिपदोपस्थापितव्यावृत्तिभेदात्सविशेषणत्वम् ; तद्बहुत्वा-

दैकार्थ्यभङ्गो विशेष्यभेदप्रसङ्गश्च ; स्वरूपत्वे तु प्रयोजनभेदाभाव इत्याशङ्क्याह— **एतदुक्तमि**ति । * ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रस्तुतं ब्रह्म किमिति बुभुत्सिते कारणत्वस्य तटस्थतया स्वरूपलक्षणतो ह्यत्र तत्स्वरूपं शोध्यते । तत्र विशेषणोक्तिराम्रप्रश्ने कोविदारप्रत्युक्तिवत्स्यात् , लक्षणं च सर्वत्र व्यावृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह—– **लक्षणत** इति । **रूप**मिह स्वरूपम् । निश्शेषव्यावृत्तिः प्रयोजकेन संग्रहात्सुवचेत्याह— **तद्विरोधी**ति । अत्र रूपं स्वरूपं वाऽनृतत्वादिः, ब्रह्मेतरव्यासधर्मो वा । **अनेन**—प्रत्येकं कृत्स्नव्युदासक्षमेण । न हि पदान्तरमेवंविधमस्तीत्यभिप्रायेण **पदत्रयो**क्तिः । एकेन पर्याप्तेऽपि प्रयोजनकात्स्न्यार्थमेतावद्वक्तव्यम् । आनन्दपदस्य तूपलक्षणमेतत् । **फलतः** ; विरोधिव्युदासस्य फलत्वात्तात्त स्वरूपमात्रपरत्वं विरोध इति भावः । पदानां पृथक्प्रयोजनानि व्यनक्ति— **तत्रे**ति ; तस्मिन्पदत्रय इत्यर्थः । प्राकरणिकेन कारणत्वेन तुच्छव्यावृत्तौ सिद्धायां शङ्कितं विकारित्वेनानृतत्वमत्र सत्यपदेन व्युदस्तम् । **वस्तु**शब्दोऽत्र व्यावहारिकसत्यार्थः । **अन्याधीनप्रकाशत्वं जड**शब्दार्थः । असङ्कोचात् **अनन्त**पदेन त्रिविधपरिच्छेदव्यावृत्तिरुक्ता । यदि व्यावृत्तयो भावरूपा धर्माः, तदा सत्यत्वादीन्येव स्युः; अभावरूपा अपि तत्तुल्यचोद्या इत्यत्राह— **न चे**ति । तदाऽपि नैष्फल्यप्रसङ्गं परिजिहीर्षुराह— **अपि त्वि**ति । व्यावृत्तिर्हि यथा स्वत एव स्वेतरव्यावृत्तिः, तद्वद्ब्रह्मस्वरूपमेव सकलेतरविरोधित्वात्स्वयं सर्वव्यावृत्तिः; भावाद्वैतपक्षस्तु भीरुकल्पित इति भावः । भावस्याभावत्वमेकस्यानेकत्वं च कथमित्यत्र भावान्तराभावपक्षे तिष्ठन्निदर्शयति—**यथे**ति । अवधारणेन धर्मान्तरानुपलम्भं व्यनक्ति । अन्यथाऽनवस्थामभिप्रेत्याह— **न धर्मे**ति । एवमेकस्यैव सर्वव्यावृत्तिरूपत्वे व्यावृत्तेरपि पदबोध्यत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यत्र दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति— **एकस्ये**ति । **शौक्ल्यं कार्ष्ण्य**मित्यादिप्रतिबन्दिरिहाभिप्रेता । तत्र अनन्तपदे तावद्व्यावृत्तिबोधकत्वं सिद्धम् ; पदान्तरयोरपि तथात्वे को विरोध इति भावः । प्रतिबन्दिवाक्यमिह प्रत्यक्षानुवादित्वान्मन्दफलम् , इदं तु न तथा ; गुणपरत्वे चात्र निमित्तमात्रलाभः, तत्परित्यागे तु तात्पर्यार्थः सिद्धः । अतः **अर्थवत्तरम्** इत्युक्तम् । व्युत्पत्तिभेदं प्रयोजनभेदं चाभिसन्धाय **अपर्यायत्वो**क्तिः । **पर्याय**शब्दोऽत्र भावप्रधानः । पर्यायत्वं यस्य नास्ति तदपर्यायमिति गतिः, यस्य पदत्रयस्य मिथः पदानि पर्याया न भवन्ति, तदपर्यायमिति वा । * अपर्यायत्वम् इति केचित्पठन्ति । नात्र किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रायेणाखण्डपरत्वं सहेतुकं निगमयति— **तस्मादि**ति । तात्पर्यप्राबल्यात् शङ्कितचोद्यनिस्ताराच्चेत्यर्थः । **एकमेव ब्रह्मे**त्यनेन विशेष्यभेदस्य प्रसङ्ग एवापास्त इत्यभिप्रेतम् । इदमपि वाक्यं नाबुद्धबोधार्थम् , किं तु स्वतस्सिद्धपरामर्शेन कल्पितविरोध्याकारनिषेधार्थमित्यभिप्रायेण **स्वयंज्योतिरित्याद्युक्तम्** । सत्यत्वादीनामनृतत्वादीनां तद्व्याप्यस्थूलत्वादीनां तद्व्यावृत्तीनां च **निखिलशब्देन** संग्रहः । उक्तानभ्युपगमे कारणवाक्यविरोधः स्यादित्याह—**एवमि**ति । ननु * यो वेद इत्युपास्त्यन्वयेन सगुणपरत्वान्मा भूदैकार्थ्यम् ; तत्राह— **यतो वे**ति । कारणत्वानुवादितटस्थलक्षणवाक्यमिदम् । * सदेवेत्यादि तु तत्प्राप्त्यै लक्ष्यस्य निर्विशेषत्वव्यक्त्यै च पुनर्गृहीतम् । **जगत्कारणतयोपलक्षितस्य** ; शाखयेव चन्द्रस्य दूरे स्थित्वा दर्शितस्येत्यर्थः । कारणवाक्योक्तस्वरूपशोधकस्य तच्छेषतया तदेकार्थत्वं युक्तम् ; * यो वेदेत्येतच्च यच्छब्दान्वितवाक्यस्थतया नोपास्तिपरमिति भावः । * यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यारभ्य * तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इति कारणवाक्यान्तरे गुणोक्त्या तदैकार्थ्यं स्यात् ; नेत्याह—**तत्रे**ति । कारणशोधकवाक्ययोरैकार्थ्यं सिद्धम् ; मिथः कारणवाक्यानां किमुतेत्याशयः । कर्तव्ये दर्शितः शाखान्तरनयः सिद्धेऽपि समः । तेनैव सर्वेषु गुणपरत्वं किं न

स्यादित्यत्रोक्तं **सजातीये**त्यादि । अपच्छेदनीत्या हि निषेधप्राबल्यं स्थापितम् ; * पराऽस्य शक्तिरिति वाक्यविशेषवद्गुणपरतैव किं न स्यात् ; मा भूत्तस्य शोधकवाक्यत्वमित्यत्राह— **जगदि**ति । **अद्वितीये**त्यादि हेतुपरम् ; पूर्ववाक्ये सामान्यतः प्रस्तुतस्य व्यावृत्ततया प्रतिपित्सितस्य * तदेषाभ्युक्तेति प्रतिपिपादयिषितत्वात्तस्य चाद्वितीयत्वेन तदन्यस्य गुणस्यावक्तव्यत्वादिति कारणवाक्येषु निर्गुणत्वं न कण्ठोक्तम्; अवधारणयोरन्यथाऽप्युपपत्तेः । अद्वितीयत्वोक्तिस्तु सम्राडद्वितीय इतिवत् समनिषेधार्थः स्यादित्यत्राह— **अद्वितीये**ति । अवधारणाभ्यां सजातीयादिनिरासौचित्यात्समनिषेधे सिद्धे परिशेषाद्बुभुत्साक्रमेणात्र गुणनिषेधः प्राप्त इति भावः । गुणपरत्वे शोधकान्तरं च विरुध्येतेत्याह— **अन्यथे**ति । निर्गुणशब्दो हि स्थूलत्वादिवत्सत्यत्वादिकमपि निषेधेदिति भावः । ननु सर्वत्र लक्षणवाक्यं स्वार्थं समर्प्यैवान्यद्व्यावर्तयति ; तद्वदिहापि स्यादित्यत्राह— **अत** इति । **चः** समुच्चये ; सामानाधिकरण्यसामर्थ्यात्कारणवाक्यैकार्थ्यात् शोधकवाक्यान्तरैकार्थ्याच्चेत्यर्थः । **एतल्लक्षणवाक्य**मिति । अनेन धर्मसमर्पकलक्षणवाक्यान्तरेभ्यो व्यावृत्तिः सूच्यते । **अखण्डैकरसम्**— नित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशस्वभावमित्यर्थः ।

ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वे लक्षणा स्यात् ; नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वात् । सामानाधिकरण्यस्य हि ऐक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसंमतम् । ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी; ततः किम्? वाक्यतात्पर्याविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा । समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्येव लक्षणा न दोषाय । तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते— कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते । अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात् लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते । कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां पदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्यार्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं [हि] लाक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणाऽपि न दोषः । अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् ।

* ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यनन्यथासिद्धफलकरणदर्शनकल्पितविधिशेषतया विशिष्टविधितात्पर्ये संभवति न लक्षणा न्याय्येत्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चे**ति । यद्यपि वाच्ये विशेष्यांशो न त्यक्तः, तथाऽपि द्वारत्यागान्न तस्य शक्तिगोचरत्वमिति भावः । अत्र वाच्यबहिर्भूते वृत्तिस्तावत् नास्ति; वाच्यैकदेशे प्रधानभूते विशेष्ये वृत्तिस्तु न लक्षणा ; इह जहदजहल्लक्षणा वा स्यात् । सा चात्र न दोषः; प्रत्युत विध्यनर्हवाक्यार्थज्ञानानुवादितयाऽन्यथासिद्धे वाक्ये विधिक्लृप्त्ययोगात्तदर्थमुख्यासंभवे लक्षणानुगुणैवेति दर्शयितुमाह— **नैष दोष** इति । तात्पर्यविषये शब्दस्य प्राधान्यतः

प्रामाण्यात्तद्विरोधे सर्वत्र मुख्यवृत्तिदौर्बल्याल्लक्षणाप्राबल्यमाह— **अभिधाने**ति । स्वतस्सिद्धस्वरूपे कथं शब्दतात्पर्यम्; अतो गुणविवक्षा स्यादित्यत्र तद्विरुद्धं प्रागुक्तं तात्पर्यं व्यनक्ति— **सामानाधिकरण्यस्ये**ति । स्वप्रकाशस्यापि निमित्त-भेदवदनेकपदपरामृष्टस्यापि विशेष्यस्यान्यसंसर्गासहमैक्यमिह समानविभक्तिवेद्यम्; तच्च कल्पितभेदनिवृत्त्यर्थम्; प्रकृति-भिस्तु कल्पितान्याकारनिवृत्तिः प्राग्दर्शितेत्युक्तम् । **सर्वसंमतम्**; त्वयाऽपि दुस्त्यजमिति यावत् । त्वदुक्तप्रक्रिययाऽत्र तात्पर्यस्थापकाभावाल्लक्षणैव न स्यादित्यभिप्रायेण पुनश्चोदयति— **ननु चे**ति । मुख्येन केनचिदंशेन क्वचित्तात्पर्य-सिद्धावंशान्तरे ह्युपचारो दृष्ट इत्याशयः । अविरुद्धेऽन्यत्रादर्शनमकिंचित्करमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति— **ततः किमि**ति । अभिप्रेतं विवृण्वन् प्रतिबन्दिं च सूचयति— **वाक्ये**ति । एकपदलक्षणाया अप्यन्यत्रादर्शनमस्ति; अतस्तस्या अपि त्यागप्रसङ्ग इति भावः । तात्पर्यमुख्यार्थबाधयोरेव प्रयोजकत्वं पदैकत्वद्वित्वादेरप्रयोजकत्वं द्वित्रादिपदप्रतिबन्दिं चाभि-प्रेत्याह— **समभिव्याहृत** इति । एकद्व्यादिपदलक्षणावत्सर्वपदलक्षणाऽपि * विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र दृष्टेत्यभिप्रायेण **सर्वेषां** **वे**त्युक्तम् । इदं हि पदद्वयं निषिद्धभोज्यं तद्भुक्तेरकर्तव्यत्वं च लक्षयति । तत्र प्रत्ययितोक्तौ युक्तायुक्तविमर्शात्तात्पर्य-निश्चयः । इह तु समानविभक्तिसामर्थ्यादबुभुत्सितबोधनानुपपत्त्या चेति विशेषः । स्वोक्तं सर्वपरीक्षकसंमतमित्याह— **तथा चे**ति । **चो**ऽवधारणे । यद्वा, ब्रह्मप्रतिपादनप्रद्वि[नाप्रवि]ष्टैरप्यभ्युपगतमित्युच्यते; तैरनुक्तमपि तदुक्तसामर्थ्या-दभ्युपगमनीयमिति भावः । कैरियं कुत्राभ्युपगता? इत्यत्राह— **कार्ये**ति । अत्र तदुक्तं विवक्षितस्य द्वारं तावदाह— **अपूर्वे**ति । वृद्धव्यवहारोपक्रान्ता वेदावसाना कार्यव्युत्पत्तिरेवंप्रकारेण तैः स्थापितेत्यर्थः । अपूर्वमेव कार्यम**पूर्वकार्यम्** । क्रियाकार्यमुखेनापूर्वकार्यव्युत्पत्तिः । एवं तदुक्तनयेन सर्वपदलक्षणायाः फलितत्वमाह— **कार्यान्विते**ति । अयं भावः— गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्ष्यस्य प्राधान्याभावात्तदन्विताभिधायिनां न लक्षणा । एवं कमलानि निमीलन्ती-त्यादिषु प्रधानेऽपि निमीलने सर्वशब्दानां तत्परत्वव्युत्पत्त्यभावात्पदान्तराणां तदनुसारो न युक्तः । यद्यपि गङ्गाद्य-प्रधानपदलाक्षणिकतया घोषादिपदेष्विव कमलानि निमीलन्तीत्यत्र निमीलन्तीत्यवान्तरप्रधानपदलक्षणयाऽपि पद्मादिपदेषु लक्षणा न स्यात्; तथाऽपि लोकोपक्रमवेदावसानकार्यप्रधानव्युत्पत्तिबलादन्यान्वितमात्रे, क्रियाकार्यान्विते, कार्यमात्रा-न्विते वा पदान्तराणां शक्तिकल्पनानभ्युपगमात्तेषामपूर्वकार्यान्वित एव शक्तेर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषु तदभावात्सर्वपद-लक्षणा स्वीकर्तव्येति । न च अन्यान्वितमात्रे पदान्तरशक्तिः, कार्यपरतयैव व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । नापि कार्यमात्रान्विते शक्तिः स्यात्, तथा सति लिङादेरपि कार्यमात्रे मुख्यत्वप्रसङ्गात् । न च तद्युक्तम्, अपूर्वाख्यविशेषे लिङादिशक्ते-रसिद्धौ मानान्तराभावाच्च तस्याप्रामाणिकत्वापातात् । एवं कार्यमात्रान्विते शक्तानां पदान्तराणां वेदे कार्यविशेषा-न्वयोऽपि न सिध्येत् । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्सिद्धावपूर्वमपि तथा सिध्येदिति न तद्वाच्यत्वादिक्लृप्तिः स्यात् । तस्माल्लौकिकवाक्येषु विशिष्टापूर्वस्थायिकार्यपरत्वाभावाल्लिङादेरमुख्यार्थत्वमित्युक्तोपपत्त्या सर्वपदलक्षणाया अदोषत्वं निर्बा-धत्वाभिप्रायेण निगमयति— **अत** इति; युक्तिबलात्परीक्षकैरभ्युपगतत्वाच्चेत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षस्य संभावितदोषत्वात् शास्त्रस्य निर्दोषत्वात्तद्विरुद्धार्थत्वाच्च परमप्रकृतं शास्त्रप्राबल्यमुपसंहरति— **अत** इति । **इदमेव** प्रत्यक्षादिविरुद्धमेवे-त्यर्थः । भेदपरत्वेऽनुवादित्वं स्यादिति चाभिप्रेतम् । **इदमर्थजातम्**— प्रमाणागोचरस्वप्रकाशनिर्विशेषसत्यत्वतदन्य-मिथ्यात्वानिर्वचनीयाविद्यास्वरूपतन्मूलतिरोधानाध्यासधीनिवर्त्यत्वादिकम् ।

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम् । सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्त-

व्यम्, विरोध एव न दृश्यते; निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मग्राहित्वात् प्रत्यक्षस्य।

पक्षान्तरमथादित्सुः शास्त्रप्राबल्यमीरितम्। प्रत्यक्षस्य विरुद्धत्वमन्वारुह्येति भाषते॥ ३४२॥

प्रत्यक्षादीति। **चो**ऽप्यर्थः। तत्त्वविद्द्वयो विषयविरोधभावाद्बलीयस्त्वं न वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह— **सतीति।** **चो**ऽवधारणे। अत्र बलाबलविचारस्य मूलमेव छिन्नमित्याह— **विरोध** इति। विरोधादर्शनं द्वयोरपि स्वारसिक्या परस्पराविरुद्धभेदविषयतया स्यादित्यत्राह— **निर्विशेष** इति। प्रत्यक्षसिद्धं सदेव निष्कृष्य शास्त्रे ब्रह्मेत्युच्यत इति भावः।

ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते? विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात्। सत्यम्; तथैवात्र विविच्यते; कथम्? घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते। न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं संभवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात्, प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात्। तत्र स्वरूपं वा भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम्। भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः।

असिद्धोऽयं हेतुः, सर्वलोकोपलम्भविरोधादिति शङ्कते— **ननु चे**ति। न हि क्वचिदपि अस्तिमात्रदर्शनमित्याशयः। **कथमिव**— दृष्टापह्नवमन्तरेण न कथंचिदित्यर्थः। **उच्यत** इति— अनेन घटादिविषयं प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहीति स्वोक्तिविरोधोऽपि सूचितः। विशिष्टविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति शङ्कां विपक्षे बाधकेन वारयति— **विलक्षणे**ति। लोकसिद्धं प्रसङ्गविपर्ययं भेदव्यवहारस्य प्रत्यक्षमूलत्वं चानिच्छन्प्रसक्तस्येष्टत्वमाह— **सत्यमि**ति। नानाव्यवहाराणां प्रत्यक्षमूलत्वं नापह्नोतव्यमित्यत्राह— **तथे**ति। यथा सत एकस्यैव व्यवहारः प्रत्यक्षमूलस्तथेति यावत्। **एव**कारस्त्वदुक्तमवधारणं स्थिरीकरोमीति सावष्टंभत्वं व्यनक्ति। **अत्र** व्यवहारद्वये, तद्धेतौ बुद्धिद्वये वा। **विविच्यते**— सर्वेषु भ्रमेषु अधिष्ठानारोप्यव्यवहारांशयोर्यथा विभागस्तथाऽत्रेति भावः। बाधिते दृष्टस्य विभागस्यान्यत्रोक्तावविषयवृत्तित्वं मत्वा चोदयति— **कथमि**ति। अत्र नभःस्थलमलिनत्वादिवत्प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि युक्त्या बाधयितुं प्रथमं मानानुपपत्तिः प्रस्तूयते। एवमत्र विकल्पा हार्दाः— किमस्तित्वघटत्वरूपयोः स्वरूपभेदयोरैक्यम्, उत भेदः? इति। भेदे च प्रत्यक्षमुभयम्, अन्यतरद्वा गृह्णातीति; आद्ये, युगपत्, क्रमाद्वेति; द्वितीये स्वरूपम्, भेदं वेति। तत्रैक्यं दूषयति— **घटोऽस्तीति।** **तद्भेदः**— तत्संबन्धितया ततोऽन्यत्वेनोल्लिख्यमानो भेदः। अयं भावः— अत्रोल्लिख्यमानभेदाभावे भिन्नशब्दः क्वापि न स्यात्; स्वेन स्वस्य विशिष्टत्वायोगात्। अस्तिघटशब्दयोश्चापर्यायतया व्युत्पत्तेस्तद्विषयौ भिन्नौ; अन्यथा प्रतियोगिसापेक्षानपेक्षव्यवहारभेदविरोधात् तत्त्वतः सिद्धयोर्व्यवहारभेदयोर्मूलभेदः चिन्त्य इति। उभयग्राहित्वं

निषेधति— **न चेति**। व्यवहारद्वयस्यैकमूलत्वासंभवे युगपद्ग्रहणासंभवहेतुमाह— **तयोरिति**। अधिकरणप्रतियोगिधीसापेक्षस्य भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणपश्चाद्भावित्वादित्यर्थः। क्रमेणोभयग्रहणं दूषयति— **प्रत्यक्षेति**। **चः** क्रमयौगपद्यायोगसमुच्चयार्थः; न हि क्षणिकं विरम्य व्याप्रियेतेति भावः। प्रत्यक्षशब्द इह अक्षजन्यत्वपरः। तेनात्मस्वरूपज्ञानात् साक्षिणश्च व्यवच्छेदः। पारिशेष्यादन्यतरग्राहित्वे तन्निर्धारणायार्थविकल्पं वक्ति— **तत्रेति**; तथा सतीत्यर्थः, तयोर्मध्य इति वा। स्वेष्टं परिशेषयति— **भेदेति**। **स्मरणशब्दः** क्वचिद्ग्रहणस्याप्युपलक्षकः। **एवकारः** पूर्वमैक्ययौगपद्यासंभवोक्तौ प्रतियोगिसापेक्षत्वस्य गर्भितत्वं व्यनक्ति। शास्त्रविरोधासंभवमाह— **न भेद** इति। अयं भावः— एकेन प्रत्यक्षेण स्वरूपे गृहीते यदि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणमित्युच्यते; तदा निराधारभेदग्रहणायोगात्पूर्ववदुत्तरमपि स्वरूपं गृहीत्वा नश्येत्। अतो न कदाऽपि प्रत्यक्षजातीयेन भेदसिद्धिरिति। तदिदमनूदितं **संवित्सिद्धौ**—

* यौगपद्यक्रमायोगाद्व्यवच्छेदविधानयोः। ऐक्यायोगाच्च भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः॥ इति।

* व्यवच्छेदविधानयोः— भेदग्रहस्वरूपग्रहयोरित्यर्थः। तथाऽपि दुरपह्नवव्यवहारान्यथानुपपत्त्या कथंचित् प्रत्यक्षेण भेदग्रहः कल्प्य इत्यत्राह— **अत** इति। उक्तयुक्तिबलादर्थापत्तिरियमन्यथैवोपपाद्या; अनुपपन्नैकवेषायां भ्रान्तौ तु क्रमयौगपद्यादिविमर्शो न कार्य इति भावः॥

किं च भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते। भेदस्तावन्न वस्तुस्वरूपम्, वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत्सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तेः। न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात्तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति; स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोग्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा, स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात्। यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्। हस्तः करः इतिवत् घटो भिन्नः इति पर्यायत्वं च स्यात्। नापि धर्मः, धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद्भेदोऽवश्याश्रयणीयः; अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्तस्यापीत्यनवस्था। किं च जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम्; भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम्। अतो भेदस्य दुर्निरूपत्वात्सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम्।

मेयानुपपत्तिमाह— **किं चेति**। प्रसिद्धेऽपि बाधकन्यायान्यायविवक्षया **न्यायविद्भिरित्युक्तम्**। भेदः स्वरूपं धर्मो वा इति हार्दे विकल्पे पूर्वं निरस्यति— **भेदस्तावदिति**। संशयाद्यनुपपत्तिगर्भं हेतुमाह— **वस्त्विति**। स्वरूपस्य भेदत्वे तद्ग्रहे कथं भेदाग्रहः? तदभावे कथंतरां संशयविपर्ययौ? तयोरभावे च सर्वेभ्यो भेदव्यवहार एव

स्यात्; तथा च न बाधकसाध्यं किंचित्स्यादिति भावः। प्रसंजितविपर्ययस्यान्यप्रयुक्तत्वमाशङ्क्याह — **न चेति**। **स्वरूपे गृहीतेऽपि**; स्वरूपभूते भेदे गृहीतेऽपीत्यर्थः। **भिन्नेत्यादि**। यथा वाच्यस्वरूपे गृहीतेऽपि वाचकप्रयोगः संबन्धग्रहणापेक्षः, तथा भिन्न इति व्यवहारोऽपि प्रतियोगिधीसापेक्षः; तत एवात्रासौ तदभावप्रयुक्तः स्वाभाव इत्याशयः। **प्रतियोगिसापेक्षत्वादि**त्युक्तं दूषयति— **स्वरूपमात्रेति**। चः अवधारणे, आश्रयापेक्षासमुच्चये वा। यथा स्वरूपग्रहणे प्रतियोगिग्रहणनैरपेक्ष्यम्, तथा तद्व्यवहार इत्यभिप्रायेण **नोत्प्रेक्षितुं क्षमा**– इत्युक्तम्। **स्वरूपमात्रभेदवादिन** इत्यनेन सूचितं हेतुं विवृणोति— **स्वरूपभेदयोरि**ति। उक्तं प्रतिबन्दिगर्भं व्यनक्ति— **यथेति**। सहप्रयोगभङ्गमभिप्रयन् प्रसङ्गान्तरमाह—**हस्त** इति। स्वरूपभेदशब्दयोः पर्यायता स्यादिति वक्तव्ये **घटो भिन्नः** इत्युक्तेरयं भावः— भेदत्वेन प्रस्तुतस्य घटस्य स्वरूपत्वं परे मन्यन्ते; तस्य च स्वरूपमेव भेदश्चेत् यस्य भेदोऽस्ति, स भिन्नः; अतो घटभिन्नशब्दौ पर्यायौ स्याताम्। एवं घटभेदशब्दावपीति। **च**कारोऽत्रानुक्तमपि समुच्चिनोति। स्वरूपस्यानुवृत्तत्वे भेदत्वं न स्यात्; व्यावृत्तत्वेऽन्येषां निस्स्वरूपत्वनिर्भेदत्वापत्तिरित्यादि। भेदस्य धर्मत्वे तद्वति क्वचिदप्यभेदो न सिध्येत्। तथा सति अभिन्नस्य भिन्नस्य वाऽभावे सर्वापह्नवः स्यादित्यभिप्रायेणाह—**नापी**ति। अनवस्थां वक्तुं धर्मभूतो भेदः स्वरूपेणाभिन्नः भिन्नो वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति— **धर्मत्व** इति। भेदाभावे धर्मधर्मिभावो न स्यात्, स्वरूपपक्षोक्तदोषाश्च स्युरित्यभिप्रायेणाह— **अन्यथेति**। द्वितीये मूलोच्छेदमाह—**भेदे चेति**। **तद्धर्मः**—तस्य भेदस्य धर्मः। ग्रहणद्वाराऽपि दोषमाह— **किं चेति**। तज्जातीयत्वातज्जातीयत्वतद्गुणकत्वातद्गुणकत्वविशेषणत्वविशेष्यत्वधर्मत्वप्रतियोगित्वादावपि भेदग्रहेऽपि अन्योन्याश्रयमभिप्रेत्य जात्याद्युक्तिः॥

भेदकाग्रहणे भेदो न गृह्येत कथंचन। तस्य चाग्रहणे सोऽपि न गृह्येतेति संग्रहः ॥ ३४३ ॥

एवं ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकानुपपत्तिं पूर्वमुक्तां द्रढयति— **अत** इति।

किं च घटोऽस्ति, पटोऽस्ति, घटोऽनुभूयते, पटोऽनुभूयते इति सर्वे पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते; अत्र सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमनुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः। विशेषास्तु व्यावर्तमानतया अपरमार्थाः, रज्जुसर्पादिवत्; यथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्तमाना परमार्थसती, व्यावर्तमानाः सर्पभूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः। ननु च रज्जुसर्पादौ रज्जुरियं, न सर्पः इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञानेन बाधितत्वात्सर्पादेरपारमार्थ्यं, न व्यावर्तमानत्वात्; रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्तमानतया; किं त्वबाधितत्वात्; अत्र तु घटादीनामबाधितानां कथमपारमार्थ्यम्? उच्यते— घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः; सा किंरूपेति विवेचनीयम्; किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाद्यभावः? सिद्धं तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन पटादीनां बाधितत्वम्। अतो

बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः। सा व्यावर्तमानानामपरमार्थ्यं साधयति। रज्जुवत्सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते। तस्मात्सन्मात्रातिरेकि सर्वमपरमार्थः। प्रयोगश्च भवति—सत् परमार्थः, अनुवर्तमानत्वात्, रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्; घटादयोऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्, रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवदिति।

न केवलं प्रमाणाभावः, प्रमाणबाधोऽप्यस्तीत्याह— **किं चेति**। अत्र घटादिबाधे तत्सत्ताऽपि खपुष्पगन्धवत्स्यादिति शङ्कानिरासायानुवृत्तसत्त्वस्थापनम्। विवक्षितानुमानद्वयस्य पक्षसिद्धिं तावदाह— **घटोऽस्तीति**। अनुभूत्यनुवृत्तिप्रदर्शनं सदनुभूत्यैक्याधानार्थम्; न हि व्यावृत्तस्यानुवृत्ततादात्म्यं स्यात्। स्वरूपासिद्धिं व्याप्यत्वासिद्धिं च व्युदस्यति— **अत्रेति**। **रज्जुसर्पादी**त्युदाहरणे व्याप्तिद्वयार्थमादिशब्दः प्रत्येकं भाव्यः। व्याप्तिदृष्टान्तौ स्पष्टयति— **यथेति**। **परमार्थसती**— व्यावहारिकव्यवस्थयेति शेषः। सर्पाद्युदाहरणमिहैकाधिष्ठानाध्यस्तविषयम्। द्वयोरपि व्याप्त्योः उपाधिं शङ्कते— **ननु चेति**। अबाधितत्वोपाधिः पक्षव्यापक इति न वाच्यम्; माध्यमिकनयेन घटादितुल्यन्यायतया सतोऽपि बाधस्य सुवचत्वादिति भावः। बाधितत्वोपाधेः पक्षव्यावृत्तिमाह— **अत्र त्विति**। घटोऽस्ति इत्यादावित्यर्थः। द्वयोरपि साधनव्यापकत्वबुद्ध्या प्रतिवक्ति—**उच्यत** इति। बाधितत्वस्य तावदाह—**घटादाविति**। **किंरूपा**— किं सत्यसर्पनिवृत्तिवद्भ्रान्तिसिद्धा? उत रज्जुसर्पनिवृत्तिवत्प्रमाणबाधसाध्या? इति विकल्पः। तत्र आद्यो घटपटतादात्म्यादिप्रसङ्गादयुक्त इत्यभिप्रायेणाह— **किमिति**। घटोऽस्तीति प्रतीतेऽर्थे पटाभावो मिथ्या; अतः प्रमितयाऽन्यव्यावृत्त्याऽन्येषां बाधितत्वमर्थसिद्धमित्याह— **सिद्धमिति**। **घटोऽस्ती**त्यनेन न रजतमिति निषेधाभावेऽपि यथा शुक्तिरित्यनेन रजतबाधस्तथेति भावः। एवं पटादिविधौ घटस्यापि निवृत्तिः सिद्धा स्यात्। उक्तप्रकारेणोपाधेः साधनव्यापकत्वमाह— **अत** इति। **बाधफलभूता**; नास्तीति धीस्थाप्येत्यर्थः। **विषयनिवृत्तिः**—घटादिधीवेद्यानामभावः, तेषामिह वेद्यत्वाभावो वा। एवं निरुपाधिकतया व्यावर्तमानत्वस्य साधकत्वमाह— **सेति**। अनुवर्तमानत्वहेतावप्यबाधितत्वोपाधिर्व्यापक इत्याह— **रज्जुवदिति**। सतोऽपि माध्यमिकयुक्त्या बाधोक्तिर्निरधिष्ठानभ्रमासंभवादयुक्ता। हेतुद्वयफलितमाह—**तस्मादिति**। मिथो विमर्देन सर्पादिनिवृत्तौ रज्ज्वनिवृत्तिवत् घटादिनिवृत्तौ * सदेवेति श्रुतं सत् परिशिष्येतेत्याशयः। भेदबाधकतर्काणामनुग्राह्यनिष्कर्षायाह— **प्रयोगश्चेति**। चकार उपाधिविधूननादिसमुच्चयार्थः।

एवं सत्यनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थः; सैव सती। ननु च सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम्; नैवम्—भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद्दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः। अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति। तस्मात् सत् अनुभूतिरेव। सा च स्वतस्सिद्धा, अनुभूतित्वात्; अन्यतस्सिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः। किं च अनुभवापेक्षा चानुभूतेन शक्या कल्पयितुम्;

सत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। न ह्यनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते; येन परायत्तप्रकाशाऽभ्युपगम्येत।

चिन्मात्रसत्यत्वमिच्छतां किं बाह्यस्य सतः सत्यतयेत्यत्राह— **एवं सती**ति। हेत्वोः निरुपाधिकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः। **एव**कारः पूर्वोक्तरीत्याऽनुभाव्यानां मिथ्यात्वं व्यनक्ति। सत्यद्वित्वम्, भेदसत्यत्वस्वीकारः, मिथो व्यावृत्त्या द्वयोरपि बाधश्च स्यादित्यत्राह—**सैव सती**ति। अनुभूतिरेव सच्छब्दार्थ इत्यर्थः। अवधारणमयुक्तम्; सतः प्रत्यक्षविषयत्वसाधनेन भेदोक्तेरित्यभिप्रायेण चोदयति— **ननु चे**ति। मानतः स्वरूपतश्च भेदस्यानुपपन्नत्वोक्त्या धीसद्भेदोऽपि बाधित इति प्रतिवक्ति— **नैवमि**ति। तर्हि स्वयमेव सामान्यतो विशेषतश्च विषयत्वादिभेदोक्त्या विरोध इत्यत्राह— **अत** इति। भ्रान्तिरूपलोकदृष्ट्या मयोक्तमित्यभिप्रायेण **प्रमाणपदवी**निषेधः। एतेन दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिः सूचिता। यां ग्राह्यलक्षणो योगशब्द इति योगाचारा उपचरन्ति, सैवेत्यवधारितं निगमयति—**तस्मादि**ति; विषयविषयित्वरूपस्यापि भेदस्य बाधादित्यर्थः। **सदनुभूतिरेव**—सदिति भातं वस्तु न तद्बुद्धेर्भिन्नम्।

सच्चिदात्मनो मेयत्वाभावे माध्यमिकोक्तसंवृत्तिसिद्धिवत्स्यादित्यत्राह—**से**ति। **स्वतस्सिद्धा**—स्वरूपप्रयुक्तस्वप्रकाशा; अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारार्हेत्यर्थः। अत्र,

* यानुभूतिरजानन्तामेयाद्यानन्दविग्रहा। महदादिजगन्मायाचित्रभित्तिं नमामि ताम्॥

इत्युक्तक्रमेण उपरितन उपन्यासः। * येति स्वतस्सिद्धतां सूचयतीति व्याख्यातम्। तत्रानुभूतिरिति हेतुगर्भमित्याह—**अनुभूतित्वादि**ति; चित्त्वादित्यर्थः। असाधारणाभासत्वशङ्कां व्यतिरेकव्याप्त्या परिहरन् * अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः इति तत्रोक्तमाह—**अन्यत** इति। अनुमानान्तरमप्यस्तीत्याह—**किं चे**ति। **अनुभवे**त्यादिः प्रतिज्ञाग्रन्थः; अनुभूतिर्नानुभवान्तरसापेक्षप्रकाशेत्यर्थः। भासमानत्वादिभिर्वेद्येति प्रत्यनुमानं चानेन निरस्यते। अत एव चकारः **कल्पयितु**मिति पदं च सफलं स्यात्। प्रतिज्ञायां हेतुं वदन् प्रत्यनुमाने चोपाधिं व्यनक्ति—**सत्तयैवे**ति। यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वादिति यावत्। विद्यमानत्वेऽप्यविदितावस्थायोगित्वं घटादिषु वेद्यत्वस्योपाधिभूतम्; तन्नेति भावः। हेतोरसिद्धिमुपाधेस्साधनव्यापकत्वं च निरस्यति— **नही**ति।

अथैवं मनुषे — उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते घटोऽनुभूयते इति; न हि कश्चिद् घटोऽयमिति जानंस्तदानीमेवाविषयभूतामनिदंभावामनुभूतिमप्यनुभवति। तस्माद्घटादिप्रकाशनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसंनिकर्षवदनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः। तदनन्तरमर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते। एवं तर्हि अनुभूतेरजडाया अर्थवज्जडत्वमापद्यत इति चेत्; किमिदमजडत्वं नाम? न तावत्स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः, सुखादिष्वपि तत्संभवात्। न हि कदाचिदपि सुखादयः

सन्तो नोपलभ्यन्ते । अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते, अर्थान्तरं स्पृशतोऽङ्गुल्य-ग्रस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति ।

तदुभयं भाट्टमतेन शङ्कते—**अथेति** । **विषयमात्रम्** घटादिमात्रम् ; न तु तद्धीरित्यर्थः । तदिदं व्यक्तमनूक्तं **संवित्सिद्धौ**—

* घटोऽयमिति विज्ञाने घटमात्रं प्रकाशते । न वित्तिरिति युष्माकं गोष्ठीषु ननु घुष्यते ॥ इति ॥

विषयमात्रभाने हेतुमाह— **घट** इति । घटस्यानुभूतिकर्मत्वात् धियः स्वकर्मत्वविरोधात्तदानीं न भानमिति भावः । यद्वा प्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः । **घटोऽनुभूयत** इति **न ह्यनुभवती**त्युत्तरत्रान्वेति ; घटोऽयमिति ज्ञानं यदा जायते, न तदानीं घटः अनुभूयते इत्यनुभवः । घटानुभूतेर्घटशब्देदंशब्दार्थान्यत्वादित्यर्थः । घटोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वज्ञा-पनाय **अविषयभूतामित्युक्तम्** । **अनिदंभावाम्** । घटस्य देशविशेषसान्निध्यमिह इदंभावः; तद्रहितामिति यावत् । ननु आलोकलिङ्गादीनामज्ञातानां न भासकत्वं **दृष्टम्**, तथाऽत्रापि स्यात् । अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गश्च । आह च **कीर्तिः**— * अप्रत्यक्षोपलंभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति इति ; तत्राह— **तस्मादिति ;** हेतुतयोपाधिनिवृत्ति-तया च विवक्षितस्य यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ज्ञापकानां ज्ञातृत्वमिन्द्रियादिषु न दृष्टम् ; स्वस्य ज्ञानोत्पत्त्या स्वपरवेद्यवैषम्यमित्यवधारणाभिप्रायः । यदि वर्तमानदशायां धीः स्वयं नानुभूयेत, तदा अनुभूयत इति वर्त-मानावभासः कथं स्यात् ? उत्तरक्षणे च निवृत्ता कथं गृह्येत ? ज्ञानग्राहकाभावे ज्ञेयस्यापि निष्प्रमाणकत्वात्सर्वासिद्धि-रित्यत्राह—**तदनन्तरमिति** । अत्यन्तासन्नत्वादनुभूयत इति वर्तमानोक्तिः ; व्याप्तिस्मरणादिकं च संस्कारभूम्ना शीघ्रं भवति ; कालभेदाग्रहोऽपि पद्मपत्रशतवेधन्यायादविरुद्ध इति भावः । घटः प्रकाशते इति विषयसामानाधिकरण्याद**र्थगत-त्वोक्तिः** । आत्मगता धीरितरविषयस्य प्रका[श इति]शिकेति शङ्का च तेन व्युदस्ता । वेद्यगतप्रकाशस्य **कादाचित्क-त्वो**क्त्या तत्कारणत्वेन धीरनुमेयेति बोध्यते । अर्थगतत्वे रूपादिवत्पुरुषविशेषविषयत्वं न स्यादिति शङ्कानिरासाय **प्रकाश-शब्दः** । अर्थप्रकाशो हि पुरुषविशेषधीजन्यतया तत्प्रतियोगितयैव स्वतः परतो वा कुतश्चिद्ज्ञातत्वात्तद्गतज्ञानानुमापक इति भावः । अर्थगतप्रकाशो वायुरूपादिवत् योग्यानुपलब्धिनिरस्त इत्यत्र विषयस्वरूपात्तद्धर्मान्तरेभ्यश्च व्यावृत्ततयो-पलब्धम् **अतिशयशब्देन** व्यनक्ति । अत्र अन्यतस्सिद्धौ इत्यादिभिः प्रागुक्तं स्मारयन्मृषावादी चोदयति—**एवं तर्हीति** ; स्वेतराधीनसिद्धित्वे सतीत्यर्थः । स्वमतेन श्रुत्यनुमाभ्यां सिद्धवत्कारात् **अजडायाः** इत्युक्तम् । प्रसङ्गदोषान्विवक्षुः प्राकट्यवादिप्रसञ्जनीयविपर्ययं विकल्पयति—**किमिदमिति** । किं हेतुत्वेन उपाधिविपर्ययत्वेन चोक्तं यावत्सत्तं भास-मानत्वम् ? उत साध्यत्वेनोक्तं स्वतस्सिद्धत्वमिति विकल्पः । अत्राद्यं दूषयति— **न तावदिति** । वेद्यत्वे यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वाभाव इति प्रसङ्गार्थः स्यात् ; सोऽस्मदिष्टः ; विपर्यये पर्यवसानं च न संभवतीति भावः । मूलशैथिल्यमप्याह—**सुखादिष्विति** । यद्यपि अस्माकं सुखादेरुत्पत्तिक्षणात्पश्चाज्ज्ञानान्तरेण ग्रहणम् ; सिद्धान्तिनस्तु धीविशेषत्वेन स्वतस्सि-द्धत्वम् ; तथाऽपि त्वत्पक्षे चैतन्योपरञ्जितान्तःकरणविवर्ततयाऽध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यवदप्रकाशमानक्षणक्लृप्तयोगात्सु-खादौ व्याप्तिभङ्गः सिद्ध इत्यभिप्रायेण विवृणोति— **नहीति** । अन्तरतस्त्वन्मते प्रातिभासिकरजतादिः साक्षिचैतन्येन यावत्सत्तं प्रकाशमाना अविद्यादयश्चादिशब्दार्थः । बुद्धेर्यावत्सत्तं प्रकाशमानत्वमिच्छतः सुखादावपि तद्वत्स्वरसदृष्ट्या

तथा किं न स्यादिति कल्पयित्वा वा तदुक्तिः। द्वितीये त्ववेद्यत्वे स्वयंप्रकाशत्वाभावः स्यादिति प्रसङ्गार्थः। तथाऽपीष्टप्रसङ्गो विपर्ययापर्यवसानं चेत्याह—**अत** इति; आद्यकोटिनिरासादन्या शिष्यते; साऽपि नास्तीत्यर्थः; प्रकाशाव्यभिचारस्य हेतोरसिद्धेरनैकान्त्याच्चेति वा। अनुभूतित्वहेतुना तत्सिद्धिः स्यादित्यत्राप्रसिद्धसाध्यतया व्याप्तिग्रहणाभावे केवलव्यतिरेकिणोऽनुमानत्वमेव नास्तीत्यभिप्रायेण साध्यरूपे व्याहतिमाह— **अर्थान्तरमिति**। स्वयंप्रकाशत्वाभावः स्यादिति तर्केऽपि प्रतियोग्यसिद्धेस्तदभावप्रसङ्गोऽशक्यः।

स्वप्रकाशत्वविषयाः श्रुतयः स्मृतयश्च नः। स्वधर्मभूतबुद्ध्यैव पुंसो भानं प्रचक्षते ॥ ३४४ ॥

कर्मकर्तृविरोधादङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शविरोधः, इह तु न तथेति चेत्; इहापि गमनगन्तव्यादिवत्क्रियाकर्मत्वविरोधः सिद्धः। **इतिः** शङ्कासमाप्तौ।

तदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम्, अनुभूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः; उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च। अतो नानुभूतिरनुमीयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा; अपि तु सर्वं साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति। प्रयोगश्च— अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा, स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात्। यः स्वसंबन्धादर्थान्तरे यद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो दृष्टः; यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ; रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसंबन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन्न रूपादिसंबन्धाधीनश्चाक्षुषत्वादौ। अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः।

अवेद्यत्ववादी प्राकट्यवादिनमुपालभते—**तदिदमिति**; बुद्धेः स्वप्रकाशत्वे सिद्धे निराकारप्रकाशायोगादाकारद्वयानुपलम्भाच्च ग्राह्यग्राहकयोर्ज्ञानाकारत्वं वदद्भ्यो भीतैः प्रकाशमानस्य नीलादेः अप्रकाशमानबुद्ध्याकारत्वायोगात्कल्पितमिदं दृष्टहानमदृष्टकल्पनं च सर्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भावः। अनुभवस्य विभवालोकादिनीत्या परप्रकाशादिहेतोः स्वप्रकाशादौ सजातीयनैरपेक्ष्यम्। तत्र श्रुत्यानुमितिसूचनाय **स्वमतिविजृम्भितमि**त्युक्तम्। किं प्राकट्यं रूपादिवद् दृष्टम्; उत गुरुत्वादिवत्कल्प्यम्? इति हार्दे विकल्पे पूर्वं दूषयति—**अनुभूतिरिति**। धीरेव विषयस्य प्रकाशः। सा चातन्निष्ठाऽपि भ्रान्त्या विषयस्थेव भाति। वस्तुतः प्रकाशस्य विषयधर्मत्वे यद्यसावप्रत्यक्षः; तदा हि लिङ्गानुपलम्भात् नानुमितिः। अतः प्रत्यक्षत्वेऽङ्गीकृते तदुपलम्भः पुरुषविशेषनियतो न स्यादित्यभिप्रायेण **रूपादिव**दित्युक्तम्। द्वित्वादिवद्धीजन्यतया तेनैव दृश्यत इति चेन्न; अपेक्षाबुद्धिवेद्याकारविशेषातिरिक्तद्वित्वादिकल्प्तौ गौरवात्। यादृश्या बुद्ध्या द्वित्वाद्युत्पत्तिं मन्यसे, तादृश्या तद्व्यवहारः स्यात्; स चातीतादिष्वप्यस्ति; न च तत्र द्वित्वाद्युत्पत्तिः; निराधारधर्मजननायोगात्। अतिरिक्तद्वित्वाद्युत्पत्तिपक्षेऽपि अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षबलात्प्रकाशप्रतिनियमः। इह तु न तथा,

वेद्यगतस्य वित्त्यतिरिक्तस्यानुपलम्भादिति भावः । ये तु वर्तमानेष्वतीतादिषु च द्वित्वादिकमेकत्ववत्स्वत एव तत्तद्वस्तुनिष्ठमपेक्षाबुद्ध्या गृह्यते, न तु जन्यते । इदमेव प्रतिपुरुषमपेक्षाबुद्धिभिरनन्तद्वित्वादिकल्पनाद्वरमित्याहुः, तत्पक्षग्रहे च नेदं निदर्शनं शोभते । द्वितीयं निरस्यति— **उभये**ति । कल्पनागौरवभीतेः धियं त्यक्त्वा विषयस्थप्रकाश एव स्वीक्रियताम्, धीसामग्र्या च तत्सिद्धिः स्यादिति चोद्यं तु सर्वविरुद्धं चेत्यभिप्रायेण **उभयाभ्युपेत**त्वोक्तिः । **एव**कारेण क्लृप्त्युपपत्तीनामन्यथासिद्धिर्गौरवं च व्यज्यते । **अशेष**शब्दः कल्पकत्वेन शङ्कितानां कार्त्स्न्यमाह । तत्र सर्वत्र प्राकट्यजनकतया स्वीकृतैव धीरेका हेतुरिति चावधारणाभिप्रायः ।

यदि कल्प्येत विषये प्राकट्यं व्यवहारतः । तद्धेतुत्वेन कल्प्या धीस्तत्फलार्थं प्रकल्प्यताम् ॥ ३४५ ॥

यथा तत्रैव तस्यैव प्राकट्यं ते धिया भवेत् । तथा भानादयोऽपि स्युः किमन्तर्गडुक्लृप्तितः ॥ ३४६ ॥

प्राकट्यं प्रकटं स्याद्धः परतः स्वत एव वा । आद्येऽनवस्थितिश्शेषे बुद्धिरेव तथा न किम् ॥ ३४७ ॥

ज्ञातः इत्यादिव्यवहारस्तु इष्टद्विष्टादिनयात्कर्मप्रत्ययाधीनः । तद्रहितोऽपि प्रकटो घट इत्यादिधीकर्मत्वविषयतया तद्व्युत्पत्तः स्यात् । ज्ञानकर्मणो घटस्य * प्रकाशते इति कर्तृत्वेन व्यवहारोऽपि रोचते, स्वदते इत्यादिवद्धातुविशेषायत्तः । अतिरिक्तक्लृप्तौ च गुणक्रियादिषु प्राकट्ये च प्रकटादिव्यवहारो दुर्निर्वहः । एवं भूतभाविषु च । तदुक्तं **संवित्सिद्धौ**—

* अतीतेऽनागते चार्थे कथं प्राकट्यसंभवः । न हि धर्मिण्यसत्येव धर्मस्संभवमृच्छति ॥ इति ।

अत्र परोक्तप्रतिबन्दिनिस्तारस्तु—

नश्यद्दशकसंयोगो नानाधारः प्रतीयते । प्रध्वंसस्तु निराधारोऽसदाधार इतीरितः ॥ ३४८ ॥

एतेन अतीतादौ विषयत्वमात्रं न कर्मत्वम्, यत्र तु कर्मत्वं तत्र क्रियाजन्यफलभागित्वमवश्यापेक्षितमिति निरस्तम्; गुणादौ कर्मत्वेऽपि तदसंभवात् । ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित्करोति क्रियात्वादित्यनुमितौ च धात्वर्थमात्रत्वे हेतौ न व्याप्तिः । स्पन्दत्वे त्वसिद्धिः । आहुः न्यायनिष्ठाः—

* अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया । तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ इति ।

ननु धीस्वरूपातिरिक्तं तद्विषयत्वमर्थे भाति; तदनभ्युपगमे विरोधः; तदेव प्राकट्यमिति शङ्कायां निगमनव्याजेनोत्तरमाह— **अत** इति; त्वदिष्टस्य लिङ्गस्य निष्प्रमाणत्वादित्यर्थः । विषयत्वं च विषयिणमन्तरेण न भायात्; तद्भाने तु अनुमेयं नावशिष्यत इत्याशयः । मा भूदनुमेयत्वम्; मानसप्रत्यक्षत्वं तु स्यात् क्षणिकात्मविशेषगुणत्वात्सुखादिवदिति, तत्राह— **नापीति** । अनुपलब्धेः कल्पनायोगाच्चेत्युभयमनुषञ्जनीयम् । न हि स्वस्मिन्वर्तमानं ज्ञानं ज्ञानान्तरसिद्धमिति प्रत्यक्षयामः; उक्तो हेतुरपि क्षणिकत्वात्मधर्मत्वगुणत्वानामस्माभिरनभ्युपगमान्निरस्तः । मानसप्रत्यक्षत्वे च सुखादिवदात्मगुणस्य सतोऽबुभुत्सितग्राह्यतया तद्ग्रहणस्यापि तथेत्यनवस्था स्यात् । अबुभुत्सितग्राह्यत्वे तु ज्ञाते बुभुत्सा, ततश्चापाततोऽपि तद्धीरित्यन्योन्याश्रयः । तत्रापि सुखादेरिव मानसप्रत्यक्षतयैव ज्ञानस्यापि ज्ञातत्वनियमे बुभुत्सातज्ज्ञानादिपरम्परानुच्छेदः । अनियमे तु क्षणिकात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षत्वरहिते ज्ञाने वर्तत इत्यनैकान्त्यम् । तस्यापि पक्षीकारे बाधः । किं च ज्ञानगोचरज्ञानस्य प्रमितत्वे पूर्वज्ञानमपि निष्प्रमाणकं स्यात्; ज्ञानस्या-

संभवे च ज्ञातृज्ञेयासंभवः । एतेन अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमादिति नैयायिकोक्तं निरस्तम् । कस्यचिज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे तु लाघवात्पूर्वस्यापि तथात्वं ग्राह्यम् । कचित्सामान्यतः स्वपरनिर्वाहकत्वेऽस्मदुक्तं सोढव्यम् । एवं स्वज्ञानस्यानुमेयत्वमानसप्रत्यक्षत्वयोरयोगात् तदग्रहे च परस्मिन्नपि तथैवेति व्युत्पत्त्याद्यसंभवेनागमस्यापि निर्मूलत्वादन्ततो माध्यमिकवादप्रसङ्गमनिच्छतामस्मत्पक्षः शिष्यत इत्याह— **अपि त्विति । सर्वं साधयन्तीति** हेतुपरम् । नित्यस्य स्वप्रकाशस्य स्वजन्यत्वायोगादन्यनिरपेक्षप्रकाशत्वमेव प्रक्रान्तमिह स्पष्टीकृतम् । अयं भावः—

धियः स्वकर्मताभावान्न स्वेन स्वप्रकाशनम् । इत्यसत् स्वान्यनिर्वाहसमाधेर्दुस्त्यजत्वतः ॥ ३४९ ॥
धीरस्तीति मतौ शब्दशब्दे लक्षणलक्षणे । इष्टः स्वपरनिर्वाहः सर्वमित्यादिधीष्वपि ॥ ३५० ॥
कर्मकर्तृविरोधोऽपि स्वबुद्ध्यादौ न दृश्यते । क्रियाकर्मविरोधश्च वारणीयः क्रियोक्तिवत् ॥ ३५१ ॥
अङ्गुल्यग्रादिदृष्टान्तमात्रमप्यत्र निष्फलम् । दृष्टचदृष्टिविशेषेण सर्ववस्तुव्यवस्थितेः ॥ ३५२ ॥
अस्पृष्टिस्स्वात्मनस्तत्र संयोगद्विष्ठताबलात् । दृष्टान्तमात्रभक्तेन दीपादिः किं न दृश्यते ॥ ३५३ ॥
अन्तर्ज्योतिः स्वयंज्योतिरात्मज्योतिरिति श्रुतिः । स्वरसाद्वदति स्वान्यनिरपेक्षप्रकाशताम् ॥ ३५४ ॥
स्वान्यधीहेतवो दृष्टा मनोधर्मादयस्तथा । स्वयं भिद्यत इत्यादौ संमता कर्मकर्तृता ॥ ३५५ ॥
आत्मानं रक्षतीत्यादिष्वपि द्वैरूप्यमक्षतम् । प्रदीपादिनयस्थाप्या न मुधा बाधमर्हति ॥ ३५६ ॥
यदा विषयमात्रस्य व्याहारस्तत्र वेदितुः । अनुभूयत इत्युक्तिरविवक्षानिवर्तिता ॥ ३५७ ॥
व्यवहारनिवृत्त्या च न प्रकाशनिवर्तनम् । दृष्टेऽप्यव्यवहारस्य प्राचुर्येणोपलम्भतः ॥ ३५८ ॥ इति ।

अत्र सूचितं साधनद्वयं वैशद्याय प्रयुज्यत इत्याह—**प्रयोगश्चेति ।** यद्वा— उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशत्वमगत्या ग्राह्यम् ; तत्रानुमानान्तरं चास्तीति भावः । ग्रन्थलाघवाय प्रयोगद्वयमिह तन्त्रितम् । पिशाचानां तद्भाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायात् परमतान्वारोहेण बुद्धेरपि प्राकट्यकल्पनयाऽत्र **धर्म**शब्दः, अन्यथाऽपसिद्धान्तात् ; कल्पितधर्मान्तराभ्युपगमेन वा तदुक्तिः । इदं च हेतुद्वयं यदि परोक्तकर्मकर्तृविरोधशान्त्यै संभावनार्थं स्यात् , तदा नातीवात्र शोध्यमस्ति । साक्षादनुमानत्वमिच्छतां तु यथाश्रुतेऽनुभूतित्वादिभिः सिद्धसाध्यत्वात्तत्रतत्र कर्तृव्यभिचाराच्चाभिप्रायक्लृप्त्या पूर्वानुमितावेवं प्रयोगो द्रष्टव्यः— अनुभूतिः, परगतस्वजन्यधर्मात्यन्तसजातीयस्वावश्यम्भाविधर्मयोगे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहिता, स्वविजातीये स्वानन्तरकालोत्तरकालानुवृत्तिरहितधर्महेतुत्वादिति । स्वस्मिन्स्वजन्यधर्मासिद्धेः परगतत्वोक्तिः स्थानप्रदर्शनार्था ; एकत्वादिभिः सिद्धसाध्यतां वारयितुं जन्यशब्दः अत्यन्तशब्दश्च । अनुभूत्या परत्र जन्यो धर्मः प्राकट्यमेव । तस्य स्वान्यमात्रनिष्ठस्य स्वधर्मत्वायोगात् सजातीयोक्तिः । बुद्धिव्यतिरिक्ते बोद्धरि बुद्धिजन्यसुखादिसजातीयानां बुद्धावभावेन बाधं स्वाश्रयस्य रूपित्वाद्यापादके रूपादौ रूपित्वाद्यभावात् दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतां च परिहर्तुं स्वावश्यम्भावित्वोक्तिः । यद्यपि नित्येऽनुभूतिप्राकट्येऽन्वारूढेऽन्यनैरपेक्ष्यमात्रोक्तिः पर्याप्ता ; तथाऽपि रूपादौ दृष्टान्ते चाक्षुषत्वस्य स्थूलनिष्ठत्वादिसापेक्षतया साध्यवैकल्यं स्यादिति तन्निरासाय स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितेत्युक्तम् । * यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वाणि भूतानि इत्यादिश्रुत्या जीवतज्ज्ञानभेदकल्पनात् व्यावहारिकव्यवस्थया परमतनयेनानुमानादिगम्ये गुर्वादिज्ञाने बाधपरिहाराय नियमशब्दः । तद्धि गुरुमते सिद्धान्ते

च वर्तमानकाले स्वेन स्वाश्रयाय भाति। यद्वा, परत्र छिन्नत्वाद्यापादके कुठारादौ द्वैधीभावस्य कदाचिदत्यन्त[वि]सजातीयापेक्षत्वेऽपि नियमाभावेनातिचारनिरास इति नियमोक्तिसाफल्यम्। अत्यन्तसाजात्यं चात्र निर्दिष्टाकारेण साम्यम्। हेतौ तु सजातीये द्रव्यान्तरे संयुक्तत्वहेतोर्द्रव्यस्य स्वगतसंयुक्तत्वे द्रव्यान्तरापेक्षानियमात्तद्व्यावृत्त्यै स्वविजातीयोक्तिः। स्वानन्तरेत्यादिना परस्मिन्पुत्रत्वादिहेतौ पितरि स्वपुत्रत्वे पितृसापेक्षत्वदर्शनात्तस्मिन्ननैकान्त्यं निरस्तम्। पुत्रत्वादिकं हि पित्राद्यनन्तरकालादुत्तरत्राप्यनुवर्तते। एवं द्रव्यान्तरच्छिन्नत्वापादके द्रव्यान्तरेण छेद्येऽपि द्रव्ये न व्यभिचारः। द्वितीयानुमानेऽपि अनुभूतिरनन्याधीनव्यवहारा इत्युक्ते अन्यनिरपेक्षघटादिव्यवहारहेतुतया सिद्धसाध्यतां परिहर्तुं स्वशब्दः। तथापि विवक्षावागादिसापेक्षतया बाधो दृष्टान्ते च साध्यहानिः स्यात्; अतः स्वात्यन्तसजातीयानपेक्षत्वं विवक्षितम्। नियमग्रहणं च पूर्ववत्। तदिहानुभूतिः स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वव्यवहारेति पक्षसाध्यस्थितिः, हेतुस्तु हेतुत्वादित्येवालम्; क्वचिदपि व्यभिचारादृष्टेः। **स्वसंबन्धात्**— इत्यादिविशेषणत्रयोक्तिस्तु तत्कृतविशेषवैशद्यार्था। एवं नामोक्त**मात्मसिद्धौ**—

* सजातीयस्वसाध्यार्थनिरपेक्षात्मसिद्धयः। सर्वे पदार्थास्तेनात्मा निरपेक्षात्मसिद्धिकः॥ इति।

अत्र सिद्धिः व्यवहारयोग्यतारूपः प्रकाशः; तदुक्तिर्व्यवहारमप्युपलक्षयति; उभयत्र पदार्थत्वादित्येव हेतुः। एवं पूर्वानुमानेऽपि पदार्थत्वाद्धेतुत्वादित्यादिमात्रमुपादाय * स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितस्वप्रकाशेति साध्यप्रयोगोऽप्यूह्यः। तच्च निगमने सूचितम्—**अनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे** इत्यादिना। सजातीयेत्यादौ आत्मनः श्रुतिसिद्धं ज्ञानत्वमवष्टभ्यात्मरूपं ज्ञानं स्वात्यन्तसजातीयापेक्षारहितस्वसिद्धिकमित्युच्यते। स्वसाध्यनिरपेक्षत्वोक्तिस्तु प्रयोगान्तरार्था। साध्यम् व्यवहारानुगुणीकार्यम्; बोध्यमित्यर्थः। आत्मा स्वबोध्यापेक्षारहितस्वप्रकाशः पदार्थत्वादिति। एतेन स्वबोध्यमन्तरेणापि भातीत्युक्तं भवति। दृष्टान्तानां त्वचेतनतया बोध्याभावादेव तत्प्रकाशः स्वबोध्यापेक्षारहितः। आस्तामेतत्; प्रकृते तु सामान्यतो व्याप्तिमाह— **य** इति। यद्यपि रूपवतामेव चाक्षुषत्वमिति नियमो नास्ति; तथाऽपि नीरूपं द्रव्यं सर्वमचाक्षुषमिति; तेन दृष्टान्तमाह— **यथे**ति। अत्र प्रथमेन **आदि**शब्देन स्पर्शो गृह्यते। द्वितीयेन स्पार्शनत्व व्यवहारविशेषश्च। रूपादेर्व्यवहारविशेषहेतुत्वं तन्निमित्तचाक्षुषत्वाद्यापादनेन। एवंविधसामान्यव्याप्तौ केवलव्यतिरेकिविभ्रमं केचिदाहुः। एतद्वा पक्षधर्मतालब्धविशेषं वा सूचयन्निगमयति— **अत** इति। **स्वयमेव** **हेतुः**; बुद्ध्यन्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः। अत्रापि तत्प्रयोगस्तु— अनुभूतिः अनन्याधीनस्वप्रकाशा, परप्रकाशासाधारणाभिव्यक्तिहेतुत्वात्; यन्नोक्तसाध्यं, तन्नोक्तहेतुकमिति। एव व्यवहारेऽप्यूह्यम्।

सय स्वयंप्रकाशानुभूतिर्नित्या च, प्रागभावाद्यभावात्। तदभावश्च स्वतस्सिद्धत्वादेव। न ह्यनुभूतेः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते। अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती, सती तावन्नावगमयति; तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति कथं सा स्वाभावमवगमयति? एवमसत्यपि नावगमयति; अनुभूतिः स्वयमसती स्वाभावे कथं प्रमाणं भवेत्? नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूते-

रनन्यगोचरत्वात्। अस्याः प्रागभावं साधयत्प्रमाणम् अनुभूतिरियमिति विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्। स्वतासिद्धत्वेन इयमिति विषयीकारानर्हत्वान्न तत्प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः। अतोऽस्याः प्रागभावाभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्तिप्रति[सं]बद्धाश्चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति।

ननु ब्रह्म नित्यं श्रुतम्; धीस्तु अनित्या; सा कथं तत्स्यात्? योगाचारोक्ताच्च त्वदुक्तस्य को भेद इत्यत्राह— **सेयमिति**। शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां सच्चिद्रूपतयैव सिद्धेत्यर्थः। अत्र **स्वयंप्रकाश** इति नित्यत्वनिदानोक्तिः। सर्वदा सत्त्वमुभयान्तशून्यत्वं वा नित्यत्वम्? तच्च * न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यादिश्रुतिसिद्धम्; ज्ञानत्वं च ब्रह्मणः श्रुतम्; अतस्तदविरोध इति भावः। श्रुत्या अपि प्रत्यक्षविरुद्धं दुर्वचमित्यत्र विरोधाभावाभिप्रायेण हेतुमाह—**प्रागिति**; संवित्प्रागभावप्रध्वंसयोर्भ्रान्तिसिद्धतया स्वरूपतस्तदभावस्य स्थाप्यमानत्वादित्याशयः। अत एव न साध्याविशेषशङ्का। धीनित्यत्वश्रुतिरन्यपरा; न चान्यदिह मानम्, इत्यत्राह— **तदिति**। **एवकार** इह प्रागेव सूचितत्वं नैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति। ननु स्वयंप्रकाशत्वमिह न लिङ्गम्; सपक्षे सत्यपि तत्र क्वचिदप्यवृत्तेः। सन्ति हि प्रागभावरहितत्वे साध्ये प्रागभावाः सपक्षाः, प्रध्वंसरहितत्वे च प्रध्वंसाः, तदुभयराहित्ये च खपुष्पादिः। आहुश्च—

* यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते। तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम्॥ इति।

तत्राह— **नहीति**। स्वप्रकाशत्वस्य लिङ्गत्वाभावेऽपि विकल्पानुपपत्तिद्वारा विवक्षितनिदानत्वं स्यादिति भावः। अत्र **प्रागभावोक्तिः** प्रध्वंसस्याप्युपलक्षिका। स्वतःपक्षेऽपि धीः सत्यसती वा स्वाभावग्राहिणीति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति—**अनुभूतिरिति**। ननु स्वयं सती भावमभावं वा विषयान्तरमिव स्वाभावमपि किं न गृह्णीयादित्यत्र विषयस्याभावात्तस्य दुर्ग्रहत्वमाह— **तस्या** इति। यद्यपि अन्योन्याभावादेः स्वप्रतियोगिसमकालत्वमस्ति; तथाऽपि प्रागभावप्रध्वंसयोर्न तत् स्यादित्यभिप्रायेण **विरोधादेवे**त्युक्तम्। द्वितीयं विषयिणो ग्रहणस्यैवाभावादाक्षिपति—**एवमिति**; अन्यतराभावसाम्यप्रकारेणेत्यर्थः। विरोधं विवृणोति—**अनुभूतिरिति**। **स्वयमसती** वन्ध्यासुतधीवत्स्यादिति भावः। अन्यतःपक्षोऽपि विकल्पासह इत्याह—**नापीति**। अन्यत्प्रमाणमनुभूतिं विषयीकृत्य न वेति विकल्प्य पूर्वत्र प्राक् साधितेन विरोधमाह— **अनुभूतेरिति**। द्वितीये प्रतियोग्यग्रहे कथमभावग्रह इत्यभिप्रायेणाह—**अस्या** इति; न हि धीग्राह्यस्य घटादेरभाव इह साध्य इत्याशयः। विषयीकारपक्षपरिशेषेण तद्विरोधं निगमयति—**स्वत** इति। पराक्त्ववेद्यत्वयोरभावात् इयमिति विषयीकारानर्हत्वम्। एवमभावस्याग्रहेऽपि भावस्योत्पत्त्यादेः स्वतोऽन्यतो वा ग्रहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति; उक्तविकल्पानुपपत्तेस्तस्याश्चात्रापि संभवादित्याशयः। न हि स्वतः स्वविकारग्रहः, तस्याः स्वरूपमात्रग्राहित्वात्। न चान्यतः, अवेद्यत्वात्। तद्धर्मतया ग्रहणे हि तद्विषयत्वं दुस्त्यजमेव। **प्रागभावाभावादिति**। कारणं हि सर्वकार्याणां तत्तत्प्रागभावः। न च तद्रहितं खरशृङ्गमुत्पद्यत इति भावः। **उत्पत्तिप्रतिबद्धाः**; तद्व्याप्ता इत्यर्थः। **भावविकाराः** भावरूपा विकाराः, बाह्यानां भावानां संभवन्तो वा। धीर्निर्विकारा अनुत्पन्नत्वादिति व्यतिरेकी।

अनुत्पन्नेयमनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न सहते, व्यापकविरुद्धोपलब्धेः। न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टम्। भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेरिवानुभूतिधर्मत्वं न संभवति। अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्या धर्मः। यतो निर्धूतनिखिलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा। अजडत्वाच्चानात्मत्वव्याप्तं जडत्वं संविदि व्यावर्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्तयति।

एतेनैव सजातीयमपि निरस्यति— **अनुत्पन्नेति**। इयमित्यनेन प्राग्वत्स्वतोऽन्यतश्च नानात्वेनापि दुर्ग्रहेति सूच्यते। **आत्मनि**; अनुभूतिशब्दोपात्ते स्वात्मनीत्यर्थः; तत्र धीप्रतियोगिकभेदो नास्ति; स तु जडेष्वेवेति भावः। अनुत्पन्नशब्देन विवक्षितस्य हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मत्वे व्यनक्ति—**व्यापकेति**; नानात्वव्यापकमुत्पन्नत्वम्; तद्विरुद्धस्यानुत्पन्नत्वस्य पक्षे प्रमितत्वादित्यर्थः। यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्यभिचारानुपलम्भेन द्रढयति— **नहीति**। नानाभूतं न ह्यनुत्पन्नं दृष्टमित्यन्वयः। धीः सजातीयरहिता, अजत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगः। परमाण्वादिसंज्ञास्तु केचिदर्थाः सजातीयवन्तोऽप्यनुत्पन्ना इति परेष्टं मानशून्यमिति भावः। उक्तव्यतिरेकिसाध्ययोरन्वयिनमप्याह— **भेदादीनामिति**। आदिशब्देन विकारा गृह्यन्ते। भेदा विकाराश्च नानुभूतिधर्माः अनुभाव्यत्वाद्रूपादिवदिति। ननु अनुभूतेरसाधारणानि धीत्वस्वप्रकाशत्वनित्यत्वाजत्वनिर्विकारत्वनिर्भेदत्वानि त्वयैवाचोक्तानि। अनृतादिव्यावृत्तयश्च प्रागुक्ताः। तत्पक्षीकारबहिष्कारयोर्बाधव्यभिचारौ स्यातामित्यत्राह— **अत** इति; भावाभावरूपाणां सर्वेषां धर्माणाम् आदिशब्देन संग्रहेण पक्षीकृतत्वादित्यर्थः। **एव**कारः साधकत्वदार्ढ्यपरः। **अन्योऽपि**; क्वचिच्छ्रुतिसिद्धोऽस्मदुक्तोऽपीति यावत्। कल्पितैस्तु धर्मैरत्र हेतुसाध्यव्यवहारः—

ज्ञानभेदनिषेधे तु ज्ञानानामैक्यमत्र नः। जडाद्भेदनिषेधे तु तन्मिथ्यात्वान्न तद्भवेत् ॥ ३५९ ॥

जडादिव्यावृत्तयश्च स्वरूपानतिरिक्ता इत्युक्तम्। धीः निर्धर्मा, अनुभवस्वरूपत्वादिति व्यतिरेकी; विगीताः नानुभूतिधर्माः, अनुभाव्यत्वादिति पूर्वोक्तौ वीतावीताविह पदद्वयेन स्मारितौ। उक्तं च **खण्डने**— * प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतस्सिद्धत्वेन जडात्मनां केषांचिद्धर्माणां तदन्तर्भावानुपपत्तिरिति। अनुभूतेर्निर्विशेषत्वादिसाधनेऽपि जिज्ञासितस्यात्मनः किमायातम्? स हि बह्वीभिः श्रुतिभिर्ज्ञानादिधर्माश्रयत्वेन भातीत्यत्राह— **यत** इति। प्रागुक्तप्रकारेण निर्धूतनिखिलभेदत्वादाश्रयाख्यो विजातीयभेदोऽपि कल्पितः; अतः स नात्मा, संविदन्यत्वात् घटवदिति भावः। स्वप्रकाशत्वनिर्गुणत्वे च आत्मस्वभावतया भाते संविदि स्थापिते। अनेन श्रुतिसिद्ध आत्मा धीरूपत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याशयवतोक्तम्— **सैवात्मेति**। धीः आत्मा, निर्विशेषत्वाद्धीत्वाच्चेति व्यतिरेकिद्वयमिह विवक्षितम्। प्रकृतमजडत्वमपि तादृशं हेतुमाह— **अजडत्वाच्चेति**। व्यतिरेकव्याप्तिं पक्षधर्मतां च व्यञ्जयन् व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमाह— **अनात्मत्वव्याप्तमिति**; अनात्मत्वे व्याप्ये व्याप्तं व्यापकमित्यर्थः; कर्तरिक्तः। योऽनात्मा स जडः, यथा देहादिः, धीस्तु न तथा; तस्मादात्मा।

ननु च अहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा; नैवम्—सा भ्रान्तिसिद्धा, रजततेव शुक्तिशकलस्य ; अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात् । अतो मनुष्योऽहमित्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्ट[देह]पिण्डात्माभिमानवज्ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम् । ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम् । तच्च विक्रियात्मकं जडं विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव संभवति ? दृश्यधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वम् ।

अत्र ज्ञानाश्रयोऽहमर्थस्त्वात्मेति सर्वलोकस्वानुभवप्रत्यक्षेण बाध इति चोदयति— **ननु चेति** । यथाहुः निरालम्बनानुमाने— * सर्वलोकप्रसिद्धचा च पक्षबाधोऽत्र ते ध्रुवमिति । स्वतःप्रमात्वमभिप्रेत्यात्र **प्रतीतिशब्दः** । स्वारसिकबाधाभावेऽपि यौक्तिकबाधात् खनैल्यादिकल्पत्वं मत्वा प्रतिवक्ति—**नैवमिति** । आत्मनोऽपि ज्ञातृत्वं देहादिज्ञातृत्ववद्बाधितत्वाद्भ्रान्तिसिद्धमित्याह— **सेति** । हेतुत्वपरोऽयं परामर्शः— विमतं ज्ञातृत्वं भ्रान्तिसिद्धं, ज्ञातृत्वस्वरूपत्वात्संमतवदिति । देहादेर्ज्ञातृत्वमिच्छतामपि अविगानार्थमन्यत्राप्येकधीविषये बाध्याबाध्यांशविवेकं व्यनक्ति— **रजततेति** । अन्यथाख्यात्यनारोहेणेदं निदर्शनम् । स्वपक्षे हि शुक्त्यवच्छिन्नमायांशकर्बुरस्य चैतन्यस्य रजततया विवर्तः । शुक्तौ रजतत्वबाधेऽपि प्रमाणसिद्धे रजते रजततेव देहादौ बाधिताऽप्यात्मनि ज्ञातृता स्यादित्यत्र आत्मस्वरूपभूतज्ञानाश्रयत्वं वा कर्मकर्त्रवच्छिन्नवृत्तिज्ञानाश्रयत्वं वा ज्ञातृत्वमिति विकल्पं मत्वा, आद्येऽपि स्वरूपज्ञानाश्रयत्वमिदं स्वरूपस्यैव, अन्यस्य वेति विकल्पे स्वरूपस्येति पक्षमात्माश्रयेण निरस्यति— **अनुभूतेरिति** । कर्तृत्वमिहाश्रयत्वम् ; जनकत्वविवक्षायामप्यात्माश्रयस्सिद्धः । कथं तस्यात्मनः प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातृत्वप्रतीतिरित्यत्र तत्संभवम् , अन्यस्य वेतिं विकल्पितपक्षस्यासंभवं च ज्ञापयितुमाह— **अत** इति ; स्वस्य स्वाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । अन्तरङ्गाहमर्थधर्माध्यासेनैक्यव्यञ्जनाय विशिष्टदेहपिण्डेत्यन्तम् । **ज्ञातृत्वमिति** ; यथा आत्मनि मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डत्वमध्यस्तम् ; तथा ज्ञातृभूताहमर्थाभिमानो ज्ञातृत्वमित्यर्थः । तत्रानुभूतिबहिर्भूतत्वमपि हेतुः । स तु ज्ञातृत्वं हीत्युत्तरवाक्ये स्पष्टः । ज्ञातृत्वमध्यस्तमित्यनेनैवात्मनो वृत्तिज्ञानाश्रयत्वपक्षोऽपि व्युदस्तः ; तदुपपादनाय प्रतिक्षेप्यस्वरूपं निष्कर्षति— **ज्ञातृत्वं हीति** । हिर्हेतौ ; यतो ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्, अत इत्यर्थः । प्रस्तुते को विरोधः? इत्यत्राह— **तच्चेति** । **चो** हेतौ, उक्ताकारेणाकारान्तरसमुच्चयार्थो वा । **विक्रियात्मकं जडमिति** । व्यवस्थाप्यम् आश्रयविशेषणं व्यनक्ति— **विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमिति** । स्वरूपानुबन्धित्वाभावादनात्मत्वव्यक्त्यै देहादिवद्ग्रन्थिस्थत्वोक्तिः । ईदृशस्य औचित्योपलम्भमाह— **अविक्रिय** इति । परेषु व्याप्रियमाणेषु निर्व्यापारो हि साक्षी ; अतः * साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामित्यनुशिष्ट्या * साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिरपि द्रष्टृत्वपरेति न भ्रमितव्यम् , किं तु अविद्यागोचरानुभवस्वरूपपरेत्यभिप्रेत्याह— **साक्षिणीति** । अनेन सूचितः श्रुतिविरोधोऽपि । तन्निर्धर्मत्वविरोधमप्याह— **चिन्मात्रात्मनीति** । * अनुभाव्यत्वादिति प्रागुक्तहेतुनैव कर्तृत्वादेरप्यनात्मधर्मत्वं साधितमिति स्थापयति— **दृश्यधीनेति** । कर्तृत्वादिः नात्मधर्मः, दृश्यधीनसिद्धित्वाद्रूपादिवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् । **कर्तृत्वादीत्यादि**शब्देनाहंप्रत्ययगोचरत्वग्रहः ।

सुषुप्तिमूर्च्छादौ अहंप्रत्ययापायेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वम् । कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृतया प्रसिद्धात् देहात्तत्क्रियाफलस्वर्गादेर्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव । तथा अहमर्थाज्ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम् । एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहङ्कारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति । आत्मस्थतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः। दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाऽभिव्यनक्ति । तत्कृतोऽयं जानाम्यहमिति भ्रमः ।

ननु * अहमेवाहं मां जुहोमीत्यादिश्रुतिशतैः प्रत्यक्षानुगुणैरहमर्थ आत्मेति सिद्धेऽहंत्वसामानाधिकरण्यबलाज्ज्ञातृत्वादिकमात्मधर्मः स्यादित्यत्राह— **सुषुप्तिमूर्च्छादौ** इति । **आदिशब्देन** मरणमोक्षसंग्रहः । स्वात्मप्रकाशोऽपि तदा नास्तीति जडात्मवादिमतव्युदासाय **आत्मानुभवोक्तिः** । तास्वपि दशासु स्वप्रकाशत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वादिति भावः । अहंबुद्धेरात्मविषयत्वे स्वरूपस्फुरणवत्सुषुप्तावपि साऽनुवर्तेत ; प्रयोगश्च—अहं कर्ता इत्यादिधीः नात्मगोचरा, सुषुप्त्यादावविद्यमानत्वात् । तथा च * अहम्मानोद्भवं दुःखमित्यादि, * अविद्याहम्मतिरिति च पठ्यते । अकर्तृत्वानहंत्वयोरुक्तस्य प्रमाणस्यानुग्राहकतर्कानाह—**कर्तृत्व** इति । प्रसङ्गविपर्ययाश्च अजडत्वादयः प्रकृतसाध्यद्वये व्यतिरेकिहेतवोऽभिप्रेताः । यदि जडस्याहंत्वं, तर्हि देहस्यैव तत्किं न स्यात् ? बाधाच्चेत्तर्हि श्रुत्यादिसिद्धस्य बाधायोगादात्मनि तदस्तु, अनात्मनः कर्तृत्वे कामित्वकर्तृत्वसामानाधिकरण्यात्तन्मूलं भोक्तृत्वमप्यात्मनो न सिध्येत् ; * शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति नियमस्य जातेष्ट्यादौ अगत्या निवृत्तिः, अन्यत्र न तथा ; संसाराभावान्मुक्तिशास्त्रं नारम्भ्यमित्यत्राह— **अहंप्रत्ययेति** । **कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहादिति** । कथम् ? इत्थम्—प्रचुराणां विष्णुक्रमणसर्पणादीनां वैधक्रियाणां साक्षाद्देहाश्रयत्वाद्वाङ्मनसव्यापाराणां देहसापेक्षत्वादिति । **प्रामाणिकानाम्** ; श्रुत्याद्यनुसारिणामित्यर्थः । तदिहाकर्तुर्भोक्तृतासंभवेन तेन बाधायोगचोद्यं परास्तम् । अहंत्वकर्तृत्वादौ बाधश्च पूर्वोक्तः सुषुप्त्यादिविषयश्रुतिप्रसिद्धः । आत्मा श्रुतः, तस्य तत्तत्क्रियानाश्रयत्वेऽपि आत्मन ऐहिकामुष्मिकतत्तत्फलभोक्तृत्वं प्रामाणिकैः सर्वैरङ्गीकृतम् । तथाऽनात्मनोऽहमर्थस्य कर्तृत्वेऽपि गतिः । स्मर्यते च—* कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यादि । तर्हि भोक्तृत्वादेव ज्ञातृत्वादिकं स्यादित्यत्र दत्तोत्तरत्वं मत्वाऽऽह —**तथेति** । अयं भावः— कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टोऽहमर्थः । नात्मा, अहंधीवेद्यत्वाद्देहवत् । अभोक्तृत्वेऽप्यात्मनो भोक्तृत्वाध्यासात्तदुक्तिः । मुक्तिशास्त्रं च तावन्मात्रनिवृत्त्यर्थमिति । न हि कर्ता साक्षी स्यादित्यभिप्रायेण **साक्षित्वोक्तिः** । **प्रतिपत्तव्यम्** ; उक्तैर्हेतुभिः * यस्य नाहंकृतो भावः इत्यादिशास्त्रैश्चेति शेषः । ननु अविद्याशबले चिद्रूपात्मनि अहमिति प्रथमोऽध्यासस्त्वदुक्तः ; तथा च शुक्तिस्थतया रूप्यवद्धीस्थतयाऽहमर्थो भासेत ; प्रत्युत तद्धर्मतया धीर्भाति । तथात्वे धियोऽहमर्थविकारत्वं जन्मादिविकाराश्रयत्वं च स्यादित्यत्राह—**एवमिति** । **अभिव्यञ्जक** इति हेतुगर्भम् । **जडोऽपीति** घटवद्व्यञ्जकत्वासंभवशङ्काव्युदासार्थम् । अहङ्कारस्थतयाभिव्यक्तिमात्रमेव ; न तु वास्तवी तत्र वृत्तिः ।

दर्पणप्रतिहतभान्यायेन तु तद्धर्मत्वोक्तिः ; अतो न तद्विकारित्वादिप्रसङ्गः । इन्द्रियवद्व्यञ्जकत्त्वमस्तु, किमिति स्वनिष्ठतया व्यनक्तीत्यत्राह— **आत्मस्थतये**ति । यथादर्शनं स्वभावो दुरतिक्रमः इत्यभिप्रायेण **स्वभावशब्दः** । अभिव्यञ्जकानामीदृक्स्वभावत्वं बुद्धीनां प्रमात्ववदौत्सर्गिकं क्वचिदपवादेऽपि भूयोदृष्ट्या सिध्यतीत्याह— **दर्पणे**ति । तत्तद्विशेषप्रयुक्तत्वव्युदासाय बहूदाहृतिः । जातिव्यक्त्युदाहरणेन चक्षुष्प्रतिफलनोपाधिकत्वशङ्का चापास्ता । उक्तप्रकारेणाधिष्ठानवैपरीत्यादिचोद्यस्यापास्तत्वमाह— **तत्कृत** इति ; व्यञ्जकसामान्यस्वभावसिद्ध इत्यर्थः ।

स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः ; रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् । जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्येनापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः । यतः अहं जानामीति ज्ञाताऽयमहमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः ; अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति । तत्र हि अहमर्थोल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणात्माऽवभासते । अत एव सुप्तोत्थितः कदाचित् मामप्यहं न ज्ञातवान् इति परामृशति । तस्मात्परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विवर्तत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ।

ननु स्वप्रकाशस्य न व्यञ्जकापेक्षा, व्यञ्जकानां च न क्वचिदपि स्वव्यङ्ग्यैर्व्यञ्जनं दृष्टम् ; अनुभूतिश्च न व्यङ्क्त्री ; अक्षरवज्जडत्वप्रसङ्गात् । अहंकारोऽपि न व्यङ्क्ता, व्यङ्क्तृबुद्ध्यधीनसिद्धित्वाभावेन परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । न च स्वयं व्यक्तः, अनिष्टत्वात् । अतो मिथो व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति चोद्यमनूद्य क्षिपति— **स्वप्रकाशाया** इति । सजातीयनिरपेक्षतया स्वयंभातस्यापि परेण व्यङ्ग्यत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं च निदर्शयति— **रवी**ति । करतलस्य रविकरव्यञ्जकत्वमसिद्धमित्यत्राह— **जालके**ति । एतेन नित्यसिद्धायाः स्वरूपव्यक्तेरन्यैवाहंकारजन्याभिव्यक्तिरित्यपि सूच्यते । पूर्वमहंबुद्धेः सुषुप्त्यादावभावात्सिद्धान्तिसंमतस्वरूपधीत्वयोगेनान्यगोचरत्वमुक्तम् । अत्र प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकोऽहंत्वम् ; तच्चात्मनः कादाचित्कमपि सत्यमिति मन्यमानं प्रत्याह— **यत** इति । व्यापकाभावे व्याप्यं नेति व्यतिरेकव्याप्त्या साध्यस्यात्र साधकसद्भावार्थतया तद्धेतुत्वोक्तिः, न तु तद्बोधकतया । अहंकारस्य धर्मतानिषेधोऽहंत्वधर्मतानिषेधार्थः । ज्ञातृत्वादिकं वा भावप्रधानम् ; ज्ञातृत्वादिसहितमहंत्वमित्यर्थः । **एवकारो**ऽन्यथासिद्ध्यपोहार्थः । ज्ञातृत्वाहंत्वे मिथ्याभूते अनात्मधर्मौ च, सुषुप्त्यादावभातत्वात् मनुष्यत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरिति वादिनं प्रत्याह— **तत्रे**ति । हिर्हेतौ, शास्त्रप्रसिद्धौ वा । * नह खल्वित्यादिभिः सुषुप्तावहंधीनिवृत्तिस्सिद्धा ; मुक्तौ च * अहङ्कारं बलं दर्पमित्यादिभिः । न केवलं शास्त्रेण, प्रबुद्धस्य सुषुप्तावस्थात्मपरामर्शप्रकाराच्च तदानीमहंधीनिवृत्तिमाह— **अत एवे**ति । अत्रापि **अत** इति साध्यपरम् । * यदप्याहुरित्यादिना प्रपंचि

वस्तुसामर्थ्यं परमप्रकृतकर्मनैरपेक्ष्यव्यक्त्यै निगमयति— **तस्मादिति**। प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च स्थापनादित्यर्थः। अत्र निर्विशेषं प्राप्यम्। नित्यप्राप्ते तस्मिन्नोपासनादिसाध्या प्राप्तिः। निवर्त्यं मिथ्याभूतज्ञानम्; तन्निरासे च ज्ञानातिरिक्तं नापेक्ष्यम्। निवर्तकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञानम्; तच्च स्वोत्पत्तौ स्वफले वा न कर्मापे[क्षित]क्षमिति वस्तुत्रयसामर्थ्यनिष्कर्षः। **निरस्तेत्यादिना** सजातीयविजातीयनिवृत्तिः। **भेदविकल्पः**; तद्वैचित्र्यम्, तद्भ्रमो वा। **निर्विशेषेति** स्वगतव्युदासाय। **चिन्मात्रैकरसशब्दः** प्राग्वत्। ज्ञातृज्ञेयादयो **विवर्ताः**। **भ्रान्त्या विवर्तते**; भ्रमगोचरमिथ्याभूतविकारवती भवतीत्यर्थः। **तच्छब्देन** भ्रान्तिः परामृश्यते। **शुद्धमुक्तशब्दौ** अविद्यातत्कार्यनिवृत्त्यर्थौ। **प्रतिपत्तये**; प्राप्तय इत्यर्थः। **सर्वे वेदान्ताः** — कारणपराः, तच्छोधकाः, तदैक्यबोधकाश्च। तेषामारभ्यत्वमिह विचारद्वारा। **इतिः** प्रकारे। इति **यदप्याहुः** इत्यन्वयः। सकारणस्य संसारस्य सत्यत्वेन ज्ञानबाध्यत्वाभावान्न तदर्थं शास्त्रमारभ्यमित्यत्र तस्य मिथ्यात्वेन धीबाध्यत्वात्तत्प्रधानं शास्त्रमारभ्यमिति परोपन्यस्तवस्तुसामर्थ्यमिह स्पष्टीकृतम्॥

तस्मादनुपयुक्तत्वाद्विरोधाच्चात्र कर्मणः। तच्चिन्तावृत्तता नेति वाक्यशेषो मनस्कृतः॥

इति महापूर्वपक्षः॥

महासिद्धान्तः।

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणाम्, अनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणाम्, अनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्ककल्पितमिति न्यायानुगृहीतप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम्।

अथानूदितनानार्थदोषजालमहोदधेः। संक्षिप्तप्रतिपत्त्यर्थं तदित्यादि निबध्यते॥ ३६१॥
प्रकाशयति तत्कारः परैरुक्तमनेकधा। अनेकग्रन्थसन्दर्भसाधितं तदुदीर्यते॥ ३६२॥
दूष्यकात्स्न्र्यमिदं वक्ति प्रस्फुरद्दोषतामपि। आभासत्वमतो वक्तुमिदंशब्दः प्रयुज्यते॥ ३६३॥
किं चासारमिदं सर्वं; सति सारे हि कुत्रचित्। सारासारौ विवेक्तव्यौ मल्लिकादिसमैरपि॥ ३६४॥
यदि नोद्ध्रियते न्यायैः श्रुतिशल्यमिदं मतम्। उपप्लूयेत सन्मार्गस्तदाहुर्बाह्यदूषणे॥ ३६५॥

* प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम्। विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना॥
सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणैः स्थितिः। वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता॥
कर्मभ्यः फलसंबन्धः पारलौक्यैहलौकिकः। सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसंमतैः। अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति॥ इति।

अत्र व्यावहारिकव्यवस्थया समाधिस्तु सांवृतव्यवस्थावदपाकरिष्यते । अत्र तदिदं परोक्तमुपायादित्रयमनादरणीयमिति साध्यम्; **औपनिषदे**त्यादिना तद्धेतूक्तिः । स्वपक्षे च प्राप्यादयस्त्रय इह परमपुरुषतद्भक्तितदपराधाः सूच्यन्ते । **औपनिषद**शब्देन * तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्यादि वाक्यं स्मारयता स्वपरपक्षयोः साधनदूषणोक्तिः । परेषां तु ब्रह्मणो वेद्यत्वानभ्युपगमात्तदिष्टविपरीतसगुणत्वादिश्रुत्या च बाधप्रदर्शनम् । **परमपुरुष**त्वोक्तिरीश्वरोत्तीर्णताव्युदासाय । अर्थात्त्रिमूर्तिसाम्योत्तीर्णतादिपक्षापोहः । सम्यग्ज्ञानानुत्पत्त्यै भक्तिविरहाद्युक्तिः । भक्तिर्हि सम्यग्धीहेतुतया * यस्य देवे परा भक्तिः, * शुद्धभावं गतो भक्त्येत्यादिषु ख्याता । **पापस्य वासना**—तत्त्वज्ञाननिवृत्तिमिथ्याज्ञानादेः सजातीयारम्भस्योत्पादनशक्तिः । तस्यास्तत्त्वधीनाशकत्वं * पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनरित्यादिषु प्रसिद्धम् । बीजाङ्कुरन्यायसूचनाय **अनादि**शब्दः । **अशेष**शब्देन मानतर्कप्राप्योपायादिसर्वसंग्रहः । पापस्य भक्त्या निवर्त्यत्वं भक्त्यभावे यथार्हं हेतुसाध्यभावो भक्तिनिरोधद्वारं चात्र सूच्यम् । भक्त्यभावादिनोक्तार्थाभ्यां मानतदितिकर्तव्यतादौ सर्वत्र प्रमितिसामग्रीशैथिल्येन बहुविदामपि भ्रमादिसंभवमाह— **अनधिगते**ति । सम्यक् इत्युपस्कार्यम् । **पदस्वरूपम्**—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकं, **वाक्य**स्वरूपं तु तादृशां संघातः । **तदर्थः**—मुख्यामुख्यरूपः पदार्थो वाक्यार्थश्च । **तद्याथात्म्यम्**— दुस्त्यजभेदगर्भत्वं, वाक्यार्थस्य यथार्हतात्पर्यगोचरत्वं च । भेदभूयस्तया, विरोधे सति प्रबलतया परेष्टत्वाच्च, प्रत्यक्षादेः पूर्वं वाक्यस्योक्तिः । **आदि**शब्देन स्वपराभ्युपेतग्रहः । **सकल**शब्दः सावान्तरभेदपरः, परेष्टमानान्तरपरो वा । **वृत्तम्**— स्वरसतः स्वार्थसाधनमुपजीव्यानुविधानं च । **तच्छ**ब्देन प्रमाणपरामर्शः । **न्यायः**—तर्कः । **समीचीन**त्वम्— साङ्गपञ्चकत्वम् । **मार्गः**—तत्तत्प्रतिपादकविद्यास्थानम् । यद्वा, विरुद्धजिज्ञासावारणरूपोऽनुग्रहः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । कुतस्तर्हि मानशून्यस्योत्थानम्? इत्यत्र बाह्यमतवदित्यभिप्रायेणाह— **विकल्पे**ति । **विकल्पासह**त्वम्—विकल्पमात्रे स्पष्टदोषत्वम् । वेद्यत्वावेद्यत्वादिविरुद्धगोचरत्वाभिप्रायेण **विविध**शब्दः । तर्केषु सारो बाह्यैरात्तः; वेदप्रामाण्याद्यनादरेणोत्थानात् । इदं तु तदुपजीवैः कल्पितम् । स्वमतस्य सत्तर्कान्वितमानसिद्धतां बोधायनटङ्कद्रमिडादिमहत्तरपरिग्रहप्राचुर्यं च सूचयति—**न्याये**ति । **अनादरणीयम्**— आदरानर्हम्; उन्मत्तजल्पितवत् उपेक्षणीयमित्यर्थः । एतेन दृष्टापह्नोतॄणां वादानधिकारः सूच्यते । उक्तं हि **वेदार्थसंग्रहे**— * सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षसाधकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगमात् अभियुक्तैर्वादानधिकार एव प्रतिपादितः— * अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः इतीति । तत्प्रतिक्षेपस्तु अन्वारोहेण; शिक्षणीयान् शिष्यादीन् प्रति वा ।

तथा हि—निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनि इदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्; सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् । यस्तु स्वानुभवसिद्ध[म्] इति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवादेव निरस्तः; इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कृष्टव्य इति निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः

सविशेष एवावतिष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त इति न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । धियो हि धीत्वम् स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः ; स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेके विशेषास्सन्त्येव । ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः ; वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्, स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात् । अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम् ।

संक्षिप्तं परनिरसनं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते— **तथा** हीति । तत्र प्राप्यस्य निर्विशेषत्वं मानशून्यतया क्षिपति— **निर्विशेषे**ति । **निर्विशेषे वस्तुनी**ति विशेषणात्स्ववचनविरोधोऽप्यत्र सूच्यते । तस्मिन्मानमस्तीति सामान्योक्तिरयुक्ता । अतो लोकतः स्वमत्या वा सिद्धस्य विशेषतो वक्तव्यत्वाय **इदंशब्दः** । परैरुच्यमाने वक्तुं शक्यत्वं कथं क्षेप्यम् ? विशेषे च निर्विशेष इव त्वयाऽपि मानं वाच्यमित्यत्राह— **सविशेषे**ति । कस्याप्यत्र प्रमाणीकर्तुं शक्यत्वं निषिध्यते; न तु तद्वचनमात्रम् । विशेषप्रमाणमपि न निर्विशेषविषयम् ; तत्तदाश्रयादिभिर्विशेषशब्दवाच्यत्वादिभिश्च तद्वैशिष्ट्यात् । अस्ति हि क्वचिदाश्रितैः क्वचिदाश्रयादिभिश्च भिन्नधीः । गुणादिरूपे च विशेषे स्वपरनिर्वाहकत्वं वक्ष्यत इति नानवस्था । स्वतस्सिद्धे माननैरपेक्ष्यवादमनूद्य क्षिपति—**यस्त्वि**ति । **स्वानुभवसिद्ध[म्]ः** स्वप्रकाशप्रत्यक्षसिद्ध[म्]इत्यर्थः । **स्वगोष्ठीनिष्ठः**—लौकिकपरीक्षकसंनिधौ दुर्वच इत्यर्थः । **समयः**—परिभाषाप्राय इति भावः । सर्वहृदयाविसंवादाद्बाधानर्हत्वाभिप्रायेण **आत्मसाक्षित्वोक्तिः** । उक्तं व्यनक्ति— **इदमि**ति । अत्र पदत्रयेण विषयाश्रयस्वगतविशेषप्रदर्शनम् । **केनचिदि**ति तदवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थम् । **विशिष्टविषयत्वात्**— विशिष्टस्वरूपप्रकाशरूपत्वात् । यद्वा, अनुभवपरामर्शरूपाणां ज्ञानानां विशिष्टपूर्वानुभवगोचरत्वादित्यर्थः । तथा च अदर्शमित्यपि स्वरसम् । **सर्व**शब्दः पुरुषान् अनुभवान्वा ब्रूते । सर्वदृष्टेऽपि युक्तिबाधं क्षिपति—**सविशेष** इति । **अनुभूयमान** इति । अत्रापि प्रकाशमान इति वा परामृश्यमान इति वाऽर्थः । **केनचित्**—धीत्वादिना व्यतिरेकिणा । **युक्ति**शब्द इहानुमानार्थः । निश्चितदोषप्रत्यक्षसिद्धज्वालैक्यबाधकाद्वयावृत्त्यर्थं स्वनिष्कर्षेणाभासतोक्ता । **निष्कृष्यमाण** इत्यन्तोऽनुवादः । तदैव सविशेषत्वधीसूचनाय वर्तमाननिर्देशः । यदि पक्षस्वरूपमेव हेतुः, तदा दृष्टौ साध्यसंदेहः साधनाकाङ्क्षा च न स्यात् । न च स्वयं स्वधर्मः ; नापीदं स्वपरनिर्वाहस्थानम्; तस्मादन्यत्वाभिप्रायेण **सत्तातिरेकित्वोक्तिः**, स्वरूपातिरिक्तं सत्तामात्रं भासमानत्वादिकं वा व्यभिचाराच्च हेतुरिति भावः । अत एव **स्वासाधारणत्व**मुक्तम् । तेन स्वरूपासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिविरोधानैकान्त्यानां भ्रमसहत्वस्य साध्यसंदेहार्हधर्मिस्वरूपैक्यस्य च निरासः । सत्तातिरेकित्वादेः पक्षे युक्त्या स्थापनाय पुनर्ग्रहणम् । **निष्कर्षहेतुभूतै**रिति हि तत्स्थापनम् ; न हि धर्मिस्वरूपासाधारणं सत्तादिधर्ममात्रं वा सविशेषाद्व्यावृत्तिं साधयेदिति भावः । साधनकाले हेतुस्तिष्ठति, साध्यकाले तु स्वयमपि गलतीति धर्मवादवादिना त्वया न वक्तुं युक्तम् । अनुभूतित्वनिवृत्तौ च कथमनुभूतिस्स्यादित्यभिप्रायेण **सविशेष एवावतिष्ठते** इत्युक्तम् ; अन्यथा स्वरूपासिद्धिस्स्यादि-

त्यभिप्रायेण **एवकारः**। सर्वविशेषनिषेधको हेतुः स्वपरनिर्वाहकनीत्या कनकरजोवत्स्वात्मनोऽपि निवर्तकः स्यादित्याह— **अत** इति। स्वस्मिन्निषिद्धे सविशेषत्वव्यापकाननुभूतित्वनिवृत्त्ययोगात्साधकाभावेन साध्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। **कैश्चित्**— हेतुतया प्रमितैः तत्समानयोगक्षेमैश्च। यद्येतद्धेतुराहित्यमेतद्धेतुमत्त्वेन साध्यते, तदा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधश्च स्यादिति भावः। **अन्ये**——प्रमितिसिद्धस्वधर्मव्यतिरिक्ताः। **न क्वचित्**; न हि स्वानुभवे स्वस्य निर्विशेषत्वं सिध्यति। एवं तत्परामर्शेऽनुमानादौ चेत्यर्थः। हेतुरूपस्वगतविशेषः स्थापितः; अथ इदमहमित्युक्तविषयाश्रयाभ्यामपि वैशिष्ट्यं स्थापयति— **धिय** इति। **हिः** प्रसिद्धौ। **धीत्वम्** कस्यचित्प्रकाशात्मता; सैव स्वेनेति विशेषतः स्वप्रकाशता। * प्रकाशश्च कस्मैचिदिति वक्ष्यति। पूर्वं त्वदुक्तो हेतुस्तत्साध्यं चेत्यर्थः। निष्कृष्टा विषयधीरेव ब्रह्म इति वदन्तं प्रति अत्र **ज्ञातु**रित्यादिकमुच्यते। स हि स्वसंबन्धाभावादर्थान्तर इत्यादिकमप्याह। स्वमते त्वहमर्थस्यात्मनः प्रसिद्धधीव्यतिरिक्ततया विषयाश्रयावच्छिन्नप्रकाशत्वाभावेऽपि श्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वात्तद्गुणसारत्वाच्च ज्ञानत्वव्यपदेशः सूचितः। यथोपलम्भं वस्तुस्वभावः स्थाप्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण **उपलब्धे**रित्युक्तम्। विषयरहितोऽप्युपलम्भः कदाचिदस्ति; अतो न तद्भासनस्वभावतेत्यत्राह— **स्वापे**ति। **अनुभवः**—— आत्मभावनम्। **स्वावसरे**— तदुपपादनोचिते अहमर्थात्मत्वस्थापनकाले। **निपुणतरम्**— उपपन्नतरमित्यर्थः; परोक्तयुक्त्यैव साधनात्तैरपि संमन्तव्यमिति भावः। निर्विशेषत्वसाधकैर्विषयाश्रयाभ्यां च सविशेषत्वमुक्तम्। अथ परोक्तैः साध्यैश्च तदाह—— **स्वाभ्युपगता** इति। तेषु मानसिद्धांशस्य स्वमतेऽपि सिद्धिद्योतनार्थ **एवकारः**। ते धियोऽनतिरिक्ता इत्यत्राह—— **त** इति। संमतिविमतिभ्यां भेदमाह—— **वस्त्वि**ति।

धीस्वरूपस्य सत्यत्वं बौद्धादेरपि संमतम्। अतो धीमात्रसाध्यत्वे दुस्त्यजा सिद्धसाध्यता ॥ ३६६ ॥

तद्धर्मसाधने तु स्यात् स्वसिद्धान्तविरुद्धता। स्वसाध्यानां मृषात्वोक्तिः वृषलोद्वाहमन्त्रवत् ॥ ३६७ ॥

विमतिमूलस्वेष्टसमर्थनेन च सिद्धात् साध्यानामन्यत्वमाह— **स्वाभिमते**ति। हेतुतया स्वाभिमतैः धीधर्मभेदैरित्यर्थः। तेन धीस्वरूपात्साध्येभ्यश्च व्यावृत्तैः साधकैरपि सविशेषत्वसिद्धिः। तेषां हेतूनां साध्यानां च कल्पितत्वपक्षोऽपि **स्वाभिमतशब्देन स्वमतोपपादनादि**त्यनेन च निरस्तः। यदि क्षणिकत्वादिकमिव नित्यत्वादिकमपि कल्पितम्, कुतस्तदा ते क्वचित्पक्षपातः? तादृशनित्यत्वादिसाधने च न कथं परसिद्धसाध्यतां ब्रूयात्? रज्जुसर्पनयात्तद्विरुद्धं च सत्यं स्यात्। हेतूनां च तथात्वे बाष्पारोपितधूमवत् असाधकत्वम्। यदि ब्रूयात्——आरोपितधूमादेरसाधकत्वं न कल्पितत्वात्, किं तु व्याप्तिशून्यत्वात्; सत्यां तु तस्याम् असत्यस्यापि साधकत्वं दृष्टमिति। तदसत्, व्याप्तेरप्यत्र कल्पितत्वाङ्गीकारात्; तादृशी च बाष्पधूमे सिद्धेति। यथा च माध्यमिकोक्तबाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेन बाध्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वम्, एवं विशेषबाधकप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि तत्सत्यत्वं दुस्त्यजम्।

अत्र सत्यमसत्यं वा साधनं दूषणं च वः। सत्यत्वे सद्वितीयत्वमसत्यत्वे त्वनर्थता ॥ ३६८ ॥

पारिशेष्याद्विशेषसत्यत्वपक्षमभ्युपगमयति— **अत** इति। वस्तुमात्रकल्पितत्वयोः दुर्वचत्वादित्यर्थः। **प्रामाणिकविशेषैः**— हेतुभिः साध्यैः सविशेषैर्विषयाश्रयैश्चेति यावत्। अन्यथा तुच्छत्वद्योतनार्थ **एवकारः**।

सामान्यतो हि धीस्थेऽर्थे विशेषस्याग्रहे सति। स्याद्ध्यासस्त्वदिष्टे तु द्वयाभावाद्भवेन्न सः ॥ ३६९ ॥

शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम्; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम्। पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः। पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यान्न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्।

एवं स्वानुभवसिद्धिप्रसक्तानुप्रसक्तमुपसंहृत्य प्रागुक्तं सर्वप्रमाणानां सविशेषविषयत्वं विवृण्वन् प्रत्यक्षात् प्रबलतया पराभिमतं शब्दं तावद्विशिष्टपरमाह— **शब्दस्ये**ति। तुशब्दो विशिष्टविषयप्रत्यक्षाद्युपजीवित्वं परकल्पितशास्त्रप्राबल्यं वा द्योतयति। वाक्यात्मना सविशेषबोधनेन प्रत्यक्षात् समधिकत्वव्यञ्जनाय **विशेषेणे**त्युक्तम्। **एव**कारेण यत्किञ्चिन्निमित्ताभावे शब्दस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादिति व्यज्यते।

सत्यनित्यत्ववेद्यत्ववाच्यत्वादौ तु साश्रये। तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः स्यात् स्वान्यनिर्वाहकत्वतः॥ ३७०॥

अभिधानसामर्थ्यम्— कयाचिद्वृत्त्या बोधनार्हत्वमित्यर्थः। विशिष्टार्थत्वातिरेके निदानमाह— **पदे**ति। तत्र पदेऽपि वाचकांशभेदमाह— **प्रकृती**ति। **हि**शब्दः * सुप्तिङन्तं पदम्, * विभक्त्यन्ताः पदमित्यादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धिहेतुम् अवधारणं वा व्यनक्ति। ततः किमित्यत्राह— **प्रकृतिप्रत्यययो**रिति। यद्यपि स्वार्थे केचित्प्रत्यया विहिताः, तथाऽपि प्रत्ययान्तरेण संख्यादिवैशिष्ट्यं प्रायशस्तत्रापि स्यादिति भावः। एवं गोत्वादिपदेष्वपि द्रष्टव्यम्। **पदस्यैव**— वाक्यस्थस्य तदंशमात्रस्यापीत्यर्थः। **अवर्जनीय**मित्यनेनाभिहितान्वयवादिभिरपि पदांशयोरन्वितार्थत्वं स्वीकृतमिति सूच्यते। वाक्यस्यापि सर्वविशिष्टपरत्वं वक्तुं तदुपयुक्तमाह— **पदभेद** इति। प्रमाणभूतैकवाक्यस्थविषयमिदम्। वीप्सादौ च तात्पर्यभेदादर्थभेदोऽस्त्येव। उक्तार्थेन वाक्ये फलितमाह— **पदसंघाते**ति। अभिहितान्वयमतेन संसर्गोक्तिः। **विशेष**शब्दः अपूर्वार्थः; मतान्तरे तु संसर्गविशिष्टे तात्पर्यम्। यद्यपि * अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादेक एव वाक्यार्थः; तथाऽपि लिङ्गसंख्याकारकाद्यनेकांशगर्भोऽसौ; न तु क्वचिदपि निर्धूतनिखिलांशं किञ्चित् शब्दबोध्यम्। अखण्डवाक्यार्थादिक्लृप्तिस्तु निरसिष्यते। निर्विशेषशब्दोऽप्याप्तप्रयुक्तश्चेद्विशिष्टतया प्रमितमन्यपदार्थं विवक्षितविशेषरहितं लिङ्गसंख्यादियुक्तमेव ब्रूते। न चैकं पदं प्रमाणम्; अध्याहारादिना पदान्तरयोगे तु नगरं निर्विशेषं, तन्मात्राण्यविशेषाणीतिवत्तात्पर्यवशेन सङ्कुचितवृत्तिः स्यात्। भ्रान्तोक्तश्चेन्न प्रमितिहेतुत्वम्।

शब्दस्यातोऽनुमानत्वमप्रमाणत्वमेव वा। वदद्भिरपि दुर्वारं विशिष्टार्थावबोधनम्॥ ३७१॥
अविनाभावतोऽन्येन संबन्धेन विशिष्टधीः। शब्दात्स्यान्नानुमानत्वं ततोऽस्येत्यपि सुग्रहम्॥ ३७२॥
प्रत्यक्षवद्विशिष्टार्थे बुद्धेर्बाधाद्यभावतः। मानत्वादिह चार्वाकजल्पश्च विततोद्यमः॥ ३७३॥
मनोजन्यतयाऽत्रापि प्रत्यक्षत्वे विवक्षिते। न नः काचित्क्षतिः तत्तु न प्रत्यक्षस्य लक्षणम्॥ ३७४॥

एतत्सर्वं मत्वोक्तम्— **न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाण**मिति।

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः।

सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम् ; निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव, सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात्। निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणम् ; न सर्वविशेषरहितस्य। तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनादनुपपत्तेश्च। केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते, त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात्।

अथ प्रत्यक्षमन्यद्वा स्वेष्टमानं विवक्षितम्। भङ्गयाध्यक्षमखिलं विशिष्टार्थं समर्थ्यते ॥ ३७५ ॥

प्रत्यक्षस्येति— अपरोक्षबुद्धेरित्यर्थः। ग्रहणं ह्यनन्तरमुदाह्रियते। अविशिष्टप्रत्यक्षसद्भावकल्पनयाऽन्यतरप्रामाण्योक्तिरयुक्तेत्यभिप्रायेण **निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्येत्युक्तम्**। एवं ह्याहुश्चार्वाकाः— * अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्। तच्च प्रत्यक्षमेव। तत्रापि निर्विकल्पकमप्रमाणमनवधारणत्वादिति। अत्रानवधारणशब्देन संशयरूपत्वम् अविशिष्टविषयत्वं वा विवक्षितं चेदसिद्धिः। कतिपयविशेषग्रहात् संशयोत्थापकत्वं चेत्सविकल्पकेऽप्यस्ति, क्वचिदपि केनापि सर्वविशेषवैशिष्ट्यस्य अयोगिना दुर्ग्रहत्वात्। बौद्धास्तु * अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणम्। तत्र—

* कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ इत्याहुः।

* तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः। व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ इति च।

तदप्यसत्, निर्दोषविकल्पानामपि संवादात् ; तद्विषयस्य तद्वदेवैतैः संबन्धानुपपत्त्यादिकुतर्कैर्बाधे तुल्यन्यायतया योगाचारमतेन बाह्यार्थलोपप्रसङ्गात्। विगीता धीः भ्रान्तिः विकल्पत्वादिति त्वयोक्ते धीत्वादिति सामान्यतो ब्रूयात्। तथा चानुभाष्यते— * स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः। प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥ इति।

वैषम्यं चात्र त्वया दुर्वचम्। किञ्च— अस्तु तत्प्रयोगस्थहेत्वादिविकल्पानां पक्षीकारे बहुविधासिद्धिबाधयोः प्रसङ्गः। अन्यथा तु हेतोर्विपक्षवृत्तित्वादिप्रसङ्गात्। शब्दाध्यासात्सविकल्पकं भ्रान्तिरिति चेन्न; तदसिद्धेः। यथाऽऽहुः—

* संज्ञा हि स्मर्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते। संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति।

अतः प्रामाणिकं प्रत्यक्षं द्विविधमपि प्रमाणम्, न तु निर्विशेषे। तत्र दृष्टान्तार्थं वक्ष्यमाणविशिष्टप्रतिसन्धानव्यक्त्यर्थं च दुरपह्नवांशं तावदाह— **सविकल्पकमिति**। **आदिशब्देन** गुणादिग्रहः— ※ यथा मनुष्यः शुक्लो वा दण्डी गच्छति निर्भयः इति। **शब्दविकल्पस्तु**—

※ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन [भासते] गृह्यते ॥ इति।

व्यापितया शाब्दैरुक्तोऽप्यव्युत्पन्नानां विकल्पेषु तदयोगात्संकोच्यः। **विशिष्टविषयत्वात्सविशेषविषयमित्यत्र** सामान्योक्तस्य जात्याद्युदाहरणैर्व्यञ्जनान्न साध्याविशेषः।

* अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

इति परैरन्यथोक्तं प्रथमज्ञानमपि विशिष्टविषयं प्रतिजानीते— **निर्विकल्पकमि**ति । **अपिः** समुच्चयार्थः, परेष्टविरोधद्योतको वा । **अवधारणमु**पलम्भदार्ढ्यपरम् । धीत्वात् विशिष्टविषयमित्यनुमानं चात्र सूच्यम् । अविशिष्टविषयत्वस्य क्वचिदप्यभावेऽपि विशिष्टविषयत्वाभावस्य घटादौ दृष्टत्वात् व्यतिरेकसिद्धिः । विपक्षे बाधस्तु विशिष्टविषयत्वाभावे सविषयत्वादिकमपि न स्यादिति अविशेषात् । निर्विषया धीर्न दृष्टेति चेत्, सममेतत् । उपयोगात्कल्प्यत इति चेन्न ; हेत्वसिद्धेः । अनुपयुक्तस्य च कल्पने किं नाम न कल्प्यम्? प्रतिज्ञाते हेतुमाह— **सविकल्पक** इति । स्वगोचरजात्यादिविशिष्टप्रतिसन्धानरूपविकल्पहेतुत्वादित्यर्थः । संप्रतिपन्नप्रत्यभिज्ञाहेतुभूताभिज्ञावदित्युदाहर्तव्यम् ।

ननु प्रथमं जात्यादिग्रहणाभावादसिद्धो हेतुः—

* ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया । बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ इति ।

अन्यथा निर्विकल्पकसमाख्याविरोधश्च स्यात् । तत्राह— **निर्विकल्पकं नामे**ति । अयं भावः—

अस्ति हीति प्रतिज्ञाने नास्ति हीत्युत्तरं क्षमम् । प्रवृत्तिभिर्विशिष्टार्था बालमूकादिधीरपि ॥ ३७६ ॥
शब्दोपस्कारमात्रं तु नात्र व्युत्पत्त्यभावतः । व्युत्पत्तिश्च विशिष्टार्थबोधाभावे कथं भवेत् ॥ ३७७ ॥
न चावयवशक्त्यैव नामधेयव्यवस्थितिः । अतिप्रसङ्गाद्बाधाच्च महावृक्षादिनीतितः ॥ ३७८ ॥
अतो निरीहादिपदन्यायाद्दृष्टानुवर्त्तिनः । निर्विकल्पे निषेधस्य सङ्कोचोऽत्र भवेदिति ॥ ३७९ ॥

तदिहाद्वैतिकल्पितस्य सर्वविशेषशून्यस्य द्वैताद्वैतिकथितस्य विद्यमानसर्वविशेषरहितस्य च ग्रहणं निषेधति— **न सर्वे**ति । तादृशग्रहणं दृष्टं कल्पितं वेति विकल्पं मत्वा पूर्वं दूषयति— **तथे**ति । प्रथममपि तथाभूतग्रहणं योग्यानुपलम्भनिरस्तमित्यर्थः । अपरं निषेधति—**अनुपपत्तेश्चे**ति । उपपत्त्यभावादित्यर्थः । तत्कल्पकस्य अन्यथोपपत्तेरिति भावः । धीत्वप्रयुक्तव्याप्तिविरोधेनोपपत्तिविरुद्धत्वं चात्र बोध्यम् । अदर्शनं विवृण्वन् स्वमते दर्शनं च प्रमाणयति— **केनचिदि**ति । पृथक्सिद्धेनापृथक्सिद्धेन वेत्यर्थः । गोत्वद्रव्यत्वबहिष्ठत्वादिना गगनादेर्ग्रहीतुश्च व्यावृत्ता इ सर्वत्र सर्वाऽपि धीरिति भावः । उपपत्तिविरोधमुखेन उपपत्त्यभावमपि व्यनक्ति— **त्रिकोणे**ति । **अयोग** इह विशिष्टोल्लेखित्वाभावेऽधीत्वादिप्रसङ्गात्सिद्धः । **संस्थान**शब्दोऽत्र तत्तदसाधारणाकारपरः । **कस्यचिदपी**ति; निरवयवस्यापीत्यर्थः ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वस्वभावतः । इत्थमित्येव गृह्यन्ते शब्दगन्धादयोऽपि हि ॥ ३८० ॥

एवं सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्विशिष्टबाह्यार्थविषयत्वोक्त्या प्रत्यक्षस्य ज्ञानग्राहिताम् तदाकारवैचित्र्यकारणतया बाह्यार्थस्यानुमेयत्वं च वदन्सौत्रान्तिकोऽपि प्रत्युक्तः ।

अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् । द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते । द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादि[पिण्ड]ग्रहणस्य सवि-

कल्पकत्वम् । सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्, न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात्; संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषात्, संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च, प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमिति गृह्यते । अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिवत्संस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव । अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् ।

द्वयोरपि विशिष्टविषयत्वे तद्विवेको दुश्शक इत्यत्र लक्षणतो विवेक्तुमुदाहरणं तावदाह— **अत** इति । विशिष्टगोचरत्वतदभावाभ्यां विभागोक्तेर्निरस्तत्वादित्यर्थः । किमियं प्रथमत्वादिना परिभाषा? तथा सति विपरिवर्तोऽपि स्यादित्यत्र व्यवहारव्यवस्थापकं विषयभेदमाह— **तत्रे**ति । उक्तवैषम्याच्छब्दव्यवस्थां वाक्यद्वयेनाह— **प्रथमे**ति । विकल्पोऽत्र प्रतिसन्धानगोचरस्य केनचिदधिकेन विशेषणेन वैशिष्ट्यम् । तद्योगायोगाभ्यामेव व्यवस्थाऽत्र विपश्चित्संमता । जातेः सविकल्पकाभावरूपत्वापोहत्वादिमतव्युदासाय संस्थानत्वं, तद्व्यक्त्यै सास्नादिरूपध्वं चात्रोक्तम् । परेष्टस्य निर्विकल्पकशब्दनिमित्ततां निरस्यति— **न पुनरि**ति । अथ स्यात्, अनुवृत्तिरूपजातिस्तदग्रहे कथं गृह्येत? गृह्यतां वा; तथाऽपि तद्विशिष्टतया प्रथमधीर्न युक्ता; विगीता धीर्विशेषणविशेष्यधीपूर्विका विशिष्टधीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानात् । अतो विशेषणविशेष्याणां मिथः संबन्धबोधेक्लृप्तव्याप्तिविशिष्टधीः सिद्धेति; तत्राह— **संस्थाने**ति । जातिशब्दस्यानुवृत्तिविशिष्टे व्युत्पन्नतया जातित्वेन बुद्धिरेवानुवृत्त्युल्लेखिनी । तत्स्वरूपं तु योग्यतया धर्मिवत्तत्संबन्धितयैव गृह्यते; तदर्थमिह **संस्थानरूप**त्वोक्तिः । अनुवृत्तिप्रकारस्तु वक्ष्यते । **ऐन्द्रियकत्वाविशेषात्**— आश्रयग्राहकेन्द्रियवेद्यत्वात्, दूरत्वाद्यभावाच्चेत्यर्थः । तेन गन्धादिव्युदासः । पिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेः ग्रहणदर्शनव्युदासश्च । **संस्थानेन विना**—अपृथक्सिद्धयत्किञ्चिद्धर्मेण विनेत्यर्थः । तेन दण्डादिव्यावृत्तिः; दूरादौ द्रव्यत्वादिमात्रेण सिद्धिश्च । विशिष्टधीत्वादिति हेतौ व्यवच्छेद्यस्याविशिष्टविषयज्ञानस्यासिद्धौ व्यर्थं विशेषणम् । अन्यतः सिद्धावनुमेयाभावः । अनेनैव तत्सिद्धावन्योन्याश्रयः; व्यवच्छेद्यासिद्धौ सविशेषणहेतूत्थानम्, तेनैव च तत्सिद्धिरिति । पृथग्धीपूर्वकत्वं तु विशिष्टबुद्धेर्भिन्नसामग्रीवेद्यविषयत्वोपाधिकम् । तच्च दण्डादीनामसन्निधानव्यवधानादेः । सामग्रीसद्भावे तु प्रथममेव तद्विशिष्टधीश्च स्यादेव । तेषां संस्थानत्वाभावात्पुरुषग्रहणाभावेऽपि तद्ग्रहणम् । दण्डादीनां तु पृथक्सिद्धत्वेऽपि दण्डादेः स्वाश्रयग्राहकेण घ्राणरसनश्रोत्राणां गुणमात्रग्राहित्वं तदाश्रयग्रहणानर्हत्वात् । सर्वमिदं यथादृष्टि व्यवतिष्ठते ।

भिन्नाक्षग्राह्यगन्धादिविशिष्टप्रत्ययोदये । पृथग्गृहीतिनियमो यथादर्शनमिष्यते ॥ ३८१ ॥

एवं संबन्धस्य सामग्र्यन्तरवेद्यत्वेऽपि । ननु संस्कारस्यानुद्बोधे द्वितीयादिपिण्डग्रहणेऽपि गोत्वादेरनुवृत्ति वैशिष्ट्यं दुर्ग्रहम्; कथं तत्र सविकल्पकत्वनियम इत्यत्र संभवद्विषयतया प्रतिवक्ति— **अत** इति । संस्थानविशिष्टविषयवासनाजनकप्रथमपिण्डग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । **द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु;** द्वितीयत्वादिविशिष्टतया तत्तत्पिण्डग्रहणेष्विति यावत् । **सर्वदैवे**त्यनेन संस्कारपटिम्ना यत्किञ्चिद्धर्मानुवृत्तिग्रहणं नियतमित्युच्यते । यदा तज्जातीयग्रहणं स्यात्, तदा-

सविकल्पकत्वमेवेत्युक्तम्; तदाऽसौ नियम इत्यभिप्रायः ।

द्वितीयादिषु पिण्डेषु निर्विकल्पकसंभवात् । अवधारणमत्र स्यात्प्राचुर्यादिति केचन ॥ ३८२ ॥

एतेन प्रत्यक्षज्ञानेषु संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यत्वतद्विरहाभ्यां सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः भेदो लक्षणतः स्थापितो भवति । तेनैव प्रथमपिण्डेऽपि प्रबुद्धसंस्काराणां, द्वितीयादिग्रहणेषु सविकल्पकत्वं च स्यादेव ।

प्रत्यक्षं त्वीश्वरादीनां विशि[ष्टाशेष]ष्टोद्देशगोचरम् । अवसानोद्भवत्वेन निर्विकल्पकमस्तु नः ॥ ३८३ ॥
अनुवृत्तिग्रहात्तत्र सविकल्पकताऽस्तु वा । न भज्येत विशिष्टार्थविषयत्वं द्विधाऽपि नः ॥ ३८४ ॥
अनादाविह संसारे तस्मिन्नपि च जन्मनि । भाष्योक्तं प्रथमत्वादि त्वपूर्वत्वादिबुद्धितः ॥ ३८५ ॥

एवं द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वाभावं निगमयति— अत इति । कदाचिदपि; प्रथमाक्षसन्निपातेऽपीति यावत् ।

अत एव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम् । इदमित्थमिति प्रतीताविदमित्थंभावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते? तत्रेत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषः; तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव । तथा हि—प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते । व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतयेत्थमिति प्रतीतेः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनिष्ठाश्च कदाचित्क्वचित् द्रव्यान्तरविशेषणतयाऽवतिष्ठन्ते । गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयाऽवस्थिताः । उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः । तत एव तयोर्भेदप्रतिपत्तिश्च । इयांस्तु विशेषः—पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः; गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति । अतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इति प्रतीतिप्रकारनिह्नवादेवोच्यते । प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्थमित्येव सर्वसंमतः । तदेतत्सूत्रकारेण ❀ नैकस्मिन्नसंभवादिति सुव्यक्तमुपपादितम् ।

अथोक्तार्थबलादेव वक्ति भङ्गं प्रसङ्गतः । भेदाभेदमतस्यापि शास्त्रारम्भादिबाधिनः ॥ ३८६ ॥

अत एवेति । निर्विकल्पकस्यापि विशिष्टार्थग्राहित्वादेवेत्यर्थः । एवकारः प्रच्छन्नजैनदूषणस्य प्रसक्तानुप्रसक्तिहेतोरन्यनैरपेक्ष्यं वा व्यनक्ति । सर्वत्र; अयुतसिद्धयोः, तत एव परोक्तप्रक्रियया सजातीयेष्वपीति यावत् ।

दृष्टत्वानुपपत्तेर्वा भेदाभेदसमुच्चयः । इत्येतदिदमित्यादिग्रन्थाभ्यामथ दूष्यते ॥ ३८७ ॥

प्रथमपिण्डग्रहे परोक्ता जातिव्यक्त्योरभेदेन गृहीतिरसिद्धा। युक्त्या तत्क्लृप्तिस्तु भेदग्रहेण बाधितेति भावः। द्वयमपि क्रमाद्विवृणोति—**तथा हीति**। **सकलेतरव्यावृत्तम्**। गृह्यमाणाकारानधिकरणात्सर्वस्माद्भिन्नतयेत्यर्थः। **सकल**-शब्देन गृह्यमाणोऽप्याकारः संगृहीतः। तेन तदानीं तदनन्यत्वबुद्धिरप्यस्तीति शङ्कानिरासार्थ **एवकारः**। सौगतमते-वत्स्वरूपत एव व्यावृत्तिधीः स्यादित्यत्राह— **व्यावृत्तिरिति**। चः शङ्कानिवृत्तिपरः। स्वत एव व्यावृत्तिबुद्धौ संशया-द्यभावप्रसङ्गः। गोत्वादेर्गोत्वादिविशिष्टत्वाभावात् धर्मधर्मिभेदश्चात्र सिद्धः। अस्तु भेदधीः, अभेदोऽपि युक्त्या तत्र सिध्येदित्यत्राह— **सर्वत्रेति**। पृथक्सिद्धेष्विवापृथक्सिद्धेष्वपीत्यर्थः। यदि जातिव्यक्तिष्वभेदः साध्यते, तर्हि दण्ड-दण्ड्यादिष्वपि साध्यः स्यादित्याशयः। **अत्यन्तभेदः**— ऐक्यप्रतिभटस्वभावः। **प्रतीत्यैव सुव्यक्तः**— प्रत्यक्षेणैव स्पष्टावगतः। अतो निर्बाधो दुरपह्नवश्चेति भावः। **तयोरत्यन्तभेदः** इत्यनेनैव एको गौरित्येकशब्दानु-विद्धप्रत्ययोऽप्येको दण्डीतिवत् विशेष्यद्वित्वादिनिवृत्तिविषय इति सूच्यते। **अनयोरैक्यमि**त्यादौ पूर्वोक्तेऽप्येवमेव तात्पर्यम्। नन्वत्यन्तभिन्नेषु दण्डादिषु सामानाधिकरण्यं मत्वर्थीयसापेक्षं दृष्टम्; गोत्वादिषु तदभावादभेदोऽपि स्यादित्यत्राह — **तत्रेति**। अयं भावः— पृथक्सिद्धत्वापृथक्सिद्धत्वाभ्यामेव लाघवान्मत्वर्थीयापेक्षातदभावौ स्याताम्; न तु अत्यन्तभिन्नत्वतदभावाभ्याम्; अपृथक्सिद्धत्वेऽपि क्वचिन्मत्वर्थीयस्तु निष्कर्षकशब्दत्वादिति। विशेषणत्वमन्तरेणाप्युपलब्धिसिद्ध्यै **पृथक्संस्थानसंस्थित**त्वोक्तिः। **स्वनिष्ठाः**— देवदत्तादीन्प्रत्यपृथक्सिद्धिरहिता इत्यर्थः। **कदाचित्** आगन्तुकसंबन्धकाले। तावताऽलम्, तथाऽपि **क्वचिच्छब्दो** देशभेदमुखेनाऽपि पृथक्सिद्धिर्दर्श-यितुं शक्येति ज्ञापनार्थः। व्यावृत्तिव्यक्त्यै **गोत्वादय** इत्याद्युक्तम्। अतन्निष्ठतया तत्सत्तैव नास्तीत्यवधारणाभिप्रायः। **अवस्थिताः**— यावत्सत्तमिति शेषः। ननु विशेषणत्वे समानेऽपि यदि अपृथक्सिद्ध्यादिवैषम्यम्; तर्हि तत एव तादात्म्यतदभावलक्षणमपि तत्स्यादित्यत्राह— **उभयत्रेति**। अभेदप्रतिकूलाकारः सः। ऐक्याभावव्याप्यो हि विशेषण-विशेष्यभावः। तस्मादैक्यक्लृप्तिर्न शक्या। न हि अवान्तरविशेषेण क्वचिदपि सामान्यव्यापकविरुद्धं सिध्येदिति भावः। एवमप्यभेदक्लृप्तौ संप्रतिपन्नैक्यवस्तुनीव भेदधीस्तत्र न स्यादेवेत्यभिप्रायेणाह— **तत एवेति**। **तयोः**— पृथक्सिद्धा-पृथक्सिद्धयोरित्यर्थः; विशेषणविशेष्ययोरिति वा। **भेदप्रतिपत्तिश्चेत्यत्र** समानेति विपरिणतानुषङ्गः। ननु दण्डादिष्वदृष्टः सहधीनियमो गोत्वादिषु दृश्यते, तेनाभेदोऽस्तु; न चेदुभयत्र धीसाहित्यनियतिस्तदभावो वा स्यादित्यत्राह—**इयानिति**। अयं भावः—यथा भिन्नत्वाविशेषेऽपि क्वचिदेव तादात्म्यमिति ते स्वभावनियमः तथा तादृशेष्वपि केषुचिदेवापृथक्सिद्धिः। तेष्वपि न गुरुत्वगन्धादीनां धीसाहित्यनियमः; स तु गोत्वादीनाम्; दुस्त्यजस्वभावनिर्धूतादिप्रसक्तिर्नोभयसंमतभेद-विरुद्धं साधयितुं शक्नोति। न च अपृथक्सिद्धत्वमेव ऐक्यम्, अविवादात्। तदा हि भेद एवाभेद इत्यपि संकेत्येत।

तस्माद्भेदैकनियतः सहधीनियमस्त्वयम्। ऐक्यसिद्धिविरोध्येव भवेच्चातिप्रसङ्गकृत्॥ ३८८ ॥

इष्टः सिद्ध्यन्नभावादिः प्रतियोग्यादिभिस्सह। न चैक्यं युज्यते तत्र विशेषश्चात्र दुर्वचः॥ ३८९ ॥

किं च संप्रतिपन्नैक्ये पृथक्सिद्धेऽप्यसन्नसौ। स्यादसाधारणाभासो हेतुः पूर्वश्च तादृशः॥ ३९० ॥

व्यक्तव्याहतिदुस्थत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमप्यतः। दुःसाधमभ्युपेतेऽपि केवलव्यतिरेकिणि॥ ३९१ ॥

गर्दभागर्दभाभ्यां च गजत्वं विनिवृत्तिमत्। गर्दभागर्दभात्मत्वं गजस्य तव साधये॥ ३९२ ॥

धर्मधर्मिस्वरूपैक्ये स्यान्नान्यतरधीः क्वचित् । सहधीश्च क्वचिन्न स्यात्संमतैक्ये यथा घटे ॥ ३९३ ॥
अतः क्वापि द्वयोरैक्यं सहैवावगतौ न वा । दुःसाधमथवा भाक्तं रामसुग्रीवयोरिव ॥ ३९४ ॥
तदिहाभिन्नधीर्भिन्ने भ्रान्तिर्ज्वालैक्यबुद्धिवत् । अभिन्ने भेदधीश्चैव स्याच्चन्द्रद्वित्वबुद्धिवत् ॥ ३९५ ॥
प्रातिस्विकमनेकेषु यदैक्यं सर्वसंमतम् । न ततः प्रस्तुतं सिध्येत्तदुक्तेः सिद्धसाध्यता ॥ ३९६ ॥
सामानाधिकरण्येऽपि यथार्हं प्रतिपाद्यते । अनेकान्वित एकोऽर्थो नानेकैरेकतां गतः ॥ ३९७ ॥
यच्च व्यष्टिसमष्ट्यादौ नानात्वैकत्वदर्शनम् । न विरुद्धान्वयस्तत्र परिषत्पुरुषादिवत् ॥ ३९८ ॥
भेदाग्रहाद्विकारित्वाद्धर्मत्वाद्देशसाम्यतः । परिमाणैक्यतश्चेत्याद्यसारं जैनकल्पितम् ॥ ३९९ ॥
बाधासिद्ध्यन्यथासिद्धिव्यभिचारादिविप्लुताः । हेतवस्तद्विदामेते जुगुप्सामात्रहेतवः ॥ ४०० ॥
यच्चान्यदपि मुह्यद्भिर्भाषितं भास्करादिभिः । तत्तदर्थप्रसङ्गेषु तद्भङ्गश्च भवेदिति ॥ ४०१ ॥

एवं धर्मधर्मितादात्म्यस्य दृष्टत्वे कल्प्यत्वे च निरस्ते, भेदाभेदवस्तुनोः विरोधः क्वचिदुपलम्भनिरस्त इति परोक्तं प्रतारणमात्रमित्युपालभते— **अत** इति । अत्र प्रतीतिपराहतिं वदत एव सा स्यादिति भावः । निह्नोतव्यानूक्त्या निह्नवप्रकारं विवृणोति—**प्रतीतिप्रकार** इति । ननु प्रथमाक्षसंनिपातनिर्विकल्पकदशायामिदमित्थमिति प्रतीतिं परे नेच्छन्ति; तत्कथमिह सर्वसंमतत्वोक्तिः ? इत्थम्——न ह्यत्र निष्कृष्टान्यतरधीसिद्धं प्रातिस्विकमैक्यं भातीति परैः साध्यते । किं तु धर्मधर्मिणोः । तथा सति इदमित्थंभावधीस्तत्र परैरपि संमन्तव्या । यद्वा सविकल्पकधीप्रकारस्य सर्वसंमतत्वोक्त्या तद्बलेन प्रथममपि तद्वदेव विरुद्धानुलेखः स्थाप्यते । ननु—* तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः,* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके, * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, * अविभागेन दृष्टत्वादित्यादिवादिनः सूत्रकृतोऽत्यन्तभेदोऽनिष्ट इत्यत्र तदभिप्रायव्यक्त्यै स्पष्टार्थमनेकान्तवादाक्षेपसूत्रं दर्शयति— **तदेतदिति** । प्रमाणादिसिद्धविरुद्धसंभेददूषणमित्यर्थः ।

सुव्यक्तार्थेन सूत्रेण निश्चिते सूत्रकृन्मते । अव्यक्तार्थैस्तदुन्नेतुरपसिद्धान्तमाह च ॥ ४०२ ॥

अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसंबन्धविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव । प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञायामिव स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ॥

अथ साक्षात्प्रक्रान्तस्य शेषं सिद्धेन साधयति— **अत** इति । सर्वविशेषरहितग्रहणासिद्धेरित्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकवैदिकागमग्रहः । संभवति हि ततोऽपि व्याप्तिसिद्धा क्वचिदनुमा; यथा—स्वर्गमसौ यास्यति तत्कामनया सम्यगनुष्ठितज्योतिष्टोमत्वादिति । प्रत्यक्षादिना दृष्टलिङ्गसंबन्धं साध्यं तद्विशिष्टो धर्मिवदुक्तः । अतो न साध्याविशिष्टसविशेषविषयत्वमिह हेतुः ; दुरपह्नवधर्मिसाध्यादिविशेषभूयस्त्वप्रदर्शने तात्पर्यात् ।

* विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥

इत्यादि वदन् चार्वाकस्तु स्ववचनप्रवृत्त्यादिभिर्भग्नः। देशान्तरादौ व्यभिचारसंभवेन भ्रान्त्या वाऽनुमानिकी प्रवृत्तिः। यदृच्छया तु संवाद इत्यूहस्तु प्रत्यक्षेऽपि स्यात्। यच्चानुमानस्य प्रामाण्ये सति कथंचित्प्रत्यक्षान्तर्भाव इति; तत्तथा अन्यथा[वा;] च विशिष्टविषयत्वं तावद्दुरपह्नवम्। व्याप्तिग्राहकप्रमाणानधिकविषयमनुमानमिति वदतामपि विशिष्टविषयतायामविवाद इत्यवधारणाभिप्रायः। यद्वा, प्रागनूदितनिर्विशेषत्वानुमानानामुत्थानशङ्काऽपि नास्तीति द्योत्यते। ननु अर्थापत्त्यादि मानान्तरमस्ति, ततोऽस्मदिष्टं स्यादित्यत्राह— **प्रमाणेति**। **अयमेव**—सविशेष एवेत्यर्थः। प्रत्यक्षादित्रिकं प्रदर्श्य **प्रमाणसङ्ख्याविवादे**ऽपीत्युक्त्या अन्वारुह्यवादोऽयमिति व्यक्तम्। तत्तदुक्तं तूपमानमागमादावन्तर्भवति; अर्थापत्तिसंशयावनुमाने; अनुपलब्धिश्च प्रत्यक्षादौ; ऐतिह्यं तु प्रायिकप्रामाण्यम्। * स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् इति श्रुतौ तु स्मृत्युपादानं प्रत्यक्षाद्यनुविधायितया तदभिन्नार्थत्वपरम्। ऐतिह्यमिहागमः। उपबृंहितं च मनुना— * प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यम्—इति। भारते त्वधिकोक्तिर्गोबलीवर्दनयादुदाहरणभेदव्यक्त्यर्था। न्यायसूत्रे तु उपमानबहिर्भावोक्तिरन्यपरतया भूषणेन निरूढा। एवं **सविशेषवस्तुविषयत्वादि**ति प्रागुक्तं हेतुसामर्थ्यम्, निर्विशेषप्रमाणस्य दुर्वचत्वं च निगमयति— **न केनापी**ति। संग्रहोक्ताविवास्मिन् विस्तरेऽपि अगत्या परः स्वानुभवमेव पुनः शरणयेत्। तस्य विशिष्टविषयत्वे स्थापिते तत्प्रयुक्तैरेव निष्कर्षहेतुभिः सविशेषत्वं प्रागुक्तमिति कृत्वा अनुक्तस्ववाग्विरोधं सिंहावलोकितकेनाह— **वस्त्वि**ति। सन्तु सविशेषविषयाण्येव प्रमाणानि, तानि निर्विशेषत्वयुक्त्या बाध्येरन्नित्यत्र दत्तोत्तरत्वमजानतो जडीकारोऽयम्। **तदेव**—स्वेष्टहेत्वादिरूपानेकविशेषास्पदमेवेत्यर्थः

यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयम्, भेदश्च विकल्पासहत्वाद्दुर्निरूप इत्युक्तम्, तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम्। संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव। अत एव च नानवस्था अन्योन्याश्रयणं च। एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतत्वात्क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति॥

अथानूदितमादौ यत्तद्दूषयितुमुद्यतः। आरोहादवरोहाद्वा किं न हन्ति तदुच्यते॥ ४०३॥
निर्विशेषपरं शास्त्रं प्रत्यक्षं तेन बाध्यते। न वा बाध्यं तदैकार्थ्यादित्यनूक्ते परोदिते॥ ४०४॥
प्रत्यक्षोदन्तमुद्भाव्य प्राच्यं प्रतिविवक्षता। क्षेपः स्कन्धत्रयस्यास्य क्रियते प्रातिलोम्यतः॥ ४०५॥
अतः प्रथममक्षोभ्ये भेदे कुमतिकल्पिताम्। मानमेयप्रतिक्षिप्तिमनुवक्त्यत्र यत्त्विति॥ ४०६॥
अनूक्तं द्वितयं चात्र तदपीत्यादिनास्यति। उक्तवक्तव्यनिर्धार्यहेतुद्वितयशक्तितः॥ ४०७॥

जात्यादिविशिष्टस्यैव—न तु जात्यादिभिरभिन्नस्यानवगतसंबन्धस्य तच्छून्यस्य चेति यावत्। **जात्यादेरेव**—प्रतियोग्यप्रतीतावपि स्वरूपतः प्रत्येतुं शक्यस्यैवेत्यर्थः। **वस्तुनः**— जात्याद्यधिकरणस्य। अत्राश्रयधर्म्यन्तरतद्धर्माः

स्वधर्माश्च प्रतियोगिनः; स्वस्य तु स्वाश्रयधर्मान्तरादीति विभागस्त्विह **प्रतियोग्यपेक्षया** इति संक्षिप्तः। **दूरोत्सारितम्**— धर्मिग्रहण एव भेदरूपस्य यत्किञ्चिद्धर्मस्य गृहीततया मानमेयानुपपत्तिशङ्काऽपि न स्यादिति भावः। **वस्तुनः स्वस्य चे**-त्युक्तं स्वपरनिर्वाहकत्वं परोक्तपक्षदृष्टान्तन्यायादङ्गीकारयति— **संवेदनवदि**ति। उक्तेनैव परोक्तदूषणनिरासश्च फलित इत्याह— **अत एवे**ति। तत्र जात्यादिधर्मस्यैव भेदतया धर्मिस्वरूपस्यास्माभिर्भेदत्वानभ्युपगमात् संशयाद्यनुपपत्ति-चोद्यमपास्तम्। स्वपरनिर्वाहकत्वेनानवस्था निरस्ता। विशिष्टग्रहणस्यैव भेदग्रहणत्वादन्योन्याश्रयप्रसङ्ग एव नास्ति। एवमाश्रयप्रतियोगित्वादिग्रहेऽपि। अत्र ग्राहकानुपपत्तौ परिहर्तव्यायां धर्मरूपस्य भेदस्य तद्विशिष्टस्य च विधौ व्यवच्छेद-विधानयोरैक्यं दर्शितम्। धर्म्यपेक्षया तु तयोर्भेदः स्थापितः। प्रत्यक्षस्य स्वरूपभेदयोरन्यतरग्राहित्वं क्रमेणोभयग्राहित्वं च त्यक्तम्। युगपद्ग्रहणमेव तु प्रतिष्ठितमित्याह— **एकक्षणे**ति। ननु यद्यपि धर्मिस्वरूपस्य भेदत्वं नास्ति, तथाऽपि धर्मस्वरूपस्य भेदत्वे तत्र गोत्वादिशब्दानां भेदशब्दस्य च पर्यायत्वं स्यात्। प्रतियोग्यनपेक्षत्वसापेक्षत्वादिविरोधोऽपि न परिहृतः। मैवम्—

व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु खण्डगोशब्दनीतितः। स्वरूपशब्दानुगतिर्निमित्तान्तरतो यथा ॥ ४०८ ॥
न व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादिविकल्पश्चात्र बाधकः। व्यावृत्तेषु स्वरूपेषु स्वरूपत्वानुवृत्तितः ॥ ४०९ ॥

[अस्वरूपत्वमन्येषामपि न स्यादगोत्ववत्।]

निर्दिष्टे हि विशिष्टेऽर्थे निष्कृष्टाङ्गविशेष्यता। स्वरूपशब्दवृत्तेः स्यान्निमित्तं सर्ववस्तुषु ॥ ४१० ॥
विभक्तिभेदश्चैवं स्यात्समुदायांशभावतः। शिलापुत्रवपुर्न्यायो न चास्मिन्मुख्यसंभवे ॥ ४११ ॥
एवं गोत्वादिधर्मेषु भेदत्वाख्यनिमित्ततः। प्रवृत्तो भेदशब्दः स्यात् अपर्यायस्सहोक्तिमान् ॥ ४१२
प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गोऽप्यत एव न। भाषिष्यते हि भेदस्य लक्षणं तदपेक्षया ॥ ४१३ ॥
यद्बुद्धौ यत्र यद्भ्रान्तिर्न स्यात्सा तस्य तद्भिदा। अतः सप्रतियोगित्वं भेदोक्तेरपि सेत्स्यति ॥४१४॥
भिन्नशब्दः क्वचिद्भेदेष्वाश्रयादिविशेषतः। स्वतश्च धर्मभेदश्च फलाप्तेरौपचारिकः ॥ ४१५ ॥
अभेदेऽपि स्वरूपादिविकल्पानुपपत्तयः। भेदे यथा तथैव स्युः समाधिश्च समोऽत्र नः ॥ ४१६ ॥

अपि च, सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्यते; यदि च सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः; किमित्यश्वार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते? सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्; तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते? किं च, अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेन उपरितनस्य गृहीतग्राहित्वाद्विशेषा-भावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात्। प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थ-विषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति। सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायाम् एकेनैव संवेद-नेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्यभावश्च प्रसज्येत ॥

तदिह न तावद्भेदधीर्नास्तीति साधयितुं शक्यम्, सर्वलोकप्रसिद्ध्या स्ववागादिभिश्च व्याघातात्। तथा च का कथा शास्त्रारम्भादौ। न च तस्या निर्मूलत्वम्, अबत्याभावतस्तदयोगात्। सिद्धस्य च मूलाभावे स्वरूपानादित्व-प्रसक्तौ स्वेष्टभङ्गात्। न च तन्मूलस्य दुर्निरूपत्वम्, विशेषतो निरूपणाशक्यत्वेऽपि परिवेषादेरिव तादृशकार्योत्पाद-नानुगुणस्वरूपतया सामान्येन तन्निरूपणात्, विशेषतश्चान्वयव्यतिरेकनियतस्येन्द्रियादेरुक्तत्वात्, **न च चक्षुषे**त्यादिना स्थापयिष्यमाणत्वाच्च। न च निरूपितकारणाऽपि सा निर्विषया, स्वोक्त्यादिविरोधादेव; निर्विषयत्वसाधकधियोऽपि निर्विषयत्वे स्वेष्टासिद्धेः; सविषयत्वे स्वेष्टविरोधात्। निर्विषयख्यातिवादस्तु प्रतिक्षेप्स्यते। नापि द्विचन्द्रभेदधीवद्बा-धितविषया; मानमेयानुपपत्तिपरिहारात्। अनुमानादिभिर्बाधस्त्वपाकरिष्यते। सत्सदित्यनुवृत्तेऽपि हि तद्व्यावृत्तिधीर्दु-स्त्यजा। तस्मात्किं मुधाऽत्र चोद्यते। एवं स्थितेऽपि धाष्टर्यान्मिथ्याक्रियापूर्ववादन्यायेन [आयत्त]अयत्नत्वाच्चादिमं भेद-बुद्ध्यपह्नवमेव परः शरणयेदिति कृत्वा तत्रापि दोषान्विवक्षुराह— **अपि चेति**। यद्वा प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावेऽपि भ्रान्त्या भेदव्यवहार इति यत्परेणोक्तं तत्र प्रत्यक्षवद्भ्रान्तावपि क्रमयौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्यवतारात्तन्निवर्तकस्य वैषम्यस्य दुर्वचत्वाच्च शास्त्रनिवर्त्यत्वाभिमतभेदधीरेव लुप्येतेति मत्वा तत्रानिष्टानि प्रस्तूयन्ते। त्रिभिरिह वाक्यैर्धीप्रवृत्तिव्यवहार-विशेषभङ्गः प्रदर्श्यते। **सन्मात्रग्राहित्वे**—भेदग्राहित्वाभावे सतीत्यर्थः। अयमेव प्रसञ्जकांशो दूष्यश्चेति व्यक्त्यै त्रिष्वपि तदनुवादावृत्तिः। **जात्यादिलक्षणः**—जातिगुणादिस्वरूप इत्यर्थः। **किमिति**। अश्वाद्भेदस्य महिषत्वस्य दर्शनादेव हि ततो निवृत्तिरिति भावः। निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तेरप्युपलक्षिका। **तत्तत्प्रतिपत्तिविषयसहचारिण** इति लोकसंमतानुवादः। वाच्यविशेषो हि दृष्टो वाचकविशेषं स्मारयति। तेन च गृहीतसंबन्धः स एव व्यवह्रियते, सेयं व्यवस्था न स्यादि-त्यभिप्रायेण **सर्वे शब्दा** इत्याद्युक्तिः। अथ पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणं प्रतीतिस्वरूपेऽनिष्टं प्रसज्यत इति सूचयन्नाह— **किं चेति**। **संवेदनयोरेकविषयत्वेन**— सन्मात्रविषयत्वेनेति भावः। गृहीतग्राहित्वं प्रत्यभिज्ञादावप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थ-माह— **विशेषभावाच्चेति**। यद्यपि संस्कारजन्यत्वाभावेन स्मृतित्वं नास्ति; तथाऽपि पूर्वानतिरिक्तव्यवहारहेतुत्वेन स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यादित्युक्तम्। दृष्टं व्यवहारवैचित्र्यं हेत्वन्तरस्याप्यसंभवेन लुप्येतेति भावः। अनधिगततया भूतार्थ-निश्चायकं प्रमाणमिति मतमनुसरन्तं प्रति च प्रामाण्यभङ्गसंरम्भोऽयम्। विषयतो विशेषाभावेऽपि स्वरूपभेदत इव कालभेदतो वा वैषम्यं स्यादित्यत्राह— **प्रतिसंवेदनमिति**। स्वरूपकालभेदयोर्हि सद्भावमात्रं स्मृताविवाकिञ्चित्करम्; विषयभूतसत्पदार्थोपरञ्जकत्वे तु स्वारसिकं हस्त्यश्वत्वादिवैशिष्ट्यं दुस्त्यजमित्याशयः। एवं प्रतिपत्तिषु स्मृतिवैषम्याभावः प्रसञ्जितः। अथ प्रतिपत्तृष्वन्धानन्धादिवैषम्यं न स्यादित्याह— **सर्वेषामिति**। **संवेदनानाम्**— प्रत्यक्षधियामि-त्यर्थः। इन्द्रियविशेषवैकल्यादेव ह्यन्धादित्वम्; इन्द्रियजातिभेदश्च विषयभेदादेव। अतस्तदभावे तत्तन्नियतेन्द्रियभेदा-सिद्धेरेकैकवैकल्येऽपि काणन्यायादन्धाद्यभावः स्यादित्याकूतम्। **अशेषग्रहणात्**— इन्द्रियान्तरग्राह्यानुपलम्भादित्यर्थः।

न च चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात्। नापि त्वचा, स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्। श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि; किं तु शब्दरस-गन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव। अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते। निर्विशेषसन्मात्रस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव

स्यात्, सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावश्च। ततो जडत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः। अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् ॥

उक्तसिद्ध्यर्थं विषयभेदेन इन्द्रियव्यवस्थां प्रागुक्तप्रतीतिविरोधं च व्यनक्ति— **न चेति**। **रूपैकार्थसमवेताः** संयोगादयः। समवेतशब्द इह स्वतो विशेषणत्वपरः। रूपस्य पृथगनुक्तिस्तद्विशिष्टग्रहणोक्तेः। **स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात्** इत्यत्रापि स्पर्शादयो ग्राह्या इति, निराधारा रूपस्पर्शादय एव इन्द्रियग्राह्या इति वदन् वैभाषिकोऽप्यत्र प्रत्युक्तः। अद्रव्यग्राहिषु कथं विशिष्टविषयत्वमित्यत्र त्वदिष्टं तावन्नेत्याह— **श्रोत्रेति**। **अपि**र्विरोधशङ्काद्योतकः, समुच्चयार्थो वा। ननु श्रोत्रादेः सद्विषयत्वाभावे शब्दादीनामसत्त्वप्रसङ्गः। तदतिरिक्तविषयत्वाभावनिषेधस्तु कथमित्यत्राह— **किंत्विति**। शब्दत्वरसत्वगन्धत्वादीनि मतभेदाज्जातिरूपाण्युपाधिरूपाणि वा सर्वैर्दुरपह्नवानि लक्षणानि येषां ते **शब्दरसगन्धलक्षणाः**; त एव विशेषा अनुवृत्तसच्छब्दनिमित्तातिरिक्ता इत्यर्थः। अन्यथा श्रोत्रादिभेदासिद्धिः पूर्वोक्तप्रतीत्यादिविरोधश्च दुर्वार इत्यवधारणाभिप्रायः। एवं सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यतया त्वदुक्ते सन्मात्र एव ग्राहकानुपपत्तिरापतितेत्यभिप्रायेणाह— **अत** इति। **इह**—संप्रतिपन्नेषु ग्राहकेषु। अन्यत्तु निर्विशेषग्राहकं न कल्पयितुं शक्यमिति भावः। परकल्पितप्रत्यक्षवृत्तान्तेन तदभिमतब्रह्मविषयस्य शास्त्रस्यानुत्थानप्रसङ्गमाह— **निर्विशेषे**ति। पूर्व एवकारः शास्त्रनैरपेक्ष्यार्थः, उत्तरस्तु विधेयान्तरानभ्युपगमादनुवादनैरर्थक्यपरः; अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्। सिद्धान्तविरोधमाह— **सन्मात्रे**ति। न खल्विन्द्रियवेद्यसन्मात्रादन्यत्ते ब्रह्म। तस्यानन्याधीनसिद्धित्वेनाभ्युपगतस्य अवृत्तिरूपस्य अन्यधीगोचरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। तावन्मात्राभ्युपगमे को दोष इत्यत्राह— **तत** इति। **आदि**शब्देन मिथ्यात्वादिसंग्रहः। **त्वयैवे**ति। अनेन स्वोक्तमपि न जानासीति विरोधः सूच्यते। प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वं तदुपन्यस्ताभिः कुतर्ककुहनाभिर्दुरपह्नवमित्यभिप्रायेण सावधारणं निगमयति— **अत** इति।

संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात् तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः।

संस्थानस्य जातित्वं जात्यादेर्भेदत्वं च प्रसक्तम्। तत्राद्यं स्थापयति— **संस्थाने**ति। ननु इह किमर्थं संस्थानजातिसाधनम्? प्रामाणिकतया।

*न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पुनराधारमहो व्यसनसन्ततिः॥

इति। सौगतोक्तवृत्तिविकल्पाद्यनवतारेण कथञ्चिदुपकारार्थत्वे गुणादिकमपि चिन्त्येत। मैवम्; व्यावृत्तानामेव निमित्तानां कुतश्चित्स्वभावादेकरूपबुद्ध्यादिहेतुत्वे सिद्धे, अस्ति सदित्यनुवृत्तसद्बुद्ध्यादेरपि तथैव निरूढेः घटादिधर्मतया लोकसिद्धसत्तायास्सर्वाधारब्रह्मरूपत्वं हि दूरापास्तं स्यात्, सत्ताश्रयस्य घटादेः घटत्वादेरिव च। अन्ये चैवमुपालेभिरे— *महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं सदिति चोच्यते इति। सत्ताश्रयस्य घटादेस्त्वनुगतत्वं परेणापि दुर्वचमित्यभिसन्धाय सोऽयमुद्यमः। तदिहातिरिक्तजातेर्दृष्टिः क्लृप्तिश्चादर्शनादन्यथैवोपपत्त्या च दूष्यते। अयं भावः—यथा जातिव्यक्तिमुण्डदण्डिमूर्तपाचकादिष्वनुवृत्तबुद्ध्यादेरुपाधिरास्थितः, तथेहापि स्यात्। उपाधिश्चात्र अतिरिक्तमवयविनं जातिं च वदद्भिरपि

गवाद्यसमवायिकारणत्वेन गोत्वादिव्यञ्जकतया स्वीकृतमवयवसंयोगविशेषात्मकं संस्थानम्। तस्यैव हि अन्त्यतन्तुसंयोग-जन्यावयविनिष्पत्तेः प्रागपि विद्यमानतया तदाऽपि पटधीव्यवहारो दृश्यते। तत्र भ्रान्तिक्लृप्तेर्वरमुभयत्र संस्थानसारूप्येणैवोपलब्धेन निर्वाह इति । अत एव संस्थानसमाख्या जातिरेवोच्यत इति न भ्रमितव्यमित्यभिप्रायेण **तावतैवे**त्यव-धारितम्। जात्याश्रयघटादिहेतुतया तस्य ततो भेदेन तत्सम्मतेः, तस्मादतिरिक्तक्लृप्तौ गौरवं व्यनक्ति— **अतिरेक** इति। तर्हि जातिशब्दो निर्विषयः स्यात्। जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्दव्यवस्था च भज्येतेत्यत्रोक्तम्— **संस्थानमेव जातिरि**ति। उभयाभ्युपेतमेव जातिशब्दवाच्यमित्यर्थः॥

अभाषत च संस्थानजातिपक्षं पतञ्जलिः। जातिनित्यत्वपक्षोक्तिरन्वारुह्येति नीयताम्॥ ४१७॥

ननु संस्थानमनुवृत्तम् व्यावृत्तं वा? नाद्यः— नित्यत्वप्रसक्तावसाध्यत्वापातात्; तथा च आरम्भणनयविरोधः। न द्वितीयः— अनुवृत्तबुद्धिनिर्वाहकत्वयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न च सादृश्यं व्यवस्थापकम्, गोगवयादिषु तदसिद्धेः। सौसादृश्यं तु विरूपेषु खण्डमुण्डादिषु दुर्वचम्; मैवम्— सास्नादिसादृश्यविशेषस्य निमित्ततयाऽतिप्रसङ्गा-प्रसङ्गयोरभावात्। ननु च सादृश्यविशेषेऽप्यनुवृत्तादिविकल्पस्तदवस्थः। सामान्यत्यागे च किं नाम सादृश्यम्, समानं सदृशमित्यादेः पर्यायत्वात्। आहुश्च—

* सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्। भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यते॥ इति

तदपि न; जात्याद्युपलक्षकसंस्थानेऽपि व्यावृत्त्यादिविकल्पोत्थानात्। अतो यादृशं संस्थानं व्यावृत्तमपि साजात्य-व्यवस्थापकं मन्यसे तादृशमेव तत्। यथादृष्टि नियतप्रतियोगिकं मिथः सादृश्यम्। न तु परेष्टं सामान्यं पदार्थान्तरं वा। सास्नादिसंस्थानेऽपि सदृशव्यवहारस्तदवयवसंस्थानोपाधिकः। एवमनुपलब्धावयवद्रव्यपर्यन्तं गतौ परिमाणादिविशेषाद्व्यवस्था।

संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तुसंस्थानमनुसन्धेयम्।

ननु तथाऽपि संस्थानं न तावद् द्रव्यस्वरूपम्, प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वभङ्गप्रसङ्गात् सत्कार्यनीत्या च नित्यत्वागन्तुकत्वविरोधात् द्रव्यात्मनश्च व्यावृत्त्यनुवृत्तिविकल्पदौस्स्थ्यात् गुणादावनुवृत्तिधीनिमित्तत्वायोगाच्च। अत एव नावयवसंनिवेशविशेषः; आत्मादिषु तदयोगाच्च, अतोऽतिरिक्तसिद्धिरित्यत्राह— **संस्थानमि**ति। **स्व**शब्दोऽत्र गवादिशब्दवाच्यतया धीस्थतत्तद्वर्गपरः। तदन्तर्गतसर्वसाधारणत्वेऽपि तदन्यतो व्यावृत्ततया अत्र **स्वासाधारण**-त्वोक्तिः। **रूपम्**— निरूपकमित्यर्थः। तदिह सावयवेषु निरवयवेषु चानन्तेष्वित्थमिति प्रकारतया निर्देश्यं तदन्य-निष्ठाभावप्रतियोगि च किञ्चिद् दृष्टमिष्टं च तदिति[तदनति]क्रमेण विविच्य बोद्धव्यमित्याह— **इति यथे**ति। सावयवेषु हि गवादिषु संनिवेशविशेषा दृष्टा एव। निरवयवेष्वात्मादिषु चेतनत्वादिकमेव संस्थानमित्युच्यते। अद्रव्येष्वपि तत्त-ल्लक्षणमेव। तदपि तत्तज्जात्युपलक्षणतया परसंमतम्। यदि सावयवेषु सन्निवेशविशेषो जातिः, तर्हि ब्रह्मक्षत्रादिषु मनुष्यत्वातिरिक्तसंनिवेशविशेषादृष्टेरागमसिद्धावान्तरजातिव्यवस्था भज्येत। संकेतलिङ्गसंव्यवहारैस्तत्सिद्धिरतिप्रस-ञ्जिका; ब्राह्मणादिशब्दानां जातिशब्दत्वं च व्याकरणादिस्मृतिसिद्धम्। * ब्राह्मोऽजातावित्यनेन जातौ ब्राह्मणशब्द-स्थितेः। अत एव विशिष्टमातापितृजन्यत्वरूपोपाधिमात्रमेव ब्राह्मण्यादिकमिति कैश्चिदुक्तमयुक्तम्, अयोनिजब्राह्मणा-

दिषु तदयोगात् । अर्वाचीनेषु तु जात्युपलक्षणमात्रमेतत् । यत्तु बाह्यैरुक्तम्—* विरुद्धजातीयाभ्यां प्रजोत्पत्त्ययोगान्मनुष्यत्वावान्तरजातिभेदः साङ्केतिक इति, तदसत् , अश्वगर्दभादिषु विजातीयसंयोगादपि तत्तत्प्रजोत्पत्तिदृष्टेः । तत्र सङ्कीर्णोत्पत्तिरिति चेत् , तथाऽत्रापि । अतः संनिवेशातिरिक्ता जातिर्ग्राह्या । सत्यम् ; एतदर्थमपि **स्वासाधारणं रूपमि**त्युक्तम् । आगमादिजनितानादिव्यवहारसिद्धेयं व्यवस्था संनिवेशमन्तरेणापि साधीयसी । इदं तु चिन्त्यम्— अधिकजातिवादेऽपि समानसंनिवेशानामवान्तरजात्यादिव्यञ्जकव्यक्तिविशेषनिष्पत्तिः कुत इति ; अचिन्त्यविपाकादृष्टविशेषाधीनभूतपरिणतिविशेषादिति चेत् , एवं तर्हि तत् तच्छब्दनिमित्तं स्यात् । एतदेव * शमो दम इत्यादिषु क्रियाभेदाद्गुणभेदाद्वा वर्णादीन् व्यवस्थापयतामपि तात्पर्यम् , तावन्मात्रस्यातिप्रसङ्गित्वात् । तदयं संग्रहः—

संनिवेशसमानत्वेऽप्यारण्येयादिव्रीहिषु । क्षीरभेदादिकेऽप्यस्ति शक्तिभेदस्तथाऽस्ति नः ॥ ४१८ ॥

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा । यत्राश्रयस्वभावात्तु तत्राप्यस्तु स एव सा ॥ ४१९ ॥

न चैवं सर्वधर्माणामपि शक्या निराकृतिः । आविर्भावतिरोभावप्रभृतेस्तद्विरोधतः ॥ ४२० ॥

अगृहीतो हि दूरादौ धर्मो भात्यन्तिकेऽधिकः । धर्मिग्रहेऽपि भेदस्य ह्यगृहीतौ भ्रमोदयः ॥ ४२१ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामप्येकार्थग्रहणं स्फुटम् । रूपस्पर्शौ च धर्मी च भिन्नाः सिध्यन्त्यतो मिथः ॥ ४२२ ॥

भेदः स्वरूपं धर्मो वेत्येवमादि च जल्पताम् । विकल्पोऽपि कथं सिध्येद्धर्मधर्मिभिदात्यजाम्[ः] ॥ ४२३

संस्थानेष्वेव सामान्यसादृश्यादिगिरां पुनः । अन्यान्वयपुरस्कारात्प्रतिसंबन्ध्यपेक्षता ॥ ४२४ ॥

घटस्यैव घटाभावाभावोऽयमिति भाषणे । प्रतियोगी पुरस्कार्यस्सर्वैष्टस्तद्वदत्र नः ॥ ४२५ ॥

संस्थानेष्वनुवृत्तत्वव्याह[ह]तिश्च पुरोदिता । मिथः सादृश्यरूपत्वे तात्पर्यान्न विरुध्यते ॥ ४२६ ॥

सादृश्यादिस्वरूपत्वं यथादृष्टयत्र केषुचित् । स्वभावतो भवेद्यद्वन्मिथः संबन्धितादयः ॥ ४२७ ॥

कथ्यते यैस्तु सादृश्यं संस्थानादिविलक्षणम् । गुरुत्वं जातिगुप्तौ च धृतं तैर्जातिक्लृप्तिवत् ॥ ४२८ ॥

संमतादतिरिक्तं वा सादृश्यं परिकल्प्यताम् । आश्रयप्रतियोग्यादिव्यवस्थानस्वभावतः ॥ ४२९ ॥

किं च, कर्मणां तावन्न स्वरूपतोऽनेकानुवृत्तिः, कालतः परिच्छेदात् । एवं कार्याणां गुणानामपि । संयोगादेरपि कतिपयानुवृत्तिमात्रम् । नित्यानां च ततो वैषम्यक्लृप्तिरयुक्ता । अतस्तेषु कल्प्यमन्यसामान्यम् । तन्न किं गुणकर्मसु ? जातिरुपलक्षणैर्व्यवस्थाप्या, व्यावृत्तव्यक्तिस्वभावत एव वा ।

उपलक्षणतो यत्र जातिर्व्यङ्ग्या तदेव सा । यत्राश्रयस्वभावात्ते तत्राप्यस्तु स एव सा ॥ ४३० ॥

अस्तु वा उपाध्यनुक्त्यैव यत्र क्वचित् काश्यपादिगणिता जातिः ; तथाऽपि द्रव्यादिषु, चतुर्षु वाऽनुवृत्ता सत्ताजातिर्न कल्प्या ; सत्तायास्तदभीष्टपदार्थान्तरेष्विव च सच्छब्दार्थे भावत्वप्रामाणिकत्वाद्युपाधितः संभवात् । अतो लोकदृष्टं सद्वा सत्ता वा शास्त्रवेद्यं सर्वाधारभूतं ब्रह्म न भवतीति सिद्धम् ॥

जातिग्रहणेनैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात् , पदार्थान्तरादर्शनात् , अर्थान्तरवादिनाऽप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः ॥

एवं संस्थानजातिपक्षे अतिरिक्तपक्षेऽप्याद्यप्रत्यक्षस्य तद्विशिष्टविषयतया भेदग्राहित्वं द्रढयितुं प्रसक्तयोः साधितशेषम् * असद्व्यपदेशसूत्राभिप्रेतयुक्त्या साधयति—**जातीति**। **जाति**शब्द इह प्रदर्शनार्थः, प्राक् पश्चाच्चादिशब्दोपादानात्। अत्र ह्यन्योन्याभावमतिरिक्तं कल्पयतामपि न जात्यदर्शने तद्धीः; अन्यथा कथमगृहीतगोत्वादेरश्वत्वादिभ्रमसन्देहौ। पृथक्त्वमपि न पृथक्कल्प्यम्, गुणादिष्वपि संभवतः पृथग्व्यवहारस्यान्योन्याभावेनैव चरितार्थत्वात्। अत एवात्यन्ताभावोऽपि नान्यः, गोत्वस्यैव गोरश्वाद्यन्योन्याभावतया, अश्वत्वाद्यत्यन्ताभावतया च तदन्यतदभावशब्दविषयत्वोपपत्तेः। तदिह भिन्न इति व्यवहारोऽन्यथासिद्ध इत्यवधारणाभिप्रायः। मा भूत्क्लृप्तिः; कथं दृष्टापह्नव इत्यत्राह— **पदार्थान्तरादर्शनादि**ति। अन्यथा गौरवमप्याह— **अर्थान्तरे**ति। एवं क्वचित्पृथक्त्वसंज्ञान्तरं विशेषाख्यपदार्थान्तरं च न कल्प्यमित्यभिप्रायेणाह— **गोत्वादिरेव भेद** इति। गौरवात् पृथग्व्यवहारस्य लक्षणरूपेणापि हेतुना व्यावृत्तिः साध्या इति वदन्तोऽप्यत्र लक्षणस्यैव भेदत्वोक्त्या निरस्ताः। कथं हि पक्षस्य व्यतिरेकदृष्टान्ताद्भेदाग्रहे केवलव्यतिरेकिप्रवृत्तिः? कथं च इतरेभ्यो भिद्यत इति साध्यप्रयोगः? व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहारादिसाध्या; तत्र किं लक्षणेन? अन्यथा यथेष्टं यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वानुमित्यादिप्रसङ्गात्। इत इदं पृथक्, इत इदमन्यत्, इति व्यवहारयोरव्यतिरेकादर्थभेदो न कल्प्यः; अतः पृथक्त्वमपि गोत्वादिरेव। द्विपृथक्त्वादिक्लृप्तिस्तु दूरापास्ता। एवं नित्यद्रव्येषु विशेषोऽपि न कल्प्यः। मुक्तात्मादिषु गुणादिभिर्वैधर्म्यरहितेषु मिथोव्यावृत्तधीर्भेदकधर्ममन्तरेण कथं स्यादिति चेत्, प्रत्यक्षतोऽस्ति; शास्त्रादिनापि शुकत्वादिप्रसिद्धोपाधिभिरेव स्यात्। सा तावन्नास्मदीयादीनाम्। योगिप्रभृतीनामपि प्राचीनैरुपाधिभिरेव विचित्रैः प्रत्येकनिष्ठतया प्रत्यक्षितैर्भेददृष्टिः स्यादेव। अलं तदन्यक्लृप्तया। अस्ति च अस्मन्मते प्रत्यात्मनियते मुक्तावस्थायामप्यात्मनां स्वतन्त्रेच्छाहेतुक इच्छादिभेदः श्रुतिसिद्धः। यत्तु पृथक्त्वैकजात्या समत्वाद्गुणादावपि समत्वाच्च पृथक्त्वं नैतेषु भेदकमित्याहुः; तदप्ययुक्तम्। अन्यत्रापि तस्याभेदकत्वप्रसङ्गात्। विशेषत्वोपाधिना समत्वेन कल्प्यानामप्यकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्। वदन्ति हि विशेषलक्षणमनुवृत्तम्—जातिशून्यत्वे सत्येकवृत्तित्वमिति।

ननु च जात्यादिरेव भेदश्चेत्तस्मिन् गृहीते तद्व्यवहारवद्भेदव्यवहारोऽपि स्यात्। सत्यम्; भेदश्च व्यवह्रियत एव, गोत्वादिव्यवहारात्। गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः, गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः। भेदग्रहणेनैव हि अभेदनिवृत्तिः। अयमस्माद्भिन्न इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात्प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम्॥

अथैवं जात्यादिधर्माणां भेदत्वेऽपि स्वरूपभेदपक्षे प्रागुक्तं चोद्यमवतारयति— **ननु चे**ति। अत्र **भेदव्यवहार**शब्देन वस्तुतो भेदशब्दवाच्यस्य व्यवहारो वा भेदत्वेन व्यवहारो वेति विकल्पं मत्वा पूर्वकोटिमिष्टतयाऽङ्गीकरोति—**सत्यमि**ति। तद्विवृणोति—**भेद** इति। वस्तुतः तत्तद्भेदरूपश्च जात्यादिर्व्यवह्रियत इत्यर्थः। कथमित्यत्राह— **गोत्वादी**ति। ततोऽपि कथं तत्सिद्धिरित्यत्राह— **गोत्वादिरेवे**ति। अत्र **सकलेतर**शब्दस्तत्तद्बिरुद्धाकारविशिष्टपरः।

भेदलक्षणं गोत्वादौ दर्शयति— **गोत्वादाविति**। इतरैः सकलैर्विशेषतः सजातीयत्वबुद्ध्यादिनिवृत्तेरित्यर्थः। यदग्रहाद्यत्र यदध्यासः सर्वेष्टः, यद्ग्रहे चासौ न स्यात्, स हि तस्य तस्माद्भेदः; तदेवाभेदनिवृत्तिः। तद्धीनिवृत्तिं व्यनक्ति— **भेदग्रहणेनेति**। **एव**कारो विरोधव्यञ्जकः। **हिः** प्रसिद्धौ। ननु भावस्यैवाभावत्वमनेकस्यैकाभावत्वमेकस्यानेकाभावत्वं च कथम्? इत्थमेव— यथादृष्टि सर्वत्र विरोधाद्यभावात्, अभावाभावादौ परैरपि तथाऽङ्गीकाराच्च। एतेन निर्विशेषेऽपि अतद्व्यावृत्तिरूपधर्मसत्यत्वपक्षेऽपि तैरेवाभावरूपधर्मायमाणैस्तत्प्रतिबन्द्या वा अभावरूपधर्मवत्त्वे सिद्धे द्वितीयकोटौ दत्तोत्तरत्वमाह— **अयमिति**। **प्रतियोगिनिर्देशस्य**— प्रतियोगिना निर्देशस्य। **तदपेक्षत्वात्**— प्रतियोगिधीसापेक्षत्वादित्यर्थः। **तदपेक्ष्यत्वादिति** पाठे तु प्रतियोगिनो निर्देशस्य भिन्न इति व्यवहारेणापेक्षणीयत्वादिति भाव्यम्। उक्तं भेददूषणनिस्तारोपक्रमे—

भेदसाधकवर्गस्य भेदसिद्ध्युपजीविनः। तत्साधकत्वायुक्तिश्च दुर्भणा स्वोक्तभङ्गतः॥ ४३१॥

भेदोऽस्तीति विधानं तु भवेत्स्वपररक्षकम्। स नास्तीति निषेधस्तु मूलघ्नः स्वात्मघातकः॥४३२॥इति।

यत्पुनर्घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्; तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम्। द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे हि बाध्यबाधकभावः, बाधितस्यैव व्यावृत्तिः। अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति। यस्मिन्देशे यस्मिन्काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः, तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्, तत्र विरोधाद्बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः। देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः? अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालादिसंबन्धितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः।

एवं भेदस्य मानाद्यनुपपत्तिर्निरस्ता। तथाऽनुमानबाधं दुदूषयिषुरनुवक्ति— **यत्पुनरिति**। हेतौ सोपाधिकत्वं विवक्षुः प्रयोजकानभिज्ञमुपालभते— **तदिति**। बाध्यबाधकभावः सर्वत्र विरोधगर्भः; व्यावृत्तिविशेष एव मिथ्यात्वसाधकः; अनुवृत्तिविशेष एव सत्यत्वसाधकः इत्यनालोचनात्तत्सामान्ये बाधकत्वभ्रान्त्या तदुक्तिरित्यर्थः। कथमत्र बाध्यबाधकभावस्यानालोचितत्वमित्यत्राह— **द्वयोरिति**। ज्ञानयोर्विरोधोऽत्र विषयविरोधायत्तः। अत्र व्यावर्तमानत्वमात्रमप्रयोजकम्, तद्विशेषस्त्वसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— **बाधितस्येति**। **व्यावृत्ति**शब्देन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वलक्षणव्यावृत्तिर्विवक्षिता, अन्यथा अवधारणायोगात् **न व्यावर्तमानत्वमात्रमिति** वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदिह

प्रयोजकस्यासिद्धत्वं सिद्धस्याप्रयोजकत्वं च हार्दम् । ननु सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि घटादेः प्रतीतत्वात्तत्रैव निषेधाच्च शुक्तिरूप्यस्येव विधिनिषेधयोर्विरोधः सिद्ध इत्यत्राह— **अत्रेति** । घटादिषु अस्तिनास्तिबुद्ध्योरित्यर्थः । **एवकारो** बाधस्य मूलभावेन कैमुत्यनिरस्तत्वार्थः । अयं भावः— ब्रह्मरूपं सन्नास्मदादेर्दृश्यम् ; दृष्टं तु सन्न घटादेराधारतया भाति तद्रूपत्वात् । तत्र च निषिद्धे तस्मिन्निति मध्ये तन्मिथ्यात्वायोगात् । घटत्वादिधर्मास्तु शुक्तौ रूप्यत्ववत् स्वाश्रयभूते घटादौ सच्छब्दोक्ते न निषिध्यन्ते । सत्ता च घटादिधर्मतया न तद्देशत्वशङ्कार्हा । संप्रतिपन्नौ घटादिविधिनिषेधदेशकालौ तु भिन्नाविति । बाधरूपस्योपाधेः साधनव्यापकत्वपरिहाराय देशकालैक्यतो विरोधबाधव्यावृत्तीः शिक्षयति— **यस्मिन्निति** । देशकालग्रहणमुपलक्षणम् , **देशकालादीति** वक्ष्यमाणत्वात् । तत्रादिशब्देन कालाद्यवच्छेदकः क्रियादिस्तत्तदधिष्ठानस्वरूपं च गृह्यते ।

देशकालौ विहायापि ह्यन्यत्वं क्वापि कल्प्यते ।

तदेव तत्राधिष्ठानं प्रतीतोपाधिशब्दभाक् । देशकालान्तरत्वं च कल्प्यते देशकालयोः ॥ ४३३ ॥

अव्यवस्थितिपरिहाराय **बलवत** इत्युक्तम् । चकारो विरोधबाधाभ्यां सह निवृत्तेः समुच्चयार्थः, बाधितस्यैवेत्यवधारणार्थो वा । पूर्वोक्तव्यावृत्तिविशेष एवात्र निवृत्तिशब्देनाप्युक्तः । पक्षीकृते विरोधादित्रिकं नास्तीत्याह— **देशान्तरेति** । **अन्यत्र**शब्दौ विरोध्यभावतत्सद्भावस्थापनपरौ । स्वदेशादौ निवृत्तिवचनमग्न्यनुष्णत्ववत्स्यात् । ततोऽन्यत्र साधने तु सिद्धसाध्यता साध्याविशेषश्चेत्यभिप्रायेण **कथमुच्यते** इत्युक्तम् । **बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिरिति** हि पूर्वपक्षोक्तम् । सपक्षे विरोधादीन् व्यनक्ति— **रज्जुसर्पादिष्विति** । देशकालविशेषसमुदायस्य प्रतिपन्नोपाधित्वात् तद्दृष्टप्रकारेण परोक्तहेतोर्व्याप्त्यभावं तत एवासाधकत्वं चाह— **इतीति** । पूर्व **इतिः** प्रकारे । उत्तरो हेतौ । मात्रचा बाधफलत्वव्युदासः । अत्रेदमाकूतम्— व्यावर्तमानत्वं नाम किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा, कुतश्चिदन्यत्वं वा, कस्याश्चिद्बुद्धेरविषयत्वं वा, प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा, अन्यद्वा किञ्चित् ? नाद्यः , उक्तस्य बाधितत्वस्योपाधित्वात् । असत्यस्य खनैल्यादेर्बाधादर्शनान्न साध्यव्यापकत्वमितिचेत् , न; ईश्वरादिबुध्या बाधसिद्धेः ; त्वया च कुतश्चिदसत्यत्वं तस्य गृहीत्वा चोद्यते । न च तस्योपाधेः साध्याविशिष्टत्वम् ; अपरमार्थशब्देन मिथ्यात्वस्य बाधार्हत्वसदसदन्यत्वादेर्वा विवक्षितत्वे तदयोगात् । पूर्वपक्षोक्तं मिथ्यात्वलक्षणमपि बाधार्हत्वमेव ; बाधितत्वस्यैव साध्यत्वे योग्यानुपलब्ध्या कालात्ययापदेशात् । सर्वदा सर्वेषामबाधितत्वं दुर्ज्ञानमिति चेत् ; ब्रह्मणि कः समाश्वासः ?

अनिर्वाच्येषु बाधश्च स्वकालासत्त्वमावहन् । जनिध्वंसाभ्युपगमात् दुर्वचो जनिबाधतः ॥ ४३४ ॥

पश्चादभावः कार्येषु न साध्यः सिद्धसाधनात् । नित्येषु तु विरुद्धत्वान्न चेद्ब्रह्मणि का गतिः ॥ ४३५ ॥

नित्यानित्यश्रुतिप्राप्तं ब्रह्मान्यत्कल्पना[स्]पदम् । ब्रह्मण्यपि तथात्वोक्तिरविशेषात्प्रसज्यते ॥ ४३६ ॥

ग्राहकाद्यनुपपत्त्या भेदबाधस्तु प्रागेवापास्तः । ब्रह्मणि च अनिर्वाच्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानैकान्त्यम् । यदि तस्मिन्नयं धर्मो मिथ्या, तदा सत्यस्यानिर्वाच्यधर्मत्वप्रसक्तिः ; अन्ततः स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च सिद्धम् । अन्यथा आत्माश्रयापातात् । आत्माधारत्वोक्तिस्त्वन्यपरा । न द्वितीयः ; ब्रह्मणि अनृतजडाद्यन्यत्वस्य त्वयैवोक्तेः । तन्मिथ्यात्वे च सत्यपरिशेषे व्यावर्त्यासिद्धेस्तत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिविधिविरोधोऽद्वैतमतभङ्गश्च जायते । असत्यपरिशेषे

निरधिष्ठानभ्रमः । विरुद्धोभयैक्ये जैनादिप्रस्थितिः । व्यावर्तमानतादात्म्याच्च सतोऽपि तथात्वापत्तिः । मिथ्याभूतमेव च व्यावर्तमानत्वं घटादौ मिथ्यात्वसाधकं मन्यसे, ब्रह्मण्यपि स्यात् । न तृतीयः ; सतोऽप्यसद्बुद्धेः अनिर्वाच्यतद्विषयत्वे च तद्व्यावृत्तिसाधनायोगात् ; स्वप्रकाशस्य सर्वबुद्ध्यविषयत्वाद्वा । भ्रान्त्या तद्विषयत्वमपि स्यादिति चेत् ; तद्वत्पक्षीकृतेऽपि सर्वधीवेद्यत्वभ्रमः स्यादिति हेत्वसिद्धिः । त्रिष्वपि कल्पेषु सत्यानुमानदृष्टान्ततया त्वयैवोक्ते सर्पाद्यधिष्ठानरज्ज्वादौ हेतुवृत्तिर्दुर्वारा । कथं कस्यचित्सत्यत्वसाधनेऽन्वयदृष्टान्तस्य तदन्यासत्यत्वसाधने पक्षीकारः? व्यावहारिकव्यवस्थया दृष्टान्तत्वेऽपि तयैव तत्रासत्यत्वसाधनं बाध्येत । परमार्थसत्यत्वनिषेधे तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकसत्यत्वं वा सत्यत्वमात्रं वा निदर्शितं स्यात् ; तथा च न विवक्षितसिद्धिः । परमार्थसत्यमिति साधने कथञ्चिद् दृष्टान्तः सिध्येत् । चतुर्थस्तु देशान्तरेत्यादिना निरस्तः । पञ्चमोऽपि यदि सर्ववर्ति, तदाऽनैकान्त्यं स्थितम् । अथ न, तदा तस्यैव व्यावर्तमानतया मिथ्यात्वेन स्वरूपासिद्धेरसाधकत्वम् । असत्यात् सत्यसिद्धिस्तु दूषयिष्यते । साध्येऽपि सर्ववृत्तित्वकतिपयवृत्तित्वविकल्पेन ब्रह्ममिथ्यात्वादि स्यादेव ।

पक्षत्वे चास्य साध्यादेर्व्याघातो दुरतिक्रमः । अन्यथा सदसत्त्वादिविकल्पैरप्युपप्लवः ॥ ४३७ ॥

एवं ब्रह्मान्यत्वात्कल्पितत्वाद्भिन्नत्वादित्यादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकतया परोक्तानां सर्वेषामनुमानादीनां बाधोपाधिव्यभिचारव्याघातादयो दोषा यथायथं द्रष्टव्याः । यः प्रत्ययः स निरालम्बनः यथा स्वप्नादिप्रत्ययः, विमतं च तथेति योगाचारोक्ते तु, * वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रमुत्तरं भविष्यति । सर्वधियां च स्वेतरालंबनशून्यत्वं वदतः स्वेष्टं सन्तत्यन्तरं क्षणान्तरं च न सिध्येत् । माध्यमिकस्तु कार्याणां पूर्वापरकालयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वं साधयन् व्यावर्तमानत्वानुमानदूषणनयेन बाधादिभिर्निष्कास्यः । तन्मतं च * सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेति प्रतिक्षेप्स्यति । यत्तु विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति ब्रूथ; तत्र वेद्यत्वमात्रमेव हि हेतुः स्यात् , दृष्टिगोचरत्वादेर्भागासिद्धेः । ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि स्थापयद्भिर्विपक्षे ब्रह्मण्यपि हेतुवृत्तिरेष्टव्या । अत एव, आत्मा न दृश्यः आत्मत्वात् , यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यपि न वाच्यम् ; आत्मादिशब्दैस्तन्निर्देशेन स्ववाग्विरोधात् । * आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, * दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या * तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः इत्यादिभिर्बाधाच्च । * गूढोत्मा न प्रकाशते * अद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिनिषेधस्तु तत्तद्वाक्यशेषैः * न चक्षुषा गृह्यते इत्यादिविशेषनिषेधकवाक्यान्तरैश्च संकोच्यः । अन्यथा कथमद्वैतम् ? कथं वा द्रष्टृदृश्यसंबन्धानुपपत्तिः ? किं च विश्वाध्यासाधिष्ठानस्य यथादृष्टि तदेकधीविषयत्वं स्वीकार्यम् ; अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमापातात् । ब्रह्मणो धीविषयत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति चेत् ; अब्रह्मणोऽपि तथेति त्वमेव ब्रूषे । ब्रह्मणस्तु दृग्विषयत्वमात्रमिति चेन्न ; तस्याभिलप्यमानत्वात् । घटादिवदनित्यस्वप्रकाशस्य प्रकाशरूपं फलं न साध्यमिति चेत् ; कथं तर्हि ब्रह्मबुद्धेरध्यासनिवर्तकत्वम् ? स्वरूपत इति चेत् ; तद्वद्घटादिष्वपि तदतिरिक्तव्यक्त्यभिव्यक्तिरूपफलक्लृप्तिर्न स्यात् । प्राकट्यभङ्गन्यायाच्च । अतः साधारणे विषयत्वमात्रे हेतौ स्थितमनैकान्त्यम् । अपि च—

दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्वं भासमानत्वतो न किम् । तत्र दोषांस्त्वदुक्तांश्च तुल्ययेत्तुल्यसौगतः ॥ ४३८ ॥

असिद्ध्युपाधिव्याघातबाधादिरुभयोः समः । अनैकान्त्यस्थलं तस्य नास्तीत्यतिशयो भवेत् ॥ ४३९ ॥

असत्यात्सत्यनिष्पत्तिप्रतिपत्ती च दर्शयन् ।

असत्यादप्यधिष्ठानादध्यासं किं न मन्यसे । विपक्षे बाधकादत्र वैषम्यमपि दुर्वचम् ॥ ४४० ॥

दृग्दृश्ययोर्हि योगाचारोक्तवद्युक्तौ न हेतुर्दृश्यं भवेत् । साध्यं च तत्र मिथ्यात्वं सत्यं न वा ? आद्येऽपि धीस्वरूपमेव, अन्यद्वा? पूर्वत्र तत्प्रकाशनित्यतया जगदध्यास एव न स्यात् । स्याच्चेत्, सर्वत्र सर्वदा अध्यासः स्यात् । अन्यथा बाधेऽपि । बाधितानुवृत्तिश्च त्वन्मते प्रागेव निरस्ता । अन्यत्वे सद्वितीयतापत्तिः । कथं चासत्यस्य सत्यो धर्मः, खपुष्पे कोमलपरिमलशैत्यादेस्तथाऽनुपलब्धेः ? द्वितीये तु प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः । सत्यरजतादेर्ब्रह्मणश्च सर्वत्र सर्वदाऽध्यासः स्यात्, मिथ्यात्वे मिथ्याभूते तत्सत्यत्ववत् । न चेयं नित्यसमा ; युक्ताङ्गहान्यादेः स्वव्याघातस्य चाभावात् । न च सत्यत्वं सत्यमसत्यं वेत्यादिप्रतिबन्दिः । तस्यासत्यत्वानभ्युपगमात् । तत्सत्यत्वे च घटादिसत्यत्वाविरोधात् । मिथ्यात्वमिथ्यात्वे तु वैपरीत्यदृष्टेः । अत एव नेदं स्वपरनिर्वाहस्थानम् । सत्यत्वं तु तथा स्यात् ; उदाहृतस्वप्रकाशादिसमानयोगक्षेमत्वात् । अनवस्थाऽपि तद्वन्निवर्त्या ; अन्यथा कथं ब्रह्मणोऽपि सत्यत्वम् ? स्वतश्चेत्, सममेतत् । सत्यासत्यविवेकाभावे च सामान्यतो विशेषतश्च माध्यमिकेतरसर्वराद्धान्तव्यवस्थोच्छेदः ।

महीमिव च मर्यादामनधिष्ठाय शाश्वतीम् । पदन्यासो न चोराणां प्रच्छन्नप्रकटात्मनाम् ॥ ४४१ ॥
मर्यादास्थापनार्थं यौ मानतर्कौ समुत्थितौ । सिंहारण्यवदन्योन्यं गुप्तौ तौ स्वान्यसाधकौ ॥ ४४२ ॥
परमर्यादया ब्रूमः परव्याहतिमित्यसत् । स्वव्याघातादिभङ्गानां परानङ्गीकृतेरिति ॥ ४४३ ॥

यत्तु अनुवर्तमानत्वात्सत्परमार्थ इति, तत्सिद्धमेवेति न साधनमर्हति । अतो न सन्मात्रमेव वस्तु । अनुभूतिसद्विशेषयोश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च अनुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम् ॥

अथ सत्पारमार्थ्यसाधने साध्यस्य सिद्धतया हेत्वंशो दूष्यः इत्यभिप्रयन् तत्पुरस्सरमनुवक्ति— यत्तु इति । तदेतन्माध्यमिकं प्रति दुर्वचम् ; दृष्टान्ताद्यसिद्धेः । अस्मान्प्रति त्वत्परिभाषया व्यावहारिकस्य वा प्रातीतिकस्य वा सतः पक्षीकारे सिद्धसाध्यता, प्रातीतिकसतोऽपि स्वदेशादौ सिद्धत्वात् ; तव तु प्रतिज्ञाविरोधः । परमार्थसतः पक्षीकारे तु सत्परमार्थ एवेति वा, सदेव परमार्थ इति वा विवक्षितम् ? पूर्वत्र सिद्धसाध्यता धर्मिसाध्यपदयोरैकार्थ्यं चेत्यभिप्रायेणाह— **तदिति** । उत्तरस्योत्तरमाह— **अत** इति । अयं भावः—साध्यस्यायोगव्यवच्छेदे तावत् तदन्यमिथ्यात्वं नोक्तं स्यात् । अन्ययोगव्यवच्छेदे अनुवर्तमानत्वादिति हेतुरपक्षस्थः । अन्यथाऽपि विरुद्धश्च । उभयसाधने तु अंशत उभयदोषापत्तिः । सत् स्वेतरपरमार्थशून्यमिति विवक्षायां रज्ज्वादिदृष्टान्तः साध्यविकलः, तदनारोपितपरमार्थसिद्धेः । अयं तु निगमनग्रन्थ इति केचित् । तदा सच्छब्दवाच्यांशवद्घटादिवाच्यांशोऽपि वस्त्वित्याशयः । अनुवर्तमानानुभूतिरेव परमार्थ इति प्रागुक्तमप्येतेन निरस्तं वेदितव्यम् ।

सत्सदित्यनुवृत्त्या च सतः सत्यत्वसाधने । नास्तित्वाद्यनुवृत्त्याऽपि तत्सत्यत्वं न किं भवेत् ॥४४४॥
घटो नास्तीति बोधेऽपि तन्नास्तित्वास्तिताऽस्ति चेत् । घटोऽस्तीति विधानेऽपि किं न नास्तित्वनास्तिता ॥
घटादिसत्ता सत्या चेद्घटादेः सत्यता न किम् । न त्वदिष्टानुवृत्तिः स्याद्यदि सा व्यावहारिकी ॥ ४४६
किं चानुमानसिद्धत्वं शास्त्रसिद्ध्यै निरस्यता । प्रत्यक्षातिप्रसिद्धत्वं शास्त्रेणैव निरस्यते ॥ ४४७ ॥

सैव सतीत्युक्तमपि भेदसाधकनिस्तारं पूर्वम् निरस्यति— **अनुभूती**ति । अनुभूतेरपि सद्रूपतया तत्र सदनुभूत्योर्भेदायोगात् तद्व्यावृत्तघटादिव्यञ्जनाय **विशेषशब्दः** । यदाऽनुभूतिरनुभूत्यन्तरेण विषयीक्रियते तदाऽपि घट-तद्धीन्यायात् विषयविषयिणोः सतोर्भेदस्सिद्धः । परेष्टानुवर्तमानत्वासिद्धिव्यञ्जनार्थो वा **विशेषशब्दः** इति केचित् ॥

यत्तु अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव; न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति । परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमान-ज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्य अज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतोऽनुभूतिश्चेत्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते ।

तुच्छत्वपरिहाराय परोक्तं स्वतःसिद्धत्वम् तथात्वग्राहकाभावे स्वाश्रयेण सह तुच्छत्वं स्यादिति वक्तुमनुवक्ति— **यत्तु** इति । तुशब्दोऽत्र युक्तायुक्तांशविशेषव्यावृत्त्यर्थः । स्वयंप्रकाशत्वोक्त्याऽन्यनिरपेक्षप्रकाशत्वस्याश्रयतः कालतश्चा-त्यन्तायोगव्यवच्छेदो वा, अन्याधीनप्रकाशत्वात्यन्ताभावो वाऽभिप्रेत इति विकल्पं मत्वा प्रथमे सिद्धसाध्यतामाह—**तदि**ति । **ज्ञातुः**—स्वाश्रयस्येत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**न त्वि**ति । तुशब्दोऽवधारणपरः, स्वानभ्युपगतांशविवेके वा । **सर्वेषां सर्वदे**त्यनूदितस्य नियमद्वयस्य बाधं ग्रन्थद्वयेनाह— **परानुभवस्ये**ति । आदिशब्देन प्रेक्षण[भक्षण]पुलकादिसंग्रहः । **अतीतो**दाहृतिरागाम्युपलक्षणार्था । स्ववचनविरोधं सूचयन्नियमाभावं निगमयति— **अत** इति । **अनुभूतिश्चे**दिति । अनेनाश्रयकालरूपविशेषणद्वयरहितस्वरूपानुवादः ॥

अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्यपि दुरुक्तम्; स्वगतातीतानुभवानां परगतानु-भवानां चानुभाव्यत्वेन अननुभूतित्वप्रसङ्गात् । परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसंबन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । आचार्यस्य ज्ञानवत्त्व-मनुमाय तदुपसत्तिश्च क्रियते । सा च नोपपद्यते । न च अन्यविषयत्वेऽननुभूति-त्वम् । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं, स्व-सत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा । ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नाप-गच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति । घटादेस्त्वननुभूतित्वमेतत्स्वभावविरहात्, नानुभाव्यत्वात् । तथाऽनुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः; गगन-कुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात् ।

ननु व्यतिरेकिबलाद्वेद्यत्वमवच्छेदकवृत्तिमात्रस्य, न तु साक्षादनुभूतेरित्यत्र हेतुदूषणाय तदनुग्राहकतर्कं दूषयितु-मनुवक्ति— **अनुभूतेरि**ति । व्याप्तिरूपाङ्गवैकल्यमाह— **स्वगते**ति । अनुभूतिशब्दार्थो हि लोकतोऽवसेयः । अतो न घटादिज्ञानेष्वनुभूतित्वं त्यक्तुं शक्यम् । तत्र च वेद्यत्वमनुभूतित्वं च सह दृष्टम् । वृत्तिपक्षेऽपि तदुपहित-

संवित्स्वरूपग्रहणं सिद्धम् । अतोऽत्र तर्कस्यानुमानस्य च व्याप्तिर्दुर्ग्रहा । अवेद्यत्वसाधनं च कालात्ययापदिष्टम्, धर्मि-साध्यहेत्वादिपदैरर्थक्यप्रसङ्गहतं च । धाष्टर्याद्दृष्टापह्नवे लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारभङ्गमाह— **परे**ति । अयं भावः— गामानयेत्यादौ वा, पुत्रस्ते जात इत्यादौ वा वक्ष्यमाणभाष्यप्रकारेण चेष्टासहचरिताम्बादिशब्दप्रयोगे वा व्युत्पद्यमानानां परबुद्ध्यनुमानसापेक्षत्वं सिद्धम् । तदभावे सर्वेषामव्युत्पन्नतया न मिथो भाषणम्, न च दृष्टादृष्टसर्वविद्यास्थानप्रवृत्तिः स्यादिति । अदृष्टार्थप्रवृत्तौ विशेषतश्चोदाहरति— **आचार्यस्ये**ति । तदनुमानाभावेऽनिष्टं प्रसञ्जयति— **सा चे**ति । एवं वादिप्रतिवादिशिष्यादिबुद्ध्यनुमानं द्रष्टव्यम् । ननु वेद्यत्वप्रयुक्तमेवाननुभूतित्वं घटादौ दृष्टम्; इहापि तदभ्युपगमे तत्प्रसङ्गो दुर्वार इत्यत्राह— **न चे**ति । वेद्यत्वं नाननुभूतित्वव्याप्यमित्यर्थः । अननुभूतित्वप्रसङ्गं परिहर्तुं तत्प्रतियोगि-स्वरूपं लक्षणतः शिक्षयति— **अनुभूतित्वमि**ति । अहमर्थात्मत्वस्य परेणानभ्युपगमादहमिदमर्थाभ्यामुपहितानुभूति-रत्नावेद्यत्वेन साध्यते । तस्याश्च कस्यचित्प्रकाशरूपत्वमनुभूतित्वम्; स्वगोचरज्ञानमनपेक्ष्य स्वाश्रयाय प्रकाशमानत्वं च तल्लक्षणम् । **वर्तमानदशा**—विषयग्रहणकालः । तदुक्तिः पूर्वोत्तरदशयोर्वेद्यत्वदृष्ट्या **स्वसत्तयै**वेत्यवधारणव्युदासार्था । वर्तमानदशायामप्यहमर्थान्तरेण वेद्यत्वदर्शनात् **स्वाश्रयं प्रती**ति विशेषितम् । तेनैव स्वप्रकाशात्मव्यावृत्तिश्च । स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानेभ्य आत्मधर्मान्तरेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं **स्वसत्तयैवे**त्युक्तम् । परस्याप्यत्र काल्पनिक आश्रयाश्रयिभावः सिद्धः । स्वसत्तया च अनुभूतिः कल्पितस्वाश्रयाय प्रकाशते । उक्तं लक्षणम् अस्वयंप्रकाशवादिभिर्नाङ्गीक्रियते । अत-स्तैरपि स्मृतमनुभूतेर्लक्षणान्तरमाह—**स्वसत्तये**ति । कस्यचिदर्थस्य साक्षाद्व्यवहारानुगुण्यापादकमित्यर्थः । तेनेन्द्रियादि-व्यवच्छेदः । अत्र हि अवधारणं नैरपेक्ष्यपरम् ।

सापेक्षहेतुभिः सिद्धं कारणं सहकारिभिः । एवं सर्वत्र सापेक्षे तदन्यैरनपेक्षता ॥ ४४८ ॥

वर्तमानदशायां, स्वाश्रयं प्रति इत्युभयमिहापि योज्यम् । सिद्धान्ते त्वहमर्थस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वे विषयाश्रयोपधाना-भावात्ततो व्यावृत्तिः । उभयसाधारणं लक्षणमनुक्त्वा प्रकृतोपयुक्तं लक्षणमिहोक्तम् । अनयोर्लक्षणयोरत्र निरर्थकं वचन-मिति शङ्कायां तयोः वेद्यत्वेन सहदृष्ट्या तदाश्रयेऽनुभूतित्वाभावस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वमाह— **ते चे**ति । **स्वानुभव-सिद्धे** इति हेतुगर्भं द्विवचनान्तम् । सप्तम्यन्तत्वे तु अनुभवो विशेष्योऽध्याहार्यः । यदि वेद्यत्वेऽप्यनुभूतित्वं स्यात्, अन्यत्रापि किं न स्यादित्यत्राह— **घटादेरि**ति । **तुः** स्वभाववैचित्र्यपरः, शङ्काव्युदासार्थो वा । **अननुभूतित्वं** कस्य-चित्प्रकाशात्मत्वाभावः, अनुभूतिशब्दानभिलप्यत्वं वा । **एतत्स्वभावविरहात्**—उक्तलक्षणद्वयासंभवात् । घटादिष्वन्य-प्रयुक्तेऽननुभूतित्वे वेद्यत्वस्य तद्व्याप्त्यभावं व्यनक्ति—**नानुभाव्यत्वादि**ति ॥ तर्कस्य व्याप्त्यभावः स्थापितः; प्रतितर्कप्रतिहतिमप्याह— **तथे**ति ।

गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तम्, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्; एवं तर्हि घटादेरप्यननुभूतित्वनिबन्धनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभाव्यत्वमित्यास्थीयताम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसज्यत इति चेत्; अन-नुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव । अतोऽनुभाव्यत्वे-ऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम् ॥

घटादौ सर्वत्रानुभाव्यत्वाभावात् कुत्र व्याप्तिधीरित्यत्राह— **गगनकुसुमादेरिति** । तुच्छे कथं व्याप्तिग्रह इति चेत्, तदेतत् * नासत्त्वे ख्यातिबाधने इति वदन्तो यूयमेव प्रष्टव्याः । निषेधसाधने च पक्षत्वमप्यसतामिच्छतां * व्यवहारे भट्टनय इति वदद्भिर्युष्माभिरुपजीव्यश्चैवमाहुः—

* यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते । तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥ इति ।

असत्यशुक्तिरजतं दृष्टान्तत्वेन कल्पयन् । खपुष्पस्य तथाभावं किं नाङ्गीकर्तुमर्हति ॥ ४४९ ॥
अयोग्यपदसंयोगात्कैश्चिद्दोषान्तरैरपि । अध्यासश्च खपुष्पादेर्दुस्त्यजः शुक्तिरूप्यवत् ॥ ४५० ॥
प्रत्यक्षेण प्रमित्या वा नासत् ख्यायेत किं ततः । घटादेः शुक्तिरूप्यस्याप्येवं तत्प्रतिपादनात् ॥४५१॥
एवं वेद्येऽप्यवेद्यत्वं परोक्तं परवर्त्मनः । अवेद्यत्वमधीत्वेन व्याप्तं भगवतोच्यते ॥ ४५२ ॥
सर्वथैवाप्रतीतं चेदसदित्यभिमन्यसे । कथं त्वया प्रतीतं तद्यत्त्वमेवं ब्रवीषि नः ॥ ४५३ ॥
शून्यं तुच्छमसच्चेति सदेवास्माभिरुच्यते । खरे शृङ्गं नरे गोत्वमित्यादेस्तादृशत्वतः ॥ ४५४ ॥
यत्र यन्न मितं मानैस्तत्तत्रासदिति स्थिते । अवेद्यमसदित्येषा व्याप्तिर्निस्तत्र सिध्यति ॥ ४५५ ॥
प्रतितर्काच्च तर्कस्य प्राबल्यमिह दुर्वचम् । युक्तो विपरिवर्तस्तु प्रत्यक्षाद्यनुसारतः ॥ ४५६ ॥
त्वदुक्तस्य प्रसङ्गस्य सिध्यन्नपि विपर्ययः । असाधकं त्वदिष्टस्य व्याप्तिभङ्गसमर्थनात् ॥ ४५७ ॥
प्रातिस्विकस्वभावाच्च सामान्यं यदि बाध्यते । सर्वस्यैवं घटत्वाद्यैरवेद्यत्वं न किं भवेत् ॥ ४५८ ॥
घटादेरपि वेद्यत्वे किं न स्यादघटादिता । सममेव समाधानं तत्र दोषप्रसञ्जने ॥ ४५९ ॥

एवं वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वादित्यत्र बहुधा विकल्प्य स्ववाग्विरोधादि द्रष्टव्यम् । अधिकं तु खपुष्पादिभिरर्थान्तरत्वं, मतान्तरेण सिद्धसाधनत्वं वा । यदि खपुष्पादीनां वेद्यत्वाभावो न स्यात्, तदा प्रपञ्चस्य सत्त्वकोट्यां ख्यात्यनुपपत्तिं कथं वक्ष्यसि ? अपरोक्षधीविषयत्वाभावादिति चेन्न ; दोषविशेषैस्तत्संभवस्योक्तत्वात् । तेषु वेद्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं निराश्रयत्वात् मिथ्याभूतम् ; सत्यं तु साध्यत इति चेन्न ; तादृशस्य ब्रह्मण्यपि त्वया वक्तुमयुक्तत्वात् । किञ्चिच्छब्दार्थोऽनुभूतिरेव न घटादिरिति नियन्तुं च न शक्यम् ; सुलभश्च नियामको घटत्वादिरधीत्वहेतुः, वेद्यत्वस्य घटत्वादिनेवानुभूतित्वेन स्वप्रकाशत्वेन वा विरोधगन्धाभावादिति । ननु वेद्यत्वे स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षव्यवहारानुगुण्यरूपं स्वयंप्रकाशत्वं कथं स्यात् ? इत्थम्— वर्तमानावर्तमानदशाभेदेन द्वयोर्व्यवस्थापनात् । स्वप्रकाशलक्षणे व्यवहारानुगुण्यं निवेशयता त्वयाऽपि व्यवहारार्हत्वबुद्धेर्व्यर्थविजिहीर्षायाः तन्मूलव्यवहारजन्यधियश्च गोचरत्वमेष्टव्यम् । तथा सति का कथा विरोधस्य । एवं वेद्यत्वे नाशित्वादिप्रसङ्गो व्याप्त्यभावादिभिर्निर्धूतः । अथ प्रतितर्कस्योपाधिबलाद्दौर्बल्यं शङ्कते— **गगनेति** । असत्त्वभावत्वयोर्विरोधाद्भावविशेषरूपानुभूतित्वाभावस्तत्रासत्त्वप्रयुक्त इत्यर्थः । यद्यपि अननुभूतित्वस्यासत्त्वमव्यापकं घटादावदृष्टेः ; ततश्च न तस्योपाधिः ; तथाऽपि अनुभूतित्वस्य सत्त्वं व्यापकम् ; तावता च तस्य तदुपाधित्वं कैश्चित्संमतम् । अतः सत्त्वनिवृत्तिप्रयुक्तमननुभूतित्वमित्युच्यते । यद्वा शाकाद्याहारपरिणतिन्याय इहाभिप्रेतः । न ह्यसौ श्यामत्वव्यापिका । [अतस्तन्निबन्धनमतन्निवृत्तिः;] अतो दोषविशेषनिष्ठश्यामत्वविशेषस्तन्निबन्धन इति वाच्यम् ; तद्वदिहापि खपुष्पनिष्ठमननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तमिति नियम्यते । तदिदम्

गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमिति विशिष्टोक्त्या व्यज्यते । एवं सत्यनुभाव्यत्वनिबन्धनमननुभूतित्वमसत्त्वनिवृत्त्या न निवर्तते । परोक्ततर्केऽप्युपाधिमाह—**एवमि**ति । नात्र मतानुज्ञा, प्रतिबन्देर्दुस्तरत्वे तात्पर्यात् । **अज्ञानाविरोधित्वम्**— ज्ञानधर्मस्य स्ववेद्यविषयाज्ञाननिवर्तकत्वस्याभावः । अज्ञानस्य हि भावरूपस्याभावरूपस्य वा ज्ञानमेव निवर्तकम्; उक्तस्योपाधेः प्रसङ्गहेतुव्यापकतया प्रतिबन्दिनिस्तारं शङ्कते— **अनुभूतेरि**ति । * यत्रोभयोः समो दोषः इति न्यायेन अत्रापि प्रतिवक्ति—**अननुभाव्यत्वेऽपी**ति । अवेद्यखपुष्पादिव्यावृत्तं ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वं वेद्यत्वं साधयेदिति भावः । ननु अस्य घटादिसपक्षसद्भावे पक्षमात्रस्थस्य कथं हेतुत्वम्? कथं वा खपुष्पादिसपक्षसद्भावे तादृशस्य धीत्वस्येति पश्य । किमत्र प्रतितर्कस्यानुग्राह्यम्? किं वा त्वदुक्तस्य? श्रुत्यादिकमिति चेत्, तुल्यम् । यद्यप्यत्र प्रकृतानुरोधादसत्त्वमतिप्रसज्यत इति प्रतिवक्तव्यम्; तथाऽपि शिष्याणामूहशक्त्यर्थं तर्कवैभवात्प्रकारान्तरेण प्रत्युक्तम् । प्रसञ्जनीयमसत्त्वमत्र द्वितीयेन **अपि**शब्देन वा समुच्चीयते । अत एव खपुष्पादेः अज्ञानाविरोधित्वं चासत्त्वप्रयुक्तमित्याद्युक्तम् । असत्त्वस्य चाननुभूतित्वादिप्रयोजकत्वं स्वसद्भावे तत्सद्भावनियमाद्वा, स्वाभावे तदभावनियमाद्वा? आद्ये धूमालोकनयादवेद्यत्वमपि तत्प्रसञ्जकमस्तु, तद्व्याप्यत्वात् । द्वितीये घटादेः कथमधीत्वादि? तथा च तद्वदनुभूतावपि । असत्त्वाभावेऽप्यवेद्यत्वे श्रुत्यादिकमिति चेत्, तुल्यम् । अधीत्वादिप्रसङ्गः सुस्थः ।

खपुष्पादिगताधीत्वाद्यसत्त्वनियतं यदि । स्यादन्यत्राप्यधीत्वादिमात्रं श्यामत्वमात्रवत् ॥ ४६० ॥

तदिह **दुरुक्तमि**ति प्रक्रान्तं दुस्तरोपलब्धिबलान्निगमयन्द्रढयति— **अत** इति ।

यावज्जीवमहं मौनी माता वन्ध्या ममेतिवत् । वित्तेरवेद्यतोक्तिः स्यादिति हास्यत्वभाषणम् ॥ ४६१ ॥

यत्तु संविदः स्वतस्सिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते, तदन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते । प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम्; अनुभूत्यैव ग्रहणात् । कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्, न ह्यनुभूतिः स्वसमकालवर्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः; अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे, अ[illegible]तिप्रागभावादेः सिध्यतस्तत्समकालभावनियमोऽस्तीति । किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टम्, येन नियमं ब्रवीषि? हन्त! तर्हि तत एव दर्शनात्प्रागभावादिः सिद्ध इति न तदपह्नवः । तत्प्रागभावं च तत्समकालवर्तिनमनुन्मत्तः को ब्रवीति? इन्द्रियजन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत्स्वसमकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च; स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात् । अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः । न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्तिना अविनाभावोऽर्थसंबन्धः; अपि तु

यद्देशकालादिसंबन्धितया योऽर्थोऽवभासते, तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता ।

अत इदमपि निरस्तम्— स्मृतिर्न बाह्यविषया, नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति ॥

अवेद्यत्वं ज्ञानस्य निरस्तम् । अथ प्रागुपन्यस्तं बौद्धोक्ताद्वैषम्यं दूषयितुमनुवक्ति— **यत्त्विति** । असिद्ध-मत्यन्तासिद्धेन दुस्साधमित्यभिप्रयन्प्रत्याह— **तदन्धस्येति** । जात्यन्धेनेति निदर्शितं विवृणोति— **प्रागभावस्येति** । ग्राह्यकालमात्रे ग्राहकाभावाद्ग्राह्यासत्त्वं न स्यादिति भावः । स्वतोऽन्यतो वा धियः प्रागभावग्रहणमिति प्रागुक्तविकल्पे स्वत इति पक्षं तावदाह— **अनुभूत्येति** । एवकारो विरोधशङ्कानिरासार्थः । सत्यसती वेति विकल्प्ये सतीति पक्षस्यै-वाङ्गीकारात्तत्र पूर्वोक्तं विरोधं शङ्कते— **कथमिति** । अविद्यमानस्वाभावबोधने बुद्धेर्भ्रान्तित्वं स्यादिति भावः । स्वाभावस्य हि स्वकालवर्तित्वे विरोधः, तथाग्रहणेन च भ्रान्तित्वं स्यात्; इह तूभयमपि नास्तीत्यभिप्रायेण प्रत्याह— **न हीति** । समकालत्वनियमो हि संयोगादिसंबन्धे, अत्र न तथेति ज्ञापयितुं **विषयीकारोक्तिः** । तदेव स्थापयति— **अतीतेति** । यथा ग्राहकविशेषे प्रत्यक्षे * सत्संप्रयोगे इत्यादिना ग्राह्यसमकालत्वमुच्यते, तथा ग्राह्यविशेषधीप्रागभावे ग्राहकसमकालत्वमस्तीति सोपालम्भं शङ्कते— **अथेति** । किमयं नियमस्त्वदन्यैरिव त्वयाऽपि क्वचिदप्यदृष्ट एवोच्यते, उत दृष्ट इति विकल्पं मत्वा आद्यमाक्षिपति— **किमिति** । **दृष्टम्**—प्रमितमित्यर्थः । अदर्शने तदुक्तिर्युक्ता न स्यात् । यथादृष्टार्थवादित्वं च न स्यादिति भावः । दृष्टत्वाभ्युपगमे दोषमाह— **हन्तेति** । अनेन हर्षमनुकंपां वा द्योतयति । धीप्रागभावं निरस्यता तत्रैव प्रमाणमुपन्यस्तमिति परस्य जडीकारश्चायम् । स्वान्यप्रागभावसमकालत्वनयात्स्वप्रागभाव-समकालत्वदृष्टिर्भ्रान्तिरेव; अतस्ते यथार्थदर्शित्वमपि न स्यादित्याह— **तत्प्रागभावमिति** । अनादिब्रह्मस्वरूपमेव आगामिनी मुक्तिरित्युन्मादांस्त्वमेवैवं वक्तुमर्हसीति **किं**शब्दाभिप्रायः । ननु अविद्यमानग्रहे सर्वं सर्वत्र सर्वदा गृह्येत; प्रत्यक्षेऽपि भिन्नकालं ग्राह्यमिति वदद्भिः सौत्रान्तिकैश्च किमपराद्धमित्यत्राह— **इन्द्रियेति** । अस्मदादीति विशेषणे तात्पर्यम्; योगिज्ञानस्यानन्तरोक्तेः । क्वचिल्लिङ्गभूतेन्द्रियजन्यज्ञानव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षोक्तिः । दीपादीनामपि स्थिति-क्षणेऽक्षसंप्रयोगान्नश्यत्क्षणे जायमाना धीस्तद्विषयैवेति समकालत्वं सिद्धम् । नश्यत्क्षणसंबन्धस्तु धियं जनयतीत्यत्र न प्रमाणम्; तत्सद्भावेऽपि अगत्या तावन्मात्रे कालभेदः । तेन च भिन्नकालस्यापि ग्राह्यत्वं वदतामस्माकमभिमतसिद्धिः । यद्वा, वर्तमानस्येन्द्रियसंयोगस्यातीतानागतनिष्ठत्वायोगात्कारणभूतस्य संयोगस्य स्वसमकालवर्तिग्राहकत्वं तत्कार्ये प्रत्यक्षज्ञाने लक्षणयोक्तम् । अतोऽत्र नातिप्रसङ्गः । न च भ्रान्तितुल्यत्वम्; यदा विषयः, तदा तथैव ग्रहणात् । ननु अनुमानागमजन्यज्ञानयोरपि क्वचित्स्वसमकालवर्तिविषयत्वं दृष्टम्; यथा नित्यविषयेषु रसाद्रूपानुमानादिषु च, तस्मान्नोक्तनियमः; ज्ञानत्वादिकमेव प्रयोजकं स्यादित्यत्राह— **न सर्वेषामिति** । अयं भावः— नित्यप्रभृतिषु ज्ञानस्य समकालत्वं न धीत्वादिप्रयुक्तम्; व्यभिचारात् । अस्मदादीन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य तु नियतोऽयं स्वभाव इति । **ज्ञानाना-मिति** भ्रान्तिप्रमित्योः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च सामान्योपादानम् । **च**कारात्प्रत्यक्षाणां च । ज्ञानत्वादित्रिकस्याप्रयोजकत्वं व्यभिचारेण व्यनक्ति— **स्मरणेति** । भ्रान्तिरपि स्मरणेनोपलक्ष्यते । अबाधितस्मृतेः प्रमाणत्वमिच्छतां पक्षेऽपि प्रमाणत्वाप्रयोजकत्वोक्तिरेवोत्तरम् । स्मरणशब्दश्च यथार्थायथार्थसाधारणः । **आदि**शब्देन मुक्तादिप्रत्यक्षसंग्रहः । **ग्रहणदर्शनात्**—ग्रहणस्य प्रमितत्वादित्यर्थः । ननु प्रमेयव्याप्यं हि प्रमाणम्; अन्यथा क्वचिदर्थशून्यत्वेऽप्यविरोधात्, तस्मात्प्रमितेः कथं स्वविषयभिन्नकालत्वम्? तत्राह— **अत** इति । समकालत्वनियमं हित्वा यथादर्शनं व्यवस्थापनादिति

यावत् । **एवकारः** चोद्यनिरासस्यैव परिहारगम्यत्वार्थः । अयं भावः— यदि मानमेययोरविनाभावः समकालत्वेन, तदाऽतीतादिविषयप्रमितीनां प्रमात्वं न स्यात् । व्याप्तिश्च कार्यकारणादिभिः । तथाऽपि कारणाद्यनुमाने भिन्नकालतयाऽपि दृष्टेति । भिन्नकालत्वं तत्रतत्र दृष्टम् । तथाऽनुभूतिप्रागभावप्रमाणस्यापि स्यात् । अन्यथा कथं बुद्धेरर्थसंबन्धः । न च दीपोऽतीतं प्रकाशयतीति । अत्रात **एवे**त्यभिप्रेतं विवृणोति— **न हीति** । प्रमाणस्य अर्थसंबन्धः न हि स्वकालवर्तिनाऽविनाभाव इत्यन्वयः । किं तर्ह्यत्र विना न भवतीति विवक्षितमित्यत्राह— **अपि त्विति** । **तथाविधाकारः**— तद्देशत्वादिसंबन्धित्वप्रकारः । **मिथ्यात्वप्रत्यनीकता**—अनारोपितत्वम् । भ्रान्तिशङ्कोद्धारक्रमसूचनाय व्यतिरेकोक्तिः । अत्र प्रसङ्गात्परोक्तमर्थान्तरमपि निरस्यति— **अत** इति । भिन्नकालस्यापि विषयत्वस्थापनादित्यर्थः । **नष्टेऽपीति** वर्तमानत्वसंग्रहः । नष्टविषयस्मृतिन्यायाद्वर्तमानविषयस्मृतावपि बाह्यविषयत्वं त्याज्यमिति मन्यते । अत्रैवमुत्तरम्— स्मृतेर्बाह्यविषयत्वाभावे निर्विषयत्वं वा, स्वमात्रविषयत्वं वा, कल्पितस्वाकारविषयत्वं वा, आन्तरवस्त्वन्तरविषयत्वं वा स्यात् ? नाद्यः, अयुक्तत्वादनिष्टत्वाच्च । न द्वितीयः, अत एव, योगाचारविजयप्रसङ्गात्, स्वरूपप्रकाशातिरिक्तस्मृत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, तुल्यन्यायतया । नापि चतुर्थः, तादृग्वस्त्वन्तरे मानाभावात् । अनुभूतिविषयस्वरूपान्तःकरणवृत्तिरेव स्मृतेर्विषय इति चेन्न ; स्मृतिरूपायास्तदतिरिक्ताया वा निष्प्रमाणकतया दत्तोत्तरत्वादिति । एतेन स्मृत्युदाहरणेन प्रत्यक्षेतरमानेषु सर्वेष्वपि बाह्यतुल्यान्तःकरणविकृतिरेव बाह्यवत् भातीति पक्षोऽपि निरस्तः ॥

बाह्यत्वेन प्रतीतं चेत् यद्बाह्यं क्वापि कल्प्यते । अविशेषेण सर्वत्र तथा क्लृप्तिः प्रसज्यते ॥ ४६२ ॥

अथोच्येत— न तावत्संवित्प्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः; अवर्तमानत्वात् । न च प्रमाणान्तरावसेयः; लिङ्गाद्यभावात् । न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते । नानुपपत्तिरपि कस्यचित् दृश्यते । न चागमस्तद्विषयो दृष्टचरः । अतस्तत्प्रागभावः प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यतीति । यद्येवं स्वतःसिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणाभावेऽवरूढश्चेत्, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावः समर्थित इत्युपशाम्यतु भवान् ॥

यदि तत्र स्वतः स्वप्रागभावं साधयता प्रत्यक्षविशेषे वर्तमानग्राहित्वनियमो नान्यत्रेति विभक्तम्, तत्र केन प्रमाणेन जनिता धीः स्वाभावग्राहिणीति विकल्पगर्भां प्रत्युक्तिं शङ्कते— **अथेति** । तत्र संप्रतिपन्नांशाभिप्रायेणाह— **न तावदिति** । **न प्रत्यक्षावसेयः**— प्रत्यक्षस्वरूपया स्वप्रतियोगिन्या धिया दुर्ग्रह इत्यर्थः । परोक्षग्राह्यत्वमपि निरस्यति— **न चेति** । लिङ्गाद्यभावं पृथग्व्यनक्ति— **न हीति** । अनुमानार्थापत्त्योरदूरविप्रकर्षात् अव्यवहितोक्तिः । स्वेष्टस्याप्यत्रोपमानस्यात्यन्तासंभवादनुक्तिः । फलितं स्वाभिमतषष्ठप्रमाणबाध्यत्वमाह— **अत** इति । **प्रमाणाभावात्**— प्रमाणपञ्चकनिवृत्तेरित्यर्थः । तथा च **शाबरम्**— * अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्येति । कारिका च—

* प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे निवर्तते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ इति ।

परोक्तामनुपपन्नोक्तिं दूषयितुमाह— **यद्येवमिति** । प्रागस्मदुपक्षिप्तयैवेत्येवकाराभिप्रायः । ग्रहणाभावात् संवित्प्रागभा-

वस्याभावं वदतो निषेध्यवत्त्वव्याघातः स्यादित्यभिप्रायेणानूक्तमेव विवृणोति— **स्वत** इति। चेदित्येतत् केषुचित्कोशेषु न दृश्यते। तदा **यदी**त्यादिकं **अवरूढ** इत्यन्तमेकं वाक्यम्। यथा त्वया स्वतःसिद्धत्वबलं त्यक्तम्, तथाऽहमपि स्वतः स्वाभावग्रहणमादृत्य त्वदुपक्षिप्तं प्रतियोगिविषयप्रमाणाभावमेव संविदभावे प्रमाणयामीत्याह— **योग्येति**। प्रतिबन्दिमात्रशङ्काव्युदासाय **समर्थित**शब्दः। प्रत्यक्षसामग्रीप्रविष्टेन षष्ठप्रमाणेन ज्ञानस्याभावं साधयन् महाप्राज्ञोऽसीत्युपहासार्थं इह **भव**च्छब्दः।

स्वज्ञानाभावदृष्ट्या हि ज्ञानिनस्त्वं प्रपद्यसे। अज्ञातं पृच्छ्यमानश्च न जानामीति भाषसे ॥ ४६३ ॥
परधीजननार्थं च त्वया वाक्यं प्रयुज्यते। शृणोषि च स्वधीसिद्ध्यै कथं नित्यां ब्रवीषि ताम् ॥४६४॥
प्रत्यक्षाद्यैः सुषुप्त्यादौ न हि धीः क्वापि गम्यते। ग्राह्यग्राहकधीस.................... ॥ ४६५ ॥
पूर्वोत्तरसुषुप्त्यादिग्राहिणी च स्वयं मतिः। स्वाभावमपि गृह्णाति तत्तन्मानसमुद्भवा ॥ ४६६ ॥
अतो यथोचितैर्मानैः स्वस्यान्येषां च संविदः। विषयादिविशिष्टायाः प्रागभावः प्रसाध्यते ॥ ४६७ ॥
[ज्ञानद्रव्यस्य नित्यत्वं युक्तिभिः स्थाप्यते न तु। तत्तत्प्रसृतिभेदानामुत्पत्त्यादीति भाष्यते ॥ ४६८ ॥]
तत्र यद्यपि नित्यत्वं ज्ञानद्रव्यस्य वक्ष्यते। तथाऽपि प्रसृताकारे प्रागभावादिभाषणम् ॥ ४६९ ॥
मृद्घटादिनयाद्बुद्धेः स्थिरागन्तुकधर्मणः। नित्यानित्यत्ववादानां यथाभागं प्रमाणता ॥ ४७० ॥
परस्तु सविकारत्वं श्रुतं ज्ञानस्य नेच्छति। असत्पक्षसमानत्वमतस्तैर्नात्र दुर्वचम् ॥ ४७१ ॥

किं च, प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते। तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः। घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं प्रतीतं चेत्, संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयेतेति नित्यः स्यात्। नित्यं चेत्संवेदनं स्वतःसिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत। न च तथा प्रतीयते।

उक्तसंविदनित्यत्वग्राहकानुग्रहक्षमम्। प्रसङ्गत्रितयं वक्तुमथ किञ्चेति भा[ष्य]षते ॥ ४७२ ॥

किं सर्वलोकविदितं सविषयमेव ज्ञानं नित्यमिति त्वया साध्यते, उत निर्विषयमन्यदिति विकल्पं मत्वा प्रथमे बाधका उच्यन्ते। अत्रार्थापत्तिरेका, अस्या अनुग्राहकद्वयमिति केचित्। **प्रत्यक्षज्ञानम्**—अस्मदादीन्द्रियजन्यधीरित्यर्थः, योगिप्रत्यक्षं हि त्रैकालिकविषयमिति। **स्व**शब्दावत्र धीविषयौ। **साधयत्** व्यवहारानुगुणीकुर्वत्। **सर्वदा**—यावत्स्वविषयकालम्। **पूर्वोत्तरकालसत्ता**—प्रागभावप्रध्वंसकालावच्छिन्नसत्ता। **न प्रतीयते**-न व्यवहारानुगुणीभवतीत्यर्थः। तेन ज्ञाननित्यत्वस्य को विरोध इत्यत्राह— **तदि**ति। **कालपरिच्छिन्नतया** स्वविषयावच्छिन्नकालमध्ये अल्पतरकालवर्तितयेत्यर्थः। घटादेर्यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वं प्रसञ्जितम्; न केवलं तावन्मात्रम्, नित्यत्वमपि प्रसक्तमित्याह— **घटादी**ति। अस्मदादीनां घटादिप्रत्यक्षमतीतानागतानालम्बनं यावत्स्वकालं स्वविषयसत्तां स्थापयतीति भावः।

प्रत्यक्षज्ञानमित्यादि स्यादित्यन्तमेकतर्कविषयं वा । एवं वेद्यप्रकाशव्यवस्थया तदनित्यत्वाच्च विरोध उक्तः । वित्तिप्रकाशव्यवस्थयाऽप्याह—— नित्यमिति । स्वतःसिद्धमिति हेतुगर्भम् । बुद्धेरनित्यत्वं बुद्ध्यन्तरं चानिच्छता त्वयाऽन्यतो धीनित्यत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः । एवकारः संशयाद्यसंभवप्रसञ्जनार्थः ।

वित्त्यन्तरेण [वित्तित्वेनैव] तु धियो नित्यत्वं यदि साध्यते । अभावप्रतियोगित्वमपि तद्वत् प्रसाध्यताम् ॥
विषयीकृत्यनर्हत्वात्प्रागभावादि निर्वदन् । अन्योन्याभावमप्येवं त्यक्त्वा मिथ्यैक्यमिच्छतु ॥ ४७४ ॥

एवमनुमानादिसंविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानवच्छिन्ना नित्याः स्युः ; संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषयाणाम् । न च निर्विषया काचित्संविदस्ति; अनुपलब्धेः । विषयप्रकाशन[स्वभाव] तयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समार्थिता । संविदो विषयप्रकाशतास्वभावविरहे सति स्वयंप्रकाशत्वासिद्धेः अनुभूतेरनुभवान्तराननुभाव्यत्वाच्च संविदस्तुच्छतैव स्यात् । न च स्वापमदमूर्च्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित् परिस्फुरतीति वाच्यम् ; योग्यानुपलब्धिपराहतत्वात् । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत् तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसन्धानं स्यात् ; न च तदस्ति ॥

प्रत्यक्षधियो नित्यत्वं पुरस्कृत्योपलम्भविरोधो विषयनित्यत्वं च प्रसञ्जितम् ; परोक्षधियामपि नित्यत्वे तत्प्रसञ्जयति—— एवमिति । प्रत्यक्षोक्तप्रकारसाम्यादित्यर्थः । संविद इति । ननु अनुमानादिधियां न स्वकालवर्तिप्रकाशननियमः । सत्यम्, अयंत्विह भावः—— यत्र आसां वर्तमानप्रकाशकत्वं तत्र संविदवच्छिन्नकालवर्तित्वग्रहाद्विषयनित्यत्वप्रसक्तिः स्यादेव । अनागतादिप्रकाशनेऽपि धीनित्यत्वे तदवच्छिन्नकालप्रतियोगिकस्य विषयातीतत्वादेरसिद्धिः । यत्र लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वं तत्र तन्नित्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तम् । तथा च तद्व्यापकस्यापि नित्यत्वप्रसक्तिरिति । ननु स्वयं नित्याऽपि घटादिसंवित्कदाचिदेव घटादीनुल्लिखतु ; मैवम्——

अर्थोल्लेखस्वभावा चेन्निमितिस्तस्य विसर्जने । निःस्वभावा प्रसज्येत तथा वा परिणामिनी ॥ ४७५ ॥
अथ निर्विषयत्वं तत्स्वभावस्तादृशी कथम् । अर्थबोधस्वरूपा स्यादवस्थाद्वयवर्जनात् ॥ ४७६ ॥

कालानवच्छिन्नशब्देन कालादिसर्वानुगतनित्यशब्दनिमित्तोक्तिः । अतो न पुनरुक्तिः । यद्वा त्वन्मतेऽपि देहिनां कालावच्छिन्नतया भातानामपि श्रुत्याद्यैस्तद्विपरीतत्वं सिद्धम् ; तद्वत्संविदि तद्विषयेषु चापातप्रतीतविपरीतं नित्यत्वमनित्यत्वं च स्यादित्यत्राह—— संविदिति । संविदनुरूपत्वं तत्प्रकाशितप्रकारेणावस्थानम् । अयंत्विह भावः—संविदेव हि नीलपीतादिव्यवस्थायां शरणम् ; स्वतःप्रमाबाधे त्वन्यथा ; तव तु बाधकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या स्वरूपतो विषयतश्च नित्यत्वप्रसक्त्या अध्यासानुदयप्रसङ्गः । ततश्च बाधकासंभवाद्यथाप्रकाशं विषयनित्यत्वं सिध्येदिति । भवतु सविषयस्यान्तःकरणवृत्तिविशेषस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च उत्पत्त्याद्युपलब्धिः , विषयाश्रयशून्या तु संविन्नित्या

स्यादिति पूर्वोक्तविकल्पयोः कोट्यन्तरं निरस्यति— **न निर्विषयेति**। एतेन निराश्रयत्वमप्युपलक्ष्यते। यद्वा, विषिणोतीति विषयः, विशेषेण संबध्नातीत्यर्थः; तेन संविदवच्छेदकं वेद्यं वेदिता च संगृह्यते। किमत्र घटादिविषयसंविदोऽन्या काचिन्निर्विषयेत्युच्यते, उत वस्तुवृत्त्या सैवेति विकल्पे द्वयोरप्ययोगमभिप्रेत्याह— **काचिदिति**। तथैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरित्युक्तम्। उभयत्र बाधकमाह— **अनुपलब्धेरिति**। योग्यत्वे सतीति विशेषणीयम्। पराभ्युपगतिविरोधमप्याह— **विषयेति**। प्रसिद्धायाः संविदो निर्विषयत्वं वा तादृशसंविदन्तरं वा युक्तिशास्त्राभ्यां साधयाम इत्यत्रानिष्टमाह—**संविद इति**। **विषयप्रकाशतास्वभाव**शब्देन प्रागुक्तानुमानं सूच्यते। अयं भावः—विषयप्रकाशत्वं संविदः स्वरूपं धर्मो वा? आद्ये तन्निवृत्तिं वदतः कथं धर्मिसाध्ययोः सिद्धिस्तत्र? द्वितीये तस्य स्वप्रकाशत्वसमकालतयैव दृष्टेस्तदभावे तदसिद्धिरिति। स्वतः परतो वा अप्रकाशमानं तुच्छं मन्यसे; संविदि तु उभयासंभवात्तुच्छाद्यावृत्तिर्दुर्लभेत्यवधारणाभिप्रायः। यद्वा सत्त्वकोटिर्दूरनिरस्ता; अनिर्वचनीयकोटिरपि अलभ्येति भावः। अनुभूतित्वात्तत्सिद्धिरिति चेत्; अनुभूतित्वं नाम विषयप्रकाशत्वं चेत्, तद्दूषितमेव। स्वप्रकाशत्वं चेत् साध्याविशेष इति।

स्वापच्छेदकनिर्मुक्तसंविन्नित्यत्वमिच्छता। संयोगच्छेदनादौ च किं न तादृक्त्वमिष्यते ॥ ४७७ ॥
घटाकाशादिनीतिश्च त्वया संविदि दुर्भणा। तत्तत्संयोगविश्लेषतुल्यागन्तृगुणोज्झनात् ॥ ४७८ ॥

अनुपलब्धेरित्युक्तस्यावस्थान्तरेष्वसिद्धिशङ्कां परिहरति—**न च स्वापेति**। **आदि**शब्देन समाध्यवस्थासंग्रहः। **केवला**— अहङ्कारविगमान्निराश्रयेत्यर्थः। अत्र दत्तोत्तरत्वमभिप्रेत्याह— **योग्येति**। ननु स्वापादिदशावर्तिनी जागरवर्तिनी वा योग्यानुपलब्धिरिहोपलक्ष्यते? नाद्यः; तदानीमिदानीं वा तदित्यसत्, अध्यस्ताश्रययोगादेरद्याप्यनुपपादनात्, तात्त्विकानुपलम्भस्यानुपलम्भात्। न द्वितीयः; कालान्तरसंविदः कालान्तरे प्रत्यक्षयोग्यत्वायोगात्; तत्तदधीनव्यतिरिक्तहेतुसाकल्यं हि योग्यत्वम्। अतो योग्यानुपलब्धिपराहतत्वादिति हेतुरसिद्धः; तत्राह— **तास्विति**। अयं भावः— स्वापादिषु संविदासीदिति अद्यतनोपलब्धिस्तावत् योग्यानुपलब्ध्या निरस्ता। तदानीन्तनसंविदः तदातनोपलब्धिश्च व्यापकानुपलब्ध्या बाधितेति। स्मर्तव्यस्य स्मरणमुपलम्भव्यापकम्; तदभावात्तदभाव इत्यभिप्रायेणाह— **न च तदिति**।

ननु अनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः, अतः स्मरणाभावः कथमनुभवाभावं साधयेत्? उच्यते—निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति। न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः; सुप्तोत्थितस्य इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः। न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्; अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य च अनुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्। तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्तत इति च वक्ष्यते ॥

स्मृतेरनुभवव्यापकत्वाभावात्तदभावस्य तदभावलिङ्गत्वं नास्तीति चोदयति— **नन्विति**। विशिष्टरूपेण व्याप्तिं स्थापयति— **उच्यत** इति। **निखिलशब्दः** प्राचुर्याभिप्रायः; अन्यथा जातमात्रस्य स्तन्याभिलाषायोगात्। **तिरस्कृतिः** इह नाशः प्रतिबन्धो वा। * प्रायणान्नरकक्लेशात्प्रसूतिव्यसनादपीत्यादिषु प्रसिद्धमाह— **देहविगमादी**ति। प्रभूतं सुखमपि आदिशब्देन संगृहीतम्। जातिस्मरादीनां तादृशप्रबलप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि स्मृतिरदृष्टातिशयाद्भवति; तदभावादन्येषु देहविगमादेः प्रबलत्वम्; दुर्बलव्याक्षेपादेर्विरोधित्वनियमो न स्यादिति भावः। न हि अन्यदेहविगमादिभिरन्यथासिद्धिरित्यवधारणाभिप्रायः। नात्र साधकस्य स्मरणस्याभावमात्रम्; किं तु साक्षान्निषेधबुद्ध्या बाध एवेत्याह— **न केवलमि**ति। ननु सुषुप्तिकालः तदवच्छिन्नं सर्वविषयज्ञानं च तदानीमननुभूतं कथमिदानीं परामृश्यते? इत्थम्— सुषुप्तिकालस्तावदनुमानादिसिद्धः; तदानीं यदि किञ्चिन्मयाऽनुभूतं तदद्य मया स्मर्येत, न च स्मर्यत इत्यस्मरणनियमादेव तदानीमनुभवाभावसिद्धिरिति। * सुखमहमस्वाप्समित्यतीतकालावच्छिन्नं स्वापं परोऽप्युदाहरति। अत्रास्मर्यमाणस्यान्यथासिद्धिमनूद्य निरस्यति— **न चे**ति। सुषुप्तौ बाह्यार्थाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते; तच्छरीरस्थोऽहङ्कारोऽपि लीयते; अज्ञानं सुखरूप आत्मा च साक्षिप्रत्यक्षेण गृह्यत इति पराभिमतप्रकारेणायमनुवादः। यदि विषयाश्रयविरहेण स्मृत्यसंभवः; तदा अनुभवस्वरूपमपि तद्विरहे न स्यात्; सर्वत्र तद्वत्तयैव तस्यापि दृष्टेरित्यभिप्रायेण अशक्यत्वोक्तिः। ननु सुषुप्तावाश्रयाभावात् वृत्त्यसिद्धेस्तस्यास्मरणम्; साक्षिस्फुरणं तु न संस्कारजनकम्; अतोऽस्मरणमेव स्यात्। मैवम्, त्वदभिमतपरामर्शस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण **न शक्यते वक्तुमि**त्युक्तम्। अतिप्रसङ्गसूचकं हेतुमाह— **अर्थान्तरे**ति। अत्राहङ्कारशब्देन त्रिगुणकार्यविवक्षायामाप्रलयात्तस्यावस्थानमस्ति; अहमर्थभूतप्रत्यगात्मविवक्षायां प्रलयेऽपि स्थायिनस्तस्य कथं सुषुप्तौ विच्छेद इत्यभिप्रायेणाह— **तास्वपी**ति।

ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तम् सत्यमुक्तम्, स तु आत्मानुभवः। स च सविशेष एवेति स्थापयिष्यते। इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते। केवलैव संविदात्मानुभव इति चेन्न; सा च साश्रयेति हि उपपादयिष्यते। अतोऽनुभूतिः सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वसंभवोपपादनेनान्यतोऽप्यासिद्धिर्निरस्ता। तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती॥

सुषुप्तावनुभवाभावं वदतः प्राक्तनस्ववचनविरोधः स्यादिति चोदयति— **नन्वि**ति। पूर्वोक्ततात्पर्यं न जानासीति प्रतिवक्ति— **सत्यमि**ति। विरोधव्युदासाय विवक्षितं विशेषं व्यनक्ति— **स** इति। **तुशब्दो**ऽनुभूत्यनुभवव्यवच्छेदार्थः। **आत्मानुभवः**— स्वयंप्रकाशस्याहमर्थस्य।

यदप्यस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनं, तदप्यनुपपन्नम्; प्रागभावे व्यभिचारात्। तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते। भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलताऽऽविष्कृता

भवति। तथा च भवदभिमता अविद्या अनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम्। तद्विकाराः सर्वेऽपि मिथ्याभूता इति चेत्; किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति, न ह्यसावभ्युपगम्यते॥

स्वधर्मप्रमाणक्षणवैघट्यमाह— **किमिति**। विशेषणसाफल्यार्थं कचित् सत्यविकाराभ्युपगमेऽपसिद्धान्तमभिप्रेत्याह— **न हीति**। यत् सत्यविकारवत् तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिश्च त्वया दुर्वचा; घटादेः सत्यविकाररहित्ये साध्याभावव्द्यावृत्ततया न व्यतिरेकदृष्टान्तत्वम्; केवलान्वयिदृष्टान्तत्वविवक्षायां हेतोः अस्याभीष्टं व्यावृत्तिसाधकत्वं भज्येत, व्यर्थं च भावत्वविशेषणम्; प्रागभावस्यापि त्वन्मते परमार्थविकाररहितत्वात्।

यदपि अनुभूतिरजत्वात् स्वास्मन् विभागं न सहत इति, तदपि नोपपद्यते; अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात्। अनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रणीयत्वात्। स विभागो मिथ्यारूप इति चेत्, जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं कचिद्दृष्टस्त्वया? अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे स्वतुतो ह्यविद्यैव स्यादात्मा। अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव; छेद्यभेदाच्छेदनभेदवत्॥

हेतुरयं साध्यान्तरेऽपि दुष्ट इति वक्तुमनुवक्ति— **यदपीति**। इहापि हेतोरसिद्धिर्विपक्षवृत्तिश्च समेत्याभिप्रायेणाह— **तदपीति**। अत्र यतः कुतश्चिद्वा विजातीयाद्वा सजातीयाद्वा भेदो निषिध्यत इति विकल्पे, त्रिष्वपि प्रागभावे व्यभिचारः स्पष्टः। प्रथमद्वितीययोः प्रामाणिकमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह—**अजस्येति**। * न जायते म्रियते वा विपश्चित्, * पिण्डः पृथग्यतः इत्यादिकमिह सूच्यम्। यद्वा, बाधोऽत्र प्रदर्श्यते; तव खलु अनुभूतिरेवात्मा; स चानुत्पन्नो देहादिविलक्षणश्च, त्वयाऽपि श्रुत्याऽपि स्थाप्यत इति। परमतेन विपक्षवृत्तित्वमाह— **अनादित्वेनेति**। आत्मा ह्यविद्याव्यतिरिक्तः; तस्यास्तस्माद्भेदश्च त्वयैव साध्यत इति भावः। प्राग्वत् साध्यविशेषणं शङ्कते— **स इति**। **विभाग** इह भेदः। तथैव मिथ्यात्वविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिकं च व्यनक्ति— **जन्मेति**। **प्रतिबद्धः**— व्याप्य इत्यर्थः। सर्वोपप्लावकमनिष्टान्तरमाह — **अविद्याया इति**। हिः प्रसङ्गस्य दुस्तरत्वप्रसिद्ध्यर्थः। **एवकारः** स्वपरप्रतिक्षिप्तचार्वाकादिमतोत्थानं व्यनक्ति।

किं च धीस्ते खपुष्पादेर्भिन्नाऽभिन्नाऽथ वा भवेत्। भेदेऽसौ बाधितो हेतुरभेदे तुच्छतादयः॥ ४७९॥

तृतीयमपि कल्पं निरस्यति— **अबाधितेति**। ननु दृश्यभेदेऽपि दर्शनैक्यं दृष्टमिष्टं च; **छेद्यभेदात्** इत्यादि चात्रासाधकमयुक्तं च; एकेन छेदनव्यापारेण अनेकेषु छिन्नत्वदर्शनात्। मैवम्; दृश्यभेदसमर्थनन्यायेनाबाधितप्रतिपत्तिसिद्धतया दर्शनभेदोऽपि सिध्यत्येवेति तात्पर्यात्, दृष्टान्तोक्तेश्च। घटाद्यवच्छिन्नाकाशैक्यदृष्टान्तवादिनां

विरुद्धदृष्टान्तसंभवख्यापनपरत्वादिति केचित्। **न्यायसुदर्शनोक्तं** तु ब्रूमः— * दृश्यभेदो दृशिकर्मत्वाकारेण भेदः; यदि सर्वत्र एकैव दृशिः तर्हि दृष्टादृष्टविभागो न स्यात्; सन्ति हि सर्वज्ञेतरदृशीनां प्रतिनियता दृश्यभेदाः। एवं छेद्यभेदोऽपि छिदिकर्मत्वाकारेण भेदः। एकेन छेदनेन यत्र छिन्नं तस्य पूर्वच्छिन्नाद्भिन्नत्वेन तद्विषयच्छेदनमपि पूर्वच्छेदनाद्भिन्नम्। तद्वदिहेति निदर्शनं ग्राह्यम्। प्रयोगश्च—विगीता दृशिः एतद्दृशिगोचरानालम्बिदृशेरन्या तद्गोचरानालम्बित्वात् घटवत्। व्यतिरेकतो वा यथा सैव दृशिरिति।

* अथ वाऽनुमितिर्मा भूत् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति। दृष्टादृष्टतया सिद्धैर्विषयैर्भिन्नता धियाम्॥ [इति।]

यदपि नास्या दृशेर्दृशिस्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वमिति च; तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकम्। न च ते संवेदनमात्रम्; स्वरूपभेदात्। स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम्। स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता। प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम्। सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम्। एकत्वमेकसङ्ख्यावच्छेद इति। तेषां जडत्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि चैतन्यधर्मभूतैस्तैरनैकान्त्यमपरिहार्यम्। संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत् तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत्॥

अथ स्वगतभेदनिरासाय पूर्वोक्तं केवलव्यतिरेकिणं केवलान्वयिनं च **यदपी**त्यादिनाऽनूद्य **तदपी**त्यादिना दूषयति। **दृशिस्वरूपाया** इति हेतुपरम्। नित्यत्वादिधर्मपरित्यागेऽपसिद्धान्तो बाधश्च स्यादित्यभिप्रायेण **स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धै**रित्युक्तम्। अत्र व्यतिरेकिणोऽसाधारणानैकान्तिकत्वमन्वयिनस्साधारणानैकान्तिकत्वं च विभजनीयम्। नित्यत्वादिधर्माणां च धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्था स्यात्। परिहारार्थं च क्वचिन्निर्धर्मकत्वे ग्राह्ये वरं नित्यत्वादेरेव तथात्वस्वीकरणम्।

मूलच्छेदोज्झितेऽप्यत्र सोढा चेदनवस्थितिः। सधर्मकत्वे सर्वेषां भातत्वाद्धीस्तथा न किम्॥ ४८०॥
निर्धर्मकत्वधर्मे च नित्यत्वादेर्विशेषणे। अनुभूतेः सधर्मत्वमयत्नादेव सेत्स्यति॥ ४८१॥

अतो नित्यत्वादावन्यत्र वा क्वचिदाश्रयविशेषसद्भावेऽपि धर्मानाश्रयतया सपक्षे दृशित्वादिति हेतुरवर्तमानोऽसाधारणोऽनैकान्तिकः। अत्र हेतुसाध्यधर्मसदसद्भावयोः स्ववचनविरोधबाधादिकमपि द्रष्टव्यम्। बाधितस्यापि व्याप्तिभङ्गादनैकान्तिकोक्तिरिति केचित्। दृश्यत्वादित्यत्र तु, किं नित्यत्वादयो धर्माः पक्षीकृताः उत न? आद्ये स्वाभ्युपगमादिविरोधः। द्वितीये विपक्षेषु तेषु वृत्तिरिति। ननु संवित्स्वरूपमेव नित्यत्वादिशब्दैरभिलप्यते; अतो व्यतिरेकिणि सपक्षः अन्वयिनि विपक्षश्च नास्तीत्यत्राह— **न चे**ति। अत्र विरोधगर्भं हेतुमाह— **स्वरूपे**ति। धर्मिस्वरूपाद्धर्मान्तरस्वरूपाच्च

भेदादित्यर्थः ।

स्वरूपे संमते यत्र विवादी प्रतिवर्तते । स्वरूपादधिको धर्मस्तत्र सर्वत्र दुस्त्यजः ॥ ४८२ ॥

* **वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनादि**ति प्रागुक्तमिह प्रतिसन्धेयम् । हेतुव्यावृत्तिसिद्ध्यै धर्मिस्वरूपं तावदाह— **स्वसत्तये**ति । दीपादिवत्स्वजन्यज्ञानमनपेक्ष्येत्येवकारार्थः । धर्मेषु धर्मितादात्म्यशङ्कातिरेकात् स्वयंप्रकाशत्वम् पूर्वं विविङ्क्ते—**स्वयमि**ति । एवकारः स्वगोचरज्ञाननैरपेक्ष्यार्थः । अतिप्रसङ्गनिरासाय **स्वाश्रय**ग्रहणम् । ननु प्राकट्यं पूर्वपक्षिणा निरस्तं, न वाऽस्माभिः क्वचित्प्रतिसमाहितम् , तदिह ग्रन्थद्वयोक्ते विषये विषयिणि च कः प्रकाशशब्दार्थः इत्यत्राह—**प्रकाशे**ति । अप्रकाशमानस्य कस्यापि सत्तैव न सिध्येदित्यभिप्रायेण **अशेषशब्दः** । **व्यवहारानुगुण्यम्**—इह व्यवजिहीर्षाद्यतिरिक्तो व्यवहारहेतुविशेषः, उत्पन्ने हि ज्ञाने विषयस्य विषयिणश्च ज्ञानानुत्पत्तिरूपमपि व्यवहारानर्हत्वं निवर्तते । अनेनैव ग्रन्थेन परोक्तं प्राकट्यमङ्गीकृतमिति केचित् ; प्रमेयान्तरविरोधाभावात् । ज्ञानस्य तदनुमेयत्वानङ्गीकारस्तु विशेषः । कालव्यतिरिक्तानुगतं संविदि नित्यत्वमाह—**सर्वे**ति । अशेषनित्यानुगतं कालानवच्छिन्नत्वं प्रागुक्तम् । एकं ब्रह्मेति साधयता परेण न हि मुख्यत्वान्यत्वादिकं साध्यते; अपि तु आत्मद्वित्वादिव्यावर्तकं किञ्चित् । तच्च मतभेदेन गुणपदार्थो वा अतिरिक्तपदार्थो वा, गुणैकत्वं नायनधीविशेषोपस्थाप्यतदितरसमुच्चयराहित्यं वा, अन्यद्वा किमपि स्वरूपातिरिक्तं नानात्वशङ्कानिरासकमेष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह— **एकत्वमि**ति । **एकसंख्यावच्छेदः**— एकसंख्यारूपो व्यावर्तकधर्म इत्यर्थः । एकमिति संख्याया द्व्यादिभ्यो व्यावृत्तिर्वा । प्रकारज्ञानत्वादिधर्मान्तरप्रदर्शनार्थ **इति**शब्दः । इति स्वरूपभेदादित्यन्वयः । भावाद्वैतपक्षेणातद्व्यावृत्तिरूपधर्मत्वमाशङ्क्याह—**तेषामि**ति । **तथाभूतैरपी**ति । अभावरूपैरपीत्यर्थः । एतेन तेषां निर्धर्मकत्वं सूच्यते । ततश्च व्यतिरेकिणः स्ववृत्तिशून्यसपक्षवत्त्वादनैकान्त्यम् । **चैतन्यधर्मभूतैरि**ति अन्वयिनोऽनैकान्त्याथम् । सर्वधर्मशून्यत्वपक्षे दोषमाह—**संविदीति** । यथा शौक्ल्यादौ स्वरूपे कार्ष्ण्यादिसंशयानर्हतया ततो भेदः तथा संविदि दुर्वचमित्यभिप्रायवान् **तु**शब्दः । **किमपि नोक्तं भवेत्**— प्रतिवाद्यनभिमतं पदान्तरैरनुक्तं च किञ्चिन्नोक्तं स्यात् । ततश्च सिद्धसाधनत्वपौनरुक्त्यादिप्रसङ्ग इति भावः ।

अपि च संवित्सिध्यति वा न वा । सिध्यति चेत् , सधर्मता स्यात । न चेत् तुच्छता; गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत् , कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम् । यदि न कस्यचित्कंचित्प्रति, सा तर्हि न सिद्धिः ; सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्कंचित्प्रति भवति । आत्मन इति चेत् , कोऽयमात्मा । ननु संविदेवेत्युक्तम् ; सत्यमुक्तम् ; दुरुक्तं तु तत् । तथा हि— कस्यचित्पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्संबन्धिनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् ॥

तिष्ठन्तु नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादयः; स्वरूपप्रकाशमात्रेणापि सधर्मकत्वसिद्धिं वक्तुमाह— **अपिचे**ति । स्वतः परतो वेति विचारं त्यक्त्वा सिद्धिमात्रं विकल्पयति—**संविदि**ति । **सिध्यति**—प्रकाशत इत्यर्थः । पूर्वत्रेदमनुमानद्वयं

बाधितविषयमित्यभिप्रायेणाह—**सिध्यति चेदिति** । **सधर्मता**—सिद्धिरूपधर्मेण तत्साधकप्रमाणोपनीतैः प्रत्यक्षत्वादिभिरिति शेषः ।

घटो घटत्वान्निर्धर्मा दृश्यत्वात्तच्च तत्र न । इत्यादिवदिमौ हेतू हास्याविति च सूच्यते ॥ ४८३ ॥

उत्तरत्र व्यतिरेकिण आश्रयासिद्धिम् अन्वयिनः साध्यप्रतियोगिनिरूपणासिद्धिं चाभिप्रेत्याह— **न चेदिति** । स्वतोऽन्यतो वा भानाभावाद्धि खसूनादेस्तुच्छतां ब्रवीषीति निदर्शयति— **गगनेति** । अत्र गमनं गच्छति वा न वा, वचनं वक्ति वा न वेत्यादिवज्जात्युत्तरत्वं मन्वानेन सधर्मकत्वं तुच्छत्वं च परिजिहीर्षता परेणोक्तं शङ्कते—**सिद्धिरिति** । **एव**कारः सिद्धेः किं सिद्ध्यन्तरेणेति द्योतनार्थः । तथाऽपि सविशेषत्वं दुस्त्यजमित्यभिप्रायेण पृच्छति— **कस्येति** । साश्रयत्वं सविषयत्वं च धर्मिग्राहकसिद्धं नास्तीति वक्तुं न शक्यमिति भावः । उभयपरित्यागेन प्रत्युक्तिं शङ्कते— **यदीति** । तत्र स्वरूपस्यापि त्यागं प्रसञ्जयति— **सेति** । उक्तं निदर्शनेन स्थापयति— **सिद्धिर्हीति** । यथाव्युत्पत्ति सिद्धिशब्दार्थः संग्राह्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याशयः । प्रत्यगात्मनः प्रत्यगात्मानं प्रति सिद्धिरियमिति परोक्तमनुवक्ति— **आत्मन इति** । आवृत्त्या षष्ठी चतुर्थी वाऽत्र योज्या ; षष्ठ्या एव वा सामान्यमुखेन संबन्धद्वयपरत्वम् । परपक्षे ब्रह्मणो वोढृत्वाभावात्संविन्मात्रस्य तस्य प्रकाशफलित्वाभावेन स्वस्मै भासमानत्वाभावाच्च **आत्मन** इत्युक्तिरयुक्तेत्याक्षिपति— **क इति** । **अयं**शब्देन सिद्धिप्रतिसंबन्धितया प्रत्यग्रूपत्वं सूच्यते । ईदृशात्मलक्षणमहमर्थस्यैव न तु त्वदिष्टस्य चिन्मात्रस्येति भावः । अज्ञाताभिप्रायः प्रश्नभ्रान्त्या पूर्वपक्षोक्तमुद्गृह्णाति—**नन्विति** । **एव**कारो भेदमिथ्यात्वाभिमानादाश्रयाश्रयिभावव्युदासार्थः । संविदात्मत्वं निराचिकीर्षुः तदुक्तिमात्रमभ्युपगच्छति— **सत्यमिति** । तत्प्रतिपाद्ये तु अर्धाङ्गीकारोऽपि नेत्याह— **दुरुक्तमिति** । **तुः** वचनदोषमात्रव्युदासार्थः । **कस्य कं प्रतीति** प्राक्सूचितेन विरोधेन दुरुक्ततां विवृणोति— **तथाहीति** । निर्विशेषस्यैकस्यैव निर्विकल्पकेऽप्यसिद्धेस्तत्रापि विशिष्टानेकस्फुरणव्यञ्जनाय **जात**शब्दः । **तत्संबन्धिनी**—विषयाश्रयवतीत्यर्थः । अहमर्थस्वरूपसंविद्व्यवच्छेदार्थं **सा** इत्युक्तम् । स्वस्य स्वाश्रयत्वविरोधव्यक्त्यै **स्वयं**शब्दः ॥

एतदुक्तं भवति—अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः, घटमहं जानामि, इममर्थमवगच्छामि, पटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः । एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताऽप्युपपादिता । अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मत्ववत्कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति । तथा हि— अस्य कर्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । कर्तृस्थैर्यं तावत् स एवायमर्थः पूर्वं मयाऽनुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम् । अहं जानामि, अहमज्ञासिषम्, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्ट-

मिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम्? एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वेद्युर्दृष्टमपरेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते; अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसंभवः ॥

ननु आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमिच्छतां सर्वेषामात्मसंवित्त्वयोर्न विरोधः; **सिद्धिरूपतये**त्यत्र च उत्पत्तिरूपत्वविवक्षायामनन्वयः; ज्ञप्तिरूपत्वे विवक्षितेऽपि तस्याः किं विषयाश्रयसंबन्धनियमे प्रमाणम्? वृत्तिज्ञानस्य तन्नियमसद्भावेऽपि ततोऽन्यस्यां संविदि त्वदुक्तात्मस्वरूपवन्मा भूत्तद्योगः; आत्मधियोरैक्ये प्रतिक्षेप्ये विषयग्रहणं च व्यर्थमित्यत्राह— **एतदि**ति। अयं भावः— अस्मन्मते हि प्रसिद्धस्याहंशब्दार्थस्य प्रसिद्धज्ञानादन्यस्यैव स्वधर्मवत्स्वस्यापेक्षया प्रकाशत्वरूपं संवित्त्वं स्वयंज्योतिष्ट्वादिश्रुत्यनुसारात् स्वीकृतमिति न विरोधः। त्वया तु प्रसिद्धायाः संविदः प्रतीतिविरुद्धमात्मत्वं साध्यते।

* परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता। संवित्सैव हि नः सिद्धा वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥

इति निष्कर्षात्। अत एवास्मन्मते धर्मधर्मिज्ञानभेदवत्त्वन्मते वृत्तिज्ञानस्वरूपसंविद्भेदक्लृप्तिश्चायुक्ता। लोके च ज्ञानसंविदादिशब्दाः पर्यायाः पठ्यन्ते। उपलम्भश्च तथैव। अतः सांख्यस्य पृथक्पाठोऽनादरणीयः। विषयवत्याः संविद आत्मधर्मत्वं च सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धम्। संविदः स्वयंप्रकाशत्वं च साधयता त्वयाऽपि विषयाश्रयसंबन्धिस्वभावतया हेतुरुक्तः। कर्मोपादानं च कर्त्रैक्यव्याहतेर्दृष्टान्तार्थं तन्मुखेन प्रतिबन्द्यर्थं संबन्धिशब्दत्वव्यक्त्यै च सविषयत्वादेव निर्विषयादात्मस्वरूपाद्विवेकार्थं च। धर्मधर्मिभावसिद्ध्या संविदात्मनोरैक्यं दुर्घटमित्युक्तम्; तदेव धर्मान्तरैरपि व्यनक्ति— **तथा ही**ति। आत्मत्वादिनित्यधर्मव्यवच्छेदाय **संवेदनाख्यस्ये**त्युक्तम्। न ह्यसौ समाख्या पारिभाषिकीति भावः। **सुखदुःखादेरिवे**ति। अत्र स्वमते सुखादेर्धीविशेषतया प्रकाशरूपावस्थाया अस्थिरत्वे सुखाद्यवस्थादृष्टान्तः। परमते च अन्तःकरणधर्माः सुखदुःखादयः। उक्तयोः स्थिरत्वास्थिरत्वयोः प्रथमस्य वैनाशिकेतरसर्वसंमन्तव्यत्वमाह— **कर्तृस्थैर्यं तावदि**ति। **स एवायमि**ति दृष्टान्तार्थम्। **पूर्वमि**त्यनेन सुषुप्तेः पूर्वमित्यपि भाव्यम्। वक्ष्यति च— * स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः इति। **मयाऽनुभूत** इति तु संवित्सन्ततेराधारत्वेन स्वात्मानुवृत्तिप्रत्यक्षोक्तिः। द्वितीयस्य च दुरपह्नवत्वमुदाहरणैर्विवृणोति— **अहमि**ति। **जानामी**त्यनेन संविदुत्पत्तिस्थित्योः प्रदर्शनम्; पूर्वमेतज्ज्ञानरहितोऽहमिदानीमेतज्ज्ञानवानिति तात्पर्यम्। सोऽयमिति बाह्यार्थवत्सोऽहमित्यान्तरार्थेऽपि प्रत्यभिज्ञायामिह ज्ञानरूपातीताकारविशेषप्रत्यक्षविशेषविषय एवेत्याह— **अहमज्ञासिषमि**ति। साक्षादेव धीप्रध्वंसप्रत्यक्षमाह— **ज्ञातुरि**ति। ज्ञानस्य पूर्वकाले संप्रतिपत्त्यर्थ **एव**कारः; विरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः।

आत्मा कर्ता च भोक्ता च स्थिरश्च स्थापयिष्यते। सुखादिवदनित्या तदन्या धीः स कथं भवेत् ॥ इति।

कर्तृस्थैर्ये प्रत्यभिज्ञा प्रमाणीकृता; संविदस्तदैक्यं च दुर्घटमिति स्थापितम्। अथ संविदात्मत्वे नश्वरत्वानश्वरत्वविकल्पेन पूर्वत्र सौगतानामिव प्रत्यभिज्ञानविरोधमाह— **एवमि**ति। यद्वा अर्थान्तरवत्प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन स्थैर्यमुक्तम्; अथ तदाधारतया चोच्यते। धीसन्ततेरात्मतायां बोध्ये बोद्धरि च भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञा स्मृतिमात्रं च न स्यादिति

वक्ष्यामः। अत एव ज्वालाप्रत्यभिज्ञावदन्यथासिद्धिवचनमिहानर्थकमित्यभिप्रायेणाह— **दृष्टमिति**। अत्र प्रतीत्यध्याहार्यम्। पूर्वेद्युर्दृष्टमिदमपरेद्युरदर्शमिति वाऽन्वयः। व्याघातप्रसङ्गेन सह प्रसङ्गान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। अथ वा, मया पूर्वेद्युर्दृष्टमित्यत्र स्वप्रत्यभिज्ञार्थमेव पृथग्वाक्यम्। **न घटत** इत्युक्तम्; तदेव * अनुस्मृतेश्चेति सूत्रतात्पर्येण स्थापयति— **अन्येनेति**॥

किं चानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धाना[भावः]संभवः तदवस्थः; प्रतिसन्धानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम्; अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति। भवतोऽप्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टम्। अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव। संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न संभवतीत्युक्तम्। उभयाभ्युपेता संविदेवात्मेत्युपलब्धिपराहतम्। अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ इति निष्कर्षकहेत्वाभासाश्च निराकृताः॥

मा भूदनित्यस्य घटादिप्रकाशस्य नित्यात्मतादात्म्यम्; निर्धूतनिखिलावच्छेदा तु संवित् आत्मा स्यादित्यत्र प्रमाणाभावात् प्रागेव दत्तोत्तरत्वेऽपि, आसन्नतरोक्तप्रसङ्गेनापि दोषसाम्यं विवक्षुराह— **किञ्चेति**। प्रतिसन्धानमिह प्रत्यभिज्ञामात्रम्; पूर्वापरज्ञानानामेकाश्रयधीर्वा। असंभवं विवृणोति— **प्रतिसन्धानमिति**। कालद्वयवृत्तेः प्रकाशस्य प्रतिसन्धातृत्वं युक्तमित्यत्राह— **नानुभूतिमात्रमिति**। ज्ञातृत्वाभावे प्रकाशस्यापि कालद्वयवृत्तिर्निष्फलेति भावः। ज्ञातुः स्थिरत्वसाधकं प्रतिसन्धानस्वरूपमाह— **अहमिति**। एवकार आश्रयभेदशङ्कानिरासार्थः। अविद्यावैभवाद्भ्रान्त्या प्रतिसन्धातृत्वं स्यादित्यत्राह— **भवत** इति। भ्रान्तिरपि ज्ञातुरेव स्यात्। यदि कश्चिदहमर्थं त्यक्त्वाऽनुभूतेरेवानुभवितृत्वमिच्छेत् तत्राप्याह— **अनुभूतिरिति**; न हि केनचित्स्वीकृतमित्येतावता सर्वलोकप्रत्यक्षविरुद्धं सिध्येदित्याकूतम्। एवं प्रसिद्धसंविदो विषयाश्रयशून्यत्वं तादृशसंविदन्तरं वा न स्वीकृत्य तत्र नित्ये निर्विशेषे ज्ञातृत्वकल्पनं निरस्तम्, तत्कल्पनाधिष्ठानं च निरस्तमित्याह— **संविदिति**। ननु त्वन्मते अहमर्थः आत्मा, स नित्यः स्वप्रकाशः, तद्धर्मभूता धीरपि तथा; ततो नित्यधीद्वयाङ्गीकारगौरवं स्यात्। अस्मदुक्ते हि लाघवमित्यत्राह— **उभयेति**। अयं भावः—क्लृप्तौ हि गौरवं दोषः; न तूपलम्भे; अन्यथा माध्यमिकमतेऽत्यन्तलाघवं स्यात्। संविद उपलब्धत्वादेव हि त्वयाऽपि तन्मतनिरासः। अत्र च स्थिरस्य ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वमुपलम्भादिसिद्धं दुस्त्यजम्; तद्धर्मभूताया धियश्च नित्यत्वं न क्लृप्तम्; श्रुत्यादिसिद्धं तु न त्यक्तम्। न चात्रोपलम्भविरोधः, स्वरूपतोऽवस्थाभेदैश्च नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थापनात्। तदिहानहमर्थभूतां संविदमात्मतया निष्कृष्याहमर्थत्याग उपलब्धिविरुद्ध इति। अस्त्वेवम्, अस्मन्मतेऽपि शुद्धायामेवानुभूतौ तत्त्वतो भ्रान्त्या च निर्विषयत्वसविषयत्वादिविरोधशान्तिः; उपलब्धमपि नभस्थलमलिनत्वादिवद्युक्तिविरुद्धं त्याज्यमित्यत्राह—**अनुभूतिमात्रमिति**। मात्रचा विषयाश्रयवर्गस्य अवधारणेन स्वगतविशेषाणां च व्युदासः। **निष्कर्षकहेत्वाभासाः** दृशित्वदृश्यत्वादयः। **निराकृता** इति। अत्र सामान्यतो विशेषतश्चेति भाव्यम्। अत्र परेण विषयेषु घटत्वादिरहितं सन्मात्रम्। विषयिणि च कर्मकर्तृक्रियात्वरहितं प्रकाशमात्रमात्मेति यत्प्रलपितं तत्प्रत्युक्तम्॥

ननु चाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसः चित्पदार्थः स आत्मा; तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया युष्मदर्थलक्षणः अहं जानामीति सिध्यन्नहमर्थश्चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव। नैतदेवम्; अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव। किं च—

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत्। अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक्स्वराट्। भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति। अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता। इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥
स्वसंबन्धितया ह्यस्याः सत्ता विज्ञप्तितादि च। स्वसंबन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ॥
छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत्। अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥
* विज्ञातारमरे केन * जानात्येवेति च श्रुतिः। * एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ॥
* नात्मा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति। * ज्ञोऽत एवेत्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम् ॥

अथ तु ज्ञातरि प्रत्यगर्थे अहंत्वादिकं त्यक्त्वा तत्रत्यं प्रकाशमात्रमात्मेति प्रत्यवतिष्ठते—**ननु चेति**। **अस्मत्प्रत्यये**—अस्मदर्थस्वरूपस्फुरणे। **अनिदमंशः**—प्रत्यग्रूप इत्यर्थः। तत्र स्वयंप्रकाशत्वं हेतुमाह—**प्रकाशैकरस इति**। तत्रापि धीत्वं हेतुरुच्यते—**चित्पदार्थ इति**। **स आत्मा**—प्रत्यक्त्वादात्मेत्यर्थः। एवं प्रकाशांशस्य आत्मत्वे परमसाध्ये क्रमाद्व्यतिरेकित्रयं प्रत्युक्तम्। ज्ञातुरनात्मत्वे तथाऽन्वयित्रयमाह—**तस्मिन्निति**। चिन्मात्रातिरेकित्वाद्धीबलनिर्भासितत्वम्; तदेव युष्मदर्थलक्षणोपेतत्वम्; तत एव युष्मदर्थः प्रत्यक्त्वरहित इत्यर्थः। ततः सोऽनात्मेति वा वाक्यशेषः; अहंतया प्रत्यक्त्वं न शङ्कनीयमित्यवधारणाभिप्रायः। एवं वा—अहं जानामीत्यत्र **अस्मत्प्रत्यये**—उत्तमपुरुषोपात्तज्ञातृविषयायां धातूपात्तायां ज्ञप्तावित्यर्थः। शेषं प्राग्वत्। उभयमपि निरस्यति—**नैतदिति**। अहमर्थस्यैव प्रत्यक्त्वमात्मत्वं च, तद्धर्मतया सिध्यतः प्रकाशस्य तु परस्मा एव भासमानत्वान्नोभयमिति विपरीतप्रकारव्यवच्छेदार्थ **एवंशब्दः**। वैपरीत्यं विवृणोति—**जानामीति**। अहमर्थस्वरूपप्रकाशश्चेदात्मेत्युच्यते स तर्हि तद्धर्मः; धातूपात्तश्चेत्, इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः। **एवकारो** दत्तोत्तरत्वद्योतकः। **उपलब्धिपराहतमिति** ह्युक्तम्। अत्र धीत्वात्स्वप्रकाशत्वसाधने सिद्धसाध्यम्; आश्रयनियमादिविशेषस्तु प्रागेवोक्तः। स्वप्रकाशतया प्रत्यु[यु]क्तं साधनं बाधितम्: तत आत्मत्वं किं पुनः। अहमर्थे चित्पदार्थान्यत्वं सामान्यतश्चेदसिद्धमिति वक्ष्यते; विशेषतश्चेदप्रयोजकम्; चिदन्तरे चिद्विशेषान्यत्वात्। अतो जडत्व पराक्त्वे चासिद्धे, साध्यरूपं च त्रयं बाधितम्;। संविद आत्मत्वं च प्रत्यक्त्वज्ञातृत्वप्रकाशत्वादिना विकल्प्य यथायथं बाधापसिद्धान्तसिद्धसाधनत्वादीनि वाच्यानि। एवमहमर्थस्य अनात्मत्वेऽपि विकल्पानुपपत्तिरिति भावः।

आत्मनोऽहमर्थादन्यत्वेऽहमर्थादन्यस्यात्मत्वे च साध्येऽनिष्टान्तराणि विवक्षुराह—**किंचेति**। **अहमर्थः**—अहं-शब्दवाच्यः, अहंत्वविशिष्टो वा। प्रतीपमञ्चन्प्रत्यङ्, तस्य भावः **प्रत्यक्त्वम्**; स्वतोऽन्यतो वा स्वस्मै भासमानत्व-मित्यर्थः। योऽसौ अहमिति व्यवह्रियते, तस्य सामान्यतः स्वपरात्मसाधारणतया परस्मै भासमानेऽप्यहंशब्दानुवृत्तिः। योऽसौ अहमिति व्यवह्रियते, स एव हि स्वस्मै भाति। तदन्यस्तु बोधोऽपि स्वयंप्रभोऽपि परस्मा एव भायादिति पराङेव; अतोऽहमर्थे पराक्त्वं तदन्यस्मिन्प्रत्यक्त्वं चासिद्धम्। यत्र तु ते स्तः तत्रैव ताभ्यां तत्साध्यं सिध्येदिति त्वदिष्टविरुद्ध-मापन्नमिति भावः। रक्तारक्तादिवदहंत्वपराक्त्वयोः विरोधं धीभेदेन व्यनक्ति—**अहंबुद्ध्येति**। **परागर्थात्**—परस्मा एव भासमानादित्यर्थः। आत्मभेदमते तु प्रत्यगर्थान्तरादपि प्रतिस्विकाहंबुद्ध्या भेदसिद्धिः। बद्धमुक्तावस्थयोरात्म-नोरहंशब्देनाम्नानादागमबाधश्चात्र सिद्ध इति भावः। मुमुक्षुप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या स्वेष्टबाधं चाह—**निरस्तेति**। विशेषणत्रयेण तत्तच्छास्त्रार्थस्मारणम्, दुःखनिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिः, अकर्मवश्यावस्था च स्वार्थाः स्वीक्रियन्ते। मुक्तौ तु स्वनाशं विदुषः तदुद्देशप्रवृत्त्ययोगान्मोक्षशास्त्रस्याधिकारिविरहेणाप्रमाण्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह—**अहमर्थेति**। अन्यथाऽपि प्रवृत्त्युपपत्तिमाशङ्क्याह—**मयीति**। खादेरिव स्वान्यस्य स्थितिर्हि स्वनाशार्थप्रवृत्तिहेतुर्न स्यात्। स्ववधः कथम्? इत्थम्— स हि धर्मबुद्ध्या चेत्, अनश्वराहमर्थभोगार्थः। अविवेकिनां तु संसारमोचकानामहमर्थस्यै-वासह्यदुःखनिवृत्तिमात्रार्थः। न चेह तथा; अहम आत्मत्वानभ्युपगमात्; आत्मानमधिकृत्यैव मोक्षोपदेशादिप्रवृत्तेः। यत्तु प्रागुक्तं कर्तुर्देहाद्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमिति, तदयुक्तम्; देहस्य क्रियावत्त्वेऽपि स्वधीपूर्वं प्रवृत्तिलक्षणमिति कर्तृत्वायोगात् तदपेक्षया * शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति स्थापनात्। इह त्वहङ्कारस्य कर्तृत्वे संसारोऽपि तस्यैव स्यात्, भोक्तृत्वं चात्मनस्त्वमेव प्रतिक्षिपसीत्यात्मनो बन्धमोक्षौ न स्याताम्; तथा च वृथा मुक्तिशास्त्रारम्भः। मुक्तावहमर्थनाशे धीस्थितिमन्वारुह्योक्तम्; सैव न स्यादित्याह— **स्वसंबन्धीति**। ननु धर्मो धीश्चेतनैकान्तत्वम्, एकायुष्कत्वं वा; अतः परमते जातिवत् घटादिसंयोगरूपधर्मनाशे खादिवच्च स्वाश्रयाहमर्थनाशे तिष्ठेदित्यत्राह—**छेत्तुरिति**। आस्तामन्यत्; सकर्मकस्य धात्वर्थस्य कर्मकर्तृविरहे कथं सत्तेति भावः। छेत्तुरित्यादि प्रदर्शनार्थम्। **आदि-शब्देन** हि सकर्मकक्रियान्तरे व्याप्तिः प्रदर्श्यते। न ह्यत्र धर्म्यभावे धर्मसत्तायां किञ्चित्प्रमाणम्; ज्ञातुरभावे च कस्मै स्वात्मानमन्यद्वा प्रकाशयेत्? तदिहोक्तैः प्रमाणतर्कैः सिद्धं निगमनेन द्रढयति—**अतोऽहमिति**। एतदेव मिथोऽनुगुण-श्रुतिस्मृतिसूत्रस्वारस्येन संवादयति **विज्ञातारमित्यादिना** श्लोकद्वयेन। **जानात्येवेत्यवधारणेन** मुक्तावपि ज्ञातृत्वं सूच्यते; अयोगव्यवच्छेदो ह्यत्र स्वरसः अन्यप्रकरणत्वशङ्कानिरासार्थमात्मस्वरूपानुबन्धित्वेन मुक्तावप्यनुवृत्तिसंभवार्थं च **नात्मेत्यादिकमुपात्तम्**। **अपिः** सूत्रोक्तातिक्रमेऽपसिद्धान्तं सूचयति। अहमर्थस्यात्मत्वं निगमितम्; ज्ञप्तेरनात्मत्वं तु निगम्यते— **अत** इति; प्रत्यक्षागमयुक्तिबलादित्यर्थः। ज्ञप्तिर्नात्मा, परस्मा एव भातत्वात् अनहंत्वात्, घटादिवत् इत्यादिप्रयोगाः प्रसङ्गाश्च द्रष्टव्याः॥

अहंप्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः। तत्राहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थं च। न चासौ ज्ञाताऽह-मर्थोऽन्याधीनप्रकाशः; स्वयंप्रकाशत्वात्। चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता।

यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधी[स्व]नप्रकाशः, दीपवत्। न हि दीपादेः स्वप्रभाबलनिर्भासितत्वेन अप्रकाशत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च। किं तर्हि ? दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयति स्वप्रभया॥

यद्यपि स्वमते अस्मदर्थस्यैव युष्मदर्थत्वमात्मव्यक्तिभेदात्स्यात्; परमते च अहङ्कारभेदादहमर्थ एव त्वमर्थोऽपि; तथाऽपि घटादिवत्प्रत्यक्त्वसामान्याभावलक्षणं युष्मदर्थत्वमिह व्याहतमित्यभिप्रायेण स्ववचनविरोधमाह— **अहंप्रत्यये**त्यादिना वाक्यत्रयेण। अस्याप्रयोजकत्वं प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकेण प्रत्यक्त्वं च नैयायिकादयः प्राहुः। बाधितत्वं चात्र दर्शितम्।

किं च युष्मत्त्वमसत्त्वमप्यनात्मादिगोचरम्। परो बभाषे भग्नं तन्मानतः स्वमतादपि॥ ४८४॥
प्रतियोगिविशेषाद्धि युष्मदस्मत्पदार्थता। चेतनस्यैव विख्याता न जन्यज्ञप्तिमात्रयोः॥ ४८५॥
उन्मादादिव यद्युक्ता युष्मदुक्तिरचेतने। क्वचित्तत्तदधिष्ठातृपुंविशेषविवक्षया॥ ४८६॥
ब्रह्मोपलक्षणत्वं च युष्मदर्थेऽपि मेनिरे। नातो विषयनिर्देशेऽप्यसदर्थविशेषवान्॥ ४८७॥

अथाहमर्थपरात्त्वसाधकतयोक्तस्यान्यत एव भातत्वस्यासिद्धिरप्यस्तीति साधयति— **न चेति**। न हि वेद्यत्वमात्रादनात्मत्वं सुवचम्; वित्तावपि प्रसङ्गात्। धर्मभूतज्ञाने दृष्टव्याप्तिकं हेतुमाह— **स्वयमिति**। स्वधर्मवत्स्वयमपि प्रकाशरूपत्वादित्यर्थः। यद्वा स्वयंज्योतिष्ट्वेन श्रुतत्वादिति यावत्। ज्ञानत्वे सिद्धे अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वं नियतमित्याह— **चैतन्येति**। अत्र धूमवत्त्वमेव ह्यग्निमत्त्वमितिवत्संबन्धदार्ढ्यादुपचारः। यद्वा अनन्याधीनस्वप्रकाशत्वे स्वयंप्रकाशत्वहेतुः साध्याविशिष्ट इति शङ्कायां स्वयंप्रकाशत्वशब्देन ज्ञानत्वं विवक्षितमित्युच्यते। ज्ञानत्वस्वप्रकाशत्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति— **य इति**। धर्मभूतज्ञानवदिति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः। अत्र दीपाद्युदाहरणं लोकबुद्ध्यनुसारेण संभावनामात्रस्थापनार्थम्। यद्वा, **स्वयंप्रकाशत्वात्**—स्वतस्सिद्धप्रकाशधर्मत्वात्। अत्र विशेष्यमेव हेतुः। हेत्वंशं पक्षस्थविशेषणं विवृणोति—**चैतन्येति**। नन्वेवं ज्ञातृत्वादित्येव हेतुरुक्तः स्यात्। तथा सत्यसाधारणानैकान्त्यम्। मैवम्; व्यतिरेकिणोऽनभिसंहितत्वात्। अन्वयी[त्विवं भाव्यः]त्येव भाव्यम्—आत्मा स्वधर्मभूतज्ञाननिरपेक्षप्रकाशः स्वप्रकाशे स्वात्यन्तसजातीयनिरपेक्षवस्तुधर्मत्वादिति। अत्र व्याप्तिदृष्टान्तावाह— **य इति**। दीपोऽपि घटवत्प्रभातमोऽन्यत्वे सति प्रभानुग्राह्यचक्षुर्ग्राह्यत्वात् प्रभाधीनप्रकाशः स्यादित्यत्राह—**नहीति**। घटवद्दीपस्य यद्यभास्वररूपत्वं स्यात्, ततो भास्वरद्रव्यसंबन्धाधीनप्रकाशः स्यात्। न तदस्ति; अतो नोक्तशङ्केति भावः। ननु प्रभाश्रयस्यापि मण्यादेः प्रभाधीनप्रकाशत्ववद्दीपादेरप्यस्त्वित्यभिप्रायेण कथं प्रकाशत इत्याकाङ्क्षां दर्शयति— **किं तर्हीति**। घटादेर्मण्यादिपार्थिवांशस्य च स्वयमभास्वरतया प्रभासापेक्षप्रकाशत्वम्; उद्भूतानभिभूतभास्वररूपस्य तु स्वभावात्तन्नैरपेक्ष्यं युक्तमित्याह— **दीप इति**। ननु भास्वरत्वं प्रभानैरपेक्ष्ये न प्रयोजकम्; किं तु प्रभात्वमेव। मैवम्; व्यभिचारादर्शनेऽप्यत्र व्याप्तिसङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात्, प्रभात्वाभावेऽपि तमसि प्रभानैरपेक्ष्यदृष्टेश्च। ज्योतिष्ट्वाभावेऽपि तत्र तद्दृष्टिरस्तीति चेत्, सत्यम्; न हि वयं ज्योतिष्ट्वं व्यापकं ब्रूमः। प्रभात्वमप्येवमिति चेत्, तर्हि लिङ्गं भवतु। न तु स्वनिवृत्त्या प्रभानैरपेक्ष्यं

निवर्तते । न च दीपादेः प्रभाधीनप्रकाशत्वं दृष्टम्; येन प्रभातमोन्यतरनिष्ठतया व्याप्तिः संकोच्येत । तर्हि स्वप्रभावद्दीपोऽपि घटादीन्स्वयमेव प्रकाशयेदित्यत्राह—**अन्यानिति** । असंबद्धं कथं प्रकाशयेत्? यथादर्शनं व्यवस्थायां धर्मद्वारा संबन्धः प्रकाशनं चेति भावः ॥

एतदुक्तं भवति— यथा एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते । यद्यपि प्रभा प्रभावद्द्रव्यगुणभूता, तथाऽपि तेजोद्रव्यमेव; न शौक्ल्यादिवद्गुणः, स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वात् रूपवत्त्वाच्च शौक्ल्यादिवैधर्म्यात्, प्रकाशवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव नार्थान्तरम् । प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां च प्रकाशकत्वात् । अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वतच्छेषत्वनिबन्धनः । न चाश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात् । दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात् । न हि विशरणस्वभावावयवा दीपाश्चतुरङ्गुलमात्रं नियमेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्च एकरूपा विशीर्णाः प्रचरन्तीति शक्यं वक्तुम् । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् तद्विनाशो विनाशाच्चावगम्यते । प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्यादि उपलब्धिव्यवस्थाप्यम्, अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत् । एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक इति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता ॥

ननु आत्मनस्तद्धर्मस्य च सत्तावान्तरजात्या सजातीयत्वे कथं धर्मधर्मित्वम्? न च दीपप्रभा निदर्शनम्; विशीर्णपूर्वदीपावयवरूपायाः प्रभाया उत्तरदीपधर्मत्वप्रसङ्गाभावात्; अवयवविशरणाभावे च दीपादेराशुतरविनाशित्वं न सिध्येत्; रजःपटलादिन्यायेन मूलमध्याग्रवैषम्यं च विशीर्णावयवत्वलिङ्गमित्यत्राह— **एतदिति** । **यथा** इत्यस्योत्तरत्र **एवमिति** प्रतिनिर्देशः । अवान्तरवैषम्येऽपि तेजस्त्वेन सजातीयत्वं स्थितमित्यभिप्रायेण **एकमेवेत्युक्तम्** । ननु प्रभाप्रभावतोर्धर्मधर्मिभावो भ्रान्तः; यदि प्रभाया दीपादिगुणत्वम्, तर्हि द्रव्यत्वं साजात्यं च न स्यादित्यत्राह—**यद्यपीति** । द्रव्यत्वे कथं गुणत्वमित्यत्राह— **शौक्ल्यादिवदिति** । अद्रव्यत्वलक्षणं गुणत्वं मा भूत्; आश्रितस्वभावत्वं तदस्तीति भावः । तद्द्रव्यत्वे किं प्रमाणमित्यत्राह— **स्वेति** । द्रव्याणां दण्डादीनां केशनखादीनां च संयोगत आश्रितानां तावत्, स्वाश्रयरहितप्रदेशेऽपि वृत्तिर्दृष्टा । प्रभायास्त्वयुतसिद्धाया अपि धर्मिदेशातिवृत्तिर्दृश्यते; अद्रव्याणां तु न तथा । तदत्रायुतसिद्ध्या दण्डादिभ्यः, धर्मिदेशादिवृत्त्या शौक्ल्यादिभ्यश्च, विशेष इति भावः ॥

तथाऽप्यौष्ण्यवत्तेजोधर्मस्य द्रव्यत्वतेजस्त्वे न स्यातामित्यत्राह— **प्रकाशवत्त्वादिति**; तिमिरनिरासकस्वभावादित्यर्थः । प्रकाशौपाधिकभास्वररूपत्वादिति च हार्दो हेतुः । भ्रान्तिशङ्काव्युदासार्थमवधारणं विवृणोति— **नार्थान्तर-**

मिति । न हि प्रभाया मण्यादेरिवौपाधिकी भास्वरत्वधीरिति भावः । दीपधर्मस्य गुणान्तरस्येव प्रकाशवत्त्वं न स्यादित्यत्राह— **प्रकाशवत्त्वमिति** । प्रकाशवत्त्वमिह तमोनिरासद्वारा मनुष्यादिचक्षुस्सहकारित्वम् । न चैतल्लिङ्गम्; दृश्यमानस्तु स्वभावविशेषः प्रदर्श्यते । उक्तं च **पञ्चपादिकाविवरणकृता** * ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वसिद्धमिति । अद्रव्यनियतो गुणव्यपदेशः कथमिह स्यादित्यत्राह— **अस्या** इति । चोदितनिमित्तव्यावृत्त्यर्थ**स्तु**शब्दः । अयं भावः— गुणशब्दो हि दासादिष्वपि प्रयुज्यते; कर्मणि क्रियान्तरशेषभूते, सन्धिविग्रहादिष्वपि विवक्षान्तरेण; तद्वदिहापि द्रव्यत्वाविरुद्धनिमित्तविवक्षया गुणोक्तिरविरुद्धेति । विशरणपक्षं प्रतिक्षिपति— **न चेति** । तथाऽनुपलम्भादिति भावः । कल्पने निर्बाधलोकदृष्ट्याऽनिष्टप्रसङ्गमाह— **मणीति** । दीपादिवत् प्रतिक्षणविनाशप्रसङ्गादित्यर्थः । स्थिरत्वेन सर्वलोकविदितानां पुष्कलकारणक्रमाद्यनुपलम्भेऽपि क्षणिकत्वक्लृप्तावतिप्रसङ्ग इति भावः । मण्यादौ प्रत्यभिज्ञाविरोधः उक्तः; दीपे त्वभिज्ञाऽपि न स्यादित्याह—**दीप** इति । **अपिः** पूर्वत्रात्र च प्रत्यक्षविरोधसाम्यद्योतकः । **अवयवि**शब्दः परमतेन; स्वमते तु सङ्घातविशेषपरः । **कदाचिदपि**—पूर्वोत्तरकालयोरिव मध्येऽपीत्यर्थः । योग्यस्य सत्यां सामग्र्यां कथमप्रतिपत्तिरित्यत्राह— **न हीति** । संहतस्वभावत्वे विशरणस्य विशेषकारणमभिघातादिकं दृष्टम्; तदन्यक्लृप्तिश्च गुर्वी । विशरणस्य स्वभावत्वे तु पिण्डीभावादिहेतुरदृष्टः कल्प्यः । * अग्नेरूर्ध्वज्वलनमित्यादिभिरूर्ध्वगमनशीलतया प्रसिद्धानामेवाविशेषेण विष्वग्विशरणादिक्लृप्तिश्च गुरुतरेति भावः । तर्हि दीपस्य क्षणिकत्वे प्रमाणं न स्यादित्यत आह— **अत** इति । पक्षान्तरस्य गौरवहतत्वादित्यर्थः । पद्मकेसरादिविशिष्टवर्त्यादिसृष्टिप्रकारसाम्याभिप्रायेण **सप्रभाका एवे**त्युक्तम् । प्रतिक्षणमुत्पन्नाश्चेद्युगपदनेकदीपोपलम्भः स्यादित्यत्राह— **विनश्यन्तीति** । अत्रापि प्रतिक्षणमिति योज्यम् । प्रतिक्षणोत्पत्तौ हेतुमाह— **पुष्कलेति** । उत्तरोत्तरक्षणेष्वपि दीपसामग्रीसम्पत्तेरित्यर्थः । विगीतः समुदायः दीपजनकः, विशिष्टवह्निवर्त्यादिसमुदायत्वात् आद्यवदिति प्रयोगः । प्रतिक्षणविनाशे लिङ्गमाह— **तद्विनाशे विनाशादिति** । नात्र साध्याविशेषः; अयं ह्यत्र प्रयोगः— आद्यादिस्नेहवर्तिध्वंसः तज्जन्यदीपध्वंसशिरस्कः, विशिष्टस्नेहवर्तिध्वंसत्वात्; अन्तिमवत् इति । एवं दीपभेदानभ्युपगमे स्नेहनाशसन्धुक्षणादिभिः परिमाणभेदोऽपि दुश्शकनिर्वाहः, धारावाहिकधीभेदश्च । ध्वंसश्चात्र दीपतत्प्रभयोरनभिव्यक्तावस्थाविशेषः; सत्कार्यस्य द्रव्यस्य नित्यानुवृत्तेः । सा चावस्था अन्तिमदीपसामग्रीनाशपूर्विका दृष्टा; अतोऽभिघातादिव्यतिरिक्तविशरणहेतुक्लृप्ताविव नात्र गौरवम् । तत्समीकारं परिहरति— **प्रभाया** इति । आदिशब्देन बहुलत्वादिकं दूरे प्रकाशादिमत्त्वं च गृह्यते । उपलब्धानादरे अतिप्रसङ्गः; अथादृष्टासङ्कुचितप्रभोत्पत्तिः, एतदपि चोद्यमादिशब्दसङ्गृहीतम् **उपलब्धिव्यवस्थाप्य**मित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । अथ वा **स्वयंप्रकाशत्वा**दित्यादेर्भाष्यस्य प्रयासबहुलानुमानपरत्वादपि वरं श्रुत्यर्थोपक्षेपपरत्वम् । दृष्टान्तादिभिर्लोकदृष्ट्या तत्संभावनाप्रदर्शनं च । तथा च प्रदीपिकानुमितिपरत्वादपि श्रुत्यनुग्राहकपरत्वं युक्तमिति । न ह्युत्तरत्रानुमानवच्छ्रुतिरपि तथा चेत्युदाह्रियते; किं तु **तथा** हीति । अतः पूर्वोपक्षिप्तं श्रौतमेवार्थं लोकदृष्टिप्रदर्शितसंभावनयोपसंहरति— **एवमिति** । ननु संविदात्मनोर्भेदः पूर्वमुक्तः; तत्कथमिहात्मनः चिद्रूपत्वोक्तिरित्यत्राह— **चिद्रूपतेति** । न स्वधर्मतादात्म्यमिहोच्यते; किं तु तत्सजातीयत्वमिति ॥

तथा हि श्रुतयः—® स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा

अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव, ❀ विज्ञानघन एव, * अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, ❀ न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, * अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा, ❀ कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, ❀ एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः, ❀ विज्ञातारमरे केन विजानीयात्, * जानात्येवायं पुरुषः, * न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्, ❀ स उत्तमः पुरुषः, ❀ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्, ❀ एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, ❀ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः इत्याद्याः। वक्ष्यति च— * ज्ञोऽत एवेति ॥

चिच्छब्दस्यात्मनि स्वप्रकाशत्वनिबन्धनत्वमात्मनो ज्ञानत्वं ज्ञातृत्वं च जडत्वनिर्गुणवादनिरासाय श्रुतिभिराह— **तथेति**। शब्दप्रमाणकोऽर्थो यथाशब्दं व्यवस्थाप्य इत्यभिप्रायेण **श्रुतिशब्दः**। ततश्च विमतं न ज्ञानाश्रय, ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवदित्यत्र व्याप्तिसिद्धौ तद्ग्राहकश्रुत्यादिबाधः; अन्यथा त्वनुमितेरुत्थानम्। **प्रज्ञानघनः**। शास्त्रसिद्धेन सुखत्वप्रकर्षेण स्वरूपज्ञानस्य प्रकृष्टत्वम्। अतः प्रकृष्टसुखात्मकज्ञानैकरूप इत्यर्थः। सामान्योक्तेः मानोपनीतविशेषविश्रमादपेक्षितसंभवेऽनपेक्षितविधिदौर्बल्याच्च।

अत्र सैन्धवदृष्टान्तस्सर्वांशेष्वैकरस्यतः। जडांशरहितत्वं तु बोध्यमात्मनि निष्कले ॥ ४८८ ॥

अस्तु वा सैन्धवन्यायाद्गुणवत्त्वोक्तिरात्मनः। वाक्यान्तरेण लभ्येत ज्ञानत्वमपि तादृशम् ॥ ४८९ ॥

देहादिविशिष्टावस्थायामपि तद्विलक्षणत्वव्यक्त्यै विज्ञानघनवाक्योपादानम्; विविधज्ञानवैशिष्ट्यार्थं वा। स्वयंप्रकाशत्वस्फोरट्यायाह— **अत्रेति**। न हि **पुरुष**शब्दोऽत्रान्तःकरणदेहादिपरः; न च **ज्योति**श्शब्दो भूततृतीयविषय इति भावः। आत्मनो ज्ञातृत्वं धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वं च वदन्तीं श्रुतिमाह— **न विज्ञातुरिति**। ज्ञातुरनात्मत्वशङ्काव्युदासायाह— **अथ य** इति। आत्मन एव विज्ञानत्वस्वयंप्रकाशत्वे सहोक्ते इत्याह—**कतम** इति। शङ्कास्पदेषु क इत्यर्थः। **प्राणेष्विति** सप्तमी निर्धारणार्था; कयाचिद्वृत्त्या प्राणशब्दगोचरसमुदायाद्विज्ञानमयत्वेन कथञ्चित्पृथक्कृत्य तस्यात्मत्वमुच्यते। अथ वा प्राणेषु हृदीत्युभयमपि स्थानविशेषव्यक्त्यर्थम्; **अन्तर्ज्योतिः**—स्वप्रकाशः; आत्मज्योतिरित्यपि हि श्रूयते। ज्ञातृत्वकर्तृत्वज्ञानत्वादेरात्मनि सहोक्तिं दर्शयति—**एष हीति**। ज्ञातुरेव प्रत्यगात्मनोऽपि मुमुक्षुवेद्यत्वं सूचयति— **विज्ञातारमिति**। मुक्तावपि ज्ञातृत्वसिद्ध्यै ज्ञातृत्वायोगव्यवच्छेदपरां श्रुतिमाह—**जानात्येवेति**। विनाशश्रुतेः संज्ञानिषेधाद्युक्तेश्चान्यविषयत्वं स्थापयितुमाह—**न पश्य** इति। * सर्वं ह पश्यः पश्यतीति तत्रैवोक्तम्। * स उत्तमः पुरुष इत्यत्र वाक्यशेषान्मुक्तस्य जक्षणादिबुद्धिपूर्वव्यापारवत्त्वसिद्धिः। मुक्तस्य संस्कारजन्यधीनिषेधात् स्वतस्सिद्धसाक्षात्कारवत्त्वं व्यञ्जयति— **नोपजनमिति**। संस्कारो ह्यौपाधिकत्वात्तदानीं निवर्तते; तत एव न स्मृतिः; स्वर्गनरकादिगतस्तु

प्रतिकूलमनुकूलं च प्राग्भुक्तं स्मरेत्; न तथा मुक्त इति भावः। तथाऽपि द्रष्टुरवस्थानं कारणादिमात्रनिवृत्तिं च श्रुत्यैव स्थापयति— **एवमिति**। **षोडशकलाः**— भूतेन्द्रियाणि; औपाधिकसमुदायैकदेशत्वात् कलात्वोक्तिः। **पुरुषः** अत्र परमात्मा; तत्प्राप्तिदशायामिन्द्रियादयो न जीवमनुबध्नन्तीत्यर्थः। देहादेरीश्वराच्च व्यावृत्तस्य जीवस्य ज्ञातृत्वे श्रुतिमाह— **तस्माद्वा** इति। यथाश्रुति सूत्रकृता निर्णीतत्वमाह— **वक्ष्यति चेति**। पूर्वं श्लोकतः संक्षिप्तमिह प्रपञ्चितमित्यपुनरुक्तिः। स्वपदवर्णनं च भाष्यकृत्यं पठन्ति॥

अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातैव, न प्रकाशमात्रम्। प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत्प्रकाशः, दीपादिप्रकाशवत्; तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति संवित्। संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति च शब्दार्थविदः। न हि लोकवेदयोर्जानात्यादेः अकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टचरः॥

एवं श्रुत्यादिभिर्ज्ञातुरनात्मत्वं निरस्तमिति निगमयति— **अत** इति; अन्याधीनप्रकाशत्वस्याभावादित्यर्थः।

आत्मनोऽहंत्वकर्तृत्वज्ञातृत्वादिविधूनने। वैफल्यं सर्वशास्त्राणां व्यञ्जयत्येवकारतः॥ ४९०॥

ननु प्रज्ञानघन एवेत्यवधारणादन्ययोगव्यवच्छेदेन प्रकाशमात्रत्वं स्यादित्यत्राह— **नेति**। अयं भावः— यथा **रसघन** एवेत्यत्र रूपादेरनिषेधः, तथाऽत्रापि मानसिद्धस्य ज्ञातृत्वादेः। अतो जडत्वगन्धाभाव एवात्रावधारणस्याप्य इति। ज्ञातृत्वनिषेधे तदपेक्षं प्रकाशत्वमपि न स्यादित्यभिप्रायेणाह— **प्रकाशत्वादिति**; व्यवहारानुगुण्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः। उक्तमर्थं परम्परया व्यवहारानुगुण्यापादके निदर्शयति— **दीपादीति**। न हि पुरुषमनपेक्ष्य दीपस्यार्थप्रकाशकत्वमिति भावः। संविद आत्मधर्मत्वं वदन्त्या श्रुत्यैव तस्या आत्मत्वं निषिद्धमित्यभिप्रायेणाह— **तस्मादिति**। तस्या विषयाश्रयवत्त्वे निरूपकसंमतिमाह— **संविदिति**। व्युत्पत्तेस्तथात्वेऽपि प्रयोगतोऽन्यथा व्यवस्था स्यादित्यत्राह— **न हीति**। न चात्र दारादिशब्देष्विव शब्दप्रतिपन्नमपि बाध्यम्; बाधकाभावस्योक्तत्वात्। आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानशब्दस्य युष्मन्मते कथं संबन्धिशब्दत्वमिति चेत्, तन्न; धर्मभूतज्ञाने संबन्धिशब्दस्य सार्थत्वात्; स्वप्रकाशत्वेन निमित्तेन धर्मधर्मिणोरशब्दानुवृत्तेः। तव तु दृश्यमानविषयाश्रयसंबन्धापह्नवात् संबन्धिशब्दोपदेशवैफल्यमेव। ननु यथा **गच्छतीति** व्युत्पत्तावपि गोशब्दो जातिविशेषार्थः तद्वदत्रापि भ्रान्तिसिद्धकर्मकर्तृविशिष्टव्युत्पत्तावपि तद्रहितस्वरूपे शक्तिरिति चेत्, न; गतेरव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां गोशब्दे गोत्वं निमित्तीकृतम्; इह तु न तथा। यद्यपि अव्याप्तिरात्मनि त्वयोक्ता, तथाऽपि ज्ञातारमात्मानमन्यम् अवस्थाद्वयं च सत्यमनादर्तुस्ते दृष्टातिक्रमनिमित्तं नास्ति; निर्विषयनिराश्रयसंवित्साधनं चाद्याप्याशामोदकमात्रमिति भावः॥

यच्चोक्तम् अजडत्वात्संविदेव आत्मेति, तत्रेदं प्रष्टव्यम्। अजडत्वमिति किमभिप्रेतम्? स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्, तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यं संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमेन असिद्धिर्विरोधश्च। अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि

सुखादिषु व्यभिचारान्निरस्तम्। यद्युच्येत सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिरिव जडत्वेनानात्मेति ; ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते ? तदपि ह्यन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत् जानास्यहमिति। अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजडत्वं संविद्य सिद्धम्। तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा। ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्संबन्धायत्ता। तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वम्, इतरं प्रत्यप्रकटत्वं च। अतो न ज्ञप्तिमात्रमात्मा ; अपि तु ज्ञातैवाहमर्थः ॥

अथ संविदात्मत्वानुमानं दूषयितुमनुवक्ति—**यच्चेति**। **एव**कारो विरोधं परमते लाघवाभावं च व्यनक्ति। उक्तहेतौ विकल्पमुपक्षिपति— **तत्रेति**। निराचिकीर्षितकोटिचतुष्कमभिसन्धाय पृच्छति—**अजडत्वमिति**। स्वप्रकाशे स्वसद्भावस्य प्रयोजकत्वमिति शङ्कते— **स्वसत्तेति**। अत्र स्वसत्तामात्रप्रयुक्तप्रकाशत्वस्यासिद्धत्वात्स्वसत्तायाः स्वप्रकाशसामग्र्येकदेशत्वं वाच्यम् ; तस्या अनात्मन्यपि वृत्तेः सपक्षवृत्त्यभावाच्च विरुद्धहेत्वाभासत्वमभिप्रेत्याह— **तथेति**। स्वमते ज्ञातुरात्मतया तस्मिन्सपक्षे हेतुवृत्तेः साधारणानैकान्तिकत्वमिहोच्यत इति केचित्। न चानुभूतेः सत्ताख्यो धर्मः ; सत्ताशब्देन स्वरूपविवक्षायामपि तत्प्रयुक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमात्। हेतोः स्वरूपासिद्धिं तदभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधं चाभिप्रेत्याह— **संविदिति**। उत्तरकोटिष्वपि दूषणद्वयमिदं द्रष्टव्यम्। यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वं हेतुरित्याशङ्क्याह— **अव्यभिचरितेति**। यद्यपि अस्मन्मते सुखादेर्ज्ञानविशेषत्वात्स्वप्रकाशत्वम्; यद्यपि च काश्यपादिमते तेषामस्मदादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वं विषयोत्पत्तिसापेक्षतया तदनन्तरभावि; तथाऽपि त्वन्मते अध्यस्तान्तःकरणधर्मभूतेषु सुखादिषु विपक्षेषु हेतुवृत्तिः सिद्धा। तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणेऽपि न निस्तारः।

प्रकाशाव्यभिचारो हि घटादिष्वपि ते समः। भ्रान्तिसिद्धत्वसिद्धान्तान्न तेष्वात्मत्वमिच्छसि ॥ ४९१ ॥
अज्ञातत्वदशाऽस्तीति घटादिषु यदि भ्रमः। संविद्यपि तथाऽस्त्येव तज्जाड्यं हि परे विदुः ॥४९२॥
अज्ञातमपि ते पक्षे साक्षिणा ज्ञायते तथा। अतो ज्ञातवदज्ञातं ज्ञातमित्यभिमन्यसे ॥ ४९३ ॥

आदिशब्देन परमते घटादेरपि सुखादितुल्यत्वं भाषितमेव। ननु सुखादिषु पुरुषभेदेन यावत्सत्त्वं प्रकाशमानत्वाभावान्न तत्रातिचार इति चेन्न; संविदोऽपि तथात्वात्। एकैव संवित्सर्वेषां प्रकाशत इति चेत् ; ए(व)कमेव सुखं सर्वेषामिति किं न स्यात्। भेदकबलादिति चेत् सममेतत्। अजडत्वं नाम स्वस्मै प्रकाशमानत्वमिति कोट्यन्तरे प्रस्तुतदोषातिक्रमशङ्कामनुवक्ति— **यदीति**। तत्रापि स्वरूपासिद्धिमाह— **ज्ञानमिति**। वाकारश्चार्थः। **किं** क्षेपे। तद्विवृणोति— **तदपीति**। तदभावशङ्कामुपलम्भेन परिहरति— **अहमिति**। दृढधीबलादसिद्धिं निगमयति— **अत** इति।

परेणैव घटाद्यर्थः परस्मा एव भासते। स्वान्याभ्यां पुरुषः स्वस्मै परस्मै परधर्मतः ॥ ४९४ ॥
धीः स्वान्याभ्यां स्वाश्रयाय तदन्यस्मै तु तद्धिया। परस्मा एव भातत्वात्पराची सा घटादिवत् ॥

उक्तस्य कोटित्रयस्य संविग्धसिद्धयादिदुष्टत्वादहमर्थे संभवाच तस्यात्मत्वं दुस्त्यजमित्याह— तस्मादिति । कोटय-न्तरनिरासात्स्वयंप्रकाशत्वमवशिष्यते । तच स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षप्रकाशत्वम् । तस्य ज्ञातरि स्थापितत्वात्तस्याप्यात्मत्वं स्यादित्यपि सूच्यते ।

अनिष्टे ज्ञातुरात्मत्वे तत्स्थो हेतुरसौ कथम् । इष्टे तु कथमात्मत्वं तद्धर्मस्य प्रसाध्यते ॥ ४९६ ॥

किं च, अन्यनिरपेक्षत्वमात्रं वा ज्ञानमात्रनिरपेक्षत्वं वा हेतुश्चेत्, तयोः संविग्धसिद्धिमाह—ज्ञानस्येति । यद्वा ज्ञातृपरित्यागे ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वं न सिध्येदिति स्वरूपासिद्धिसूचनमिदम् । **प्रकाशता**—व्यवहारानुगुण्यापादकता । तत्संबन्धाभावे प्रकाशमानत्वमपि तस्या न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह— **तत्कृतमिति** । **प्रकटत्वम्**—स्वयमपि स्वव्यव-हारानुगुण्यापादकत्वमिति यावत् । परोक्तनिरसनं स्वोक्तस्थापनं च निगमयति— **अत इति** ॥

अथ यदुक्तम्—अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृ-तयाऽवभासते रजततयेव शुक्तिः निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेरिति, तदयुक्तम्; तथा सति अनुभवसामानाधिकरण्येन अनुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत, अनुभूतिरहमिति, पुरोऽवस्थित-भास्वरद्रव्याकारतया रजतादिरिव । अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्थान्तर-महमर्थं विशिनष्टि दण्ड इव देवदत्तम् । तथा हि अनुभवाम्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन् अनुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देवदत्त इति प्रत्ययवद्विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत ॥

अथ वक्ष्यमाणच्छायापत्तिसंसर्गव्यञ्जनस्वपक्षाणां साधारणं ज्ञातृत्वाध्यासं दूषयितुमनुवक्ति—**अथेति** । सविषये वृत्तिज्ञाने ज्ञात्रपेक्षेत्यभिप्रायेण **निर्विषयेत्युक्तम्** । अविद्यायामेव ज्ञातुरप्यध्यासः स्यात्; किमनुभूत्येत्यत्राह— **निरधिष्ठानेति** । अविद्याऽपि ह्यसत्यत्वादधिष्ठानसापेक्षेति भावः । निर्विशेषायां ज्ञातृत्वाध्यासः तस्य त्वयाऽधिष्ठानापेक्षा च दुर्वचेत्यभिप्रायेणाह— **तदयुक्तमिति** । मिथ्यादोषादध्यासं वदतां मिथ्याधिष्ठानादपि स्यादिति भावः । परोक्तेऽनिष्टं प्रसञ्जयति— **तथेति** । यद्यपि रजतत्वमारोप्यम्, तथाऽपि तद्विशिष्टवाचिना रजतशब्देनाधिष्ठानवाचिन इदंशब्दस्य सामानाधिकरण्यं दृश्यते इदं रजतम् इति; तद्वदिहापि अधिष्ठानाध्यस्तयोस्सामानाधिकरण्येन प्रकाशः प्रसज्येतेत्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति— **अनुभूतिरहमितीति** । भ्रान्तावपि शुक्तिरेव रजतमिति सामानाधिकरण्यं न दृष्टमित्यत्राह— **पुर इति** । अयं भावः— शुक्तिरजतादिभ्रमे प्रकाशमानेन सामान्याकारेण तत्सिद्धम्, शुक्तित्वाद्याकारस्तु न प्रका-शते; इह तु प्रकाशमानानुभूत्यतिरिक्ताकारानभ्युपगमादनुभूतित्वरूपशुक्तित्वसाम्येऽध्यासानुपपत्तेः । इदंत्वभास्वरत्वा-दिसमत्वे तेनैव रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकाशो दुस्त्यज इति । इष्टप्रसङ्गोऽयमित्यत्र विपर्ययं दर्शयति— **अत्रेति** । **तुः** भ्रमान्तरविषयाद्विशेषद्योतकः, शङ्कानिवृत्त्यर्थो वा । **पृथक्**, आरोप्यात्; अहंत्वविशिष्टवैयधिकरण्येनेत्यर्थः; न ह्यत्राधिष्ठानप्रकाशो दृष्ट इति भावः । अतद्रूपतया विशेषणतया च भानं विवृणोति— **तथा हीति** । उक्तं विशिष्ट-

प्रतीतिविरोधं प्रसिद्धोदाहरणेन निदर्शयति— **तदेवमिति** । न हि स्वाध्यस्तदेवदत्तविशेषणतया भातीति भावः ॥

यदप्युक्तं स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनाज्ज्ञातृत्वमपि मिथ्येति, तदयुक्तम्; आत्मतयाऽभिमताया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात्; तद्वत एव प्रतीतेः । सकलेतरोपमर्दितत्त्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्न मिथ्यात्वमिति चेत्; हन्तैवं सति तदबाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या ॥

देहत्वादिवत् बोद्धृत्वादिकमपि भ्रान्तेरेव प्रतिपन्नत्वादध्यस्तम्; ततश्च मिथ्येति प्रागुक्तमनुवक्ति— **यदपीति** । अयं हेतुरतिप्रसञ्जक इति दर्शयितुमाह— **तदिति** । तत्र विभ्राध्यासाधिष्ठानस्य वैषम्यं शङ्कते— **सकलेति** । परोक्तहेतोः स्वेष्टेऽपि वृत्तेरविशेषमाह— **हन्तेति** । हर्षाद्यर्थको वा हन्तकारः ॥

यदप्युक्तम्— अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न संभवति, अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जडं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहंकारग्रन्थिस्थमिति न ज्ञातृत्वमात्मनः; अपि त्वन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य । कर्तृत्वादिर्हि रूपादिवद् दृश्यधर्मः; कर्तृत्वे अहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येवानात्मत्वपराक्त्वजडत्वादि-प्रसङ्गश्चेति । नैतदुपपद्यते; देहस्येवाचेतनत्वप्रकृतिपरिणामत्वदृश्यत्वपराक्त्वपरार्थत्वादि-योगादन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य, चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य ॥

कर्तृत्वादेर्निर्विकारत्वादिभिर्विरोधं दृश्यत्वानात्मधर्मत्वमात्मनोऽकर्तृत्वादिहेतुतर्कवर्गं च दूषयितुमनुवदति— **यदपीति** । **कर्तृत्वादिरिति**; **आदिशब्देन** विकारित्वभोक्तृत्वयोः **जडत्वादीति** **आदिशब्देन** परिच्छिन्नत्वादेश्च संग्रहः । अत्र विरोधचोद्यमेव विरोधहतमित्यभिप्रायेणाह— **नैतदिति** । आत्मन्यकर्तृत्वादिसाधकानामन्तःकरणे कर्तृत्वादि-साधकानां च प्रमाणविरोधमभिसन्धायाह— **देहस्येति** । ननु अचेतनत्वहेतुर्ज्ञातृत्वनिषेधे साध्याविशिष्टः; मैवम् क्षेत्रवर्गान्तर्भूतत्वेन शास्त्रसिद्धत्वे तात्पर्यात् । दृश्यत्वमिह स्वगोचरबुद्ध्यैव प्रकाश्यत्वम् । यद्वा, द्रष्टुरन्यतया तदुपकरण-त्वेन दृशिविषयत्वम् । **आदिशब्देन** परिणामित्वविनाशित्वसंग्रहः ॥

एतदुक्तं भवति— यथा देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिहेतुभिस्तत्प्रत्यनीकद्रष्टृत्व-प्रत्यक्त्वादेर्विविच्यत, एवमन्तःकरणरूपाहङ्कारोऽपि तद्रूव्यत्वादेव तैरेव हेतुभिस्त-स्माद्विविच्यत इति । अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य दृशित्ववत् । यथा दृशित्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञातृत्वमपि न तत्कर्मणोऽभ्युप-गन्तव्यम् । न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकम्; ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वम्; ज्ञानं चास्य

नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यम् ; नित्यत्वं चात्मनः * नात्मा श्रुतेरित्यादिषु वक्ष्यति। * ज्ञोऽत एवेत्यत्र ज्ञ इति व्यपदेशेन ज्ञानाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति। अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्ध-मित्युक्तम्। स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं सङ्कोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः। अतः क्षेत्र-ज्ञावस्थायां कर्मणा सङ्कुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते। तच्चेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितम् ; तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते। ज्ञान-प्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव; तच्च न स्वाभाविकम् ; अपि तु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप-एवात्मा। एवंरूपविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जड-स्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसंभवः॥

ननु प्राकृतत्वेऽपि यथा क्वचिदेवेन्द्रियत्वतदाश्रयत्वादिकं तद्विकारशक्त्या अध्यासशक्त्या वा तथा क्वचिदेव ज्ञातृत्वं स्यात्। यत्तु **चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्येति**, एतदपि तद्विवक्षितं न साधयेत् ; अन्तःकरणस्यैवा-स्माभिश्चेतनत्वाङ्गीकारादित्यत्राह— **एतदुक्तमिति**। अयं भावः— * पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि ; तेभ्यश्चै-तन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति बृहस्पत्युक्तं प्रतिवदता त्वयाऽपि यैः स्वभावैर्देहादिर्द्रष्टृत्वप्रत्यक्त्वभोक्तृत्वादिरहितो-निष्कृष्टः, तैरेवाहङ्कारद्रव्यमपि तद्रहितं स्थाप्यत इति। कर्तृत्वादिस्वीकारे जडत्वादिप्रसङ्गस्तु श्रुत्या शिथिलमूलः। देहेऽहंप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्तत्रानात्मत्वम्। न च जडत्वादिकमहंधीयुक्तम्, उपहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वेऽपि त्वयैव जडत्वादिस्वीकारात्। आत्मनि वा अहंत्वादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं निर्बाधम्। **चेतनासाधारणस्वभावत्वो**क्तिश्चान्तःकरणा-तिरिक्तात्मस्वभावतया प्रमाणसिद्धत्वप्रकाशनार्था। अत्र शक्तिविशेषचोद्यं परिहरति— **अत** इति। यद्यात्मत्वमन्तःकरणस्य विरोधात्त्यज्यते, तथैव द्रष्टृत्वादिकमपि त्याज्यम् ; अन्यथा देहस्यैव तत् दुस्त्यजमिति भावः। अविक्रियात्मकत्वहेतो-रात्मनि साक्षादन्वयविवक्षायामसिद्धिमप्याह— **न चेति**। व्यवहितसंबन्धं व्यञ्जयितुमाह— **ज्ञातृत्वमिति**। अपृ-थक्सिद्धविशेषणाभिप्रायेणात्र गुणशब्दः। ननु आगन्तुकज्ञानगुणाश्रयत्वे साक्षाद्विकारित्वं स्यादित्यत्राह— **ज्ञानमिति**। **चः** शङ्कानिवृत्त्यर्थः। धर्मिनाशाद्विरोधिगुणाद्वा गुणस्य नाशं परे वदन्ति ; अत्र तु नोभयमित्यभिप्रायेण **नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेने**त्युक्तम्। द्वयोरपि नित्यत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेऽप्याप्रलयस्थायित्वादिपक्षाणामपसिद्धान्तत्वं दर्शयितुं श्रुतिस्वारस्यपुरस्कारकं सूत्रद्वयमाह— **नित्यत्वमित्यादि**ना वाक्यद्वयेन। आत्मस्वरूपस्य ज्ञानत्वं वदद्भिर्वाक्यैस्तस्य ज्ञानाश्रयत्वमर्थान्निषिद्धं स्यादित्यत्राह— **अस्येति**। ननु मणिः पार्थिवः, प्रभा तैजसी ; अतो मणिप्रभयोः पर्वतोत्सङ्ग-प्रकारेण संबन्धः। मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गादिति प्रागुक्तमपि चिन्त्यम् ; अतिकठिनस्य पार्थिवांशस्य विशरणानभ्युपगमात्, मणिस्थस्य तेजोंशस्य नाशप्रसक्तेरिष्टत्वाच्च। तस्माद्विषमो दृष्टान्तः। मैवम् ; मणिर्हि नः पञ्चभूतमयः पिण्डः, तत्र पिण्डमध्यस्थस्य तेजोंशस्य सप्रभाकत्वात्तद्विशरणे च प्रतिक्षणमनुलब्धसङ्घातशैथिल्यक्लृप्तौ

गौरवप्रसङ्गे तात्पर्याच्चेति। नन्ववयविवादपरित्यागिनां, प्रभाप्रभावद्रूपस्य ज्ञानतदाधाररूपस्य वा मिथोऽत्यन्तभिन्नस्य द्रव्यद्वयस्य कथमपृथक्सिद्धिः? द्रव्याद्रव्ययोरपि वा कथम्? यथादर्शनं स्वभावनियमादिति चेत्तुल्यम्। अत एवेश्वरं प्रत्यपि चिदचिद्द्रव्याणामपृथक्सिद्धिरनपाया। यद्यात्मनां ज्ञानमीश्वरस्येव स्वाभाविकमनश्वरं च, तर्हि सर्वे सर्वदा सर्वज्ञाः स्युरित्यत्राह—**स्वयमि**ति; स्वभावत इत्यर्थः। एवं सति मुक्तावपि धीसङ्कोचः प्रलयमोक्षयोरिवेदानीमपि धीतारतम्यविरहः स्यादित्यत्राह—**अत** इति। करिष्यमाणोपपादनप्रकारादित्यर्थः। मुक्तौ कर्माभावादद्य कर्मतारतम्याच्च शङ्काद्वयनिरासः। ननु धियः स्वाभाविकत्वे कर्मणैव तस्यास्तारतम्ये च किमर्थेन्द्रियसृष्टिः? अतोऽपर्यनुयोज्याविद्यातारतम्याद्धीतारतम्याध्यासः इन्द्रियादिसृष्टिश्चेत्यत्राह—**तदि**ति। तरतमभावेन वर्तमानमित्यर्थः। **व्यवस्थितम्**—सद्वारकतयैव स्वतन्त्रेच्छासिद्धमिति यावत्। ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ प्राक् समर्थितौ; अत्र तु तन्नित्यत्वोक्तिः कथमित्यत्राह—**तदि**ति। श्रुतिप्रसिद्धं कर्मतारतम्यं चेत्यर्थः। **प्रसरश**ब्द इह संकोचमभिप्रैति। तथाऽपि जानात्यादिः पुरुषकर्तृक एव। अतः सविकारत्वं दुस्त्यजम्; ज्ञाननित्यत्वश्रुत्याऽपि अद्यतनसंकुचितप्रसर एव नित्यः स्यात्; तारतम्यं च केशलोमकपालादिवैचित्र्यवत् स्वभावात् स्यादिति चोद्यत्रये **ज्ञानप्रसर** इत्यादिवाक्यत्रयं प्रत्युक्तिः। अत्र देहविकारवत् व्यवहितविकारो नानिष्टः। श्रुतिश्च ज्ञानस्वरूपमात्रनित्यत्वमेव वक्ति। अतस्तारतम्यस्य न स्वाभाविकत्वम्। धीतारतम्यस्य कर्मतारतम्यहेतुकत्वं च * अविद्या कर्मसंज्ञेत्यादिशास्त्रसिद्धम्। तदनादरे लोकायतोत्थानप्रसङ्ग इति भावः। आत्मा स्वरूपतस्तावन्न मृदादिवद्विक्रियते; धर्मतोऽपि दोषरूपो विकार औपाधिक इत्यभिप्रायेण **अविक्रियस्वरूप एवे**त्युक्तम्। तथाऽपि निर्विकारश्रुत्या व्यवहितविकारस्यापि निषेधे प्राप्ते ज्ञातृत्वमौचित्यादन्तःकरणस्येत्यत्राह—**एवंरूपे**ति। **रूपश**ब्दोऽत्र निरूपकधर्मपरः। यस्य ज्ञानवत्त्वं प्रमितं, तस्यैव हि तद्द्वारकविकारः संजायते; अतो निर्विकारश्रुतिरत्र सङ्कोच्येति भावः। यद्वा, त्वदुक्तयुक्त्यैवान्तःकरणस्य घटवदेवात्मत्ववत् ज्ञातृत्वमपि न स्यादिति॥

जडस्वरूपस्याप्यहङ्कारस्य चित्सन्निधानेन तच्छायापत्त्या तत्संभव इति चेत्; केयं चिच्छायापत्तिः? किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः? उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य? न तावत्संविदः, संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। नाप्यहङ्कारस्य, उक्तरीत्या तस्य जडस्य ज्ञातृत्वायोगात्, द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च। न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा॥

अथ जलादिषु मणिप्रभावेधन्यायेन चान्द्रादिच्छायापत्तिन्यायेन वा ज्ञातृत्वाध्यासं शङ्कते—**जडे**ति। तत्र संविदहङ्कारयोर्मध्ये किमीया छाया कुत्रापन्नेति विकल्पासहत्वमभिप्रेत्याह—**केयमि**ति। प्रकृतिपुरुषयोरनयोरितरेतरस्वभावाध्यासो हि साङ्ख्यैरुक्तः; तदनुसारोऽत्र परस्य संभवतीति मत्वा **तच्छायापत्त्या** इत्यत्र विवक्षाभेदबुद्ध्या विकल्पयति—**किमि**ति। किमहङ्कारे संविदश्छायापत्तिः, उत स्वाधिष्ठानभूतायां संविदि तदध्यासितस्यैवाहङ्कारस्येत्यर्थः। आद्यं परसंमतप्रकारेणैव दूषयति—**न ताव**दिति। द्वितीये युक्तिविरोधमाह—**नापी**ति। **उक्तरीत्या** प्रकृतिपरिणामित्वादिनेत्यर्थः। यद्यपि अजडस्य ज्ञातृत्वमव्यापकम्, तथाऽपि जडस्याज्ञत्वं व्यापकमित्यभिप्रायेण तस्य ज्ञातृत्वायोग उक्तः। अत्र विकल्पकोटयोर्व्युत्क्रमेणोत्तरं दत्तमिति केचित्। तदा तु षष्ठीनिर्दिष्टयोर्दर्पणस्थानीयत्वम्। तत्र किमिह तद्धर्माध्यासमात्रं तच्छायापत्तिः, उत तत्प्रतिबिम्बापत्तिरिति विकल्पे प्रथमस्य दत्तोत्तरत्वं मत्वा द्वितीयेऽपि तेनैव

दूषिते दूषणान्तरमप्यस्तीत्याह— **द्वयोरि**ति। **अपि**शब्द एकैकाचाक्षुषत्वेऽपि प्रतिबिम्बासंभवात् अत्र कैमुत्यार्थः। व्याप्तिं व्यनक्ति— **न ही**ति। **अचाक्षुषाणा**मिति अधिष्ठानानामारोप्याणां च तन्त्रोक्तिः॥

अथाग्निसंपर्कादयःपिण्डौष्ण्यवच्चित्संपर्काज्ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति[चेत्]; नैतत्। संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव तत्संपर्कादहङ्कारे न ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा। अहङ्कारस्य त्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासंभवादेव सुतरां न तत्संपर्कात्संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा॥

* अयःपिण्डे यथा वह्निर्भिन्नस्तिष्ठत्यभिन्नवत्। तथा विश्वमिदं देवो व्यावृत्य परितिष्ठति॥

इत्यादिवाक्यानुसारी पक्षान्तरं शङ्कते— **अथे**ति। किमत्र रुमाक्षिप्तपार्थिवान्तरवत्संसर्गस्वभावोत्पत्त्या तदुपलब्धिः, उत मञ्जिष्ठादिवत्तत्तदारोपादिति विकल्पं मत्वा द्विधाऽप्यसंभवमभिप्रेत्याह— **नैतदि**ति। तत्र संविदोऽहङ्कारस्य वा रुमास्थानीयत्वमिति विकल्पे पूर्वं निरस्यति— **संविदी**ति। आरोपितज्ञातृत्वेऽन्योन्याश्रयसूचनाय **वास्तव**शब्दः। परमपि प्रागुक्तयुक्त्यैव निरस्तमित्याह— **अहङ्कारस्ये**ति। **तु**शब्दोऽत्र चूर्णहरिद्रादिन्यायतोऽपि ज्ञातृत्वाभ्युपगमे स्वेष्टविरोधं द्योतयति। अत्र **अचेतनस्ये**ति प्रकृतिपरिणामित्वादिपरम्। असंभवसाम्येऽपि संविद्यजडत्ववैषम्यं, तत्संपृक्ताहङ्कारे तद्विशिष्टभ्रमश्शङ्क्येतापि; अहङ्कारसंपृक्तायां तु संविदि तावदज्ञत्वजडत्वादिभ्रम एव स्यादित्यभिप्रायेण **सुतरा**मित्युक्तम्॥

यदप्युक्तमुभयत्र न वस्तुतो ज्ञातृत्वमस्ति; अहङ्कारस्त्वनुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति आदर्शादिवदिति। तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडस्वरूपाहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात्। तदुक्तम्— * शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः। स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्॥ इति। स्वयं प्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः। तत्र तदायत्तप्रकाशोऽचिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यात्मविदः परिहसन्ति॥

पक्षद्वयोक्तदोषातिक्रमाय * जलाधारेष्विवांशुमान् इत्याद्यनुगृहीतं प्रागुक्तव्यञ्जकस्वभावमनुवक्ति— **यदपी**ति। न हि युक्तिविरुद्धं दृष्टान्तमात्रेण सिध्येदित्यभिप्रायेणाह— **तदि**ति। अयुक्तिं विवृणोति— **आत्मन** इति। स्वयंज्योतिषः नित्यस्वयंप्रकाशे स्वरूपे व्यञ्जकान्तरनिरपेक्षस्येत्यर्थः। संवित्तेरिव साक्षाद्व्यञ्जकत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण जडस्वरूपत्वेनोक्तिः। उक्तवैशिष्ट्यार्थमेतत्प्रकरणोक्तानां परमाचार्यसंप्रदायसिद्धत्वमाह—**तदुक्तमि**ति। श्लोकविवृतिमाह—**स्वयमि**ति। न ह्यविद्यातद्विकारेषु किञ्चित्त्वयाऽपि स्वप्रकाशतया स्वीकृतमिति भावः। अचिच्छब्दश्चिदायत्त[स्वरूपत्वे] प्रकाशत्वे हेतुपरः। नित्ये न कारणापेक्षेति दर्शयितुम् **अनुदितत्वादि**कथनम्॥

किं च, अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधात् अनुभूतेरननुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यभावः। यथोक्तम्— * व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्राति-

कूल्यतः। व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे॥ इति। न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् संविदभिव्यङ्ग्याहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वं संविदः साधीयः। तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यङ्ग्यत्वाभावात्। करतलप्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम्॥

तदायत्तप्रकाशेत्यनेन सूचितं विरोधं व्यञ्जयितुमाह— **किञ्चे**ति। स्वभावविरोधात्पूर्वोक्ताव्यञ्जकत्वायोगाच्चेत्येके। तात्पर्यान्तरमपि ब्रूमः— यथा कार्यस्य स्वकारणकारणत्वे स्वप्रागभावकालवृत्तित्वप्रसङ्गाद्विरोधः, तथाऽत्रापीति। न ह्यहङ्कारः स्वयमव्यक्तो व्यञ्ज्यात्; संविन्निरपेक्षसत्ताकत्वेन स्वरूपसत्यत्वप्रसङ्गात्। अत एव न स्वयं व्यक्तः; तस्मात्संविदधीनसिद्धिव्यक्तिः; तदिदम् **अशेषार्थसिद्धिहेतुभूत**मित्यनेन सूचितम्। संविच्च नाव्यक्ता व्यञ्जयेत्; जडत्वप्रसङ्गात्। तदसौ स्वव्यक्तिसापेक्षाहङ्कारायत्तस्वव्यक्तिरित्यन्योन्याश्रय इति। एतदप्यात्मसिद्धौ श्लोकान्तरेण स्पष्टयति— **यथोक्त**मिति। प्रातिकूल्यमिह स्वभावविरोधशब्दोक्तम्। मिथो व्यङ्ग्यत्वसंभवे प्रागुक्तं दृष्टान्तं दूषयति— **न चे**ति। पक्षवद्दृष्टान्तेऽपि व्यञ्जकत्वासंभवमाह— **तत्रापी**ति। ननु स्फुटतरप्रकाशः करतलायत्तः प्राग्दर्शितः; तत्राह— **करे**ति। बाहुल्यद्वारा व्यञ्जकत्वे कारणानां सर्वेषां व्यञ्जकत्वप्रसक्तिर्मात्रचा सूच्यते। न चाहङ्कारः संवित्स्रोतःप्रतिघाती; न च सा बहुलीकरणार्हा, यत इह करादिदृष्टान्तः स्यादिति च भावः॥

किंच, अस्य संविद्रूपस्यात्मनोऽहङ्कारनिर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा? न तावदुत्पत्तिः, स्वतस्सिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्। नापि तत्प्रकाशनम्, तस्य अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात्। तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः। स हि द्विधा— ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन वा, यथा जातिनिजमुखादिग्रहणे व्यक्तिदर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन; बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा, यथा परतत्त्वावबोधने साधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना। यथोक्तम्— *करणानामभूमित्वान्न तत्संबन्धहेतुतेति॥

व्यक्तिस्वरूपं निर्धार्य मिथो व्यञ्जकत्वं वाच्यम्; सैवात्र दुर्वचेति विवक्षुराह— **किंचे**ति। अस्येत्यनेन स्वयंप्रकाशतया स्थापितत्वं सूच्यते। तत्र हेतुः संविद्रूपत्वम्; वक्ष्यमाणकोटीनां यथायोगं मानविरोधमभ्युपगमविरोधं च व्यञ्जयितुम् **आत्मन** इत्युक्तम्। **किंरूपा**— न किञ्चिद्रूपेत्यर्थः। विकल्पकोटीः हृदि निधाय क्रमाद्दूषयति— **न ताव**दिति। उत्पत्तिरेवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यैरुच्यते; परस्य चानिर्वचनीयोत्पत्तिर्बुद्धित एव सिध्यति; स्वमते च प्रत्यक्षधीहेतुभूतविषयोत्पादकमुत्पादनद्वारा व्यञ्जकतयैवोपचर्येत। उत्पत्तिकोटिरिहाशङ्क्य निरस्ता। **स्वतस्सिद्धतया**-

अनादितयेत्यर्थः। **अनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात्**— सौगतवदुत्पाद्यत्वस्यानङ्गीकारादिति यावत्। तदिष्टं कोट्यन्तरवन्निषेधति— **नापीति**। **तत्प्रकाशनम्**— आत्मगोचरप्रकाशजननम्। इदं च ज्ञापकत्वेन कारणत्वेन वा भाव्यम्। **अननुभाव्यत्वात्**। स्थापितं ह्येतत्त्वयैवेति भावः। कोट्यन्तरेऽप्युक्तदोषानतिवृत्तिमाह— **तत एवेति**। **चो**ऽत्र भिन्नक्रमः। अस्मिन्पक्षे दत्तोत्तरत्वमप्युत्तरं व्यञ्जयितुं विकल्पयति— **स हि द्विधेति**। अत्र पूर्वः कल्पो दृष्टोपकररूपकरणानुग्रहमुपलक्षयति, उत्तरस्त्वदृष्टमुखेन कर्तृसंस्कारद्वारकः। तत्र करणसंभाव्यानुग्रहान्तरं शङ्कते— **यथेति**। ग्राह्य इति शेषः। संयुक्तसमवायेन जातिग्रहणे व्यक्तिसंयोगोऽपेक्षित इत्येतावता व्यक्तिनिदर्शनम्। दर्पणादीनां तु नयनरश्मिपरिस्रोतःप्रवर्तनद्वारा; व्यक्तिदर्पणादीनां तु व्यञ्जकत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति। **कल्मषशब्द** इह **कषायशब्दो**क्तं कृत्स्नमभिप्रैति। अनयोराद्यस्यात्मसिद्धौ दूषणमुक्तमित्याह— **यथोक्तमिति**। **अभूमित्वात्**— अविषयत्वादित्यर्थः। द्वितीये तु, शब्देन प्रत्यक्षे जनयितव्ये शमादिरनुग्राहक इति। निष्प्रमाणकारणकल्पनासिद्धेर्दूषणस्य दुष्टत्वात्तदुक्तिरिह नादृता। * अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यत इत्युत्तरार्धेन दूषणम्। अहमर्थस्येति काकाक्षिवत्। अहङ्कारातिरिक्तस्य बोद्धुरनभ्युपगमात्तस्य च स्वरूपेण स्वकल्मषविरोधित्वे कल्मषनिबर्हणार्थं कर्तव्यविधयो निरर्थकाः स्युरिति भावः॥

किंच, अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः। स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनेन भवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिनिरोधिसन्तमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना। न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते। न तावत्संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिनिरोधि किंचिदप्यहङ्कारापनेयमस्ति। अस्ति ह्यज्ञानमिति चेन्न, अज्ञानस्याहङ्कारापनोद्यत्वानभ्युपगमात्। ज्ञानमेव हि अज्ञानस्य निवर्तकम्। न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति; ज्ञानसमानाश्रयत्वात्तत्समानविषयत्वाच्च ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति। यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वम्, तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात्। संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽपि आत्मतयाऽभ्युपगतायास्तस्या ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः। ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति, यथा रज्ज्वादौ। अतो न केनापि कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत। अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते। ज्ञानप्रागभावरूपस्य चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तज्ज्ञानसाधनानुग्रहः। अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः॥

अनुभूतिस्वभावात्तदनुग्रहप्रकारस्वभावाच्चाहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं निरस्तम्। अथानुभूतेरनुभाव्यत्वान्वारोहेऽप्यहङ्कारस्वभावात्तस्य करणानुग्राहकत्वं दुर्वचमिति वक्तुमाह— **किं चेति**। अत्र कोट्यन्तराणां दूषितत्वात्परबुद्ध्यनुसारेण संभावितमनूद्य दूषयति—**स हीत्यादिभिस्त्रिभिः**। प्रतिबन्ध इह विवक्षितकार्योपयुक्तस्वनिवृत्तिपदार्थः। ततश्च तथाभूतं द्रव्यमिति परैरेवाङ्गीकृतम्। अत्र निरसनीयस्य संविद्गतत्वं, तत्तिरोधायकत्वम्, अहङ्कारापनोद्यत्वं च दूष्यतयोपक्षिपन्नुद्भटदोषं चरमं दूषयति— **न तावदिति**। गतशब्दोऽत्र मणौ मालिन्यवदा[धेयतया]च्छादकतया प्राप्तं वक्ति। **किञ्चिदपि**— रजस्तमःकलुषादिकमित्यर्थः। परमतप्रसिद्ध्या शङ्कते— **अस्ति हीति**। तत्र स्वमतविरोधं प्रमाणविरोधं चाभिप्रेत्याह—**नेति**। प्रथमं विवृणोति—**अज्ञानस्येति**। द्वितीयं विवृणोति—**ज्ञानमिति**। अज्ञानस्याहङ्कारेण निवृत्तौ किं पश्चान्निष्फलेन ज्ञानेन तदर्थप्रवृत्त्या चेति भावः। भावरूपे चाज्ञाने सममिदं दूषणम्। अथ संविदात्मगतमित्युक्तं दूषयति— **न चेति**। संवित् आश्रयो यस्य तत्संविदाश्रयम्। आश्रयशब्दः इह विषयतया, आधारतया च संबन्धित्वमाह। **ज्ञानसमाने**त्यादिना तदुभयनिषेधहेतुद्वयोक्तेः; विषयेऽप्याश्रयशब्दः * चेतसो ये व्यपाश्रयः, * आश्रयश्चेतसो ब्रह्म इति प्रयुज्यते। शुक्तिकाद्यज्ञानं हि यदाश्रितं यद्विषयं च तदाश्रितेन तद्विषयेण च बाधकज्ञानेनापोद्यते। इह चाज्ञानाश्रयत्वे तद्विषयत्वे च ज्ञातृत्वज्ञेयत्वे प्रसज्येयातामिति भावः। उक्तस्यासंभवस्य व्यापकाभावफलितत्वमाह— **ज्ञात्रिति**। स्वरूपतो धर्मतोऽपि, तिरोधेयत्वासंभवाय ज्ञानमात्रत्वोक्तिः। साक्षित्वोक्तिश्च स्वस्य परस्य वा तिरोधाने स्वपरसाक्षित्वं न स्यादिति सूचनार्था। अत्राज्ञानाधारत्वांशस्यासंभवं निदर्शनेन निर्धारयति— **यथेति**। यद्यपि ज्ञानात्यन्ताभावरूपमज्ञानं घटादौ ज्ञानमात्रे चास्ति, तथाऽपि तस्य तत्स्वरूपानुबन्धितया निवर्त्यत्वाभावादिह परेष्टाज्ञानाधारत्वासंभव उच्यते। भ्रान्त्या तत्संभवाभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गमाह— **संविद इति**। ज्ञानविषयत्वे तु जडत्वादिप्रसङ्गस्त्वयैवोक्त इति भावः। अज्ञानस्य स्वविरोधिनाऽनिवर्त्यत्वे किं संविदोऽवेद्यत्वेनेत्यत्राह— **ज्ञानमिति**। स्वविषये स्वविषयस्य छादकमेवेत्यर्थः। तन्निदर्शनेन व्यनक्ति— **यथेति**। मिथ्याभूतं रज्जुसर्पादिकं स्वविषय एव हि पूर्वभावं निवर्तयतीत्यव्याहतम्। एवं विषयतया आश्रयतया च अज्ञानसंबन्धित्वे मुक्त्यसंभवं निगमयति— **अत इति**। अत्र परेष्टभावरूपधर्मसिद्धौ हि तद्धर्मतयोक्तानां संभवासंभवौ चिन्त्यौ; साऽपि नास्तीत्याह— **अस्य चेति**। तिष्ठतु मदिष्टं भावरूपमज्ञानम्; ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञाननिरासेनाहङ्कारः तज्ज्ञानसाधनमनुगृह्णात्वित्यत्र **ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तकमि**त्यनेन दत्तोत्तरत्वेऽपि दूषणान्तरं दर्शयितुमाह— **ज्ञानेति**। प्रागभावस्य प्रतियोगिना समानकालत्वमेव हि विरुद्धम्; प्रतियोगिनं प्रति तु नियतपूर्वतया हेतुतैवेति भावः। अहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वाद्युक्ति विकल्पकोट्यन्तरासंभवव्यक्त्यै निगमयति—**अत इति**। व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यव्यक्त्यादिस्वभावसमीक्षया दर्शितानां दोषाणां दुस्तरत्वादित्यर्थः। **केनापि**— उत्पादनद्वारा ज्ञापकतया तत्कारणतया तदनुग्राहकतया चेत्यर्थः॥

न च स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः; प्रदीपादिष्वदर्शनात्; यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च। तच्च स्वतःप्रामाण्यन्यायसिद्धम्। न च दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः। अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः। तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथाऽवभासः। अभिव्यञ्जक-

स्त्वालोकादिरेव। न चेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं संभवति। व्यक्तेस्तु जातिराकार इति तदाश्रयतया प्रतीतिः; न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात्। अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिर्वा। तस्मात्स्वत एव ज्ञातृतया सिध्यन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम्। अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम्॥

स्वाश्रयतया अभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभाव इति यत्प्रागुक्तम्, तत् प्रामाण्यं स्वत इति वदद्भ्योऽवाह्येभ्यो न रोचेतेत्यभिप्रायेण दूषयति— **न चेति**। स्वभावक्लृप्तिरियं व्यभिचारादयुक्तेत्याह— **प्रदीपादिष्विति**। आदिशब्दः इन्द्रियलिङ्गागमसंस्काराणां तदनुग्राहकाणां च सङ्ग्रहार्थः। संशयादिषु व्यभिचारेऽपि यथा धियां प्रमात्वं स्वभावः प्राचुर्याद्भूयते, तथेहापि स्यादिति शङ्कानिरासाय बहुवचनम्। स्वभावनिष्कर्षश्चात्र विपरीत इत्याह— **यथावस्थितेति**। **प्रतीति**शब्द इह व्यवहारयोग्यतापादनपरः। **स्वाभाव्यं** स्वभाव एव। अयं भावः—

मुक्तनित्येश्वरधियां प्रमात्वं ह्यनुपाधिकम्। क्षेत्रज्ञधीपरिच्छेदभ्रमत्वादि च दोषजम्॥ ४९७॥

भ्रान्तावपि यथार्थत्वमधिष्ठानादिषु स्थितम्। अनुप्रविष्टबौद्धैरप्यवशादिदमीरितम्॥ ४९८॥

अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥ ४९९॥ इति।

उक्तस्यार्थस्य जैमिन्यादिसंमतत्वेन मीमांसानिष्ठैः दुस्त्यजत्वं सूचयति— **तच्चेति**॥

मानत्वामानत्वे स्वत इति साङ्ख्याः कणाशनाः परतः। पूर्वं परतो बौद्धाः परं तु मीमांसका द्वयं केचित्॥

सौगताश्चापि चार्वाकाः साङ्ख्यकाणादवर्त्मगाः। प्रामाण्यज्ञप्तिरप्येवं बहुधाऽन्यादिवादिभिः॥ ५०१॥

अत्र दृष्टान्तैकदेशे व्यञ्जकत्वमेव मृग्यम्; कुतः स्वनिष्ठतया व्यञ्जनमित्यभिप्रायेणाह— **न चेति**। कुतस्तर्हि सर्वैस्तेषु व्यञ्जकतोक्तिरित्यत्राह— **अपि त्विति**। दृष्टावभासकरणभूतदृष्टिप्रसरहेतुतामात्रेण व्यञ्जकत्वोपचार इति भावः। अगृहीतग्रहणोपायस्य तदीयदोषत्वं व्यनक्ति— **तद्दोषेति**।

प्रतिबिम्बेऽल्पतादीनामाभिमुख्यस्थितेरतः।

यथार्हं वासनानाश्च दोषतैवं व्यवस्थिता। सव्यासव्यविपर्यासप्रभृतेरपि संभवः॥ ५०२॥

* * * *

एवं तर्हि * * दोषदर्पणादेरपि धीहेतवोऽन्यथा स्युः।

धीहेतवो यथा दोषाश्चवद्रागामित्यसत्। अन्वयव्यतिरेकाद्यैः हेतुस्स इति निश्चयात्॥ ५०३॥

तत्त्वधीरोधसङ्कोचे दोषास्स्युर्भ्रान्तिहेतवः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषादिर्हि विविच्यते॥ ५०४॥

इत्याशयः। तत एव दर्पणादेरपि व्यञ्जकत्वं स्यादित्यत्राह— **अभिव्यञ्जक** इति। **आलोकादिरेवेति**। आलोकादि-

सहितं प्रतिफलितं चाक्षुषं तेज इत्यर्थः । शुक्तिरज्ज्वादिवदधिष्ठानमात्रेण व्यञ्जकत्वं न शक्यमित्यवधारणाभिप्रायः । अस्त्वविद्यादोषार्थस्य दोषान्तरकन्दस्याहङ्कारस्य आदर्शवद्दोषहेतुत्वमिति शङ्कां निरस्यति— **न चेहेति** । स्वरूपप्रकाशे तत्प्रकाशान्तरकरणे वा विकृत्यापादनमिह दुर्वचमिति भावः । दृष्टान्तान्तरेऽप्यन्यथासिद्धिमाह— **व्यक्तेरिति** । **तु**-शब्दो दोषापादकाद्वैषम्यार्थः । **आकारः**— तदाश्रितस्वभाव इति यावत् । **तदाश्रयतया प्रतीतिरि**त्यनेन याथार्थ्यं व्यज्यते । ननु यथा दीपादयः स्वधर्मानपि प्रकाशयन्ति तथा व्यक्तिरपि जातिमित्यत्राह— **नन्विति** । व्यक्तिजात्यो-रत्रैकसामग्रीवेद्यत्वमेव; इन्द्रियसंबन्धस्तु व्यक्तिद्वा[रे]रैवेत्येतावताऽपि न सा व्यञ्जिका; व्यक्तिशब्दोऽत्र न व्यञ्जकत्वार्थ-इत्याशयः । अहङ्कारस्य स्वाश्रयतया संविद्व्यञ्जकत्वानुपपत्तिमुपसंहरति— **अत** इति । उपलम्भयुक्त्यागमैर्विरोधद्योतनाय **अन्तःकरणभूत**त्वोक्तिः । साङ्ख्यमृषावादिनोर्मतभेदं जातिमुखादेरिव धर्मत्वप्रतिफलनरूपहेतुद्वयं चाभिप्रेत्य **वस्तुतो दोषतो वे**त्युक्तम् । **ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिरि**ति च तत्फलितव्यञ्जनम् । ज्ञातुरहमर्थस्यात्मत्वं ज्ञानमात्रस्यानात्मत्वं च निगमयति— **तस्मादि**ति । ननु सुषुप्त्यादावहंबुद्धिविरहेऽप्यात्मस्वरूपसत्त्वं वाद्यन्तरैरुक्तम् । एवमात्मतया अस-दुक्तायां ज्ञप्तावपि स्यादित्यत्र * अहमर्थो न चेदात्मेत्यादिना दत्तोत्तरत्वमाह— **अहंभावेति** । **ज्ञप्तेरपीति** । स्वप्रकाशत्वे सत्यपीति भावः ॥

तमोगुणाभिभवात्परागर्थानुभवाभावाच्चाहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽप्या-प्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनस्स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहंभावविगमः । भवदभिमताया अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम् । न हि सुप्तोत्थितः कश्चिदहंभाव-वियुक्तार्थान्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहम् अज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठ इत्येवंविधां स्वापसम-कालामनुभूतिं परामृशति । एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते । न च वाच्यं यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्सामित्येषा प्रतिपत्तिरिति; अतद्रूपत्वा-त्प्रतिपत्तेः ॥

ननु सुषुप्तावस्थायामहमर्थप्रकाशे जागरस्वप्नयोरिव तथा व्यवहारार्हत्वं स्यात; न च तदस्तीत्यतो न तदा तत्प्रकाशः । तत्राह— **तमोगुणाभिभवादि**ति । स्वकर्मोपात्तत्रिगुणद्रव्यस्थेन तमोगुणेन सविकल्पादिरूपमनोवृत्तिनिरो-धादित्यर्थः । तत्फलितमाह— **परागर्थानुभवाभावादि**ति । परागर्थाः परस्मा एव भासमानाः; ते चात्रात्मधर्माः देहेन्द्रियविषयाश्च ; तेषामान्तरबाह्यवर्गाणामननुभवात् । तत्तद्व्यावृत्ततया तत्तद्विशिष्टतया च स्फुरणाभावोऽपि **विविक्ते**त्यादिनाऽनूद्यते । एतेन अयमहमित्यादि वदन्त्याश्श्रुतेरभिप्रायो विवृतः । स्वप्नजागरयोर्नानाकारविशिष्टदृष्ट्या तदविरोधार्थम् **आप्रबोधादि**त्युक्तम् । विविक्तस्फुटावभासविरहे निर्विशेषभानं स्वीकृतं स्यादित्यत्रोक्तम्— **अहमि-त्येकाकारेणे**ति । सुखित्वदुःखित्वादिभिर्देवतमनुष्यत्वादिभिश्च विशेषणैर्विशिष्टस्फुरणविरहेऽपि अनुकूलप्रत्यक्स्वरूपत्वेन भानाद्विशिष्टस्फुरणसिद्धिरिति भावः । औपनिषदमानुमानिकं वा स्वप्रकाशत्वमात्मन इच्छद्भिः सर्वैः सुषुप्त्यादिषु

अवभासनात्स्वात्मस्फुरणमङ्गीकृतम् । अत्राहंभावशब्देनाऽहमर्थः प्रकाशश्चाभिप्रेतौ । नन्वेवमविशदस्फुरणं तदानीमिदानीं वा नोपलभ्यत इत्यत्र प्रतिबन्द्योत्तरमाह—— **भवदभिमताया** इति । त्वदभिमतायां प्रमाणानुमतिर्नास्तीति च भावः । एवमविशिष्टार्थविषयनिर्विकल्पवादिनामपि प्रतिबन्दिर्वक्तव्या । **तथैव**—— अस्पष्टतयेत्यर्थः । परोक्तेऽपि स्पाष्ट्याभावं मानाभावं च व्यनक्ति——**न** हीति । ननु ज्ञप्तिरहमित्यनुवादो न युक्तः । परमते तथात्वाभावात्, **अहंभावविमुक्ते**-त्येतद्वाक्यस्थपदविरोधाच्च । मैवम्; प्रत्यगात्मनः प्रकाशाभ्युपगमेऽहंत्वेन स्फुरणं दुस्त्यजमिति सूचने तात्पर्यात् । **अत्रतिष्ठ** इति वर्तमानोक्तिस्तत्सामीप्यात् । ननु परामर्शः प्रमाणान्तरेण सेत्स्यतीत्यत्र विरुद्धपरामर्शबलात्तदसंभवं, **स्वावसरे निपुणतरमि**ति प्रागुपक्षिप्ते स्वपक्षे मानं च दर्शयति– **एवमि**ति । **हिः** प्रसिद्धिं परैरप्युदाहृतत्वं च द्योतयति । प्रकाशस्वरूपस्य प्रदीपस्य तथैव स्वप्रकाशत्वं श्रुत्यभीष्टम् इत्यभिप्रायेण **सुखमहमि**त्युक्तम् । तदेव विवृणोति—— **अनेने**ति । नात्र विषयानुभवसुखं धर्मभूतधीप्रसरत्वं च विवक्षितम्, सुषुप्तिव्याघातात्, * पुंस्त्वादिवदिति सूत्र-विरोधात्, पूर्वापरभाष्यैः प्रतिक्षिप्तत्वाच्च । अतः स्वस्यैवानुकूलतया स्वेनैव प्रकाशमानत्वे तात्पर्यम् । यद्धि यस्यानुकूलतया भाति स तेन सुखीति व्यवह्रियते । यस्य येन यद्भाति स तेन तस्य ज्ञातेति च । सुषुप्तावहमर्थस्याहंबुद्धेर्वा विनाशमिच्छतां चोद्यमनूद्य क्षिपति— **न चे**ति । मन्दमगच्छम्, * तत्र ते न्यवसन् सुखमित्यादिवत्क्रियाविशेषणस्य तात्कालिकत्वे स्वारस्यं प्रत्य[क्सुख]क्स्वरूपानादिसाक्षिप्रकाशे परसंमतिं चाभिप्रयन्हेतुमाह–**अतद्रूपत्वादि**ति । तदानीं सुखमस्वाप्सम्, इदानीं दुःख्यामीत्यपि क्वचित्परामृश्यत इति भावः । ननु सुखमहमस्वाप्समित्यंशत्रये स्वापांशस्य तदानीमनुभवे सुषुप्ति-विरोधात् प्रातर्गजाभावादिति न्यायेन स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावात्प्रबोधाभावक्लृप्त्या तथा व्यवहार इत्यास्थेयम् । तद्वद-शान्तरयोरपि गतिः स्यात् । मैवम् ।

अयुक्तिर्यस्य तत्रैव स्वारस्यदमनं क्षमम् । भवेदविषये वृत्तिरन्यथाऽतिप्रसङ्गकृत् ॥ ५०५ ॥

न चाहमर्थस्यात्मनोऽस्थिरत्वेन तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसन्धानानुपपत्तिः । यतः सुषुप्तिदशायाः प्रागनुभूतं वस्तु सुप्तोत्थितो मयेदं कृतम्, मयेदमनुभूतम्, अहमेतदवोचमिति परामृशति । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषामिति च परामृशतीति चेत्, ततः किम्? न किञ्चिदिति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेन्न; नाहमवे-दिषमिति वेदितुरहमर्थस्यैवानुवृत्तेः; वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः । न किञ्चिदिति निषे-धस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमये त्वनु-सन्धीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य न किञ्चिदवेदिषमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले निषिध्यमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञातुरह-मर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शेन साधयंस्तमिमर्थं देवाना-मेव साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातवानिति अहमर्थस्यापि तदानीमननुसन्धानं प्रतीयत

इति चेत्, स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न जानन्ति भवन्तः। अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने। मामिति किं निषिध्यत इति चेत्; साधु पृष्टं भवता; तदुच्यते— अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेः न स्वरूपं निषिध्यते; अपि तु प्रबोधसमयेऽनुसन्धीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता। अहं मां न ज्ञातवानित्युक्ते विषयो विवेचनीयः। जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः; स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः। अत्र सुप्तोऽहमीदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः॥

अन्यत्राप्ययुक्तिस्समा, अहमर्थस्य तत्प्रकाशस्य वा सुषुप्तौ नाशादित्यत्राद्यमनूद्य क्षिपति— **न चेति**। अहमर्थस्य ह्यात्मत्वं स्थापितम्। अतोऽस्य न ध्वंस इति व्यञ्जनार्थं इह आत्मशब्दः। प्राच्यजागरस्थात्मीयकरणलयवृत्तिपरामर्शद्रढिम्ना परिहरति— **यत** इति। शुक्तिरूप्यवदध्यस्तस्याहमर्थस्य प्रकाशध्वंसतोऽपि स्वरूपध्वंसं शङ्कते— **एतावन्तमिति**। स्वेष्टविरुद्धं वदसीत्युपालम्भाभिप्रायेण पृच्छति— **ततः किमिति**। अज्ञातोपालम्भः पुनः शङ्कते— **न किञ्चिदिति**। अहमर्थप्रकाशस्यापि निषेधात्तत्स्वरूपनिषेधोऽपि फलित इति भावः। उक्तनिषेधार्थो **न**कारोऽर्थात्प्रतीयत इति कृत्वा स्वाभिप्रेतं विवृणोति— **नाहमिति**। अहं नावेदिषमित्यत्र वेदनाभावाधिकरणभूतस्वात्मनिषेधस्तावदशक्यः; तत्प्रकाशनिषेधश्च स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतिविरुद्धः; बाह्यविषयेऽपि न स्वरूपं निषेध्यम्; सुषुप्तौ विश्वप्रलयस्यासंभवादसंमतेश्च। अतः स्वान्यप्रकाशनिषेध एव विवक्षित इत्यभिप्रायेण **वेद्यविषयो हीत्युक्तम्**। परेष्टार्थेऽनिष्टमाह— **न किञ्चिदिति। निषेधस्येति**। त्वत्पक्षेऽनुभूतेः प्रकाशनिषेध एव स्वरूपनिषेधोऽपि स्यादिति भावः। वेदननिषेधस्याकृत्स्नविषयत्वे स्वीकृते धीव्यतिरिक्तवेदननिषेधविवक्षया असदिष्टं स्यादित्यत्राह— **सुषुप्तीति**। अहमर्थस्वरूपनिषेधः परामर्शबलविरुद्धः; अत एव तद्ज्ञाननिषेधस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तः; इदमर्थवदहमर्थस्यापि प्रकाशाधीनस्वरूपत्वात्। सर्वत्र चाधेयनिषेधोक्तिर्हास्येति भावः।

अभानं व्यवहार्यस्य सुषुप्तावहमः कथम्। इति चोद्यं समं वित्तौ श्रुतिश्चात्रोत्तरप्रदा ॥ ५०६ ॥
अहंभानस्य संस्कारमनुत्पादयतोऽपि नः। त्वदिष्टधीभाननयात्स्यात्परामर्शहेतुता ॥ ५०७ ॥
सुषुप्तौ भानसङ्गे तु धीरेव तत्र लुप्यते। उपलब्धिपराहत्या न स्वरूपविपर्ययः ॥ ५०८ ॥

एवशब्दो वैपरीत्यं विवृणोति। जानामीत्यहमर्थस्वरूपप्रकाशश्चेदात्मेत्युच्यते, स तर्हि तद्धर्मः। धातूपात्तश्चेत् इच्छाद्वेषादिधात्वन्तरार्थवदात्मस्वरूपादन्यः प्रसिद्धः। **एव**कारो दत्तोत्तरत्वद्योतकः। **देवानामेवे**त्यनेन सर्वज्ञा हि त्वदुक्तिप्रतिपत्त्यर्हा इत्युपालभते। अप्रतिवादिनामिति वा तात्पर्यम्। ननु * विनाशमेवापीतो भवतीति श्रुत्यैवोच्यते विनाशः। मैवम्; प्रकरणाभिप्रेतपुरुषार्थविरहेणासत्कल्पत्वे तात्पर्यात्। अन्यथा, * न ह खल्वयमित्यादि पूर्ववाक्यविरोधात्।

*** स एवत्विति सूत्रे च सुषुप्तप्रतिबुद्धयोः। स्वयमेव च तादात्म्यं सूत्रकृत्स्थापयिष्यति ॥ ५०९ ॥**

ततश्च स्वप्रकाशत्वजडत्वविमतावपि। सुषुप्तावहमर्थस्य ध्वंसो नास्तीति सुस्थितत् ॥ ५१० ॥

पुनरपि तदानीमहमर्थवेदनस्यापि विशेषतो निषेधात्तत्स्वरूपनिषेधमपि शङ्कते—— मामपीति। अहमर्थनिषेधं वदता स्ववाक्येन स्वपरामर्शेन चाभीष्टविरोधमाह— स्वानुभवेति। उभाभ्यामहमर्थनिषेधस्याशक्यत्वं व्यनक्ति— अहमिति। हिशब्दोऽत्र अनुभववचने इति शब्दस्य सप्तमीत्वेनोत्तरत्रान्वये ह्यनपेक्षितः स्यात्। स्वरूपप्रकाशनिषेधमुखेन स्वरूपस्यापि निषेधमन्तरेण का गतिरिति पृच्छति—— मामिति। सोपालम्भं प्रतिवक्ति—— साध्विति। असमीचीनत्यागेन प्रश्नेऽवतारात् सानुकम्पं वा। तदुच्यते—तस्मादुत्तरमुच्यत इत्यर्थः। यद्वा, किमिति पृष्टनिषेध्यमुच्यत इत्यर्थः। स्वरूपतत्प्रकाशयोर्निषेधो न शक्य इत्यभिप्रायेणाह— अहमर्थस्येति। * सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायात्, * अयमहमस्मीति श्रुतौ अयंशब्दाभिप्रेतविशेषमाह— अपि त्विति। वर्णाश्रमादिविशिष्टता— तदभिमान इत्यर्थः। ज्ञेयत्वेनेति बोपस्कार्यम्। आदिशब्द आन्तरं जडपण्डितत्वाद्यपि संगृह्णाति। ननु * नो एव इमानि भूतानीत्यत्र यथा बाह्यार्थानां स्वरूपवेदननिषेधपर इदंशब्दोऽपि स्वरूपमात्रपरः, तथा * अयमहमित्यत्रापि स्यादिति शङ्कां निरस्यति— अहं मामिति। अयं भावः— अहमर्थस्वरूपतत्प्रकाशनिषेधयोरशक्यत्वं ह्युक्तम्। अतः प्रकारभूतवर्णाश्रमादिवैशिष्ट्यमिह निषेध्यम्। तथा च श्रुत्यन्तरे तद्वैशिष्ट्यमपि निषिध्यते * तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति। सुषुप्तौ तत्तद्वैशिष्ट्येऽपि तत्तद्वेदनवैधुर्यप्रतिसन्धानस्य श्रुतेश्चानुगुणं विषयविवेकं विवृणोति— जागरितेत्यादिना ग्रन्थद्वयेन। निषेधवचनतात्पर्यव्यञ्जकमनुभवप्रकारं निर्धारयति— अत्रेति। व्यवहारस्य वैवक्षिकत्वादीदृशोक्त्यभावेऽप्यनुभवो दुर्निषेध इत्यवधारणाभिप्रायः ॥

किञ्च—सुषुप्तावात्मा अज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति हि भवदीया प्रक्रिया। साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव। न ह्यजानतः साक्षित्वम्। ज्ञातैव हि लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रम्। स्मरति च भगवान्पाणिनिः * साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्दम्। स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत। आत्मने स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासत इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासत इति सिद्धम् ॥

सुषुप्तौ ज्ञातुरविनष्टत्वं परोक्तप्रक्रिययाऽप्यभ्युपगमयति— किञ्चेति। अस्त्वज्ञानसाक्षित्वम्, तत्तु तत्प्रकाशात्मत्वमेवेत्यत्राह— साक्षित्वमिति। ननु किमत्र ज्ञातृत्वेन; साक्षात्काररूपत्वमेव साक्षित्वमस्त्वित्यत्राह— न हीति। उक्तमर्थं लौकिकवैदिकसर्वशब्दार्थनिर्णयनिदानभूतेनानन्यथासिद्धेन व्यवहारेण स्थापयति— ज्ञातैवेति। साक्षिशब्दस्यास्तु ज्ञानविशेषे शक्तिः, तदाश्रये तु लक्षणेत्यत्राह— न ज्ञानमात्रमिति। अयं भावः— न हि सर्वत्र विशिष्टगोचरे विशेषणमात्रे शक्तिस्त्वयाऽपि स्वीक्रियते। तथा सति विशिष्टवाचिषु सत्यादिपदेषु जहदजहल्लक्षणोक्तिरपि विरुध्येतेति। अन्यथा शब्दानुशासनविरोधमप्याह— स्मरतीति। अस्तु सुषुप्तौ साक्षिप्रकाशः; ततोऽपि अहमर्थ-

प्रकाश: कथमित्यत्राह—**स चायमिति**। व्यवहारव्याकरणाभ्यां ज्ञातृत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः। अज्ञानसाक्षिणस्तथैव स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् **जानामीति प्रतीयमान**त्वोक्तिः। ज्ञातुः स्वग्रहणं हि जानामीत्येव; तत्र * अस्मद्युत्तम इत्यनुशिष्टमित्यभिप्रायेण **अस्मदर्थ एवे**त्युक्तम्। उक्तानभ्युपगमे स्वेष्टं स्वस्मै भासमानत्वमपि न स्यादित्यभिप्रायेणाह— **आत्मन** इति। तत्र व्याप्तिपूर्वकं साध्यवचनेऽपि प्रसङ्गे तात्पर्यादुत्तरत्रानुमानोक्तेरपुनरुक्तिः। पूर्व **इ**र्निर्हेतौ। उत्तरस्तु प्रकारे॥

यत्तु मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्तत इति, तदपेशलम्; तथा सत्यात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात्। न चाहमर्थो धर्ममात्रम्, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत। प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः; ज्ञानं तु तस्य धर्मः। अहं जानामि, ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव॥

सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेतीति पूर्वपक्षोक्ते दूषितावशिष्टं **यत्त्वि**त्यादिनाऽनूद्य दूषयति— **तदपेशलमिति**; असुन्दरम्, अयुक्तमित्यर्थः। अयुक्तिं विवृणोति— **तथा सतीति**। **प्रतिज्ञातः स्यादि**त्येतत् परोक्त्यैव सिद्धवत्करणं ज्ञातव्यशेषाभावप्रसञ्जनार्थम्। * आत्मभूतधीसन्ततिविनाशो मोक्ष इति वदन्तस्सन्ति केचित्सौगताः; तन्मते त्वदुक्तो दोषस्तवाप्यागत इति सूचयितुं **प्रकारान्तरेणे**त्युक्तम्। नन्वविद्या देहादिधर्मोऽप्यात्मनः उपाधिरेव; अतस्तन्निवृत्तौ कथमात्मनाश इत्यत्राह— **न चेति**। त्वदुक्तविपरीतं हि सिद्धमित्यभिप्रायेण **प्रत्युते**त्यादिवाक्यत्रयम्। एवकारेण **प्रागेव** स्थापितत्वं द्योत्यते॥

अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वा आध्यात्मिकादिदुःखैः दुःखितया [स्वा]आत्मानमनुसन्धत्तेऽहं दुःखीति, सर्वमेतद्दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलस्स्वस्थो भवेयमित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते। स साधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्, अपसर्पेदेवासौ मोक्षकथाप्रस्तावात्। ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात्। अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत्, किमनेन? मयि नष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते। अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिध्यतः प्रत्यगात्मत्वम्। स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात्; यो यः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते, यथा तथाऽवभासमानत्वेनोभयवादिसंमतः संसार्यात्मा; यः पुनरहमिति न चकास्ति नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः। स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा। स तस्मादहमित्येव प्रकाशते। न चाह-

मिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः; मोक्षविरोधात्, अज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य। अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा। अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति; कुतः संसारित्वम्? अपि तु तद्विरोधित्वान्नाशयत्येव॥

पूर्वं ज्ञातुरेवात्मत्वे परमसाध्ये सङ्ग्रहेणोक्तां युक्तिं तस्य मुक्तिदशानुवृत्तिरूपावान्तरसाध्येऽपि हेतुतया विस्तृणीते— **अपि** चेति। स्वमतपरमतभेदेन **परमार्थतो भ्रान्त्या वे**त्युक्तम्। उत्तरत्र तद्गतस्य दुःखकारणस्य भ्रमकारणस्य वा निवृत्तिरित्यु[च्यते]च्येत, न तु दुःखभ्रमाश्रयस्वरूपस्येति भावः। अत्र **य** इत्यादिना **प्रवर्तत** इत्यन्तेन प्रागुक्तमेव विवृतमित्यपुनरुक्तिः।

अर्थादामोक्षस्थायिपक्षनिरासश्च सिद्धः। उक्तयुक्तेः परमसाध्यपर्यन्ततां व्यनक्ति—**अत** इति। अवान्तरसाध्येऽपि प्राक्प्रसङ्गसूचितमनुमानं मूढबोधनाय, अन्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वमिति वदतः सन्तोषाय च व्याप्तिद्वयोपेतं प्रयुङ्क्ते— **स** चेति। नात्र साध्याविशेषः; अहमिति व्यवहारविषयतया प्रकाशस्य साध्यत्वात्। नापि हेत्वसिद्धिः; अभानस्य, परस्मा एव भानस्य वा त्वयाऽनभ्युपगमात्; अकस्मैचिद्भासमानत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। नापि पक्षस्य दृष्टान्ताविशेषः; एकस्मिन्नेव सम्मतविमतदशाभेदेन तद्विभागात्। तथा च लोकेऽपि दृष्टतया परीक्षकैः अनुमन्तव्यत्वाच्च। विपक्षे [बाधस्तु] दण्डस्तु प्रत्य[क्षा]क्त्वाभावप्रसङ्गः [इति] प्रागुक्त इह प्रतिसन्धेयः। अत्र पञ्चावयववाक्यप्रयोगात्कैश्चिन्मीमांसकैरुक्तःत्र्यवयवनिर्बन्ध उपेक्षितः। क्वचित् त्र्यवयवं च प्रयुङ्क्ते; अतः प्रतियोगिधीसिद्ध्यै यथाकामं त्रयो वा पञ्च वा प्रयोक्तव्याः। * पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदिति भारतोक्तिस्तु संभावितविषयतया नान्यनिषेधार्थेति भावः। विशेषविरोधप्रसङ्गमनूद्य निषेधति— **न चे**ति। **संसारित्वम्**— कर्मकृतदेहादिसन्ततिमत्त्वम्। **आदि**शब्देन पुनरावृत्त्यादिग्रहणम्। मुक्त्यवस्थाविषयैः * सर्वं ह पश्यः पश्यति, * अहमन्नमित्यादिभिर्विहत्या तर्कस्य मूलशैथिल्यमाह— **मोक्षविरोधा**दिति। अन्यथा प्रसञ्जनीयमेवोत्तरं प्रयुक्तं स्यात्। अज्ञत्वादेरुपाधित्वशङ्काऽप्यनेन निरस्ता। प्रसङ्गस्य सोपाधित्वमभिप्रेत्याह—**अज्ञत्वे**ति। अयं भावः—कर्मोपाधिकमज्ञानादिकं सर्वकर्मक्षये न स्यात्।

पक्षात्साध्यमुपाधिर्हि स्वनिवृत्त्या निवर्तयेत्। स्वसाहचर्याद्ध्यस्तां व्याप्यतामपि साधनात्॥ ५११॥

तदिह तर्के व्याप्तिस्तावद्दुस्साधा; साहचर्यमात्रे त्वप्रयोजकमतिप्रसञ्जकं च। त्वत्पक्षेऽप्यनुभूतिमात्रस्यात्मनः प्रकाशमानत्वे बद्धदशायामिव सर्वे दोषाः स्युः; न च ते तदा सन्ति; अतो मुक्तौ प्रकाशमानत्वभङ्गात्स्वरूपोच्छेदप्रसङ्ग इति। अज्ञत्वादेरुपाधित्वव्यक्त्यै विकल्पव्याजेन स्वोक्तं विवृणोति— **अज्ञानमि**ति। **स्वरूपाज्ञानं**— कर्मणा तिरोधानात्स्वरूपगोचरज्ञानप्रसराभावः; **अन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं च** रजस्तमःकार्यतया गीतम्। तयोरज्ञानशब्दार्थतया विकल्पस्तु सम्यग्ज्ञानान्यतया, तद्विरुद्धतया वा। उदाहरणं तु स्वनिष्ठात्मभ्रमाद्येव। आत्मभ्रमादिषु त्रिष्वपि कल्पेष्वहंप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वं नेत्याह— **अहमि**ति। **इति**र्हेतौ। अयं भावः— न तावदहंप्रत्यय एवाज्ञानादिस्वरूपम्, तत्त्वधीरूपत्वात्। न तद्धेतुः, कर्मविरहे तदयोगात्। न च तेषां व्याप्यः; यतस्तेन तत्प्रसङ्गः स्यादिति। एवम-

ज्ञानप्रसङ्गाभावे तत्फलप्रसङ्गो दूरापास्त इत्याह—– **कुत** इति। आत्मतत्त्वज्ञानं ह्यज्ञत्वादिनिवर्तकतया शास्त्रप्रसिद्धम्। अतोऽत्र प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोर्व्याघात इत्यभिप्रायेणाह— **अपि त्विति** ॥

ब्रह्मात्मभावापरोक्ष्यनिर्धूतानिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च। श्रूयते हि— * तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, * अहमेकः प्रथममासं च वर्तामि भविष्यामीत्यादि। सकलेतराज्ञानविरोधिनः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव *हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः, *बहु स्यां प्रजायेय, * स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। तथा, *यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ * अहमात्मा गुडाकेश, * न त्वेवाहं जातु नासम्, * अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा, * अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते, * तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्, * अहं बीजप्रदः पिता, * वेदाहं समतीतानीत्यादिषु ॥

तत्त्वविदात्मापरोक्ष्येऽहमर्थप्रकाशं वदन्त्या श्रुत्या, तस्याज्ञत्वाद्यनापादकत्वमाह— **ब्रह्मात्मेत्यादि**। **दर्शना**दित्युक्तं विवृणोति–– **श्रूयत** इति। ब्रह्मापरोक्ष्यमविद्यानाशस्य कारको ज्ञापकश्च हेतुः। **आदिशब्देन** प्रह्लादभरतादिग्रहः। **तद्धैतत्पश्यन्**—जगत्कारणं ब्रह्म स्वान्तरात्मत्वेन पश्यन्नित्यर्थः। अत एवात्राहमर्थसामानाधिकरण्यं स्वविशेष्यस्य सर्वात्मकत्वप्रकाशकम्। तदेतत्, * शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् इति सूत्रे व्यक्तीभविष्यति। अथर्वशिरसोऽप्येवमेव निर्वाहो वेदार्थसङ्ग्रहे स्थापितः। **आदिशब्देन** * स एवाहमवस्थितः, * अहं त्वं च तथान्ये चेत्युपबृंहणानि गृह्यन्ते। स्वतः सर्वज्ञतया स्वयमज्ञानप्रसङ्गरहितस्य स्वाश्रिताज्ञानादिनिरासकतया स्वयमेव गीतस्य परब्रह्मणः स्वात्मन्यहंशब्दप्रयोगाच्चाज्ञत्वाद्यापादकत्वं निरस्यति–– **सकलेति**। **सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः**–– सच्छब्दमात्रजन्यधीविषयस्येत्यर्थः। अहङ्कारसृष्टेः प्रागेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म बहु स्यामिति सङ्कल्पयतीति भावः। शाखान्तरेऽपि प्रसिद्धिमाह— **स ईक्षतेति**। **हन्ताह**मित्यत्राहंशब्दः कण्ठोक्तः; * बहु स्यां प्रजायेय, सृजै इत्यादिषूत्तमपुरुषाक्षिप्तः। * पूर्वमेवाहमिहासम् इत्यादयश्च ग्राह्याः। स्मृतावप्यहंत्वेन व्यवहारमाह––– **तथेति**। क्षरान्तर्भूतस्याहङ्कारस्य क्षराक्षरान्यत्वम्, अचेतनस्य चिदचिदन्तरात्मत्वम्, उत्पत्तिनाशभाजस्तद्राहित्यं, महदादिजन्यस्य सर्वकारणत्वम्, स्वाश्रितबन्धकस्य तन्मोचकत्वम्, अचिद्विकारस्य स्वसंकल्पेन सर्वत्र बीजाधानकर्तृत्वं, त्रैकालिकसर्ववस्तुवेदितृत्वादिकं च, विरुद्धमित्यभिप्रायेण तत्तद्वाक्योपादानम्। न चैतेष्वहंशब्देन चिन्मात्रलक्षणेति वाच्यम्। मुख्यसंभवे तदयोगात्। **आदिशब्देन** * अहमज्ञानजं तमः * अहं त्वा सर्वपापेभ्यः इत्यादिसङ्ग्रहः ॥

यद्यहमित्येवात्मनः स्वरूपम्, कथं तर्ह्यहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते * महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति? उच्यते—स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्ये-

वोपदेशात्तथैवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेश्च अहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरिणाम-भेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतैवोपदिश्यते । स त्वनात्मनि देहेऽहंभावकरण-हेतुत्वेन अहङ्कार इत्युच्यते। अस्य तु अहङ्कारशब्दस्य अभूततद्भावे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अयमेव त्वहङ्कारः उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते। तस्माद्बाधकापेताऽहंबुद्धिः साक्षादात्मगोचरैव। शरीरगोचरा त्वहंबुद्धि-रविद्यैव। यथोक्तं भगवता पराशरेण— * श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन। अनात्मन्यात्मबुद्धिर्योति । यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा, तदा अनात्मन्यात्माभिमाने शरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यात्, न ज्ञातृप्रतिभासः । तस्माज्ज्ञाताऽहमर्थ एवात्मा । तदुक्तम्— * अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात् । अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताऽहमिति भासते ॥ इति। तथा च * देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः। नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी॥ इति। अनन्यसाधनः—स्वप्रकाशः। व्यापी—अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः ॥

उपात्तकृत्स्नवचनबाधेच्छया गीतायामेवोक्तमिति शङ्कते—**यदीति**। अत्र **कथं**शब्दस्य प्रतिषेधपरत्वायोगात्प्रश्न-वत्कारेण प्रतिवक्ति— **उच्यत** इति । पृष्टस्य साक्षादुत्तरं दित्सुः तदर्थं स्वपक्षे भूयसां बलीयस्त्वं प्रत्यक्षानुगुण्यं च प्रथममाह— **स्वरूपेति** । रूढिविशेषानुसारेण गीताभिप्रेतमाह— **अव्यक्तेति** । न ह्यहङ्कारशब्दोऽहंशब्दपर्याय इति भावः । नन्वहंशब्द एवाहङ्कारशब्दावयवतया प्रत्यभिज्ञातः; न चोभयत्र शक्तिभेदक्लृप्तिर्न्याय्येत्यत्र यौगिक-मप्याह—**स त्विति**। अहंभावोऽत्राहमित्यभिमानः । ननु भूमविद्यायां * अथातोऽहङ्कारादेश इति अहंबुद्धिकारणमेवा-हङ्कार इत्युच्यते। तत्प्रत्यभिज्ञयाऽत्र स एवार्थः किं न स्यादित्यत्र * अनात्मनीत्यभिप्रेतया व्युत्पत्त्या वैषम्यमाह— **अस्य त्विति** । अनहमर्थस्याहमर्थभ्रमहेतुत्वमिह विवक्षितम् । भूमविद्यायां तु भूमविशिष्टस्य यथार्थमहङ्ग्रहोपसनमिति भावः । ननु * अहङ्कारं बलं दर्पमित्यादिभिस्त्याज्यतयोक्तस्य कथं मोक्षार्थविद्यायां, * अथात आदेश इतिवदुपादेयतोप-देश इत्यत्राह— **अयमिति** । अनात्मनि देहेऽहंभाव इति निर्दिष्ट इत्यर्थः। अन्यथा **गर्वापरनामे**त्यनन्वयात् । यद्वा, कार्ये गर्वे कारणभूताहङ्कारोपचारः । **एव**कारोऽहंग्रहोपास्तिव्यवच्छेदार्थः । **उत्कृष्टे**त्यादिना हेयत्वनिदानोक्तिः । ननु * अविद्याऽहंमतिरिति पठ्यते ; तत्कथमहंग्रहोपास्तिर्यथार्था विधीयत इत्यत्र विद्याविद्यात्मिकेऽहम्मती विभजन्निगम-यति— **तस्मादिति** । **साक्षा**च्छब्द उपहितरूपव्यवच्छेदार्थः । अविद्यानिष्कर्षं पुराणोक्त्या संवादयति—**यथोक्त-मिति** । एतच्चानन्याधीनत्वादिप्रमाणोपलक्षणम् । एवमविद्यादिरूपतया प्रसिद्धां देहाहंबुद्धिमपि परेष्टभञ्जिकामाह— **यदीति** । स्वेष्टेऽपि तामेव प्रमाणयन्परमप्रक्रान्तमुपसंहरति— **तस्मादिति** । आत्मनोऽहंत्वज्ञातृत्वादिसाधकवर्गस्य

संकलितबोधार्थमात्मसिद्धौ निगमितं दर्शयति— **तदुक्तमिति** । * **अविद्यायोगत** इत्येतत्परेष्टेऽनुपपत्तिं स्वेष्टे चोपपत्तिं तन्त्रत आवृत्त्या वा वक्ति । आत्मनो विषयग्राहिधियोऽन्यत्वे स्वप्रकाशत्वादौ च तत्प्रकरणारम्भे संगृहीतमाह— **तथा चेति** । अत्र साधनशब्दस्योत्पादनपरत्वे नित्यत्वोक्त्या पुनरुक्तिः स्यात् । तद्व्युदासाय **स्वप्रकाश** इत्युक्तम् । व्यापिशब्देन विभुत्वविवक्षायां * उत्क्रान्त्यादिसूत्रविरोधात् अर्थान्तरमाह— **अतिसूक्ष्मतयेति** । एतत्पदद्वयार्थः तत्रत्यविस्तरे व्यक्तः ॥

यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति ; कोऽयं दोष इति वक्तव्यम् यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः । अनादिभेदवासनैव हि दोष इति चेत्, भेदवासनायास्तिमिरादिवद्यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम् ? अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेन्न ; अन्योन्याश्रयणात्—शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनायाः दोषत्वनिश्चयः ; भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय इति ॥

एवं प्रत्यक्षवैघट्यं नास्तीत्युक्तं न्यषिध्यत । ततश्शास्त्रबलीयस्त्वं यदित्यन्वाह बाधितुम् ॥ ५१२ ॥

कोऽयमित्यादि । यदुक्तं दोषरूपं मूलं, तत्र कोऽयं दोष इति पृष्टे विशेषतः प्रतिवक्तव्यमित्यर्थः । न हि कश्चिद्दोषोऽस्तीति सामान्योक्त्याऽन्यथासिद्धिः सुवचा ; त्वन्मतेऽपि प्रसङ्गात् ; विशेषतश्चात्र दोषो दुर्वचः । काचादेरव्यापित्वात् तावतैवान्यत्र शङ्कायामविषयवृत्तेश्चेति भावः । प्रागेव दोषविशेष उक्त इति शङ्कते—**अनादीति** । दोषत्वमस्या दुर्वचमित्याह— **भेदेति** । यदि द्विचन्द्रभ्रमादौ भेदवासनाया दोषत्वं दृष्टमित्युच्येत, तदा भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धौ अभेदवासनाऽपि दोषत्वेन दृष्टा ; ततश्चैक्यधीरपि दुर्बला न बाधिका स्यात् । अन्यत्रादृष्टमपि अद्वैतश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमिति शङ्कते— **अनेनेति** । कल्पकासंभवमभिप्रेत्याह— **नेति** ; **अन्योन्याश्रयणा**दित्यनेनान्वयः। भेदवासनामात्रस्य दोषत्वं निर्विशेषाद्वैतशास्त्रविरोधात्कल्प्यम् ; सिद्धे च प्रत्यक्षमात्रस्य तादृशदोषमूलत्वे यूपादित्यैक्यन्यायातिक्रमेण शास्त्रस्य निर्विशेषपरत्वमिति मिथः संशयात्कृत्स्नप्रत्यक्षदौर्बल्यं दुर्वचमिति भावः । ज्वालैक्यप्रत्यक्षे हि,

व्युत्पत्तिव्याप्तिपूर्वेषु प्रत्यक्षमुपजीवतोः । कृत्स्नप्रत्यक्षवैरं न क्षमं शास्त्रानुमानयोः ॥ ५१३ ॥

अस्तु ते बाह्यतुल्यत्व.... ....नोब.... .... हुत्वमपि ॥ ५१४ ॥

किञ्च, यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वम् शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् । अथोच्येत—दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात् तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति, तन्न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्व-

मकिञ्चित्करम्; रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात्। शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलाया-मेव ज्ञातम्; श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वान्मननादेः। अपि च, इदं शास्त्रम्; एतच्चासंभाव्यमानदोषम्; प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोष-मिति केनावगतं त्वया? न तावत्स्वतःसिद्धा निर्धूतनिखिलविशेषाऽनुभूतिरिममर्थमवगम-याति। तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात्, शास्त्रपक्षपातविरहाच्च। नाप्यैन्द्रियिकं प्रत्यक्षम्; दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्। तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि। अतः स्वपक्ष-साधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः।

ज्वालभेदानुमानाद्वैषम्यमाह—**किञ्चेति**। न हि ज्वालभेदधीस्तदैक्यधीजनकदोषजन्येति भावः। ....दीप-सादृश्यं तद्वर्तिकासाम्यं चाचिरनिर्वापितारोपितदीपैक्यभ्रमे दोषत्वेन निर्णीतम्। अतस्तत्र नान्योन्याश्रयः। न च तत्र भेदानुमानं स्वोपजीव्यप्रत्यक्षव्यक्तिविरोधीति भावः।

नान्यपर्यादमानत्वं न च वाच्यं तदेव तत्। यूपादित्येतिवाक्यादौ बाधादेव समानता ॥ ५१५ ॥
अतोऽनन्यपरस्यापि बुद्धिर्निगमवद्भवेत्। त्रय्यन्तस्याप्रमाणत्वं दोषे बाधे च दुस्त्यजम् ॥ ५१६ ॥

यथा निर्दोषत्वसाम्येऽपि पूर्वापरापच्छेदयोः परो बलीयान्, तथा सदोषत्वसाम्येऽपि परत्वादागमः प्रमाणमिति शङ्कते—अथेति। तत्र रज्जौ सर्पभूरन्ध्रबुद्ध्योरिव पौर्वापर्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेणाह— **तन्नेति**। तदेवोदाहरणेन व्यनक्ति—**रज्ज्विति**। तद्वदुत्तरस्य दोषमूलत्वं न ज्ञातमित्यत्राह— **शास्त्रस्येति**। अन्यथा मननादिकारणोच्छेदात्कार्यासिद्धिं सूचयति— **श्रवणेति**। निखिलशब्दः प्रमातृप्रमेयप्रमाणशास्त्रस्वरूपपदवाक्यतदर्थविकल्पादिसंग्रहार्थः। अथ परोक्ते तत्प्रक्रियैव प्रमाण[ा]भावमभ्युपगम्य परमतस्य निर्मूलत्वं वक्तुमाह— **अपि चेति**। **इदं शास्त्रम्**—अबोधकात्, प्रत्यक्षादेश्च, व्यावृत्तमित्याशयः। **असंभाव्यमानदोषम्**— प्रमाणाभासवर्गाद्विलक्षणमिति यावत्। बाह्यागमवैषम्य-मप्यत्र दुर्वचमिति भावः।

कल्पितं हि प्रमाणत्वं वेदे बाह्यागमेऽपि च। अव्यवस्था ततो बाधस्ताटस्थ्याच्छुद्धसंविदः ॥ ५१७ ॥

केन— न केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः। तत्र परेष्टशुद्धसंवित्स्वरूपं, तदन्यद्वा मानमिति विकल्पं मत्वा आद्यं निरस्यति— **न तावदिति**। न हि तस्याः कतिपयवैराग्यं त्वयाऽनुशिष्टमित्यभिप्रायेणाह— **तस्या** इति। एतादृशी तस्यास्सहसा विरक्तिर्जातेत्यत्राह— **शास्त्रेति**। अवच्छेदकं दुर्लभमिति भावः। **नान्यान्यपीति**। स्वरूपातिरिक्तज्ञानं तु भ्रान्ति-रूपत्वान्नार्थव्यवस्थापकम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र प्रत्यक्षस्य तन्मूलानुमानादेश्च निरासः। बहुवचनं त्विह तत्तद्वादिमतानुसारेण। एवं साधकाभावादभिमतं शास्त्रप्राबल्यं न सिध्यतीत्याह— **अत** इति ॥

ज्वालाभेदानुमाने तु धर्मिलिङ्गादिबुद्धयः। न दोषमानबाध्याश्च नात्मनस्तन्निदर्शनम् ॥ ५१८ ॥

स्वपक्षस्थापकादेव स्वव्याघातादिदोषतः। निर्मूलमखिलं शास्त्रमित्युक्तं भवति त्विह ॥५१९॥

ननु व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव। कोऽयं व्यावहारिको नाम? आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथाऽवस्थित इति चेत्, किं तेन प्रयोजनम्? प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्याभावात्। अथोच्येत—शास्त्रप्रत्यक्षयोः [द्वयोरपि]अविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते; शास्त्रविषयस्य सदद्वितीयब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थ इति। तदयुक्तम्; अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात्। एतदुक्तं भवति—यथा सकलेतरकाचादिदोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्तैमिरिकजनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते। न तत्र बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतं द्विचन्द्रत्वमपि मिथ्यैव। दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः। तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति। भवन्ति चात्र प्रयोगाः— विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अविद्यावत उत्पन्नज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्। ब्रह्म मिथ्या, ज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत्। ब्रह्म मिथ्या, असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवदेव ॥

अथ सौगतसर्वस्वे संवृत्त्याख्ये प्रलम्भने। परः शब्दान्तरं न्यस्यन्समाधित्सति नन्विति ॥५२०॥

अत्र व्यवहारसंबन्धादिमात्रमतिप्रसञ्जकमित्यभिप्रायेण प्रतिक्षिपति— **कोऽयमिति**। बहुधा विकल्पितेषु त्वदिष्टानुगुणो न कश्चित्कल्प इत्याशयः। परेष्टं कोट्यन्तरं शङ्कते— **आपातेति**। एतत्स्वोक्त्यादिविरुद्धमिति सूचयति— **किं तेनेति**। लिङ्गविभ्रमबाह्यागमन्यायमुद्घाटयति— **प्रमाणतयेति**। **प्रमाणकार्याभावात्**—स्वपक्षसत्यत्वादेरलाभादिति भावः। शास्त्रस्य प्रत्यक्षं बाधित्वोदयात्तस्य बाधकान्तरानुदयाच्च प्रत्यक्षाद्बलीयस्त्वं, शास्त्रस्य स्वार्थसाधकत्वं च शङ्कते— **अथेति**। बाधकान्तरानुदयमन्वारुह्य प्रतिवक्ति— **तदिति**। अप्रामाण्यज्ञप्तौ बाधकवत्कारणदोषस्यापि पृथगेव हेतुत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह— **अबाधितस्यापीति**।

* दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे। अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत् ॥

इति चाहुः। अनुत्पन्नबाधकज्ञानस्यानवगतकारणदोषस्य कस्यचित् स्वज्ञाने कथं मिथ्यात्वसिद्धिरित्यत्राह— **एतदुक्तमिति**। संभावनया कल्पितेनापि परसंमन्तव्येन निदर्शनेन बोधयति— **यथेति**। बाधानुदयार्थं **सकलेतरे**त्यादिकमुपात्तम्; **अविशिष्टं जायत** इति च। अविदितदोषस्य कथमप्रामाण्यसिद्धिरित्यत्राह— **दोष** इति।

अप्रामाण्यस्वरूपस्य दोषस्वरूपं हेतुः, तद्बोधस्य च तद्बोध इति विभागोऽभिप्रेतः। एवं भ्राम्यतो दोषधीबाधयोरभावेऽपि तद्बुद्धेर्भ्रमत्वादिकं परीक्षकस्याप्य पक्षे योजयति— **तथेति**।

त्वदुक्तदोषसद्भावादप्रामाण्यसमुद्भवः। तज्ज्ञप्तेरप्रमाणत्वज्ञप्तिरप्यत्र सिध्यति ॥ ५२१ ॥

ऐन्द्रियबोधावबोधमभिप्रेत्य **बाधकज्ञानरहितमपीत्युक्तम्**। तद्व्याप्तिप्रसङ्गपरान्प्रयोगानाह— **भवन्तीति**। सगुणब्रह्ममिथ्यात्वस्य परसंमतेस्तद्व्यवच्छेदाय **विवादाध्यासितमिति**। यद्यप्यत्र परेष्टव्याप्त्या ज्ञानविषयत्वे मिथ्यात्वं स्यादित्येक एव प्रयोगः साधीयान्, तथाऽपि प्रथमतृतीयौ सविशेषणप्रयोगौ प्रसङ्गहेतोस्साधकत्वव्यक्त्यर्थौ। यद्वा, यथा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं ज्ञानविषयत्वमात्रेण तद्विशेषविषयत्वेन वा त्वया साध्यते, तथैव ब्रह्मणोऽपि साधयित्वा माध्यमिकयूथमध्यमध्यास्स्व; ततश्चासत्प्रयोगानिमान्मत्त्वा आत्माश्रयासिद्धिविशेषणवैयर्थ्यव्याप्तिभङ्गादिदोषान् मोज्जीघट इति भावः। अथवा त्वत्सयूथ्यस्य तुर्यबौद्धस्य प्रयोगास्त्वया दुर्वाराः स्युरित्याशयः॥

न च वाच्यं स्वाप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध इति। स्वाप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात्। तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वम्, तेषामेव हि बाधो दृश्यते; न ज्ञानस्य। न हि मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते। दर्शनं तु विद्यते; अर्था न सन्तीति हि बाधकप्रत्ययः। मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतेर्भयस्य च हेतुः; तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात्। विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः। सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसन्निधानाद्दष्टबुद्धिः। सत्यैव शङ्काविषबुद्धिर्मरणहेतुभूता। वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः। एषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसीयते। हस्त्यादीनामभावे[ऽपि] कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत्; नैतत्; बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितम्। प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात्। स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते। अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम्॥

एतावता तूष्णींभावे प्राप्तेऽपि प्रत्यक्षाच्छास्त्रप्राबल्यमसत्यात्सत्यसिद्धिनिदर्शनैः सिषाधयिषन्तं प्रत्याह —**न चेति**। दृष्टान्तं दूषयति— **स्वाप्नज्ञानस्येति**। अनेन दोषरूपसत्यहेतुजन्यत्वमपि सूच्यते। तर्हि तत्कथं मिथ्याज्ञान-

मित्यत्राह— **तत्रेति** । ज्ञाने मिथ्यात्वोक्तिर्लक्षणिकीति भावः । अत्रापि सन्ध्याधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चसत्यत्वे स्थापयिष्यमाणेऽपि परमतान्वारोहेणान्यथाख्यातिपक्षेण विषयबाधोक्तिः । ननु स्वप्नभुक्तिवत्कर्ममिथ्यात्वे सिद्धे ज्ञानक्रियाऽपि मिथ्यैव स्यात् ; नेत्याह— **तेषामिति** । अन्ततो यथादर्शनं सर्वत्र व्यवस्थेत्याशयः । अत्र विषयविषयिणोर्बाधाबाधौ विवृणोति— **न हीति** । सर्वत्र.........

ज्ञानस्यलिङ्ग[ज्ञा]भावेऽपि विषयोऽ[र्थो]त्र न बोधकृत् । अतीतागामिविषयैर्ज्ञानैरप्यनुमोदयात् ॥

एवं स्वाप्नादिभिरेवासत्यैर्लिङ्गैरसत्यात्सत्योत्पत्तिरपि दृष्टा, किमुत ज्ञप्तिरिति मन्यमानस्यान्यदप्युदाहरणमन्यथयति— **मायेति** । **मायामयं** आश्चर्यभूतं मिथ्यार्थगोचरमिति यावत् ।

नासत्यः कस्यचिद्धेतुर्नतरां ज्ञप्तिकारणम् । नतमां सत्यधीहेतुरित्युत्पत्तिरुदाहृता ॥ ५२३ ॥
परप्रलपैरीदृग्भिर्मा भूद्बालप्रतारणम् । इत्यभिन्नसमाधानबहूदाहृतिखण्डनम् ॥ ५२४ ॥
सत्यहेतूद्भवस्सत्यो धीहेतुस्तत्र तत्र नः । हेतुरित्यपि च ज्ञप्त्यै बहुभ्रान्तिनिवारणम् ॥ ५२५ ॥

यद्यपि धीमात्रस्य कार्यविशेषहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गः । तथाऽपि विशेषणैरुपलक्षणैर्वा मिथ्याविषयैरवच्छेदे तु यथार्हमसत्यात्सत्योत्पत्तिज्ञप्ती दुस्त्यजे । अथाऽप्यपरोक्षसामग्रीशक्तिसिद्धेः स्वभावविशेषैरेव भयविस्मयादिप्रतिनियतव्यवहारकार्यसिद्धेः स्वप्रकाशवादे वादान्तरे च विषयविषयिणोः युगपदेकप्रकाशस्सिद्ध्यन् प्रत्ययान्तरेषु न विषयायत्तः । ईश्वरादीनां बुद्धिषु च व्यवहारानुगुण्यमनुपाधिकम् । क्षेत्रिणां तु तत्तद्विषयविशेषोल्लेखस्तत्तत्कर्मोपनीतहेतुभेदायत्तः प्रागेव स्थापितः ॥

अतो नः सत्यधीस्सत्यात् तवासत्यादसत्यधीः । सत्यादसत्यधीर्वेति त्वसत्यात्सत्यधीर्न च ॥ ५२६ ॥
व्यावहारिकसत्यस्य त्वसत्यात्सिद्धिरित्यसत् । बुद्धीनामयथार्थत्वे व्यावहारिकसत्यता ॥ ५२७ ॥
असत्यात्सत्यबुद्धिश्च यथादृष्टि यथेष्यते । तथैव ब्रह्मणोऽपि स्यात्सत्यत्वं व्यावहारिकम् ॥ ५२८ ॥

अत्र संस्कारमन्त्रौषधादिविशेषैस्सत्याः स्वप्नादिधियः सिद्धाः । ताभिश्च सत्याभिरेव तत्तत्सत्यसिद्धिर्दर्शिता । * **दष्टबुद्धिरित्यत्रापि** मरणहेतुभूतेति योज्यम् । शङ्काविषोदाहरणं तु निर्विषसर्पदष्टादौ छन्नकण्टकवेधादौ च भाव्यम् । जलादिर्मुखादिप्रतिभासहेतुरित्यस्य प्रागुक्तत्वादिह नोक्तिः । पूर्वं बाधकाभावाद्बुद्धीनां सत्यत्वं साधितम् । हेत्वन्तरतोऽपि तदाह—**एषामिति** । व्यावहारिकवादिनाऽपि बुद्धीनां कारणा[नाम]न्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तिमत्त्वं, कार्याणां तदन्वव्यतिरेका(भ्याम)र्थक्रियाकारित्वं च दुरपह्नवम् । न चेदमुभयं रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति भावः । गत्यभावात्स्वमतं प्रस्मृत्य बुद्धीनां सत्यालम्बनत्वं व्यापकं मन्वानः तन्निवृत्या तन्निवृत्तिं चोदयति— **हस्त्यादीनामिति** । आशामोदकभक्षणन्यायेन वा विषयमिथ्यात्वात् विषयिमिथ्यात्वं साधयत एव धियां सत्यालम्बनत्वनियमः प्रमाणतर्कविरुद्ध इत्यभिप्रायेण प्रत्याह— **नैतदिति** । तद्व्यनक्ति— **बुद्धीनामिति** । मात्रचा विषयसत्यत्वमनियतमिति व्यज्यते । अर्थाभावे कथमालम्बनत्वमित्यत्राह—**अर्थस्येति** । एवकारो विद्यमानस्यैवालम्बनत्वमिति व्यवच्छेदार्थः । खपुष्पस्येवालम्बनत्वम् असतः कथमित्यत्राह— **प्रतिभासमानतेति** । अवधारणेन दुरपह्नवत्वं द्योत्यते । .... एवालम्बनमर्थसत्यत्वञ्च न भासमानत्वे........त्यक्तेन्द्रियस्य....बन्ध....कारण....भावः । **दोषवशादिति** । वध....तर्हि कारणवि-

विशेषवैशि....दित्यत्राह— **स त्विति** । **स** इत्यर्थपरामर्शः । मिथ्याविषयिणोऽपि मिथ्यात्वशङ्कां निरस्यति— अत्राधितेति ॥

रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात्सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात्। ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः; वर्णात्मता त्वसत्या। नैवं; वर्णात्मताया असत्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च। अथ तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वम्। एवं तर्ह्यसत्यात्सत्यबुद्धिर्न स्यात्, बुद्धेः सत्यत्वादेव। उपायोपेययोरेकत्वप्रसङ्गश्च, उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषात्। रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे चैकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात्सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवच्चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति। हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात्। रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना। सादृश्यं च सत्यमेव ॥

एवं सत्यसिद्धिहेतुतयोक्तानां धियामसत्यत्वमपास्तम्; अथासत्यात्सत्यसिद्ध्युदाहरणानि निरस्यन्ते। तत्र रेखानिदर्शने बह्वीर्विकल्पकोटीः हृदि निधाय रेखाया वर्णमात्रत्वपक्षेऽनिष्टमाह— **रेखयेति**। रेखायामेव कार्योपयुक्तकल्पितरूपस्य [सत्य....कल्पितस्य] हेतुत्वं नेत्याह— **नैवमिति**। असत्या वर्णात्मता वर्णधीहेतुत्वेन दुस्साधेत्याह— **वर्णात्मताया** इति। दोषवशात्तस्याः प्रतीतत्ववदुपायत्वमपि किं न स्यादित्यत्राह— **असत** इति। रेखायां हि वर्णात्मता नास्ति। .... करे च ग्रहम्। अतः संप्रतिपन्नतुच्छवदस्यापि हेतुत्वमयुक्तम्। किञ्च निरुपाख्यशब्देन प्रमाणशून्यत्वं विवक्षितम्; तेनासत्त्वे हेतूक्तिः। किञ्च असत्त्वादेव प्रख्याविषयत्वासंभवादुपाख्याविषयत्वमपि न स्यात्; ततस्तत्रोपायतोक्तिर्न क्रमेत। एतेन नियतपूर्वभावित्वरूपहेतुलक्षणाभावोऽपि दर्शितः।

* पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥

इति खण्डनोक्तिस्तु खपुष्पस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गान्निरस्ता। ख्यातितदभावाद्वैषम्यं चात्र दुर्वचमिति भावः। **न दृष्टम्**— न प्रत्यक्षम्। **अनुपपन्नश्च**—कल्पयितुमप्यशक्यमित्यर्थः। रेखायां वर्णधीर्मिथ्याविषयत्वान्मिथ्यार्था, सा हेतुरिति कोट्यन्तरमनुवक्ति— **अथेति**। तत्र दत्तोत्तरत्वमाह— **एवं तर्हीति**। एतेन वर्णधीविशिष्टरेखापक्षोऽपि निरस्तः। अधिकमपि दूषणमाह— **उपायेति**। ननु रेखायां वर्णधीरुपायः, पाठ्यवर्णधीस्साध्या, कथमनयोरैक्यं? तत्राह— **उभयोरिति**। अयं भावः— अभ्यस्तलिपिदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनितवर्णस्मृतिपूर्विका हि रेखायां वर्णधीः; तथा च न साध्यमवशिष्यत इति ॥

अथ रेखावर्णात्मतयोः सत्यानृतयोः संभेदात्सत्यवर्णधीसिद्धिरिति कोट्यन्तरस्य दत्तोत्तरत्वेऽपि दार्ढ्यायाति-

प्रसङ्गमाह— **रेखाया** इति। संकेतसहकृतरेखाहेतुत्वपक्षमनुवक्ति— **अथेति**। चक्षुर्ग्राह्यत्वादिकथनं रेखावर्णयोरैक्यभ्रमनिरासार्थम्। विशेषशब्दस्त्वतिप्रसङ्गनिवारकः। अत्रापि दत्तोत्तरत्वमाह— **हन्तेति**। एतेन सङ्केतमात्रपक्षोऽपि निरस्तः। रेखाग्राममेव सङ्केतनिरपेक्षोदाहरणं दूषयति— **रेखागवयादिति**। **सादृश्यं चेति**। चकारेण रेखासत्यत्वं पूर्वोक्तमिति व्यज्यते। एवकारो जातिरूपं पदार्थान्तररूपं वा दृष्टं सादृश्यं दुरपह्नवमिति द्योतयति॥

न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिः, नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यङ्ग्यस्वरूपेणार्थविशेषैः सह संबन्धग्रहणवशादर्थभेदबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात्। शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः, गकारादेर्बोधकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात्। अतोऽसत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा॥

अथैवं दृष्टेष्वगत्या वैयाकरणोक्तपुरस्कारिणं प्रत्याह— **न चेति**। **एकरूपस्य**— कत्वखत्वादिभिरुदात्तादिक्रमेण चोज्जृम्भितस्येत्यर्थः। **शब्दस्य**— स्फोटाख्यस्य। **नादविशेषेण**—स्वरव्यञ्जनरूपवर्णभेदेनेति यावत्। **अपि**रन्वारोहद्योतकः। अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकतयोक्तयोर्नादस्फोटयोस्तदर्थसंबन्धस्य तद्ग्रहणस्य चासत्यत्वं दुर्वचम्। नादधर्माणां कत्वादीनां शब्देऽध्यासश्च नास्ति। तदभावेऽपि तादृशनादाभिव्यक्ततयैव तत्तद्बोधक(त्व)सिद्धेरित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति— **नानेति**। वृत्तिकारोपज्ञं स्वमत[पद]माह— **शब्दस्येति**। **अपि**र्दूषणसमुच्चयार्थः। अत **शाबरम्** * गौरित्यत्र कश्शब्दः गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इति। वृत्तिकारस्य बोधायनस्यैव ह्युपवर्ष इति स्यान्नाम। तदिह पातञ्जलादिप्रोक्तं प्रामाणिकमिति न भ्रमितव्यम्; तेषां बाह्यप्रतिक्षेपार्थं वैभवोक्ते[क्ति]रपि स्यात्। युक्तिविरोधाच्च। स्फोटवादस्यानपेक्ष्य(क्ष)त्वमाह—**गकारादेरिति**। अयं भावः— किमत्र वर्णातिरिक्तमेकरूपं वाचकं दृष्टत्वादूह्यते, बोधकान्यथाऽनुपपत्त्या वा, शब्दश्शब्द इत्यनुवृत्तव्यवहारसिद्ध्यर्थं वा, शास्त्राद्वा? नाद्यः, वर्णानामेव श्रोत्रेण गृह्यमाणत्वात्। अतिरिक्तमपि श्रवणेन गृह्यत इति धाष्टर्यादलीकवादः। शब्दादर्थं प्रतीम इत्येकवचनोक्तिस्तु वर्णसमुदायेऽपि स्यात्। न द्वितीयः, यादृशां वर्णानां प्रतिनियतस्फोटव्यञ्जकत्वमिष्यते तादृग्भिरेव तैर्नियतार्थधीसिद्धेः किमन्तर्गडुना स्फोटेन। क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तिश्च स्वेष्टेऽपि स्यात्। न तृतीयः, श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधिना वर्णावर्णात्मकेषु सर्वेषु शब्दव्यवहारोपपत्तेः। न चतुर्थः, * स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय इत्यत्र स्फुटीकरणशक्तौ तात्पर्यादिति। एवं छायाद्यैः श्येनानुमानेऽपि न त्वदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रायेण निगमयति— **अत** इति॥

ननु न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम्, प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात्। उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य। न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः। यदोपायस्तदाऽस्त्येव शास्त्रम्, अस्तीति बुद्धेः। नैवम्; असति शास्त्रे अस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात्। किं ततः? इदं ततः— मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्। यथा धूमबुद्ध्या गृहीत-

बाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् । पश्चात्तनबाधादर्शनं चासिद्धम् , शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् । तत्तु भ्रान्तिमूलमिति चेत् , एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम् । पाश्चात्यबाधादर्शनं तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

अथ खपुष्पवन्नित्याप्रतीतत्वलक्षणमसत्यत्वं शास्त्रे नास्ति, अतस्सत्यधीहेतुत्वं स्यादिति शङ्कते— **नन्विति** । कादाचित्कधीविषयतया तुच्छधीव्यावृत्तिं व्यनक्ति— **प्रागिति** । असत्यस्य कथं सद्बुद्धिबोध्यत्वम् ? तत्सत्यत्वे वा कथं सदद्वैतमित्यत्राह— **उत्पन्न** इति । पूर्वं सद्बुद्ध्या सत्यत्वं, पश्चाद्बाधकादसत्यत्वं चेत्यविरोध इति भावः । तर्ह्यसत्यस्य कथं धीहेतुत्वमित्यत्र उत्तरावस्थायामिष्टप्रसञ्जत्वं तावदाह— **न तदे**ति । पूर्वावस्थायां तु प्रसञ्जकासिद्धिमाह— **यदे**ति । अत्रास्त्येवेत्युक्तौ स्वमतविरोधमाह— **नैवमि**ति । अयं भावः—

यदि पूर्वं सतः पश्चादसत्त्वमभिसंहितम् । अनि(स)त्यत्वमिहोक्तं स्यान्न मिथ्यात्वादिसंभवः ॥ ५२९ ॥
पूर्वधीमात्रतस्सत्त्वमसत्त्वं बाधकं हि चेत् । बाधात्पश्चादिव प्रागप्यसत्त्वात्कार्यकृन्न तत् ॥ ५३० ॥
कस्यचिद्बाधितं वस्तु यदान्येषामबाधितम् । सत्त्वासत्त्वविरोधोऽपि तदा ते संपतेदिति ॥ ५३१ ॥

लिङ्गविभ्रमादिन्यायेनोपपादयति— **असतीति** । बुद्धेर्मिथ्यात्वमिह स्वमते विषयतः, परमते स्वरूपतोऽपि । इष्टोपन्यासोऽयमित्यभिप्रायेण चोदयति— **किं तत** इति । अनिष्टमेव प्रसञ्जितमित्याह— **इदमि**ति । तदिष्टप्रक्रियया विवृणोति— **मिथ्येति** । लोकदृष्ट्याऽपि स्थापयति— **यथेति** । सन्मात्रस्य बाधादर्शनमन्वारुह्य प्रागुक्तम् । अथ तदपि नेत्याह— **पश्चात्तने**ति । असिद्धिं माध्यमिकोक्त्या व्यनक्ति— **शून्यमि**ति । नन्विदं भ्रान्तिमूलं बुद्धवाक्यं नित्यनिर्दोषानन्यपरवेदोक्तस्य कथं बाधकमिति शङ्कते— **तत्त्विति** । त्वदुक्त्यैव वेदान्तोऽपि न कस्यचित्साधको बाधको वा स्यादिति प्रतिबन्ध्यभिप्रायेणाह— **एतदपी**ति ।

भ्रान्तिमूलेन वाक्येन धीसत्यत्वं यदीष्यते । तन्मिथ्यात्वादिकं तद्वदिष्यतामिति चाशयः ॥ ५३२ ॥

एवकारस्तु वक्तव्यनैरपेक्ष्यार्थः । अन्येऽप्याहुः—

वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।
बोद्धानृतो बुद्धिफले तथाऽनृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंसदः ॥

इति । त्वदुक्त्या न केवलं बाह्यसमीकारः, तस्याधिक्यमेव फलतीत्याह— **पाश्चात्ये**ति । सर्वं नास्तीत्येतदपि न सुवचमिति चेत् , तदा धीव्यतिरिक्तं नास्तीत्येतदपि नेति वक्तुं शक्यम् । अत्रानवस्थयाऽपि परमतमात्रस्य बाधकप्रयोजकत्ववद........मेवो........मूल्येत्युपातेन चुलकमात्रेण दोग्धी........ब्दितं दर्शित इत्यभिप्रायेण विरमति— **इत्यलमि**ति । स्ववचनविरोधादिभिरप्रतिष्ठितत्वम् , उपजीव्यविरोधात्कुतर्कत्वम् ॥

यदुक्तम्— वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि

*सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्येवमादीनीति। तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसंकल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमन-मित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य, एवंभूत-ब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य। प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थसङ्ग्रहे। अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते॥

विशिष्टविषयैरित्थं प्रत्यक्षाद्यैर्विरुद्धता। तद्विरोधे च शास्त्रस्य दौर्बल्यमपि दर्शितम्॥ ५३३॥
अथागमानां प्रत्येकमदंपर्यसमीक्षया। प्रत्यक्षाद्यविरुद्धार्थे प्रामाण्यं प्रविवक्षति॥ ५३४॥
साधकं बाधकं वाऽपि यत्र नास्ति प्रमान्तरम्। तस्मिन्नेव हि तात्पर्यं शास्त्रस्येति प्रचक्षते॥ ५३५॥
अर्थवैशिष्ट्यमधिकं शब्दमात्रेऽपि दर्शितम्। विशेषव्रचा(तथा ?)रम्भस्तु तद्व्यक्त्यै वाक्यतर्कतः॥५३६॥

यदिह दूष्यं कारणशोधकवाक्ययोः परोक्तं [दूषणम्] निर्विशेषपरत्वं तदनुवक्ति— **यदुक्तमिति**। अत्र **वस्तुमात्र**शब्देन सगुणवाक्यानां दृष्टिविधिवदन्यपरत्वं व्यज्यते। उपात्तवाक्यस्य परेष्टविरुद्धत्वद्योतकः **पर**शब्दः। **एवं** शब्द ईदृशसर्वप्रकारसंग्रहार्थः। अत्र प्रत्यक्षादेः उपक्रमादेः श्रुतिलिङ्गादेश्च विरोधमभिप्रेत्याह— **तदयुक्तमिति**। सद्विद्यायां परोक्तैः तात्पर्यलिङ्गैरेव तदिष्टभङ्गं व्यनक्ति— **एके**ति। एकस्य कारणस्य विज्ञानेन तत्कार्यस्य सर्वस्य ज्ञानं सिध्यतीति प्रतिज्ञा। सा च * उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतमित्यादिना बोध्यते। आदेशशब्दश्चात्र न क्रिया-वचनः, मृदादिदृष्टान्तैः एवं सोम्य स आदेश इत्यादेशेन च करणपरत्वव्यक्तेः। नाप्युपदेश्यपरः, तदनुक्तावपि तत्सिद्धेस्तदुक्तिनैष्फल्यात् आङ्पूर्वस्य दिशेरुपदेशवाचित्वाभावाच्च आदेशोपदेशयोः पृथगाम्नानात् मुख्ये सम्भवत्युपचारायोगात्। ......व्यः अप्राक्ष्य इत्यनेनार्थतः उपादानस्यैव निमित्तत्वोपयुक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थतया प्रेरण..............उपदेश्यत्वं सर्वप्रष्टव्यसाधारणम्। अपवर्गोपदेश्यकत्वं चोपास्यादावप्यस्ति। न चात्र **तमिति** विशेषणादसाधारण्यमिति वाच्यम्। ....गात्। अपेक्षितासाधारण्यविधेरनपेक्षितसाधारण्यविधिदौर्बल्याच्च। तस्मात् * एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिप्रसिद्धविश्वप्रशासितृत्वविषयोऽत्रादेशशब्दः। नन्वादेशशब्दे तावन्न कर्तरि पचाद्यच्प्रत्ययश्शङ्क्यः, इगुपधेति कस्यापवादत्वात्। न चात्र कप्रत्ययः, क्ङिति च इति गुणनिषेधात्। नापि घञ्, * अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति नियमात्। न च सर्वशासितुः शास्तिकर्मत्वम्। उपदेशकर्मत्वं तु युक्तमिति। मैवम्; विवक्षातः कारकप्रवृत्त्या कर्तुरेव करणत्वविवक्षया घञो व्युत्पत्त्युपपत्तेः। अकर्तरीति नियमस्तु करणत्वादिविवक्षाविरहे कर्तर्यसाधुत्वार्थः। अर्थतोऽपि हि प्रत्यय [मात्र] नियमनं वरम्। अतः तमादेशमित्यादौ सर्व-तत्त्वाधिष्ठातृत्वगुणविशिष्टं किं श्रुतवानसीति प्रश्नार्थः। * येनाश्रुतमित्यादौ यथा सोम्यैकेनेत्यादिदृष्टान्तवाक्येषु च, ज्ञातेनेति विशेषणीयम्, तत्सत्तामात्रेण तत्कार्याणां ज्ञातत्वायोगात्। तो...........सर्वं विदितम्। अत एव विज्ञातेने-त्युक्तम्। तथा च मुण्डकोपनिषदि * कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवतीति। बृहदारण्यके च * आत्मनि

खल्वरे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवतीति च। अत्र घटकुडयादिना विज्ञातेन तदन्यस्य ज्ञातत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेण * कथन्नु भगवस्स आदेश इति चोक्तम्। तत्रोत्तरं, यथा सोम्येत्यादि। बहुदृष्टान्तोक्तिस्संभवद्रढिमार्था। मृदादिकारणात्मकं[हि]सर्वं मृन्मयम्। तत्तन्मृत्पिण्डदृष्टान्तेऽप्यसत्कार्यापादनचोद्यं निरस्यति— वाचेति। अत्र वाचालम्बनमिति व्याख्यायां श्रुत्यक्षरविप्लवः स्यात्। कार्यमि............त्यो............क्तश्चाप्रसिद्धं नोदाहर्तव्यम्। त्वदिष्टे हि रज्जुसर्पादि दृष्टान्तयितव्यम्। * विज्ञातं स्यादित्यत्र च सत्यज्ञानेन मिथ्याभूतस्य ज्ञातत्वोक्तिर्विरुद्धा। ज्ञातं भवतीति किं तदा वाच्यम्? सति गत्यन्तरे मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीत्यध्याहारश्च न युक्तः। मृत्तिकेत्यादिष्वितिकरणं च निरर्थकम्। मृत्तिकेत्येव प्रमाणसिद्धमिति प्रति[त्यभि]ज्ञा.....................प्रति सात्वेति सार्थकं... ....तदिह घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनाख्येन हेतुना, आरम्भणम्। विकारो नामधेयमित्युभयं मृदादिद्रव्येण। आरम्भणं आलम्भनं स्पर्शः। कृत्यल्युटो बहुलम् इति कर्मणि ल्युट्। रल्योरभेदः पक्षद्वयेऽपि समानः। बकारस्थाने भकारस्तु न क्वाप्यस्ति। वर्णवैषम्यानादरेणारम्भणीयत्वविवक्षायामप्यसत्पक्षे न दोषः।

असत्यं तव सिद्धान्ते घटादि च मृदादि च। लोकदृष्ट्योभयं सत्यं विभज्योदाहृतिः कथम्? ॥ ९३७ ॥
यदि वर्गद्वयस्यास्य मृषात्वं साधयिष्यते। यथेति सिद्धवत्कारस्समतोक्तिश्च भज्यते ॥ ५३८ ॥
किञ्चात्र कार्यसत्यत्वं सजातीय... ॥

अपि चैवं.. .... * एवं सोम्य स आदेश इत्युपदेश्यत्वाभ्युपगमात् * भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु इति पूर्वमविदितस्य शुश्रूषितत्वात् पश्चादुपदेशात् * आचार्यवान्पुरुषो वेदेति निगमनाच्च शब्दगोचरत्वं ज्ञानगोचरत्वं च स्पष्टमुक्तम्। तदाऽपि त्वदिष्टविरुद्धमुपलक्षितं....... ......क्षन्यायेन बुद्धीनां शब्दानां च ब्रह्मणि कुण्ठीभाव इति तु डिम्भप्रलम्बनं, प्रलपनं वा। सत्कार्यवादादिसंभवेऽपि विचित्रकार्याणां यथादृष्टि विचित्रकारणापेक्षणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं कथमिति चात्र प्रश्नाभिप्रायः। तत्रोत्तरम् — **सदेवेत्यादि**। तलाग्र आसीदिति काल.............................. विशेषण द्वयञ्च सिद्धम्। ....विशिष्टं तद्दृश्यते। अग्रेशब्दस्य निरर्थकत्वञ्च। अवाच्यस्य कथमुपदेश्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्— **सच्छब्दवाच्यस्येति**। गुणविशिष्टोक्तिः कल्पिताकारविषयेति शङ्काव्युदसनायाह— **परस्य ब्रह्मण** इति। अनेन सच्छब्दस्य शाखान्तरोक्तशब्दैरैकार्थ्यं सूचयता सत्तामात्रपरत्वञ्च निरस्तम्। निरूप्यमाणदशापरत्वञ्चायुक्तम्, वक्ष्यमाणापेक्षया कारणनिर्देशार्थत्वात। न हि तदानीमित्यादिश्रुत्यन्तरनिर्देशसामरस्याच्च प्रलयकालपरत्वं युक्तम्। किं तदासीदित्यत्र * ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीदिति....... अत्र निर्दिश्यते। अतस्तत्काले त्रिविधभेदनिषेधपरत्वमिह न वाच्यम्, सृष्टिकालेऽपि वस्तुतस्तच्छून्यत्वात् प्रलयकालेऽपि वैषम्यनैर्घृण्याकृताभ्यागमकृतविप्रणाशपरिहाराय सूक्ष्माचिज्जीवादिभेदस्य त्वयाऽपि स्वीकृतत्वाच्च। अतो नाग्रशब्दस्य वैयर्थ्यं, विरोधो वा। दुस्त्यजस्वगतविशेषोऽपि तदानीं सत्त्वैकत्वाद्वितीयत्वैस्त्वयैवादृतः। तदिह प्रलयकालावच्छिन्नसत्ताविशिष्टं चिदचिच्छरीरकं ब्रह्म सदित्युक्तम्। सच्छब्दस्य ब्रह्मात्मादिशब्दवद्विशेष्यविषयत्वेऽपि स्वरूपविकारादिनिषेधाच्छ्रुत्यन्तरोपबृंहणप्रसिद्धिसामरस्याच्च प्रकृतिपुरुषकालाद्यपेक्षितविशेषणसिद्धिः। तदभावे निर्विकारस्य स(स्व)तः कारणत्वमेव न सिद्ध्येत्। ततश्च शाखान्तरनयेन कारणवाक्यान्तराणामपि निर्विशेष-

परतया ब्रह्मकारणवादस्त्यक्तस्स्यात् । अध्यासोऽपि ह्यविद्यापेक्षस्त्वयैवोक्तः । * सदेवेत्यस्यासत्त्वनिषेधपरत्वं च दृष्टान्तानुगुणम् । * तद्धैक आहुरसदेवेदमित्यादिना मतान्तरोपन्यासनिरासाभ्यां च तद्व्यक्तम् । अत्र * एकमेवाद्वितीयमिति न त्वदुक्त्यंशोक्तिः । सिद्धानुस्मरणमालार्थत्वात् तच्छब्दोऽत्र पक्षान्तरोपक्रमार्थः । तदिदमिति वाऽन्वयः । अत्र च कार्यं द्रव्यं प्रागसदिति वैशेषिकाद्युक्तिनिरासे प्रतिज्ञानुगुण्यं स्यात् । शून्यवादनिरासपरत्वे त्वग्रशब्दस्य वैयर्थ्यम् । क्षणभङ्गनिरासस्तु द्रव्यानुवृत्तिसाधनेनैव सेत्स्यति ।

अतुच्छत्वे स्थिरत्वे तु प्रतिज्ञा नैव सेत्स्यति । कार्यकारणयोर्यावदनन्यत्वं न साध्यते ॥ १३९ ॥

कुतस्त्वित्यादि प्रमाणतर्काभावपरम् । कथमित्यादि तदुभयविरोधपरम् । विद्यमानस्य हि द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिस्तत्तदवस्थावत उत्पत्तिरिति प्रमाणसिद्धम् । तथा च द्रव्यस्य पूर्वमसत्त्वे तस्य सत्तावाच्यघटत्वाद्यवस्था उत्पत्तिरिति स्यात् । तदेतत्प्रमाणैस्तदनुग्राहकैश्च निर्धूतमिति भावः । अथ यथोक्तं निगम्यते— * सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति । इदमग्रे एकमद्वितीयं सदेवासीदित्येकमेवेदं वाक्यम्, संभवत्यैक्ये तद्भेदायोगात् । यत्तु भिन्नवाक्यवत्क्वचित्क्वचिद्भाष्यते, तदपि तात्पर्यव्यक्त्यर्थम् । अन्यथा वाक्यलयवद्वाक्यद्वयवच्च व्यपदेशो व्याहन्येत । तदिह सदासीदित्यवस्थाद्वयसाधारणाकारोक्तिः । एकमिति तु प्रतिज्ञाघटनार्थमविभक्तनामरूपावस्थोच्यते । अवधारणमिह जगदन्तर्भूतस्य वियदादेर्वैशेषिकाद्यभिमतनित्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । अत्राभिप्रेतमाह— **जगदुपादानत्वमिति** ।

* तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुत्यन्तरानुगुण्यात्, * बहु स्यामित्युत्तरवाक्यादिभिश्चायमेवार्थ इति भावः । उदाहृतानां मृदाद्युपादानानां कुलालादिप्रेर्यत्वदर्शनादिहापि तथाऽन्यस्मिन्कर्तरि च आदेशशब्दार्थत्वेन ज्ञानात्तत्कार्यविश्वविज्ञानं न स्यात् । तत्सिद्ध्यर्थमद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरं निरस्यते; तदिदमाह— **जगन्निमित्तत्वमिति** । * तत्तेजोऽसृजत तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिभिरेतद्दृष्टम् । * तदैक्षतेत्यादिसिद्धमाह— **सर्वज्ञ**तेति । * यस्सर्वज्ञ इति कारणवाक्यान्तरे चैतत्कण्ठोक्तम् । स्यामिति सङ्कल्पयतो निमित्तत्वानुगुणम् । एतदुभयानुगुणमाह— **सर्वशक्तियोग** इति । सर्वोपादानत्वसर्वनिमित्तत्वशक्त्येकाश्रयमित्यर्थः । अत्र असृजतेत्यादि फलितम्, अन्यत्र ब्रह्माध्यतिष्ठत् कर्तारमीशमित्यादिभिः कण्ठोक्तमाह— **सत्यसङ्कल्पत्वमिति** । हन्ताहमिमा इत्यादौ चिदचिदन्तरात्मत्वं व्यक्तम्; विशेषतोऽप्यनुप्रवेशनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमिति * तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिभिः सिद्धम् । अत्र * सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ताः इतिवत् अनेन जीवेनेति विवक्षितं व्यनक्ति— **सर्वान्तरात्मत्वमिति** । सर्वाधारता सदायतनत्वोक्तिसिद्धा । सर्वनियमनं तु आत्मत्वोक्तिलब्धम् । अत्राधेयत्वविधेयत्वादिनियमैर्जगतश्शरीरत्वं सिद्धम्, शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्वप्रतिज्ञाघटनाय प्रकाशितम् । आदिशब्दश्च खण्डान्तरोक्तांश्च कारणत्वाद्युपयुक्तान्विशेषान्संगृह्णाति । ऐतदात्म्यमित्यादेरर्थमाह— **कृत्स्नस्ये**ति । तत्सत्यमित्यत्र सर्वकारणस्य सतो ब्रह्मणः, इदं सर्वमित्युक्तस्य जगतो वा सत्यत्वमिह न विधेयम्, कृतकरत्वात् । अतो * मृत्तिकेत्येव सत्यमितिवत्कार्यस्य जगतः स्वनिष्ठत्वादिभ्रमनिवारणाय तदात्मकत्वं प्रामाणिकमित्युच्यते । * स आत्मेत्येतदप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यभूम्ना निर्देशवैषम्येण दृढीकरणं स त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इतिवत् । अत्रापि सर्वान्तरात्मत्वेन प्रस्तुतश्रोतर्यपि विशेषत उक्तिरियमिति केचित् । अत एव तत्त्वमसीत्यप्यनुसन्धातर्युपसंहारमात्रम् । जीवस्य परेण स्वरूपैक्ये भेदे वा[बाधेऽपि पक्षे] पूर्वोक्तसर्वाकारविशिष्टपरामर्शितच्छब्दो विरोधी स्यादित्यभिप्रायेणाह— **एवंभूतब्रह्मात्मक** इति । अत्रोद्देश्योपादेयचिन्ता पश्चाद्भविष्यति ।

श्वेतकेतुं प्रतीत्यनेन स्वेष्टसाधकार्थवादलिङ्गसूचनम् । आत्माद्वैतपक्षे प्रबुद्धस्य गुरोर्भ्रान्तिसिद्धं शिष्यं प्रत्युपदेशानुपपत्तिं सूचयति— **उपदेशाय प्रवृत्तत्वादिति** ।

यत्त्वष्टविधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वमिहोदितम् । तत्त्वस्मिन्पक्ष एवेति प्राह प्रकरणोक्तितः ॥ ५४० ॥

अत्र ह्युपक्रमप्रभृति तत्त्वमसीत्युपसंहारपर्यन्तं निरुपाधिकं प्रशासनादिकं दर्शितम् । तच्च मानान्तरागोचरत्वादपूर्वम् । अभ्यस्तञ्च बहुशः । फलं च तस्य तावदित्यादिना जीवस्य परप्राप्त्यनुरूपम् । आख्या...................... तं * तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति ॥ क्र....... चार्थवादसिद्धः । असत्कार्यवादनिरासेन विवर्तवादविरुद्धैर्दृष्टान्तैस्त्रिवृत्करणप्रदर्शनादिभिश्चोपपत्तिः स्थापिता । तत्तेजो सृजत........ सोपबृंहणैः श्रुत्यन्तरसङ्गतैरध्यासशङ्काऽप्यत्र प्रशमिता ।

तथा च त्वत्पक्षं क्षिपति परिणामादिति वदन्विवर्तादध्यासादिति च नवदन्सूत्रकृदिह ।
तदन्याभावं न स्पृशति तदनन्यत्वफणितिर्न मायामात्रोक्त्याऽप्यनृतगतिराश्चर्यपरया ॥ ५४१ ॥

अत्र किं प्रतिज्ञावाक्यं, कानि च तदुपपादकानि, कथं च तेषामेव तात्पर्यमित्यत्राह— **प्रपञ्चित** इति । ननु बुद्धिशब्दान्तरादिकं रज्जुसर्पादिष्वध्यासाद्दध्यादिषु द्रव्यान्तरसंयोगाच्च दृष्टम् । मृत्पिण्डघटादिष्वपि तथाभावाभावे कथं द्रव्यैक्योपपादनमित्यत्राह— **अत्रापीति** । **निपुणतरम्**— परोक्तप्रतीतिबलानुसारेण । अहिकुण्डलवदास्ते..... त.....धित इत्यादिवच्च कार्यस्य सत्यत्वे.............. ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्या **तत्त्वटीका** समाप्ता ॥

(एतावत्येव उपलभ्यते)

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

॥ निक्षेपरक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

संसाराध्वगतागतश्रमहरः सर्वावगाह्यः स्वयं श्रीसंश्लेषसमुल्लसद्घनरसः शीतस्तटाको महान् ।
नेदिष्ठेन महापथेन सुगमो येषां प्रसादादभूत्तीर्थं तत्र शुभं प्रकाशयतु नस्तेभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

प्रायः प्रपदने पुंसां पौनःपुन्यं निवारयन् । हस्तः श्रीरङ्गभर्तुर्मामव्यादभयमुद्रितः ॥

स्थितं तावत्—देहबाह्याभ्यन्तरकरणप्राणधिषणाविलक्षणः, पारलौकिकसुखदुःखोपभोगयोग्यः, परमपुरुषनित्येच्छातन्त्रितस्वातन्त्र्यः, परतन्त्रः, अनादिकर्मप्रवाहहेतुकचतुर्विधदेहप्रवेशजनिततत्तदात्माभिमानसंतन्यमानावर्जनीयदुःसहदुःखसंततिसहस्रसंततः, सांसिद्धिकसम्यगध्यक्षयुगपदध्यक्षितसमस्तवस्तुवास्तवेनापि स्वच्छन्दपञ्चकृत्यनित्यशक्तिसंपदाऽपि सर्वजननिरुपाधिकपरमसुहृदाऽपि अनुकम्पनीयानुकम्पावात्सल्यसौशील्यादिगुणगणप्रशमितपितृत्वोष्मणाऽपि यथावस्थितगुणविभूतिमण्डलपरिमण्डितस्वात्मविश्राणनमहावदान्येनापि पुरुषोत्तमेन परब्रह्मणा भगवता नारायणेन अनादिकर्मप्रवाहभेदविषमितविविधसंसारिमण्डलसमसमयसमुद्धरणप्रतिबन्धकप्रतिबद्ध[साम्यगुण]सम्यग्गुणगणसंरक्षणसंधुक्षितरणरणकेन अपुरुषार्थप्रदायित्वपरिजिहीर्षयाऽर्थतोऽनर्थमप्यर्थितं दिशता संसारतन्त्रवाहिनाऽप्यवसरप्रतीक्षेण श्रीमता पुण्डरीकाक्षेण समीक्ष्यमाणः, कदाचिदहेतुकसर्वसमभगवदनुकम्पावसरापदेशभूतेन अपर्यनुयोज्यानादिसामग्रीचक्रसामर्थ्यसमुद्भवेन सर्वसैद्धान्तिकसमालम्बनीयेन केनापि सुकृतविशेषेण संसारतरुसमूलोन्मूलनानुकूलजन्मविद्यावृत्तवैराग्यादिकमनुप्रपन्नः, तत्त्वोपदेशदेशिकमहत्तरजनचरणपरिचरणसमासादितप्रकृतिपुरुषेश्वरतत्त्वयाथात्म्यावबोधः, अनन्तशाखनिगमतरुशाखाविशेषसंभवासु विद्यात्मिकासु छायासु विश्राम्यन्, परमशेषिपरमपुरुषचरणारविन्दयुगलनिगलिताशेषमनोरथः, महता मनोरथगोचरेणार्चिरादिपथेन परमपदमधिरुह्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नः, भगवन्तमनुभवति प्रत्यगात्मेति। तत्र च ज्ञानकर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपरपक्षप्रतिक्षेपेण कर्मज्ञानानुगृहीतः, वेदनध्यानोपासानादिशब्दवाच्यः, दर्शनसमानाकृतिः, निरतिशयप्रीतिरूपतया भक्तिशब्दाभिलप्यः असकृदावृत्तः, आप्रयाणानुवृत्तो निरन्तरस्मृतिसंतान एव निःश्रेयसनिःश्रेणिकेति निरणायि ॥

इदं त्वत्र चिन्त्यते—किं तथाभूतादुपासनवर्गात् [व्यतिरिक्तो] विमुक्तो मुक्त्युपायोऽस्ति, न वेति । नास्तीति पूर्वः पक्षः, अस्तीति राद्धान्तः ॥

नन्वेतच्चिन्तनमनर्थकम्, तदनिश्चयेऽपि भक्त्यैव मुक्तिसिद्धेरिति चेन्न, तन्निश्चयाभावे तदनुष्ठानरूपस्य प्रयोजनस्यासिद्धेः। तत्फलस्यान्यतः सिद्धौ तदनुष्ठानस्य प्रयोजनत्वमेव न सिध्यतीति चेन्न; अनेकविद्याविलयप्रसङ्गात्। सर्वासामेकफलसाधनत्वेऽपि विकल्पतो यथारुचि यथावगमं वा तत्तदनुष्ठानं सप्रयोजनमिति चेत्, तुल्यम्। यथाधिकारमिति विशेषो वक्ष्यते। तत एव विद्यान्तरविशेषचिन्तनादेतच्चिन्तनस्य महत्तरं प्रयोजनमिति स्थितम्॥ **इत्युपोद्घातः॥**

॥ अथ पूर्वपक्षः ॥

अत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते—नास्ति भक्त्यतिरिक्तं मोक्षसाधनमिति। कुतः?

श्लो. स्वरूपलक्ष्मानुष्ठानविध्यदृष्टेर्निषेधतः। ऐक्यादशक्तेरख्यातेः संप्रदायविरोधतः॥ १॥

स्वरूपानुपपत्तिसमर्थनम्॥ तथा हि—

* सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥

इत्येतावन्मात्रबलेन हि सुप्रतिष्ठितसमस्तशास्त्रार्थसंक्षोभः सिषाधयिषितः। अस्य चायमर्थस्त्वन्मतरहस्यवेदिभिरादिश्यते—सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं तमेकमेव शरणं गतस्य स एव भगवान्मोक्षसाधनमिति। तत्र किमियं शरणागतिः सिद्धरूपा प्रतिपिपादयिषिता, उत साध्यरूपा वा? न तावत्सिद्धरूपा, अविधेयत्वप्रसङ्गात्। कर्तृव्यापारसाध्यमेव हि विधीयते। इष्टप्रसङ्गोऽयमिति चेन्न, अविहितत्वेनाशास्त्रीयत्वप्रसङ्गात्। [तत्तच्छा]शास्त्रोपात्तत्वमात्रेण शास्त्रीयत्वमिति चेन्न, निष्प्रयोजनोपादानस्यैवासंभवात्। ब्रह्म तु सिद्धमपि स्वतः प्रयोजनरूपत्वात्परंपरया प्रयोजनपर्यवसानाच्चोपादीयते। अधिकारिविशेषणतया तदुपादानमपि सप्रयोजनमङ्गीक्रियत इति चेन्न,

श्लो.—फलादिभ्यो विभिन्नत्वात्प्रपत्तिर्विध्यनन्वयात्। विधेयान्तरहानेश्च नाधिकारिविशेषणम्॥ २॥

अधिकारिविशेषणता हि फलकामनारूपतया, फलतया, निमित्ततामात्रेण वा स्यात्? न पूर्वः, असिद्धेः। न द्वितीयः, फलस्य स्वरूपेणाधिकारिविशेषणत्वाभावात्। यथोक्त**मागमप्रामाण्ये**—

* सिद्धमेव हि सर्वत्र नियोज्यस्य विशेषणम्। जीवनादि तथैवेह कामनैव विशेषणम्॥ इति।

काम्यमानतया विशेषणत्वेऽपि तदर्थसाधनविधानादर्शनात्, स्वर्गादिवत्स्वतो वा पश्वादिवत्फलान्तरसाधनतया वा फलत्वस्यासिद्धेश्च। न तृतीयः, हिंसादिवन्निमित्तत्वे निषिद्धानुष्ठानतया परिहरणीयत्वप्रसङ्गात्। जीवनपुत्रजन्मादिवत्केवलनिमित्तत्वकल्पने विधिप्रत्यययोगः परिपन्थी, विधेयान्तरासिद्धिश्च। तद्विशिष्टस्य ब्रह्मस्वरूपं मोक्षसाधनतया विधीयत इति चेत्, कोऽयं विधिः? किं कर्तव्यतया बोधनम्, उताज्ञातज्ञापनमात्रम्? नाद्यः, नित्यस्य ब्रह्मणः कृतिसाध्यत्वासिद्धेः। प्रसन्नत्वरूपेण साध्यत्वमस्तीति चेत्, तर्हि विशिष्टोपादानस्यात्र विशेषणार्थत्वात्प्रसाद एव साध्य इत्यायातम्। तथा सति स एव विधेयः स्यात्, न ब्रह्म। अस्त्विति चेन्न, कर्तृव्यापाररूपत्वाभावेन साक्षात्कृतिसाध्यत्वेन विधेयत्वासिद्धेः, देहादिव्यापाररूपत्वाभावेन पारंपर्येण साध्यत्वेऽप्यौचित्यात्स्वर्गादिवत्फलत्वस्य तद्धेतुभूतावान्तरव्यापारत्वस्य वा प्रसङ्गात्। न चेह तद्युक्तम्, नैमित्तिकतया कामनाधिकारत्वासिद्धेः, संवलिताधिकारत्वे ज्ञापकाभावात्, तदर्थविधेयान्तराभावे साध्यत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गाच्च। नापि द्वितीयः, * अमृतस्यैष सेतुरित्यादिभिस्तदविशिष्टस्यापि तज्ज्ञानदर्शनेन तद्विशिष्टस्यैव तदधिकारित्वासिद्धेः? न च यथावस्थितशास्त्रश्रवणवेलायामेव प्रपन्नः श्रोता, प्रपत्तेः शास्त्राधिगम्यत्वेन श्रवणप्रपदनयोरन्योन्याश्रयात्। हितकारिवचनात्प्रपदनसंभवेऽपि निरर्थकं पुनरिदमज्ञातज्ञापनम्। यदि हि प्रपन्नस्य ब्रह्म मोक्षसाधनम्,

किमस्य पुनस्तथात्वज्ञानेन ? तदन्तरेणापि फलसिद्धेः । सिद्धप्रपदनेनैव साधनतया ज्ञायमानं ब्रह्मैव साधनमिति चेत्, तर्हि साधनतया ज्ञानमेव विधेयतया साधनमिति स्यात् ; ततश्च गतं ब्रह्मणः साधनत्वम् । एवं चासाधने ब्रह्मणि साधनत्वदृष्टिरेवेति मिथ्याज्ञानान्मोक्षप्रसङ्गः । फलप्रदत्वाकारेण ब्रह्मणोऽपि साधनत्वमस्त्येवेति चेन्न, तावन्मात्रज्ञानस्य श्रवणमात्रसंपाद्यत्वेन विधिव्यापारविषयत्वायोगात्, अविधेयज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वे कुदृष्टिमतोत्थानप्रसङ्गात् । समर्पण-पर्यन्तसाधनत्वबुद्धिविशेषस्यैव प्रपत्तित्वाभ्युपगमादधिकारिविशेषणविधेययोरैक्यप्रसङ्गश्च । तच्चायुक्तम्; सिद्धत्वसाध्यत्व-रूपविरुद्धधर्माध्यासात्, तत्सिद्ध्यैव तत्सिद्धिरित्यात्माश्रयप्रसङ्गाच्च । रक्षापेक्षा प्रपत्तिरिति नैक्यमिति चेत्, तथा सत्यन्योन्याश्रयणम्, रक्षकत्वबुद्धिपूर्वकत्वाद्रक्षापेक्षायाः रक्षापेक्षाविशिष्टमधिकारिणं प्रति रक्षकत्वोपदेशात् । रक्षकत्वाति-रिक्तं साधनत्वमुपदिश्यत इति चेत्, किमत्र साधनशब्देन कर्तृतदितरसाधारणं हेतुमात्रं विवक्षितम्, उत कर्तृव्यतिरिक्तं किमपि कारक[ान्तर]मिति ? पूर्वत्र स्थितमेवान्योन्याश्रयणादिकम्, विशेषप्रतिपत्तेः सामान्यप्रतिपत्तिमन्तरेणासिद्धेः । उत्तरत्र कर्तरि ब्रह्मणि कारकान्तरत्वोपचारमात्रं वा स्यात्, पूर्ववन्मिथ्याप्रत्ययादपवर्गप्रसङ्गो वा । स्वतन्त्रतयोत्कृष्टे कर्तरि ब्रह्मणि अस्वतन्त्रतया अपकृष्टकारकान्तरदृष्टेर्महापराधरूपत्वम् । ततो दृष्टिविधिनयस्याप्यत्रानवकाशः । कर्तरि ब्रह्मणि करणत्वादिबुद्धौ करणत्वादेश्च कर्तृनिरूपितस्वरूपत्वेन कर्त्रपेक्षायां परिशेषादौचित्याच्चाधिकार्येव कर्तेति प्रतीयेत । ततश्च आकर्मयोगमनुवर्तमानस्यात्मन्यकर्तृत्वानुसंधानस्य प्रपदनदशायां परित्याग इति सम्यक् संप्रदायः परिरक्षितः । अत्यन्त-पारतन्त्र्यानुसंधाननिष्ठां हि प्रपत्तिनिष्ठामातिष्ठन्ते । कर्तर्येव ब्रह्मणि सहकारिनैरपेक्ष्यमात्रं साधनशब्देन विवक्षितमिति चेन्न, तस्यापि शास्त्रश्रवणवेलायामेव ज्ञाततया तज्ज्ञानविधानानुपपत्तेः, निरपेक्षरक्षकत्वबुद्धिपूर्वकत्वाच्चात्र रक्षापेक्षायाः प्रागुक्तदोषानतिलङ्घनात् । प्रपत्तेरधिकारिविशेषणत्वे च *तेनतेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने इत्यादिमूलस्य प्रपत्तेः साधनत्वव्यपदेशस्यामुख्यत्वप्रसङ्गश्च । **अतो नास्याः सिद्धरूपता विवक्षिता ॥**

साध्यरूपत्वेऽपि, न प्रागुक्तनयेन फलरूपता । करणादिरूपायास्तु वाक्कायव्यापाररूपत्वे, स्तुत्यादिवदेव ज्ञानात्मकत्वाभावेन भक्त्यङ्गत्वादिप्रसङ्गः, ज्ञानादेव मोक्ष इति परित्यागप्रसङ्गो वा । अत एव भक्तिज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि कर्मैतदिति कैश्चिदुक्तं निरस्तम् । मनोव्यापाररूपत्वेऽपि, दृष्टिवत्सा भ्रान्तिरूपा, तत्त्वज्ञानरूपा वा ? पूर्वत्र अपवर्गसाधन-त्वासिद्धिः । उत्तरत्र, किं शास्त्रमात्रजन्या, हेत्वन्तरजन्या वा ? आद्ये कुमतिमतोपनिपातादिप्रसङ्गः । हेत्वन्तरजन्यत्वे तु, स हेतुः किं योगाभ्यासादिरूपः, तदन्यो वा ? प्राच्ये गुरुतरभक्तितुल्यतया तद्वदेव सौकर्यासिद्धिः । पश्चिम-स्त्वनुपलम्भनिरस्तः, इन्द्रियलिङ्गादेस्तथाविधज्ञानोत्पादकत्वादर्शनात् ॥

सा किं शास्त्रजन्यज्ञानादधिकविषया, अनधिकविषया वा ? न तावदधिकविषया; अधिकप्रकाशकस्य योगादे-रभावात्, भावे वा भक्त्यविशेषत्वस्योक्तत्वात् । नाप्यनधिकविषया, शास्त्रजन्यज्ञानाविशेषेण स्वारसिकसकृत्स्मरणमात्रानति-रिक्तायास्तद्वदेवाविधेयत्वप्रसङ्गात् । तस्यैवावृत्तिवेषेण विधेयत्वोपपत्तिरिति चेन्न, ध्यानसमानरूपतया भक्त्यतिरेकासिद्धेः ॥

सा किमितिकर्तव्यतावती, न वा ? इतिकर्तव्यतावत्त्वे निरपेक्षोपायत्वविरोधः । इतिकर्तव्यतारहितत्वे कार्यकरत्व-हानिः । तदुक्तमभियुक्तैः—

*न हि तत्करणं लोके वेदे वा किंचिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषवदेव इतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यमिति चेन्न, तत्रापि कथंताकाङ्क्षाया गत्यभावादेवोपशमात्, क्वचित् क्लिष्टगतिस्वीकारे सर्वत्र तथेति नि[यामका]यमाभावात्। सर्वधर्मपरित्याग एव इतिकर्तव्यतेति नैरपेक्ष्यवाचोयुक्तिः, करणत्वोपपत्तिश्चेति चेन्न, विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तेः। सर्वधर्मपरित्यागो ह्यत्र किं विधेयः, उतानुवाद्यः? न प्रथमः, सर्वस्य धर्मस्य परित्यक्तुमशक्यत्वेन सागरतरणोपदेशवदप्रमाणत्वप्रसङ्गात्। यदृच्छयाऽपि हि क्रियमाणानि कानिचित्कर्माणि धर्म एव भवन्ति। अत एव ह्यज्ञातसुकृतमवकाशं लभते। बुद्धिपूर्वकरणाभावोऽत्र विवक्षित इति चेन्न, नियामकाभावात्। तथा च सत्याचार्योपसदनभगवत्सेवादेरपि परित्याज्यत्वप्रसङ्गः; तदनुष्ठानेऽङ्गवैकल्येन प्रपत्तिवैकल्यप्रसङ्गात्। नात्र धर्मबुद्ध्या तदनुष्ठानमिति चेत्, कुतस्तर्हि? प्रपन्नेतरलोकसंग्रहार्थमिति चेत्, किं स्वाधिकारविरुद्धानुष्ठानेन लोकसंग्रहः, तथा सत्यूर्ध्वरेतसामपि गृहस्थाश्रमधर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्। लोकसंग्रहणमपि किं धर्मबुद्ध्या, केवलदृष्टार्थं वा? आद्ये व्याघातः, तस्यैव बुद्धिपूर्वधर्मानुष्ठानात्मकत्वात्। द्वितीये लोकायतिकरहस्यावतारः, धर्मानुष्ठानस्य परवञ्चनामात्रप्रयोजनत्वात्। धर्मबुद्ध्यभावेऽपि दृष्टप्रयोजनविरहेऽपि कारुण्यपरतन्त्रतया धर्मलोपमूलपरानर्थपरिजिहीर्षया तत्संग्राहकधर्मानुष्ठानमिति चेन्न, प्रपत्तिधर्मविपरीतानुष्ठानेन तन्निष्ठाकृत्स्नवैदिकवर्गसंग्रहासिद्ध्या संग्राह्यतमपरानर्थपरत्वेन परमनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। स्वरूपतः पुरुषार्थतया रागवशात्तदनुष्ठानमिति चेन्न, तथाविधरागसंभवे भक्त्यधिकारितया * न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे इत्युक्ताधिकारविरोधप्रसङ्गात्, अल्पशो रागप्राप्तस्यापि निषिद्धस्यानुष्ठानायोगाच्च। ननु धर्मो हि धृतिसाधनम्—श्रेयःसाधनमित्यर्थः। ततश्च धर्माणां त्यागोऽत्र श्रेयःसाधनत्वत्याग इति चेन्न, अन्यस्वभावस्यान्येन त्यक्तुमशक्यत्वात्, नित्यत्यक्तत्वेन वा त्यागविध्यनुपपत्तेः। तद्बुद्धित्यागोऽत्राभिमत इति चेन्न, लक्षणाप्रसङ्गात्। * न विधौ परः शब्दार्थः इति न्यायविदः। यथावस्थितवस्तुवेदिनस्तद्बुद्धेरपि परित्यक्तुमशक्यत्वाच्च। स्वापेक्षया श्रेयःसाधनत्वबुद्धित्यागोऽत्र विवक्षित इति चेत्, किमसौ क्रियमाणेषु धर्मेषु, उत अक्रियमाणेषु? पूर्वत्र, सर्वप्रकारश्रेयःसाधनत्वबुद्धिनिषेधे भ्रान्तत्वप्रसङ्गः, तेषामेव धर्माणां स्वरूपेणानुष्ठेयत्वस्यावर्जनीयत्वेन यत्रकुत्रचित् श्रेयसि पर्यवसानात् तद्बुद्ध्यभावे चाननुष्ठेयत्वप्रसङ्गात्। आहुश्च—* प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति। ईश्वरप्रीत्यै तत्पारतन्त्र्यादिमात्रचिन्तने तु कर्मयोगाद्यनतिरेकः। उत्तरत्र, स्वरूपेऽपि परित्यक्ते प्रसङ्गाभावेन निष्प्रयोजनस्तदुपायताबुद्धिनिषेधः स्यात्॥

किंच, अत्र त्यागः प्रपदनं चेति द्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। न चासौ युक्तः, * संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते इति न्यायात्। विशिष्टविधिरस्त्विति चेन्न, तस्यापि गत्यभावविषयत्वात्, अकिंचनतयाऽभिमतेऽधिकारिणि त्यागविधिवैयर्थ्याच्च। न ह्यशक्तं प्रति निषेधापेक्षा। शक्तं प्रति[तु]निषेधे धर्माणामधर्मत्वप्रसङ्गः। नचाश्रमभेदेन तत्तद्धर्मनिषेधवदिति वाच्यम्, तत्रान्यस्य निषिद्धानामन्यैरनुष्ठानसंभवात्; इह तु मोक्षोपायानां मुमुक्षोरेव निषेधे अधिकार्यन्तरासिद्धेः। नच मुमुक्षुविशेषमधिकृत्य निषेधः, तद्विशेषादृष्टेः। न च प्रपदनप्रतिपत्तिमात्रं विशेषः, तथा सति * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति न्यायेनैव विद्यान्तरत्यागसिद्धौ तद्विधिनैरपेक्ष्यात्। न च स्वरूपयाथात्म्यज्ञानवत्त्वं विशेषः, परोक्षस्य तस्य कर्मयोगादिनिष्ठेष्वपि सिद्धत्वात्, अपरोक्षस्य प्रपित्सावप्यसिद्धेः; सिद्धावपि वा * नचात्मवेदीत्यादिकथितकार्पण्यविशेषणवैकल्यप्रसङ्गात्॥

अनुवादपक्षेऽपि प्रागुक्तनयेन निःशेषपरित्यागानुवादो न शक्यः। कतिपयविवक्षायां तु नियामकनिर्मुक्तः सर्वशब्दः परिपन्थी। परित्यागोऽनूद्यमानश्चात्र गत्यन्तरासंभवात् लशुनभक्षणादिवन्निमित्ततां गाहेत, न पुनरङ्गताम्।

तथा सति प्रपत्तेर्धर्मपरित्यागरूपपापप्रायश्चित्तत्वमात्रसिद्धेर्मोक्षसाधनत्वासिद्धिः । नात्र त्यागमात्रमनूद्यते, अपि त्वशक्तिः । ततश्चावगाहनाद्यशक्तस्याग्नेयादिस्नानविधिवद्भक्तियोगाद्यशक्तस्य प्रपदनविधानमिति चेन्न, अशक्तेरशाब्दत्वेन लाक्षणिकत्वप्रसङ्गात्, अशक्तिलक्षणालिङ्गासिद्धेश्च । तथा च प्रपत्तेरमुख्योपायत्वप्रसङ्गः । त्यागश्च इतिकर्तव्यता न स्यात् ॥

किंच, विधिपक्षे अनुवादपक्षेऽप्यभावरूपाणां केषांचिद्धर्माणां परित्यागस्यावश्यंभावात्, तत्त्यागस्य च प्रतियोगिभावानुष्ठानात्मकत्वेन निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अभावरूपाणामहिंसादीनां न धर्मत्वम्, अपि तु पापाभावमात्रत्वमिति चेन्न, तेषामेव नियमसहकृतानां धर्मत्वात् । अतो विहिताननुष्ठानं निषिद्धानुष्ठानं चावश्यंभावीति स्वैरदोषो दुष्परिहरः । ये पुनः सर्वशब्दधर्मशब्दयोः संकोचमनुमत्य धर्मशब्दः प्रस्तुतमोक्षोपायमात्रपर इति वर्णयन्ति, तन्मतेऽपि स्वैरदोषो दुष्परिहर एव, अङ्गिपरित्यागे अङ्गानुष्ठानस्य प्रयोजनाभावात् । स्वतन्त्राधिकारात्तदनुष्ठानमिति चेन्न, मोक्षाभिलाषिणि फलान्तरसाधनत्ववेषेण स्वातन्त्र्यासिद्धेः, नित्यनैमित्तिकत्वमात्रेण स्वातन्त्र्यसंभवेऽपि कर्मान्तराधिकारापादकत्वमात्रेण परित्यक्तधर्मान्तरस्य तदनुपयोगात्, प्रपत्तिस्वरूपस्य तु धर्मस्य सकृदेव निष्पन्नत्वेन तदुत्तरभाविनां तादर्थ्यायोगात् । न चारादुपकारकत्वम्, अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च प्रपदनानन्तरं मुच्यमानशरीरस्य पुरुषस्य उपायवैकल्यप्रसङ्गात् । न च जीवति तत्सापेक्षम्, अन्यत्र नेति नियामकमस्ति । अत एव न प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वम्, प्रपत्तिरूपपरमधर्मस्य सर्वप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेनाभिमतस्य प्रतिबन्धान्तरासंभवाच्च । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपि गतम् । न च प्रपत्त्यङ्गभूतानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनविधिबलात् स्वैरपरित्यागः, *आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता इत्यादिना तत्रैव तयोरर्थान्तरतया व्याख्यानात् । न च स्वेच्छामात्रेण नित्याद्यनुष्ठानम्, अव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । नापि वासनावशात्, काम्यनिषिद्धयोरपि प्रसङ्गात् । न च ईश्वराज्ञानुवर्तनव्यसनेन, त्याज्यतयोक्ते तदाज्ञाया एवासिद्धेः ॥

अस्तु स्वैरप्रसङ्गः । तथाऽपि प्रामाणिकानां यथाश्रुतस्वीकारे सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकप्रपदनविधिरपरिहार्यः । कति कति दृश्यन्ते कर्मब्रह्मकाण्डयोः अन्यत्रात्यन्तनिषिद्धानामप्यनुप्रवेशमनुमन्यमानाः शास्त्रार्थभेदा इति चेन्न, तद्वदङ्गत्वेन विधानाभावात्, *सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यस्याद्यापि संदिग्धार्थकतया सर्वोपप्लावकार्थपरत्वनिर्णयसाहसायोगात्, सर्वाविरुद्धस्य चार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *अपि चेत्सुदुराचारः इत्यादिकमप्यस्तीति चेन्न, अनन्यभजनप्राशस्त्यपरत्वात्, *क्षिप्रं भवति धर्मात्मा इत्यनन्तरमेवाभिहितत्वाच्च ।

*दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं यदि ॥
निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः ॥

इति स्मर्यत इति चेन्न, पुराकृतविषयत्वकण्ठोक्तेः । राजकुमारापराधवत्, वानरगणमधुवनभङ्गवत्, तपनसुतताराभोगादिवच्च प्रपन्नापराधानां क्षन्तव्यत्वमिति चेन्न; प्रतिदृष्टान्तसमजातित्वप्रसङ्गात्, हेतुसद्भावाभिमानेऽपि वचनविरोधे न्यायानवतारात् । श्रूयते च—*नाविरतो दुश्चरितादित्यादि । इदं च **शतदूषण्याम**लेपकभङ्गे प्रपञ्चितमस्माभिः । उपासनविषयतया इयं श्रुतिर्व्यवस्थाप्येति चेन्न, *प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति प्राप्तिहेतुभूतज्ञानमात्रस्य प्रज्ञानशब्देनोपादानात् । न च *नाशान्तो नासमाहितः इति शमादिसमभिव्याहाराद्विशेषविषयता, शमादिरहितस्य मोक्षोपायस्याद्याप्यसिद्धेः । उक्तं च **यानसन्धौ** संजयेन—*अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिरिति । एतेन उत्पन्नज्ञानस्य किं ज्ञानार्थैः शमादिभिरित्यपि निरस्तम् । अत एव *तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति न्यायस्यात्रानवतारः । *दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः,

साहसं च पूर्वेषाम्, तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते; तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः—इति तत्रैवोच्यते। अतस्त्वदभिमतयोजनायां धर्मशब्दस्य धर्मसामान्यविषयत्वे भक्तियोगादिविशेषविषयत्वेऽपि स्वैरदोषो दुष्परिहरः ॥

किंच, प्रपदनरूपं ज्ञानं स्मृतिरूपम्, अनुभवरूपं वा? नाद्यः, सकृदसकृद्विकल्पानुपपत्तेः। सातिशयश्रवणमननसमाहितसंस्कारसमुन्मेषसंभावितत्वेन सकृत्स्मृतेरविधेयत्वप्रसङ्गात्। अत एव न सारस्वतस्रोतःसमानच्छिदुरस्मृतिसंततेरपि विधेयत्वम्। तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंततिरूपत्वे तु ध्यानरूपतया भजनसीमानतिलङ्घनप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः, अलौकिकार्थविषयत्वेनार्वाचीनप्रत्यक्षादिफलत्वायोगात्, शास्त्रफलत्वे तु अविधेयज्ञानवादप्रसङ्गात्, योगपरिकर्मितस्वान्तजन्यत्वे भक्तिकुक्षिनिक्षेपात्, करणनिरपेक्षस्य त्वात्मस्वरूपमात्रातिरिक्तप्रकाशस्य संसारदशायामसिद्धेः ॥

अपि च, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेर्नात्र लघूपायसंभवः। यदि लघुतरेणोपायेनापवर्गः समासाद्येत, कः खलु दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीये निरन्तरान्तरायसंतते नितरां दुर्व्यसनशालिनि प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे नयनाञ्चलं चालयेत्? ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिषु गुरुलघुषु स्वर्गाद्येकफलसाधनेष्वपि साध्यस्वर्गाद्यवान्तरभेदोऽस्त्येव। लौकिककृषिवाणिज्यादिधनसाधनविकल्पोऽपि लोकसिद्धाधिका[रि]रभेदनियतः। अत्रापि लघूपायस्य अज्ञातत्वात्, तत्परिज्ञानेऽप्यविश्वासात्, विश्वासेऽपि दुर्निर्वहनिर्वहणगर्वेण वा गुरूपायपरिग्रह इति चेन्न; अज्ञतयाऽपि प्रपत्तिमभ्यस्यतां श्रुतसकलशास्त्राणामुपासकानां शास्त्रकाराणां च व्यासादीनां तदज्ञत्वासंभवात्। न च ज्ञातेऽपि तेषामविश्वासः संभवति, शास्त्रप्रामाण्यस्य सुदृढनिरूढत्वात्; अन्यथा भजनादावप्यनाश्वासप्रसङ्गात्। निर्णीतशास्त्रप्रामाण्यस्याप्यर्थविशेषेषु संशयो दृष्ट इति चेत्, सत्यम्; स तु यदा निर्णयपर्यन्तो भवति, तदा निरर्थकमेव गुरूपायविधानं स्यात्। निर्णयासमर्थं प्रत्यस्तु भजनशास्त्रमिति चेन्न, बहुतराङ्गोपाङ्गनिबिडभजनशास्त्रनिरूपणसमर्थस्य कियदिदं प्रादेशमात्रपरिमितैकवाक्यनिरूपणम्। यदि चोपासकः प्रपत्तावनाश्वस्तः, स कथमङ्गप्रपत्तिमाददीत? स्वातन्त्र्यमात्रे तस्यानाश्वास इति चेन्न, तत्प्रभावस्याङ्गतावस्थायामेव विदितत्वात् सर्वधर्मस्थाननिवेशेन समस्ताभिमतसाधनत्वे निश्चिते विषयव्याप्तेरविरोधात्। गुरूपायैरर्थक्यप्रसङ्गादेव लघुतरे तस्मिन्न विस्रम्भ इति चेत्, हन्त तर्हि त्वमेवास्मदभिमतं ब्रवीषि। एवं सर्वेषामप्यविस्रम्भ एवेति न स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धिः। तत्सिद्धौ वा गुरूपायान्तरविध्यनुपपत्तिरिति। न च तद्विश्वासेऽपि दुर्निर्वहनिर्वहणगर्वः शमदमादिशालिनां मुमुक्षूणां संभवति। स्वरूपानुरूपत्ववेदिनां प्रपत्तिः, इतरेषां भजनमिति व्यवस्थेति चेन्न, व्यासादीनां तदज्ञानासंभवस्योक्तत्वात्, इतरेषां तदज्ञानेऽपि लघुत्वमात्रेण शीघ्रं तदेकपरिग्रहस्य दुर्वारत्वात् ॥

श्लो. प्रतिबुद्धस्वरूपस्य विरुद्धा भक्तिरित्यपि। व्यासादिगुरुविद्विष्टं श्रोतुं न वयमीश्महे ॥ ३ ॥
अधिकारविरोधाच्चेत्स्यात्स्वरूपविरुद्धता। तुल्यं भक्तिप्रपत्त्योस्तद्वैशिष्ट्याद‌धिकारयोः ॥ ४ ॥

अतो न भक्तेः स्वरूपानुरूपत्वाभावः; स्वरूपप्राप्तिहेतुतयैव तद्विधानात्, समस्तोपाधिविनिर्मोक्षदशायामपि स्वरूपवत्तदनुवृत्तेः। तथा च पठ्यते काश्मीरपुरनिवासिभिः—

* मोक्षोपायस्य किं रूपं भक्तिरित्यक्षरद्वयम्। अथ मोक्षस्य किं रूपं भक्तिरित्यक्षरद्वयम् ॥ इति।

इतरथा प्रपत्त्या नित्यकैंकर्यप्रार्थनस्याप्ययोगात्। स्तनंधयवत्सलान्यायेन संबन्धादेव रक्षति भगवति स्तन्यार्थभृतिप्रदानवत् स्वरूपानुचितमुपायान्तरमिति चेन्न; प्रपत्त्यन्तर्गतगोप्तृत्ववरणादेरप्यनुचितत्वप्रसङ्गात्। संबन्धज्ञानरक्षकत्वविश्वासातिरिक्तं तत्राप्यनुचितत्वादुपेक्षणीयमिति चेन्न,

श्लो. संबन्धादेव गोप्ता चेत्तज्ज्ञानाद्यनपेक्षणम् । तच्चेच्छास्त्रादपेक्ष्येत तुल्यं तत्प्रार्थनादिषु ॥ ५ ॥
अकर्तुः कर्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति चेन्न, कैंकर्यकर्तृत्वस्याप्यभिमतस्य स्वरूपविरुद्धत्वप्रसङ्गात् । न च ईश्वरपरतन्त्रस्याप्यात्मनः सांख्यवदकर्तृत्वं स्वभावमिच्छामः, * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिभिस्सूत्रैस्तत्प्रतिक्षेपात् । भगवद्गीतायामपि चरमाध्याय एव शोधितमकर्तृत्वानुसंधानस्य स्वरूपम् * पञ्चैतानीत्यादिभिः श्लोकैः । अत्यन्ताकर्तृत्वाभ्युपगमे तु प्रपदनेऽपि कर्तृत्वं न स्यादिति तस्यापि स्वरूपविरुद्धत्वप्रसङ्गः । एतेन तत्त्वज्ञानवतोऽध्यवसायमात्रेण विशेषितस्य नित्यदयाविशिष्टो भगवानुपाय इति कर्तृत्वापह्नवप्रत्याशा निरस्ता, तत्रापि तत्त्वज्ञानाध्यवसायकर्तृत्वस्य दुर्वारत्वादिति ॥ तदयं संग्रहः—**श्लो.** संबन्धज्ञानविश्वासकैंकर्यादिषु कर्तृता । स्वरूपस्याविरुद्धा चेद्भक्त्यादौ कोऽयमाग्रहः ॥ ६ ॥ इति ॥

अस्तु तर्हि शक्ताशक्ताधिकारभेदेन विषयव्यवस्था, अवगाहनस्नानाशक्तस्याग्नेयस्नानादिवदिति चेन्न, अमुख्यत्वप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात् । कीदृशीं चाशक्तिमालम्ब्येयं व्यवस्था, किमुपासनस्वरूपासामर्थ्यात्मिकाम्, उत साक्षात्परंपरया वा तन्निर्वर्तककर्माद्यसामर्थ्यात्मिका[मि]मपीति ? नाद्यः, कर्मयोगादिमरुकान्तारपान्थताप्रहाणप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तादृशाशक्तेस्तिर्यक्स्थावरादिव्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि पुरुषेष्वसंभावितत्वात् । सन्ति हि स्मृतिसंकीर्तनप्रणामादयो बहवः परमीषत्कराः सुकरतमाः परंपरया तद्धेतवः । यथाह भगवान्**पराशरः**—* आयासः स्मरणे कोऽस्येति । तथाह शौनकः—* कोऽतिभारो हरेर्नाम्नि इति । * अञ्जलिः परमा मुद्रा इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रपदनेऽप्यनधिकारापातः; अविशेषात्, तस्यापि * मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्यादिना परंपरया तन्निर्वर्तकत्वस्यावश्याभ्युपगम्यत्वाच्च ।

प्रारब्धभोगोन्मुखो भक्तावधिकारी, तद्विमुखः प्रपत्ताविति चेन्न, प्रारब्धभोगौन्मुख्यस्य प्रपन्नानामपि संभवात्, अविरोधाच्च । प्रारब्धभोगेऽपि दुःखभावनया तत्रापि विमुखानां प्रपदनाधिकार इति चेन्न, प्रारब्धबलादेवात्यन्तवैमुख्यस्यासंभावितत्वात्, ईषद्वैमुख्यस्य उपासकेष्वपि विद्यमानत्वात् । अत एव प्रारब्धनिवृत्तिकाङ्क्षिणां प्रपत्त्यधिकार इत्यपि निरस्तम् । अन्यथा सर्वस्वारादिवत् सर्वेषां प्रपन्नानां तत्क्षणविनिपातप्रसङ्गात् । शरीरान्तरोत्पत्तिमनिच्छतां तदधिकार इति चेत्; किं तत्र दुःखैकरूपत्वनिर्णयात्, उत तत्संदेहेऽपि ? नाद्यः, प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः, वर्तमानशरीरानुवृत्तावप्यनिच्छाप्रसङ्गात् । अस्ति साऽपि केषांचिदार्तानामिति चेन्न, सर्वेषां प्रसङ्गात् । वर्तमानशरीरे दुःखैकान्त्यानिर्णयात् भ्रमाद्वा तदनुवृत्तिक्षमत्वमिति चेन्न, वर्तिष्यमाणेऽपि तत्संभवात् । अत एवार्तदृप्तविभागोऽपि प्रत्युक्तः । कर्मवैचित्र्यात्सर्वमप्युपपद्यत इति चेत्, किमिदमविचारितचित्रं कर्मवैचित्र्यम् ? तथा सति किमपराद्धम् * दुर्घटत्वमविद्याया[म्] भूषणं न तु दूषणमित्यादिवादिभिः समन्तभद्रसमयसामन्तैः ?

अस्तु तर्हि गौरवलाघवसाम्यात् तुल्यविकल्प इति चेन्न, प्रपदने ज्ञानकर्माङ्गकत्वावृत्तिरूपत्वाप्रयाणानुवर्तनीयत्वादिगौरवे भक्त्यनतिरेकात्, भक्तौ च तदभावलक्षणे लाघवे त्वदभिमतप्रपत्त्यनतिरेकात्, [द्वा]ताभ्यां तु साम्ये विरुद्धधर्माध्यासेन द्वयोरपि स्वरूपोच्छेदप्रसङ्गात् । मुखभेदेन उभयमप्यविरुद्धमिति चेत्, कथम् ? विश्वासातिरेकात्प्रपदने गौरवम्, आयासाभावात्तु लाघवम्; भक्तौ तु आयासभूयस्तया गौरवम्, विश्वासमान्द्यात्तु लाघवमिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । न हि निर्णीततत्त्वानामविश्वासः ॥

श्लो. विश्वासायासभूम्ना च विकल्पं तुल्यमिच्छताम् । व्यवस्थितविकल्पोऽयं भवेत्सूक्ष्मनिरूपणे ॥ ७ ॥
स च दूषितः । अतो व्यवस्थितत्वेनाव्यवस्थितत्वेन वा विकल्पासंभवान्नैकफलसाधनत्वम् । त्वदुक्तप्रपत्तौ प्रारब्धस्यापि

भङ्गात्फलमधिकमिति च सा कथमेकस्मिन्नधिकारिणि प्रारब्धनिवर्तनाक्षमभजनसमानतया विकल्प्येत ? ननु प्रारब्धनिवर्तनेन देहान्तरविघातित्वं भक्तियोगेऽप्यस्ति ; यथा—

* जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति विहितावताररहस्यचिन्तनवत इति चेन्न, क्रतुवीर्यवत्तरत्वलक्षणफलान्तरसाधनोद्गीथोपासनवत्पृथगधिकारत्वादवताररहस्यचिन्तनस्य ; अन्यथाऽङ्गत्वेन नियतत्वे सर्वेषामुपासकानां पुनर्भवाभावेन विलम्बिताविलम्बितफलत्वलक्षणवैषम्यं भक्तिप्रपत्त्योर्न स्यात् । अस्तु तर्हि प्रपत्तावपि न प्रारब्धभङ्गः । ततश्च फलानतिरेकाद्विकल्पसंभवः । अत एव * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रमुपासनावान्तरभेदवन्न्यासोपासनभेदमपि विषयीकरोतीति चेत्, अस्त्वेवं फलवैषम्याभावः । तथाऽपि स्वरूपे तस्यानिवार्यत्वाद्विकल्पासंभव एव । तदेवं स्वरूपानुपपत्तेर्नास्ति भक्तिव्यतिरिक्तो मोक्षोपाय इति ॥

लक्षणानुपपत्तिसमर्थनम् ॥ लक्षणानुपपत्तेश्च । तथा हि—* अनन्यसाध्ये इत्यादिना प्रपत्तिः शरणागतिरित्यनर्थान्तरमिष्यते । तथा च पठ्यते—

* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥ इति ।

ततश्च प्रपत्तिलक्षणं शरणागतिशब्दप्रयोगविषयसर्वोदाहरणनिष्ठमनितरनिष्ठं च प्रतिष्ठाप्यम् । तथा च दृश्यते—

* अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥

इति सामान्यलक्षणमिति चेन्न, अव्याप्तेः, कपोतोपाख्याने तदभावात् । * श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः इत्यादिभिः शरणशब्दवाच्यगृहोपलक्षितसमीपागमनमात्रमेव प्रतीयते । न तत्र मुख्या शरणागतिरिति चेन्न, शरणागतसंरक्षणनिदर्शनतया शरण्यादिभिर्निर्दिश्यमानप्रसिद्धोदाहरणस्याप्यमुख्यत्वे मुख्यस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । गृहागतो न परित्याज्य इति स्फुटोक्तिनिदर्शनाच्छरणागतिस्तत्रापि कल्प्यत इति चेन्न, तत्र तथाविधलिङ्गाभावात् । समीपागतस्य परिक्लिष्टस्य परिक्लेशादेव रक्षोपायसाकाङ्क्षत्वं कल्प्यत इति चेत्, किं रक्षणेच्छामात्रं शरणागतिः ? हन्त तर्हि तापत्रयाभिहताः संसारिणस्तन्निवृत्तिसाकाङ्क्षाः संनिहिताश्च रक्षितुर्व्याप्तस्य सर्वेश्वरस्येति सर्वेऽपि जन्तवः शरणागता इति सर्वेषां सर्वदुःखोच्छेदप्रसङ्गः । महाविश्वासोपायत्वप्रार्थनादिनैरर्थक्यप्रसङ्गश्च । कपोतं प्रत्यश्रुताऽपि बाधकाभावात्किरातस्याप्यपेक्षापर्याययाच्ञा कल्प्यत इति चेन्न, तिर्यङ्मात्रतया प्रतिपन्ने कपोतेऽनुन्मत्तस्य तथाविधप्रतिकूलतमस्वरक्षणज्ञानशक्तीच्छासंभावनासंभवेन प्रार्थनारूपबुद्धिविशेषकल्पनस्य बाधितत्वात् ।

एवं गोप्तृत्ववरणेऽप्यव्याप्तिः—* राघवं शरणं गतः इत्यादिषु गोप्तृत्ववरणमेव ह्यौचित्यादवसीयते—

* अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥

इत्यादिभिश्चेदमवगम्यते । तदर्थतत्त्ववेदिभिश्चोक्तम्—* मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्या इत्यादि । दूरगतद्रौपदीप्रपदनमपि * रक्ष मां शरणागतामित्येवंरूपमेव प्रसिद्धम् ।

अस्तु तर्हि गोप्तृत्ववरणमेवोपायतायाच्ञाशब्देन विवक्षितमिति चेन्न,

* उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः ॥

इति वचनविरोधात् । तर्हि तदविरोधाय सर्वत्रोपायार्थत्वमात्रं निष्कृष्यत इति चेन्न,

* आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥
आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥

इति स्फुटप्रतिपन्नरक्षितृत्ववरणस्य दुरपह्नवत्वात् । यदि च विरोधभयादैकार्थ्यं कल्प्यते, तदा विशदार्थगोप्तृत्ववचनविरोधाद्भगवति च गोप्तृत्वातिरिक्तोपायत्वस्य दुर्निरूपत्वादुपायप्रार्थनाशब्दोऽपि रक्षापेक्षापरपर्याय एव कल्पयितुं युक्तः । अस्त्वेवमिति चेन्न, रक्षितृत्व्युदासेन * सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्षविरोधादेव । अत्यन्तव्याहतावन्यंतरपरित्यागेनार्थव्यवस्थाऽस्त्विति चेन्न; किं परित्याज्यम्, किं वा परिग्राह्यमिति नियामकाभावेनोभयपरित्यागप्रसङ्गात् । तथा च सति कृतं व्यसनेन ॥

नन्वनिष्टनिवर्तकत्वापेक्षया गोप्तृत्ववरणम्, इष्टप्रापकत्वापेक्षयोपायत्ववाचोयुक्तिः । उभयसाधारणं तु स्वरूपमपेक्षितप्रदातृत्वमात्रम्, इष्टप्राप्तेरनिष्टनिवृत्तेश्चापेक्षितत्वाविशेषात् । तथा च शिष्यानुयुक्तस्य भगवतो भाष्यकारस्यानुशासनमिति संप्रदाया[नु]गतम्—* प्रपत्तिः—विश्वासः, सकृत्प्रार्थनामात्रेणापेक्षितं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं प्रार्थनमिति यावदिति । तथा च स्तुतिव्याजेनानुसंदधे—* नित्यदास्यं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिंकरतां प्रार्थये इति ; अतो न विरोध इति ; तदपि न, *सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति प्रागुक्तविरोधादेव । इष्टप्रापकत्वलक्षणोदाहरणविशेषापेक्षयेदं वचनमिति चेन्न ; मोक्षार्थप्रकरणादनिष्टनिवृत्तेरपि तत्रावश्यंभावित्वात् * उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्षायुक्तेः ॥

किं च, * आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादिकं किं प्रपत्तिविभागोद्देशपरम्, उत लक्षणपरम्, यद्वा प्रकारमात्रप्रतिपादनपरमिति ? न प्रथमः, षण्णां साधारणस्य लक्षणस्यादृष्टेः । न द्वितीयः, एकानेकविकल्पानुपपत्तेः । न ह्येतदेकं लक्षणम्, प्रतिपदं व्यवच्छेद्यासिद्धेः ; अन्यथा * अनन्यसाध्ये इत्यादेरपूर्णत्वप्रसङ्गात् । अस्त्विदमपूर्ण[त्व]मिति चेन्न ; तस्मिन् प्रकरणे—

* अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिंचनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥
शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् ॥

इति तस्यै[क]व लक्षणत्वेन निर्देशात् । तदप्येकदेशतयाऽशेषोपलक्षणमिति चेन्न ; नियामकाभावात् । प्रत्युत विशेषणान्तरव्यवच्छेद्यासिद्धिश्च प्रागेवोक्ता । नाप्यनेकं लक्षणम्, सर्वेषां यथायथमव्याप्त्यादिदोषात् । नापि तृतीयः, तथा हि—किमिदं प्रकारप्रतिपादनं प्रयाजादिवदङ्गतया व्यापकत्वेन, यद्वा आग्नेयादिषट्कवत्करणभूतसमुदायैकदेशनिष्कर्षात्मना, उत व्यापकत्वपरस्परव्यभिचारित्वाभ्यां संभावनामात्रेणेति ? आद्ये नैरपेक्ष्यवादविरोधः, प्रातिकूल्यवर्जनादिना भक्तेरिव दुष्करत्वम्, षडतिरिक्ताङ्ग्यसिद्धिश्च । अङ्गपञ्चकेन अङ्गिना च षाड्विध्यमिदमिति चेत्, किमत्र प्रमाणम् ? उक्तानुपपत्तिरिति चेन्न ; कस्याङ्गित्वम्, केषामङ्गत्वमिति विवेचकाभावात् ॥

* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥

इति वचनमेवास्तीति चेन्न, प्रार्थनायाः शरणागतित्वं वदद्भिरनेकैर्विरोधात् । अङ्गभूतायामपि तस्यामङ्गित्वव्यपदेश औपचारिक एवेति चेन्न, न्यासेऽपि तथा प्रसङ्गात् । अन्यतरस्य तर्हि अङ्गित्वमस्त्विति चेत्, तत्किमेकस्यात्यन्तप्रतिक्षेपेण, उत * उदिते जुहोति, * अनुदिते जुहोती[तिवत् व्यवस्थितविकल्पा]ति व्यवस्थितविकल्पवदुभयोर्व्यवस्थापनया ? यद्वा * व्रीहिभिर्यजेत, *यवैर्वा यजेतेतिवद्यथारुचि प्राधान्यकल्पनेनेति ? नाद्यः, कस्य प्रतिक्षेप इति नियामकाभावेनानिर्णयात् ।

न द्वितीयः, व्यवस्थापकाभावात् । न तृतीयः, वाकाराद्यभावे गत्यन्तरे च सति प्रयोगद्वयफलितप्रतिपत्त्यनुष्ठानापूर्वफलबाधयुगलेन वा, प्रयोगत्रयफलितप्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकारस्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागयुगलेन वा प्रसिद्धाष्टदोषविकल्पस्वीकारानुपपत्तेः । समुदायैकदेशनिष्कर्षपक्षस्त्वङ्गाङ्गिभाववचनान्तरविरुद्धः । यस्तु संभावनामात्रपक्षः, सोऽपि निष्प्रयोजनोपदेशतयाऽतिमन्दः; *षड्विधा शरणागतिः, *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः इति वचनाक्षरवैघट्याच्च । तदयं संग्रहः—श्लो. अतिप्रसङ्गादङ्गाङ्गिनियमात्षड्विधोक्तितः । संभावितत्वं नैतेषां तर्कमात्राव्यवस्थितेः ॥ ८ ॥

ननु किमनेन लक्षणक्षो[दन]भेण ? श्रुतिस्मृतिलोकेषु बहुशः प्रयुज्यमानः प्रपत्तिशब्दस्तावन्न निरर्थको भवितुमर्हतीति चेत्, सत्यम्, वक्ष्यमाणप्रकारेणानन्यभजनमात्रेण चरितार्थोऽसौ न त्वदभिमतार्थपर इत्येतावदेवाभिदध्महे ॥

तदेवं त्वदुक्तप्रपत्तेर्लक्षणाभावेन प्रतिपत्तुमशक्यत्वात्, अप्रतिपन्नस्य दुरनुष्ठानत्वाच्च न तद्विधेरपि संभवः ॥

अनुष्ठानानुपपत्तिः ॥ अनुष्ठानदर्शनाभावाच्च । तथा हि—यद्यपि ये केचिदर्वाचीना विमन्यमानमप्यनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते, तथाऽपि प्राचीनेषु महत्तरजनेषु न कश्चित्प्रपत्तिमात्रेण मुक्त इति श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु श्रूयते । भक्तियोगादिभिस्तु लब्धसिद्धयः कतिकति कथ्यन्ते । सन्ति हि विभीषणद्रौपदीप्रभृतय इति चेन्न, तेषामपि सांसारिकफलविशेषमात्रसिद्धेः ।

*धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥

इति भक्तियोगानधिकारिणामपि मुक्तिः श्रूयत इति चेन्न ; *पूर्वाभ्यासादिति तेषामप्युपासकत्वश्रवणात् । क्षत्रबन्धुमुचुकुन्दादिषु का वार्तेति चेत्, भक्तियोगाधिरूढेषु तत्प्रकरणपठितार्तिविशेषशरणागतिशब्दादयो भक्तिनिष्ठत्वेऽपि न विरुध्यन्ते । भक्तिनिष्ठत्वानुक्त्या तदभावसिद्धिरिति चेन्न, तदभावानुक्त्या तत्सिद्धेरेव प्रसङ्गात् । तथाऽपि किमनन्तेषु शास्त्रार्थेषु प्रतिशास्त्रार्थमनुष्ठातारः कथ्यन्त इति चेन्न, प्रभूतफलोपायेषु प्रायशो दर्शनात् । किमत्र प्रायिकानुष्ठानदर्शनाग्रहेण, विधेरेवानुष्ठेयत्वे प्रमाणत्वादिति चेन्न, शिष्टानुष्ठानबहिष्कृतेषु शास्त्रार्थेषु तेष्वनाश्वासदर्शनात् । स्मरन्ति च—*अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु, इति ॥

विध्यनुपपत्तिः ॥ विध्यदृष्टेश्च । न हि प्रपद्येतेति [क्वा]काऽपि चोदना दरीदृश्यते । प्रपत्तिस्वरूपं तु प्रति[दैवतं]वेदं शतशः श्रुतमिति चेत्, तथाऽपि विध्यभावस्यापरिहृतत्वात् । *यो ब्रह्माणमित्यारभ्य *शरणमहं प्रपद्ये इत्यन्तेन मोक्षसाधनतया प्रपत्तिः प्रतीयत इति चेन्न, तत्रापि विध्यभावादेव । ततो विधिकल्पनमस्त्विति चेन्न, मन्त्राणां विधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । एतेन गर्भोपनिषदादिवाक्यान्यपि निरस्तानि । *तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीति विधिपरमेवेदं वाक्यमिति चेन्न, पात्नीवतक्रियाविशेषादिप्रतिपादनपरत्वात् । *विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादिति न्यायेनात्रापि विधिरङ्गीकार्य इति चेन्न; तथाऽप्यत्र विधेः प्रपदनविषयत्वासिद्धेः; अपि तु प्रपन्नं न परित्यजेदिति प्रपन्नपरित्यागनिषेध एव सिध्यति । तत एवार्थात्प्रपत्तेरिष्टसाधनत्वसिद्धिरिति चेन्न; अतिथिं नावमन्येतेत्युक्तेऽप्यतिथित्वस्येष्टसाधनत्वनियमाभाववदत्रापि तन्नियमाभावात् । अनियमश्च, निषिद्धकारिषु प्रयुक्तायास्तस्यास्तदभावात् । ईश्वरस्तु रागद्वेषादिरहितत्वान्निषिद्धं न करोतीति चेन्न; ईश्वरत्वादेवास्य निषेधविधिकिंकरत्वाभावात्, सर्वेषां विधिनिषेधशास्त्राणां तदाज्ञारूपत्वात्, स्वस्य च स्वाज्ञावशंवदत्वायुक्तेः । शास्त्रवश्यत्वे च स्वस्ति सर्वेश्वरत्वाय । *ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति साक्षाद्विधीयत इति

चेन्न; * युज समाधौ इति, * युजिर् योगे इति वा धातोर्निष्पन्नस्य युञ्जीतेत्यस्य पदस्य प्रपत्तिविधायकत्वासंभवात्। प्रकरणवशाद्विधेयस्य भावार्थस्य न्यासरूपत्वं सिद्धमिति चेत्, किमतः प्रस्तुतस्यायातम्?

* निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः। संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥

इति न्यासनिक्षेपसंन्यासत्यागशरणागतिशब्दाः पर्याया अहिर्बुध्न्यादिभिः स्मर्यन्त इति चेन्न; तत्रत्यपरिभाषयाऽप्येतत्प्रकरणस्थन्यासशब्दस्य प्रपदनवाचित्वे नियामकभावात्। न ह्ययमेकान्ततस्तद्विषयः शब्दः,

* काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

इत्यादिष्वर्थान्तरेष्वपि प्रयोगदर्शनात्। तथाऽपि युञ्जीतेति विहितयोगार्थवादरूपसमनन्तरानुवाकतात्पर्यावसितनैरपेक्ष्यापुनर्भवाभ्यां न्यासस्य प्रपदनरूपत्वं सिद्धमिति चेन्न, तथाविधं प्रपदनमित्यत्रैवार्थे प्रमाणाभावात्, भक्तावप्यवताररहस्यचिन्तनादिसहकारिवशादपुनर्भवदृष्टेः, समनन्तरानुवाकस्य च पुरुषविद्यापरत्वमात्रं स्वीकृत्यैव छान्दोग्यपुरुषविद्यातो विद्याभेदस्य सूत्रितत्वात् * पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानादिति। तत्र प्रस्तुतब्रह्मविद्याङ्गभूतपुरुषविद्यापरत्वं हि भाष्येऽप्युक्तम्। * वसुरण्यः इत्यादिको मन्त्रविशेषश्च तत्रत्यन्यासकरणतयोच्यते। गतिविशेषश्च चिन्तनार्थस्तत्रोपदिश्यते। तेनापि चात्र न्यासस्य साङ्गता। ततश्च अनङ्गतयाऽभ्युपेतात्प्रपदनात्साङ्गोऽयं न्यासापरनामधेयो योगोऽर्थान्तरमिति प्रकरणमेव परिकरतयोपात्तं प्रत्यनीकमायुष्मतः। अनङ्गतां तर्हि परित्यजाम इति चेत्, किं तर्हि न परित्यक्तम्? उपासनव्यतिरिक्तस्य न्यासस्य फलप्रदत्वमिति चेन्न, व्यतिरेकस्याद्यापि मनोरथमात्रप्रमाणकत्वात्; न तत्र द्वैरथं बध्नीमः। अस्तु तर्हि।

* सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

इति सर्वलोकशरण्यस्य भगवत एव वाक्यात्प्रपदनविधानसिद्धिरिति चेन्न, तत्रापि विधेरनुपलम्भात्—अभयप्राप्तिकामो मां प्रपद्येतेति। वाक्यतात्पर्यावसितमिदमिति चेन्न, रामगुणविशेषप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य। तस्य तात्पर्यार्थभूतगुणविशेषपरत्वे तदुक्तेश्च श्रोतॄणां कर्तव्यविशेषोपदेशार्थत्वे श्रुतार्थापत्त्या प्रपत्तिसंपत्तिरिति चेन्न; तथाऽपि प्रपन्नो रामेण न परित्याज्यः, अतस्तद्वद्वर्तितव्यमित्येतावत एव सिद्धत्वेन प्रपदनस्य धर्मतया कर्तव्यत्वे प्रमाणाभावात्। प्रपन्नमसौ न परित्यजतीत्यपि सिद्धेरर्थात्सिद्धैव तत्प्रपत्तिकर्तव्यतेति चेत्, एवमपि परिगृहीतमानुषसंस्थानस्य क्षत्रधर्माभिनयव्यसनिनो भगवतस्तथाविधस्वभावनिर्णये तदातनानां तदीश्वरत्वमविदुषां तत्प्रपदनं सिध्येत्। ईश्वरयाथात्म्यविदां तु मुमुक्षूणामपवर्गाव्यवहितसाधनतया तत्प्रपदनकर्तव्यत्वे न किंचित्प्रमाणं सिद्धम्। तर्हि रामाद्यवतारेषु याथात्म्यवेदनरहितानामिदानीमपि समीहितसिद्धये तत्प्रपदनं स्यादिति चेन्न; मानुषभावनायामिदानीं तत्प्रपदनासंभवात्, यथाकथंचिद्देवतात्वभावनायामप्युक्तदोषानतिलङ्घनात्।

* स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

इति गुणवत्तरत्वोपपादकतया भगवदवतारत्ववर्णनादीश्वरत्वाकारे[णा]ऽपि तथाविधगुणस्य परमार्थत्वात्तत्सिद्धिरिति चेत्, अस्त्वेवम्, दुर्बलस्य प्रबलावष्टम्भवदयमर्थः सिध्येत्, न च तावता भक्तिनिरपेक्षः सिध्यति, तद्द्वाराऽपि मोक्षप्रदाने भगवद्गुणानामक्षतत्वात्।

*मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्याद्युक्तमायातरणार्थप्रपदनमपि भक्त्यर्थतयैव भाष्यकारैर्निर्णीतम्; अनुज्ञातं च भवद्भिः। अत एव *सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिकमपि दत्तोत्तरम्। विध्यनुवादविकल्पानुपपत्त्यादयश्च प्रागेवोक्ताः। इदं च वाक्यं सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्यागस्वरूपविवेचकाध्यायोपक्रमानुसारे [तु] कर्मयोगाद्यङ्गभूतबुद्धिविशेषविधिपरम्। *सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्येतत्स्वारस्यानुसारे तु तत्तत्प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायतया तदशक्तानां प्रायश्चित्तविशेषविधिपरमिति भाष्यस्थयोजनाद्वयविदः। एवं हि तत्र भाष्यम्—*कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिःश्रेयससाधनभूतान्मदाराधनत्वेनातिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य, मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व। एष एव धर्माणां शास्त्रीयः परित्याग इति,

*निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥ इत्यारभ्य,

*सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥

इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम्। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि—एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि। मा शुचः—शोकं मा कृथाः। अथवा, सर्वपापविनिर्मुक्तात्यन्तभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य, तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्यात्तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः परिमितकालकृतैस्तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् भगवानुवाच—*सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति। भक्तियोगारम्भविरोध्यनादिकालसंचितनानाविधानन्तपापानुगुणान् तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूश्माण्डवैश्वानरव्रातपतिपवित्रेष्टित्रिवृदग्निष्टोमादिकान्नानाविधाननन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानानान्सर्वान्धर्मान्परित्यज्य, भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारम्भविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि, मा शुचः। इति॥

एवमनेनैव भाष्येण शंकरादिकुमतिबालिशभाषितान्यपि निरस्तानि, निपीडितसकलशब्दार्थत्वादाकुमारमभिलक्ष्यदोषाणि चेति न तत्रेदानीं प्रयस्यामः। ननु कर्मज्ञानभक्तीर्गुह्यगुह्यतरगुह्यतमरूपाः प्रपञ्चेनोपदिश्य, अन्ते *इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मयेति तदखिलमुपसंहृत्य, *सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इत्यादिनोपक्रम्य विधीयमानं सर्वगुह्यतममुपायान्तरमेव भवितुमर्हतीति चेन्न; भूयःशब्दास्वारस्यात्, अनन्तरम् *मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु इति नवमाध्यायोक्तसंदर्भेण तस्यैव भक्तियोगस्य विधीयमानत्वाच्च। यदि *सर्वगुह्यतमं भूयः इत्यादिश्लोकस्य समनन्तरमेव *सर्वधर्मान्परित्यज्य इत्यादिकमुक्तं स्यात्, तदा आशङ्क्येताप्युपायान्तरत्वम्। अत्र तु भक्तियोगमुपदिश्यैवानन्तरं प्रपत्तेरुपदेशात् [प्राक्प्रायश्चित्ततया]प्राक्प्रपञ्चिता तदङ्गभूतेयं प्रपत्तिस्तदुपसंहारानन्तरमुपसंह्रियत इति प्रतीयते। निष्प्रयोजनादुपसंहारादपूर्वविधायकत्वमुचितमिति चेत्, तर्हि *मन्मना भवेत्यादिनापि उपायान्तरविधानं किं न स्यात्? प्रत्यभिज्ञाबलादिति चेत्, तुल्यम्। भूयःशब्दस्वारस्यादिति चेत्, तदपि तुल्यम्। न हि तदेकश्लोकावधिकमित्यत्र नियामकं पश्यामः।

ननु *मन्मना भवेत्यादिरूपो भक्तिविधिः; *सर्वधर्मान्परित्यज्येति त[त्त]न्निषेधः। अतो विरोधादेव अर्थान्तरपरत्वम्। भूयःशब्दस्य चैकश्लोकार्थावधिकत्वं सिद्धमिति चेन्न; विरोधादेव उत्सर्गापवादनयेन निषेधस्यान्य-

विषयतया व्यवस्थापयितुं युक्तत्वात्, सामान्यविशेषशब्दरूपतया तस्य शक्यत्वात्, भाष्योक्तच्छायया च त्यागस्यान्यार्थत्व-स्थापनात्, त्याज्ये चैवमभिसंरम्भस्यायुक्तत्वाच्च।

तर्हि वक्ष्यमाणप्रपत्त्यङ्गतयैव भक्तिरपि * मन्मना भवेत्यादिना विधीयत इति चेन्न; नियामकाभावात्। वैप-रीत्यस्य तु नियामकमस्ति, भूयःशब्दबलात्, * मन्मना भवेत्यादिनवमाध्यायोक्तप्रत्यभिज्ञानात्, क्लृप्तकल्प्यविरोधे क्लृप्तपरिग्रहस्यैव युक्तत्वात्, त्वदभिमतपरित्यागस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, त्याज्यान्तरविवक्षायामस्मदिष्टस्यैव युक्तत्वात्, प्रथमप्रतीतिप्राबल्यात्, फलवादेऽप्यनिष्टनिवृत्तेरिष्टप्राप्तिशेषत्वस्थिताविष्टप्राप्तिसाधनतया निर्दिष्टस्यैव प्राधान्योपपत्तेश्च।

एतेन * यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ इति न्यायेन प्रपत्त्यर्थमाचार्योपसदनम् * मन्मना भवेत्या-दिना विधीयत इत्यपि निरस्तम्, मच्छब्दस्योपदेष्टृविवक्षालिङ्गाभावात्; अन्यथा प्रागुक्तसमस्तस्वात्मभजनस्यापि गुरु-भजनत्वक्लृप्तिप्रसङ्गात्, * मद्याजी मामेवैष्यसीत्यनयोरस्वारस्याच्च। * पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषमिति न्यायेन गुरुपरिचरणतत्प्राप्त्योरिहोक्तिरविरुद्धेति चेन्न, दत्तोत्तरत्वात्। न हि तद्वदत्र गुरुविषयत्वे प्रमाणमस्ति। न चास्वारस्यं परिहृतम्। एवं प्रपत्त्यन्तर्भूतमात्मसमर्पणं प्रथमश्लोके विधीयत इत्यपि निरस्तम्, * मद्याजी इत्यादेरनपे-क्षणाच्च। ततश्चास्मदुक्तमेव श्लोकयोरैकरस्यमुचितम्॥

अस्तु तर्हि * सर्वधर्मान्परित्यज्येति त्यागविध्यर्थोऽयम् * मन्मना भवेत्यादिरनुवाद इति चेन्न, भूयःशब्दा-स्वारस्यादिदोषादेव। न चैवं त्यागविध्यर्थानुवादेऽत्यादरो युक्तः, * सर्वधर्मानित्येतावतैव चरितार्थत्वात्। न च * मन्मना भवेत्यत्रानुवादलिङ्गं किमपि दृश्यते; प्रत्युत अत्यादरलब्धप्रतिष्ठोऽङ्गिस्वरूपनिष्कर्षात्मा विधिरेव प्रतीयते। ततश्च तदर्थैव प्रागुक्ता प्रपत्तिरत्राप्यङ्गेषु सारनिष्कर्षार्थमुपसंहारात्मना विधीयत इति सिद्धम्। न च * सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र प्रस्तुतकर्मज्ञानभक्तिपरित्यागविधानात् तदङ्गत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्; उदाहृतभाष्यातिलङ्घनेनार्थान्तरगवेषणेऽपि सर्व-धर्मशब्दस्य समानाधिकरणवृत्त्या व्यधिकरणवृत्त्या वा देवतान्तरभजनरूपधर्माणामेव प्राङ्निन्दितानामत्रापि परित्याग-वचनोपपत्तेः। तथा च सति मामेकमित्याद्युक्तं तदेकप्रपदनं प्रति दृष्टोपकाराल्लिङ्गानुसारः। ततश्च कर्मयोगज्ञानयोग-भक्तियोगरूपाणां त्रयाणामपि साधारणं भगवदैकान्त्यमेव * मामेकं शरणं व्रजेति संगृहीतं भवति। अत एव ह्युक्तं **भगवद्यामुनाचार्यपादैः**—* ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणामिति। अधिकारिशब्देन तत्रैश्वर्यकैवल्यभगवदर्थि-भक्तियोगनिष्ठविवक्षायामपि तुल्यन्यायतया कर्मज्ञाननिष्ठयोरप्यैकान्त्यं दर्शितमेव। एतेनैतदपि व्याख्यातम्—

* तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम्। प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्। याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम्॥ इति।

यत्तु, * शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः। तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम्॥

इति ब्राह्मवचनम्, तदपि शरणागत्यर्थवादमात्रपरमिति अपिशब्दादिलिङ्गैरवसीयते। न च क्रमेण मृत्युतरणादावप्यस्य वाक्यस्य विरोधः। यथा—

* अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते। तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥

इत्यादिषु; अन्यथा तादृशेषु बहुष्वव्यवहितसाधनत्वप्रसङ्गात्। यत्पुनः,

*त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

इति **महाभारत**वचनम्, तत्र न तावदापाततः प्रपत्तिप्रतीतिः । निपुणनिरूपणे तु तत्रैव तदर्थव्याख्यानान्न वक्तव्यमस्ति ।

तथा हि—*त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया । उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ इति ।

न चात्र प्रपदनविधिसंभवः । एवमीदृशानि वाक्यान्तराण्यपि नेतव्यानीति ।

निषेधसमर्थनम् ॥ निषेधतश्च । तथा हि—*तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति भक्तिव्यतिरिक्तमोक्षोपायप्रतिषेधो हि दृश्यते । भक्तिप्रपत्तिव्यतिरिक्त इति तु स्यात्, वेदनशब्दस्योभयविषयत्वाविरोधा दिति चेन्न ; एवं विद्वानिति प्रकृताखिलाकारविशिष्टब्रह्मगोचरवेदनस्य प्रतीतेः, प्रपत्तेश्च स्वापेक्षितज्ञानशक्तिकरुणादिगुण-विशिष्टमात्रगोचरत्वस्वीकारात् । साऽपि तत्रत्यसमस्ताकारविशिष्टगोचरा अस्तु ; तथा च **गद्ये** स्वरूपरूपगुणविभव-चेष्टितादिसमस्ताकारविशिष्टमनुसंधाय प्रापद्यत भगवान् भाष्यकार इति चेन्न; अन्योन्याश्रयणात्, तस्यास्तथाविधाकार-विशिष्टगोचरत्वसिद्धौ वेदनशब्दस्य उभयविषयत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तस्यास्तत्सिद्धिरिति । तर्हि विद्यान्तरेष्वपि का वार्ता ? विधिरेव । हन्त तर्हि विधिनिषेधाभ्यां व्याघात इति चेन्न ; विधिबलादेव हिंसानिषेधवद्विहितव्यतिरिक्तविषयत्वा-न्निषेधस्य । अत्रापि तथाऽस्त्विति चेन्न, विधेरेव निरस्तत्वात् । किं च,

*नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

इति समाधिरहितस्य ब्रह्मप्राप्तिर्निषिध्यते । न च समाधिः प्रपन्नानामिष्यते ; तदभ्युपगमे च भक्त्यनतिरेकः । न च प्रज्ञानशब्दस्तत्र भक्तिमात्रविषयोऽस्त्विति वाच्यम्, संकोचकाभावात् । विधिस्तु निरस्त एवेति न ततस्तत्संकोचः । यच्चात्र दुश्चरितविरतिबाह्यान्तरकरणोपरमरहितस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नास्तीत्युच्यते, तदप्यशक्ताधिकारतयाऽभिमतस्य प्रपदनमात्रस्य मोक्षोपायतां प्रतिरुणद्धि । यो हि दुश्चरितेभ्य उपरतः, उपशान्तनिखिलकरणग्रामश्च स्यात् ; का तस्याशक्तिर्भजने ?

किं च, *नाहं वेदैरित्यारभ्य *प्रवेष्टुं च परंतपेत्यन्तेन हेत्वन्तरनिषेधपूर्वकमनन्यया भक्त्या प्राप्तिरुच्यते । न चाधिकारिविशेषमाश्रित्यैते निषेधा इति वक्तुं शक्यम् ; अधिकारिनियमस्य प्रागेव दूषितत्वात्, तथा च सति कर्म-योगादेरप्यधिकारिविशेषमाश्रित्य पृथगुपायत्वप्रसङ्गाच्च । न चैवमस्त्विति वाच्यम्, भक्तियोगाङ्गभूतात्मावलोकनफलक-त्वेन तयोर्भाष्ये निर्णीतत्वात् । एवम्,

*पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । भगवत्पराशरशौनकादिभिश्च मोक्षोपदेशप्रकरणेषु स्पष्टमेवोच्यते । यथा सस्मार भगवान्**परा-शरः** खाण्डिक्यं प्रति केशिध्वजवचनम्—*क्लेशानां च क्षयकरं योगादान्यन्न विद्यते इति । तत्र च योगशब्दोऽष्टाङ्ग-योगविषय इति प्रकरणवशात्, तत्रत्ययोगशब्दार्थविवरणवशाच्च सिद्धम् । तथा हि—तत्रैवानन्तरं खाण्डिक्येन योग-स्वरूपमनुयुक्तः केशिध्वजः प्रतिवक्ति—

*योगस्वरूपं खाण्डिक्य श्रूयतां गदतो मम । यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानं मानसं मुने । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः । यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥
योगयुक्प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम् । जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगनिर्दग्धपूर्वकर्मचयोऽचिरात् ॥ इति ।

ततश्च—* ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहानित्यारभ्य अष्टाङ्गयोगः प्रपञ्चितः । **श्रीविष्णुधर्मे** च—

* तदाचक्ष्व महाभाग प्रसादसुमुखो यदि । संक्षयो येन भवति मूलोद्वर्तेन कर्मणाम् ॥

इति शतानीकेन पृष्टो भगवान् शौनकः प्राह—

* न कर्मणां क्षयो भूप जन्मनामयुतैरपि । ऋते योगात्कर्मकक्षं योगाग्निः क्षपयेत्परम् ॥

इति । स च पुनः परमनिःश्रेयसार्थिभिर्देवादिभिरनुयुक्तस्य महर्षेः कपिलस्य वाक्यमुदाजहार—

* इत्युक्ते ऋषिभिः सर्वैर्देवैर्दैवर्षिभिस्तथा । नास्ति योगात्परं श्रेयः किंचिदित्युक्तवान्पुरा ॥

इति । तमिमं योगं साधिकारि[विशेषं]विषयं पुनः प्रपञ्चयन्, स्त्रीशूद्राणां जन्मान्तरप्रक्रान्तयोगप्रतिसंधानमात्रेण योगनिष्ठामुदाहृत्य निगमयति स्म—

* तस्माद्योगः परं श्रेयो विमुक्तिफलदो हि सः । विमुक्तौ सुखमत्यन्तं संमोहस्त्वितरत्सुखम् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया मनुजकुञ्जर । श्रेयः परतरं योगात्किंचिदन्यन्न विद्यते ॥ इति ।

मनुश्च—* प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ॥

इति । अत्र स्वप्नधीगम्यमिति पदम्, विशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानैकलभ्यमित्यर्थ इति भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । एवमन्येषामपि महर्षीणामध्यात्मशास्त्रेषु योगातिरिक्तमोक्षोपायनिषेधो ग्राह्यः ॥

ऐक्यसमर्थनम् ॥ ऐक्याच्च । अपवर्गसाधनविधायिनां शास्त्राणां सर्वेषां भक्तिरूपैकोपायपर्यवसायित्वेनैक्यात्, प्रपत्तिविधायिनां च शास्त्राणामङ्गविषयतयाऽङ्गिविधायकभक्तिशास्त्रैक्यात्, क्वचित्तु भक्तिप्रपत्तिशब्दयोरर्थैक्याच्चेत्यर्थः । तथा हि—यदि प्रपदनाभिधानं सकृत्कृतं ज्ञानं मोक्षसाधनं स्यात्, तदा * ब्रह्म वेदेत्यादिविहितवेदनस्यासकृदावृत्तोपासनात्मकत्वमन्याय्यम्, * वेदेत्यत्रावृत्तेरश्रुतत्वात्, सकृत्कृतस्यैव च सर्वत्र शास्त्रार्थत्वात्, सामान्यवेदनशब्दस्य सकृत्कर्तव्यप्रपत्तिरूपज्ञानविशेषपर्यवसायित्वेनोपसंहारन्यायस्यापरित्यागाच्च । न चैवमस्त्विति वक्तव्यम्, * सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा, * सिद्धं तूपासनशब्दादिति त्रय्यन्तधुरंधर**ब्रह्मनन्दि**वाक्यविरोधात् । तथा च * वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणादिति, * उपासनं स्याद्ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्चेति (वाक्यकारः) । * आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति भाष्ये च महता प्रयासेन कुदृष्टिनिरसनाय वेदनादिशब्दानामपि भक्तिविषयत्वमेव स्थापितम् । यद्यपि च प्रपत्तेरपि प्रीतिरूपतया भक्तिशब्दाभिलप्यत्वं संभवति, तथापि ध्यानरूपत्वाद्यभावात्तत्तदाकारैर्विशेषणं विरुद्धमेव । अत एव भगवत्पराशरादयो निखिलनिगमान्तोपबृंहणप्रवृत्ता निःश्रेयससाधनतया योगमेव विदधिरे, दधिरे च । न च प्रपदनस्य वेदनरूपत्वाभावात्तत्पर्यवसानाभाव इति वक्तुं शक्यम्, प्रार्थनात्मकन्यासादेर्मनोवृत्तिरूपत्वस्यैव व्यवस्थितत्वात् । अतः सिद्धं मोक्षशास्त्राणां सर्वेषामुपासनरूपैकार्थपरतयैक्यम् । तथा,

* त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥

इति प्रपन्नमधिकृत्य भक्तियोगाङ्कुरभगवदर्चाविधिर्भगवच्छास्त्रसंहिताप्रधानभूते **श्रीसात्त्वते** दृश्यते । एवमन्यत्रात्र च पूर्वं दर्शनादङ्गभूतप्रपदनविधायिनामङ्गिशास्त्रेणापृथग्भावः सिद्धः ॥

किंच, यस्य यदङ्गत्वं क्वचिन्निर्णीतम्, तस्य तत्समानफलतया तेन सह विकल्पो न दृष्टचरः । यत्र दृश्यते, तत्रापि गुणान्तरसंबन्धेनैव स्वातन्त्र्यम्, मात्रया च फलतारतम्यमस्ति । अत्र त्वङ्गतायां स्वतन्त्रतायां च न कश्चिद्गुणभेद इति अङ्गिना सह विकल्पासंभवाद्द्वयोरपि प्रयोगविधिना एकस्मिन्ननुष्ठातर्युपसंह्रियमाणयोरैक्यमेव । न च प्रपत्तेः स्वातन्त्र्यमिच्छद्भिरप्यङ्गत्वं परित्यक्तम् । त्यज्यतामिदानीमिति चेन्न, प्रपत्तेः सकलाभिमतसाधनत्वस्वीकारात् । ततश्च भक्तिनिष्पत्तिरपि फलं तस्या भवितुमर्हति । उक्तं **चाहिर्बुध्न्येन**—

* यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः । मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन न च भक्तितः ॥

प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते [यतिः] पुनः । तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने ॥ इति ।

अत एव तर्हि समीहितसिद्धिरिति चेन्न, पारंपर्येणापि तदुपपत्तेः प्रागेवोक्तत्वात् । अङ्गाङ्गिभावेन गत्यन्तरे च संभवति, अष्टदोषदुष्टो विकल्पो न न्याय्यः । एवमङ्गाङ्गिभावकृतपरस्परसौहार्दवशेन भजनप्रपदनशब्दौ स्थानतः समानार्थौ क्वचित्क्वचित्प्रयुज्येते—* चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन इत्यादेः प्रतिनिर्देशरूपेण

* न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

इत्यत्र भजनशब्देन प्रक्रान्तं प्रपदनशब्देनाभ्यस्तम् । * कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः इत्यत्र प्रपदनम्, * योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति इत्यादिना भजनमिति दर्शितम् । एवमेव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । * आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिमिति भक्तिनिष्ठमेव प्रपन्नमङ्गीकृत्य **नारायणार्यै**रेवं व्याख्यातम्—* भगवान्वासुदेवः परमप्राप्यः प्रापकश्च । नान्यत् फलं प्राप्यमस्ति । न चान्यस्तत्प्रापकः । तेन भगवानेव मे सकलः पुरुषार्थवर्ग इत्येवमास्थितः प्रपन्नः इति । * आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादयश्च श्लोकाः * तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येत्यत्र तैरुदाहृताः । एवं बहुप्रकारैक्यक्रोडीकृता प्रपत्तिर्न स्वतन्त्रतामनुभवितुमर्हति ॥

अशक्तिसमर्थनम् ॥ अशक्तेश्च । अशक्यरूपत्वादित्यर्थः । तथा हि—* भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रपत्तिरिति **श्रीराममिश्र**वाक्य[म]मित्यनुस्मरन्ति भवन्तः । तत्र कथं प्राकृतशरीरसंबन्धिसत्त्वरजस्तमोगुणवश्यः पुरुष उपरतसर्वव्यापारः स्यात्? अतः समुद्रमध्यपतितस्य प्रबलतरसमीरणवेगोल्ललदनन्तकल्लोललोलस्य निष्पन्दभावोपदेशवदशक्यविधानरूपत्वादप्रामाण्यं त्वदभिमतप्रपत्तिशास्त्रस्य स्यात् । यद्यपि मात्रया शक्य[त्वात्प्रामाण्यम्]त्वम्, तथाऽपि कर्मयोगादिवत्प्रवृत्तिरूपाद्भक्तियोगान्निवृत्तिरूपस्य प्रपदनस्य ज्ञानयोगस्येव दुष्करतमत्वादशक्तं प्रत्यशक्यतमोपदेश इति निरर्थकं प्रपत्तिशास्त्रमिति ॥

अख्यातिसमर्थनम् ॥ अख्यातेश्च । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । न हि अष्टादशस्वपि विद्यास्थानेषु सांख्ययोगादिषु वा चतुर्षु तन्त्रेषु शिल्पशास्त्रेषु क[ल्प]लाग्रन्थेषु वा केषु चित्प्रपदनमिति कमप्युपायं पृथक्परिगण्यमानमुपलभामहे । न चैतेषु सर्वेषु प्रतिपक्षेषु केनचित् श्लोकशकलादिना प्रत्यवस्थातुं शक्यम् । अतः कथंभूतं प्रपदनमिति शङ्का तावद्दुर्निवारा । अत एव च महाविश्वासासिद्धेस्तत्स्वरूपासिद्धिरिति ॥

संप्रदायविरोधसमर्थनम् ॥ संप्रदायविरोधतश्च । तीर्थकरसंप्रदायसहकृतयैव ह्युपपत्त्याऽर्वाचीनानामकृत्स्नवेदिनामर्थनिर्णयः, सिद्धान्तापसिद्धान्तव्यवस्था च । न च प्रपदनस्य पृथगुपायतायां प्राक्तनाचार्यसंप्रदायो दृश्यते; प्रत्युत अङ्गतयैव शारीरकभाष्ये श्रीमद्गीताभाष्ये च भाषितम् । यानि चान्यानि भगवद्भाष्यकाराणां रहस्यस्तुतिनिबन्धनानि, तानि प्रपदनपराण्यपि तन्मूलापादनपराण्यपि तन्मूलमायातरणापराधसहनज्ञानभक्तिप्राप्त्याद्यपेक्षाशिरस्कत्वादिलिङ्गैरङ्गपराण्येव निश्चीयन्ते । अत एव हि *भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य, *तमेव शरणमुपगच्छेत् अखिलहेयेत्यादिना, इति प्रपत्तिपरा गद्यस्तुतिस्समाराधनाङ्गतया विनियुक्ता । तथा च श्रीमद्गीताभाष्यमपि संगच्छते ; अन्यथैकस्मिन्नेव सिद्धान्ते कथमेकेनैव महात्मना एकस्यैव ग्रन्थस्यात्यन्तविरुद्धा व्याक्रियेति । ये च, उक्तिमात्रेणापि रक्षति भगवानिति तत्रतत्र वादाः, त एव तावदतिवादरूपतया कैमुत्येन पारंपर्यमावेदयन्ति । स्तुतिषु चाङ्गप्रधानासु तथा निर्देशो न दोषः, प्रत्युत गुण एव । एतेन भगवद्यामुनाचार्यप्रणीतस्तोत्रादयः, वकुलधरमहर्षिदृष्टविश्वजनीनोपनिषत्प्रभृतयश्च ग्रन्था व्याख्याताः । तत्रापि हि *अकिञ्चनोऽनन्यगतिः शरण्य त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये इत्यादिकमुक्त्वा, पुनरप्युपरि *भगवन् भक्तिमपि प्रयच्छ मे इत्यादि ।

ततश्चान्यपरेषु वाक्येषूपरिप्लवमानोऽयमद्यतनानामशिक्षितसिद्धान्तानामापातार्थः संप्रदायः । अतः सिद्धं प्रपत्त्यादिक्रमपरिणता भक्तिरेवैको मोक्षोपाय इति ॥

इति निक्षेपरक्षायां पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

स्वरूपसमर्थनम् ॥ तत्र राद्धान्ती प्रक्रमते—

श्लो. अत्रानभिमतांशस्य दूषणं किं नु दूषणम् । तथाऽभ्युपगतांशस्य दूषणं किं नु दूषणम् ॥ ९ ॥

तथा हि—यत्तावच्छास्त्रमात्रजन्यत्वावधि दूषणम्, तन्निपुणानभ्युपगतविषयमिति नास्माभिः परिहरणीयम् । यत्तु तथाविधज्ञानोत्पादकमिन्द्रियलिङ्गादिकं न दृश्यत इति ; तत्र पृच्छामः—आनुकूल्यसंकल्पाद्यात्मकज्ञानसमुदाये कस्यांशस्य त्वया हेतुर्न दृश्यते? न तावदानुकूल्यसंकल्पस्य, तस्य संकल्पान्तरवदेव सहकारिविशेषसहकृतमनःकरणकत्वोपपत्तेः । प्रातिकूल्यवर्जनमपि संकल्पपर्यवसितं चेत्, तदेकयोगक्षेमम् । अभिसंधिविराममात्ररूपत्वेऽपि निषेधशास्त्रवशंवदं तदेव करणम्, यथा राजविद्विष्टव्यवसायनिवृत्त्यादिषु । रक्षिष्यतीति विश्वासः शास्त्रप्रामाण्यव्यवसायवतां प्रथमं तद्धेतुकः, पश्चात्तु तदनुस्मरणमात्रे संस्कारसहकृतमनःकरणकम् । तत्र [तु] क्रियाविशेषान्तर्गतसमन्त्रकदेवतास्मरणादिवत्तन्नियमे विधिव्यापार इति न वैयर्थ्यादिदोषः ; अनध्यवसितशास्त्रप्रामाण्यानां तु नास्त्येवेति किं तत्करणगवेषणया । गोप्तृत्ववरणमपि रक्षणाभ्यर्थनरूपम्, यतःकुतश्चिद्बिभ्यतो दुर्बलस्य गुणवत्प्रबलदर्शने संभवल्लोकेऽपि दृष्टमिति तद्वदेवात्रापि सुगमो हेतुः । आत्मनिक्षेपोऽपि,

*तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥

इति वचनात्तेन संरक्ष्यमाणस्य तदेकशेषभूतस्य स्वरक्षणनैर्भर्यतत्फलस्वाम्यवियुक्ततादिरूपः । स च लोके दास्याभ्युपगमात्मा, गत्यन्तरशून्यस्य स्वेच्छाहेतुकः । भगवति तु, यथाचोदनं हविरन्तरसमर्पणसमानयोगक्षेमः सेतिकर्तव्यताक-

प्रामाणिकार्थपरिग्रहमात्ररूपः, तत्प्रत्याख्यानविनिवृत्तिरूपो वेति तत्रापि किमन्यत्करणं गवेषणीयम्? इदं चात्र समर्पणतत्त्वम्—

श्लो. स्वनिर्भरत्वपर्यन्तरक्षकैकार्थ्यभावनम्। त्यक्तरक्षाफलस्वाम्यं रक्ष्यस्यात्मसमर्पणम्॥ १०॥ इति।

कार्पण्यं तु यदि कृपाजनककृपणवृत्तिनिरतत्वम्, तत्रापि यथालोकं सुगमो हेतुः। अथ कथंचिदपि गत्यन्तराभावरूपम्; तदपि गत्यन्तरप्रागभावरूपं चेत्, न हेतुसाध्यम्, अनादित्वात्। भावान्तराभाववादेऽपि तत्तदवस्थाप्रवाहे सामग्रीप्रवाहोऽनादिः। प्रध्वंसरूपं चेत्, तत्तदन्वयव्यतिरेकशास्त्रादवगता बहवो हेतवः सन्ति। गत्यन्तराभावानुसंधानमपि तत्तद्गत्यन्तरग्राहकप्रमाणाभावहेतुकम्। स च प्रमाणाभावो योग्यानुपलम्भात्मा प्रत्यक्षसहकारी वा प्रमाणान्तरात्मा वेति यथाभिमानं परिगृह्यताम्। यत्तूक्तम्—शास्त्रजन्यज्ञानादधिकविषया, अनधिकविषया वेति; तत्राधिकविषयेति ब्रूमः; विषयविशेषविशिष्टबुद्धिर्हि प्रपत्तिः, तस्या एव निःश्रेयससाधनतया कर्तव्यत्वं शास्त्रवेद्यमिति विषयभे[दः]दात्। यद्यपि विषयविशेषविशिष्टं ज्ञानं विधीयत इति विषयविशेषोऽपि विधिवाक्यवेद्यः; तथाऽपि स विषयस्तद्विषयतयैव शास्त्रवेद्य इति न साक्षाद्विधिवाक्यार्थः, उपासनाविषयवत्, यागादिशब्दाभिलप्यद्रव्यत्यागात्मकबुद्धिविषयवच्च। नन्वेवमपि नाधिकविषयम्, अपि तु न्यूनविषयम्; अतः शास्त्रश्रवणवेलायामेव बुद्धिविशेषरूपं प्रपदनं सकृत्कृतमेव स्यादिति चेन्न; न हि यागरूपबुद्धिविशेषविषयविधिवाक्यार्थश्रवणमात्रेण यागः कृतः स्यात्। प्रपदनमपि ह्यत्र प्रार्थनापूर्वकं परस्मै देवतायै प्रत्यगात्मरूपस्य हविषस्त्यागः, इन्द्रायेदं न ममेत्यादिवत् भगवत एवाहमस्मि न ममेति।

यत्तु इतिकर्तव्यतावत्त्वे निरपेक्षोपायत्वविरोध इति, तन्न, [प्रमाणासिद्धस्वेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वात्;] प्रमाणसिद्धस्वेतिकर्तव्यताभिरपि नैरपेक्ष्यस्याविवक्षितत्वात्; भक्तियोगादित्रयेतिकर्तव्यताभूतगुरुतरकर्मनैरपेक्ष्यमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्, न पुनः स्वप्रकरणसिद्धस्वेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यमपीति। अत एव सर्वधर्मशब्दोऽपि न तद्विषयः। यच्चात्र दृष्टान्तितो ब्रह्मास्त्रबन्धः, सोऽपि न स्वेतिकर्तव्यतानिरपेक्षः, अपि तु * अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते इत्यन्यबन्धासहत्वमात्रमेव हि स्मर्यते। यत्पुनः, इतिकर्तव्यतारहितत्वे कार्यकरत्वहानिरिति, तदपि न, चरमेतिकर्तव्यतायां व्यभिचारात्। यद्यपि तत्र गत्यभावात्कथंताकाङ्क्षोपशमः, तथाऽपि प्रस्तुतेऽपि यदि इतिकर्तव्यताविधिर्न स्यात्, तदा गत्यभावादेवेतिकर्तव्यतानैरपेक्ष्यं कक्षीकार्यम्। तद्विधिसंभवे तु न शङ्काऽपीति। यत्तु सर्वधर्मपरित्यागे विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तिरिति, तदप्यसत्; तत्र हि किमस्य वाक्यस्याप्रामाण्यमभिमतम्, अन्यपरत्वं वा? नाद्यः, अतिसाहसत्वात्। प्रत्यक्षश्रुत्याद्यनुसारान्न दोष इति चेन्न, तदविरोधेन नेतुं शक्यत्वात्। न च प्रपन्नस्य निःशेषधर्मलोपो निपुणैरभ्युपगतः, येन विरोधः स्यात्। नापि द्वितीयः, तत्रापि लक्षणासंकोचादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। तथा च सति अस्मदभिमतेऽपि न कश्चिद्विरोधः, सर्वधर्मशब्देन प्रस्तुतमोक्षोपायान्तराणां विवक्षितत्वात्। तेषां च नानात्वं तद्विधायकैरेव सिद्धम्, यथाधिकारं नानाप्रकारकर्मज्ञानभक्त्युपदेशात्, * नानाशब्दादिभेदादिति विद्याभेदस्य सूत्रितत्वाच्च। ततश्च सर्वशब्दोपपत्तिः, सर्वनामशब्दानां संनिहितग्राहित्वात्। अत एव सागरतरणवत् अशक्योपदेशचोद्यमप्यपास्तम्, याद‍ृच्छिकानां केषांचिद्धर्मत्वे सत्यपि मोक्षोपायत्वासिद्धेः। पारंपर्येण तदुपकारसामर्थ्येऽपि तन्निरपेक्षसाधनान्तरसद्भावेन *इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु इति न्यायेन तस्यासंश्लेषविषयत्वात्। यत्पुनः आचार्योपसदनभगवत्सेवादेरपि परित्याज्यत्वप्रसङ्गः, तदनुष्ठाने वा प्रपत्तेरङ्गवैकल्यमिति; तत्र तन्निष्ठस्य वक्ष्यमाणसेतिकर्तव्यताकविधिबलादेवावश्यंभाविना तद्वैकल्यमिति

महदिदमुपपादनम् । अत्र च तथाविधधर्मविषयत्वं सर्वशब्दस्य नास्तीति भावय । लोकसंग्रहाद्युक्तिरपि अवश्यकर्तव्यताभिप्रायैव ; अन्यथा तदसंग्रहेऽप्यदोषत्वप्रसङ्गात् । यत्तु, क्रियमाणेषु श्रेयस्साधनत्वबुद्धित्यागस्येश्वरपारतन्त्र्यादिमात्रानुसंधानरूपत्वे[न] कर्मयोगादिसमानयोगक्षेमत्वमिति, तन्न, प्रपन्नावश्यंभाविभ्यः शक्त्यनुरूपनित्यनैमित्तिकेभ्यश्चातिरिक्तदुष्करतपःप्रभृतिक्लेशाभावेन वैषम्यात् ; प्रपन्नधर्मेऽपि असमर्थं प्रति प्रपत्तेरनुपदेशात् । त्यागविषया अशक्तिस्तु परिहरिष्यते । विशिष्टविधिस्वीकारे च न वाक्यभेददोषः । यद्यपि चासौ गत्यभावविषयः ; तथाऽपि अत्रापि यदि गत्यन्तराभावः स्यात् तदाऽसौ स्वीकार्य एव, भक्तियोगशेषत्वपक्षेऽपि तथैव निर्वाह्यत्वात् । यत्तु शक्तं मुमुक्षुं प्रत्येव मोक्षोपायान्तराणां निषिद्धत्वादधिकारिविशेषासिद्धेश्चाधर्मत्वप्रसङ्ग इति, तदप्ययुक्तम्, एतस्मिन्नेवोपाये विचिकी[अवतिती]र्षितामेव तन्निषेधात् । * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति न्यायेन गतार्थत्वान्निरर्थकस्तन्निषेध इति चेत्, सत्यम् ; न्यायप्राप्तविकल्पसिद्धमर्थं ज्ञापयितुमेवायं निषेधः । तर्हि विद्यान्तरेष्विव अत्रापि न्यायसिद्धे तदितरविद्यात्यागे विधिरनपेक्षित इति चेन्न ; विद्यान्तरेषु तदितरविद्यात्यागो नैरपेक्ष्यात्, इह तु विरुद्धत्वादिति ज्ञापनेन सप्रयोजनत्वात् । तदेकशरणव्रज्या हि तदितरोपायपरिग्रहेण विरुध्येत । एवं च सर्वपापमोक्षणफलवत्याः शरणव्रज्यायाः संनिधावफलतया तदङ्गभूतस्य त्यागस्य दृष्टोपकारे संभवत्यदृष्टपरिग्रहायोगाल्लिङ्गानुसारोऽपि न बाधितः । इह च महताम् * अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते इति ब्रह्मास्त्रबन्धोदाहरणमपि एतदभिप्रायेणैव । यद्वा प्रपदनाङ्गभूताकिंचन्यपुरस्कारविरुद्धोपायान्तराशाप्रहाणमेवात्र त्याग इति न विरोधः । संकोचोपचारादिरवर्जनीय इत्युक्तम् ; भवदभिमतपक्षेऽपि कथंचित्तदनुप्रवेशात् । दर्शितं च **सात्यकितन्त्रे** प्रपत्त्यध्याये प्रपित्सोरुपायान्तरनैराश्यं प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । तथा हि—

* ब्रह्मोवाच—भगवन् हितमाख्यातमात्मनां पततामधः । त्वत्प्रापकं महत्कर्म कारुण्यविवशात्मना ॥
अधीता बहवो मन्त्राः श्रीमदष्टाक्षरादिकाः । एभिः कर्मभिरीजानस्तान्मन्त्रान् सततं जपन् ॥
त्वामाप्नोत्येव पुरुषः पुरुषं पुरुषोत्तमम् ॥
एतान्यालोच्यमानानि कर्माणि करुणाकर । दुर्विज्ञेयस्वरूपाणि दुष्कराणि विभागशः ॥
मन्त्रांश्चैकैकशस्तावज्जपमानस्य माधव । उक्तेनैव च मार्गेण गच्छत्यायुरपक्षयम् ॥
तस्मात्सकृत्कृतेनैव कर्मणा येन मानवः । सकृज्जप्तेन मन्त्रेण कृतकृत्यः सुखी भवेत् ॥
तद्ब्रूहि कर्म तन्मन्त्रं दयार्द्रहृदयो ह्यसि ॥

श्रीभगवानुवाच—सत्यमुक्तमशक्यानि कर्माणि कमलासन । मन्त्राणां च यथाशास्त्रमनुष्ठानं न शक्यते ॥
इज्यते येन तत्कर्म कृतमात्रेण कर्मणा । मामाप्नोति नरो ब्रह्मन् ममात्मा च भविष्यति ॥ इति ॥

एवं जितन्तास्तोत्रेऽपि स्पष्टमुपायान्तरनैराश्यम् । किंच,

श्लो. प्रपत्तौ भक्तिवन्नास्ति तत्तद्धर्मान्तरङ्गता । इति बोधयितुं तत्तत्त्यागोक्तिरिह युज्यते ॥ ११ ॥
न चान्यानङ्गतामात्रादननुष्ठानसंभवः । स्वतन्त्रविधिसिद्धत्वादन्यथाऽतिप्रसङ्गतः ॥ १२ ॥

अतः सर्वशब्दासंकोचेऽप्यविरोधः, वेदनचोदनालिङ्गकातिदेशप्राप्ताङ्गविशेषमात्रप्रतिषेधैकपरत्वात् त्यागोक्तेरिति ।

यत्तु अनुवादपक्षे अनुवाद्यार्थविशेषानिश्चय इति, तदपि न, अभिमतफलविशेषलाभे दुष्करसाधनान्तरनैराश्यनिमित्तशोकाविष्टस्यानूद्यमानत्वात् । एतच्च * सर्वधर्मान् परित्यज्य, * मा शुचः इत्यनयोः सामर्थ्यादवसीयते । संभवति

च दुष्करतरेषु चिरकालसाध्येषु प्रतिबन्धकशतनिरन्तरेषु अभिमतोपायेषु परिमितशक्तेर्विलम्बाक्षमस्य च तीव्रः शोकवेगः; तद्विशिष्टश्चात्राधिकारीति न किंचिदपहीनम् । सर्वशब्दोऽप्यत्र *सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायेन संनिहितफलविशेषसाधनतयाऽभिमतप्रस्तुतधर्मसामस्त्यपरः । अत एव सङ्कोचोऽप्यत्र न दोषः । न च पश्चाच्छक्तिसंभवे सर्वधर्मशब्दार्थस्य पुनरनुष्ठानप्रसङ्गः, परिगृहीतेनोपायान्तरेण फलसिद्धौ पुनरितरानुष्ठानस्य निरर्थकत्वात्; अन्यथाऽन्यत्राप्यनुष्ठितानुकल्पस्यापि संजातशक्तेर्मुख्यकल्पानुष्ठानप्रसङ्गात् । न चात्र फलभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयः संभवति, *विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रितत्वात् ।

यच्च अशक्तिलिङ्गासिद्धिरिति, तदपि न, *मा शुच इत्यनेनैव द्योत्यमानत्वात् । नच वाच्यमुपक्रमावगतबन्धुवधनिमित्तशोक एवात्र *मा शुचः इत्युपसंहारेऽपि निवार्यत इति; तस्यैव शोकस्य सर्वत्रानुवृत्तेर्नियामकाभावात् । अन्यथा

*दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥

इत्यत्रापि तस्यैव शोकस्य प्रसङ्गात् । न च तद्युक्तम्; तत्र तत्प्रस्तावाभावात्, *संपदं दैवीमभिजातोऽसीत्यनेन तत्परिहारासंभवाच्च । *निबन्धायासुरी मतेति शोकहेतोरन्यस्य प्रस्तावेन तन्मूलशोकापनोदनं ह्यत्र क्रियते । तद्वदत्रापि *सर्वधर्मान् परित्यज्येति निर्दिष्टनिमित्तान्तरप्रभव इति युक्तम् । यत्तु अशक्ताधिकारत्वे प्रपत्तेरमुख्योपायत्वप्रसङ्ग इति; तत्र किं फलफल्गुत्वाभिप्रायेणामुख्यत्वोक्तिः, अकिंचनाधिकारत्वमात्रेण वा ? नाद्यः, असिद्धेः । नापि द्वितीयः, इष्टप्रसङ्गरूपत्वात् । यत्तु अनुवादपक्षे त्यागस्येतिकर्तव्यतात्वासिद्धिरिति, तत् तस्मिन् पक्षे गुण एवेति नानिष्टप्रसङ्गावकाशः । इतिकर्तव्यतान्तरं तु यथाप्रमाणं स्यादेव । यत्पुनरुक्तम्, विधिपक्षे अनुवादपक्षे चाभावरूपधर्मपरित्यागावश्यंभावात्तद्विरोधिभावानुष्ठाने स्वैरदोष इति, तदपि मन्दम्, तत्तदभावमात्रस्य पापाभावमात्ररूपत्वात् । यद्यपि नियमसहकृतस्य तत्तदभावस्य धर्मत्वमपि, तथाऽपि तेनाकारेणानुवादो विधिर्वेति नियममात्रपरित्याग एव स्यात् । निषिद्धवर्जनं तु निषेधशास्त्रसिद्धं तावता नापैति । भवतु च निषिद्धाकरणमपि धर्मः । तथाऽपि सर्वधर्मशब्दस्य संनिहितमोक्षोपायविषयत्वान्न नित्यनैमित्तिकत्यागनिषिद्धानुष्ठानयोः प्रसङ्गः । अङ्गिपरित्यागेऽङ्गानुष्ठानस्य प्रयोजनाभाव उक्त इति चेत्सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं तु तत्, *विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि, *सहकारित्वेन च, इति सूत्रकारेणैव कर्मणां विनियोगपृथक्त्वेनाश्रमाङ्गत्वविद्यासहकारित्वयोः पृथक्समर्थितत्वात् । ततो यद्यपि विद्याङ्गत्वेन नित्यनैमित्तिककर्माणि नोपादीयन्ते, तथाऽपि केवलाश्रमिणामिव वर्णाश्रमादिमात्रप्रयुक्तत्ववेषेणोपादेयान्येव । यद्यपि कर्मान्तराधिकारापादकत्वमेव तेषाम्, तथाऽपि शक्तस्याकरणे प्रत्यवायः श्रूयमाणो न परित्याज्यः । अतः शक्तस्य कर्मान्तराभावेऽपि यथार्हं प्रत्यवायपरिहारार्थं कैङ्कर्यरूपकर्मसद्भावेन शौचादिवद्योग्यतासिद्ध्यर्थं च यथाशक्त्यवश्यानुष्ठेयान्येव । अशक्ताधिकारत्वं तर्हि कथमिति चेत्, फलपर्यन्तमोक्षोपायान्तरासामर्थ्यादिति भाव्यताम् । सकलाङ्गोपसंहारे हि काम्यं कर्म फलति । यथाशक्त्यनुष्ठानमात्रेणापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रं चरितार्थं भवति । प्रपत्तिबलादेव सर्वप्रत्यवायपरिहारे किमन्येनेति चेन्न; प्रपन्नस्यापि पुनर्मर्यादालङ्घनायोगस्य *दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा इत्यनेनैव समर्थितत्वात् । पूर्वाघस्येवोत्तराघस्यापि प्रपत्त्यन्तरमेव प्रायश्चित्तं भवतीति चेत्; किं कृतस्योत्तरस्य, करिष्यमाणस्य वा ? आद्ये तु प्रायश्चित्तसाकाङ्क्षतया मर्यादालङ्घनं परित्याज्यमेवेति सिद्धम् । प्रायश्चित्तविशेषं तु यथाशास्त्रमङ्गीकुर्मः । द्वितीये तु निमित्तानुदयादेव प्रायश्चित्तानवकाशः । शङ्कितभविष्यन्निमित्तापेक्षया भवतु प्रायश्चित्तमिति चेन्न, एष्यन्महापातकादिशङ्कया तत्तत्प्रायश्चित्तानामेव नित्य-

मनुष्ठानप्रसङ्गात् । अतो निमित्तोदये सत्येव नैमित्तिकशास्त्रोदयः । भविष्यत्पापारम्भकपापान्तरप्रायश्चित्तं तु संभवत्येव; अन्यथा * कृतान् क्रियमाणान् करिष्यमाणांश्च सर्वानशेषतः क्षमस्व, * वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्वेति भगवद्भाष्यकारोक्तिः कथमिति चेत्, इत्थमेव—अबुद्धिपूर्वपापादिमात्रविषयतयाऽपि तदुपपत्तेः, तदारम्भकपापलक्षणया वा तन्निर्वाहात् । अन्यथा * नाविरतो दुश्चरितादिति शास्त्रविरोधादेव । तदुक्तं लक्ष्मीतन्त्रेऽपि प्रपत्त्यध्याये—* मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेदिति । अतः सर्वधर्मशब्दस्यासंकोचेऽपि न स्वैरदोषप्रसक्तिः । आनुकूल्यादिमति च प्रपत्तिरिति कुतः स्वैरावकाशः । यद्यपि च * आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता इति तत्रैव व्याख्यातम्; अथापि तदेव सर्वभूतानुकूल्यं शिष्टतया व्यपदेश्यानां स्वैरदोषमुन्मूलयति । अन्यथा * यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः इति लोकक्षोभप्रसङ्गात् । ततः सर्वभूतप्रातिकूल्यमेव हि कृतं भवति । अत एव हि * आनुकूल्येतराभ्यां तु विनिवृत्तिरपायतः इत्यनन्तरमेवाह । एतत्प्रकरणोपक्रमे चानन्यगतिकजनसंरक्षणोत्सुकया देव्या संचोदितो भगवानाह—

* उपायाश्चाप्यपायाश्च शास्त्रीया निर्मिता मया । विहिता य उपायास्ते निषिद्धाश्चेतरे मताः ॥
अधो नयन्त्यपायास्तं य एनाननुवर्तते । ऊर्ध्वं नयन्त्युपायास्तं य एनाननुवर्तते ॥
उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः । मामेकं शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते ॥
षडङ्गं तमुपायं च शृणु मे पद्मसंभवे । आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ॥
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ॥
एवं मां शरणं प्राप्य वीतशोकभयक्लमः । निरारम्भो निराशीश्च निर्ममो निरहंकृतिः ॥
मामेव शरणं प्राप्य तरेत्संसारसागरम् । सत्कर्मनिरताः शुद्धाः सांख्ययोगविदस्तथा ॥
नार्हन्ति शरणस्थस्य कलां कोटितमीमपि ॥ इति ।

आनुकूल्यादिस्वरूपं च शक्रेणानुयुक्ता देवी स्वयमेव व्याचकार—

* आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता । अन्तः स्थिताऽहं सर्वेषां भावानामिति निश्चयात् ॥
मयीव सर्वभूतेषु ह्यानुकूल्यं समाचरेत् । तथैव प्रातिकूल्यं च भूतेषु परिवर्जयेत् ॥
त्यागो गर्वस्य कार्पण्यं श्रुतशीलादिजन्मनः । अङ्गसामग्र्यसंपत्तेरशक्तेश्चापि कर्मणाम् ॥
अधिकारस्य चासिद्धेर्देशकालगुणक्षयात् । उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपायबहुलास्तथा ॥
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते । शक्तेः सूपसदत्वाच्च कृपायोगाच्च शार्ङ्गिणः ॥
ईशेशितव्यसंबन्धादनिदंप्रथमादपि । रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः ॥
स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशनः । करुणावानपि व्यक्तं शक्तः स्वाम्यपि देहिनाम् ॥
अप्रार्थितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिः । गोपायिता भवेत्येवं गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ॥
तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥
निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः । स न्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥
उपायश्च चतुर्थस्ते प्रोक्तः शीघ्रफलप्रदः । अस्मिन्हि वर्तमानानां विधौ विप्रनिषेविते ॥
पूर्वे त्रय उपायास्ते भवेयुरमनोहराः । आनुकूल्येतराभ्यां तु विनिवृत्तिरपायतः ॥

कार्पण्येनाप्यपायानां विनिवृत्तिरिहोदिता । रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टोपायकल्पनम् ॥
गोप्तृत्ववरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् । सर्वज्ञोऽपि हि विश्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् ॥
संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते । आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥
हिंसास्तेयादयः शास्त्रैरपायत्वेन दर्शिताः । अपायोपायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः ॥
रक्षिष्यतीति निश्चित्य निक्षिप्तस्वस्वगोचरः । बुध्येत देवदेवं तं गोप्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ इति ।

एवमुक्तो मध्यमस्थितिस्वरूपं पप्रच्छ—

* उपायापाययोर्मध्ये कीदृशी स्थितिरम्बिके । अपायोपायतामेव क्रिया सर्वाऽवलम्बते ॥
स्वीकारे व्यतिरेके वा निषेधविधिशास्त्रयोः । दृश्यते कर्मणो व्यक्तमपायोपायरूपता ॥ इति ।

तत्र पुनः प्रत्युक्तम्—

* त्रिविधां पश्य देवेश कर्मणो गहनां गतिम् । निषेधविधिशास्त्रेभ्यस्तां विधां च निबोध मे ॥
अनर्थसाधनं किंचित्किंचिच्चाप्यर्थसाधनम् । अनर्थपरिहाराय किंचित्कर्मोपदिश्यते ॥
त्रैराश्यं कर्मणामेवं विज्ञेयं शास्त्रचक्षुषा । अपायोपायसंज्ञौ तु पूर्वौ राशी परित्यजेत् ॥
तृतीयो द्विविधो राशिरनर्थपरिहारकः । प्रायश्चित्तात्मकः कश्चिदुत्पन्नानर्थनाशनः ॥
तमंशं नैव कुर्वीत मनीषी पूर्वराशिवत् । क्रियमाणं न कस्मैचिद्यदर्थाय प्रकल्पते ॥
अक्रियावदनर्थाय कर्म तत्तु समाचरेत् । एषा सा वैदिकी निष्ठा ह्युपायापायमध्यमा ॥
अस्यां स्थितो जगन्नाथं प्रपद्येत जनार्दनम् । सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोऽयं तारयेन्नरम् ॥
उपायापायसंयोगे निष्ठया हीयतेऽनया । अपायसंप्लवे सद्यः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रायश्चित्तिरियं साऽत्र यत्पुनः शरणं व्रजेत् । उपायानामुपायत्वस्वीकारेऽप्येतदेव हि ॥
अविप्लवाय धर्माणां पालनाय कुलस्य च । संग्रहाय च लोकस्य मर्यादास्थापनाय च ॥
प्रियाय मम विष्णोश्च देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत् ॥
यथा हि वल्लभो राज्ञो नदीं राज्ञा प्रवर्तिताम् । लोकोपयोगिनीं रम्यां बहुसस्यविवर्धिनीम् ॥
लङ्घयन् शूलमारोहेदनपेक्षोऽपि तां प्रति । एवं विलङ्घयन्मर्त्यो मर्यादां वेदनिर्मिताम् ॥
प्रियोऽपि न प्रियोऽसौ मे मदाज्ञाव्यतिवर्तनात् । उपायत्वग्रहं तत्र वर्जयेन्मनसा सुधीः ॥
चतुर्थमाश्रयन्नेवमुपायं चरणाश्रयम् । अतीत्य सकलं क्लेशं संविशत्यमलं पदम् ॥
उपायापायनिर्मुक्ता मध्यमां स्थितिमास्थिता । शरणागतिरग्र्यैषा संसारार्णवतारिणी ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् । इदं तितीर्षतां पारमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत् ॥
अपायाद्विरतः शश्वन्मां चैव शरणं व्रजन् । तनूकृत्याखिलं पापं मां प्राप्नोति नरः शनैः ॥
अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा भोगाननामयान् । अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदम् ॥
उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो मम । शिष्टैर्निषेव्यते सोऽयमकामहतचेतनैः ॥ इति ।

एवमध्यायान्तरेऽपि प्रपन्नस्यानुसंधानमधिकृत्योक्तम्—

* प्रातिकूल्यं परित्यक्तमानुकूल्यं च संश्रितम् । अपायेभ्यो निवृत्तोऽस्मि पातकेभ्यो भवोदधौ ॥
तथाऽप्यत्र प्रवृत्तिर्या त्वत्स्मृतेः सा विनश्यतु । अलसस्याल्पशक्तेश्च यथावच्चाविजानतः ॥
उपायाश्चोदिताः शास्त्रैर्न मे स्युस्तारकास्त्रयः । तथाऽप्यत्र प्रवृत्तिर्या त्वदाज्ञापालनं तु तत् ॥
अतोऽहमनुपायत्वात्कृपणोऽकिञ्चनोऽगतिः । छायामाश्रित्य वर्तेय त्वदीयां तापहारिणीम् ॥

इत्यादि ॥ अनन्तरं चोक्तम्—

* सकृदेवं प्रपन्नस्य कृत्यं नैवान्यदिष्यते । उपायापायमुक्तस्य वर्तमानस्य मध्यतः ॥
नरस्य बुद्धिदौर्बल्यादुपायान्तरमिष्यते इति ॥

तथाऽन्यत्राध्याये—* प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चभिरावृताम् इत्युपक्रम्य * प्रातिकूल्यमित्यादि पूर्ववत् । समाप्तौ चोक्तमत्रिणा—

* भूयस्त्वं शृणु संक्षेपमनसूयेऽनसूयया । श्रुत्वा च कुरु[ते चित्ते] यत्नेन रक्षा चाप्यप्रमादिनी ॥
लक्ष्मीनारायणाकारा भवित्री ते मनस्स्थितिः । अपायान्संपरित्यज्य स्वीकृत्याप्यनुकूलताम् ॥
लक्ष्मीनारायणौ विश्वमिति भावे कृतस्थितिः । अपायान्संपरित्यज्य पातकान्भवसागरे ॥
दैवाद्वा यदि वा मोहादपायस्य परिप्लवे । भजमानाऽथ तावेव लक्ष्मीनारायणावुभौ ॥
शश्वच्चासुकरान्सर्वानुपायान् जहती स्वयम् । अलिप्ता करणे तेषां लोकसंग्रहचेतसा ॥
आकिञ्चन्यं समालम्ब्य बुद्ध्यैव दृढया स्वयम् । सर्वथा सर्वदेशेषु सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
रक्षिष्यति हरिः श्रीमानाश्रितानिति निश्चयात् । आत्मात्मीयभरं सर्वं निक्षिप्य श्रीपतेः पदे ॥
उपायं वृणु लक्ष्मीशं तमुपेयं विचिन्त्य च । इति ते सकलं भद्रे शास्त्रशास्त्रार्थतत्फलम् ॥
दर्शितं परमे तत्त्वं गोपाय स्वेन तेजसा ॥ इति ।

अहिर्बुध्न्येन नमश्शब्दव्याख्यानव्याजेनायमेव शास्त्रार्थः प्रपञ्चितः । तथा हि—

* प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रह्वीभावात्मिका स्वतः । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्नमः परिगीयते ॥
लोके चेतनवर्गस्तु द्विधैव परिकीर्त्यते । ज्यायांश्चैव तथाऽज्यायान्नैवाभ्यां विद्यते परः ॥
कालतो गुणतश्चैव प्रकर्षो यत्र तिष्ठति । शब्दस्तं मुख्यया वृत्त्या ज्यायानित्यवलम्बते ॥
अतश्चेतनवर्गोऽन्यः स्मृतः प्रत्यवरो बुधैः । अज्यायांश्चानयोर्योगः शेषशेषितयेष्यते ॥
अज्यायांसोऽपरे सर्वे ज्यायानेको मतः परः । नन्तृनन्तव्यभावेन तेषां तेन समन्वयः ॥
नन्तव्यः परमश्शेषी शेषा नन्तार ईरिताः । नन्तृनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः ॥
नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः । उपाधिरहितेनायं येन भावेन चेतनः ॥
नमति ज्यायसे तस्मै तद्वा नमनमुच्यते । भवान् मे हि परो नित्यमहं प्रत्यवरः सदा ॥
इति भावो नमः प्रोक्तो नमसः कारणं हि सः । नामयत्यपि वा देवं प्रह्वीभावयति ध्रुवम् ॥
प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन् । अतो वा नम उद्दिष्टं यत्तन्नामयति स्वयम् ॥

वाचा नम इति प्रोच्य मनसा वपुषा च यत् । तन्नमः पूर्णमुद्दिष्टमतोऽन्यन्न्यूनमुच्यते ॥
इयं करणपूर्तिः स्यादङ्गपूर्तिमिमां शृणु । शाश्वती मम संसिद्धिरियं प्रह्वीभवामि यत् ॥
पुरुषं परमुद्दिश्य न मे सिद्धिरितोऽन्यथा । इत्यङ्गमुदितं श्रेष्ठं फलेप्सा तद्विरोधिनी ॥
अनादिवासनारोहादनैश्वर्यात्स्वभावजात् । मलावकुण्ठितत्वाच्च दृक्क्रियाविहतिर्हि या ॥
तत्कार्पण्यं तदुद्बोधो द्वितीयं ह्यङ्गमीदृशम् । स्वस्वातन्त्र्यावबोधश्च तद्विरोध उदीर्यते ॥
परत्वे सति देवोऽयं भूतानामनुकम्पनः । अनुग्रहैकधीर्नित्यमित्येतत्तु तृतीयकम् ॥
उपेक्षको यथाकर्म फलदायीति या मतिः । विश्वासात्मकमेतत्तु तृतीयं हन्ति वै सदा ॥
एवंभूतोऽपि शक्तः सन्मत्त्राणं भवितुं क्षमः । इति बुद्ध्याऽस्य देवस्य गोप्तृशक्तिनिरूपणम् ॥
चतुर्थमङ्गमुद्दिष्टममुष्य व्याहतिः स्वतः । उदासीनो गुणाभावादित्युत्प्रेक्षानिमित्तजा ॥
स्वस्य स्वामिनि वृत्तिर्या प्रातिकूल्यविवर्जनम् । तदङ्गं पञ्चमं प्रोक्तमाज्ञाव्याघातवर्जनम् ॥
अशास्त्रीयोपसेवा तु तद्व्याघात उदीर्यते । चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ॥
अतस्तदानुकूल्यं मे कार्यमित्येव निश्चयः । षष्ठमङ्गं समुद्दिष्टं तद्विघातो निराकृतिः ॥
पूर्णमङ्गैरुपाङ्गैश्च नमनं ते प्रकीर्तितम् । स्थूलोऽयं नमसश्चार्थः सूक्ष्ममन्यं निशामय ॥
चेतनस्य यदा मम्यं स्वस्मिन्स्वीये च वस्तुनि । नम इत्यक्षरद्वन्द्वं तदा मम्यस्य वारकम् ॥
अनादिवासनारूढमिथ्याज्ञाननिबन्धना । आत्मात्मीयपदार्थस्था या स्वातन्त्र्यस्वतामतिः ॥
मे नेत्येवं समीचीनबुद्ध्या साऽत्र निवार्यते । नाहं मम स्वतन्त्रोऽहं नास्मीत्यस्यार्थ उच्यते ॥
न मे देहादिकं वस्तु स शेषः परमात्मनः । इति बुद्ध्या निवर्तन्ते तास्ताः स्वीया मनीषिकाः ॥
अनादिवासनाजातैर्बोधैस्तैस्तैर्विकल्पितैः । रूषितं यद्दृढं तत्तत्स्वातन्त्र्यस्वत्वधीमयम् ॥
तत्तद्वैष्णवसार्वात्म्यप्रतिबोधसमुत्थया । नम इत्यनया वाचा नन्त्रा स्वस्मादपोह्यते ॥
इति ते सूक्ष्म उद्दिष्टः परमन्यं निशामय । पन्था नकार उद्दिष्टो मः प्रधान उदीर्यते ॥
विसर्गः परमेशस्तु तत्रार्थोऽयं निरुच्यते । अनादिः परमेशो यः शक्तिमान्पुरुषोत्तमः ॥
तत्प्राप्तये प्रधानोऽयं पन्था नमननामवान् । इति ते त्रिविधः प्रोक्तो नमश्शब्दार्थ ईदृशः ॥ इति ।

अन्यत्राप्येवमनुसंधेयम् । एवं नानाविधेषु शास्त्रेषु प्रपञ्चितस्य शास्त्रार्थविशेषस्य संक्षेपोऽयम्—*सर्वधर्मान्परित्यज्येति । इत्थंभूतप्रपत्तिनिष्ठस्य न क्वचिदप्युपप्लवावकाश इति यथोक्त एव त्यागशब्दार्थः । किं च, सर्वो हि शास्त्रार्थः शिष्टानुष्ठानेनैवान्ततो व्यवस्थाप्यते । यथा स्मरन्ति—*अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति । ततश्च प्रपत्तिधर्मप्रतिष्ठापकानां प्राचामाचार्याणां च चर्यामविचार्यैदमुपप्लवचोद्यम् । तथा हि—

$ श्लो. आत्यन्तिकी तथा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तदुक्तिमन्त्रता तेन नित्यं स्वव्यपदेशनम् ॥ १३ ॥

$ **अत्र नृसिंहराजीयव्याख्या**—तथाहीत्यारभ्य रहस्यार्थसमर्पणमित्यन्तं प्राक्तनानां सतां कारिकाः ; इति शुश्रुमेत्यारभ्य सच्छिष्याचार्यलक्षणमित्यन्तं ग्रन्थकृद्वाक्यम् ; त्रिषु वर्णेष्वित्यादि तन्त्रवचनम् । अन्ये तु तथाहीत्यारभ्य सच्छिष्याचार्यलक्षणमित्यन्तं ग्रन्थकृद्वचनम् ; समर्पणमित्यन्तं प्राक्तनानां सांप्रदायिकार्थानुवादः ; श्लोकरचना तु ग्रन्थकृत्कर्तृकेत्याहुः । सांप्रदायिकास्तु तथाहीत्यारभ्य शिष्य इत्यभिधीयत इत्यन्तं प्राक्तनानां वचनम् ; तत्तद्वचनमपि पातितमिति वदन्ति ॥

भक्त्या तद्वस्तुतद्वास्तुप्रभृतिष्वपि मानना । गुरुवद्गुरुवर्गस्य नित्यमेवानुदर्शनम् ॥ १४ ॥
आरभ्य स्वगुरोरा च भगवत्तो यथागमम् । तत्तदाचार्यवंशस्यासावसाविति चिन्तनम् ॥ १५ ॥
अर्थस्वभावानुष्ठानलोकदृष्टिगुरूक्तिभिः । श्रुत्या स्मृत्या च संसिद्धं घटकार्थावलम्बनम् ॥ १६ ॥
विशेषेणाविशेषेणाप्याकारत्रयशालिना । विशिष्टस्य परस्यैवोपायत्वेन परिग्रहः ॥ १७ ॥
निरुपाधिकशेषित्वतदभिव्याप्तभेदकैः । आजीवतत्त्वतद्दासत्रिविधात्माधिकत्वधीः ॥ १८ ॥
यदिच्छयैव यत्प्रीत्यै शासनं निग्रहादि च । तत्र निग्राह्यजातीयविसजातीयतामतिः ॥ १९ ॥
एकेतरसमस्तानां स्वनिष्ठैकार्थतास्थितेः । द्विष्ठे तदन्यशेषित्वे द्वैराज्यादिभयोज्झितिः ॥ २० ॥
प्रभादित्यप्रकारेण मिथोऽतिशयदायिनोः । तदन्यवस्त्वसंभाव्यस्वतोऽतिशयदर्शनम् ॥ २१ ॥
अनन्यदेवतानन्योपायतानन्यसाध्यता । शुद्धतत्परिवारेषु सपर्या भर्तृभृत्यवत् ॥ २२ ॥
आगुरोरन्यदेवत्वे वर्जनं निष्क्रियावधि । कृतप्रेषणनिर्देशन्यायेन फलचिन्तनम् ॥ २३ ॥
फलकोटिनिवेशेन परोपायप्रतिष्ठितैः । निजकर्मादि भक्त्यन्तं पराज्ञापरिपालनम् ॥ २४ ॥
न्यासविद्यानुरूपैस्तु व्यापकैर्यदि वेतरैः । यदि वा स्तुतिगीताद्यैर्यथेष्टं चित्तरञ्जनम् ॥ २५ ॥
परप्रसादमात्रात्तत्साक्षात्कारादिसंभवे । प्राचीनोपायनिष्ठायामशैथिल्यं फलावधि ॥ २६ ॥
शुद्धेषु यद्वा मिश्रेषु संस्काराचारवर्त्मसु । अधिकारोपदेशादेरानुरूप्येण वर्तनम् ॥ २७ ॥
अन्तिमश्वासकालेऽपि शक्तितः सावधानता । अनुपप्लवपर्यन्तज्ञा[नि]नप्राधान्यसंग्रहः ॥ २८ ॥
अशेषजन्तुसौहार्दमात्ममाहात्म्यगोपनम् । अमानित्वादिसंपत्तिर्मानस्याप्यवधूननम् ॥ २९ ॥
चिरं शोधितपात्रेषु दीपवत्कृपया स्वया । आरुरुक्षुभिरध्वानं रहस्यार्थसमर्पणम् ॥ ३० ॥
इति शुश्रुम पूर्वेषां प्रपन्नानां महीयसाम् । अद्यापि क्वापि केषांचिदवन्ध्यं कालयापनम् ॥ ३१ ॥
तदेवमेतान्सत्त्वस्थानन्यानप्यनुपप्लवान् । प्रपन्नान्प्रतिसंधाय श्रद्धत्स्वोपायमीदृशम् ॥ ३२ ॥
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः । विभीषणोऽपि नन्वेवं तदाज्ञामन्ववर्तत ॥ ३३ ॥
त्रिवर्गकांक्षिणश्चान्ये स्वाभीष्टे साधनान्तरम् । त्यक्त्वा प्रपेदिरे नित्यं न तु वेलामलङ्घयन् ॥ ३४ ॥
तथा सात्यकितन्त्रे च प्रोक्तं भगवता स्वयम् । प्रपत्तिमधिकृत्यैव सच्छिष्याचार्यलक्षणम् ॥ ३५ ॥
त्रिषु वर्णेषु संभूतो मामेव शरणं गतः । नित्यनैमित्तिकपरो मदीयाराधने रतः ॥ ३६ ॥
आत्मीयपरकीयेषु समो देशिक उच्यते । आस्तिको धर्मशीलश्च शीलवान्वैष्णवार्चकः ॥ ३७ ॥
गंभीरश्चतुरो धीरश्शिष्य इत्यभिधीयते ॥ इति ।

यत्तु स्मृतिरूपमनुभवरूपं वेति विकल्प्य दूषितम्, तत्रापि वदामः—प्रार्थनाद्यात्मिका बुद्धिस्तद्विधिश्च लोके दृश्यमानौ तावद्दुरपह्नवौ । इमं महावदान्यं राजानमिष्टं प्रार्थयस्वेति हितकारिणो नियुञ्जते, तद्विधेयाश्च तथाऽनुतिष्ठन्ति, लभन्ते चाभिमतं फलम् । तद्वदिहापि मोक्षाख्यं फलमुद्दिश्य प्रार्थनादिरूपा बुद्धिस्तावद्विधीयत इति तदनुष्ठानं सुस्थितम् । अनुष्ठानानुपयुक्तं स्मृतित्वादिचिन्तनं तु गुणत्वद्रव्यत्वादिचिन्तनवदनादरणीयम् । तथाऽपि वदामः—तत्र हि स्मृतिपक्षे यद्यपि स्मृतिस्वरूपमात्रं स्वतः संभवं न विधेयम्; अविच्छिन्नसंततिरूपत्वे तूपासनसमाधिः; तथाऽप्यात्म-

समर्पणादिविशेषिता स्मृतिर्न स्वतः संभवतीति विधेयत्वमुपपद्यते । समर्पणादिकमपि शास्त्रावगतं स्मृतिमधिरोहेदिति चेत्; सत्यम्, न तु तत्कृतं भवति । यथा यागशब्दाभिलप्ये देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मके बुद्धिविशेषे कर्तव्यतया शास्त्रावगते स्मर्यमाणेऽपि न स बुद्धिविशेषः कृतो भवति; तथाऽत्रापीति न संकटं किंचित् । अत एवानुभवपक्षेऽपि न दोषः । यद्यपि साध्यसाधनभावांशस्यालौकिकत्वेन नास्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वम्, तथाऽपि साधनस्वरूपस्य पुरोडाशादि-वच्चास्मदादिकरणगोचरत्वेन तन्निष्पाद्यत्वं नानुपपन्नम् । असमर्थस्य समर्थमुद्दिश्य स्वाभिमतफलस्य तत्साध्यतयेष्ट-प्रकाशनं प्रार्थनमिति संक्षेपः । यत्पुनरुक्तम् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्चेति, तत्र व्यवस्थितविषयतया तदुपपत्तिरेव । अशक्ता-धिकारत्वे त्वमुख्यत्वप्रसङ्ग इत्यपि प्रागेव दूषितम् । अशक्तिस्तु कीदृशीति विविच्य श्रूयताम्—इच्छावैचित्र्यं तावत् अन्ततः कर्मवैचित्र्यहेतुकमिति सार्वभौमोऽयं प्रवादः । ततश्च केनापि सुकृतवशेन मोक्षं तावदिच्छन्ति केचित् । तेऽपि तस्य फलस्य स्वरूपेणोपादातुमशक्यत्वात्तदुपायेषु शास्त्रचोदितेषु सदक्षरदहरादिविद्याविशेषेषु यदि शक्तिरसेत्स्यत्, ततस्तत्रैव प्रावर्तिष्यन्त । यदि पुनर्न सा समस्ति, तदा कश्चिदपरिस्खलितधैर्यः परंपरयोपकारिषु दीर्घकालनैरन्तर्यादर-सेवनीयशास्त्रार्थस्रोतस्तीर्थेषु कर्मयोगादिषु यथाधिकारमवतरति । कश्चित्तु तन्द्रालुप्रकृतिः शोकेनैव महता सर्वप्रकारेण गृह्यते । लौकिकफलविशेषाभिलाषिषु चायं प्रकारो दृश्यते । स च तादृशमवसादमापन्नोऽपि फलेच्छातो न निवर्तते । तदवस्थस्य तस्य स्वावस्थाप्रकाशनपूर्वं वदान्यः समर्थः कश्चित् स्वाभिलषितमुपनाथनीय इति विदधाति शास्त्रमिति व्यव-स्थितोऽयमधिकारो रोचते तत्तद्रुचिभ्यः । ईदृशस्य च प्रपन्नस्यैष्यति प्रारब्धकर्मफलसंसारखण्डे यावदनिष्टम् तावदप्यैति, शेषमनुवर्तते, पुरुषार्थमात्रप्रदायित्वात्पुरुषोत्तमस्य । ततश्च यावत्प्रारब्धं वा, यावत्तद्देहं वा, यावत्तत्क्षणं वा, इति प्रपन्नानां मोक्षावधिनियमे तदिच्छातीव्रत्वतारतम्यमेव सर्वज्ञसाक्षिकं प्रमाणमिति । अत एव आर्तदृप्तविभागोऽपि सिद्ध इति नानुपपन्नम् । प्रश्रयभयादिसदसद्भावाभ्यां वा आर्तदृप्तविभागः, प्रपत्तव्येन सर्वलोकशरण्येन दृप्तानामपि [फलाविनाभावाय] फलदायिना भयाभावायावश्यरक्षितव्यत्वाय च प्रपञ्चितः । देशकालावस्थाधिकार्यादिभेदेन गुरुलघुनोरेवाविशिष्टफलत्वं भगवत्पराशरादिभिरपि प्रपञ्च्यते । यथा—* शूद्रस्साधुः कलिः साधुः स्त्रियः साधुरित्यारभ्य

* ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

इति । स्मरन्ति च गुरुतरद्वादशवार्षिकव्रततुल्यफलतां लघुतरस्याश्वमेधावभृथस्नानस्य । सम्राजो धर्मपुत्रस्य रत्नदानात् सक्तुप्रस्थस्य सक्तुदानमेव श्रेष्ठमिति होचुः । एवं लोकेऽपि दर्शनीयम् ॥

यत्तुल्यविकल्पपक्षे हेतुभूतगौरवसाम्यापादकविश्वासातिरेके प्रत्युक्तम्, तदयुक्तम्; निर्णीतशास्त्रप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षितसमस्ततदर्थस्यापि क्वचिदर्थे वस्तुवैचित्र्यवशादघटितवदवभासमाने शास्त्रार्थान्यथाभावसंभावनायाः वासनाप्रवाहे मुहुर्मुहुः परिप्लवमानायाः संभवात्, केषाञ्चिदेवातिशयितपुण्यानां तदुच्छेदः, न तु सर्वेषाम्, तथैवान्यत्रापि दर्शनात् । एकोनसहस्रन्यायविदो हि पूर्वपक्षित्वं कक्षीकुर्वन्ति मीमांसकाः । निर्णयपर्यन्तत्वे निरर्थकत्वं गुरोः प्रसज्यत इत्युक्तमिति चेत्; सत्यम्; तथाऽपि विस्रम्भविशेषसदसद्भावावुपाधीकृत्यैव निर्णयः, *यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती इति नारदीयोक्तन्यायात् । एतदुक्तं भवति—येषां यावज्जीवं बृहस्पतिप्रभृतिभिरपि प्रतिवादिभिः [अ]संक्षोभ्यमाणानां प्रपत्ति-शास्त्रार्थे शङ्काशङ्कुर्नाङ्कुरति, तेषां तदधिकारः । ईदृशस्य हि प्रपत्त्यधिकारिणो दुर्लभतमत्वमुक्तं **सात्यकितन्त्रे**—

* किं नु तस्य च मन्त्रस्य कर्मणः कमलासन । न लभ्यतेऽधिकारी वा श्रोतुकामोऽपि वा पुनः ॥ इति ।

ये पुनरुपायलाघवम्, तत एवानादिकालसंचितानन्तसमस्तदुःखहेतुजालोन्मूलनम्, क्षोदीयसामपि स्वात्मनां विधिशिवसनकादिदुरधिगमपदाधिरोहादिकं चानुचिन्त्य सततं संदिहते, तेषां तच्छङ्कादविष्ठगरिष्ठोपायानुप्रवेश इति। अतो यथाध्यवसायमधिकार इत्ययमप्यन्ततो व्यवस्थितविकल्पभेद एव। व्यासादीनां तु तथाविधशङ्काप्रसङ्गाभावादुपायान्तरशक्त्यशक्तिभ्यां विलम्बक्षमत्वविलम्बाक्षमत्वाभ्यामेव वा अधिकारव्यवस्थेति निर्बाधमेतत्। अतोऽविशिष्टफलत्वमप्युपपन्नम्॥

यत्पुनरुक्तम्, प्रपत्तौ प्रारब्धस्यापि भङ्गाभ्युपगमात्फलाधिक्येन विकल्पासंभव इति, तदप्ययुक्तम्, तन्नियमाभावस्योक्तत्वात्। अस्तु वा प्रारब्धभङ्गोऽपि। मोक्षाख्यैकफलसाधनत्वे मिथो नैरपेक्ष्यात् विकल्पवाचोयुक्तिः। न ह्येकमेव फलं प्रति क्षिप्रकारिणो विलम्ब्यकारिणश्च समुच्चयः संभवति। निरपेक्षक्षिप्रकारिणि सिद्धे किं विलम्ब्यकारिणा। अतः परिगृहीतक्षिप्रकारिणः पश्चाद्विलम्ब्यकारिपरित्याग एव। एवं गृहीतविलम्ब्यकारिणोऽपि तच्छक्तस्य बुद्धिपूर्वोपक्रान्तपरित्यागायोगात् क्षिप्रकारी न परिग्रहयोग्यः। विलम्ब्यकारिण एव सहकारितया वचनबलात् कथंचिदुपादीयेतापि, उच्चावचसर्वाभीष्टसाधनतया तद्विधेः। क्षिप्रकारिणस्तु विलम्ब्यकारी न सहकारितयाऽप्युपादानमर्हति, नैरपेक्ष्यात्, ब्रह्मास्त्रबन्धन्यायात्, [मान]वचनविरोधाच्च। ईदृशविकल्पाधीननैरपेक्ष्यमपेक्ष्य सर्वधर्मपरित्यागोक्तिरिति ह्येके। तदेवं प्रपत्तिस्वरूपे न काचिदनुपपत्तिरिति सिद्धम्॥

लक्षणसमर्थनम्॥ यच्चान्यदुक्तं लक्षणानुपपत्तेश्चेति, तदपि बालिशभाषितम्; नहि लक्षणस्य दुर्वचतामात्रेण लक्ष्यमपह्नोतुं शक्यम्। तथा सति इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्य महदन्तरस्यापि दुर्वच[लक्षण]तामात्रेणापह्नवप्रसङ्गात्। न ह्येवंविधाः प्रतिवस्तुनियता विशेषास्त्वयाऽपि वक्तुं शक्यन्ते। तदुक्तं **दण्डिना**—

* इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्। तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते॥ इति।

सर्वलोकप्रसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्तुल्यम्। भक्तिसाधारणानन्यतामात्रेणात्र प्रसिद्धेः पृथक्सिद्धिर्नास्तीति चेन्न; * यद्येन कामकामेनेत्यादिषु भक्तेः पृथगुपायत्वेनैव न्यासोपादानात्। ऐक्यप्रसङ्गपरिहारादौ चैतत् स्पष्टं भविष्यति। तथाऽपि लक्षणमन्तरेण लक्ष्यव्यवहारसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न; व्युत्पत्तिवशादेव तदुपपत्तेः, बालादिव्यवहारवत्। व्युत्पत्तिरेव लक्षणमन्तरेणात्र न स्यात्, प्रत्यक्षादिमूलस्फुटप्रतीत्यभावादिति चेन्न; यत्किञ्चिदुपलक्षणमात्रेणापि प्रतीत्युपपत्तेः, वायसादिना देवदत्तगृहादिपरिज्ञानवत्। तच्च यद्यव्याप्तम्, इदमपि तच्छब्दार्थ इत्युदाहरणान्तरमपि पृथक् व्युत्पाद्यम्। यदि पुनरतिव्याप्तम्, इदं तु न तथेति स्वरूपतः प्रतिक्षेप्यम्, * वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्व एव नः इति न्यायात्। अपिचाहुः—

* सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः। न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्॥ इति।

अतो यत्रयत्रानन्यथासिद्धः प्रयोगः, तत्रतत्र मुख्यता; तत्रानुवृत्तनिमित्तसंभवे त्वेकार्थता, अन्यथाऽनेकार्थतेति विभागः। अनेकार्थेष्वपि एकशब्दसंग्रहवशाद्विधिनिषेधव्यवस्थासिद्धिः,

* शर्करां पादजिह्वाभ्यामक्षिरोगी विवर्जयेत्। स्नेहमाहारदारादौ प्रमेही परिवर्जयेत्॥

इत्यादिवत्, तकारपूर्वे तकारोत्तरे च तपरसंकेतवच्च। इदं च तत्रतत्र तात्पर्यवशादवसीयते। ततश्च काककपोत-

वृत्तान्ताविरोधः, एकस्मिन्नेव वाचिकमानसिककायिकत्वाद्यविरोधश्च । नमस्कारेऽपि हि तथा त्रैविध्यं प्रसिद्धमेव । अत्र सौहार्दे त्वव्याप्त्यादिरहितं लक्षणं वदामः—अनन्यसाध्यस्वाभीष्टसाधनसमर्थवशीकरणं शरणागतिरिति ॥

यत्पुनर्गोप्तृत्वोपायत्वयोः क्षोदः, तत्र प्रपत्तव्येश्वरगतं गोप्तृत्वम् *रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथेत्यादिभिः प्रतिपाद्यते । *इदं शरणमज्ञानामित्यादिषु प्रपत्तिविषयश्च शरणशब्दः *उपायार्थैकवाचकः इति निष्कृष्यत इत्येके । प्रपत्तव्येश्वरविषय एवायं शरणशब्दो व्याक्रियते, तत्र गोप्तृत्वसमानार्थ एव, गोप्तृत्वबहिष्ठोपायत्वस्य भगवति दुर्निरूपत्वात् । कथं तर्हि रक्षितृत्वव्युदासेन *सांप्रतं त्वेष उपायार्थैकवाचकः इति निष्कर्ष इति चेत्, श्रूयतामवधानेन—उपायान्तरशून्यस्य हि प्रपदनाधिकारः । भगवतश्च रक्षितृत्वमुपायान्तरवति तद्रहिते च समानम् । प्रपद्यमानेन च स्वस्य निरुपायत्वं पुरस्कार्यम् । तदभिप्रायेण हि

*अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः । त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ॥

इत्यादिकमुच्यते । तदेवं गोप्तर्येव भगवति प्रपित्सोरुपायान्तरनिवृत्तिमभिसंधाय उपायत्ववाचोयुक्तिः । तेन निरपेक्षरक्षकत्वमनुसंहितं भवति । अतः *उपायार्थैकवाचकः इति च तत्परमेव । ततश्चाङ्गिप्रपत्तौ उपायभूताया भक्तेः स्थाने निवेश्य भगवानुपदिश्यते । भक्त्याऽपि हि भगवत्कृपैवोत्तम्भ्यते । सा चेदकिञ्चने प्रपन्ने स्वयमेवोत्तिष्ठेत, अतो भक्तिसाध्यां तामीश्वरस्वभाव एव निर्वर्तयतीति अनुपायानां स एवोपायः ॥

यत्तु *आनुकूल्यस्य संकल्पः इत्यादौ विकल्पितम्, तत्र विभागपरत्वं लक्षणपरत्वं च नाभ्युपगच्छामः । प्रकारप्रतिपादनपरत्वेऽङ्गतायां यदुक्तं नैरपेक्ष्यवादविरोध इति, तत् प्रागेव परिहृतप्रायम् । कर्मान्तराङ्गकत्वमात्रं हि प्रतिक्षिप्यते, न पुनः स्वाङ्गैरपि निराकाङ्क्षत्वमिष्यते । यत्तु प्रातिकूल्यवर्जनादिना भक्तेरपि दुष्करतमत्वमिति, किं तावता श्रूयमाण उपायः परित्यक्तुं शक्यः? तथा सति अतिप्रसङ्गात् । तर्ह्यशक्ताधिकारत्वमस्य न स्यादिति चेन्न; अन्यत्राशक्तस्यात्राधिकारात् । न पुनरस्मिन्नेवाशक्तस्याधिकार उच्यते । न ह्यनुकल्पेष्वाग्नेयादिस्नानेष्वप्यशक्तस्य तद्विधिः । *अवगाहनाद्यशक्तस्त्वाग्नेयादि समाचरेदिति हि स्मरन्ति ॥

यत्तु षडतिरिक्ताङ्गद्यसिद्धिरिति; तत्तथैव, षट्स्वन्यतमस्य निक्षेपस्याङ्गित्वव्यपदेशात्, अङ्ग्यन्तरानुपलम्भाच्च । प्रार्थनायां शरणागतित्ववादस्तु प्रधानाङ्गभूतायास्तस्याश्शरणागत्यन्तर्भावमात्रादप्युपपद्यते । न हि तत्राङ्गित्वादिविभागोक्तिरस्ति । *न्यासः पञ्चाङ्गसंयुत इत्यत्र तु विभागः स्फुटतया नान्यथाकार्यः । **सात्यकितन्त्रे** च *कथं त्वां शरणं गच्छेत्कीदृशी शरणागतिरिति ब्रह्मणा पृष्टो भगवान् सकृज्जप्तव्यमन्त्रविशेषोपदेशपूर्वकं निक्षेपस्य प्राधान्यमदर्शयत्—*अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षिपेदिति । अतो न न्यासेऽङ्गित्वव्यपदेश औपचारिक इति वक्तुं शक्यम् । तर्हि *अनन्यसाध्य इत्यादिलक्षणवाक्यं कथं संगच्छेतेति चेन्न; उपलक्षणपरतयाऽपि तदुपपत्तेः, पृथिवीत्वाद्युपलक्षणगन्धवत्त्वादिवत् । अभेदोपचारस्त्वन्तरङ्गतयाऽप्युपपद्यते । अन्यथा *षड्विधा शरणागतिरित्यनेनैवाङ्गान्तराणामपि पृथक् प्रपत्तित्वप्रसङ्गात् । अङ्गिनो न्यासस्य स्वरूपं तावद्दुर्ज्ञानमिति चेन्न, तत्स्वरूपव्याख्यानेनैव तद्व्यक्तेः; यथा—

*तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता । केशवार्पणपर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ॥ इति ।

अयं तु मुमुक्षोरनुष्ठेयो निक्षेपः; तत एव सामान्यस्वरूपं च प्रतिपन्नमिति न कश्चिद्दोषः । भवतु वा वचनान्तरवशात् प्रार्थनाया एवाङ्गित्वमन्येषां वा; तन्निर्णयाभावेऽपि षण्णामनुष्ठानादेव शास्त्रार्थपौष्कल्यसिद्धिः । अत एव समुदा-

यस्य करणत्वेऽपि न दोषः। संभावितस्वभावपक्षे विभागवचनविरोधरूपभवदभिमतदोषवशादतिप्रसङ्गाच्च तन्नाद्रियामहे। तदेवं प्रपत्तेर्लक्षणतः प्रतिपत्तिसिद्धेरनुष्ठानसंभवान्न विधेयत्वहानिः।

अनुष्ठानसमर्थनम् ॥ यत्तूक्तमनुष्ठानदर्शनाभावादिति, तत्र किं प्रपत्तिमात्रस्यानुष्ठानं न दृश्यते? उत मोक्षार्थ-प्रपत्तेः? यद्वा साक्षान्मोक्षसाधनभूताया इति? न प्रथमः, विभीषणादिवृत्तान्तदर्शनात्। न द्वितीयः, क्षत्रबन्धुमुचुकुन्दादि-कथाप्रसिद्धेः; * त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः इत्यादिसामान्यनिर्देशसामर्थ्यात्। न तृतीयः, संकीर्तनविशेष-निष्ठस्य क्षत्रबन्धोरनन्तरजन्मनि जातिस्मरत्वेऽपि भक्तियोगप्रकारप्रतिपादनादर्शनात्; प्रपदनस्य तु कण्ठोक्तेर्व्यवधान-कल्पनस्य गुरुत्वात्, तद्विध्यनुसाराच्च। विधौ च सत्यनुष्ठानदर्शनाकाङ्क्षणमतिमन्दमेव। धर्मोऽपि लोकविद्विष्टश्चेत् परि-हर्तव्यः; न चात्र कश्चिदपि लोकविद्वेष इत्यनुष्ठानदर्शननिरपेक्षो विधिरेवानुष्ठापयन् केन प्रतिबध्येतेति ॥

विधिसमर्थनम् ॥ यच्चोक्तं विधिरेव न दृश्यत इति, तत्किं विधिप्रत्ययाश्रवणात्? उत विधिपरत्वाभावात्? नाद्यः, अर्थवादादपि विधिकल्पनाभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, * यो ब्रह्माणमित्यस्य विधिपरत्वात्। यत्तूक्तं मन्त्राणां विधिपरत्वे प्रमाणं नास्तीति; तदसत्, यच्छब्दाद्यनुपहतविधिशक्तीनां मन्त्राणामपि विधिपरत्वस्य स्थापनात्। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिस्सच्चरित्ररक्षायां सुदर्शनादिधारणाधिकारे। यच्च * तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यत्र प्रपत्ति-विधिर्न दृश्यत इति; तत्रापि तात्पर्यतः प्रपन्नसंरक्षणं कारुणिकानां स्वभाव इत्येतत् सिध्यति। तावति सिद्धे कैमुतिक-न्यायेन लब्धमपारकारुण्यजलधेरीश्वरस्य प्रपन्नसंरक्षणम्; ततश्च प्रपदनविधिवाक्यान्तरमप्यनुसृत्य तत्प्रपदनं रक्षणायैव भवति [इत्युक्तम्] ॥

यत्तूक्तम् * ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्यत्र युजेः प्रकरणगतन्यासार्थत्वेऽपि न्यासशब्दस्य प्रपदनैकान्त्याभावात् प्राकरणिकानां गतिचिन्तनाद्यङ्गानां तत्रासंभवाच्च न प्रपदनपरत्वनिर्णय इति; तदप्यसत्; * तेषां तु तपसां न्यासमति-रिक्तं तपः श्रुतम्, * इदं महोपनिषदं देवानां गुह्यमुत्तमम् इत्यादिवचनैः न्यासविद्यागततत्तच्छब्दार्थशालिभिस्तामेव प्रत्यभिज्ञाप्य भगवच्छास्त्रसंहितासु स्पष्टतरमुपबृंहणात्।

ननु **अहिर्बुध्न्यसंहितायां** सर्वाधिकारतान्त्रिकमन्त्रान्तरविधानात् न्यासाङ्गतया श्रुतपुरुषाश्रययज्ञकल्पनस्य सुदर्शनात्मकभगवदाश्रयतया विपरिणामाच्च भेदसिद्धेः प्रत्यभिज्ञाभङ्गान्न तदुपबृंहकत्वमिति चेन्न; मन्त्रादिभेदेऽपि प्रपदनरूपत्वमात्रप्रत्यभिज्ञाभङ्गाभावेन तावन्मात्रोपबृंहणस्याविरोधात्, तत्तद्गुणविग्रहविभूत्यादिपरिकर्मितभगवदाकारानुरूप-प्रपदनमन्त्रभेदस्याप्युपपत्तेः। विवाहोपनयनसीमन्तचौलादयोऽपि मात्रया भिन्नमन्त्रक्रियादयः कल्पसूत्रभेदेन दृश्यन्ते। नच तावता विवाहादिसंस्कारविशेषरूपत्वमपहाय कर्मान्तराणि भवन्ति। नचाधिकारिवैचित्र्यादन्यथा, यथा अर्चनादि तान्त्रिकसंज्ञिकविभवादिमन्त्रान्तरप्रभवं सर्वाधिकारं, तथा न्यासोऽप्यहिर्बुध्न्यसात्यकितन्त्रादिपठित[:]तान्त्रिकमन्त्रान्तर-करणकस्तद्योग्यस्सर्वाधिकार इत्यत्रापि न विरोधः। * वसुरण्यादिप्रणवपर्यन्तमन्त्रानुबन्धी तु न्यासो निषादस्थपत्यादिव-द्विशेषवचनाभावादधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवेति नापशूद्राधिकरणविरोधोऽपि। एवं वैदिकतान्त्रिकमन्त्रेष्वपि यथा-विधानमधिकारात् तैरपि कैश्चित् स्वाधिकारानुरूपो न्यासो युक्तः। अमन्त्रकविधानेऽपि क्वचित्तथैव [तत्र] तन्त्रशास्त्रार्थ इति। अत एव हि प्रपत्तिशास्त्रस्य वर्णचतुष्टयसाधारण्यमुक्तम् **श्रीसात्त्वततन्त्रे**—

* त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः। अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥ इति।

नच वचनविरोधे न्यायः । तथाऽपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धन्यासविपरीताकारन्यासोपदेशो बाधित एव स्यादिति चेन्न ; तच्छायानुकारिणो न्यासान्तरस्य विधानोपपत्तेः तद्बाधायोगात् । श्रुतिशिरःशेखरेण स्वतः सर्वज्ञेन भगवता निखिल-जगदुद्धरणाय प्रणीते विप्रकीर्णानन्तशाखनिगमसंग्रहात्मके पञ्चरात्रशास्त्रे प्रणीतानां श्रुतिद्वयविरोधवत् विकल्पतः स्थाप-नीयत्वात् । अत एव अङ्गभूतपुरुषविद्यायां यज्ञावयवादिकल्पनभेदोऽपि निर्व्यूढः । **भाष्ये** ब्रह्मविद्याङ्गभूतपुरुषविद्योक्ति-रप्यविरुद्धा, प्रपदनस्यापि ब्रह्मविद्यात्वाविशेषात् । यदा तु *तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यादिकं न्यस्तात्मनो नैरपेक्ष्यप्रतिपाद-नार्थवादरूपमभिमतम् ; तदा तु भगवत्सुदर्शनाश्रययज्ञादिकल्पनमपि नैरपेक्ष्यपरमिति फलतः समानार्थमेव । तथा च *पुरुषविद्यासूत्रस्य शाखान्तरगतपुरुषविद्यातस्तैत्तिरीयपुरुषविद्याया भेदमात्रे तात्पर्यम्, भाष्येऽप्यङ्गशब्दो विध्यङ्गार्थ-वादपरत्वेऽपि अविरुद्ध इति भाव्यम् । अत्यन्तानङ्गत्वाभ्युपगमादेव मन्त्रविशेषविधिश्चिन्तनीयगतिविशेषविधिश्चोपपन्न एव । तदावृत्त्यनावृत्ती तु तदङ्गकेन न्यासेन समानयोगक्षेमतया तन्निष्कर्षादेव निष्कर्षणीये । *सकृदेव प्रपन्नाये-त्यत्रापि प्रपदनविध्यभावेऽपि, अभयप्राप्तिकामो मां प्रपद्येतेति वाक्यतात्पर्यस्य सिद्धत्वात्, रामगुणविशेषप्रतिपादन-परत्वेऽपि वाक्यस्य गुणविशेषश्रुत्यर्थापत्त्यैव प्रपदनीयत्वसिद्ध्या प्रपत्तिसिद्धेः, तस्यैव गुणस्य शास्त्रान्तरैः,

*स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

इत्यादितत्रत्यवचनबलाच्च परव्यूहविभवादिसर्वावस्थासाधारणत्वात्, सर्वदा सर्वैः प्रपदनीयत्वस्यापि सिद्धौ सिद्धं भगव-त्प्रपदनविधावेव *सकृदेवेत्यादिवाक्यतात्पर्यम् । आह च शरणागतपरित्राणस्य महापुरुषमात्रसाधारण्यम्—

*श्रूयते हि कपोतेन शत्रुश्शरणमागतः । अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् । कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ इति ।

एवं च *वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुरिति वेदोपबृंहणतया प्रवृत्ते **श्रीरामायणे** वेदसारभूतोऽयमर्थ-श्चोपबृंहितो भवति । अत एव ह्याहुः भगवन्तं प्रति **यामुनाचार्याः**—

*ननु प्रपन्नस्सकृदेव नाथ तवाहमस्मीति च याचमानः । तवानुकम्प्यः स्मरतः प्रतिज्ञामिति ।

ततश्च स्वातन्त्र्येण वा फलप्रदत्वं, धर्मान्तरानुबन्धेन वेत्येतावदवशिष्टम् ; तत्र वक्तव्यमुक्तप्रायम् । वक्ष्यते चास्य श्लोकस्यायमर्थः—सकृदेवेत्यावृत्तिनैरपेक्ष्यमुच्यते । प्रपन्नायेति प्रार्थनांशो विवक्षितः । तवास्मीत्यात्मनिक्षेपः । यद्वा प्रपन्नायेत्यनेनैव साङ्गशास्त्रार्थस्संगृहीतः । तवास्मीत्यनेन स्वौचित्यात्त्वाहं स्यामिति फलप्रार्थनमभिप्रेतम् । उपलक्षणं चैतदभिमतस्य फलान्तरस्य । अथवा प्रपन्नायेति मानसं, याचत इति वाचिकं प्रपदनमुच्यते । *अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामि—सर्वभूतनिमित्तस्य भयस्य निवृत्तिं ददामीत्यर्थः ॥ *सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीतिवत् ॥

केचित्तु सर्वभूतनिमित्तभयाभावं सकृदेव ददामीत्यन्वयमिच्छन्ति । तत्रावधारणसामञ्जस्येऽपि व्यवहितान्वयत्व-मयुक्तम् । पक्षान्तरे चावधारणं प्रगुणमेव, *सकृदेव प्रपन्नस्येत्यादिशास्त्रप्रपञ्चितप्रपदनावृत्तिप्रतिषेधज्ञापनेन अधिकोप-कारात् । सकृदेवाभयं ददामीत्युक्ते तु सहसा समस्तभयनिवृत्तिरुक्ता स्यात् ; तच्च सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामीत्येतावति निर्दि-ष्टेऽपि फलतीति मन्दप्रयोजनं तदभिधानम् । प्रस्तुताया विभीषणकृतायास्सकृत्प्रपत्तेः फलाविनाभावप्रतिपादनं चोचितम् । *ननु प्रपन्नस्सकृदेवेति भगवद्यामुनाचार्यवाक्ये च सकृदेवानुकम्प्य इत्यन्वयः प्रसज्येत ; तच्चात्यन्तास्वरसम् ; न चान्यथा

तैरनूदितमिति वक्तुं वाग्देवताऽपि क्षमते । अतो यथास्थानमेवान्वय इति अन्तर्वर्ती संवित् । *अभयं सर्वभूतेभ्य इत्यत्र प्रकृतानुपयोगमुपसर्जनान्वयमुपपदविभक्तिं च कारकविभक्तिसंभावनायाममृष्यमाणाः कतिचन सर्वभूतेभ्य इति चतुर्थीं व्याचक्षते । तत्र च पक्षे प्रपत्तेस्सर्वाधिकारत्वं फलिष्यति । वाक्यभेदस्तु विवरणकारप्रपञ्चितप्रक्रियया पञ्चमीपक्षेऽपि भवन् प्रकृतोपकारभूयस्त्वादिबलाच्चतुर्थीपक्षे सोढव्यः ; एकवचनबहुवचनयोस्सामानाधिकरण्यासंभवात् । संभवत्यां गतौ [अगत्या] वाक्यभेदाश्रयणं चायुक्तम् । नच सर्वभूतेभ्य इति गोबलीवर्दन्यायात् प्रपन्नेतरविषयम्, येनैकवाक्यता स्यात् ; प्रपन्नेतरेषामभयप्रदानं च प्रकृतानुपकारकं प्रमाणविरुद्धं च । अतो न विषयव्यवस्था शक्या । अतः प्रपन्नायाभयं ददामि, तच्च सर्वभूतेभ्य इति वाक्यभेद एव । प्रपन्नायाभयप्रदानं सिद्धं कृत्वा वा तदनुवादेन सर्वभूतेभ्य इति विधिः । यत् सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं ददामीति, तत् सर्वभूतेभ्यः, न केवलमनपकारिभ्यः सुग्रीवविभीषणादिभ्यः, अपि त्वाद्रापराधेभ्यो रावणवायसादिभ्योऽपीत्युक्तं भवति । तथाच स्वयमेवाह—

*विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् । आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ इति ।

भवतु वाऽत्र श्लोके या काचिद्योजना ; प्रपत्तिसंज्ञकः शीघ्रलाभहेतुर्निष्प्रमादः स्वाभिमतफलोपायस्तावदिह सिद्ध इत्यलमतिक्षोदेन ॥

*सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज,

*मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसि ह्यकुतोभयम् ॥

इत्यनयोस्तावद्विध्यभावचोद्यं बाधिर्यकृत्यम् ; प्रथमपुरुषवन्मध्यमपुरुषेऽपि विधिशक्तेरनपायात्, अर्जुनाद्युद्देशेन प्रपत्तावप्यर्थतस्सर्वसाधारण्यात् । अन्यथा एवंविधेषु सर्वेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । परित्यागांशे तु विध्यनुवादविकल्पानुपपत्त्यादयः परिहृता एव । अङ्गप्रपत्तिविधिरित्यादि तु परिहरिष्यते—*सर्वगुह्यतममित्यादिना । पूर्वप्रस्तुतशास्त्रसारार्थविषयेण कथमस्य संगतिरिति चेत्तदवहितमनाः शृणु—

*इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतमं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

इत्युक्तेऽर्जुनस्य विषादमालोक्य स भगवान् वासुदेवश्चिरकालसाध्यदुष्करापवर्गोपायश्रवणेन शोचतोऽस्याविलम्बितफलप्राप्तिसापेक्षतत्साधनसमर्थपुरुषविषयमुपायान्तरम् *सर्वगुह्यतममित्यादिनोपदिशति । तत्र भूयश्शब्दः श्रवणावृत्तिमात्रपरः, तावत्येव तदुपपत्तेः, प्रयुक्तेश्च । अत एव नात्रास्वारस्यम् । *मन्मना भवेत्यादिना तु वक्ष्यमाणप्रपत्तिनिष्ठस्य मध्यमां वृत्तिमनुतिष्ठतः बुद्धिविशेष उच्यते । यावज्जीवमनुष्ठेयेषु सर्वेषु नित्यादिकर्मसु मन्मना भव—भगवानेव स्वशेषभूतेन मया स्वात्मानं प्रीतं कारयतीत्यनुसंधत्स्व । मद्भक्तः—सर्वशेषिणः सर्वभूतसुहृदः समाराधनमिदमिति प्रीतिपूर्वकमनुतिष्ठ । मद्याजी—नित्यकर्मस्वनुप्रविष्टान् देवानृषीन् पितॄन्मदात्मकान्यथावत्पश्यंस्तद्यजनेऽप्यनन्ययाजी भव । मां नमस्कुरु—मां प्रति वाङ्मनःकायैः प्रह्वीभव । एवंभूतो वक्ष्यमाणप्रपत्तिनिष्ठस्त्वं सर्वपापेभ्यो मया मोचितो मामेवैष्यसीति । एवं च नवमाध्यायोक्त एव शब्दः प्रकृतोपयुक्तं प्रमाणान्तरसिद्धमर्थं प्रतिपादयतीति न प्रत्यभिज्ञाविरोधः । स्पष्टश्चैवं प्रकृतोपयोगः ॥

यद्वा, *यथेच्छसि तथा कुर्वित्यस्यानन्तरमर्जुनस्य विषादमवलोकयन् स भगवान् पूर्वोक्तेष्वर्थेष्वेतदेव हिततमम्, अत इदमेव त्वया कर्तव्यमित्यनिर्धारणाद्वा प्रागुक्तानां दुष्करत्वादेर्वा शोकोऽस्य संवृत्त इति विवेक्तुं प्रथमं प्रागुक्तेष्वर्थेषु सारमंशं निष्कृष्य *सर्वगुह्यतममित्यादिना श्लोकद्वयेनाह । तावताऽप्यनुपशान्तशोकमर्जुनमाशुकारिसर्वाधिकारसर्वेष्ट-

साधनसर्वानिष्टनिवर्तनक्षमब्रह्मास्त्रतुल्यसकृत्कर्तव्यसुकरनिष्प्रतिबन्धोपायोपदेशेन *मा शुच इति पर्यवस्थापयतीति किं नोपपद्यते? एवं सत्युपदिष्टे प्रपत्तिशास्त्रार्थेऽर्जुनस्य निष्ठा कथं न जायत इति चेत्; किं श्रुतं सर्वं श्रोतारोऽनुतिष्ठन्ति, प्रतिसंदधते वा? विस्मृतार्थस्य ह्यर्जुनस्य पुनः प्रतिबोधनाय अनुगीतावतारः। तर्हि *स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तवेत्यादिकं कथं सङ्गच्छते? इत्थम्—कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगप्रपदनाख्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु वर्णाश्रमधर्माणामपरित्याज्यत्वं हि स्थापितम्। ततश्च युद्धाख्यस्य क्षत्रियधर्मस्यार्जुनाय सर्वावस्थायामवश्यानुष्ठेयत्वमुपदिष्टम्। तच्चैवं विजानताऽर्जुनेनाधिकारानुरूपे यत्र क्वचिन्मोक्षोपायपर्वणि स्थास्या[मः]मि, सर्वावस्थानुवृत्तः स्वधर्मस्तावत्परिपालनीय इति मन्वानेन युद्धे प्रोत्साहयन्तं भगवन्तं प्रति *करिष्ये वचनं तवेति स्वस्य युद्धायोद्योग आवेदित इति सर्वं पूर्वापरं सुसङ्गतम्। अतः स्वतन्त्रप्रपत्तिविधिपरोऽयं श्लोकः। भाष्यानुगुण्येनाप्यस्य योजनान्तरं वक्ष्यामः। अयमत्र सर्वविधिपरामर्शसिद्धोऽनुष्ठेयार्थः। अविलम्बिताभिमतफलसिद्धौ स्वस्योपायान्तरशून्यतामालोच्य महता शोकेनावसीदन् पुरुषस्तत्फलसिद्ध्यर्थमल्पशक्तेः स्वस्य दुष्कराण्युपायान्तराणि परित्यज्य तत्फलप्रदानोचितगुणगणविशिष्टे परस्मिन् सकृत्प्रार्थनामात्रेणापेक्षितं दास्यतीति संबन्धशीलसहकारिविशेषादिपरामर्शातिशयेन महान्तं तावत् फललाभमीश्वरेणाप्यक्षोभणीयं विश्वासमुपजनय्यानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनाभ्यामपायजाते विरताभिसन्धिः आकिञ्चन्यानन्यगतित्वप्रकाशनपूर्वकं गोप्तारमेवोपाय[न्तर]स्थाने निवेशयन्निष्टप्राप्तिपर्यन्तानिष्टनिवृत्तिलक्षणामात्मरक्षां सकृदपेक्ष्य स्वात्मानं द्रव्यान्तरवन्निश्शङ्कं निक्षिप्य मद्रक्षणे गुणादिप्रेरितस्समर्थो रक्षकः स्वावद्यनिवृत्त्याद्यर्थं स्वयमेव प्रवर्तत इति विस्रब्धः, स्वयं निर्भरस्सन् अन्तःपुरपुरन्ध्रीन्यायेनानन्यो वर्तेत। सचायं न्यायः श्रीमत्सुन्दरकाण्डहृदयवेदिनां सहृदयानां सुस्पष्टः।

श्लो. अप्रार्थितः परिहरन् स्वपरैः स्वरक्षां तादर्थ्यधीपरिहृतस्वपरार्थभावः।
अन्योपभोगविरहादनघः प्रपन्नः भुंक्ते स्वभोगमखिलं पतिभोगशेषम्॥ ३८॥ इति।

यत्तु *शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः। तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम्॥ इत्यत्र शरणागत्यर्थवादमात्रत्वमिति; तत्तथाऽस्तु मा वा; तथाऽपि फलकरणदर्शनात्तेनैव तद्विधिसिद्धिः। अन्यथा तदर्थवादस्यैवात्र निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गः। अविहिते शास्त्रार्थेऽर्थवादनैरपेक्ष्यात् वाक्यान्तरविहितप्रपत्त्यनुवादेन रात्रिसत्रार्थवादवत्फलविधिरयम्। नच *पर्णमय्यादिवत् फलवादमात्रम्, उपासनप्रयोगबहिर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। फलसिद्धेर्व्यवधानसहत्वं चात्र परिहरिष्यते। अत एव *तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा इत्यादिप्रतिबन्दीनिस्तारसिद्धिः। **सात्यकितन्त्रे** प्रपत्त्यध्याये स्फुट एव सकृत्कर्तव्यसमन्त्रकनिक्षेपविधिः—

*अनेनैव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षिपेत्। मयि निक्षिप्तकर्तव्यः कृतकृत्यो भविष्यति॥ इति।

तन्मूलश्रुतौ चान्यनिरपेक्षस्स्पष्ट एव विधिः—

*ग्रसेत् संहारसमये जगच्च बदराण्डवत्। लीलया यस्तु भगवान् तं गच्छ शरणं हरिम्॥ इति।

निषेधभङ्गः॥ तदेवमीदृशैर्वचनशतैः स्फुटव्यवसितस्य प्राक्तनैर्विशिष्टाधिकारिभिरनुष्ठितचरस्य प्रत्यक्षिताभिमतफलस्य अद्ययावदतिप्रसिद्धधर्मभावानुष्ठानस्य निषेधोऽपि न संभवति। यश्चासौ निषेध उक्तः *नान्यः पन्था इति; सोऽप्युत्सर्गापवादनयेन विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात्, विधेश्च अनुपदमेव समर्थितत्वात्, प्रकृतविद्या(न्य)व्यतिरिक्तविद्यादिवन्न्यासविद्यामपि न निषेद्धुमलम्॥

यद्वा, *तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्येतदपि सर्वविद्यापूर्वरङ्गतत्त्वज्ञानमात्रपरत्वाभावेऽपि सर्वविद्यास्वरूपमेव ब्रह्मवेदनात्मत्वेनाविशेषादभिधायोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशलक्षणमिहामृतत्वं वदतीति न कश्चिद्दोषः। एवंशब्दश्च प्रकृत-माहात्म्येन सह तत्तद्विद्यावेद्याकारं सर्वमुपस्थापयति। किंच *नान्यः पन्था इत्यत्र प्रकृतमपि वेदनमन्यत्वस्य प्रतियोगित्वेन नान्वेति; अपितु तमिति प्रकृतः परमपुरुष एव; तस्मात्परमपुरुषादन्यः पन्था न विद्यते, स एव तु पन्था इति वाक्यार्थस्तु प्रपत्तेरत्यन्तान्तरङ्गभूतः। श्वेताश्वतरास्तु *महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तक इति तमेव महापुरुषमधीयानास्तस्यैवान्यत्वप्रतियोगित्वमवधारणनिर्देशेन स्पष्टमामनन्ति—*वेदाहमित्यारभ्य *तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति। तस्मात् *अमृतस्यैष सेतुरिति न्यायेन परमपुरुषस्यैवामृतत्वोपायत्वमिह प्रतिपाद्यते। वेदनेतरनिषेधभाष्यं तु फलिताभिप्रायेणेति **अधिकरणदर्पणे** दर्शितमस्माभिः। अतो नैवंविधेषु विद्यान्तराणामिव प्रपदनस्यापि निषेधप्रसङ्गः॥

यत्तु *नाविरतो दुश्चरितादित्यादिना समाधिरहित[स्य]साधननिषेधसिद्धिरिति; तदपि न, प्रज्ञान शब्देन मोक्षोपायतया तत्तत्प्रकरणोदितसमस्तविद्यासंग्रहात्। ततश्च तत्तदनुरूपचित्तसमाधानादेरत्र विवक्षिततया प्रपदनविरोधाभावात्। प्रपदनमपि स्वसिद्ध्यनुरूपं स्वविषयगोचरं चित्तसमाधानविशेषमपेक्षते, तत्सिद्ध्यनुरूपां च बाह्यान्तरकरणोपरतिम्। अन्यथा कारणाभावे कार्याभाव इति स्यात्। दुश्चरितविरतिस्तु भगवदाज्ञानुवर्तिषु सर्वेषु सामान्यतः प्राप्ता; प्रपन्ने तु सर्वपापपरिहाराशक्तिनिमित्तशोकाविष्टे परमैकान्तिनि कैमुतिकन्यायसिद्धा। अत एव प्रपन्नमधिकृत्यैवमादिष्टम्—*मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेदिति। देशकालादिदोषसंभवं तु दुश्चरितमुषस्ताविव चाक्रायणे सप्तर्षिविश्वामित्रादिष्विव च सर्वेष्वपि धार्मिकेषु संभवतीति न प्रपन्नस्य कश्चिद्विशेषः। अतोऽनया श्रुत्या न प्रपदननिषेधः फलति॥

यत्तु *नाहं वेदैरित्यादिना समस्तहेत्वन्तरनिषेधपूर्वकमनन्यया भक्त्यैव प्राप्तिरुच्यत इति; तत्रापि न तावत् वेदनतपोदानेज्यावत् प्रपदनमपि कण्ठोक्त्या प्रतिक्षिप्तम्। नचानन्ययेत्यनेन सामान्यतस्तस्यापि निषेधः, विधिबलादेव तत्संकोचस्योक्तत्वात्। अपिच नात्रानन्ययेत्युपायान्तरं व्यवच्छिद्यते; प्रयोजनान्तरादिनैरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वात्, *पुरुषस्स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, इत्यादिवत्। नच तत्रापि तथैवेति वाच्यम्। ऐश्वर्याद्यर्थिभक्तेरेव व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकरणादिसिद्धत्वात्। तथाऽपि च तत्र भाष्यम्—*अनन्यचेतास्सततमित्यनन्यया भक्त्या लभ्य इति। एतेन *नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यादिश्रुतिरपि निर्व्यूढा। *भक्त्येकलभ्य इत्यादिषु तूपायान्तरमेव साक्षान्निषिध्यत इति चेत्; सत्यं तथाऽपि संकोचः पूर्वोक्तः। अपि चात्र प्रीतिमात्रलभ्यो भगवानिति तत्सौलभ्ये तात्पर्यम्। तच्च प्रपदनस्यापि साहाय्यमाचरति। एवं हि तत्रतत्रोच्यते—

*पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः॥ इति।

किंच फलार्थित्वमन्तरेण[ापि] न सर्वत्रोपायाधिकारः, फलं चात्र परं ब्रह्मैवेति प्रपन्न[स्यैव]स्यापि परमात्मनि रागावश्यंभावात्, तावत एव भक्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, समाधिरहितोऽपि प्रपन्नो भक्त एवेति को विरोधः? अतो न क्वचिदपि श्रुत्यादिसिद्धस्य न्यासाख्योपायस्य निषेधसं[भवा]भावनावकाश इति॥

ऐक्यभङ्गः ॥ ऐक्यान्यप्युक्तानि सात्यकितन्त्राहिर्बुध्न्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु पृथक्त्वेन प्रपञ्चनेन निरस्तानि । किंच मोक्षोपायविधिवाक्यावगतवेदनं, प्रपदनोपासनरूपं सर्वं परविद्यावर्गं संग्रहीतुमलम्, तत्रान्यतरपरित्यागे हेतुं न पश्यामः । अनावृत्तविशेषे संभवति गौरवादावृत्तं विशेषं परित्यजेत्; अथ गौरवमनुमत्य तत्र न पर्यवस्येत्, तदा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादनावृत्तं नासीदेदिति चेत्; तन्न, अधिकारिविशेषप्रतीतिनियमेन गुरुलघुव्यवस्थायाः स्थापितत्वात् । यथा स्नानादिसामान्यशब्दास्तत्तदधिकारिविशेषोचितं तंतं स्नानादिविशेषं गुरुं लघुं च संगृह्णन्ति, तथाऽत्रापि । यथा * वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत, * ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विनियोगपृथक्त्वेनावृत्तानावृत्तज्योतिष्टोमयोः ज्योतिष्टोमशब्दः, तथाऽत्राप्यावृत्तानावृत्तयोः प्रपदनोपासनरूपयोः ब्रह्मविद्ययोः वेदनादिशब्दपर्यवसाने को विरोधः ? अधिकारिभेदश्चात्रापि दर्शितः । ननु वेदनशब्दस्य तस्यामेव विद्यायां विहितैः विशेषैः विशेषितत्वात् न न्यासावलम्बनसामर्थ्यमस्तीति चेत्, तर्हि सिद्धं नस्समीहितम् । तत्र वचसां तदुपासनपर्यवसानान्न्यासस्य च विद्यान्तरवत् स्वशब्देनैव साङ्गस्य विधानात् । तथाच सति शब्दार्थपर्यालोचनादेव न्यासस्यापि वेदनरूपत्वं सिद्धमिति न कश्चिद्दोषः । एवं च सति * नाना शब्दादिभेदादिति सूत्रमत्रैव निरङ्कुशप्रसरम् । अतो नात्र सूत्रभाष्यादिविरोधः । नच कुमतिमतावतारः; सकृत्करणेऽपि वाक्यार्थज्ञानादतिरिक्तत्वात्, ईशेशितव्यादिविशेषजालगर्भत्वात्, कर्माद्यङ्गकत्वाभावेऽपि नित्यनैमित्तिकाद्यनुपरोधस्य दर्शितत्वात्, अधिकार्यन्तरसद्भावेनासकृदावृत्तानुसंधानप्रतिक्षेपाभावाच्च ॥

यत्तु भगवत्पराशरादयो योगमेव विदधिरे दधिरे चेति; तदपि तच्छक्तिमधिकृत्योक्तेः, स्वयमपि तच्छक्तत्वाच्चाविरुद्धम् । न चात्यन्तं भगवत्पराशरादिभिरपि प्रपत्तेरनुक्तिः; *परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्, * कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे । भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥ * सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयमित्यादिषु प्रपत्तेरपि तैः बहुलमभिधानात् । अङ्गाङ्गिविषयतया भक्तिशास्त्रार्थैक्यं भक्त्यविशिष्टार्थत्वं वा तत्रतत्रास्त्विति चेन्न; सर्वत्र तथेति नियन्तुमशक्यत्वात् । अङ्गाङ्गिभावबलादेव एतत्सिद्धिरिति चेन्न, विनियोगपृथक्त्वेनाङ्गत्वस्वतन्त्रत्वयोर्यथाधिकारमुपपत्तेः । अतोऽङ्गस्याप्यधिकारिविशेषविषयतयाऽङ्गितुल्यफलत्वेन विकल्पोऽपि युक्त एव । यदि तत्र गुणान्तरमपेक्षितमिति मन्यसे, तच्चात्रापि भूयिष्ठमस्त्येव—विलम्बाक्षमत्वम्, उपायान्तरभीरुत्वं, भगवद्गुणवत्ताप्रकर्षानुसंधाननिमग्नत्वमित्यादि । अतः फलतारतम्यमत्राप्रयोजकमेव । अथवा तदप्यत्र विद्यते, प्रपत्तेरविलम्बितप्रापकत्वेन फलातिशयात् । अथ लघीयसः फलन्यूनत्वमपेक्षितमिति, तदप्यसत्; दयालोस्सार्वभौमस्य चिरसेवारहितेष्वपि आर्तेष्विवाकिंचनेष्वनन्यगतिषु प्रपन्नेषु भगवतोऽपि दयालोर्दयनीयत्वातिशयसंभवेन अविलम्बितफलत्वोपपत्तेः । यः खल्वीश्वरमेव तादृशमौपनिषदमभ्युपेयात्, स कथमस्मिन्नर्थे सहृदयो विमन्येत । तथा च स्मर्यते—

* सर्वज्ञोऽपि हि विश्वेशस्सदा कारुणिकोऽपि सन् । संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते ॥ इति ।

* यद्येन कामकामेनेत्यादि च प्रतिसंधानीयम् । यत्पुनरुक्तम्, अङ्गाङ्गिभावे संभवत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पो न न्याय्य इति, तदपि बालिशजल्पितम्, विनियोगपृथक्त्वस्य स्थापितत्वात् । अन्यथा विद्यान्तराणामपि परस्परमङ्गाङ्गिभावप्रसङ्गात् न कचिदङ्गमिति, सर्वत्र तथाऽतिप्रसङ्गात् । सूत्रितं च तेषामाश्रमकर्मणामङ्गत्वं स्वतन्त्रत्वं च—* विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि, * सहकारित्वेन चेति ।

यत्तूक्तं भजनप्रपदनशब्दौ स्थानतस्समानार्थतया क्वचित् प्रयुज्यमानौ दृश्येते इति, तदसिद्धम्; प्रपदनशब्दस्य लक्षणतो भिन्नार्थस्याप्यङ्गिनाऽनतिदूरविप्रकर्षात् अजहल्लक्षणया तत्स्थाने प्रयोगोपपत्तेः। यथा राजकुलं गच्छति, राजानमभिगच्छति, राजानं सेवते, राज्ञि वर्तत इति। अत एवाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे सहप्रयोगाद्भिन्नार्थत्वमवगम्यते—

*तस्माद्धि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च भावतः। युष्मदीयान् परान् धर्मान् पुण्यान् कथय मेऽच्युत॥

इति। यदि च स्थानबलादैक्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथाऽपि सुदृढनिरूढशब्दार्थभेदाबाधेन जहल्लक्षणयाऽप्युपचार एवाङ्गीकार्यः। अन्यथा क्वचिदपि उपचारवृत्तिर्न स्यात्। न क्वचिदङ्गाङ्गिभावेनोपचारवृत्त्या समानार्थत्वाश्रयणमात्रेण सर्वत्र तथेति नियमः, अतिप्रसङ्गात्। अतो नैक्यैरप्युक्तरूपैः स्वतन्त्रप्रपत्तिप्रतिक्षेप इति॥

अशक्तिभङ्गः॥ यत्तु सर्वव्यापारोपरमापेक्षणादशक्यरूपत्वमुक्तम्, तदसत्; तथाविधोपरमस्यानभ्युपगमात्। नहि यः कश्चिदपि प्रपन्नोऽत्यन्तनिर्व्यापारो दृष्टः श्रुतो वा। *सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादिकं तु प्रागेव निर्व्यूढम्। प्राञ्चोऽपि भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रपत्तिरित्याहुः; नतु सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिरिति। भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिश्च स्वरक्षणार्थं स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारो वा, पुरुषान्तराश्रयणं वा, दुस्सहब्रह्मविदपचारादि वेति तदखिलं परित्याज्यमेव, ब्रह्मास्त्रबन्धराजसेवाराजान्तरङ्गविरोधादिन्यायात्। यानि पुनः स्वभावप्राप्तानि निमीलनोन्मीलनादीनि, शरीरधारणमात्रहेतुकानि विहिताप्रतिषिद्धानि यानि लौकिकानि कर्माणि, यानि च यावच्छरीरं यथाशक्ति भगवत्समाराधनत्वबुद्ध्या तत्प्रीत्यर्थं सर्वैरप्यवश्यमनुष्ठेयानि नित्यनैमित्तिककर्माणि, न तेभ्योऽप्युपरमोऽपेक्षित इति नाशक्योपदेशत्वमवगच्छामः। निवृत्तिसापेक्षतयाऽत्र प्रपन्ने निवृत्त्युपचारः॥

यत्पुनः प्रवृत्तिरूपात् भक्तियोगान्निवृत्तिरूपस्य प्रपदनस्य दुष्कर[तम]त्वादशक्तं प्रत्यशक्यतमोपदेशेन प्रपत्तिशास्त्रनैरर्थक्यमुक्तम्, तदप्यविशेषज्ञतामभिव्यनक्ति, लोकसिद्धत्वात् तत्सौकर्यस्य। तथा हि—सार्वभौमेन राज्ञा जिघांसितः कश्चिदपराधी कण्ठावसक्तकर्पटखण्डो दैन्यमभिव्यञ्जयन् भयचकितस्सगद्गदं रक्षापेक्षी स्वात्मानं पादयोः समर्पयति। कश्चित्तु प्रभूतप्राभृताद्युपकरणस्तुतिनतिसेवाङ्कनादिभिरात्मानमनन्ययत्नाराधयति। तत्रोभयोरपि राज्ञः क्षमा निर्विशेषा दृश्यते; प्राक्तने वा समधिका। तद्वदत्रापि न्यासोपासनयोस्सौकर्यदौष्कर्ये भावयन् समाश्वसिहि। कथं तर्हि *उपायस्सुकरश्चायं दुष्करश्च मतो ममेत्यादि वचनमिति चेच्छ्रूयतामवधानेन—अनन्तापराधसन्ततो हि जन्तुरतिलघीयसा सकृत्कृतेन केनचिन्मानसेन कायिकेन वाचिकेन समुचितेन वा व्यापारेण कथमवधूतनिखिलापराधो विधिशिवसनकादीनामपि मनोरथपथातिलङ्घि पदमविलम्बितमधिरोक्ष्यामीति प्रवृद्धबुद्धिदौर्बल्यः सुदूरमपसृत्य गुरुतरोपायं मृगयमाणो विद्यते। कश्चित्तु महीयसा भागधेयेन भगवति कमलापतौ पुण्डरीकाक्षे सर्वातिशायिसौशील्यवात्सल्यादिगुणगणमनुसंदधानः किरातकपोतसुमुखक्षत्रबन्धुमुचुकुन्दत्वष्टृशुनश्शेफद्रौपदीविभीषणवायससुग्रीवराक्षसीप्रभृतिशरणागतवृत्तान्तशीलनशिक्षितान्तःकरणो निश्शङ्कमभिजिगमिषति। अतस्तथाविधगुणाध्यवसायादेर्दुर्लभत्वात् तत्प्रशंसार्थमेवोक्तम् *उपायस्सुकरश्चायं दुष्करश्च मतो ममेत्यादिकम्। अत एव ह्युच्यते—

*सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतस्संसारतारकः। नरस्य बुद्धिदौर्बल्यादुपायान्तरमिष्यते॥ इति।

अतः किंचित्प्रति दुष्करत्वोक्तिः, किंचित्प्रति च सुकरत्वोक्तिः; अतो नाशक्योपदेश इति संक्षेपः॥

अख्यातिभङ्गः ॥ यत्पुनरख्यातिवशेन शङ्कासंभवान्महाविश्वासासिद्धेः प्रपत्तिस्वरूपासिद्धिरित्युक्तम्, तदपि तवैवाख्यातिमापादयति । तथा हि—किमख्यातिशब्देन प्रपदनस्वरूपस्यैवा[प्र]सिद्धिर्विवक्षिता ? उत पृथगुपायत्वस्य ? न प्रथमः, प्रागेव प्रतिक्षेपात् । न द्वितीयः, अहिर्बुध्न्यसंहितादिषु पृथक्त्वेनैव स्पष्टमुपदेशस्योक्तत्वात् । न चात्र भूयसां न्यायावतारः; भूयोभिरनुपदिष्टत्वमात्रेण कतिपयोपदिष्टप्रतिक्षेपायोगात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्; प्रपत्तेः पृथगुपायत्वं नास्तीति तु भूयोभिरनुपदेशात् । इदं च विध्यभावचोद्यपरिहारेण दत्तोत्तरमिति किमत्र प्रयासेन ॥

यत्तु सांख्ययोगादिष्वस्यानुपादानम्, किं तेन, सर्वैः सर्वस्यानुपादानात् ? न हि कापिले कर्मयोगः, पातञ्जले वा ज्ञानयोग उपादीयते । नच तावता तयोः प्रतिक्षेपः । नचात्यन्तं वयं सांख्यादीननुवर्तामहे । ये तावदीश्वरमेवापह्नुवते, इच्छन्तोऽपि प्रतिफलनसमानं तस्यैश्वर्यमभिमन्यन्ते, कथं तान् यथावस्थितेश्वरप्रपदने प्रमाणीकुर्मः ? प्राचेतसपराशरपाराशर्यशुकशौनकादयस्तु परमर्षयो निबध्नन्त्येव भूयसा प्रबन्धेषु प्रपत्तिमिति किमन्यैः कार्तान्तिकप्रायैः मितंपचैर्मुनिभिः ? उक्तं च **श्रीविष्णुचित्तैः** श्येनकपोतीयकपोतोपाख्यानकाकविभीषणक्षत्रबन्धुमुचुकुन्दगजेन्द्रद्रौपदीतक्षकशतमखादिषु मोक्षार्थतया क्षणकालनिर्वर्त्यप्रपदनार्थदर्शनात् अवधिराणां तत्र मुख्यत्वमिति । ततश्चाब्रह्मतिर्यगतिप्रसिद्धमेव प्रपत्तिरूपमुपायमप्रसिद्धमभिमन्यमानः धर्ममेव नूनमपह्नोतुमीहते । आह च भगवान् व्यासः धर्माधर्मप्रसिद्धेर्दुरपह्नवताम्—

* इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये । आचण्डलं मनुष्याणामलं शास्त्रप्रयोजनम् ॥ इति ।

संप्रदायविरोधभङ्गः ॥ यत्तु संप्रदायविरोधत इति, तदपि गुरुजनवरिवस्यादवीयसे देवानांप्रियाय रोचते । प्रपदनस्य पृथगुपायत्वसंप्रदायो नास्तीति वदतां किं तत्र उपदेशानुष्ठानपारंपर्यं नास्तीति मतम्, उत निबन्धपारंपर्यं नास्तीति ? नाद्यः, असिद्धेः; श्रुतिस्मृत्याद्यनुसारेण यथोक्तार्थोपदेशानुष्ठानयोर्महात्मसु तथाविधैः परिदृश्यमानत्वात् । न द्वितीयः, निबन्धनाभावेऽप्युपदेशादिपारंपर्येणापि धर्मसंप्रदायस्यान्यत्रापि सिद्धेः; अन्यथा विशिष्टाचारविलोपप्रसङ्गात् । अविरोधात् परिग्रहाच्च तदङ्गीकार इति चेत्; तुल्यमत्रापि, तयोरुभयोरपि पूर्वमेव समर्थितत्वात् । विपरीतनिबन्धनात् विरोध उक्त इति चेन्न, वैपरीत्यासिद्धेः । तथा हि—न तावत् भाष्यादिष्वङ्गप्रपत्तिवचनमात्राद्वैपरीत्यम्, उभयाकारयोगित्वेन प्रकरणोपयुक्तान्यतराभिधानोपपत्तेः । नच स्वातन्त्र्यं नास्तीति क्वचिदुक्तम् ॥ **श्रीमद्गीताभाष्ये** तु * सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यस्यानेकार्थाभिधानात् अन्यतरानादरस्सूच्यते । अर्थस्वभावाच्च योजनाद्वयपरामर्शिनाम् अतिरहस्यतया गोपितं प्रपत्तिस्वातन्त्र्यं स्वयमेवोन्मज्जतीत्याचार्यमुखादधिगच्छामः । द्वितीयायां तु योजनायां भक्तिसाधनैर्गुरुतरैर्मिथस्तारतम्यवद्भिः अनन्तैर्विकल्प्यमाना प्रपत्तिः कण्ठोक्तसमानन्यायतया मुक्तिसाधनभूतया भक्त्याऽपि विकल्प्येतेति अर्थतो गभीरमभाष्यत । सर्वपापेभ्य इति ह्युपायविरोधिवत् प्राप्तिविरोधिपापवर्गमपि संग्रहीतुमलम् । सर्वधर्मानित्यपि च साधनसाधनवत् साक्षात्साधनमपि संगृह्णीयादिति च । यच्च * तमुवाचेति श्लोके भाष्यम्—*आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरम्, *न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य *अहं त्वा सर्वपापेभ्य इत्येवमन्तं वच उवाचेति; एतदपि चरमश्लोकस्य सामान्यतः स्वतन्त्रपरतन्त्रप्रपत्तिसाधारण्यादिति मन्तव्यम् ॥ * कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते अर्थाः प्रतिपाद्यन्त इत्यष्टादशाध्यायप्रारंभभाष्यमङ्गाधिकारे प्रपत्तिं प्रत्यपि भक्तेः प्राधान्यात् स्वतन्त्रप्रपत्तिशास्त्रार्थेऽपि मुख्यार्थामुख्यार्थभेदेन वैषम्याच्चेति न विरुद्धम् । अपिच वचनान्तरेषूपात्तेषु नान्यथासिद्धिश्शङ्कितुं शक्यते, अधिकारिविशेषविवेकपूर्वकमव्यवहितोपायत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वात् । अतो यद्यपि भाष्यादिषु यथाधिकारं

गुरूपायप्रवर्तनाधिकृतेषु *न बुद्धिभेदं जनयेदिति न्यायेन न प्रपत्तिः स्वतन्त्रतयोक्ता; तथाऽपि गद्यरूपायां स्तुतौ *शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दययाऽतिप्रबुद्ध इत्यादिना व्यक्तमेव तस्याः पृथगुपायत्वमुक्तम्। तत्र गुणवश्यता-परिहरणरूपमायातरणपरभक्त्यादिप्रार्थनं तु फलोपायसाधारण्यान्नान्यतरपक्षपाति। एतेन *भक्तिमपि प्रयच्छ मे इत्यादिक-मपि निर्व्यूढम्॥ भक्तेश्चात्र फलत्वं स्वरूपतस्सुखरूपत्वात्; तच्च विषयवैशिष्ट्यात्। नचोपायकोटिनिविष्टभक्तिरूपफलान्तर-प्रार्थनायामुपायान्तरफलान्तरत्यागलक्षणप्रपत्तिनिष्ठाविरोधः; प्रपन्नगताया भक्तेः प्रपत्त्यविच्छेदहेतुत्वेन तदनुप्रवेशात्। नच सकृत्कृतस्योपायत्वे किमविच्छेदेनेति वाच्यम्। तस्य स्वकार्यकरणे बाधाभावस्यापेक्षितत्वात्। बाधितज्ञानस्यापि संस्कारकरणवत् प्रतीकोपासनानामारोपगर्भाणां तेनाकारेण बाध्यानामपि फलप्रदानवच्च किं न स्यादिति चेन्न; *महा-विश्वासपूर्वकमिति विशेषविधानात्। तादात्विकमहाविश्वासेनापि तच्चरितार्थमिति चेत्सत्यम्; तदेव तु विश्वासविशेषणं महत्त्वं यावज्जीवं विमर्शकाले बाधाभावे पर्यवस्यतीत्यनुश्रूयते। तच्च महत्वं यद्यपि स्वरूपत उपादातुं न शक्यते; तथाऽप्यादावेव यथावस्थितप्रपत्तिशास्त्रार्थनिश्चयसंस्कारद्रढिमसंपादनद्वारा तत्कार्यस्य विश्वासमहत्वस्यापि विधिविषयता युज्यते। तर्हि तदर्थं भक्त्यपेक्षणमपि निरर्थकमिति चेन्न; तस्यापि तस्या इव तत्फलत्वात्; संस्कारदार्ढ्यसंदेहाद्वा तदविच्छेदाय तत्प्रार्थनोपपत्तिः। ज्ञानपूर्त्या ह्यनन्योपायत्वं भक्तिपूर्त्या चानन्यप्रयोजनत्वं स्थिरीभवति। अस्तु वा तदनुपयोगः, तथाऽपि न भक्तिप्रार्थनस्यानन्यताविरोधित्वम्, भगवदानुकूल्याभयादिप्रार्थनात्मकत्वात्, गद्योक्तेस्तस्यैव च काष्ठाप्राप्तस्य निःश्रेयसरूपत्वेन तदनुप्रवेशात्; निवृत्तसमस्तारिष्टस्य निरतिशयानन्दब्रह्मानुभव एव हि मोक्षः। यद्वा महापराधवर्गः प्रपत्तिमपि प्रतिबद्धुमलम्। स च परिपूर्णे ज्ञाने भक्तौ च सत्यां ब्रह्मविद्वेषादेरसंभवाद्दूरोत्सारितो भवतीति, तदर्थं तत्प्रार्थनम्। बुद्धिपूर्वोत्तराघस्य भगवत्प्रीतिप्रतिबन्धकत्वमुपासनवत् न्यासेऽपि समानमेव। अत एव प्रपन्नस्याचारलङ्घनमधिकृत्योच्यते—*प्रियोऽपि न प्रियोऽसौ मे मदाज्ञाव्यतिवर्तनादिति। तथा निषिद्धकाम्यपरिग्रहे च निष्ठाहानिरुच्यते—

*एषा सा वैदिकी निष्ठा ह्युपायापायमध्यमा। उपायापायसंयोगे निष्ठया हीयतेऽनया॥ इति।

नच तर्हि सकृत्कृतस्य फले व्यभिचारशङ्का स्यादिति वाच्यम्; उपायापायसंप्लवरहितेषु निश्चितफलत्वात्, अन्येष्वपि प्रायश्चित्तस्य तत्रैव प्रतिपादनात्—

*अपायसंभवे सद्यः प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्रायश्चित्तिरियं साऽत्र यत्पुनश्शरणं व्रजेत्॥
उपायानामुपायत्वस्वीकारेऽप्येतदेव हि॥
प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे। मामेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत्॥ इति।

यथोक्तं **श्रीरामायणे**ऽपि—

*कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम्। अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात्॥ इति।

तथा *विदितस्स हि धर्मज्ञश्शरणागतवत्सलः। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि॥ इति।

तथा *प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा। अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते॥ इति।

उक्तं च **श्रीसात्वते** विभवमूर्तिपरिच्छेदे लक्ष्मीपतिध्याने लक्ष्मीपुरस्करणमनायासशीघ्रसंसारतरणकारणमिति—

यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् । निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तं ध्यानपरायणाः ॥ इति । ऐतिहासिकश्चायमर्थः । यथोक्तं भगवता शौनकेन— वाचः परं प्रार्थयिता प्रपद्येन्नियतः श्रियमिति । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । तर्हि प्रतिसमाधाने विद्यमाने किं भक्त्येति चेन्न ; * प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । नच वाच्यम् * शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दययाऽतिप्रबुद्ध इत्यादिकमुपायभूतभक्तियोगपर्यवसानमन्तिमप्रत्ययमुदाहरतीति, पूर्वस्मिन् वाक्ये हि *आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखगन्धरहितस्त्वं द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्स्वेति यावच्छरीरपातं प्रपत्तिप्रतिसंधानपारंपर्यस्यैव प्रतिपादितत्वात्, अत्रापि च * केवलं मदीययैव दययेत्युपायान्तरनिषेधव्यक्तेश्च । उक्तं च गद्यान्तरेऽपि—* एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान् स्वानुभवप्रीत्योपनतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैंकर्यरतिरूपनित्यदास्यं दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिङ्करतां प्रार्थय इति । नचैवमाशङ्कनीयम्, यावच्छरीरपातं भगवत्साक्षात्काररहितस्य तदानीमेव झटिति कथं तत्संभव इति ; ईश्वरस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । **श्रीसात्वते** च सप्तमपरिच्छेदे व्रतिनां स्वयंव्यक्तसैद्धवैष्णवरूपभगवत्क्षेत्रवासमधिकृत्योक्तम्—

*दुष्टेन्द्रियवशाच्चित्तं नृणां यत्कल्मषैर्वृतम् । तदन्तकाले संशुद्धिं याति नारायणालये ॥ इति ।

तर्हि, *स्थिते मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः । धातुसाम्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामजम् ॥
ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ॥

इत्यादि कथमिति चेत्, इत्थम्—* वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामित्यादिन्यायेन मुमुक्षूणां योगिनामितरेषामपि करणग्रामविलयदशायां क्षणमात्रं सुषुप्तिवत् काष्ठपाषाणसन्निभत्वस्योत्क्रान्तिपादे समर्थितत्वात् । यद्वा प्रपन्नस्य शास्त्रार्थतया स्वप्रयत्नसाध्यान्तिमप्रत्ययनैरपेक्ष्यं काष्ठपाषाणसन्निभमित्यनेनोच्यते । हार्दे परमात्मनि सुषुप्तवद्विश्रान्तस्य तदनन्तरं *तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकयेत्युक्तरीत्या अतिप्रबुद्धत्वादिकथनम् । अथवा शरीरपातसमये त्वित्यत्रान्तिमक्षणेऽपि विस्रम्भशैथिल्याभावः, फलान्तरश्रद्धागन्धराहित्यं चाभिप्रेतमिति मन्तव्यम् । यच्चेदमुक्तं भाष्यकारैरेव भगवदाराधनप्रयोगं प्रक्रम्य प्रपत्तिपरा गद्यस्तुतिस्समाराधनाङ्गतया विनियुक्तेति, तावता न प्रपत्तेः स्वातन्त्र्यमपैति । यथा प्रणवादीनां क्वचित्कर्माङ्गतया विनियुक्तानां विनियोगपृथक्त्वेनापवर्गादिसाधनत्वम् ; तद्वदिहापि, विरोधाभावात् । नचैवं मोक्षार्थप्रपत्तेरावृत्तिप्रसङ्गः, समाराधनप्रयोगमध्यपातिन्याः प्रपत्तेः पत्रपुष्पफलतोयादिवत् भगवदिज्यार्थतया पुरुषार्थत्वाभावात् । ननु प्रपत्त्यैव चेत् सकृत्कृतयाऽपवर्गो लप्स्यते, किं बहुवित्तव्ययायाससमनस्समाधानादिसाध्येन प्रपत्त्यङ्गकेन प्रतिदिवसमाप्रयाणादनुवर्तनीयेन भगवदाराधनप्रयोगनिर्बन्धेनेति चेत् ; हन्त ! प्रपन्नाः किमपवर्गार्थं भगवन्तमाराधयन्ति ? अपि तु अनन्तगरुडविष्वक्सेनादय इव भगवच्छेषतैकरसाः शास्त्राविरुद्धेन स्वरूपानुरूपेण भगवदाराधनेन कालं क्षिपन्ति । पञ्चमहायज्ञादिवच्च देवतार्चनं नित्यम् । तच्च ब्रह्मचर्यप्रभृति ; यथोक्तं मन्वादिभिः—

*स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ इति ।

भगवदर्चनमेव त्वनन्यात्मनाम् । तच्च

*गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥

इत्यादिना **महाभारतादि**सिद्धम् ॥ अनन्ययजनमेव हि ज्ञानिनां भगवद्गीतामोक्षधर्मादिषु प्रपञ्चितम् । उक्तं च **श्रीमद्भागवते** पुराणे—* नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः इति । इदं च नित्यं भगवदर्चनं शौनकबोधायनाद्युक्तम् तावन्मात्राधिकारिणाम् । विशिष्टाधिकारिणां तु अनन्यभगवच्छास्त्रसिद्धं, तच्च प्रपत्तिगर्भमिति, तदिह *परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्य इत्यारभ्योक्तम् । तत्र च स्वतन्त्राङ्गप्रपत्त्योर्वाचकविशेषाभावात् * अखिलेत्यादिकं सप्रकारानुसन्धानं मनोवृत्त्युपसंहारार्थतया विनियुक्तम् । एवं हि तत्राह—* यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसंधाय तमेव शरणमुपगच्छेत् * अखिलेत्यादिनेति । अनन्तरमप्याह * एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिरिति । यद्यप्यविशिष्टफलसाधनगुरुलघुविकल्पोऽनुपपन्नः ; तथाऽप्यविशिष्ट एवोपाये गुरुलघुभेदश्शास्त्रीयः, तत्फलसंकल्पाख्यसहकारिभेदमाश्रित्य तदुपपत्तेः । एकैकस्यैव हि कर्मणः स्वरूपत एकरूपस्यैव विनियोगपृथक्त्वेन संकल्पभेदाद्विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वादिकं मीमांसामहे । एवं भक्तियोगेऽपि द्रष्टव्यम् । महावदान्यश्च हि पुरुषोत्तमो यद्यदपेक्षितं तत्सर्वम् अपरीक्षितपात्रदेयोपायतारतम्यस्सकृत्प्रार्थनामात्रेण कल्पद्रुम इव कौपीनं कनकराशिं च विशृंखलं विश्राणयतीत्यानुश्रविकोऽयमर्थः ॥ आह च भगवान् **शौनकः**—

* रत्नपर्वतमारुह्य यथा रत्नं नरो मुने । सत्त्वानुरूपमादत्ते तद्वत्कृष्णान्मनोरथान् ॥ इति ।

अतः प्रपत्तेरपि स्वरूपतो विशेषाभावेऽपि फलापेक्षाभेदेन सर्वफलसाधनत्वान्मोक्षार्थतया समाराधनाद्यर्थतया च विनियोगो न विरुध्यते ।

अतिसूक्ष्मो विशेषो यथासंप्रदायमनुसंधेयः, यमेनमधिकृत्य शरण्यश्शरणागतपरित्राणाय तद्विरोधिनिरसनोन्मुखस्सापराधशरणागतसहोदरपरित्यागिनं शक्रतनयं प्रत्याह * सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयस्सतां धर्मः प्लवङ्गमेति । इदं च सूक्ष्मत्वं नानाविधेषु धर्मेषु एकस्मिन्नपि वा विनियोगपृथक्त्वेन च समानम् । अतः प्रपत्तिस्वातन्त्र्ये न क्वचिद्भाष्यकारोक्तिविरोधः । उक्तेनैव न्यायेनान्येषामप्याचार्याणां प्रबन्धाः पूर्वापरपरामर्शेन प्रकृताविरुद्धतया प्रतिसन्धेया इति न कश्चित्संप्रदायविरोध इति ॥

उपसंहारः ॥ तदेवं स्वरूपाद्यनुपपत्त्यभावात् न्यासोपासनशास्त्रार्थभेदस्सिद्धः । अङ्गाङ्गिभावोऽप्यधिकारिविशेषविषयः । अदूरविप्रकर्षात् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगः । कर्माद्यनङ्गत्वात् श्रीमतो नारायणस्य गुणगणमनुसंदधतां व्यवसायविशेषादेः स्वरसतया च लघूपायत्वसिद्धिः । आसंसारं प्रसिद्धेः श्रुत्यादिबलाच्च नातिशङ्कावकाशः । संप्रदायश्च योगसंप्रदायवदुपदेशानुष्ठानप्रबन्धैरधिकारिष्वद्यत यावदनुवर्तत इति स्थिते, केषुचिदधिकारिषु प्रपत्तिः भक्तिसाधनान्तरैर्विकल्प्यमानाभक्तिद्वारा मोक्षं साधयति ; केषुचिद्गुणविशेषवत्सु स्वयमेव । यथा कर्मयोगः केषांचित् ज्ञानयोगद्वारा आत्मावलोकनसाधनम् ; अन्येषां तु सुकरोपायसक्तानां विशिष्टतया व्यपदेश्यानां ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेण, तथेहापि । धर्मानधिकारिस्त्रीशूद्रादिकमुद्दिश्य मोक्षोपायतया शरणागतिविधानमिति वदन्तस्तु प्रागेव निरस्तप्रायाः ; त्यागविधिपक्षे तेषां प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधायोगात् ; अर्जुनोद्देशेन वचनप्रवृत्तेरसङ्गतत्वात् । नासावर्जुनः स्त्री, शूद्रादिर्वा । ततः एतेषु त्यागानुवादपक्षोऽपि निरस्तः ; नचार्जुनस्य सर्वधर्मानधिकारित्वं सिद्धम् । एतेन * भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदित्यादिवद्विहितकर्मपरित्यागप्रायश्चित्तार्थमात्रं शरणागतिविधिरिति वादोऽपि प्रत्युक्तः ; धर्मप्रवणेऽर्जुने सर्वधर्मपरित्यागरूपनिमित्तानुदयेन नैमित्तिकशास्त्रासङ्गतेः, तदाभिमुख्येन प्रवृत्तस्य वचनस्य तदन्यविषयत्वकल्पनायोगात्, * मा शुच

इत्येतच्छ्लोकापनोदनासङ्गतेश्च । सर्वधर्मान् परित्यज्यापि मदेकशरणागतिं कुर्यादिति शरणागतिप्रशंसामात्रतात्पर्यमिति पक्षोऽपि मा शुच इत्येतदसङ्गतेर्निरस्तः; निराकाङ्क्षे वाक्ये अपिशब्दाध्याहारायोगाच्च । एतेन नित्यनैमित्तिकानपि धर्मान् परित्यज्य मद्यजनैकशेषमदेकध्यानादिपरो भवेति यादवप्रकाशोक्तोऽपि निरस्तः; भावार्थान्तरस्फौट्येन पूर्वश्लोकार्थप्रत्यभिज्ञाविरहात्, समाख्यादिभेदाच्च भेदसिद्धेः, प्रशंसामात्रस्य प्रयोजनमान्द्यात्, अधिकस्य चानुपदेशात् । अतस्समस्ताभिमतसाधनस्वतन्त्रप्रपत्तिविषय एवायं श्लोकः ॥

सुदुष्करेण शोचेद्यो येनयेनेष्टहेतुना । सस तस्याहमेवेति चरमश्लोकसंग्रहः ॥ इति ।

अङ्कूरत्परभक्तिकुङ्कुमलताकाश्मीरकेदारिकां जीवातुं जरदन्धपङ्गुबधिरप्रायात्मनां प्राणिनाम् ।
निष्प्रत्यूहषडङ्गयोगनिगमप्रासादनिःश्रेणिकां नित्यं चेतसि धारयन्तु सुधियो निक्षेपरक्षामिमाम् ॥

विवृतमिह रहस्यं यन्मया गोपनीयं स्खलितमपि यदीषद् भूयसा वा तदेतत् ।
निजमहिमविशेषप्रेममात्रेण नाथाः क्षमत इति विचिन्त्य क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥
गुरुचरणसपर्यास्वादवैदेशिकानां प्रलपितमवधूय प्राक्तनेनाध्वनैव ।
व्यवृणुत परमार्थं वेङ्कटेशः प्रजानां निगमगिरिनिगूढं न्यासविद्यानिधानम् ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
॥ निक्षेपरक्षा समाप्ता ॥

———

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ सच्चरित्ररक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी। वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि॥

॥ सुदर्शनपाञ्चजन्यधारणविधिर्नाम प्रथमोऽधिकारः ॥

चक्रादिलाञ्छनभृतस्सुधृतोर्ध्वपुण्ड्रान् न्यस्तात्मनो भगवतश्चरणारविन्दे।
तद्भुक्तभोगरसिकांस्त्रिदशेन्द्रवन्द्यान् पुंसः प्रमाणशरणान् शिरसोद्वहामः॥

यतिपतिचरणाम्भोरुहरजःप्रभावेन सन्निवृत्तरजाः। विदधाति वेङ्कटेशः स्थिरामिमां सचरितरक्षाम्॥

सद्भिर्धृतेषु सततं विमतिं दधुर्ये पत्युस्समस्तजगतां परमायुधेषु।
तैरेव तान्निगमशाणनिघर्षदीप्तैस्तर्कात्मना परिणतैः प्रहरामि मूर्खान्॥

इह कतिचिदतिचिरसमुचितविविधदुरितावलीमलीमसमनसः परमपुरुषचरणारविन्दवैमुख्यमुषितदर्शनास्सुदर्शनादि-धारणे विमन्यन्ते; मन्यन्ते च—* चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः; न चासौ प्रत्यक्षादिवेद्य इति प्रत्यक्षसूत्रे स्थितम्। द्रव्यादीनां स्वरूपतः प्रत्यक्षाणामपि धर्मत्ववेषेणाप्रत्यक्षत्वाच्चोदनैकसमधिगम्यत्वं न विरुध्यते। यथाऽऽहुः—

* द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता॥
श्रेयस्साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्र[मी]तीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः॥ इति।

ततश्च श्रुतिभिस्तदनुरोधिभिस्स्मृतीतिहासाद्यैस्तदविरोध्याचारैश्च धर्मत्वमवसेयम्।

तत्र न तावच्चक्रादिधारणविधायिनीरनन्यपराः श्रुतीरधीमहे। अखिलेषु च पठितेषु वाक्येषु न विश्वसिमः। न च कल्पसूत्रेष्वपि सामान्यतो वा प्रतिनियताधिकारिविषयतया वा तद्विधिरस्ति। न च स्मरन्ति मन्वादयः; प्रत्युत निषेधन्त्येव स्वशरीरेऽन्यशरीरे वा व्रणकरणादिकम्। तत्करणे च प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते। यद्यपि [अत्र] * अकिणिन इति किणित्वनिषेधो ज्याघातास्फोटनद्यूतासिलतादिजन्यकिणविषयतया भवस्वामिप्रभृतिभिर्व्याख्यातः; तथाऽपि सामान्यतो व्रणकरणाङ्कनादिनिषेधो बाधकाभावे सत्यसङ्कुचितोऽवतिष्ठते। ततश्च यद्यपि कानिचिदैतिहासिकानि पौराणिकानि तान्त्रिकाणि च वचांसि लब्धानि; तथाऽपि तानि भगवदसाधारणपरतया अतिवादरूपाणीति वा, स्मृत्यपेक्षया दुर्बलतया

भ्रान्त्यादिहेतुकानीति वा, प्राक्षेपिकाणीति वा, न तद्धारणप्रमाणतयोपादेयानि । अत एवाचारोऽपि दूरोत्सारितः, आम्नायाविरुद्धानामेव देशजातिकुलधर्माणां प्रमाणत्वात् । तदुक्तम्—* देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति । अत्राम्नायग्रहणं स्मृत्यविरोधस्याप्युपलक्षणार्थम् । यत्पुनराहुः—

* लक्ष्मत्वादात्मभर्तुः प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वात्कर्माङ्गत्वाद्धितत्वात्तनुतनुशयिनोस्संस्कृतित्वात्प्रियत्वात् ।
हेतुत्वात्सद्गृहीतेरितरपरिहृतेर्द्रावणात्किङ्करादेर्धार्यं चक्रादिचिह्नं कृतिभिरकृतिभिश्श्रेयसे मुक्तये च ॥

इति; तत्र तावद्भर्तृशब्देन किं भार्याप्रतियोगिकं भर्तृत्वं विवक्षितम्? उत धारकत्वम्? अथ पोषकत्वम्? यद्वा स्वामित्वमिति? न प्रथमः, असिद्धेः । न द्वितीयतृतीयौ, अनैकान्त्यात् । अत एव न चतुर्थोऽपि, असिद्धेश्च । अनाधेयातिशयस्य शेषित्वमेव नास्ति; कुतः स्वामित्वम्? अतिशयाधायको हि शेषः, आधेयातिशयश्च शेषी । आह च भगवान् **जैमिनिः**—* शेषः परार्थत्वादिति । तस्य शेषित्वाभावात्स्वामित्वाभावः; पूर्वस्य चेतनाचेतनसाधारण्यात् । अतः शेषित्वाभाववत्सु स्वामित्वाभावः स्वयमेवासीदति । न चावश्यं स्वाम्यादिचिह्नं दासादिभिर्धार्यमिति प्रमाणमस्ति । उक्तं चाचार्यैः—

* असिद्धमाद्यं द्वे चान्ये अनैकान्त्येन दूषिते । अनैकान्त्यादसिद्धेश्च न चतुर्थमपीष्यते ॥ इति ।

यच्च * प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वादिति, तत्रापि दाहात्मकत्वमात्रविवक्षायामतिप्रसङ्गः । द्रव्यविशेषेण स्थानविशेषे दाहरूपचिकित्सारूपत्वविवक्षायामप्यायुर्वेदवच्छ्रुतिस्मृत्यादिकमेव शरणम्; तच्च नास्तीत्युक्तम् । अत एव * कर्माङ्गत्वाद्धितत्वादिति हेतुद्वयमपि दत्तोत्तरम् । हितत्वं च न दृष्टापेक्षया, दुःखमात्रतयैवोपलब्धेः । नाप्यदृष्टापेक्षया, अविहितत्वादेव । अनेनैव विकल्पेन * तनुतनुशयिनोस्संस्कृतित्वादित्यपि निरस्तम् । संस्कारो नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम्; तत्तु प्रमाणमूलं चेत्स्वीकुर्महे, अन्यथा निराकुर्महे । * प्रियत्वादिति हेतुः प्रायशोऽसिद्धोऽनैकान्तिकश्च ।

* श्रुतिः स्मृतिस्सदाचारस्स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥
* वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति स्मरणादात्मप्रियमपि धर्मत्वेनोपादेयमिति चेन्न; तादृग्वचनानाम् *गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादिविहितवैकल्पिकधर्मादिविषयत्वेन व्याख्यातृभिर्व्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा रागप्राप्तस्य सर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यापि निषेधशास्त्रस्यानुदयप्रसङ्गात् । न ह्यरागप्राप्ते निषेधापेक्षा । आत्महननादिप्रवृत्तिरपि तादात्विकरागत एव । विधिस्पृष्टे तु निषेधोऽवस्थाप्यः । कथमन्यथा श्येनाग्नीषोमीयविभागः? तत्र हि श्येनफलभूताया रागप्राप्तत्वात् * न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वम् । अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य विधिप्राप्तत्वान्न निषेधः । यच्च * हेतुत्वात्सद्गृहीतेरितरपरिहृतेरिति, तत्र किं सदसद्विवेकमात्रौपयिकत्वं विवक्षितम्? उत आदरादिहेतुत्वम्? नाद्यः, अवश्यधार्यत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात्; साङ्केतिकस्य यस्य कस्यापि धार्यत्वप्रसङ्गात्; दुष्टशूद्रादिभिर्ब्रह्मसूत्रादिवद्वञ्चकैरपि तद्धारणसंभवेन विवेकानुपयोगाच्च । पारम्पर्यशीलादिपरिज्ञानेनैव हि सदसद्विवेकः, न पुनर्वेषेण । न द्वितीयः, केवलदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्; अविहितकारित्वेन तस्याप्यसिद्धेश्च । आर्याः खलु विहितकारिणमेवाद्रियन्ते; यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः इति स्मृतेः । यच्च *द्रावणात्किङ्करादेरिति, तच्च प्रत्यक्षश्रुत्याद्यभावादितिहासादेर्दत्तोत्तरत्वान्निरस्तमिति केवलभक्तिप्रकर्षमूलं वा, लौकिकदासविशेषदर्शनजनितभ्रममूलं वा केषाञ्चिदास्तिकानां चक्रादिधारणमिति ॥

तदेतत्प्रशिथिलपठितकतिपयनिगमवचसामश्रुतसमीचीनन्यायनिबन्धनानां * पतिं विश्वस्य, * दासभूतास्स्वतस्सर्वे इत्यादिप्रमाणविशेषावगतस्वाभाविकभगवद्दास्यभयपलायमानमनसामन्तिमयुगतत्त्वचिन्तकानां कूपोदरसंभवकूर्मसमानानामभिमानविजृम्भितम् । तथा हि—सत्यम् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । विद्यते च चक्रादिधारणे चोदना, तत्कल्पश्च—

श्लो. श्रुत्या स्मृत्या पुराणेन सेतिहासेन गम्यते । पञ्चरात्रेण विप्राणां तप्तचक्रादिधारणम् ॥

यथाऽऽथर्वणमहोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते—

* दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इति ।

यजुषि कठशाखायाम्—* धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥ इति ।

ऋचि बाष्कलसंहितायाम्—* प्रते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥ इति ।

यजुषि, बृहदारण्यकभेदे अथर्वणि, सुदर्शनोपनिषदि च—

* निचिक्षेप सुषर्णं भिद्यमानं मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम् ।
विष्णोरिदं भूरिदं भूरितेजः प्रधर्षति दिवा नक्तं बिभृयुस्तज्जनासः ॥ इति ।

ऋचि, साम्नि च * चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ इति ।

अथर्वणि * एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम ।
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्तीह लाञ्छिताः ॥ इति ।

ऋग्वेदखिले— * चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाम[मि]मृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरिता विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥ इति ।

साम्नि च * पवित्रमित्यग्निरग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्युपनिषदिति ।

त्रिष्वपि वेदेषु— पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामोऽश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समासते ॥ इति ।

यजुषि काठके— * चरणं पवित्रं विततं पुराणम् इत्यारभ्य *सुधितां दधातु इत्यन्तम् । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ।

नन्वत्र खिलानामनाश्वसनीयत्वादाम्नातानामन्यत्र विनियोगेनान्यपरत्वात्स्मार्तविनियोगस्य सतोऽपि श्रौतविनियोगानुरोधेन नेयत्वाद्विनियुक्तमन्त्राणां विधिपरत्वायोगादविनियुक्तस्य खिलस्याखिलस्य च त्वयैवानभ्युपगमाच्चाभिमतासिद्धिरिति चेत्; अतिमन्दमेतत् । तथा हि—खिलानां तावत्किं खिलत्वमात्रादनाश्वसनीयत्वम्? अथ तद्विशेषत्वात्? नाद्यः, यज्ञोपवीतादिमन्त्राणामप्यनाश्वासपदत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, वैषम्यासिद्धेः । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधतदभावलक्षणं वैषम्यमस्ति, ब्राह्मणादिभिश्चक्रादिकं न धार्यमिति प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेरदर्शनात् । तद्दर्शनेऽपि प्रत्यक्षबहुश्रुत्यन्तरतत्सदृशभगवच्छास्त्रमहाभारतादिविरोधे सत्यन्यपरतया निर्वाह्यत्वात् । न चात्र निषेधसंभवः, चक्रादिधारणस्य

दुःखैकरूपतयोपलभ्यमानस्य रागप्राप्तत्वायोगेन निषेधाविषयत्वात् । विधिप्राप्तत्वे तु विधिरेव परिपन्थी ; न ह्यत्र विकल्पोऽपि संभवति, एकस्मिन्नेवाधिकारिणि दुःखतदभावरूपयोस्तदयोगात्, व्यवस्थापकस्यापि क्लृप्तौ गौरवादतिप्रसङ्गाच्च । स्मृतिविरोधतदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ; स्मृत्यन्तरसंगृहीतश्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरेवानुदयात् ; उदितायाश्च यथाकथञ्चिदविरोधेन नेयत्वात् ; अत्यन्तविरोधे तु विरोधाधिकरणन्यायेन परित्याज्यत्वात् । न चात्यन्तविरोधः, सामान्यतो व्रणकरणादिनिषेधस्योत्सर्गापवादन्यायेन समर्थयिष्यमाणैः श्रुतिस्मृतीतिहासपञ्चरात्रैरैककण्ठ्येन प्रतिपादितार्थव्यतिरिक्तविषयत्वात् । अन्यथाऽग्नीषोमीयहिंसादेरपि * न हिंस्यादित्यादिना निषिद्धत्वेनाधर्मत्वप्रसङ्गात् । प्रसिद्धितदभावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ; केयं प्रसिद्धिः ? किमधीतत्वमेव ? उत संप्रतिपन्नत्वम् ? किं वा खिलत्वेन श्रवणपरम्परागतत्वम् ? यद्वा सूत्रकारादिभिरुपात्तत्वम् ? नाद्यः, खिलत्वविरोधात् । न द्वितीयः, धाष्टर्यात् । त्वामिव विप्रतिपद्यमानं प्रति तदसिद्धेः । इतः पूर्वं तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्तीति चेन्न, अत्रापि पूर्वे[र्वोत्तरे]षु सत्त्वोत्तरेषु कालेषु विप्रतिपत्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् ; इदानीमपि सात्त्विकानां विशिष्टदेशादिभाजामपि प्रतिपन्नत्वात् । ये नुनः * हरिबाह्यास्तु बाह्लीकाः न स्मरन्ति हरिं क्वचित्, * बाह्लीकांस्तु निरीक्ष्य वै इत्यादिमहाभारतादिवचनप्रतिपन्नतामसदेशविशेषवासिनः, येऽपि सात्त्विकेष्वपि देशेषु कलिबलविलसिततमःप्राया हरिबाह्याः, तेषां विप्रतिपत्तिर्न दोषाय ; अन्यथा विप्रतिपत्तिमात्रेण किञ्चित्करत्वे संप्रति नानासमयसङ्कीर्णसङ्कुचितनिगमधर्माश्रयदेशात्समधिकचतुर्दशगुणसुगतमतसाम्राज्यदेशवासिपुरुषविमतिविहतत्वेन वेदमात्रस्यैव कण्ठगतजीवितत्वप्रसङ्गात् ; इतः पूर्वं विप्रतिपत्त्यभावाच्च । यदङ्गीकृतमायुष्मता तदपि नूनमिदं प्रथमकल्पितविमतिवशगतानुगतिकत्वदधिककुमतिशतपरम्पराभिस्त्वत्पुत्रपौत्रेषु त्वमिव जलाञ्जलिं प्राप्स्यति । न च तृतीयः, अननुष्ठातॄणामनु[ष्ठानेऽपि]तिष्ठतामपि परप्रत्ययशरणानां च तच्छ्रवणपारम्पर्यनैरपेक्ष्येण तेषु तदभावस्याकिञ्चित्करत्वात् । अनुतिष्ठतां तु स्वयं बुभुत्सूनां तत्पारम्पर्यसिद्धेरवैषम्यात् । चतुर्थस्तु परिशिष्यते । तत्र किं सूत्रकारादिभिर्देवानांप्रियेण रुचिमात्रपरिगृहीतैः पुरुषविशेषैरुपादानं विवक्षितम् ? उताविशेषेणाप्तैरुपादानम् ? न प्रथमः, अप्रयोजकत्वात् । सजातीयजनान्तररुचिपरिगृहीतपुरुषान्तरानुपात्तत्वेन त्वदभिमतस्यापि विलयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अस्मदभिमतेऽपि तत्सद्भावेन वैषम्यासिद्धेः । चक्रादिधारणविषयखिलानां कैराप्तैरुपादानमिति चेत्, आप्ततमपुरुषोत्तमदयोदञ्चितपञ्चरात्रसंहिताभेदकथकैर्महर्षिभिः । तस्य च शास्त्रस्य वेदाविरुद्धतत्त्वानुष्ठानप्रतिपादकत्वात्, क्वाचित्कानुष्ठानविरोधस्य प्रत्यक्षैकायनश्रुतिसंवादेन तत्तच्छाखान्तरप्रतिनियतधर्मान्तरवद्विकल्पतः परिहरणीयत्वात्, जीवोत्पत्त्यादिवादस्य जीवाद्यभिमानिसङ्कर्षणाद्यवतारविषयत्वेन तत्रैव सिद्धत्वात्, तस्मिन्नेव शास्त्रे—

* व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥

इत्यादिना जीवनित्यत्वस्यैव स्थापनात्, * साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानश्शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादेः * न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तर्हि निन्दितादितरत्प्रशंसितुमिति न्यायेनानुदितहोमनिन्दावद्वाऽर्थानभिव्यक्तितात्पर्येण वा भूमविद्योपक्रमगततदितरसमस्तर्ग्वेदाद्यध्ययनात्मवेदनहेतुत्वाभाववचनवन्निर्वाहात्, * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिकारानुमतत्वात्, महाभारते परश्शतेषु प्रदेशेषु तत्प्रामाण्यस्यात्यादरेण प्रपञ्चितत्वाच्च प्रामाण्यं दुरपह्नवम् । सूत्रितं च तेनैव निखिलनिगमव्यसनव्यसनिना मतिमन्थाननिर्मथितनिगमसिन्धुसमुदितमहाभारतचन्द्रचन्द्रिकानिकराशेषमुषितभुवनभवनोदरतिमिरेण नारायणेन भगवता **बादरायणेन**—* उत्पत्त्यसंभवात्,

* न च कर्तुः करणमिति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमुपक्षिप्य * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः, * विप्रतिषेधाच्चेति सिद्धान्तकरणात्। भाष्यादिषु च विस्तरेणेदमनुसन्धेयम्। तत्र च शास्त्रे **पारमेश्वरसंहितायां** प्रतिष्ठाध्याये चक्रप्रतिष्ठायाम्—

* तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेत्। विद्याङ्गतामित्याद्यं यत् पाठयेत्तद्विदो जनान्॥ इति।
* चमूषच्छ्येन इति च * प्रते विष्णो इति तृचौ। पाठयेद् बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च॥
* धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं ततः परम्। * पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान्॥
* क्षुरोहरेति सामज्ञान् * पवित्रमित्यग्निरित्यपि। * एभिर्वयमुरुक्रमस्य इत्याथर्वणान् द्विजान्॥
एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः। स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च॥ इति।

अत्रादावेव * तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेदिति वचनादेषां मुख्यतया संज्ञान्वयेन सुदर्शनपरत्वं ज्ञापितम्। तत्रैव स्नापयेदित्यनुवृत्तौ—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्र इति च यातुधानीगतेन वै। * दक्षिणे तु भुजे विप्र इति पश्चिमगेन वै॥
* विष्णुनात्तमश्नन्तीति वायोर्दिक्संस्थितेन तु॥ इति।

अत्र * धृतोर्ध्वपुण्ड्रः * विष्णुनात्तमश्नन्ति इत्युभाभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रधारणभगवन्निवेदितान्नपानाद्युपयोगश्च सिद्धः। तत्तत्प्रकरणे च प्रपञ्चयिष्यामः। तत्रैव स्नापनाध्याये सहस्रकलशस्नपने—

* पौरुषेण तु सूक्तेन समस्तेन शनैश्शनैः। स्नापयेद्देवदेवेशं मध्यस्थनवकेन तु॥
यद्वा * सर्वस्य वशिनमित्याद्यैर्मनुभिः क्रमात्। महोपनिषदन्तस्थैर्दिक्स्थितैः कलशाष्टकैः॥
* एक एव नारायणः इति मध्यगतेन तु॥ इति।

अत्र ब्रह्मसूक्तमिति महोपनिषन्मध्यगताः * सहस्रशीर्षेत्याद्या एकोनविंशतिमन्त्राः; [तत उ]तत्रोपरितनाष्टौ मन्त्राः * सर्वस्य वशिनमित्याद्याः। तत्र * दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति पञ्चमो मन्त्रः। * एक एव नारायणः इति महोपनिषदाद्यो मन्त्रः। अत्र नारायणपराणामपि पुरुषसूक्तमहोपनिषदादीनां सौदर्शनेष्वपि कर्मसु विनियोगः सुदर्शनस्यापि सङ्कर्षणादिवद्वासुदेवात्मकत्वस्य तस्मिन्नेव शास्त्रे अहिर्बुध्न्यसंहितायामैदम्पर्येण प्रतिपादनादुपपन्नः। **वासिष्ठसंहितायां** चोक्तम्—* न हेतिर्नाङ्कमयं परमात्मेति नः श्रुतमित्यादि। तन्त्रान्तरानुसारिभिश्चोक्तम् * चक्राभिधानो हरिरिति। एवं स्थिते * परमव्योमनिलयो भगवन्नित्यकिङ्करः इत्यादीनामहिर्बुध्न्यसंहितादिगतानामेव विरोधपरिहाराय क्वचित्सुदर्शनादिशब्दानां भगवच्छरीरभूतजीवविशेषक्रोडीकारेण भगवति वृत्तिरङ्गीक्रियते। यथा प्रतर्दनविद्यायां प्रसिद्धेन्द्रलिङ्गभूतत्वाष्ट्रवधाद्यसाधारणविशेषणोपादानवशेन प्रसिद्धेन्द्रशरीरकः परमात्मोपास्य इति निर्णीयते, तद्वदत्रापि। एवं च सति विशेष्याभिप्रायेण, विशिष्टोपास्याभिप्रायेण वा * न हेतिर्नाङ्कमयमित्यादिकमुक्तम्; विशेषणांशमात्राभिप्रायेण प्रकरणान्तरे * भगवन्नित्यकिङ्करः इत्यादिकमुक्तमित्यलमतिप्रसङ्गेन। तत्रैव **पारमेश्वरसंहितायामु**त्सवाध्याये दमनकोत्सवस्नपने * धृतो वै इति। तत्रैव रक्षार्थे चूर्णस्नपने—

* दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति प्राक्संस्थितेन तु। * निचिक्षेप सुषणमिति वह्निगतेन तु॥
* प्रते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु। * एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानगतेन तु॥
* धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु। * पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु॥

*चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु । *लोकस्य द्वारमर्चिमदिति रुद्रगतेन तु ॥
मन्त्रैरेतैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा । संस्थाप्य मध्यकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य च ॥ इति ।

एवमेकस्यामेव संहितायामनेकेष्वध्यायेषु सौदर्शनतया विनियोगो दृष्टः । तथा बह्वीष्वपि संहितासु तेषां विनियोगो दृश्यते । तथा हि—**विष्णुतत्त्वे** चर्यापादे षष्ठे पटले—

*दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानां प्रशान्तये । प्रत्यृचं जुहुयादाज्यं पुंसूक्तेन शतं शतम् ॥
*सर्वस्य वशिनेत्याद्यैश्चतुर्भिश्च शतं दधि । *दक्षिणे तु भुजेत्याद्यैश्चतुर्भिश्चापि तण्डुलैः ॥ इति ।

कालोत्तरसंहितायां सुदर्शनसमाराधनाध्याये—

*एवं प्रासादशिखरे चक्रं संस्थापयेद्बुधः । द्वादशारमथाष्टारं षडरं वा महामते ॥
संस्थाप्य विधिवत् [प्राग्वत्] पश्चात्कुम्भैर्द्वादशभिः क्रमात् । *दक्षिणे तु भुजे विप्र इति क्षीरेण सेचयेत् ॥
*निचिक्षेप सुषणमिति दध्ना स्नापयेत्ततः । *प्रते विष्णो इत्यनेन घृतेन ह्यभिषेचयेत् ॥
*एभिर्वयमुरुक्रमस्य मधुना स्नापयेद्बुधः *धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रैत्यैक्षवेण रसेन तु ॥
*पवित्रमित्यग्निरिति पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ इति ।

श्रीविष्णुमन्दिरे—

*प्रत्यङ्गिरं शिखाशीर्षं ब्रह्मसूक्तं तथैव च । वैष्णवं पौरुषं चैवमन्यान्मङ्गलवाचकान् ॥ इति ।

तथा— *सूक्तं तु परमात्माख्यं वैष्णवं सूक्तमेव च । अध्यापयेत्पौरुषं च *ध्रुवा द्यौरिति वाचयेत् ॥ इति । अत्रापि ब्रह्मसूक्तपरमात्मसूक्तशब्दाभ्यां महोपनिषत्पठितमेकोनविंशतिमन्त्रात्मकं ब्रह्मसूक्तमेव परिगृहीतम्, शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञानात् । **आनन्दाख्यसंहितायां** प्रतिष्ठाध्याये—

*मत्षडक्षरमन्त्रेण गोघृतेनैव देशिकः । पुरुषाध्यात्मसूक्तैश्च महोपनिषदं तथा ॥
श्रीसूक्तं तु जपंस्तत्र रात्रिशेषं नयेद्बुधः । इति ।

अत्र श्रीसूक्तस्य जपविधिर्मङ्गलतमत्वात्, [भगवत्]पत्नीत्वेन भगवत्सहधर्मचारिणीविषयत्वात्, परमात्मदेवताकत्वस्य कैश्चिदनुस्मृतत्वाच्च । तथा **श्रीविष्णुतन्त्रे** चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये—*पुरुषाध्यात्मसूक्तं च महोपनिषदं तथा इति । एवमाप्तप्रणीतभगवच्छास्त्रविनियोगात् कल्पकारविनियुक्तयज्ञोपवीतादिमन्त्राणामिव खिलानामपि श्रुतित्वमसंदिग्धम् ।

एतेन महोपनिषदः कैश्चिदनुदाहृतत्वचोद्यमपास्तम् । कति कति दृश्यन्ते भाष्यकारादिभिरनुपात्ता उपनिषदः । न केवलं भगवद्रामानुजमुनिभिरेव महोपनिषदुपात्ता, अपि तु तत्परमाचार्यैर्भगवद्यामुनमुनिभिरपि **पुरुषनिर्णये** समुपात्ता । न चैवमेकसिद्धान्तनिष्ठैरेव [अभियुक्तैः] तदुपादानम्, अपि तु तद्विरुद्धसन्मात्रब्रह्मभेदाभेदनिष्णातैर्**यादवप्रकाशै**रपि **भगवद्गीताभाष्ये**ऽष्टमेऽध्याये; तथा तन्मतानुसारिभिर्**नारायणाचार्यै**रपि **तत्त्वनिर्णये** श्रुतितात्पर्यनिर्णयाधिकारे सोपबृंहणनानाविधश्रुतिशिखरनिकरोदाहरणावसरे महोपनिषदाद्यान् *एक एव नारायणः इत्यादिकांश्चतुरो मन्त्रानुदाहृत्य, एषा चोपनिषत्

*एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

इत्यादिभिरितिहासैः, *तत्क्रोधसंभवो रुद्रः प्रसादाच्च पितामहः, *यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः इत्यादिभिः पुराणैश्चोपबृंहितेत्युक्तम्। एवं खिलानामनाश्वसनीयत्वादिति जल्पितं प्रत्युक्तम्।

यत्त्वाम्नातानां *पवित्रं ते इत्यादीनामन्यत्र विनियोगेनान्यपरत्वादभिमतासिद्धिरिति, तदपि मन्दम्; यथाऽन्यत्र विनियोगात्त[त्त]दर्थपरत्वमङ्गीक्रियते, तथा भगवच्छास्त्रे *तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेदित्युपक्रमेण सौदर्शनत्वेनाभिधानात्, सौदर्शने प्रतिष्ठास्नपनादौ विनियोगाच्छ्रूयमाणार्थानुगुण्याच्च तदर्थपरत्वमपि किं नेष्यते? यद्येकार्थपरत्वादेव तदन्यार्थपरत्वं निषिध्यते, तर्हि सौदर्शनविनियोगाधीनतदर्थपरत्वादेव तदन्यार्थपरत्वमेव किं न निषिध्यते?

*श्रौतस्मार्तविनियोगयोः परस्परविरोधे श्रौतविनियोगानुसारेणार्थनिर्णयः इत्युक्तमिति चेत्; कुतोऽयं निष्कर्षः? श्रुतिमूलायाः स्मृतेस्तद्विरोधेनोदेतुमशक्यत्वादिति चेत्; तर्हि स्मृत्या तेषां मन्त्राणां गौणोऽपि विनियोगो न स्यात्; अर्थान्तरपरत्वाविशेषेण विरोधस्यावर्जनीयत्वात्। न ह्यभिधावृत्त्यैवार्थान्तरपरत्वे विरोधः, वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वे न विरोध इति नियामकमस्ति। अतः श्रुत्या स्मृत्या च यत्रयत्र विनियोगः, तत्रापि यत्र शब्दशक्त्यनुसाराद्बाधकाभावाच्च मुख्यतया निर्वाहश्शक्यः, तत्रैकस्मिन्ननेकस्मिन्वा मुख्यत्वमेवेति निर्वोढव्यम्। कश्चात्र विरोधः? एकस्यैव तत्परत्वातत्परत्वलक्षण इति चेन्न, गौणतया स्मार्तविनियोगासिद्धिप्रसङ्गस्योक्तत्वात्। श्रुतावपि *ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति रूढिपरित्यागेन निर्वचनमात्रानुसारिणो विनियोगस्य लोपप्रसङ्गात्। तदभिधायित्वातदभिधायित्वलक्षणो विरोध इति चेत्, किमयमेकस्मिन्नेव प्रयोगे? उत प्रयोगभेदेऽपि? नाद्यः, अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः, प्रयोगभेदादेव विरोधपरिहारात्; नानाशक्तिशालिनः शब्दस्य समभिव्याहृततत्तत्पदान्तरार्थानुसारेण तत्तदुचितार्थाभिधायित्वात्; अन्यथा अनेकार्थशब्दानां सर्वेषामपि परित्यागप्रसङ्गात्।

अस्तु वा विरोधः। अस्तु च श्रुतिमूलायाः स्मृतेः श्रुत्यनुसरिता। तथाऽपि स्वाभाविकसमस्तार्थसाक्षात्कारिणा निरतिशयकारुण्यादिगुणगणेन श्रुतिशिरश्शेखरेण भगवता पुरुषोत्तमेन विप्रकीर्णानन्तदुरवगाहनिखिलनिगमान्ततत्त्वार्थविशदीकरणाय प्रणीतपञ्चरात्रशास्त्रविनियोगानुसारेण श्रुतिरपि नेतव्या। न हि श्रौतो विनियोगः सर्वो रूढ्यैव मुख्यतयैवेति नियन्तुं शक्यम्; ऐन्द्रीन्यायादिविलोपप्रसङ्गात्। यश्चायमर्थो विनियोगानुसारादक्षरानुगुण्याच्चास्माभिरुपवर्ण्यते स न केवलमुन्नयनमात्रप्रभवः; अपि तु वक्ष्यमाणस्फुटतरेतिहासपुराणादिवचनसंवादादिति सर्वथा समूलत्वमेव। अतस्सिद्धमन्यत्र विनियुक्तानामपि सौदर्शनविनियोगात्तदर्थपरत्वम्।

यत्तु खिलानामखिलानां वा सर्वेषां सौदर्शने कर्मणि ततोऽन्यत्र च विनियोगस्याभ्युपगतत्वाद्विनियुक्तानां च मन्त्राणां विधिपरत्वायोगादभिमतासिद्धिरिति, तदपि विचारणीयम्। किं मन्त्रत्वादेव विधिपरत्वासिद्धिः? उत विनियुक्तत्वात्? यद्वा विनियुक्तत्वे सति मन्त्रत्वात्? न प्रथमः, यच्छब्दाद्यनुपहतविधिशक्तीनां मन्त्राणां विधिपरत्वस्य मीमांसकैरेव स्वीकृतत्वात्। *वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यादिषु [मन्त्रत्वप्रसिद्ध्या] मन्त्रत्वं विधिपरत्वं च वर्णितं मीमांसकाचार्यैः। न द्वितीयः, *यंयं क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवतीति तत्तत्क्रतुफलतुल्यफलप्राप्त्यर्थे जपाध्ययने विनियुक्तस्यापि ब्राह्मणभागस्य तत्तद्विधिपरत्वानपायात्। अन्यथा क्रतूनामेव निर्मूलत्वप्रसङ्गात्। न च तृतीयः, विनियुक्तत्वमन्त्रत्वयोर्द्वयोरपि विधिशक्तिविरोधित्वाभावे समुच्चितयोरपि तयोस्तद्विरोधित्वे प्रमाणाभावात्। विनियुक्तानां

मन्त्राणां विधिपरत्वं न दृष्टमिति चेन्न, * वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यस्यैव कृत्स्नवेदजपाद्यनुप्रवेशेन विनियुक्तस्य मन्त्रस्यापि विधिपरत्वस्वीकारात् । उक्तं च भगवता **शौनकेन**—

*शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम् । प्रवः [पान्थ]प्रान्तमन्धसोऽधीत्यर्धर्चविधानतः ॥ इति ।

* प्रवः[पान्थ]प्रान्तमन्धसोऽधीयाय ते महेश्वराय विष्णवेऽर्चते इत्ययमर्धर्चो ह्यच्छावाकशस्त्रतया द्वादशाहे विनियुक्तः । येषु तु मन्त्रेषु विधिपरत्वं न दृश्यते तेष्वपि न विनियुक्तत्वेन मन्त्रत्वेन तत्समुदायेन वा विधिपरत्व मपक्रान्तम्, अपि त्वनुवादलिङ्गप्राप्तार्थत्वादिभिः । न ह्येष्वपि मन्त्रेषु तैरेव विधिपरत्वाभावस्स्यात्, सर्वानुवादलिङ्ग-भञ्जकस्याप्राप्तार्थत्वस्य विद्यमानत्वात्—* यदाग्नेयोऽष्टाकपालः * उपरि हि देवेभ्यो धारयति इत्यादिषु । असूत्रयच्च भगवान् **जैमिनिः**—* वचनानि त्वपूर्वत्वादिति, * विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादिति च । आह च भगवान् **बादरायणः**— * विधिर्वा धारणवदिति ।

* दक्षिणे तु भुजे विप्रः इत्यत्र बिभृयादिति विधिरेव प्रतीयते । अयमस्यार्थः—यो विप्रः—ब्राह्मणः, स भगवच्चिह्नभूतं सुदर्शनं शङ्खं च बिभृयात् । तथा सति हि विप्रत्वानुरूपं कृतं भवतीति भावः । * विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी इति वचनात्तस्य तत्त्वदर्शित्वं हि सिद्धम् । ततश्च सर्वान्तरात्मत्वेन सर्वशेषिणं वासुदेवं विशेषतो यथावस्थितं जानन् ब्राह्मणः स्वात्मनः शेषत्वानुरूपं शेषिणो वासुदेवस्य लाञ्छनं चक्रं शङ्खं च बिभृयादिति वेदवित्सिद्धान्तः, इति । ब्रह्मशब्देन परब्रह्मविवक्षायामपि फलितोऽयमेवार्थः । अस्य चैवमकामो[पनिबन्ध]-पाधिनिबद्धविधिप्राप्तत्वान्नित्यत्वं सिद्धम्, विप्र इति निर्देशेनैव नियोज्याकाङ्क्षाशान्तेः नियोज्यान्तरकल्पनानवकाशात् । यद्यपि चास्योपासनाङ्गत्वं श्रुत्यन्तरे प्रतीतम्; तथाऽपि ज्योतिष्टोमादीनामिव नित्यत्वमपि न विरुध्यते, विनियोगभेदात् । उपवीतादिवदिति हि स्मरन्ति । भगवच्छास्त्रोक्तकालविशेषादिकमपि न नित्यत्वविरुद्धम्, वसन्ताष्टवर्षादिवत् । *ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः इत्यपि वचनं न ब्राह्मणमात्रस्यावश्यकर्तव्यत्वादितरप्रतिषेधपरम्, अपि त्वकरणे प्रत्यवाय-लाघवपरम् । सामान्यतोऽसत्यवचननिषेधेऽप्याहिताग्नौ * तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति निषेधवचनमाहिताग्नेरसत्य-वचने प्रत्यवायभूयस्त्वमन्यस्यासत्यवचने प्रत्यवायाल्पत्वं च ज्ञापयति, न पुनरन्यस्यासत्यवचनमनुमन्यते; तद्वदत्रापि ।

न च वाच्यं धारणे फलविशेषस्योदाहरिष्यमाणानेकश्रुतिसिद्धत्वाद्विध्यपेक्षितस्य च रात्रिसत्रन्यायेन वाक्यशेष-श्रुत्यन्तराद्यवगतस्य हानायोगेन विश्वजिन्न्यायानवतारात्कामाधिकारत्वे च प्रवृत्तिशैथिल्यहेतौ संभवति नित्यत्वकल्पनायोगात् * दक्षिणे तु भुजे विप्रः इति फलनिर्देशरहितविधिवाक्येऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धमेव फलमिति; उक्तोत्तरत्वात्, निराकाङ्क्षस्य नित्यत्वेन स्मृतस्य फलान्तरापेक्षानियमाभावात् । विनियोगभेदात्तु मोक्षाधिकारे नित्यकर्मान्वयस्येव निःश्रेयससाधन-सहकारित्वमप्युपपद्यत एव । अस्तु वोपासनाङ्गत्वेनास्य तदेकफलत्वम् । तथाऽपि मुमुक्षुणा तावदुपासकेनावश्यं कर्तव्यमिति सिद्धम्, अङ्गाननुष्ठानेऽङ्गिनो वैकल्यात् । अत्रापि विप्रवचनं न क्षत्रियादिव्यवच्छेदार्थम्; तेषामपि वचनान्तरेण विहितत्वात् । यथा—* अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत्, * युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्ध-पञ्चमानित्यादिषु ब्राह्मणविप्रशब्दौ न क्षत्रियाद्यध्ययननिवारणाय प्रयुक्तौ, क्षत्रियवैश्ययोरप्युपनीतयोरध्ययनस्य सिद्ध-त्वात् । ततश्च प्रकृष्टाधिकारित्वमात्रादकरणे प्रत्यवायभूयस्त्वाच्चात्र विशेषनिर्देशः । तुशब्दोऽवधारणार्थः; दक्षिण एव

सुदर्शनं सव्य एव शङ्खमित्यर्थः । यद्वा दक्षिणसव्यशब्दप्रयोगनैष्फल्यायोगादेव नियमसिद्धेः *मूले बाह्वोः इत्यादि-वाक्यान्तरप्रतिपन्नभुजांशविशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः । वैशब्देन प्रसिद्धतासंप्रतिपत्तिरेव सिद्धा ।

*ब्रह्मविदो विदुरित्यपि परब्रह्मभूतपरमपुरुषप्रतिपादकवेदवित्सिद्धान्तप्रसिद्धिपरमेवेति । तथा **कठशाखायाम्** *धृतोर्ध्वपुण्ड्रः इत्यादि । अत्रोर्ध्वपुण्ड्रादिवच्चक्रादिधारणस्यापि ध्यानाङ्गत्वं स्पष्टम् । अत्र चक्रशब्दो वचनान्तरविहित-शङ्खादेरप्युपलक्षणार्थः । व्यापनशीलत्वाद्विष्णुः ; तेनाप्यन्तर्यामित्वे तात्पर्याच्छेषित्वं सूचितम् । *परं परात्परमित्यु-भाभ्यामशुद्धेभ्यस्संसारिभ्यश्शुद्धेभ्योऽसंसारिभ्यश्च व्यावृत्तिः । यद्वा परमिति केवलपर्यायः । विष्णुं केवलं ध्यायी-तेत्यर्थः । महतो महान्तं—स्वरूपतो गुणतो वा ये पदार्था उत्कर्षवन्तस्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽप्यतिशयितोत्कर्षवन्तमित्यर्थः । यद्वा सर्वेभ्यः पृथुभ्यः पृथुतरमित्यर्थः । सदा हृदि स्थितं परात्परं यदिति पृथग्वाक्यम्, ततश्च यच्छब्दस्सामान्यतो वस्तुमात्र-त्वेनानुवदति ; अन्यथा लिङ्गविरोधात् । तमेवंभूतं विष्णुं तत्प्रतिपादकेन स्वरेण—स्वरप्रधानतया स्वरशब्दनिर्दिष्टेन प्रणवाख्येन मन्त्रेण यो महात्मा ध्यायति स भगवत्प्राप्तिविरोधिभ्यः [सर्वेभ्यः] पापेभ्यो मुच्यत इति वाक्यशेषार्थः । स्वरप्रधानतया स्वरत्वं चाम्नातं प्रणवस्य—*यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः इति । **एकायनब्राह्मणे** च—*ओङ्कारः स्वरः मकारो व्यञ्जनं यः स्वरस्सा प्रकृतिः इति स्वरप्राधान्यमेवोक्तम् ।

अयमत्र विध्यर्थः—सर्वपापप्रमोक्षकामः ऊर्ध्वपुण्ड्रचक्रादिधारी प्रणवेन प्रतिपादकेन विष्णुं ध्यायेदिति । यो महात्मा स ध्यायेदित्यनध्याहारेण वा योजना ; यो ध्यायति स महात्मा भवेदिति वा वचनव्यक्तिः ।

तथा ऋचि—*प्रते विष्णो अब्जजक्रे इत्यादि । स्तवप्रियं स्तव्यं भगवन्तं तुष्टूषन्नभिमुखयति—विष्णो इति । त इति निर्देशेनानिष्टनिवर्तकत्वेष्टप्रापकत्वाद्यपेक्षितसकलाकारयोगित्वमभिप्रेतम् । अनिष्टनिवृत्त्याद्यर्थं हि कस्यचिल्लाञ्छन-धारणम् । अत्राब्जशब्देन शङ्ख उच्यते ; भगवच्चिह्नत्वेन प्रसिद्धेः, श्रुत्यन्तरैकार्थ्यानुसारादब्जजलजादिशब्दानां शङ्खेऽपि रूढत्वाच्च । पद्मपरत्वेऽपि न दोषः, चक्रादिवत्पद्मस्यापि तच्चिह्नत्वेन धार्यत्वानुशासनात् । तच्च—*भवेयु-स्सर्वदा तस्माच्छङ्खचक्रगदाम्बुजैरित्यादिषु वक्ष्यते । पवित्रे इत्यनेन धर्मान्तरवदस्यापि ध्यानविरोधिरजस्तमोवृद्धिहेतुभूत-पापनिबर्हणद्वारोपकारकत्वमिति ज्ञापितम् । निरुक्तश्चायं पवित्रशब्दः एकायनीये *पवित्रमिति पुनः कस्य वक्ता, पुनाति च त्रायते चेत्यतः पवित्रमिति । उपपद्यते च भगवत इव तत्संबन्धिनोरपि तयोः पवित्रत्वम् । ध्यानाङ्गत्वेन श्रुत्यन्तरसिद्धे तस्मिन् ध्यानफलभूतसंसारतारणाख्यफलनिर्देशश्च नानुपपन्नः । तर्तवे—तर्तुमित्यर्थः । चर्षणीन्द्राः—ज्ञानवन्तः प्रकाशवन्तो वा विचक्षणाग्रेसरा योगिवर्या इत्यर्थः । प्रशब्दस्य दधत इत्यनेन वा तर्तव इत्यनेन वाऽन्वयः, *व्यवहिताश्चेत्यनु-शासनात् । धारणे प्रकर्षश्च लाञ्छनत्वेन शरीराविवियुक्ततया सार्वकालिकत्वम् । प्रकर्षेण तरणं चापुनरावृत्तिलक्षणमात्यन्ति-कत्वम् । एवं शङ्खचक्रे केचिद्धारयन्ति । अन्ये पुनः परिपूर्णानुष्ठायिनो धर्मप्रवर्तकाः पुरातनाः परमर्षयः पञ्चाप्यायुध-रूपाणि तावकानि लिङ्गानि पञ्चस्वपि भुजशिखरयुगलललाटमूर्धहृदाख्येषु स्वावयवेषु धारयन्तीत्याह—अन्ये पुराणा इति । स्मृतेश्चायमर्थो व्यक्तीभविष्यति । एवं शिष्टाचारप्रदर्शनद्वाराऽवश्यकर्तव्यत्वविधावस्य मन्त्रस्य तात्पर्यम् । जन्माम्भोधि-तरणकामो विष्णुलिङ्गानि चक्रादीनि भुजमूलादिषु स्थानेषु बिभृयादिति विध्यर्थः ।

तथा यजुषि—*निचिक्षेप सुषणमित्यादि । अस्यायमर्थः—मध्येबाहुं—बाह्वोर्मध्ये । *पारे मध्ये षष्ठ्या वेति समासः । तत्र छान्दसो बाहुमितिनिर्देशः । बाहुमिति व्यस्तं पदं वा ; षष्ठ्यर्थे द्वितीया ; सुप्तिङादेश्छन्दसि

व्यत्ययस्यानुशिष्टत्वात्। अत्र श्रुत्यन्तरसिद्धभुजशिखरमध्यविवक्षैवेत्येके ; अन्ये तु वक्षस्येव बाहुमध्यत्वप्रसिद्धिप्रकर्षात्तदर्थपरत्वे च द्वयोरपि विकल्पतस्समुच्चयतो वा सुदर्शनधारणस्थानत्वे विरोधाभावात्, तथा च कैश्चिन्महात्मभिरनुष्ठानदर्शनात्, बाहुमध्यशब्देन वक्ष एव व्यपदिश्यत इत्याहुः। यः प्राचीनोऽनुष्ठाता बाहुमध्ये विष्णोरिदं—विष्णोरसाधारणचिह्नमिदं भूरितेजः—प्रभूततेजोविशिष्टं सुदर्शनमदधत्—दधार। * दध धारणे इति धातौ लङन्तं पदम्। स हि प्राक्तनोऽनुष्ठाता भिद्यमानं सुपर्णं निचिक्षेप—सु[संभक्तं]व्यक्तं बाधमानं पापादिकं निरस्तवानित्यर्थः। अथवा यो बाहुमध्ये दधाति स हि निक्षिपेदिति वाक्यार्थः; *छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति लिङर्थेऽपि लुङादिविधानात्। अथवा प्राचीनोऽनुष्ठाता परायुधैर्भिद्यमान सुपर्णं—सुसहनीयमायुधविशेषं निचिक्षेप—परित्यक्तवान्; तैरप्रतिहन्यमानं सुदर्शनं बाहुमध्येऽदधत्—परिगृहीतवानित्यर्थः। रक्षणासमर्थं परित्यज्य रक्षणसमर्थं गृहीतवानित्युक्तं भवति। किं च स एव सुदर्शनधारी, धृतं वा सुदर्शनं दिवानक्तं प्रधर्षति। प्रधर्षणधात्वर्थसामर्थ्यात्प्रतिभटान्बाह्याभ्यन्तरानित्यध्याहरणीयम्। यद्वा यद्दिवानक्तं भूरितेजस्त्वात्परान्प्रधर्षति तत्सुदर्शनमित्यन्वयः। तेजस्त्वमनन्यापेक्षता वा पराभिभवनसामर्थ्यं वा; यद्वा विग्रहगतं तेजो वा विवक्षितम्। ततश्च सुदर्शनत्ववद्दुर्दर्शनत्वं चास्यास्तीति ज्ञापितम्। उक्तं च **श्रीपौष्करे** चक्राब्जाध्याये चक्रस्वरूपकथने भगवतैव— * ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेवानामस्य रश्मिचयश्च यः। अपह्लोचनानां वै सुदूराच्च निरीक्षणात्॥

तेनेदं भुवि विख्यातं नाम्ना दुर्दर्शनं द्विज। प्रणतानां च भक्तानां यस्माच्च सुलभं सदा॥

ददाति दर्शनं तेषां स्मृतं तस्मात्सुदर्शनम्। इति।

उक्तं **चाहिर्बुध्न्येन**—

* स्वतेजसा जगत्सर्वं पूरयन्तं महाबलम्। उद्यत्प्रद्योतनशतप्रभाविख्यातपौरुषम्॥ इत्यादि।

एवं **श्रीविष्णुधर्मे**—* सहस्रमिव सूर्याणामित्यादिकमपि भाव्यम्। एवं सुदर्शनधारणस्य विरोधिनिरसनौपयिकत्वात्तदपेक्षिणस्तद्धारयेयुः; अन्ये तु जननभागिनस्संसरन्तीत्यभिप्रायेणाह—* बिभृयुस्तज्जनासः इति। जनासः—जनाः, *आज्जसेरसुक् इति छान्दसोऽसुक्। दिवानक्तं बिभृयुरिति वाऽन्वयः। अङ्कनरूपत्वादविभक्तं सदा वहेयुरित्युक्तं भवति।

* स्वमुद्रालङ्कृतश्चापि यस्सदा चक्रभृच्चरेत्। स देशिको निबोद्धव्यः सर्वैस्सामयिकादिकैः॥

इति **श्रीसात्त्वत**वचनमप्येतद्विषयम्। तत्तदिष्टप्राप्तितत्तदनिष्टनिवृत्तिकामस्सदा सुदर्शनं बिभृयादित्यर्थः।

तथा ऋक्सामपठितं वाक्यम्—* चमूषच्छ्येनः इत्यादि। अस्यार्थः—द्रप्सः—भगवद्विभूत्येकदेशभूतः, श्येनः—श्येनजातीयः, शकुनः—पक्षी वैनतेय इत्यर्थः। वैनतेयस्य कर्माधीनपदलाभत्वकथनं कर्मवश्यत्वाभिनयकृतम्। यद्वा अन्योऽत्र श्येनजातीयः पक्षी विवक्षितः। गां विन्दतीति गोविन्दः, गोशब्देन महीवाक्प्रभृतयो विवक्षिताः; * गवादिषु विन्देस्संज्ञायामिति शः। छान्दसत्वात्तृज्वद्भावः; ऋदन्तता वा। तस्यायुधानि बिभृत्वा अङ्कनरूपेण सार्वकालिकत्वलक्षणविशेषेण धारयित्वा। अत्र वक्ष्यमाणेषु केषुचित्स्वरो बाहुलकेन ग्राह्यः। बिभृत्वेति क्त्वन्तं वेदं पदम्; चमूषदभूत्—भगवत्सेनाधुरन्धरोऽभूदित्यर्थः। यद्वा चमूशब्देन नित्यसूरिपरिषद्विवक्षिता, तत्र सीदति निषीदतीति चमूषत्, नित्यसूरिपरिषन्मध्यवर्तीत्यर्थः। क्रियापेक्षायामभूदिति योग्यक्रियाध्याहारः। अत्रायुधानीति बहुत्वे प्रतीते कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वपरिग्रहौचित्येऽपि पञ्चानामायुधानामविशेषेण प्रसिद्धिप्रकर्षादुपबृंहणानुग्रहाच्च पञ्चेति व्यवस्थाप्यते। इदं च सङ्ख्याविशेषस्थापनम् * लिङ्गान्यङ्क इति पूर्वोदाहृतेऽपि भाव्यम्। एवम्, अपामूर्मिं समुद्रं सचमानः अन्योऽपि कश्चिद्भगव-

च्छरीरतया तद्रूपः तदंशभूतो जीवस्संसारोत्तितीर्षया भगवदीयानि पञ्चायुधानि बिभ्रत् तत एव महिषः तुरीयं धाम महिषो विवक्तीत्यन्वयः । अप्छब्दोऽन्यभूतस्याप्युपलक्षणम् । * पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति, * अप एव ससर्जादौ इत्यादिवच्छरीररूपेण परिणताचिद्द्रव्यस्येत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । अपामूर्मिम्—अचिद्द्रव्यसंबन्धिनमूर्मिम्, ऊर्मिशब्दाभिलक्ष्यमशनायादिषट्कम्, जन्मादिविकारजातं वा । एकवचनं समुदायाभिप्रायम् । समुद्रं—समुद्रिक्तमित्यर्थः । यद्वा [अपामूर्मिं] समुद्रं—सागरम् । ऊर्मिमत्त्वादूर्मिरिति लक्षणयोच्यते । अचिद्द्रव्यसंबन्धिनमूर्मिमन्तं संसारसागरमित्यर्थः । अथवा समुद्रमपामूर्मिं—समुद्रिक्तं गर्भोदकानां पुञ्जमित्यर्थः । सचमानः; * षच समवाये इति धातुः, अनुप्रविशन्, तन्मध्ये निमज्जन्नित्यर्थः । एतेन दुःखमयसंसारसागरनिमग्नत्वात्तदुत्तितीर्षायोगित्वमप्यस्तीति फलितम् । महिषः—मह पूजायामिति धातोः * अविमह्योष्टिषजिति टिषच्; पूजित इत्यर्थः । यथा राजचिह्नधारी राज्ञा जगता च पूज्यते तद्वदयमपि भगवता देवमनुष्यादिभिः नित्यसूरिभिश्च पूज्यत इति भावः । महत्पर्यायश्च महिषशब्दः पठितः । तुरीयं—चतुर्थं, धाम—तेजः; व्यूहत्रयाज्जाग्रदादिपदत्रयात् परं वासुदेवसंज्ञं तेज इत्यर्थः । यद्वा धामशब्दः स्थानपरः; तेन मुक्तप्राप्यं परमपदं विवक्षितम् । तुर्यं कर्मवश्यानां प्राप्यात्स्थानत्रयाद्विलक्षणत्वेन सर्वस्मात्परमित्यर्थः । सर्वमपि सांसारिकं भोगस्थानमुदाहृत्य * एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः इति **मोक्षधर्मे**ऽभिहितम् । विवक्ति—स्तुत्या सेवते । धातूनामनेकार्थत्वादत्र योग्यार्थे तात्पर्यं ग्राह्यम् । यद्वा गोविन्दस्यायुधानि बिभ्रत्तत एव चमूषदादिपदसप्तकैर्निरुक्तविशेषावसितैर्गुणैर्विशिष्टस्तुरीयं धाम प्राप्नोतीत्येकवाक्यता । संसारनिवृत्तिपूर्वकतुरीयधामप्राप्तिकामो गोविन्दस्यायुधानि बिभृयादिति विध्यर्थः ।

एवमपि सर्वत्र धारणमात्रं प्रतीयते न त्वङ्कनमिति चेन्न;

* एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवेम । तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्तीह लाञ्छिताः ॥

इत्या**थर्वणे** व्यक्तमभिधानात् । उरुः प्रभूतः क्रमोऽधिष्ठानं यस्य स तथोक्तः; विश्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा त्रिविक्रमावतारकृतः पदविक्षेप एव क्रमशब्देन विवक्षितः । पद्यत इति पदं प्राप्यं स्थानमिह विवक्षितम् । नास्य स्वरूपार्थत्वं, वैयधिकरण्यसिद्धभेदे बाधकाभावात्, स्थानविशेषस्यापि प्राप्यत्वे बहुश्रुतिसद्भावाच्च । परो मा अस्मादिति परमम् । तदिति स्वरूपविभवादिभिः प्रसिद्धवैलक्षण्याभिप्रायम् । तदयमन्वयार्थः—ये यादृशास्तादृशा अपि उरुक्रमस्य चिह्नैर्लाञ्छितास्ते तद्विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति । अतो वयमप्युरुक्रमस्य [चक्रादि]चिह्नैरङ्कितास्तस्मिन्परमपदशब्दाभिधेये भगवल्लोके भगवतोऽन्तरङ्गकिङ्करतया सुभगाः—वल्लभा भवेमेति । मुमुक्षूणामिदमनुसन्धानम् । लोकशब्दस्यैतल्लोकविषयत्वं वा; अस्मिँल्लोके सद्भिरभिनन्दनीया भवेमेत्यर्थः । यद्वा सुभगाः—भगवत्समाश्रयणौपयिकभाग्यविशेषभाज इत्यर्थः । तदेवमङ्कनलाञ्छनशब्दाभ्यां विशेषतो निर्देशात् भरणादिशब्दस्तत्र पर्यवसितः; सामान्यशब्दस्य समानप्रकरणोक्तविशेषपर्यवसानस्य न्याय्यत्वात् । परमपदप्राप्तिसौभाग्यविशेषकाम उरुक्रमस्य भगवतश्चिह्नैरङ्कितो भवेदिति विध्यर्थः ।

नन्वत्रापि तप्तैश्चिह्नैरङ्कनं न प्रतीयते, मृत्तिकाचन्दनाद्यालिप्तैरङ्कनोपपत्तेः, तथा च कैश्चिदनुष्ठीयमानत्वादिति चेन्न; * चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तमित्याद्यृग्वेदखिलवचनवैरस्यात् । देवानां बलं—रक्षकमित्यर्थः । [अमितस्य—सर्वत्र परिपूर्णस्य ।] विष्णोश्चक्रमित्यन्वयः । नाकम्—अकं—दुःखं, तद्रहितं परमपदम् । दुरिता विधूय—दुरितान्यवधूयेत्यर्थः ।

अत्र दुरितशब्देन सांसारिकपुण्यमपि संगृहीतम् । * न सुकृतं न दुष्कृतमित्युक्त्वा * सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इति पाप्मशब्देनोपसंहारात्, मुक्तस्य च * सुकृतदुष्कृते धूनुते, * पुण्यपापे विधूय इति द्वयोरपि निवृत्तिश्रुतेः ; अत्र * प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः इति मुक्तप्राप्यस्यैव प्रतीतेः । अत्र विधिस्तु सुगमः ।

नन्वेतदपि तप्तकाञ्चनादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणे चरितार्थम् । यथोक्तं ज्यौतिषे बार्हस्पत्ये **मुहूर्तविधाने**—

* जातस्य तु कुमारस्य धारयेत्पञ्चमे दिने । चक्रं कृत्वा सुवर्णेन षडरं मन्त्रसंयुतम् ॥ इति ।

संग्रहश्च— * जातस्य पञ्चमदिने शुभदे मुहूर्ते पञ्चायुधाभरणधारणमिष्टमाहुः ।
नाभिप्रदेशपरिलम्बिसुवर्णसूत्रप्रोतं शिशोर्ग्रहनिवारणकैश्च युक्तम् ॥ इति ।

* कृतचक्रधारीति वचनान्तरमपि तथा सत्यनुगुणमिति चेन्न ; * नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति सामोपनिषदैकार्थ्यात् * कृतचक्रधारीत्यत्रापि णिनेरवश्यंभावार्थत्वात् सदा धारणं प्रतीयते । तच्चाङ्कनरूपत्वेऽनुगुणम् ; काञ्चनादिनिर्मितस्याभरणान्तरवदेव सदातनत्वाभावप्रसङ्गात् । ततश्च कृतशब्देन स्मृतिसिद्धप्रतिष्ठार्चनादिसंस्कृतत्वं विवक्षितम् । ब्रह्मणस्सायुज्यमिति ; सायुज्यं समानभोगादियुक्तत्वम्, * परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः, * मम साधर्म्यमागताः, सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति स्मृतेश्च । सूत्रं च—* भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । सालोक्यादित्रयस्यापि ब्रह्मसायुज्यान्तर्भूतत्वज्ञापनायात्र सालोक्याभिधानम् ; देवतान्तरप्राप्तौ हि सालोक्यादिभेदावाप्तिः । यद्वा भगवत्प्राप्तावपि श्रीविष्णुलोकादिषु द्वार[पाल]कादिष्विव तथाविधभेदोऽस्तीति तदपेक्षिणां प्राप्तिभेदद्योतनाय पृथङ्निर्देशः । यथाहुः—

* लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ॥

इति । यथाभिलषितं ब्रह्मसायुज्यादिप्राप्तिकामः चक्रेण तप्ततनुर्भवेदित्युक्तं भवति । नेमिना तप्ततनुरित्यत्र चक्रधारणं न प्रतीयते इति चेन्न ; नेमिशब्देन नेम्यवयव[कस्य]चक्रस्य लक्ष्यमाणत्वात् । * पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिः इति तत्पूर्ववाक्यानुरोधाच्च । चक्रपर्यायश्च नेमिशब्दो माधवार्येण **नामानुक्रमण्या**मुक्तः—* चक्रं चारिः पविर्नेमिः पृथक्चक्रस्य वाचकाः इति । एवं पविशब्दस्यात्र चक्रपर्यायत्वेन पठनात् * रथचक्रस्य धारायां वज्रे च पविरीरितः इति वेदनिघण्ट्वन्तरपठितः पविशब्दश्शब्दान्तरम् ; लाक्षणिको वा क्वचित्प्रयोगः । उपक्रमगतोऽर्थान्तरप्रसिद्धोऽग्निशब्दस्तत्र कथमिति चेत् ; सौदर्शनस्य धाम्नः * सोमसूर्यदहनप्रभोज्ज्वलं चक्रमेतदुदितं महामुने इत्याद्य**हिर्बुध्न्य**वचनैस्तेजस्त्रयीमयत्वश्रवणात् । यद्वा * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः इति शारीरकसूत्रे प्रतिपादितेनाग्रनयनेन तस्याग्नित्वम् ; एवं च नेतृवाचिनेमिशब्दोऽप्यनुगुणः । अथवा * नेमिना तप्ततनुरिति विधीयमानाङ्कनदशायामग्नितप्तत्वज्ञापनायाग्निशब्दः । अत्राग्निशब्दस्य प्रसिद्धाग्निमात्रपरत्वे * अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिरिति क्रमेणाग्निशब्दार्थविवरणं न घटते ।

एवं पवित्रशब्दस्य सुदर्शनपरत्वश्रुतेः * पवित्रं ते विततम्, * चरणं पवित्रम्, * लोकस्य द्वारमर्चिमत् इत्यादिष्वपि सुदर्शनपरत्वं व्याचख्युः । * पवित्रं ते विततमित्यत्र पवित्रशब्दः निखिललोकरक्षादीक्षितस्य भगवतस्सुदर्शनस्य संज्ञा विज्ञायते । श्रुतिरेव हि पवित्रसंज्ञा सुदर्शनस्य नामेति स्वयमेव स्पष्टीकरोति । तद्यथा—* पवित्रमित्यग्निरित्यादि ।

पावयितृत्वात्पातृत्वाच्च पवित्रमिति । पवित्रशब्दश्च रथनेमिविषयतया **यास्केन** नैगमे काण्डे निरुक्तः; यथा—* पविः रथनेमिर्भवति पुनाति भूमिमिति । तत्र श्रुतिश्च तेनैवोदाहृता—* उत पविर्या रथानामद्रिं भिन्दन्नोजसा इति ।

एकायनब्राह्मणनिरुक्तिश्च पूर्वं प्रदर्शिता । तदयमस्यार्थः—ब्रह्मणस्पते इत्यनेन समानत्वात्पवित्रं विततमित्युभयमपि संबुद्ध्यन्तम् । ते इति तृतीयार्थे षष्ठी । वितत, पवित्र, ब्रह्मणस्पते, त्वयाऽतप्ततनूरिति संबन्धः; प्रभुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । प्रभोः सर्वेश्वरस्य गात्राणि विश्वतः—विश्वानि, पर्येषि—परिवारयसीत्युक्तं भवति । यद्वा प्रभुस्त्वं विश्वेषामाश्रितानां गात्राणि पर्येषीत्यर्थः । एवं सुदर्शनसंबोधनेन कैश्चिद्व्याख्यातम् । व्याख्यानान्तरमपि—चक्रशरीरिणं केवलं वा भगवन्तं नारायणं वेदवैदिकानां गोप्तारं ब्रह्मणस्पते इति संबोधयन्नाह—* पवित्रं ते विततमिति । तवायुधत्वलाञ्छनत्वाभरणत्वैः शेषभूतं परमपावनं सुदर्शनं विततमित्यर्थः । विततं—विस्तृतं, प्रमाणेषु प्रमातृषु भुवनेषु वा । विश्वतः—* सार्वविभक्तिकस्तसिः; विश्वस्येत्यर्थः । विश्वस्य प्रभुस्त्वं तव गात्रभूतानि चेतनाचेतनात्मकानि सर्वाणि तत्त्वानि पर्येषि—परितो गच्छसि, व्याप्नोषीत्यर्थः । विश्वतः इति विश्वानिति वाऽर्थः । गात्रशब्देनोपासकानां वा गात्राणि विवक्षितानि । ततश्च प्रभुस्त्वं शेषभूतानामस्माकं गात्राणि तेन विततेन लाञ्छनभूतेन शरीरभूतेन च पवित्रेण पर्येषि, लाञ्छितानि कृत्वा स्वीकरोषीत्युक्तं भवति। तेन पवित्रेणाग्नितप्तेन अतप्ततनूः—अदग्धगात्र इत्यर्थः। तत एव अयमामः—अपक्वकषाय इत्यर्थः । तदिति ब्रह्मोच्यते; * यत्तत्पदमनुत्तमम्, * तदिति वा तस्य महतो भूतस्य नाम भवति इत्यादिदर्शनात् । ऋग्वेदे—* तत् आमः इति पदभेदाध्ययनादन्यत्रापि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितम् । यो भवतश्चक्रेणालाञ्छितः स त्वां न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । ये पुनः शृतासः—श्रिताः, पक्वा इत्यर्थः । तेन

* कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥

इत्याद्युक्तं विवक्षितम् । इदित्यवधारणे । ये सुदर्शनं वहन्तः परिपक्वज्ञानाः, त एव तत्समासत—परब्रह्मभूतं त्वां संप्राप्नुयुरित्यर्थः ।

पवित्रशब्दस्य सुदर्शनपर्यायत्वं न केवलं श्रुतिसिद्धम्; अपि तु नैघण्टुकैरप्युक्तम् । तथा हि पञ्चायुधानां प्रस्तावे

* सुदर्शनमरं चक्रं पवित्रं चरणं हरेः । शङ्खो जन्यो भवः पाण्डुः पाञ्चजन्यः परावरः ॥ इति ।

काठके— * चरणं पवित्रं विततं पुराणं....दधातु इति । अस्यार्थः—* चरणं प्राङ्गणे चक्रे इति नैघण्टुकाः ।
श्रीशास्त्रे च—* पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥ इति ।
एवं पवित्रचरणशब्दयोश्चक्रवाचकत्वेऽपि तत्तन्निर्वचनसिद्धार्थप्रतिपादनपरत्वादत्र न पौनरुक्त्यशङ्का । पवित्रशब्दार्थः प्रागेवोक्तः । चरणशब्दश्चात्र रथचरणाकारत्वात्परगतिसाधनत्वाद्वा । पुराणं—पुरातनम्, अनादीत्यर्थः । पुरातनत्वेऽपि नवमिति च काचिन्निरुक्तिः । विश्वकर्मादिभिश्चक्रवत्पर्वतादिषु तन्निर्माणमिदानीन्तनशिल्पिभिश्चक्रादिनिर्माणवत् । तत्रापि तत्तच्छक्त्यनुप्रवेशात्तत्तत्कार्यकरत्वोपपत्तिरिदानीन्तनचक्रयन्त्रादिवत् । येन पूतः—यदङ्कनेन संस्कृत इत्यर्थः, पूर्वोक्त्यैकार्थ्यात् । तरति दुष्कृतानि—भगवत्समाराधनानर्हताहेतुभूतपापान्यतिलङ्घयतीत्यर्थः । यद्वा परम्परया सांसारिकं सर्वमपि कर्मातिक्रामतीत्यर्थः। एतत्सर्वसाधारणमुक्तम्; तत्स्वस्मिन्नाशास्ते, तेनेति । शुद्धेन—नित्यास्पृष्टदोषेणेत्यर्थः। पूता इत्यादिकं पूर्ववत् । अतितरेमेत्यन्वयः । लोकस्य द्वारं—भगवल्लोकप्राप्त्युपायभूतमित्यर्थः । यद्वा लोकस्य—जनस्य पुरुषार्थप्राप्त्युपायभूतमित्यर्थः । अर्चिर्ज्योतिर्महःशब्दैर्ज्वालाकिरणप्रकाशादिभेदस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यम् । भ्राजमानं—शोभमानम्;

तेन सुदर्शनत्वादिकं विवक्षितम् । * अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानमिति; समस्तजरामरणसन्तानोच्छेदकस्य नित्यस्य परमपुरुषार्थस्यानुभवप्रकारादीन् पङ्गोरुपरि गङ्गानिपातवत्स्वयमेवायत्नलभ्यान्संपादयतीत्यर्थः । लोके—प्राप्तिदशायां भगवल्लोके; यद्वा, अस्मिँल्लोके उपासनदशायाम् । सुधितान्—सुखितानित्यर्थः । सुप्रतिष्ठितान् दधात्विति तदपेक्षिताशासनं वा । विनियोगान्तरानुरूपमर्थान्तरमर्थान्तराविरुद्धमिति प्रागेवोक्तम् । एवं वाक्यान्तराण्यपि भाव्यानि ।

तदेवं प्रत्यक्षैः प्रत्यक्षवत्पठ्यमानैश्च श्रुतिवाक्यैर्विशदं प्रतिपन्नस्यार्थस्य विद्यमानैरप्युपबृंहणैर्नैवापेक्षा । अतः कल्पसूत्रकारैर्मन्वादिभिश्चास्मर्यमाणत्वचोद्यमपास्तम् । न च सर्वं सर्वैः स्मर्यते, तथा सत्यन्यैरपेक्ष्यप्रसङ्गात् । कतिकति कल्पसूत्रकारैर्मन्वादिभिश्चानुपात्ता इतिहासपुराणायुर्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदार्थशास्त्ररत्नशास्त्रशिल्पशास्त्रादिषु संगृह्यन्ते । अस्ति च **शाण्डिल्यस्मृतिः**—

* पशुपुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि च । अङ्कयेच्छङ्खचक्राभ्यां नाम कुर्याच्च वैष्णवम् ॥
कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः । बध्नीयात्कण्ठदेशे तु बालानां सूतिकागृहे ॥
न मुद्रयेदासनानि शयनानि महीतलम् । स्थापयेत्क्षेत्रमध्ये तु शिलां चक्रादिमुद्रिताम् ॥
मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादिभूषणम् । यथार्हं बिभृयुस्सर्वे पुमांसस्त्रीजनोऽपि च ॥

इत्यादिका । [तथा च **वसिष्ठस्मृतिः**—

* अष्टमात् षोडशाद्वाऽहाद्धार्यं चक्रादिभूषणम् । प्रतप्तैरङ्कनं पश्चात्सदा वा भूषणं स्त्रियः ।
जातकर्मणि वा कुर्याच्चौलोपनयनेऽपि वा । वेदाध्ययनकाले वा चक्रचिह्नं विधानतः ॥ इत्यादिका ।]

सन्ति चेतिहासाः । यथा **श्रीविष्णुधर्मे** द्व्यशीतितमेऽध्याये यमकिङ्करसंवादे—

* भवतां भ्रमतामत्र विष्णुसंश्रयमुद्रया । विनाऽऽज्ञाभङ्गकृन्नैव भविष्यति नरः क्वचित् ॥ इत्यादि ।

एतेन, * वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथवा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥

इति **श्रीविष्णुपुराण**गतयमकिङ्करसंवादवचनमपि गतिसामान्यन्यायेन व्याख्यातम्; * परिहर मधुसूदनप्रपन्नानिति प्रपन्नप्रकरणौचित्याद्वाचिकमानसिकशुद्धिवत्कायिकशुद्धेरपि वक्तव्यत्वात्स्ववाक्यौचित्यादध्याहारादिनिरपेक्षत्वाच्च । अयमेवार्थो **मात्स्ये**ऽन्यत्र च **यमकृष्णार्जुनसंवादे**ऽपि स्पष्टः—

* मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं मृत्योरप्याज्ञाभङ्गकृन्नरः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत् । नान्यप्रासादमारोहेन्नान्यदायतनं विशेत् ॥
चक्राङ्कितस्सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

एवं चक्रादिधारणान्मृत्युवशत्वाभावः **श्रीविष्णुतत्त्वे**ऽपि नरकप्रस्तावे प्रोक्तः—

* चक्रादिधारणं पुंसां परसंबन्धवेदनम् । पतिव्रतानिमित्तं हि वलयादिविभूषणम् ॥
वैष्णवेभ्यो हि बिभ्यन्ति देवा नरकरक्षकाः । अवमानक्रिया तेषां संहरत्यखिलं जगत् ॥
कालेनैतावता तेषु नरकेषु तु कश्चन । न दृश्यते महावीर्य प्रभावात्परमेष्ठिनः ॥ इति ।

एवं भारतेतिहाससारतया सर्वशिष्टपरिगृहीतेतिहाससमुच्चये द्वात्रिंशेऽध्याये श्रीपुण्डरीकाख्याने—

* केचिच्चक्राङ्कितास्तत्र प्राणिनः पुण्यदर्शनाः । विचरन्ति यथाकामं पुण्यतीर्थप्रशंसिनः ॥ इत्यादि ।

न चैतत्तत्र प्रतिक्षेप्यपक्षानुप्रविष्टम्; अङ्गिनो नारायणोपासनस्यैवानन्तरं विधीयमानत्वात्, पूर्वोत्तरगतनानागम-नानापक्षविकल्पानुप्रविष्टत्वाभावात्, सालग्रामक्षेत्रप्रशंसारूपत्वाच्चास्य वाक्यस्य । तथा—

* नारदोऽहमनुप्राप्तस्त्वद्दर्शनकुतूहलात् । प्रभवो भगवद्भक्ता मादृशां सततं द्विज ॥

स्मृतस्संभाषितो वाऽपि पूजितो वा द्विजोत्तम । पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया ॥

इति भगवद्भक्तप्रशंसातात्पर्यदर्शनाच्च । तिष्ठतु चान्यत्सर्वं, स्पष्टमुक्तं हि भगवता **व्यासेनैव** पञ्चमे वेदे **भीष्मपर्वणि** चतुर्थेऽह्नि देवगुह्ये—

* ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ॥

सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ इति ।

लाञ्छनं लक्ष्म लक्षणमिति पर्यायः । न चैतदासत्त्या शूद्रमात्रविषयमिति वक्तुं युक्तम्, चतुर्णामपि समुचितानामविशेषेण तदन्वयप्रतीतेः । ये तु * कृतलक्षणैरित्येतत्कृतचीर्णाचारैरिति व्याचख्युः, तेषां नूनमाग्रहग्रहेण पदार्थज्ञानमपि मुषितम्; लक्षणशब्दस्याचारवाचकत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्प्रसिद्धार्थे बाधकाभावेनोपचारस्याप्रसिद्धयोगस्य वाऽङ्गीकारायोगात् । आचारबोधकत्वानुरूपस्य च योगोपचारयोर्निमित्तस्य निर्वचनसादृश्यसंबन्धादेः स्फुटस्यादर्शनात्; यथाकथञ्चिदन्यथाकरणेऽतिप्रसङ्गात् । ये तु कृतयज्ञोपवीतादिलक्षणैरिति व्याचख्युस्तेऽपि तेनैवाग्रहग्रहेण शूद्रैश्चेति पदस्य तदन्वयस्य वा विस्मारिताः । न चान्यत्किञ्चिदस्ति शूद्रचिह्नं येनादिशब्देन तत्संग्रहस्स्यात् ।

ननु शूद्राणामपि—* कृतयज्ञोपवीतादिलक्षणैरित्यादौ कृतयुगे यज्ञोपवीतादिधारणमितिहासादिषु श्रुतमिति चेत्, अहो महत्त्वमैतिहासिकत्वस्य, यद्ग्रन्थानां तात्पर्यार्थवदाभिधानिकार्थमपि तिरोधत्ते । आदिकृतयुगे शूद्राणामभाव एव हि महाभारतादिषु प्रपञ्चितः । ततश्च तत्र काले सर्वेषां यज्ञोपवीतधारणवचनमपि पश्चाद्वृत्तिभेदेन शूद्रीभविष्यतां तदातनब्राह्मणविशेषाणां तद्धारणेन चरितार्थम् । अस्तु वा तदानीं वचनबलाच्छूद्राणामपि तद्धारणम्; तथाऽपि नात्र श्लोके तद्विवक्षा शक्या, तेषामाद्यत्रेतायुगात्प्रभृति तत्प्रसङ्गा[त्; अत्र च]भावात्; ततश्च कालविशेषस्यानन्तरश्लोकेऽभिहितत्वात्—

* सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः । द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥ इति ।

इदं च कालविशेषविधानं न कालान्तरनिषेधपरम्, सार्वकालिकत्वेन वचनान्तरशतैर्विहितत्वात् । अत एव गीतिकालविशेषपरत्वेऽपि न दोषः । किं च भगवत्समाराधनविधायके वाक्ये तदसाधारणं किञ्चिदङ्गत्वेन विधातुं युक्तम् । यद्यपि च वर्णाश्रमाचारपरित्यागशङ्कानिवृत्त्यर्थं यज्ञोपवीतादिविधानमपि युक्तम्; तथाऽपि—*सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु,

* ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी । परिव्राट् चापि पतितस्तस्मात्तन्न परित्यजेत् ॥

इत्यादिस्मृतिशतसुप्रतिष्ठितत्वादस्यार्थस्यात्र न तद्विधानापेक्षानिबन्धः । तदेवमाचारयज्ञोपवीतादेस्सर्वदेवतार्चनसाधारणत्वान्नात्र विशेषविध्यपेक्षेति युक्तमनुसंधत्स्व । किंच * सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः इति भगवच्छास्त्रपुरस्कारेण समाराधनविधानात्, कृतलक्षणपदस्यापि तदनुसारेण व्याख्या युक्ता । तत्र हि ब्राह्मणादीनां भगवदर्चनप्रवृत्तानां चक्रादेरवश्यधार्यत्वम् कृतलक्षणशब्दस्य च तद्विषयत्वं सुस्पष्टम् । यथा **श्रीविष्णुमन्दिरे** प्रतिष्ठाध्याये—

*प्रतिष्ठादिवसं ज्ञात्वा ऋत्विग्भिर्द्विजसत्तमैः । एकान्तिमुनिमुख्यैस्तु कृतचक्रादिलक्षणैः ॥
यजमानः प्रकुर्वीत वेद्यादिस्थापनं पुरा ॥ इति ।

तथा **पारमेश्वरे** च प्रतिष्ठाध्याये—

*येषु व्यक्तेषु चिह्नानि नाभिव्यक्तानि सत्तम । तान्यपि स्वानि चिह्नानि ललाटे चांसपट्टयोः ॥
पृष्ठे वाऽप्यङ्कपट्टे वा पाणिपादतलेषु वा । मूर्ध्नि वा दधते तस्मात्तत्र तत्र निरीक्षयेत् ॥
यस्मादलक्षणा व्यक्तिर्विद्यते न कदाचन । एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः ॥
मौद्गल्याद्यास्तथाऽन्ये च न तच्चिह्नविवर्जिताः । भवेयुस्सर्वदा तस्माच्छङ्खचक्रगदाम्बुजैः ॥
लोहैरनलसन्तप्तैस्तत्तन्मन्त्राधिवासितैः । पूजितैरर्घ्यगन्धाद्यैरङ्कितव्याः क्षणेन तु ॥
त्रय्यन्तज्ञानसंपन्ना यथोक्ताचारनिष्ठिताः । विप्राद्यास्ते च शूद्राश्च यदैवं कृतलक्षणाः ॥
तदा तु योग्या विज्ञेयाः समयश्रवणादिषु । शास्त्रोदितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते ॥
यागोपकरणान्येवमर्घ्यपाद्यादिकान्यपि । सँल्लाञ्छ्यानि यथायोगं शङ्खचक्रादिलक्षणैः ॥
तथा यानासनादीनि विभोस्सर्वाणि यत्नतः । स्वात्मोपकरणं सर्वमासनादिविवर्जितम् ॥
अङ्गुलीयकपर्यन्तं भूषणं कटकादिकम् । उत्तमाङ्गसमुद्धार्यं सर्वमुष्णीषपूर्वकम् ॥
चक्रादिलाञ्छितं कुर्यात्तदीयाश्च गवादयः । विप्रादिवल्लाञ्छितव्यास्तदीया भूरुहादयः ॥
लाञ्छितव्या यथायोगं चक्रशङ्खादिलक्षणैः । आराधकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादिलाञ्छिताः ॥
देवतान्तरचिह्नैस्तु अकर्मण्याश्च लाञ्छिताः । यत्र वा भगवन्मूर्तौ लाञ्छनं न प्रदृश्यते ॥
तत्र वै लक्षणन्यासं न कुर्यात्स्वेच्छया द्विजः । यथास्थितैव सा व्यक्तिः पूज्या व्यापकमन्त्रतः ॥
तदन्ये लाञ्छितव्यास्स्युस्सर्वे पूर्वमलाञ्छिताः ॥ इति ।

श्रीविष्णुतत्त्वे तृतीयपादे प्रथमे पटले—

*एवं विज्ञापिताश्शिष्याश्चक्रलिङ्गसमन्विताः । देवा एव भवन्त्येते नान्येषां कर्मकारकाः ॥ इति ।

द्वितीये पटले—*इति तेनाभ्यनुज्ञातश्चक्रलिङ्गधरो भवेत् । इति ।

नवमे पटले— *संस्कारव्यञ्जितात्मानः प्रतिचिन्हेन लाञ्छिताः । देवाभिधानवन्तश्च त्यक्तास्पदपरिग्रहाः ॥
तमेव सर्वभावेन संप्रयान्तु महामुने । इति ।

अत्रान्तिमे पटले—*चक्रादिधारणं पुंसामित्यादि प्रागेवोक्तम् । तत्रोपरितने चतुर्थे पटले—

*ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । एते ह्याश्रमिणः प्रोक्ताश्चत्वारः क्रमयोगतः ॥

इत्यारभ्य *चक्रलिङ्गधरास्सर्वे समयव्रतनिष्ठिताः इति । भवेयुरिति शेषः । **पराशरसंहितायां** गृहार्चाप्रतिष्ठायाम्—

*श्रोत्रियो विष्णुभक्तस्तु गृहस्थश्शास्त्रवित्तमः । चक्रलिङ्गधरो विप्रः प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति ॥
तेन प्रतिष्ठि[ते]तस्तत्र सन्निधत्ते सदा हरिः । देवतान्तरभक्तो वा समबुद्धिरथापि वा ॥
नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाचरेत् ॥ इति ।

नारदीयपद्धतौ च—

* गृहस्थः श्रोत्रियो विप्रो नित्यकर्मरतश्शुचिः । शान्तश्चक्रधरो दान्तस्सद्भक्तो दोषवर्जितः ॥
शास्त्रज्ञः कर्मदक्षश्च प्रतिष्ठां कर्तुमर्हति ॥ इति ।

सर्वसंहितासारभूते **श्रीसात्त्वते** च विभवमूर्तिपरिच्छेदे—

* नास्त्रैर्वस्त्रैर्ध्वजैर्येषां व्यक्तिर्व्यक्ता जगत्त्रये । तेऽपि लाञ्छनवृन्दं तु धारयन्त्यङ्घ्रिगोचरे ॥
ललाटे वांसपट्टे वा पृष्ठे पाणितलद्वये । तनूरुहचये मूर्ध्नि कर्मिणां प्रतिपत्तये ॥
अपि संसारिणो जन्तोस्स्वभावाद्वैष्णवस्य च । न जहात्याच्युतं लिङ्गं किं पुनर्विभवाकृतेः ॥ इति ।

न च वाच्यम् * असूयत शुभाचारं वासुदेवपरायणम् । शुभलक्षणसंपन्नं चक्राङ्कितमनुत्तमम् ॥

इति लैङ्गवच[नात्]नवत् इदमपि सहजचिह्नपरमिति ; तस्मिन्नपि लैङ्गवचने सहजचिह्नपरत्वे नियामकाभावात्, *शुभलक्षणसंपन्नमित्यनेन गतार्थत्वात्, शुभाचारमितिवत्पाश्चात्यार्थवर्णनोपपत्तेश्च । अस्तु वा तत्र शुभलक्षणशब्दस्य गोबलीवर्दन्यायात्सङ्कोचः, अत्र तु संहितान्तरश्रुत्याद्यनुसारादङ्कनविषय[मेवेति]मिति मन्तव्यम् । एवं **सनत्कुमारसंहिता**दिष्वपि—

* सर्वपापविनाशार्हं रथाङ्गस्य तु धारणम् । सर्वकल्याणदमिह पश्चात्संसारनाशनम् ॥
सुवर्णरूप्यताम्राद्यैर्लोहेन च तथैव वा । तथा रथाङ्गमष्टारं सुनाभिं च सुवृत्तकम् ॥
ज्वालाचतुष्कसंयुक्तं कृत्वा चैवं विधानतः । अग्नौ प्रताप्य विधिवद्धारयेद्भक्तिसंयुतः ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

तदेवं भगवच्छास्त्रे समाराधकादीनां सर्वेषामपि चक्रादिलाञ्छनधारणस्यावश्यकर्तव्यतयाऽभिहितत्वात् प्रमाणान्तरगवेषणं चापवरकनिहितहिरण्यनिधेः पुरुषस्य कोद्रवाद्यर्थं कृपणजनयाचनमिति परिहसन्ति सन्तः । तेनाहितलक्षणपर्यायतया कृतलक्षणशब्दस्याप्रसिद्धरूढिविशेषाश्रयणमपि निरस्तम् । अतः—* ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैरिति चक्रादिविषयमेव ।

एतेन यदुक्तं **हरिवंशे** सप्तचत्वारिंशच्छततमेऽध्याये यात्रारम्भे—

* चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥ इति,

तदपि यथोपलम्भं सामान्यतस्सर्वजनविषयमेवेति निर्व्यूढम् । यद्यपि तत्र नगररक्षाभिधाने तात्पर्यम् ; तथाऽपि भगवदसाधारणचिह्नमिदमित्यपि सिद्धं भवति, * वैष्णवानां विशेषतः इत्यादिवचनान्तरानुसाराच्च । न च नगररक्षौपयिकभटादिमात्रविषयमिदमिति वक्तुं शक्यम्, तावन्तं कालं ब्राह्मणादेस्तत्र संचारनिरोधे प्रमाणाभावात्, ब्राह्मणादेश्चक्राङ्कितत्वाभावे प्रमाणाभावाच्च, प्रत्युत श्रुतिस्मृत्यादिविहितत्वेन तद्वत्त्वादेव । नन्वचक्राङ्कितस्यापि ब्राह्मणादेर्निवारणमत्रानुपयुक्तमिति चेन्न, अभागवतानां ब्राह्मणानामप्यसितमनसामाशयपरिज्ञानायोगेन तन्निवारणस्यापि नगररक्षणौपयिकत्वात् । अतो ये चक्राङ्कितास्ते प्रवेष्टव्या एव न तु निवारणीयाः ; ये तु न चक्राङ्कितास्ते न प्रवेष्टव्या इति वचनव्यक्तावनुवादांशस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन श्रुत्याद्युपस्थापितब्राह्मणादिसर्ववर्णसंभवभगवदसाधारणजनविषयोऽयं ये चक्राङ्किता इत्यनुवादः ; तद्व्यतिरिक्तविषयश्च निषेधः । ये प्रवेष्टव्यास्ते चक्राङ्किता एव स्युरिति वचनव्यक्त्या लोहितोष्णीषन्यायेन विशेषणविधानतात्पर्येऽपि नगरप्रवेशस्य प्रतिनियतजातिविषयत्वाभावेन साधारण्येनानुवादात्तत्तज्जातीयेषु चक्राङ्किता एव प्रवेष्टव्या नामुद्रिताः इति वाक्यार्थस्स्यात्, तथाऽपि ब्राह्मणादेस्तद्वत्त्वं सिद्धम् ।

पौराणिकानि च परश्शतानि वचांसि ।

पाद्मे– * धारयेद्विष्णुभक्तस्तु चक्रं बाहौ तु दक्षिणे । वामे तु शङ्खराजानं धारयेद्विष्णुमाप्नुयात् ॥
चक्रेणैवाङ्कितो विद्वान्वासुदेवं समाश्रयेत् । भावभक्तिं समास्थाय ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ इति ।

श्रीभागवते– चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये तपः कुर्यात्प्रयत्नतः । स्नानं दानं जपं होमं तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥
संवत्सरेण यत्पापं मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते तेषां सकृच्चक्राङ्कदर्शनात् ॥
ज्वरदाहभयं चैव चोराग्निजभयं तथा । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसेत् ॥ इति ।

आग्नेये– * पञ्चायुधानि धार्याणि भक्तिश्रद्धोपबृंहितैः । ललाटे मूर्ध्नि हृद्बाह्वोरेकत्रैकं पृथक्पृथक् ॥
ललाटे तु गदा धार्या मूर्ध्नि चापस्ततः परम् । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
[य]तथा च विधिवत्कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक्पृथक् ॥
वह्निमध्ये समारोप्य विधिवत्पूजयेत्पुनः । अङ्कयेद्विधिवद्ब्रह्मन्नप्रमत्तस्समाहितः ॥
वर्णाश्रमेषु निष्ठानामन्येषां च विधानतः । कर्तव्यं भगवद्भक्तैस्सिद्धैर्मुक्तैश्च यः योगिभिः ॥
चक्रादिधारणाद्ब्रह्मन्विष्णुलोके महीयते । इति ।

सिद्धैः–सिद्धिकामैः ; मुक्तैः–मुमुक्षुभिरित्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः, आशंसायां वा । **भविष्यत्पुराणे**–
* चक्राङ्कितभुजं दृष्ट्वा यस्तु तं नाभिवादयेत् । तिर्यग्योनिशतं प्राप्य विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥ इति ।

ब्रह्मकैवर्ते– * चक्राङ्कितभुजं मर्त्यं यो निन्दयति सर्वदा । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ इति ।

लैङ्ग्ये– * अष्टाक्षरविदस्सर्वे विष्णुचक्राङ्कितास्तथा । श्रावका वासुदेवस्य तथैव नटनर्तकाः ॥
अन्ये च वैष्णवास्तत्र सर्वे चक्रेण लाञ्छिताः । इति ।

श्रीवाराहे– * वासुदेवाङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥ इति ।

तत्रैव क्षेत्रमाहात्म्ये–

* मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । मामेवैष्यति धर्मात्मा मदेकान्तेन चेतसा ॥
चक्राङ्कितभुजाः केचिद्यत्र कुत्र वसन्ति वै । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ॥
ये केचिद्यत्र पुरुषा विष्णुचक्राङ्कमुद्रिताः । तेषां दर्शनमात्रेण महापातकनाशनम् ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे । तत्सर्वं प्रशमं याति यत्र चक्राङ्कितो वसेत् ॥ इत्यादयः ।

स्कान्दे यमवचनम्–

* येषां चक्राङ्कितं गात्रं शूद्रेष्वपि च दृश्यते । ते वै स्वर्गस्य नेतारो ब्राह्मणा भुवि देवताः ॥ इति ।

* शूद्रेष्वपि च दृश्यते इत्यस्य स्थाने * लोकेषु परिदृश्यते इति **वरदराजीयस्मृतिसंग्रहे** यमस्मृतिपाठस्संगृहीतः ।

वामनेऽपि– * लीलयाऽपि लिखेद्यस्तु बाहुमूले सुदर्शनम् । कुलकोटिं समुद्धृत्य स गच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

मात्स्ये– * चक्राङ्कितभुजाः केचिच्छङ्खाङ्कितभुजास्तथा । शङ्खचक्रधराः केचित्कुले विष्णुपरिग्रहे ॥
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः । कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च मुक्तये ॥
मच्चक्राङ्कितदेहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः । नैवाप्नोति वशं मृत्योरप्याज्ञाभङ्गकृन्नरः ॥ इति ।

श्रीगारुडे— * विष्वक्सेनस्स्वयं चक्रमादायात्मविभूषणम् । प्रयच्छति महातेजा हरिभक्तानुकम्पया ॥
विष्णुचक्राङ्कितं गात्रं पवित्रमिति वै श्रुतिः । चक्राङ्किताय दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ॥
अचक्रधारिणं विप्रं यश्श्राद्धे भोजयिष्यति । रेतोमूत्रपुरीषादीन् स पितृभ्यः प्रयच्छति ॥ इत्यादि ।

तथा— * अग्निनैव तु संतप्तं चक्रमादाय वैष्णवम् । दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥

तथा **ब्रह्माण्डे** श्रीविष्णुरहस्ये त्रयस्त्रिंशेऽध्याये—

* श्रावका वासुदेवस्य तथैव नटनर्तकाः । अन्ये च वैष्णवास्तत्र सर्वे चक्रेण लाञ्छिताः ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमेऽध्याये—

* वैष्णवा मुनयः [पूज्याः]पुण्या विष्णुलक्षणलक्षिताः । ध्यायिनो योगनिरताः सदा विष्णुपरायणाः ॥

इति । तत्रैव मोक्षधर्मे उमामहेश्वरसंवादे श्रीवैष्णवमाहात्म्ये—

* शङ्खचक्राङ्कितान् भक्त्या यः पूजयति मानवः । स साक्षाद्विष्णुसामीप्यं लभते नात्र संशयः ॥

इत्यारभ्य महता ग्रन्थेनायमर्थः प्रपञ्चितः । उपपुराणेषु ब्रह्माण्डसंहिताभेदरूपे **वायव्ये**—

* उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
विद्या विभूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विभूषणम् । विष्णुभक्तिर्विभूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कभूषणा ॥ इत्यादि ।

आदित्यपुराणे—

* चक्रादि धारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे । पातकादिविशुद्ध्यर्थं भवक्लेशविनाशिनम् ॥
विहगेशेशनामाङ्काः शङ्खचक्राङ्किता नराः । निश्शङ्काश्च निरातङ्कास्ते सङ्कर्षणकिङ्कराः ॥
[शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो ब्राह्मणाधमः । सजीवन्नेव चण्डालस्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुतल्पायुतानि च । सर्वं दहति निश्शेषं सकृच्चक्राङ्कदर्शनम् ॥

इत्यादीनि परश्शतानि प्रमाणानि विद्यन्ते । ग्रन्थगौरववशादत्र न लिख्यन्ते ।]

यद्यप्येते श्रुतिस्मृत्यादयो न दृश्येरन्; तथाऽपि नेदमनुष्ठानं हेयम्, होलकाधिकरणन्यायात्सर्वदेशवर्तिनोऽप्याचाराः प्रत्यक्षश्रुत्याद्यविरुद्धाः सर्वेषामप्युपादेया इति निरणैषुः; दृश्यते च सर्वेष्वपि च देशेषु भगवत्पराणां सुदर्शनादिधारणम् । तत्राप्यङ्कनविधिमनुस्मरन्ति प्रायशो विद्वांसः । केचित्तु नूनमुष्णालवो यथाकथञ्चिदपि धारणमुपादेयमिति प्रशस्तया मृत्तिकया लाञ्छयन्त्यङ्गानि । तुलसीकाञ्चनलोहताम्रादिनिर्मितां वा मुद्रां धारयन्ति । किंच * आत्मदास्यं हरेस्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरेत्यादिभिस्स्वतस्सिद्धं भगवद्दास्यमनुवर्तेतेति सामान्यतो विहिते तदुचितमनुष्ठीयमानमनिवार्यं पञ्चकरणनामधारणवत् । न चाङ्गुलिविच्छेदस्यापि प्रसङ्गः, तस्याननुष्ठाननिरस्तत्वात् । सर्वदेशवर्तिभिरननुष्ठानं दुर्निश्चयमिति चेन्न, यथादृष्टि निरूपणमात्रस्यैव [कर्त]वक्तव्यत्वात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, व्याप्त्यादेश्चानुदयप्रसङ्गात् । यद्यपि तस्याप्यनुष्ठानं कचित्स्यात्, ततस्तस्यापि न्यायबलादुपादेयत्वमेव स्यात्, न तु तत्प्रसङ्गेन ततोऽन्यस्य निषेधः । एतेन देवतान्तरचिह्नधारणप्रसङ्गोऽपि परिहृतः, तस्य स्वसैद्धान्तिकैरन्यैश्च निषिद्धत्वेनाधर्मत्वाच्च । नन्वयमप्याचारो विप्रतिपन्नत्वाद्धेयः स्यादिति चेत्, तत्किं विप्रतिपत्तिमात्रेण? उत प्रमाणादर्शनात्? अथ प्रमाणविरोधादिति? नाद्यः, अतिप्रसङ्गादेः प्रागेव खिलनिरूपणे प्रतिपादितत्वात्; धारणप्रतिकोटित्वेनाधारणस्यापि विप्रति-

पन्नतया हेयत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, प्रमाणप्रदर्शनात् । नापि तृतीयः, विषयव्यवस्थया विरोधस्य प्रशमितत्वात् । न च कैश्चिदननुष्ठानात्त्याज्यत्वम्, अतिप्रसङ्गादेव । न च शिष्टाननुष्ठानात्, तत्र सर्वशिष्टाननुष्ठानासिद्धेः ; कतिपयशिष्टाननुष्ठानस्यातिप्रसङ्गित्वात् ।

* वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इति मनुविहितेषु यष्ट्यादिषु यज्ञोपवीतातिरिक्तानां कतिपयशिष्टैरधारणदर्शनाच्च । न च सुदर्शनादिधारिणस्सर्वेऽप्यशिष्टा इति वक्तुं शक्यम्; तदन्येषां सर्वेषामशिष्टत्वप्रसङ्गस्यापि दुर्निवारत्वात् । श्रुत्यादिविधिनिषेधशास्त्रानुविधानात्तेषां शिष्टत्वमिति चेन्न, प्रस्तुतविषये विप्रतिपन्नत्वात्; अर्थान्तरविषयानुष्ठानस्योभयत्र समत्वात् । तैरपि तेषां संबन्धादिषु परिग्रहाद्वैशिष्ट्यमभ्युपगतमिति चेत्तुल्यम्, तत एवैतेषामपि तैस्तदभ्युपगमात् । वर्जयन्ति केचित्तानिति चेत्; एतेऽपि केचिदन्यान्वर्जयन्त्येव; यथाप्रमाणमितरेषु तेषामनादरणमाग्रहमूलमिति विशेषः । अतो मध्यस्थबुद्धीनां प्रत्यक्षश्रुत्यादिचोदितेष्वपि केचिदाचाराः सार्वत्रिकाः, केचित्तु न ; तत्र क्वचित्केचित्कांश्चिदाचरन्ति, अन्यत्रान्ये त्वन्यान् सर्वेऽपि सर्वं संभ्रमादिभिर्नाचरन्तीति दुर्निवारोऽयं घण्टापथः ।

एवं * लक्ष्मत्वादात्मभर्तुरित्यादिना पूर्वोक्तास्सर्वे हेतवो निर्व्यूढाः । * लक्ष्मत्वादात्मभर्तुरित्यस्य स्वाभाविकदास्यानुवर्तनविधिसिद्धसमुचितविशेषानुष्ठानपरत्वेनानैकान्त्यानवतारात् । * प्रकृतिपरिणतिग्रन्थिदाहात्मकत्वादित्यस्य * अतप्ततनूरित्यादिना सिद्धत्वात् । *कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायतीत्यादिभिः कर्माङ्गत्वादोनां स्थितत्वात् । *प्रियत्वादित्यस्य संदिह्यमानार्थे साधूनामन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यात् । उक्तं च महाकविभिरिति मीमांसाचार्यैरप्युपात्तम्—* सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः इति । * हेतुत्वात् सद्गृहीतेरित्यादिकस्यापि शास्त्रानुसारेण सदसद्विवेकौपयिकत्वतात्पर्येणातिप्रसंगाभावात् । * द्रावणात्किङ्करादेरित्यादिकस्यापि प्राक्प्रदर्शितयमकिङ्करसंवादादिसिद्धत्वात् । अतस्सिद्धं ब्राह्मणादिभिस्सुदर्शनादिकमवश्यं धार्यम्, मुमुक्षुभिस्तु विशेषत इति ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन सम्यगेतत्समर्थितम् । श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धं चक्रादिधारणम् ॥

अयमनवमसूक्तैरादिभक्तैर्यथावद्विदितनिजसुतत्त्वो विश्वमव्यादभव्यात् ।
रथचरणनिरूढव्यञ्जनानां जनानां दुरितमथनहेलादोहलीदेहलीशः ॥

इति सच्चरित्ररक्षायां सुदर्शनपाञ्चजन्यधारणविधिर्नाम

प्रथमोऽधिकारः ।

॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधिर्नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथोर्ध्वगतिकामानामूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणम् । तिर्यक्पुण्ड्रादिहानं च शास्त्रैस्समभिदध्महे ॥

सन्त्यत्र बहूनि श्रुतिस्मृतीतिहासादिवचांसि । तत्र तावन्**महोपनिषदि**—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ।
ज्ञात्वा विमुच्येत नरस्समस्तैस्संसारपाशैरिह चैव विष्णुम् ॥ इति ।

धृतोर्ध्वपुण्ड्रो ज्ञात्वेत्यन्वयः । मुमुक्षुर्नरः धृतोर्ध्वपुण्ड्रो ध्यायेदिति विध्यर्थः । साङ्ख्ययोगाधिगम्यं—ज्ञानयोगकर्मयोगाभ्यां भक्तिद्वाराऽधिगम्यमित्यर्थः । नारायणविष्णुशब्दयोरन्यतरस्य संज्ञात्वमितरस्य निर्वचनविवक्षया विशेषणपरत्वं चात्र बोध्यम् । समस्तैस्संसारपाशैरिति बन्धहेतुभूतैः पुण्यपापरूपैः कर्मभिस्तन्मूलैश्च रागादिभिरित्यर्थः । इह चैव मुच्येतेत्येतत् *तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिवत् । तच्चोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशादिपरमिति सूत्रकारैरेव निर्णीतम्—*समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्येत्यादिभिः । यद्वा

*यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं तु सन्ध्यावन्दनकर्मसु । तेनाहं सुलभो ब्रह्मन्नेकस्मिन्नेव जन्मनि ॥

यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं दधाति यः । जन्मन्यनन्तरे मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥

इत्याद्युपबृंहणभूतब्रह्माण्डवचनानुसारेणै[त]कस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षे तात्पर्यम् । यथा

*जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति श्रीमदवताररहस्यतत्त्वविज्ञानस्य शीघ्रं समस्तप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन संपूर्णविद्यानिष्पत्तेरेकस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षहेतुत्वं, तद्वद्वक्ष्यमाणमन्त्रध्यानादिविशिष्टोर्ध्वपुण्ड्रधारणनियमस्यापीति भाव्यमिति ।

या पुनरिदानीं ब्रह्माण्डादिग्रन्थेष्वतिविततविप्रकीर्णत्वादिना केषाञ्चिदतिशङ्का वर्तते; साऽत्र न कर्तव्या, संप्रतिपन्नश्रुतिस्मृत्यादिविरोधाभावात्, अविरोधिनामनाप्तत्वकल्पने गौरवादतिप्रसङ्गाच्च । तथा **कठशाखायाम्**—

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥ इति ।

अस्यार्थः श्रीमत्सुदर्शनधारणाधिकारे सर्वो व्याख्यातः । तथा **नारदीयसंहितायां** चतुस्सप्ततितमेऽध्याये—*अर्चनाङ्गं ब्रवीत्यन्या ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा श्रुतिः इत्युक्त्वा समुपात्ता काचित्काठकश्रुतिः ।

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं पूजयति स्म भक्त्या ।
अर्घ्यादिभिः पौरुषसूक्तमन्त्रैस्संप्राप्नुयाद्विष्णुपदं महात्मा ॥

इत्यादीनि च वाक्यानि श्रूयन्ते । तत्र यः पूजयति स्म स विष्णुपदं संप्राप्नुयादिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजना । अन्यत्सुगमम् । तस्यामेव संहितायामेकोनसप्ततितमाध्यायप्रभृतिभिष्षड्भिरध्यायैरयमर्थः प्रपञ्चितः; स्वावसरे चोपादास्यामहे । तथा **भल्लशाखायाम्**—*अर्चनादौ यज्ञमूर्तेरूर्ध्वपुण्ड्रमित्यारभ्य *कुलं तारयते सप्त स गच्छेद्वैष्णवं पदमिति । तत्रैव देवतान्तरभक्तस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रधारणमभ्युदयावहमिति व्यक्तमुक्तम्—

*अन्यदेवेषु ये भक्ता जपहोमपरायणाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं धारयन्ते इत्यादिना । तथाऽऽ**थर्वणे**—*हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्ये च्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान्भवति स मुक्तिभाग्भवति—इति । अनेन संस्थानविशेषस्य विहितत्वात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन श्रुत्यन्तरेष्वप्येतदेव संस्थानमभिहितमिति गम्यते । इदं चोर्ध्वपुण्ड्रधारणं सर्वजातिसाधारणम् । क्षत्रियादिष्वर्धचन्द्रादिभेदः; तत्रापि वैष्णवानामूर्ध्वपुण्ड्रधारणमेव कार्यम्; अवैष्णवानामपि विप्रमात्राणामेतदेवेति व्यक्तं स्मरन्ति; यथा **अग्निवैश्यगृह्ये**—

*त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं प्रयत्नतः ॥ इति ।

उक्तं च बोधायनेन—

* होमपूजादिसमये सायं प्रातस्समाहितः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो भवेच्छुद्धो न चान्यथा ॥ इति ।

अन्यथेत्यनेन त्रिपुण्ड्रादेर्धारणमूर्ध्वपुण्ड्रादेरधारणं च निषिध्यते । आह च **वृद्धजाबालिः**—

* शस्त्रधार्य[स्त्र]सिधारी च धनुर्धारी धनापहः । तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रः स चण्डालसमो भवेत् ॥ इति ।

शातातपश्च—

* त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतत्येव न संशयः ॥
यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना भवेत् । द्रष्टव्यो नैव तद्देहः श्मशानसदृशो हि सः ॥ इति ।

पुराणेषु च **मात्स्ये**—* न त्रिपुण्ड्रं द्विजः कुर्यान्न तत्पूजां तथैव च इति । तत्रैव—

* त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं तु नित्यशः ॥ इति ।

श्रीनारदीये च पद्मपुष्पाकारादिकानग्निशिखाकारपर्यन्तानूर्ध्वपुण्ड्रसंस्थानभेदानभिधाय

* उक्तानि लक्षणान्येवं ब्राह्मणस्येति तत्स्मृतम् । त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ॥

इत्यन्तेन वर्णानुरूपसंस्थानं विधायानन्तरमुच्यते—

* सर्वजातिषु यो मर्त्यो विष्णुभक्तो भवेन्मुने । तस्योर्ध्वपुण्ड्रकरणे अधिकारो बुधैस्स्मृतः ॥ इति ।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायां** शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णनाध्याये—

* श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥
ध्यानहोमजपाश्चैव सर्वाः पुण्याः क्रियास्तथा । विफलिष्यन्ति विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
चन्दनागरुभिश्चैव कर्तव्यं क्षत्रियैर्बुधैः । वैश्यैश्च बिल्वमूलेन शूद्रैर्भूत्या सतोयया ॥
सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथाविधि । ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपि ॥ इति ।

चन्दनागरुभिरित्यादिकं सामान्यक्षत्रियादिविषयम् । सर्वैरित्यादि तु विशेषविषयम् । तथा **ब्रह्मरात्रे**—

* ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम् । वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥
त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वाँल्लीलयाऽपि न धारयेत् । धारयेत्प्रयतस्सम्यगूर्ध्वपुण्ड्रं प्रयत्नतः ॥
ब्राह्मणस्य न कर्तव्यं तिर्यक्पुण्ड्रस्य धारणम् । स शूद्र इति मन्तव्यस्तिर्यक्पुण्ड्रस्य धारणात् ॥
ममार्चने विशेषेण ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो द्विजः । कुलं तारयते सप्त स गच्छेत्समतां मम ॥
उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । अपवित्रकरं कर्म विप्रस्य विफलं भवेत् ॥ इति ।

तत्रैवाध्याये पश्चादपि चतुर्णां वर्णानामूर्ध्वपुण्ड्र एव विशेष उक्तः—

* ब्राह्मणस्य गदाकारं चक्राकारं नृपस्य तु । वैश्यस्य पद्मपत्राभं शूद्राणां शङ्खसन्निभम् ॥
पद्मपत्रायतं शस्तं सर्वेषां भोगसिद्धये । एवं वैष्णवचिह्नैस्तु सततं चिह्नितो भवेत् ॥
पिशाचभूतवेतालकूष्माण्डाद्या महागणाः । अस्यान्तिके न तिष्ठन्ति वैष्णवस्य महात्मनः ॥
प्रणवेनैव मन्त्रेण मृदा वै मामनुस्मरन् । ललाटे धारयेन्नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे– *सर्ववर्णेषु मद्भक्ताः कुर्वीरन्नूर्ध्वपुण्ड्रकम् । ब्राह्मणाश्च विशेषेण जपहोमपरायणाः ॥
किमत्रोक्तेन बहुना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमीदृशम् ॥
तं त्यजामि दुरात्मानं मदीयाज्ञातिलङ्घिनम् । तस्मान्मां प्राप्तुमिच्छद्भिर्वैष्णवैर्विमलाशयैः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रमिदं धार्यं सद्यः संसारमोचनम् । यमश्चोद्विजते नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रधरान्नरात् ॥
नैनमन्तिमकाले तु बाधन्ते यमकिङ्कराः ॥ इति ।

तदेवं सर्वेषां विप्राणामन्येषामपि वैष्णवानामूर्ध्वपुण्ड्रधारणमेव कार्यम् । अर्धचन्द्रवृत्तादिविधिस्तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिष्वप्यवैष्णवविषय इति सिद्धम् ।

अस्य चोर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्माङ्गत्वपवित्रत्वमङ्गलत्वफलातिशयहेतुत्वादिभिस्स्वतः पुरुषार्थसाधनत्वं च प्रपञ्चयन्ति । तथा हि **श्रीविष्णुस्मृतौ**–

*उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । अपवित्रकरं कर्म विप्रस्य विफलं भवेत् ॥ इति ।

आह च **बोधायनः**–

*होमपूजादिसमये सायं प्रातः समाहितः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो भवेच्छुद्धो न चान्यथा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेषु च–

*स्वाध्याये भोजने चैव होमे मङ्गलकर्मणि । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नित्यं रक्षसां चापनुत्तये ॥ इति ।

दक्षः– *स्नात्वा ललाटे तिलकं मृदा कुर्यादतन्द्रितः । पाषण्डपतितादीनां दर्शनस्यापनुत्तये ॥ इति ।

अत्र तिलकशब्दोऽपि सामान्येनोर्ध्वपुण्ड्रमभिधत्ते; श्रुतिस्मृत्यन्तरानुरोधात्; अभियुक्तप्रयोगतश्च ;–

*उद्धरत्युपरि भक्तजनानित्यूर्ध्वताश्रयणसूचितशक्तिम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रतिलकं बहुमानात्किं बिभर्षि वरद स्वललाटे ॥ इति ।

वामने– *रक्षार्थमघनाशार्थं मङ्गलार्थं च भामिनि । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रं तु शिरसाऽहर्निशं सदा ॥ इत्यादि ।

तथा **पाराशर्यसंहितायाम्**–

*निरूर्ध्वपुण्ड्रस्तु भवेन्न कदाचिदपि द्विजः । वैष्णवश्चेद्विशेषेण सर्वकर्माणि नार्हति ॥ इति ।

आह च **भार्गवः**–

*यज्ञो दानं तपो होमो भोजनं पितृतर्पणम् । सर्वे भवन्ति विफला ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
द्रष्टव्यं नास्य कायं तच्छ्मशानसदृशं स्मृतम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे च–*मदाराधनकाले च सदा यज्ञादिकर्मणि । अवश्यं धारयेदेतदूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥
यज्ञदानतपोहोमजपस्वाध्यायकर्मसु । तत्फलप्राप्तयेऽवश्यं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा ऊर्ध्वपुण्ड्रमकुर्वताम् । जायन्ते निष्फला ब्रह्मन् बाधिताश्च भवन्ति ताः ॥
मत्प्रियार्थं शुभार्थं वा रक्षार्थं चतुरानन । मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्र ऋजुः सौम्यो ललाटे यस्य दृश्यते । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥

अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । सद्यश्शुद्धो भवेत्तात ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नरः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो विप्रो मृतो वा यत्रकुत्रचित् । श्वपचोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरेऽपि—* मत्प्रियार्थमित्यादयः श्लोका एव किञ्चिद्भिन्नाः कृताः । तथोत्तरत्र—

* पाषण्डदर्शनस्पर्शसंभाषणपरोऽपि यः । सोऽपि पूतो भवेद्ब्रह्मन्नूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणात् ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा यतिः । अवश्यं धारयेत्पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् ॥
यो मासमात्रं सततं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । चित्तप्रसादं शान्तिं च मद्भक्तिं लभते च सः ॥
यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं दधाति यः । जन्मन्यनन्तरे मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥
विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः । मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । * उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्—

* धृतोर्ध्वपुण्ड्रो विधिवन्नामानि द्वादश न्यसेत् । नमोन्तान्यञ्जलिं कुर्यान्नामान्युक्त्वा यथाक्रमम् ॥
जपं होमं तर्पणं वा दानमाराधनं हरेः । अन्यानि शुभकर्माणि पश्चात्कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥
द्विजराजन्यवणिजां शूद्राणामन्त्यजन्मनाम् । एतत्सामान्यतः प्रोक्तं पितृदेवार्चनादिषु ॥
शिखोपवीतवद्धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजन्मनाम् । विना कृताश्चेद्विफलाः क्रियाः सर्वा महामते ॥
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु धार्यं विप्रस्य धीमतः । भूतप्रेतपिशाचादिकूश्माण्डब्रह्मरक्षसाम् ॥
रेवतीपूतनामातृडाकिनीगुह्यकादिनाम् । रक्षाकारं दुर्ग्रहाणां संसारग्रहनाशनम् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रात्परं नान्यद्दृष्टं ज्ञातं श्रुतं मया । इति ।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः । सावित्रीजपकाले च वेदाध्ययन एव च ॥
याने च भोजने चैव शयने च विशेषतः । मन्त्रानुच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकान् ॥
रक्षार्थं वंशवृद्ध्यर्थं मङ्गलार्थं तु पद्मज । आभिरङ्गुलिभिः पुण्ड्रान्धारयन्ननघो भवेत् ॥
दृष्ट्वा प्रयाणकाले तु ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं नरम् । मृत्युरभ्यर्चनं कुर्याद्गुप्तं वैष्णवतेजसा ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सायुज्यमधिगच्छति ।

तत्रैवाध्याये— * शयने होमकाले च सायं प्रातः समाहितः । मन्त्रमुच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
एवं यः कुरुते नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् । इत्यादि ।

तत्रैव— * मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः । जितेन्द्रियो जितक्रोधः फलमेष्यति कर्मणाम् ॥
दैवे च मानुषे पित्र्ये कर्मण्येव विशेषतः । रक्षार्थं पापनाशार्थं वर्धनार्थं ममात्मज ॥
एताभिरङ्गुलीभिश्च कारयेन्न स्पृशेन्नखैः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्र ऋजुः सौम्यो ललाटे यत्र दृश्यते । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥
अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रधरो नरः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो नित्यं मम लोके महीयते । श्वपाको वाऽथ गोघ्नो वा मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं कुर्यान्मम पादमनुस्मरन् । सर्वापद्भ्यो विनिर्मुक्तस्सायुज्यं मोक्षमृच्छति ॥ इति ।

श्रीनारदप्रोक्तायां **श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्**—

* असङ्ख्याताच्च सङ्ख्यातः सहस्रगुण उच्यते । सङ्ख्यातादपि साहस्र ऊर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जपः ॥ इति ।

श्रीनारदीये त्रिसप्ततितमेऽध्याये—

* ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो मर्त्यो यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् । तत्सर्वं सफलं तस्य भवत्येव न संशयः ॥
नित्यं नैमित्तिकं चैव लौकिकं कर्म वैदिकम् । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितः कुर्यात्तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं गात्रं चण्डालस्यापि दृष्टवान् । पुरुषो हर्षयुक्तश्च भवत्येव महामुने ॥
सर्पं दृष्ट्वा यथा लोके दर्दुरा भयसंयुताः । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं तद्वत्कम्पन्ते यमकिङ्कराः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुक्तो म्रियते यस्तु मानवः । चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥
यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् । निष्फलं तस्य तत्कर्म भस्मनीव हुतं हविः ॥
तस्मात्कर्मादिषु श्रेष्ठमूर्ध्वपुण्ड्रं विचक्षणः । धारयेत्प्रयतः सम्यक् तत्कर्मफलसिद्धये ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यस्य शरीरं भवति द्विज । तं दृष्ट्वा गगने सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिस्सदा ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुक्तो विष्णुभक्तश्च यो नरः । तस्य लोकस्य सिद्धिः स्याद्विष्णोरमिततेजसः ॥
केवलस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणादपि मानवः । देहजैः पापसङ्घातैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
श्वपचोऽपि द्विजश्रेष्ठ ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुतः । विष्णुभक्तस्तु भवति विष्णुलोकं स गच्छति ॥
ऊर्ध्वगत्यां हि यस्येच्छा तस्योर्ध्वं पुण्ड्रमुच्यते । ऊर्ध्वगत्या तु देवत्वं प्राप्नोतीह न संशयः ॥
ऊर्ध्वं नयति यत्पुण्ड्रं प्राणिनः पापकारिणः । तस्याख्या ह्यूर्ध्वपुण्ड्रेति तस्मात्तद्धारयेद्बुधः ॥ इति ।

अतस्सिद्धं कर्माङ्गत्वादिभिरूर्ध्वपुण्ड्रस्य अवश्यधार्यत्वम् ।

अस्य च निर्माणे मृदेव प्रशस्ततमा ; द्रव्यान्तराणि तु अधिकारिविशेषप्रतिनियतान्येव ।

ननु, भस्मनोऽपि शुद्धतमद्रव्यत्वादूर्ध्वपुण्ड्रधारणे मुख्यत्वमेष्टव्यमिति चेन्न ; भस्मनः स्वतः शुद्धत्वासिद्धेः । भस्माद्यधिष्ठितदेशस्य हि चण्डालाद्यधिष्ठितदेशवत्तत्तदनुगुणशोधनानि द्रव्यशुद्धिप्रकरणेषु विधीयन्ते । न हि शुद्धद्रव्यसंस्पृष्टप्रदेशस्य क्वचिच्छोधनमुपदिश्यते । आह च **शङ्खः**—

* दीपाग्निर्दीपतैलं च भस्म चास्थि रजस्वला । एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ इति ।

तथा निषिध्यमानतुषलोष्टाद्यशुद्धद्रव्यसमभिव्याहारबलात्स्वतोऽशुद्धत्वमेव हि भस्मनः प्रतीतम् । यथोक्तं **गौतमेन**—* न भस्मकेशतुषकपालामेध्यान्यधितिष्ठेदिति । उक्तं **चापस्तम्बेन**—* भस्मतुषाधिष्ठानं पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेदिति । एवमन्यत्रापि । ननु * भस्मकरीषच्छायासु मूत्रं न विसृजेदिति प्रशस्तसहपाठोऽपि दृश्यत इति चेन्न । करीषस्य प्रशस्तत्वेऽपि छायायाः प्राशस्त्यनियमाभावात् ; अप्रशस्ता एव हि स्नुहिकरञ्जादिच्छायाः । तस्मादशुद्धमेव स्वतो भस्म । कथं तर्हि * आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजस्स्मृतमिति स्नानकरणतया तस्य विधिरिति चेत्, इत्थम्—न हि तत्र भस्मनः स्वतः शुद्धत्वमभिधीयते । अपि त्ववगाहनाद्यशक्तविषयामुख्यस्नानविधानपरतया तस्य तदानीं शुद्ध्यापादकत्वमात्रम् । न च क्वचिच्छुद्धिहेतोस्सर्वत्र शुद्धत्वमिति नियमः ; सुरापशोधकाग्निस्पृष्टसुराया अवकीर्णिपशुभूतगर्दभादेश्च स्वतश्शुद्धत्वप्रसङ्गात् । एतेन—

*मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यांश्च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥

इति । **शातातप**वचनमपि निर्व्यूढम् ; अस्यापि प्रायश्चित्तव्रतविशेषविधिपरत्वादिति । यत्पुनर**थर्वशिरसि** *अग्निरिति भस्मेत्यादिना *विमृज्याङ्गानि संस्पृशेदित्यन्तेन समन्त्रकं भस्मग्रहणं विहितम् ; तदपि *व्रतमेतत्पाशुपतमिति तत्र विधीयमानपाशुपतव्रताङ्गमिति न सार्वत्रिकं भवितुमर्हति । उक्तं चैत**द्वरदगुरुभिस्तत्त्वसारे**—

*प्रस्तुत्य रुद्रवपुषः पुरुषोत्तमस्य विद्यामथर्वशिरसीरितमङ्गमस्याः ।
भस्मप्रसक्तिरितरत्र न चास्ति यद्वत्सौत्रामणीप्रकरणोक्तसुराग्रहस्य ॥ इति ।

अग्निहोत्रभस्मग्रहणं तु कल्पसूत्रकाराद्यननुशिष्टत्वात्, न क्रियाङ्गम् ; भस्मापेक्षायां तु शुद्धस्थलात्तदुपादानमुचितमिति तत्र तदूहः । एतदभिप्रायेण ह्युक्तं **ब्रह्माण्डे**—

*अथ द्रव्यं प्रवक्ष्येऽहमूर्ध्वपुण्ड्रस्य पद्मज । मृच्चन्दनजलान्याहुस्तथा भस्माग्निहोत्रजम् ॥ इत्यादिकम् ।

अस्तु वा शुद्धत्वं भस्मनोऽपि, वचनबलात्तु ब्राह्मणमात्रस्यापि मृदेव प्रशस्ततमा । वैष्णवैस्तु भस्म परित्याज्यमेव । न हि वचनविरोधे न्यायप्रसरो मीमांसकैरनुमतः । सन्ति च बहूनि वचांसि । तथा हि—

मार्कण्डेये— *ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । *उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्—

*श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥ इत्यादि ।

तथा **कुण्ठिन**प्रोक्ते **श्रीकृष्णमन्त्रकल्पे**—

*स्नात्वा विधानतः पूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं तु धारयेत् । मृदैव वैष्णवः कुर्यादलाभे चन्दनेन वा ॥
न भस्मना कदाचिच्च ऊर्ध्वपुण्ड्रं समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे—*चन्दनं पञ्चगव्यं च बिल्वं पञ्चाङ्गमृत्तिका । न प्राण्यङ्गसुगन्धानि श्रीपत्रं भस्म तोयकम् ॥
वैष्णवेन विशेषेण धार्या पञ्चाङ्गमृत्तिका । चन्दनं पञ्चगव्यं च ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ इति ।

एतद्ब्राह्मणस्य भस्मादिनिषेधपरम्, न तु चन्दनादेः मृद्वत्प्रशस्ततमत्वपरमिति स्वप्रकरणसमानप्रकरणाभ्यां व्यक्तम् । अतोऽत्र [प्रशस्त]मृदलाभदशायां ब्राह्मणस्य चन्दनपञ्चगव्ययोरनुमतिमात्रम्—

*श्रीकामो धारयेद्बिल्वं श्रीपत्रं चन्दनं तु वा । राजा प्राणिसुगन्धानि चन्दनं चागुरुं तथा ॥
भस्म विट्छूद्रयोः क्लसं पञ्चगव्यं विशोऽपि वा । शूद्रेणैव सदा धार्यं भस्म तोयकमेव च ॥ इत्यादि ।

तथा— मृदैव वैष्णवः कुर्यादलाभे चन्दनेन वा । न भस्मना कदाचिच्च द्रव्येणान्यतमेन वा ॥
चन्दनं प्राणिगन्धं च श्रीपत्रमगुरुं तथा । राजसद्रव्यमेवैतद्वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥
पञ्चगव्यं च बिल्वं च श्रीपत्रं भस्म तोयकम् । तामसद्रव्यमेवैतत्सात्त्विकी पञ्च मृत्तिका ॥ इति ।

तथा किञ्चिदनन्तरमतिक्रम्योक्तम्—

*सौभाग्यैश्वर्यविज्ञानं चन्दनं समुदाहृतम् । आयुष्यमगुरुश्चैव श्रीपत्रं शान्तिदं स्मृतम् ॥ इत्युपक्रम्य,

* मुक्तिदा पञ्चमृच्चैव श्रीकरो विल्व एव च । सर्वगन्धानि वश्यानि पुण्या केदारमृत्तिका ॥ इति ।

श्रीनारदीये च मृच्चन्दनादिविकल्पो व्यवस्थितविषयः ; मृदलाभदशायां चेतरद्रव्यग्रहणमिणि निर्णीतम् । तथा हि—
* मृद्द्रव्यं प्रथमं श्रेष्ठं तत्र कारणमुच्यते इत्युक्त्वा, * उद्धृताऽसीत्यादिकां, * प्रतिष्ठितमित्यन्तां श्रुतिमुपादाय,

* तस्मात्तु मृत्तिका ग्राह्या सर्वद्रव्येषु नित्यशः । मृत्तिकायाः प्रधानत्वं वक्ति तत्रापरा श्रुतिः ॥

इत्युक्त्वा, * अश्वक्रान्तेति मन्त्रमुपादाय * प्रत्यक्षा श्रुतिरित्याह तस्माच्छ्रेष्ठतमा तु मृदित्युक्तम् । अनन्तरं च,

* ब्राह्मणस्य तु मृत्प्रोक्ता क्षत्रियाणां च चन्दनम् । वैश्यस्य बिल्वमूलं तु शूद्राणां भस्म चोच्यते ॥

इति वर्णव्यवस्थया द्रव्याणि विभज्यालाभदशायां प्रतिनियतानुकल्पफलविशेषादि मूलाधिकारिविशेषाभिप्रायेणोक्तम्—

* सर्वेषां वा यथायोगं मृत्तिका वाऽथ चन्दनम् । विल्वमूलं तथा भस्म निर्दिष्टानि पुरातनैः ॥
तस्मादन्यतमं तेषां मृदित्वा मन्त्रसंयुतम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं नरः कुर्याद्रक्षसां चापनुत्तये ॥ इति ।

एवमन्यान्यपि तथाविधानि वचनानि मृदलाभदशापेक्षया प्रवृत्तानीति मन्तव्यम् । तथा **नारदीयसंहितायां** चतुर्विंशाध्याये

* ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं यो धत्ते नित्यमात्मवान् । तस्य प्रसादं कुरुते विष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ इति ।

स्मृतिषु **वृद्धवसिष्ठस्मृतौ**—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं यतीनां च विशेषतः । भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

इदं च यतितुल्यभगवदसाधारण्याद्वचनान्तरानुरोधाच्चान्येषामपि वैष्णवानां ग्राह्यम् । एवं **श्रीपाद्मसंहितायाम्**—

* प्रशस्ते पर्वताग्रादौ जातया श्वेतमृत्स्नया । उच्चार्य केशवादीनि नामान्यङ्गे यथाक्रमम् ॥

इत्यादि । तत्रैव समाराधनमधिकृत्य—

* पूजकोऽलङ्कृतः स्रग्वी शुक्लाम्बरधरः शुचिः । शुक्लोत्तरीयवान् रम्यचन्दनाद्यनुलेपनः ॥
चन्दनश्वेतमृत्स्नाम्बुकल्पिताग्र्योर्ध्वपुण्ड्रकः ॥ इति ।

पारमेश्वरे कुमुदादीनां ध्यानोपदेशे तेषामूर्ध्वपुण्ड्रधारणोक्त्यनन्तरमुक्तम्—

* एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मृदैव वा चन्दनेन कल्पितैरूर्ध्वपुण्ड्रकैः ॥
द्वादशैकचतुर्भिर्वा भूषितास्स्युस्सदा द्विजेति ।

मृदैव वा चन्दनेनेति—मृदैव, तदलाभे चन्दनेन वेत्यर्थः । **आदित्यपुराणे गौतमशापः**—

* त्रिपुण्ड्रधारिणो नित्यं भस्मोद्धूलनतत्पराः । भविष्यथ त्रयीबाह्या मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ इति ।
* अन्ये भस्मजटोपेता यथोक्तं गौतमात्पुरा इति च ।

एवं **वाराहेऽपि**—* गोवध्याकरणं मह्यं यावत्पश्यति योगवित् । ऋषीणां मायया सर्वमिति संचिन्त्य तत्र वै ॥
शशाप ताञ्जटाभस्ममिथ्याव्रतधरांस्तथा ॥ इति ।

तत्रैव क्षेत्रमाहात्म्याभिधानभागे—

* कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान्भस्मधारी भवेद्यदि । वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा ॥ इति ।

मार्कण्डेये—* ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । * उद्धृताऽसीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

ननु भागवतासाधारणे **श्रीसात्त्वते**—

* जलनिर्मथितेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रचतुष्टयम् । हृद्वंसयोर्ललाटे च कुर्याद्दीपशिखाकृति ॥

इति विधानात् भस्मापि वैष्णवैर्ग्राह्यमिति चेत्, किं विहितत्वमात्रेण तैस्तद्ग्राह्यम् ? उत तान्प्रति विहितत्वेन ? नाद्यः, अतिप्रसङ्गात्; तान्प्रति तन्निषेधशतस्योक्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, तान्प्रति विहितत्वासिद्धेश्च । ननु भगवत्समाराधनाधिकृतः * नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेदित्यादिभिः विष्णुभूतः किमवैष्णवः इति चेत्, शान्तं पापम्, केनैव-मुक्तम् ? तान्प्रति विहिते वैष्णवान्प्रति विहितत्वं नास्तीति वदता त्वयैवेति चेत्, हन्त अभिप्रायानभिज्ञोऽसि; तत्र हि पूर्वमेव धृतोर्ध्वपुण्ड्रस्य समाराधितवासुदेवस्याग्निकार्यसमनन्तरमिदं विधीयमानं तत्रत्याग्निकार्यानुप्रविष्टं मन्तव्यमायुष्मता; न पुनर्वैष्णवमात्रप्रयुक्तोऽयं विधिः; नापि समाराधनस्यापि सार्वत्रिकः । न हि क्वचित्कर्मणि विहितं सार्वत्रिकं भवितु-मर्हति, अतिप्रसङ्गादिति । एतेन विखनस्सूत्राद्युक्तमपि तत्कर्ममात्राङ्गत्वेन निर्व्यूढम् । एवं च यान्यपि **कल्पेषु**—

* अन्नाद्यकामो जुहुयादेवमेव समाहितः । तद्भस्म धारयेन्नित्यं भवेदन्नाद्यवान्भुवि ॥

इत्यादीनि वचनानि, तान्यपि तत्तत्कामानधिकृत्य प्रवृत्तानीति न पूर्वोक्तेन निषेधेन विरुद्धानि ॥

ननु समस्तभागवतसार्थसंगृहीतवकुलधरमहर्षिदृष्टे द्रमिडनिगमे $ कथं भगवत्किङ्करलाञ्छनतया भस्मोर्ध्वपुण्ड्र-प्रतिपादनम् ? इत्थम्—सादृश्यमूलभ्रान्तिप्रतिपादनपरत्वात्तस्य वाक्यस्य । यद्वा, न तत्र भस्मासाधारणः शब्दः प्रयुक्तः, तत्र हि प्रयुक्तः शब्दो भगवद्भक्तपादरजसि तेनैव प्रयुक्तः; अतो दिव्यचूर्णविषयतयाऽपि तच्छक्यं निर्वोढुम् । नन्वस्तु तत्र तथा; धवलचूर्णपरामर्शेन भगवत्कामुकनायिकोन्मादप्रशमनाभिधानं कथमिति चेन्न, पूर्ववाक्यपरामर्शाद्धवलचूर्णपरा-मर्शेन तच्छान्तिरिति वाक्यार्थपरत्वात् । अनन्तरगाथायां भगवद्भक्तपादरजसा तच्छान्तिस्सिद्धान्तिता । धवलशब्दस्यापि *सितमनसमितिवत् विशुद्धमात्रपरतयोत्तरैकार्थ्यं वा । एतेन भगवत एव वलक्षचूर्णधारणवचनमपि निर्व्यूढम् । चक्षुषि च तद्धारणं तत्र विहितमिति अञ्जनपरत्वमाहुराचार्याः । वलक्षशब्दोऽपि पूर्ववत् । न हि तत्र वलक्षशब्दोऽपभ्रंश-प्रयुक्तः, अपि त्वञ्जनार्थतयैव द्रमिडादिभाषारूढं शब्दान्तरमेवेति तद्भाषाविदः । बकुलधरमहर्षेश्च श्रुतिस्मृत्याद्युपबृंहण-प्रवृत्तत्वान्न तद्विरोधेन निर्वाहः शक्यः । अतो मृदेवोर्ध्वपुण्ड्रे प्रशस्ततमा । सैव च वैष्णवैरुपादेयेति सिद्धम् ।

इयं च भगवत्क्षेत्रत्वविशेषितेष्वेव पर्वताग्रादिषु मृत्तिका ग्राह्या । तथा हि **पारमेष्ठ्यसंहितायां** मध्यमखण्डे शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णने—

* गिरौ नदीतटे वाऽथ वल्मीके जलधेस्तटे । श्रीमत्तुलसिकामूले विष्णुक्षेत्रे यदि द्विज ॥
सर्वतः सन्ति सरितो वल्मीकाः सन्ति भूतले । पर्वताः सन्ति बहवः समुद्राः सर्वतो वृताः ॥
तत्रतत्र च न ग्राह्या मृत्तिका मुनिसत्तम । ग्राह्या भगवतः क्षेत्रे तद्वर्णानां फलं शृणु ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे च—* सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके बिल्वमूले जलाशये । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ॥
अन्येष्वपि च तीर्थेषु नलिनीमूलकेषु च । स्थानेष्वेतेषु गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यत्र मानवः ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—* पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः । सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एताश्च संग्राह्या वर्ज्याश्चान्यत्र मृत्तिकाः ॥ इति ।

$ नीरु शेव्वे इडक्काणिलूल् (४. ४. ७) इति गाथाऽत्रानुसन्धेया ।

अत्र * मम क्षेत्रे विशेषत इत्येतत्सर्वत्रान्वेतव्यम्, विशेषत इत्येतदाञ्जस्याद्वचनान्तरानुरोधाच्च । यत्तु तत्र त्रिचतुरवचनव्यवधानेन पृथगेवोक्तम्—

* मूले कृष्णतुलस्या यत्तन्मेऽतीव प्रियं भवेत् । मत्सायुज्यं च सारूप्यं सालोक्यं वा लभेत सः ॥

इति, तद्भगवत्क्षेत्रत्वप्रसिद्ध्यभावेऽपि कृष्णतुलसीसंबन्धमात्रेण भागवतत्वं सिद्धमिति ज्ञापनार्थम्; तुलसीमात्रात्कृष्णतुलस्या वैशिष्ट्यज्ञापनार्थं वा । तथा **ब्रह्मरात्रे**—

* तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ॥

सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते । मृद एतास्तु संग्राह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥ इति ।

अत्र पर्वताग्रनदीतीरसिन्धुतीरवल्मीकतुलसीमूलानि पञ्चापि विशेष्यन्ते, मम क्षेत्रे विशेषत इति ।

तथा **भरद्वाजसंहितायाम्**—

* प्रशस्ते पर्वताग्रादौ यत्रास्ते मधुसूदनः । तत्रोद्धृतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः ॥ इति ।

तथा **नारदीये** सप्ततितमेऽध्याये—

* श्वेता प्रधानतो ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । सा च स्थानविशेषेण विशेषफलदा भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य श्रीमद्वेङ्कटाद्रिश्रीमुष्णवृषभाद्रिश्रीरङ्गादिभगवदसाधारणस्थानगतपुष्करणीषु मृत्तिकाया ग्राह्यत्वमुक्तम् । गङ्गातीरमृत्तिकाया अपि विष्णुपादसंबन्धपुरस्कारेण ग्राह्यत्वं प्रदर्शितम् । तथा हि—

* विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा नाम महानदी । तस्यास्तीरे समुद्धूतां मृदं मूर्ध्ना तु धारयेत् ॥ इति ।

यच्च तत्र सामान्येनोक्तम्—

* महानदीनां पुण्यानां तीरे मृच्चापि साधिनी । गिरीणामग्रसंभूता पुण्यानां मृत्तिका शुभा ॥
साधनं चोर्ध्वपुण्ड्रस्य आश्रमेषूत्तमेषु च ॥ इति,

तदप्यत्र पूर्वानुपात्तभगवत्संबन्धिस्थलविशेषान्तरपरम् । पूर्वापरपरामर्शादत्रापि पुण्यत्वमुत्तमत्वं च भगवत्संबन्धाधीनमेव विवक्षितमिति गम्यते । उपसंहारे चैतद्व्यक्तम्—

अन्यानि क्षेत्रजातानि पुण्यानि हरिमेधसः । तेषामपि मृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं हितेच्छुभिः ॥ इति ।

अतस्सिद्धं भगवत्क्षेत्रत्वविशेषितेष्वेव पर्वताग्रादिषु भगवदसाधारणतुलसीमूलादिषु वा संग्राह्येयमूर्ध्वपुण्ड्रमृत्तिकेति ।

श्वेतैव चेयं मृत्तिका मुमुक्षुभिर्धार्या । तथा हि **श्रीनारदीये** सप्ततितमेऽध्याये—

* श्वेता प्रधानतो ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । सा च स्थानविशेषेण विशेषफलदा भवेत् ॥ इति ।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—

* श्यामं शान्तिकरं पीतं पुष्टिदं रक्तमृत्तथा । वश्यं श्वेतं तथा पुण्यं मोक्षदं मुनिसत्तम ॥ इति ।

यत्तत्रानन्तरमुक्तम्—

* श्वेतमृत्तिकया वाऽपि श्यामया पीतयाऽपि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥

इति, तदपि प्रथमोदितव्यवस्थानुसारेण तत्तत्फलकामविषयतया भाव्यम् । किंचास्य वचनस्य वैष्णवानां भस्मादिवर्जने

त्रिपुण्ड्रादिवर्जने च तात्पर्यं स्फुटमित्यन्यपरैतद्वचनानुसारेण न पूर्वमन्यथा कार्यम् । नापि तुल्यविकल्पश्शक्यः । अत्रापि प्राधान्येन श्वेतमृत्तिकैव प्रथममुपात्ता, अनन्तरं श्यामादिवर्णनमपि भस्मादिभ्यः श्यामादिवर्णविशिष्टाया अपि मृत्तिकायाः प्राशस्त्यपरम् । किंचात्र मृत्प्राधान्यादौ तात्पर्यम् अनन्तरश्लोकैर्व्यक्तम्—

* ध्यानहोमजपाश्चैव सर्वाः पुण्याः क्रियास्तथा । विफलिष्यन्ति विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
चन्दनागुरुभिश्चैव कर्तव्यं क्षत्रियैर्बुधैः । वैश्यैश्च बिल्वमूलेन शूद्रैर्भूत्या सतोयया ॥
सर्वैः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथाविधि । ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपि ॥ इति ।

सर्वैरित्यादिकं वैष्णवविषयम्; पूर्वं तु सर्वसामान्यमिति स्थलान्तरेऽप्युक्तम् ।

तथा **ब्रह्माण्डे**—* द्रव्याणां तु गृहीतानां वर्णतः फलमुच्यते । श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं तथा ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुः वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—* द्रव्याणामेव सर्वेषां फलमेवं विधीयते । श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुः मुक्तिदं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे—* श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्येव मुक्तिदं श्वेतमुच्यते ॥ इति ।

भरद्वाजसंहितायाम्—

* असङ्कलितया स्निग्धश्वेतया श्लक्ष्णया मृदा । ऊर्ध्वपुण्ड्राणि सौम्यानि कुर्यात्सुरभिगन्धया ॥
न पीतया नासितया नातिगौर्या न रक्तया । न धूम्रवर्णया नापि रूक्षया नासुगन्धया ॥ इति ।

अयं वर्णान्तरनिषेधो मुमुक्षुविषयः । सुरभित्वविधिरविशेषात्सर्ववर्णसाधारणः । एकस्मिन्नपि वर्णविशेषे वचनभेदेन फलान्तरं विहितमविरोधात् समुच्चेयम्, तत्तत्कामिनां तत्तत्सिद्धिरिति । अतश्श्वेतैव मृत्तिका प्रशस्ततमा; वर्णान्तर-विशिष्टास्तु तत्तत्फलविशेषाभिलाषिणां विहिता इति न वर्णविशेषस्य सर्वपुरुषेषु विकल्प इति ।

एवमङ्गुल्योऽपि तत्तत्पुरुषार्थभेदेन व्यवस्थाप्यन्ते । तथा हि **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—

* अनामिका कामदा स्यान्मुक्तिदा च प्रदेशिनी । कनिष्ठाऽऽयुष्यदा प्रोक्ता अङ्गुष्ठः पुष्टिदो भवेत् ॥
निषिद्धा मध्यमा प्रोक्ता चोर्ध्वपुण्ड्रविधौ मुने ॥ इति ।

श्रीनारदीये—* दक्षिणस्य तु हस्तस्य अङ्गुल्यस्संप्रकीर्तिताः । आयुष्कामेन मर्त्येन ग्राह्या तत्र कनिष्ठिका ॥
अपत्यकामी यो मर्त्यो अङ्गुल्याऽनामिकाख्यया । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य करणे निषिद्धा मध्यमाऽङ्गुलिः ॥
निष्फलं चोर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्तया केवलया कृतम् । मुक्तिः सिद्धा प्रदेशिन्या कृतेन मुनिसत्तम ॥
तस्मात्तया कृतं पुण्यं पापं हरति तन्नृणाम् । अङ्गुष्ठेनार्थकामस्तु नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ॥
सर्वाभिरङ्गुलीभिर्वा नित्यं कुर्यात्समाहितः । चतुर्भिर्वा ततः कुर्यात्कृतं तत्र प्रशस्यते ॥
येनोर्ध्वपुण्ड्रं सौम्यं स्यादार्जवं च कृतं भवेत् । तेन कुर्यात्प्रकारेण तादृशं फलदं भवेत् ॥ इति ।

तथा **ब्रह्माण्डे**—* अङ्गुष्ठं मोक्षदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् । अनामिका नित्यवश्या तर्जनी पापनाशिनी ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—

* अङ्गुष्ठं[भ]मुक्तिदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी तथा । अनामिका कामदोक्ता मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रे— *अङ्गुष्ठं [पुष्टि]मुक्तिदं प्रोक्तं मध्यमाऽऽयुष्करी तथा । अनामी कामदा प्रोक्ता मुक्तिदा तर्जनी स्मृता ॥
कनिष्ठिका कदाचिच्च न योग्या भवति ध्रुवम् । ब्राह्मणस्य विशेषेण कल्पिताऽनामिका स्मृता ॥
अङ्गुष्ठमेव राज्ञश्च तर्जनी विश एव च । शूद्रस्य मध्यमा प्रोक्ता सर्वेषां वाऽप्यनामिका ॥
तर्जनी भिक्षुकस्यैव वनस्थस्य तु मध्यमा । अनामिका गृहस्थस्य अङ्गुष्ठाग्रमथापि वा ॥
अङ्गुष्ठेन ब्रह्मचारी सर्वेषां स्यादनामिका । इति ।

तस्मिन्नेवाध्याये—*नाचरेद्वामहस्तेन न नखैरपि कारयेत् । आत्मनैवात्मनोऽङ्गेषु नेतरेण तु कारयेत् ॥ इति ।

अयं वामहस्तनिषेधो दक्षिणाशक्तविषयः, शक्त्यनुसारेण शास्त्रप्रवृत्तेः । तथा **भरद्वाजसंहितायाम्**—

*ऊर्ध्वपुण्ड्रविधौ मोक्षमङ्गुष्ठं तर्जनी श्रियम् । मध्यमा पशुपुत्रादि मोक्षैश्वर्यमनामिका ॥
वश्यं कनिष्ठिका कुर्यान्न चान्येन विधीयते । यथाकामं तु सर्वाभिर्न नखैरिति केचन ॥ इति ।

अत्र मध्यमाकनिष्ठिकयोर्निषेधः ; क्वचिच्च तयोरेव फलान्तरसाधनतया विधिश्च दृश्यते ; तत्कथमुपपद्यते ? उच्यते— विशेषविधाने सति सामान्यनिषेधो विहितव्यतिरिक्तविषयतया व्यवस्थाप्यः । अतो विधायकवाक्यावगतफलविशेष-निरपेक्षान्प्रति तन्निषेधः । यद्वा तत्तद्वाक्यप्रक्रतफलविशेषापेक्षया निषेध इत्यासत्तेर्व्यवस्थापनीयम्—या चात्र वर्णाश्रम-विषयतयाऽङ्गुलिव्यवस्था सा तत्तत्फलविशेषनिरपेक्षणात्ततत्कर्माङ्गत्वादिमात्रेणोर्ध्वपुण्ड्रकरणदशायामिति मन्तव्यमिति ।

क्रियमाणस्य चोर्ध्वपुण्ड्रस्य हरिपादसंस्थानत्वं सान्तरालत्वं च *हरेः पादाकृतिमित्यादिकया श्रुत्या प्रागुपात्तया प्रदर्शितम् । सन्ति च पुराणादिष्वपि तथात्वे वचांसि । तथा हि **श्रीवाराहे**—

*एकान्तिनो महाभागा मत्स्वरूपविदोऽमलाः । सान्तरालान्प्रकुर्वीरन्पुण्ड्रान्मम पदाकृतीन् ॥
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं वरानने । मन्त्रमुच्चार्य विधिवद्धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकान् ॥ इति ।

स्कान्दे— *ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् । मध्यच्छिद्रं वैष्णवस्तु नमोऽन्तैः केशवादिभिः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि—*अथ कर्म प्रवक्ष्येऽहमूर्ध्वपुण्ड्रस्य तत्त्वतः । ऋजुं सुपार्श्वमूर्ध्वाग्रमूर्ध्वपुण्ड्रं मतं मम ॥
सान्तरालमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् । यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत् ॥
मत्सायुज्यं च सारूप्यं सालोक्यं वा लभेत सः । यश्चिन्तयन्मां सततं धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
विमलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः । करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशालेऽतिमनोहरे । लक्ष्म्या सार्धं समासीनो रमेऽहं तत्र निर्वृतः ॥
निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥ इत्यादि ।

आह च **मरीचिः**—चतुरङ्गुलमूर्ध्वाग्रं द्व्यङ्गुलं विस्तृतं मृदा । द्विजः पुण्ड्रमृजुं सौम्यं सान्तरालं तु कारयेत् ॥
अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तुः य करोति विमूढधीः । स पर्यायेण तान्याति नरकानेकविंशतिम् ॥
विमलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः । करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायाम्**—* ऋजूनि सान्तरालानि अङ्गेषु द्वादशस्वपीति ।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—* ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् । मध्ये च्छिद्रं विजानीयाद्वैष्णवानां विशेषतः ॥

मद्भक्तोऽपि विशुद्धात्मा मृद्धारी चेन्मम प्रियः । निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं विमोहितः ॥
स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं च पिदधाति हि । बहुना किं प्रलापेन हृद्यं सौम्यं सुदर्शनम् ॥
ऋजुं सुपार्श्वमूर्ध्वाग्रं कुर्यादत्यच्छमध्यमम् । पार्श्वयोर्घनविन्यासमूर्ध्वपुण्ड्रमिहोच्यते ॥ इति ।

अत्यच्छमध्यममित्यन्तरालविधिपरमेव, तत्प्रसङ्गात्, न पुनरत्यच्छमृद्विन्यासपरम् । एवम् * मध्येऽच्छान्पार्श्वतस्स्थितानिति वचनान्तरमपीति । यद्वा अत्यच्छमृद्विन्यासेऽपि अन्तरालाविरोधात्तावन्मात्रस्यातिमात्र[वर्जन]निर्बन्धो न कार्य इति तात्पर्यम् । तदेवं हरिपादसंस्थानत्वं सान्तरालत्वं च सोपबृंहणश्रुतिसिद्धम्, भगवदसाधारण्यातिशयलिङ्गं चेति, तदेव भागवतैरङ्गीकार्यम्; निरन्तरालं तु निषिद्धमेवेत्यनादरणीयम्; संस्थानान्तराणि त्वमुख्यानीति विभागः ।

ननु दीपशिखादण्डाकारादिसंस्थानस्य कथं वैष्णवैर्हेयत्वम्? तदपि प्रमाणभूतशास्त्रविहितमेव । यथा **ईश्वरसंहितायाम्**— * लक्ष्म दीपशिखाकारं ललाटे तु मृदा चरेदिति । भगवच्छास्त्ररत्नभूते **श्रीसात्वते** च—

* जलनिर्मथितेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रचतुष्टयम् । हृद्यंसयोर्ललाटे च कुर्याद्दीपशिखाकृति ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे— * ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्यवर्णानि कर्म च । स्थानमन्त्राङ्गुलीश्चैवं प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
वर्तिदीपाकृतिं चैव वेणुपत्राकृतिं तथा । कुर्यात्स्वाङ्गेषु मनसा चिन्तयन्मां सदा नरः ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे—

* वर्तिदीपाकृतिं चैव वेणु[शङ्ख]पत्राकृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य वा ॥
मत्स्यकूर्माकृतिं चैव शङ्खाकारमथापि वा । ऋजुं संभाव्यमूर्ध्वाग्रमूर्ध्वपुण्ड्रमिहोच्यते ॥ इति ।

पारमेष्ठ्यसंहितायाम्—

* शृणु वत्स यथान्यायमङ्गानि गदतो मम । लक्षणानि च सर्वेषां मृत्पुण्ड्राणां यथाविधि ॥
वेणुपत्राकृतिं चैव दीपाकारं तथैव च । अब्जकुड्मलसङ्काशं शङ्खाकारं तथैव च ॥
मत्स्याकृतिं तथा प्रोक्तं कूर्माकारं तथैव च । एवं सलक्षणं प्रोक्तं द्विजानां मुनिसत्तम ॥
बालेन्दुवत्क्षत्रियाणां वैश्यानां वर्तुलाकृति । त्रिपुण्ड्रं शूद्रजातीनां विधिरेष सनातनः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरा ये वै ते तु भागवताः स्मृताः । क्षत्रिया वाऽथ वैश्या वा शूद्रा वा मुनिसत्तम ॥
ब्राह्मणानां च सर्वेषामुत्तमौ मत्स्यकूर्मकौ । सर्वे ह्यूर्ध्वमुखाः प्रोक्ता मुने मत्स्याकृतिं विना ॥
अधोमुखं त्वेककोणं न्यूनमन्यत्ततोऽधिकम् । मध्यं किंचित्तु वक्रं स्यादूर्ध्वभागविशालकम् ॥
सान्तरालमृजुं मध्ये मात्स्यमेतत्कृतो विधिः । समकोणमधोभागमूर्ध्वभागं [वि]सकोणकम् ॥
नीरन्ध्रमेव तत्प्रोक्तं लक्षणं कमठाकृतेः ॥ इति ।

तथा **ब्रह्मरात्रे**—

* दीपाकारं ततश्चापि वेणुपत्रसमाकृति । पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य वा ॥
मत्स्याकारं तथा वाऽपि कूर्माकारं तथाऽपि वा । शङ्खाकारमथाऽपि स्यान्मम पादाकृतिं तथा ॥
शूर्पाकारमिति प्राहुरेकचक्राकृतिं तथा । मोहिनीपुष्पसंकाशं चक्राकारमिदं बुधाः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् । इत्यादि ।

श्रीनारदीये एकोनसप्ततितमेऽध्याये—

*यद्दृष्ट्वा वैष्णवश्चेति निस्संशयमभून्मुने । तादृशं लक्षणं वक्ष्ये वैष्णवानां प्रधानतः ॥
वैष्णवौ द्वौ सदा सम्यक्सङ्गतौ तु परस्परम् । प्रणामं कुरुतस्तत्र तयोर्मध्ये स्थितो हरिः ॥
तस्मादवश्यं कर्तव्यं वैष्णवस्य तु लक्षणम् । ललाटमध्ये तिलकमूर्ध्वरूपं समाहितः ॥
यः कुर्यान्मन्त्रसंयुक्तमूर्ध्वपुण्ड्रमिति स्मृतम् । कर्तव्यं प्रथमं पद्मपुष्पाकारं सुपूजितम् ॥
कूर्माकारं ततः कुर्याच्छङ्खाकारं ततः परम् । अश्वत्थपत्रसदृशं कुर्यात्सर्वत्र पूजितम् ॥
अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगत्त्रयम् । इत्याह भगवान्विष्णुः स्वयमेव ततःपरम् ॥
अश्वत्थश्चास्मि वृक्षाणामित्याह परमेश्वरः । वेणुपत्रसमाकारं पूजितं ब्रह्मणा पुरा ॥
दीपाकारं ततःश्रेष्ठमूर्ध्वपुण्ड्रस्य नित्यशः । मालतीपुष्पसङ्काशं श्रेष्ठं सर्वत्र पूजितम् ॥
तिन्त्रिणीपत्रसदृशं कुर्यादग्निशिखोपमम् । उक्तानि लक्षणान्येवं ब्राह्मणस्येति तत्स्मृतम् ॥

इत्यादि । एवं च विकल्पितेषु मत्स्यकूर्मसंस्थानयोरेवोत्तमत्वं प्रतीतम्; न तु हरिपादसंस्थानस्य । अतोऽस्य सर्वातिशायित्वे किं प्रमाणम्? इति चेत्; दत्तोत्तरमिदम् । तथा हि—सोपबृंहणश्रुतिसिद्धस्य भगवदसाधारण्यातिशयलिङ्गत्वौचित्यात्तदेव हि भगवच्छेषत्वज्ञानपौष्कल्यवद्भिर्विचक्षणैरुपादेयम् । मत्स्यकूर्मपद्माश्वत्थपत्रादिसंस्थानेष्वपि हि प्राशस्त्यवादो भगवद्विग्रहविशेषसाधर्म्यभगवच्चिह्नत्वभगवदनुप्रवेशविशेषादिनिबन्धन इति तत्रतत्रैव व्यक्तम् । अस्ति च—*एकान्तिनो महाभागा इत्यादिविशेषविधिः । ततश्च बहुधा विकल्पितेष्वपि संस्थानेषु तात्पर्यपर्यालोचनयाऽस्यैव प्रधानत्वमवसितम् । यच्च कमठसंस्थानस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य नीरन्ध्रत्वं विहितम्, तदपि तावन्मात्रनिष्ठमेव वचनबलात्स्वीक्रियते । अन्यत्र तु सान्तरालत्वविधेर्निरन्तरालत्वनिषेधस्य च सङ्कोचकाभावात्सान्तरालत्वमेव ग्राह्यम् । यच्च दीपाकारविधिपरं श्रीसात्वतवचनं तदपि विशेषविषयमिति प्रागेव निर्णीतम् । एवमन्यदपि भाव्यम् । न च संस्थानान्तरस्य वैष्णवैरत्यन्ताननुष्ठाने वचनविरोधः; एकान्तित्वरहितवैष्णवमात्रविषयतयाऽपि वचनस्य चरितार्थत्वात् ।

ननु भगवदर्चावतारेषु दीपशिखाकारोर्ध्वपुण्ड्रस्य दर्शनात् *यच्छीलस्स्वामीति न्यायेन भागवतैरपि तथैवानुष्ठेयमिति चेन्न, वचनविरोधे न्यायस्यानवतारात् । अन्यथा भगवदनुष्ठितगोपकन्योन्मादनस्वकुलविनाशनबुद्धसमयप्रवर्तनादेरपि प्रसङ्गात् । अतो न स्वामिकृतं सर्वं भृत्येनाप्याचरणीयम् । लोके चैतदेवं द्रष्टव्यम् । न च दीपशिखाकारमेवार्चावतारेपूर्ध्वपुण्ड्रं कुर्वीतेति विधिरस्ति, येन संस्थानान्तराणि परित्यजेरन् । यदि च वचनं दृष्टं, तदपि तन्मात्रविषयमिति नास्माभिरनुष्ठेयम् । किं च अलङ्करणरूपतया हि भगवतस्तद्धारणम्; तत्र शोभैव प्रधानभूतेति यथा शोभाभिमानस्तथैव कुर्वन्तीति किं विरुध्यते? अतः श्रुत्यादिविहितहरिपादादिसंस्थानमेव भागवतैरुपादेयमिति स्थितम् ।

अथ पुण्ड्रसङ्ख्यां विचारयामः । बहुधा च विकल्पतः पुण्ड्रसङ्ख्या प्रोक्ता । तथा हि—

ब्रह्मरात्रे— *ललाटे कण्ठदेशे तु स्कन्धयोश्च त्रिके तथा । चतुरङ्गुलमानानि पञ्च पुण्ड्राणि धारयेत् ॥
हृदये चोदरे चैव पार्श्वयोः पृष्ठ एव च । बाह्वोर्मध्ये च सप्त स्युः पुण्ड्राण्यष्टाङ्गुलानि वै ॥
व्यूहं तु विद्यात्प्रथमं चतुरङ्गुलसंमितम् । अष्टाङ्गुलं द्वितीयं तु द्विविधं व्यूहसंज्ञितम् ॥
एवं यः कुरुते नित्यं मत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

तस्मिन्नेवाध्याये—* द्व्यङ्गुलं विस्तृतं रम्यं चतुरङ्गुलमायतम् । प्रथमव्यूह एव स्यात्पञ्चपुण्ड्रस्य लक्षणम् ॥
त्र्यङ्गुलं विस्तृतं हृद्यमङ्गुलाष्टकमायतम् । द्वितीयं व्यूह एवं स्यात् सप्तपुण्ड्रस्य लक्षणम् ॥
इत्यूर्ध्वपुण्ड्रं यः कुर्यान्न मृत्योर्वशमाप्नुयात् । केशवादिनमोऽन्तं वै जप्त्वा द्वादशनामभिः ॥
तं स्मृत्वा देवदेवेशमूर्ध्वपुण्ड्रं समाचरेत् ॥ इति ।

तत्रैवाध्याये पश्चादपि—

* आदौ तु लक्षणोपेतां सुगन्धां सात्त्विकीं शुभाम् । वामेऽस्त्रशोधिते हस्ते वाग्यतः प्रणवेन तु ॥
निधाय जलमादाय *गन्धद्वारेति सेचयेत् । अस्त्रमन्त्रेण रक्षां च कृत्वा दशसु दिक्ष्वपि ॥
तारमन्त्रेण संमिश्र मूलमन्त्रेण मन्त्रयेत् । नृसिंहबीजं च लिखेद्रक्षार्थं दोषशान्तये ॥
* शतधारेण मन्त्रेण तीर्थतोयं च निक्षिपेत् । तामेकीकृत्य तर्जन्या स्मृत्वा मम पदद्वयम् ॥
* विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण मन्त्रयित्वा यथाक्रमम् । पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्मूलमन्त्रेण मन्त्रयेत् ॥
द्वादशाक्षरमुच्चार्य प्रार्थयेदिष्टसिद्धये । सप्तभिर्वैष्णवैर्मन्त्रैर्मन्त्रयेन्मोक्षसिद्धये ॥
मृदं प्राक् तारमन्त्रेण तर्जन्या मूर्ध्नि विन्यसेत् । चतुश्चक्रधरं मां तु स्मृत्वा जाम्बूनदप्रभम् ॥
ललाटे केशवायेति धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । चतुश्शङ्खधरं देवं नीलजीमूतसन्निभम् ॥
कुक्षौ नारायणायेति मन्त्रमुच्चार्य धारयेत् । इन्द्रनीलनिभश्यामं चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
हृदये माधवायेति धारयेदङ्गुलाष्टकम् । चतुर्भुजं धनुष्मन्तं चन्द्रभासदृशद्युतिम् ॥
गोविन्दायेति मन्त्रेण कण्ठे च चतुरङ्गुलम् । चतुर्हलधरं देवं पद्मकिञ्जल्कसन्निभम् ॥
विष्णवेऽष्टाङ्गुलमिदं धारयेद्दक्षिणोदरे । मुसलास्त्रं महाविष्णुमरविन्दाभमेव च ॥
मधुसूदनमन्त्रेण धारयेद्दक्षिणे भुजे । खड्गपाणिं चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
त्रिविक्रमायमन्त्रेण धारयेद्दक्षिणे गले । चतुर्वज्रधरं देवं तरुणादित्यसन्निभम् ॥
वामनाय नमोऽन्तेन वामे कुक्षौ तु धारयेत् । पट्टिशायुधहस्तं च पुण्डरीकाभमेव च ॥
श्रीधरायेति मन्त्रेण भुजे वामे तु धारयेत् । चतुर्भिर्मुद्गरधरं भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ॥
हृषीकेशेति मन्त्रेण धारयेद्वामके गले । पञ्चायुधधरं मां च सहस्रांशुसमप्रभम् ॥
पद्मनाभायमन्त्रेण पृष्ठे वै धारयेत्क्रमात् । पाशहस्तधरं देवं बालार्कशतसंनिभम् ॥
दामोदरायमन्त्रेण धारयेत्पश्चिमे गले । द्वादशाक्षरमुच्चार्य शेषं मूर्धनि विन्यसेत् ॥ इति ।

तथा किञ्चिदतिलङ्घ्य—

भोगार्थी भोगसिद्ध्यर्थं कनिष्ठोपगया क्रमात् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण प्रत्यक्षरमनुस्मरन् ॥
ललाटे हृदि बाह्वोश्च कुक्षिमध्ये च पार्श्वयोः । पृष्ठेऽपि चाक्षरैर्मन्त्रैर्विष्णुगायत्रियाऽन्वितैः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राणि वै कुर्यान्मृदा वा चन्दनेन वा । मोक्षार्थी च विशेषेण द्वादशाक्षरविद्यया ॥
द्वादशैतानि पुण्ड्राणि कुर्याद्द्वादशनामभिः । षडक्षरेण मन्त्रेण भोगार्थी चन्दनेन च ॥
ललाटे हृदि कण्ठे च कुक्षौ बाह्वोर्यथाक्रमम् ॥ इति ।

श्रीनारदीये चतुस्सप्ततितमाध्याये—

* स्थानानि संप्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । केचित्त्रयोदशेत्याहुर्वैष्णवानां द्विजर्षभ ॥
तत्पक्षे संप्रवक्ष्यामि स्थानामि मुनिसत्तम ॥ ललाटे प्रथमं विद्यात्,

इत्युपक्रम्य * त्रयोदशमथो मूर्ध्नि धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् । स्थानानि द्वादशाष्टौ वेत्याहुः केचिन्मनीषिणः ॥
द्वादशेति च यः पक्षः तस्मिञ्शिरसि वर्जयेत् । अष्टौ वेति च यः पक्षः शिरआदीनि वर्जयेत् ॥
तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे ।

इत्यादिना द्वादश नामान्युक्त्वा—

* द्वादशाक्षरमन्त्रेण मूर्ध्नि दद्यान्मृदं ततः । पक्षे तु द्वादशे कुर्याच्छिरोमात्रं विना पुनः ॥
अस्मिन्पक्षेऽपि वा कुर्यान्मन्त्रभेदेन मानवः । द्वादशाक्षरमन्त्रस्य प्रथमाद्यक्षरैस्सह ॥
पुनः क्रमेण तत्कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं स वैष्णवः । अष्टौ चेति च यः पक्षस्तस्य मन्त्रं वदाम्यहम् ॥
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य प्रथमाद्यक्षरैस्सह । वर्जयित्वा गलस्थानि चत्वारि मुनिसत्तम ॥

इति प्रतिपादितम् । तत्तद्ध्यानस्य चावश्यंभावित्वमुक्तम्—

* ध्यानं तत्संप्रवक्ष्यामि ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे । येन नाम्ना च यत्कुर्यात्तन्नामार्थं विचिन्तयेत् ॥
विनाकृतं तु ध्यानेन ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु निष्फलम् ॥ इति ।

अत्र च पुण्ड्रसङ्ख्यानिरूपकमन्त्रविशेषनिर्देशदर्शनात् ब्रह्मरात्रोक्तं प्रणवेन ललाटे धारणं ब्रह्माण्डोक्तम् * ऊद्धृताऽसीति मन्त्रेण धारणं चैकसङ्ख्याविषयमिति मन्तव्यम् । तथाऽन्यत्र—

* वामहस्ते शुचिष्वप्सु निर्घृष्य मृदमुत्तमाम् । प्रदक्षिणं समुद्धाथ मूलमन्त्रेण योजयेत् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्राणि कुर्वीत केशवाद्यैर्यथाक्रमम् । ऋजूनि स्फुटपार्श्वानि स्थानव्यापीन्यतन्द्रितः ॥
नासिकामूलमारभ्य ललाटे प्रथमं न्यसेत् । द्वितीयमुदरे नाभेरूर्ध्वं हृदि ततः परम् ॥
वक्षोऽन्ते तत्परं पश्चात्कुक्षौ दक्षिणपार्श्वतः । भुजे षष्ठं ततः स्कन्धे तथा सव्ये त्रयं भवेत् ॥
एकादशं द्वादशं च पृष्ठेऽधस्तात्तथोपरि । इति कुर्याद्यथाचारमूर्ध्वपुण्ड्राणि यत्नतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे— * ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे । माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूबरे ॥
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुं व्याप्तं विचिन्तयेत् । तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु चिन्तयेन्मधुसूदनम् ॥
त्रिविक्रमं च तत्स्कन्धे वामपार्श्वे तु वामनम् । श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु स्कन्धके ॥
अपरे पद्मनाभं च त्रिके दामोदरं स्मरन् । तत्प्रक्षालनतोयेन वासुदेवेति मूर्धनि ॥
एवं हि धारयेन्नित्यं मद्भक्तस्तूर्ध्वपुण्ड्रकम् । धारयित्वा ततो मन्त्रैः केशवाद्यैश्च नामभिः ॥
अङ्गुलीभिः स्पृशेत्पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥ इति ।

तत्रैवाध्यायान्तरे कतिपयपदावापोद्वापभेदेनेमानेव श्लोकानुक्त्वा अन्यदप्युक्तम्—

* श्रीवत्सं दक्षिणे भागे विन्यसेत्पद्ममेव वा । मत्पूजाजपकालेषु सायं प्रातस्समाहितः ॥
एवं मन्त्रविधानेन धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥ इत्यादि ।

तथा **पारमेष्ठ्यसंहितायां** शारीरभगवत्क्षेत्रवर्णने–

* विस्तारं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्व्यङ्गुलं वा ललाटके । तत्केशवाभिधानस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥
कुक्षौ तु नाभेरूर्ध्वं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । तत्रापि त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं विस्तरं मुनिसत्तम ॥
नारायणाभिधानस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । स्थानान्तरेऽपि च तथा कुर्यात्प्रादेशमायतम् ॥
प्रोक्तं तत्र च देवर्षे विस्तारं चतुरङ्गुलम् । स्थानं लक्ष्मीसहायस्य माधवस्य शुभं मतम् ॥
कण्ठकूपेऽपि च तथा त्र्यङ्गुलायतविस्तृतम् । तद्गोविन्दाभिधानस्य विष्णोस्स्थानमनुत्तमम् ॥
दक्षिणे कुक्षिपार्श्वे तु आयतं द्वादशाङ्गुलम् । विस्तारं त्र्यङ्गुलं तत्र तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दक्षिणे तु भुजे कुर्यादायतं च दशाङ्गुलम् । यथापूर्वं तु विस्तारं मधुसूदनकेतनम् ॥
जत्रौ त्र्यङ्गुलमायामं विस्तारं तु तथैव च । त्रिविक्रमाभिधानस्य केतनं तदिहोच्यते ॥
वामे च कुक्षिपार्श्वे तु द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥ विस्तृतं त्र्यङ्गुलं तच्च वामनायतनं महत् ॥
वामे भुजे च जत्रौ च कुर्याद्दक्षिणपार्श्ववत् । स्थानं च श्रीधरस्यापि हृषीकेशस्य वै क्रमात् ॥
भागेऽपरे तथा कुर्यादधस्ताज्जघनोपरि । वंशे त्र्यङ्गुलमायामं विस्तारं तु तथैव च ॥
स्थानं तत्पद्मनाभस्य ऋषे स्थानमनुत्तमम् । तत्स्थानं पद्मनाभस्य स्थानमित्यन्वयः क्रमात् ॥
ककुदे च तथा कुर्यात्त्र्यङ्गुलायामविस्तरम् । स्थानं दामोदराख्यस्य विष्णोरुक्तं महामुने ॥
एतानि द्वादशाङ्गानि तवोक्तानि महामुने । ऊर्ध्वपुण्ड्रविधानं च लक्षणं च तथैव च ॥
दैवतं च तथा प्रोक्तं यथाऽऽह भगवानृषिः । धृतोर्ध्वपुण्ड्रो विधिवन्न्यस्य नामानि द्वादश ॥
नमोऽन्तान्यञ्जलिं कुर्यान्नामान्युक्त्वा यथाक्रमम् । इति ।

पारमेश्वरे च–

* एवं तदीया विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मृदैव वा चन्दनेन कल्पितैरूर्ध्वपुण्ड्रकैः ॥
द्वादशैकचतुर्भिर्वा भूषिताः स्युस्सदा द्विज । इति ।

ब्रह्माण्डे तु एषामायामप्रमाणमुत्तममध्यमादिरूपेण बहुधा प्रतिपादितम् । यथा–

* दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमथाधमम् ॥
सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं भवेत् । चतुस्त्र्यं द्वयं कुर्यादधमं त्रिविधं भवेत् ॥ इति ।

शेषं च **स्मृतिचन्द्रिकादिषु** द्रष्टव्यम् । एवं बहुप्रकारसंख्याप्रधाने का सङ्ख्या प्रधानभूतेति चेदुच्यते–गुरुलघुविकल्पस्यैकस्मिन्नसंभवाद्गुरोरेव तावत् मुख्यत्वं सिद्धम् ; यत्र तु कर्मविशेषाङ्गतया वा फलविशेषमुद्दिश्य वा न्यूनसङ्ख्याविधानं, तत्र विशेषवचनबलान्न्यूनतयैव तत्परिग्रहः । अन्यत्र त्वधिकपरिग्रह एव मुख्यः । द्रव्यालाभासामर्थ्यादिदशासु तु गत्यन्तराभावान्न्यूनपरिग्रहः, अत्यन्ताकरणाद्यथाशक्तिकरणस्यापि नित्येषु शास्त्रीयत्वात् ; काम्येष्वपि केषुचिद्यथाशक्त्यनुष्ठानेऽपि तत्तद्यत्नानुरूपफलप्राप्तेः प्रतिपादितत्वात् , यथा दानादिषु । उक्तं **चाहिर्बुध्न्यसंहितायाम्**–
* अस्मिन्समाधिविरही ललितक्रियोऽपि यत्नोचितं लभत एव फलं मनुष्यः । इति । तदयं संग्रहः–

त्याज्यं विप्रैस्त्रिपुण्ड्रादिकमिति विहितं विष्णुभक्तैस्तथाऽन्यैः कर्माङ्गत्वादिनोर्ध्वग्रहणमिह सदा मृत्प्रशस्तेतरेभ्यः ।
विष्णुक्षेत्रोद्भवा सा सितरुचिरुचिराऽनामिकादेर्विकल्पः सच्छिद्रं कच्छपान्यद्धरिपदसदृशं मुख्यमन्यूनता च ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन श्रुतिस्मृतिशतैरिति । विधानमूर्ध्वपुण्ड्रस्य विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति सच्चरित्ररक्षायां ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधिर्नाम द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ भगवन्निवेदितोपयोगविधिर्नाम तृतीयोऽधिकारः ॥

अथ चक्षुष्मतां शास्त्रैश्चतुर्वर्गाभिलाषिणाम् । विष्णोर्निवेदितस्यैव भोज्यत्वं प्रतिपाद्यते ॥

समर्थितं ह्येतत्संग्रहेणा**गमप्रामाण्ये भगवद्यामुनाचार्यपादैः** । प्रपञ्चितं च **वरदराजपण्डितैः सन्मार्गदीपिकायाम्** । तदनुसारेणास्माभिरपि नातिसंक्षेपविस्तरमुपपाद्यते ।

तत्रैवं पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—भगवन्निवेदितं भोज्यमित्यत्र किं भोज्यद्रव्यत्वमात्रं विवक्षितम्? उत भोक्तुः प्रत्यवायानाधायकत्वम्? यद्वा भोक्तुर्हितत्वमिति? नाद्यः, अविवादात् । न द्वितीयतृतीयौ, दृष्टप्रत्यवायनिवृत्तौ दृष्टरूपहितत्वे च अविवादादेव; अलौकिकस्य तु प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तादिशास्त्रावगतत्वेन तन्निषेधस्याशक्यत्वात्; विध्यभावेनालौकिकहितत्वासिद्धेश्च । स्मर्यते हि—*निर्माल्यं च निवेद्यं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तथा च **मनुना** चाभक्ष्यप्रकरणे पठितम्—

*वृथा कृसरसंयावपायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च ॥ इति ।

उच्छिष्टमात्रनिषेधाच्च निवेदितभक्षणमपि निषिद्धमेव । न च सामान्यतः प्रवृत्तस्य निषेधस्याग्नीषोमीयहिंसासोमोच्छिष्टादिविधानवदत्रापवादो दृश्यते । न च वाच्यं पितृगुरुभर्तृस्वामिनामुच्छिष्टं पुत्रशिष्यभार्याभृत्यैर्भोज्यमितिधर्मज्ञसंमतत्वाज्जगदपेक्षया च भगवतः पितृत्वादेः *भगवतः अहं पुत्रः प्रेष्यः शिष्यश्चेति शास्त्रशतसिद्धत्वात्तदुच्छिष्टं सर्वेषां भोज्यत्वेन संमतमिति; उच्छिष्टभक्षणानुमतिहेतुभूतपितृत्वादेरत्रासिद्धेः, सिद्धस्य जगन्निमित्तत्वादिमात्ररूपस्य तदप्रयोजकत्वात्; प्रयोजकत्वे चातिप्रसङ्गात् । अस्ति हि कथंचित्तथाविधं पितृत्वादिकं हिरण्यगर्भरुद्रादेरपि, कतिपयविषयेऽपि कारणत्वशास्त्रप्रवर्तकत्वपतित्वादिभिस्तत्सिद्धेः; अस्मदपेक्षया तेषां साक्षात्पितृत्वादिकं नास्तीति चेत्, न, प्रकृतेऽपि समानत्वात्; पित्रादिभूततत्तत्पुरुषशरीरकत्वेन वा स्वशरीरात्प्रजासर्गकरणमात्रेण वा भगवतोऽपि हि पितृत्वम्; न पुनस्समर्चनकर्मभूतवासुदेवादिदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वेन । पित्रादिशरीरकत्वमपि हिरण्यगर्भादेर्नास्तीति विशेष इति चेत्सत्यम्, तथाऽपि पित्रादिशरीरकेण भगवता भुक्तोज्झितमेव भोक्तव्यत्वेनानुमतमिति मन्तव्यम्; न तु शरीरान्तरविशिष्टभुक्तोज्झितमपि । अन्यथा ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिशरीरकभगवद्भुक्तोज्झितस्यापि भोक्तव्यत्वप्रसङ्गात् । पित्रादिभिरव्यवधानेन भुक्तोच्छिष्टं भोक्तव्यमिति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, वासुदेवादिविग्रहार्चने विग्रहद्वारेणैव भगवतोऽपि भोक्तृत्वाद्विग्रहमात्रव्यवधानस्यादोषत्वे सर्वेषामपि तद्विग्रहत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वेनातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । अतो लोकसिद्धमेव पितृत्वादिकं तत्र विवक्षितम्, तच्च भगवतोऽप्यवतारेषु यदपेक्षया विद्यते त एव तदुच्छिष्टं भुञ्जीरन् न त्वन्य इति नियमः । यदि च पित्रादिभूता भगवानिति तदुच्छिष्टं भोक्तव्यं स्यात्ततस्तज्ज्येष्ठपुत्रत्वेन श्रुत्यादिसिद्धस्य हिरण्यगर्भस्योच्छिष्टमपि भोक्तव्यमित्यायातम्, ज्येष्ठभ्रातुरपि पितृसमत्वं तदुच्छिष्टभोजनं च शास्त्रीयमेव । अत्र निषेधात्तत्परित्याग इति चेन्न, अत्रापि सामान्य-

निषेधपर्यवसानस्य दर्शितत्वात् । किं च भगवतः पितृत्वादिवन्मातृत्वादेरपि * माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः इत्यादिवाक्यसहस्रसिद्धत्वान्मात्राद्युच्छिष्टभक्षणस्याननुमतत्वाद्भगवद्भुक्तोज्झितमप्यननुमतमेव किं न स्यात् ? ननु किं पितृत्वादिनिर्बन्धेन, वचनत एव तत्सिद्धेः सामान्यनिषेधस्यापि सङ्कोचनीयत्वात् ? श्रूयते च **महोपनिषदि**– * विष्णुनाऽत्तमश्नन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुरसितं रसयन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुः इति । **रहस्याम्नायब्राह्मणे** च परिव्राजकप्रकरणे–* अथ यदि कारिणं नासादयेत्स्वयमन्नेन कुर्वीतेति । भोजनरूपं भगवत्समाराधनमिति शेषः । एतदेव वाक्यं ब्रह्मचारिवानप्रस्थप्रकरणयोरप्याम्नातम् । कौटुम्बप्रकरणेऽपि * अथ यदि कारिणोऽप्यसन्निहिता स्युः स्वयमन्नेन कुर्वीतेति । पूर्वमनिवेदितानां भोजनसमयसमागतानां द्रव्याणां मनसा निवेद्यैव हि भोजनमाम्नायते * अथ यदि पश्चाद्भुक्तस्य गुणाः प्रादुःष्युः येनेष्टं स्यादिति भगवन्निवेदितप्राशनरूपमनुयागं प्रस्तुत्य, * अन्नत एव ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति कृत्वा प्रकुर्वीत अथ यदि पश्चाद्भुक्तस्य गुणाः प्रादुःष्युः येनेष्टं स्यादभ्युदिता अप्राप्ता मनसा समीक्षितव्या भवन्ति अस्मान्न ह्यस्तीति मनस उपघातः अन्तरेण मलवद्वाससं सूतिकां शवस्पृष्टकं च–इति । सन्ति भगवच्छास्त्रेषु वचनानि परश्शतानि । यथा **श्रीसात्त्वतसंहितायां** सप्तमे परिच्छेदे–

* दत्तशिष्टम[तृप्तं]शेषं च दैवीयान्नेन भावितम् । हविश्शेषेण संयुक्तं व्रतिनां भोजनं हितम् ॥ इति ।

दत्तशिष्टं–कार्यसंप्रदानावशिष्टम्, दैवीयान्नेन–पाकपात्रावशिष्टेन हविःशेषेण–चरुशेषेण व्रतिनां–भगवद्व्रतनिष्ठानां सर्वेषां हितम्–अनिष्टनिवर्तकत्वादिष्टप्रापकत्वाच्चावश्यं भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र भोजनमिति कर्मणि ल्युडन्तम् । अत्रैव श्रीनारसिंहकल्पपरिच्छेदे–

* निष्कामः पावनार्थं तु स्तोकमुद्धृत्य वै पुरा । सन्धार्यं मन्त्रपूतं प्राक् तमश्नीयाच्च मौनवान् ॥ इति ।

भरद्वाजे होमाधिकारे भगवन्निवेदितमित्यनुवृत्तौ–

* प्राप्तानुज्ञस्तथा तस्मान्नैवेद्यं प्रतिपाद्य च । द्विजेन्द्राणां हि योग्यानां बन्धूनां शान्तचेतसाम् ॥
निष्कामस्स्वयमश्नीयाद्भार्यासुतसमन्वितः । संप्रदानावशिष्टं यत्सकामः पुनरेव तत् ॥ इति ।

श्रीपौष्करे शयनाध्याये–

* कृतोपवासा येऽश्नन्ति प्रापणं पारमेश्वरम् । संप्रदानावशिष्टं च पूतदेहा नरास्तु ते ॥
वन्दनीयामराणां च मान्या वै सिद्धसन्ततेः । इति ।

पारमेश्वरं–परमेश्वराय भगवते निवेदितमित्यर्थः । **पारमेश्वरे** समाराधनाध्याये–

* ततस्तु भगवद्भुक्तं प्राश्नीयान्नियतस्स्वयम् । क्षयाय सर्वपापानां कोष्ठसंसिद्धयेऽपि च ॥ इति ।

नारदीये समाराधनाध्याये–

* ततस्तु भगवद्भक्तान्दीक्षितान्पाञ्चरात्रिणः । समभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
तेभ्यो दद्याच्च नैवेद्यं मधुपर्कपुरस्सरम् । किञ्चित्संस्थाप्य पूजार्थं विष्वक्सेनस्य पूर्वतः ॥ इति ।

प्रदानं विधाय प्रायश्चित्तप्रकरणे ह्युक्तम्–

* दत्तं भागवतश्रेष्ठैर्विष्णवे प्रभविष्णवे । तत्पवित्रं पवित्राणां पावनानां च पावनम् ॥

दातव्यं तु द्विजातीनां भक्तानां पावनाय च । इति ।

तथा— *ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वैष्णवैर्भक्तिसंयुतैः । भोज्यं निवेदितं यत्तत् इत्यादि ।

तथा— *स्वयं चापि तदश्नीयात्सर्वपापविशुद्धये । तस्य संस्पर्शनात्पानाद्भोजनाद्धारणात्सदा ॥

शुचिर्भवति विप्रेन्द्र सर्वकर्मसु संमतः । इति ।

तथा **पाद्मे** चर्यापादे दशमेऽध्याये परित्याज्यपरिग्राह्यविभागप्रदर्शनपूर्वकमुक्तम्—

*ब्रह्मेशानादिदेवानां नैव भोज्यं निवेदितम् । न स्पृश्यं लङ्घनीयं नो चण्डादीनां तथैव च ॥

देवीनां तु श्रियादीनां विनतानन्दनस्य च । चक्रादीनामायुधानां वस्तु यद्यन्निवेदितम् ॥

भोक्तव्यमेव सर्वेषां विप्रादीनामशङ्कितम् । विष्णोर्निवेदितं सर्वं पावनानां च पावनम् ॥

प्रापणं दुर्लभं भोज्यं न त्याज्यं स्यात्कदाचन । भुञ्जानानामेधते श्रीस्त्यजतां परिहीयते ॥

व्रतोपवासतुलितमशनं तस्य पावनम् ॥ इति ।

श्रीविष्णुतत्त्वे योगपादे पञ्चमे पटले—*तद्भुक्तशेषभोगा स्याज्जिह्वा गन्धस्तथाविधः । इति । अन्तिमे पटले—

*शेषभुक्तिं प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । युवानः खलु वाञ्छन्ति ताम्बूलं तरुणीमुखात् ॥ इति ।

अत्र तत्त्वदर्शिनो मुनयः प्रशंसन्तीत्यनेन पावनतमत्वं सिद्धम् । तथा **महाभारते** ज्ञानकाण्डे तृतीयाध्याये—

*पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्रापणं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्र्यभोजनम् ॥ इति ।

अत्र भुञ्जत इत्येव भोजनस्याभिधानेऽपि पुनरग्र्यभोजनमिति वचनं तस्यापि समन्त्रकसमाराधनरूपत्वं प्रशस्ततमत्वं च प्रतिपादयितुमिति । तथा कर्मकाण्डे च—

*हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहितः । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्गृहीत्वाऽन्नं समाहितः ॥

प्राणाय चेत्यपानाय व्यानाय च ततः परम् । उदानाय समानाय स्वाहेति जुहुयात्क्रमात् ॥ इति ।

बोधायनीये विष्णुकल्पे च—

*इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्येतया चरुं प्राश्नीयात्—इति । तथा तत्रैव—*अहं वैष्णवोऽस्मीति यः प्रतिब्रूयात्तस्मै शेषं प्रदद्यात्—इत्येतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादिति । **श्रीमद्रामायणे** च—

*गते पुरोहिते रामः स्नात्वा नियतमानसः । सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥

प्रगृह्य शिरसा पात्रं हविषो विधिवत्ततः । महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥

शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् । ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः । श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ इति ।

सन्ति तावदेतानि वचांसि ; न पुनरत्र निवेदितभक्षणं सिध्यति । तथा हि—*विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादेर्वर्तमानापदेशरूपत्वेन विधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रोक्तं त्वधिकारिविशेषप्रतिनियतधर्मान्तरवन्न विश्वसनीयम् । यद्यपि च सर्वेषामपि च धर्माणां परमार्थतो भगवत्समाराधनरूपत्वेन सर्वेषां तत्समाराधकत्वम् ; तथाऽप्यभिगमनादिपूर्वकाष्टाङ्गयजनाभावात्तदनुप्रविष्टं निवेदितान्नभक्षणं तेषां न प्राप्नोति । किंच यस्मिन्नाम्नाये अनादरो भवतामद्यापि वर्तते तदेव च प्रमाणमिदानीमुपस्थाप्यत इत्ययमपि महान् क्लेशः । रहस्याम्नायस्य प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽपि भवद्भिस्तदनुष्ठान-

मनादृतमेव । ततश्चास्तु भगवन्निवेदितं रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रनिष्ठैर्भोक्तव्यम्; तथाऽपि न केवलं त्रयीधर्मरूपभगवत्समाराधननिष्ठैर्भोक्तव्यत्वे प्रमाणम् । तेभ्यस्तत्प्रदानविधानात्तत्सिद्धिरिति चेन्नैवम् । न हि प्रदानं विहितमिति प्रतिग्रहीतुरपि धर्मता स्यात्, श्राद्धादिवत् । किंच यदिदमिह शेषभोजनं विधीयते, तदपीष्टशिष्टभक्षणन्यायेन निवेदितावशिष्टविषयमिति निर्वोढव्यम् । न हि निवेदितस्य शेषशब्दार्थता संभवति । न च तस्य भगवद्भुक्तशिष्टत्वम्; तत्र कस्यचिदप्यंशस्य भगवता ग्रहणादर्शनात् । अतश्च शिष्टशब्दो निवेदितावशिष्टपरः । निवेदितस्य तु कृत्स्नस्य विष्वक्सेनादिनिवेदनपरम्परया त्याग एव विहित इति ग्राह्यम् । किंच निवेदितस्याभोज्यत्वं भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव प्रतीयते; यथा **सनत्कुमारसंहितायाम्**—

* निवेदितं तु यद्द्रव्यं पुष्पं फलमथापि वा । तन्निर्माल्यमिति प्रोक्तं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

प्रदेशान्तरे च—* निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मासं पयोव्रती भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥
ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः ॥ इति ।

तत्रैवेन्द्ररात्रे—*न चोपजीवेद्देवेशं निर्माल्यादि न भक्षयेदिति । तथा, *न चोपयोगयोग्यानि निर्माल्यानि कदाचनेति च ।

तथा संहितान्तरे—* निर्माल्यानि च नाश्नीयान्न जिघ्रेन्न च लङ्घयेदिति ।

नच वाच्यम्, * दशनाड्यधिकं पूतं स्थापयेत्तु विचक्षणः । कालयोगस्स उद्दिष्टो रात्रावहनि चैव च ॥
कालयोगातिरिक्तं तु निर्माल्यं परिचक्षते । ततस्तदप्सु चैवाग्नौ क्षिपेद्भूमौ खनेत्तु वा ॥

इतीन्द्ररात्रवचनानुसारेण निषेधवचनानां दशनाड्यधिकविषयत्वमिति; तत्र हि सामान्येन निवेदितस्य पुष्पौदनादेः कृतकार्यतया निर्माल्यत्वेनापनये प्राप्ते दशनाड्यधिकपूर्णपूजाङ्गतया स्थापनं विधीयते; ततो नाडिकादशकादर्वागपि तस्योपयोगान्नाडिकादशकातिरिक्तविषयो निषेध इति मन्दं वचः । न चात्रास्य रुद्रादिनिर्माल्यविषयत्वम्; दीक्षितादीक्षितसाधारणतया सुरादिवदत्यन्तनिषिद्धस्य दीक्षितं प्रति समयोपदेशसमये भगवद्यागदीक्षितं प्रति प्रसङ्गाभावेन निषेधप्रयोजनाभावात्, भगवन्निवेद्यादेश्च प्रसङ्गस्य संभवात् । एवं च सति केरलादिदेशगतशिष्टानुसारश्च । यत्तु * प्रापणं भगवद्भुक्तमित्यादि **महाभारत**वचनं तदप्युक्तरीत्या पञ्चरात्रार्थनिर्णये सति तदनुसारित्वाद्भगवद्भुक्तावशिष्टविषयमेव भवितुमर्हति । यत्तु **बोधायनीये** विष्णुकल्पे च भगवत्समाराधनमुक्त्वा तदन्ते भगवद्भुक्तोज्झितस्य प्राशनीयत्वमुक्तमिति, तदपि न, भुक्तोज्झितप्राशनस्य तत्राविहितत्वात्, * इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्येतया चरुं प्राश्नीयादित्यत्रावशिष्टचरुप्राशनमात्रेण चरितार्थत्वात्, * अहं वैष्णवोऽस्मीति यः प्रतिब्रूयात्तस्मै शेषं दद्यादिति एतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादित्यत्रापि निवेदितमेव प्राशनीयमिति प्रतीयते । तत्प्रतीतावपि न समाराधकस्य तत्प्राशनसिद्धिः, तस्मात्प्रतिग्रहीतुस्तदभिधानात् । यत्तु श्रीमति **रामायणे** लिङ्गदर्शनं तत्रापि शेषशब्दस्य निवेदितावशिष्टविषयत्वेऽपि न विरोधः । अतो नैतदपि निवेदितभोजनस्यैकान्तिकं लिङ्गम् । एवं च सतीष्टशिष्टभक्षणनयोऽप्यनुसृतो भवति । यत्तु * हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहित इत्यादि कर्मकाण्डवचनं, तदपि पूर्वमनिवेदितत्वस्य लिङ्गम् । अन्यथा निवेदितनिवेदनादिदोषप्रसक्तेः । वैश्वदेवप्राणाहुत्योश्च देवतान्तरनिवेदनरूपयोर्भगवन्निवेदितेनानुपपत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च द्रव्यान्तरेण तत्करणोपपत्तिः । भोक्तव्यत्वेनोपस्थितान्नविषयत्वात्तयोः । अतो भगवतस्सर्वोत्तरत्वेऽपि तन्निवेदितनिर्माल्यादेरुपभोगो न शास्त्रीय इति ॥

तत्रोच्यते—यद्भगवन्निवेदितादेरभोक्तव्यत्वमुक्तं तत्सतां दूरपरिहरणीयैस्त्वादृशैरेवेति शास्त्राण्याचक्षते । तथा हि—**रहस्याम्नायब्राह्मणे**—*अथ यदि वक्ता तृतीयलक्षणो भवेदुदासीनश्च द्वितीयलक्षणस्स्यात्, उदासीन एव नियोज्यो भवति अस्मात्सर्वा हि वृत्तिर्निवर्तते तृतीयलक्षणात्तथा चतुर्थलक्षणादिति । निवेदितस्य च स्वाचार्यप्रभृतियोग्यतमेभ्यः प्रदेयत्वमुक्त्वा तदलाभे यथालाभं ज्ञातेभ्यो योग्येभ्यः प्रदेयत्वमभिधायानन्तरमुच्यते—*अथ यदि कश्चित्सुप्रक्षालित-पाणिपादोऽभिमुखो भवेत्, । न च ज्ञायेत, प्रष्टव्यो भवति किं भवान्प्राप्तेनान्नेन करिष्यतीति, स यदि ब्रूयाद्भो यथा-ज्ञानं भगवन्तं यक्ष्यामीति तस्मा अन्नं देयं भवति, अथ यदि ब्रूयात् भो न खल्वहं जानाम्येवं भगवन्तं यष्टुमिति किं तर्ह्ययमिहोपायोऽन्नलाभायेत्यभिगतोऽस्मीति तदन्नं प्रतिष्ठाप्यान्तर्हित्वा वा इत्यादि । उक्तं च **पाद्मे** चर्यापादे द्वादशाध्याये—*शुनामिव पुरोडाशो न नीचेषु तदिष्यते इति । तथा **ईश्वरसंहितायाम्**—

*दुर्लभो भगवद्भक्तो लोकेऽस्मिन्पुरुषस्सुत । तत्रापि दुर्लभतरो भावो वै यस्य तत्त्वतः ॥
पादोदकं प्रति शुभः सिद्धान्ने च निवेदिते । स्रगादिके चोपभुक्ते ह्युपभोगार्थमेव च ॥
अतश्च भावहीनानामभक्तानां च षण्मुख । निषिद्धं भगवन्मन्त्रदृक्पूतमखिलं च यत् ॥ इति ।

श्रीपौष्करे शयनाध्याये तादृशेभ्यः प्रदातुरपि पातित्यमुक्तम्—

*अपात्राणामभक्तानां नास्तिकानां दुरात्मनाम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन स्वानुष्ठानपरेण तु ॥
स्त्रीशूद्राणां शिशूनां च भृतकानां विशेषतः । सकामो वाऽथ निष्कामो मन्त्रज्ञस्सद्व्रतस्थितः ॥
मन्त्रपूतं च नैवेद्यं निषिद्धानां ददाति यः । सिद्धोऽपि याति पातित्यमारुरुक्षुस्तु किं पुनः ॥ इति ।

ईश्वरसंहितायां प्रायश्चित्तित्वमप्युक्तम्—

*रक्षणीयमभक्तेभ्यस्तदन्नं विष्णुयाजकैः । प्रायश्चित्ती भवेद्दाता अपात्रे प्रतिपादनात् ॥ इति ।

तत्रैव— *प्राणवद्रक्षणीयं च मन्त्रपूतं महामुने । नैवेद्यं श्वसृगालेभ्यो मार्जारेभ्यो विशेषतः ॥
पक्षिभ्यो मर्कटेभ्यश्च मूषिकेभ्यस्सदैव हि ॥ इति च ।

नारदीये प्रायश्चित्तविशेषोऽप्युक्तः—

*ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वैष्णवैर्भक्तिसंयुतैः । भोज्यं निवेदितं यत्तदन्यैर्भुक्ते निवेदिते ॥
जपेदष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं समाहितः ॥ इति ।

किंच भवादृशेभ्यो दाने सत्यन्ननाश एव **रहस्याम्नाये** ब्रह्मचर्याश्रमप्रकरणे श्रुतः—*यद्येवमतिरिक्तं स्यादतिरिक्तमिति पुनः कस्य वार्ता ? इत्यादिना *तदतिरिक्तमित्यन्तेन अतिरिक्तं प्रतिपाद्य, *तदुपादानवते दद्यादित्यादिना रहस्याम्नाय-निष्ठेभ्यः, तदभावे त्रयीधर्मरूपभगवत्समाराधननिष्ठेभ्यः, तदभावेऽन्नस्यादनीयताप्रवृत्तिनिमित्तकान्नशब्दवाच्यत्वेन यस्मै-कस्मैचिदवश्यदेयत्वे भगवत्कर्मयोग्येभ्यो गवादिभ्यः, तदभावे तादृग्भ्यो हस्त्यादिभ्यः, तदभावे भगवद्यज्ञार्हौषधादि-स्थावरेभ्यश्च मूले दानमुक्त्वाऽनन्तरमुक्तम्—*न त्वेवान्नं नाश्यं भवति, कोऽन्ननाशः ? उज्झनं निखननमप्सु प्रक्षेपणं काकेभ्यः श्वसूकरेभ्यो वा यत्किञ्चिन्न कर्मण्यं स्थावरजङ्गमं वा तत्र दानमित्येषोऽन्ननाशः इति । तदेतदखिलमनु-सन्दधानैरुक्तमागमप्रामाण्ये—

*ये हि युष्मद्विधा मूर्खास्तेषामेव निषेधगीः । सेव्यमानं हि तत्सर्वं वैष्णवैरधिकारिभिः ॥
अघौघध्वंसनायालं सोमपानमिवाध्वरे । अन्येषां हि तदस्पृश्यं पुरोडाशः शुनामिव ॥ इति ।

यत्तु *विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादौ वर्तमानापदेशरूपत्वाद्विधिपरत्वं न प्रतीयत इत्युक्तम्, तन्मीमांसागोष्ठीबहिष्ठितानां निष्ठ्यूतम् । अप्राप्तार्थत्वेनैव हि विधिव्यवस्थापनम्; अन्यथा तत्रतत्र यजतिजुहोत्यवहन्तिप्रोक्षतीत्यादिष्वपि वर्तमानापदेशरूपेषु विधिपरत्वपरित्यागप्रसङ्गात् । अत्र विधिरेव साक्षादनन्तरं प्रतीयते *तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुरिति । ननु यदि * विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादौ विधिपरत्वस्वीकारः, तर्हि तत एव प्राप्तार्थत्वाद्भक्षयेयुरित्यस्य विधिपरत्वं न स्यादिति चेत्, कस्तर्ह्यस्यार्थः? प्रागुक्तानुवादमात्ररूपमिति चेत्तथाऽपि तेनैवाश्नन्तीत्यादेर्विधित्वं दृढीकृतम् । न ह्यसिद्धमनूद्यत इत्यत्रोपपत्तिं पश्यामः । न चानुवादो निष्प्रयोजनो भवितुमर्हति । न चैतदनुवादेनान्यद्विधेयं दृश्यते । अतः प्रयोजनालोचनायां प्रागुक्तविधित्वस्थिरीकरणमेव प्रयोजनमिति सिद्धम् । यद्वा—विधिप्रत्ययश्रवणादेष एव विध्युद्देशः, अश्नन्तीत्यादिकं त्वेतदभिप्रेतविशेष[ण]व्यञ्जन [रूपेणावयुत्तया] रूपत्वोक्त्याऽनुवादादेतस्यैवोपकारकमिति, तथाऽपि विधावेव पर्यवसानमिति सिद्धम् । एवं श्रुत्यैव स्मृत्यादीनामनुविधेयतया सिद्धस्यार्थस्य न स्मृत्या बाधश्शङ्कनीयः, अपि तु तद्विरुद्धाः स्मृत्यादय एव बाध्येरन्निति विरोधाधिकरणे स्थापितम् । एवं च सति, यद्यपि *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यादिवचनमाप्तकोटौ निविष्टं स्यात्; तथाऽपि सामान्यरूपत्वेन सावकाशत्वात् श्रुतिविहितविशेषव्यतिरिक्तविषयमिति उत्सर्गापवादन्यायतस्सिद्धम्, विशेषोपसंहारन्यायाच्च । तथा हि; रुद्रादिदेवतान्तरनिवेद्यादेरनुपभोग्यत्वं तत्तच्छास्त्रैरेव सिद्धमिति सर्वैरङ्गीकृतत्वान्न तत्र तावद्विवादः । अत एव हि रुद्रपरत्वप्रतिपादनाग्रहगृहीतैरपि तैस्तदुच्छिष्टपरित्यागेन तन्निकर्षमाशङ्क्य *त्वं ब्रह्मण इत्यादिना तदुच्छिष्टपरित्यागस्यान्यथासिद्धत्वेन अपकर्षलिङ्गत्वं निराकृतम् । एवं च सति सामान्यरूपनिर्माल्यनिवेद्यशब्दयोर्विशेषाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षितविशेषसमर्पणक्षमनिषिध्यमानविशेषसमधिगमे तस्मिन्नेव पर्यवसानं नान्यत्रेति स्वीकार्यम् । यथा पशुशब्दस्य छागशब्दोक्तविशेषपर्यवसानं तथेहापीति न सङ्कटं किञ्चित् । अयमर्थो न्यायनिरपेक्षमेव वचनैः प्रतीयते । यथा **ब्राह्मे** पुराणे—

* विष्णोर्निवेदितं शुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते । अन्य[वेद्यं तु]न्निवेद्यं निर्माल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

यत्तु पितृत्वादिविकल्पदूषणैर्वल्गितं, तत्तदा शोभेत यदि वयं तेषु हेतुत्वम[भि]नुसंदधीमहि; यदि चोच्छिष्टानुमतिवाक्यविषय[त्वेनोपक्षिपेम ।]त्वं नापेक्षेमहि । सिद्धे तु विशेषविधाने तत्प्ररोचनप्रवृत्तवचनोपस्थापितपरमार्थभूततत्तदाकारवर्णनं तु क्रियमाणं नोपालम्भपदम् । न चातिप्रसङ्गः, स्वयमसाधकत्वात् । साधकानुग्राहकं तु साधकसन्निधौ वर्तमानमपि हि न स्वयं कार्यं साधयेत्, अन्यथा सामग्रीमनपेक्ष्य हेतूनां सर्वेषां प्रत्येकं कार्यकरणप्रसङ्गे यस्य कस्यापि देशकालेश्वरादेः हेतोस्सर्वत्र सन्निहितत्वेन सर्वं कार्यं सर्वदा सं[प्रति]पद्येत । ततः प्रेक्षावतां तदर्थोद्योगभङ्गो विधिनिषेधादिवैयर्थ्यं च स्यात्, अयत्नत एव सर्वफलावाप्तेः, दुःखानां च दुष्परिहरत्वात् ।

यद्वा, *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यस्यायमर्थः—निर्माल्यं—रुद्रादिनिवेदितम्; प्रसिद्ध्यादिवशात्तत्तावत्सिद्धम् । भगवन्निवेदिते हि निर्माल्यशब्दप्रयोगोऽपि निषिध्यते, यथे**श्वरसंहितायाम्**—*निर्माल्यबुद्ध्या दैवीयमित्यादि । निवेद्यं—निवेदनयोग्यं, निवेदनार्थं परिकल्पितमित्यर्थः । निवेदनार्थं परिकल्पितस्य भोजनेऽपि दोषमाहुः । यथा **श्रीपौष्करे** विष्वक्सेनाध्याये—

* प्राक्साधितं च यागार्थं देवतानां प्रयत्नतः । तत्समर्पणपर्यन्तं यावद्देवान्नमुच्यते ॥
अन्यथा भक्षणं तस्य यदि मोहात्कृतं द्विज । प्रायश्चित्तशतैश्चीर्णैरशुचिर्भवति मानवः ॥
तत्र[मन्त्र]संतर्पणादन्ते याजिनां याजिनां वर । गर्वबुद्धिविमुक्तानां भक्षणं सर्वशुद्धिकृत् ॥
पावनं पुण्यदं शश्वद्भूरिभूत्यभिवृद्धिदम् । इति ।

एतेन, * वृथाकृसरसंयावपायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च ॥
इति मनुवचनमपि निर्व्यूढम् । निवेदनार्थं परिकल्पिते देवान्नमिति संज्ञात्वेन प्रयोगात्तदैकार्थ्ये च संभवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायोगात् । मन्वादिधर्मशास्त्रस्यापि चित्रशिखण्डिप्रणीतभगवच्छास्त्रमूलकत्वस्य **महाभारते** प्रतिपादितत्वेन मूलविरोधप्रसङ्गाच्च । तथा ह्युक्तमुपरिचराख्याने—

* तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुस्स्वायंभुवः स्वयम् । उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ॥
प्रवक्ष्यतस्तदा शास्त्रं युष्मन्मतसमुद्धृतम् । इति ; * एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम् । इति च ।

* मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते इति स्मृत्यन्तरवचनेनैव मानवस्मृत्यपेक्षया स्मृत्यन्तराणां दुर्बलत्वात् मानवस्मृत्युपजीव्यभगवच्छास्त्रविरोधे तेषां बाध्यत्वमेव ।

यद्वा, * निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्युभयमपि रौद्रविषयमेव । तथा हि; तैरेव षड्विधनिर्माल्यनिरूपणे—* निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यवान्तरविधाद्द्वयमुक्तम् । [तथा हि—]यथा तेषां सिद्धान्तसारपद्धतौ प्रायश्चित्ते—* निर्माल्यभक्षणे त्वकामाद्ब्रह्मपञ्चकं सार्धसहस्रमावर्तयेत् । कामतोऽनन्तयागे पादाध्वरदीक्षया शुध्यति । निर्माल्यभेदाः कथ्यन्ते—देवस्वं देवद्रव्यं नैवेद्यं निवेदितं चण्डद्रव्यं निर्माल्यं चेति । देवसंबन्धि ग्रामादि देवस्वम् । वस्त्राद्यलङ्कारादि देवद्रव्यम् । निवेदनार्थं परिकल्पितं नैवेद्यम् । तदेवोत्सृष्टं निवेदितम् । चण्डाय दत्तं चण्डद्रव्यम् । बहिर्निक्षिप्तं निर्माल्यम् । विसर्जितेऽपि देवे पिण्डिकास्थं यन्त्रिकाद्यन्निर्माल्यं[अन्नं]भवति, षड्विधमपि निर्माल्यं न जिघ्रेन्न च लङ्घयेन्न दद्यान्न क्रीणीयाद्दत्वा क्रव्यादो भवति भुक्त्वा मातङ्गः लङ्घने सिद्धिहानिः आघ्राणे वृकः स्पर्शने स्त्रीत्वम् अथादाने चण्डालः विक्रये शबरः इति । उक्तं च भगवच्छास्त्रेऽपीश्वरसंहितायां समाराधनाध्याये—

* स्कन्दः— त्वया निषेध आख्यातो मन्त्रदत्तस्य वस्तुनः । सर्वत्र पत्रपुष्पान्नपूर्वस्य परमेश्वर ॥
तस्येदानीं प्रदानं तु प्राशनं च प्रशंससि । किमेतदत्र मे जातः संशयः परमेश्वर ॥
ईश्वरः— प्रदानं प्राशनं पुत्र उपभोग्यत्वमेव च । शैवपाशुपते दुष्टमचिरादेव पापकृत् ॥
तत्पुनर्वैष्णवे मार्गे वर्तते व्यत्ययेन तु । अनन्तफलदं दानात्प्राशनात्कोष्ठशुद्धिकृत् ॥
क्षयं नयति पापानि पुण्यवृद्धिं करोति च । दानैर्धर्मैः कृतैः पुण्यैस्तपोभिश्च न तत्फलम् ॥
यत्फलं भगवद्भुक्तिप्रदानप्रापणादनात् ॥ इति ।

तत्रैवाध्याये सोमपानादपि पावनतरत्वमस्य प्रपञ्चितम् । तथा हि—

* क्लेशेन महता चैव प्राप्तं पशुवधादिना । यज्ञान्ते सोमपानं तु संस्कृतं पशुकर्मणि ॥
तस्य तद्वैष्णवैस्सूक्तैर्जाता कर्मण्यता यथा । तथा पुनाति तत्पुत्र द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ॥
किं पुनस्तत्प्रभावाद्वै दिव्यैर्मन्त्रैस्तु वाग्यतैः । संस्कृत्य साधितं यद्वै सर्वं संशोधितं पुनः ॥

मुद्रामन्त्रसमेतेन सध्यानेन षडानन । जगद्गुरौ मन्त्रमूर्तौ तन्मन्त्रेण निवेदितम् ॥
दत्तं मन्त्रवरेणैव मन्त्रज्ञस्य महात्मनः । अनादिभगवच्छास्त्रवचनैर्विहितक्रियम् ॥
प्रदानाद्धक्षणात्तस्य चोत्तारयति तत्सुत । आदिसर्गपवित्रं तदमरैरभिवन्दितम् ॥
पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्वन्दितं भगवन्मयैः । दत्तं ब्रह्ममयैर्नित्यमात्मज्ञैर्ग्राहितं पुनः ॥
रक्षितं कर्मनिष्ठैस्तु शंसितं यज्ञयाजकैः ॥ इति ।

तत्रैव दशमेऽध्याये समयोपदेशे महादेवेन भगवन्निवेदितस्य सर्वस्य प्रतिपत्तिं विना संभूतैस्साधारणैः केवलान्नादिशब्दैरभिधाने निर्माल्यबुद्ध्या दूषणे च महादोष उपपादितः—

* उपभुक्तस्य सर्वस्य गन्धपुष्पादिकस्य च । स्नानादावुपयुक्तस्य दधिक्षीरादिकस्य च ॥
दूषणं न प्रयोक्तव्यं शब्दैरप्रतिपत्तिजैः । निर्माल्यबुद्ध्या दैवीयं पावनं दूषयन्ति ये ॥
ते यान्ति नरकं मूढास्तत्प्रभावापलापिनः । प्रत्यक्षेण प्रमाणेन लोकदृष्टेन हेतुना ॥
शिष्टैरनुष्ठिता चैव वैष्णवस्य पवित्रता । सिद्धा पादोदकान्तस्य महत्ता देवपूजिता ॥ इति ।

अत्र गन्धपुष्पादीत्यादिशब्देन तुलसीपत्रादिग्रहणम्; दधिक्षीरादीत्यादिशब्देन दिव्यचूर्णादिग्रहणम् । सर्वस्य गन्धपुष्पादिकस्य पादोदकान्तस्येति भगवदुपभुक्तस्य सर्वस्यापि संग्रहः प्रतीयते । यथा **ईश्वरसंहितायामेव**—

* कुङ्कुमं चन्दनं चैव कर्पूरं चानुलेपनम् । विष्णुदेहपरामृष्टं तद्वै पावनपावनम् ॥ इति ।

तथा **पाद्मोद्भवे**—* विष्णुदेहपरामृष्टं यश्चूर्णं शिरसा वहेत् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥ इति ।
तथाऽन्यत्र—* विष्णुगात्रच्युतं चूर्णं ललाटे धारयेद्द्विजः । अपोह्य पातकान्याशु मोदते दिवि देववत् ॥ इति ।
एतेन भगवत्पादोदकदिव्यचूर्णमालादीनामपि न निर्माल्यशब्दाभिलप्यत्वमिति सिद्धम् । अन्यत्रापि तेषां विधिः प्रतीयते । यथा **ब्राह्मे** पुराणे—

* विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते । अन्यवेद्यं तु निर्माल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं शुभम् । यो नरश्शिरसा धत्ते स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

श्री वैखानसेऽप्यत्रिसंहितायाम्—

* मन्त्रेण पादे यद्दत्तं माधवं पाद्यमुच्यते । तत्पाद्यतीर्थमादाय भक्त्या देवमनुस्मरन् ॥
आत्मानं प्रोक्षयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

ब्रह्माण्डे— * पृथिव्यां यानि तीर्थानि तेषु स्नानेन यत्फलम् । विष्णोः पादोदकं मूर्ध्ना धारयेत्सर्वमाप्नुयात् ॥
मानवो यस्तु गङ्गायां स्नानं पानं समाचरेत् । तस्य यादृग्भवेत्पुण्यं तादृक्पादाम्बुधारणात् ॥
त्रिषु लोकेषु यत्तीर्थं प्रयागं पुष्करादिकम् । तत्पादयुग्मे कृष्णस्य तत्र तिष्ठति नित्यशः ॥

श्रीभागवते—* पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शङ्करः । विष्णुपादोद्भवां गङ्गां शिरसाऽधारयद्धि सः ॥
प्रायश्चित्तमनुप्राप्तं कृच्छ्रं वाऽप्यघमर्षणम् । विष्णुपादोदकं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः ॥ इति ।

ईदृशेषु निर्माल्यशब्दो भुक्तोज्झितत्वमात्रविवक्षया, न तु निन्दाभिप्रायेण ।

श्रीनारसिंहे—*गङ्गाप्रयागगयनैमिशपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।
कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः ॥ इति ।

आह च भगवान् **शौनकः**—*नैवेद्यं स्वयमश्नीयादित्यादि । तथाऽन्यत्र—

*भक्तपादच्युतेनापि मत्स्नापितजलेन वा । नरः पापात्प्रमुच्येत स्नानपानादिकर्मभिः ॥

तथा— *विष्णोः पाद्यं समादाय तीर्थं भक्त्या च संस्मरन् । आत्मानं प्रोक्षयेद्यस्तु मालां वा मूर्ध्नि धारयेत् ॥
भक्तियुक्तस्य विप्रस्य महापातकनाशनम् । इति ।

तथा— *मालां यो धारयेन्नित्यं वैष्णवीं भक्तिमाश्रितः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ इति ।

श्रीभागवते—*त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरेमहि ॥ इति ।

तथाऽन्यत्र— *मुकुन्दाशनशेषं तु यो भुनक्ति दिनेदिने । सिक्थेसिक्थे महासेन चान्द्रायणशताधिकम् ॥ इति ।

पुराणादिषु श्रीसालग्रामादिप्रसङ्गे च—

*वैष्णवं तु रजोजुष्टं नैवेद्यस्य च भक्षणम् । निर्माल्यधारणं मूर्ध्नि महापातकनाशनम् ॥
स्नानपानोदकं देवि पिबन् शिरसि धारयेत् । पुण्यपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
विष्णुगात्रेण संस्पृष्टं पत्रं वा पुष्पमेव वा । शिरसा धारयेद्यो वै स याति हरिमञ्जसा ॥
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
पादोदकं पिबेन्नित्यं चक्राङ्कितशिलाहरेः । प्रक्षालयति यत्तोयं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥
बहुचक्रसमायुक्तं द्वारकापुरवासिनम् । स्नापयित्वा तु तत्तोयं पिबन् ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ इति ।
*भक्त्या भुञ्जंस्तु नैवेद्यं सालग्रामशिलार्पितम् । फलं यज्ञसहस्राणां पराकाणां शतं लभेत् ॥ इत्यादि ।
*अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । यत्पुण्यं तल्लभेद्देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थैर्यतिभिस्सदा । विष्णोर्निवेद्यं भोक्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ इत्यादि च ।

एवमेतादृशवचनशतवशात् *निर्माल्यं च निवेद्यं चेत्यत्र निर्माल्यादिशब्दो रुद्रादिनिर्माल्यविषय इति सिद्धम् । सामान्यतो निषिद्धानामीदृशानां भागवते पुनर्निषेधो दोषाधिक्यादिविवक्षया ।

किंच भगवदनिवेदितमेव शास्त्रैर्निषिद्धम् । तथा हि **श्रीसात्वते** एकविंशतितमे परिच्छेदे—

*सुगन्धफलपुष्पाद्यमपूर्वमुचितं च यत् । अभोज्यं गुरुदेवादिनिवेदनविवर्जितम् ॥ इति ।

जयाख्यसंहितायां षोडशे पटले समयोपदेशे—*नानिवेद्य हरेः किंचिद्भोक्तव्यं वा गुरोस्तथेति । **भारद्वाजे**ऽष्टमेऽधिकारे—*नानिवेद्य हरेः किंचित्समश्नीयाच्च पावनमिति । तत्रैव भोजनमध्ये दधिक्षीरोदकादेः पूर्वमनिवेदितस्य अकस्मात्समागतस्यापि मनसा निवेद्यैव भोक्तव्यत्वमुक्तम्—*तदकस्मात्प्रवृत्तं च भोजने मनसाऽपि चेति । अश्नीयादिति शेषः । तथे**श्वरसंहितायाम्**—

*भोजनावसरे प्राप्ते मध्ये प्रागवसानतः । यत्किंचिदुपभोगार्थमकस्मात्समुपागतम् ॥

तद्गुरौ भगवत्यादौ कल्पयित्वाऽऽहरेत्ततः । भक्तस्य समयज्ञस्य अन्यथा व्यत्ययो भवेत् ॥
तस्मान्निवेद्य वै पूर्वमपूर्वमुचितं च यत् । भक्त्या भगवतो विष्णोर्देशिकस्य महात्मनः ॥ इति ।

न चात्र गुरुसमभिव्याहारात् भगवत्यपि कल्पनं विज्ञापनमात्रमिति शङ्क्यम्; गुरुभुक्तस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्धि तत्र तथा स्वीकारः । अत्र तु योग्यत्वात्कल्पनशब्दाभिहितं निवेदनं यजनमेव । एवं च सति प्रागुक्तश्रुत्यैकार्थ्यमपि सिद्धं भवति । अतो भगवदनिवेदितमेव निषिद्धमिति सिद्धं भवति ।

यत्पुनरधिकारिविशेषविषयं न सर्वैर्ग्राह्यमिति, तन्न; * न चैकं प्रति शिष्यत इति न्यायस्यात्रानपवादादन्येषामप्यधिकारिणां भगवत्समाराधनस्य भगवच्छास्त्रेषु प्रतिपादनात् । **महोपनिषदि** च सामान्यतः—* विष्णुनाऽत्तमश्नन्तीत्यादिविधानेन त्रयीधर्मनिष्ठैरपि तदनुवर्तनस्यापरिहार्यत्वात् । न च शाखाविशेषेऽनादरः, तत्प्रामाण्यस्य **महाभारते भगवच्छास्त्रे** च बहुषु प्रदेशेषु सिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । तदर्थविशेषाननुष्ठानस्य शाखाभेदप्रतिनियतधर्मान्तरवदेवोपपत्तेः । नच भगवत्समाराधनं तथा प्रतिनियतमिति वक्तुं शक्यम्; तत्साधारण्यस्योक्तत्वात् । यत्तु शेषशब्दो निवेदिताविशिष्टविषय इति, तन्न; निवेदितेनैव संप्रदानानुयागादेरुपात्तसुव्यक्तवचनशतसिद्धत्वात्; निषेधस्य च परिहृतत्वात्; भगवता सूक्ष्मांशग्रहणस्य वक्ष्यमाणानेकवचनसिद्धत्वेन निवेदिते शेषशब्दस्याप्युपपत्तेः, तरुणीमुखगतताम्बूलदृष्टान्तवचनाच्च । तथा भगवन्निवेदितशेषभोजिनि विष्वक्सेने * यजेच्छेषाशनं देवम्, * शेषाशनाभिधानस्य गणेशस्यार्चनाय वै इत्यादिभिश्शेषाशनशब्दप्रयोगात् । उक्तं च **स्तोत्रे**ऽपि—* त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिनेत्यादि । न चेष्टशिष्टभक्षणन्यायविरोधः; विधिबलेन यथाविधिशिष्टत्वस्वीकारात् । केरलादिदेशे भगवन्निवेदितपरित्यागस्तु सुदर्शनादिधारणाधिकारोक्तन्यायेन दूष्यः । एवं च भगवच्छास्त्रानुसारिणि महाभारतवचने प्रतीयमानं भगवद्भुक्तप्राशनमितीदमपि न बाधितं भवति । विष्वक्सेनसंविभागप्रकारैश्च शेषशब्दस्य निवेदितविषयत्वं सुव्यक्तम् । तथाहि **पारमेश्वरे**ऽपि—

* अर्घ्यलेपनपुष्पैश्च धूपेनाभ्यर्च्य वै ततः । मुख्याधिकारिणो विप्रान्द्वादशाध्यात्मचिन्तकान् ॥
बलादिमन्त्रनिरतानष्टौ वा चतुरो द्विज । दीक्षितान्गुरुपूर्वांश्च ह्यनुकल्पाधिकारिणः ॥
बीजपिण्डपदाद्येषु मन्त्रेषु निरतान्सदा । त्रयीधर्मरतांश्चापि आमूलाद्भगवन्मयान् ॥
त्रय्यन्तज्ञानसंपन्नान्यथोक्ताचारनिष्ठितान् । समाहूयार्घ्यगन्धाद्यैस्समभ्यर्च्य यथाक्रमम् ॥
भगवच्छेषमादाय न्यस्तमाहृत्य मन्त्रतः । प्राङ्निवेदनकाले तु चतुर्धा संविभज्य तम् ॥
प्रापणं मधुपर्काद्यमन्यच्चाभ्यवहारिकम् । तेभ्यो दद्यादेकभागमर्घ्योदकपुरस्सरम् ॥
मात्रां चतुर्विधां चापि आचार्याय प्रदाय च । स्वप्राशनार्थमेकांशं स्थापयित्वा निरीक्षितम् ॥
शेषाशनाभिधानस्य गणेशस्यार्चनाय वै । भागमेकं तु संस्थाप्य भागेनान्येन तोषयेत् ॥
ब्राह्मणादीञ्छुभाचारान्भक्तान्ग्रामादिवासिनः । इति ।

श्रीपौष्करे विष्वक्सेनाध्याये—* विष्वक्सेनोऽथ यष्टव्यः इत्यनुवृत्तौ,

* नैवेद्यैर्मधुपर्काद्यैर्मुख्यमूर्तेर्निवेदितैः । द्विजप्राशनशिष्टैश्च स्वयं प्राशनवर्जितैः ॥ इति ।

तथा तत्रैव भगवानुवाच—

* कालवैश्वानराख्या या मूर्तिस्तस्यात्मनो विभोः । स एष द्विजदेवाख्यो विष्वक्सेनः प्रकीर्तितः ॥

स्थित आहवनीयादिभेदेन मखयाजिनाम् । ऋक्पूतं हुतमादाय तर्पयत्यखिलं जगत् ॥
एवं मन्त्रमयाद्यागात्सात्त्विकाद्ब्रह्मभावितात् । संप्राप्यं गुरुमूर्तेर्वै प्रापणं मन्त्रसत्कृतम् ॥
अनाहूतामराणां च सर्वलोकनिवासिनाम् । स्वयं तु संविभज्याथ तदनुग्रहकाम्यया ॥ इति ।

तथेश्वरसंहितायां समाराधनाध्याये—

*.दत्तशिष्टमथादाय संविभज्य द्विधा च तत् । पूजितस्यार्घ्यपुष्पाद्यैर्विष्वक्सेनस्य वै विभोः ॥
प्रतिपाद्यामराणां च तृप्तये विघ्नशान्तये । द्वितीयमनुयागादौ प्राशनं बान्धवैस्सह ॥
तन्निश्शेषं च भोक्तव्यं हृन्मन्त्रं संस्मरन्हृदि । ज्वलत्पावकसङ्काशं ज्वालागणशतावृतम् ॥ इति ।

अनुयागादौ प्राशनमिति समन्त्रकाहुतिरुच्यते । हृन्मन्त्रं संस्मरन् हृदीति—हृन्मन्त्रं हृदयमन्त्रप्रतिपाद्यं, हृद्रूपेणावस्थितं भगवन्तं भोक्तृत्वेनानुसन्दधान इत्यर्थः । सङ्कर्षणादिव्यूह इव जपज्ञानाद्येकैकगुणविशिष्टहृददादिरूपेण भगवान्स्वयमेवावस्थित इति * नेत्राख्यं भगवत्तत्त्वमित्यादिना श्रीपौष्करे स्पष्टम् । एवं संविभागप्रपञ्चनात् भगवन्निवेदितस्य कृत्स्नस्य विष्वक्सेनादिनिवेदनपरम्परया त्याग इति मन्दं वचः । भगवच्छास्त्रेषु निर्माल्यनिषेधपराणां वचसामागमप्रामाण्ये निर्वाहः कृतः । एवं हि तत्रोक्तम्—* यानि पुनर्दीक्षितमेवाधिकृत्य समयानुशासनसमये निर्माल्योपयोगनिषेधपराणि वचनानि तानि पार्षदेशोपयोगोत्तरकालाभिप्रायेण द्रष्टव्यानि ।

* यतो भगवदर्थेन त्यक्तं स्रक्चन्दनादिकम् । पश्चादभोग्यतां याति विष्वक्सेनपरिग्रहात् ॥
अत एव निवेद्यं तत्ततोऽर्वागेव सात्त्वतैः । सेव्यते तेन तत्तेषामुत्कर्षस्यैव कारणम् ॥ इति ।

विष्वक्सेननिवेदिते च विकल्पभेदास्तत्तत्संहितानुसारेण प्रयोगपद्धतिरत्नावल्यादिषु भोजराजादिभिः स्थापिता द्रष्टव्याः ।

एवं च प्रमाणशतनिर्धारितस्यार्थस्य विरुद्धं भगवन्निवेदितत्यजनं यत्केरलादिदेशेषु कैश्चिदनुष्ठीयते, तदहिच्छत्रब्राह्मणीसुरापानादिवदपन्यायमूलत्वादनादरणीयम् । न चार्यावर्तादिवासिन इव केरलादयोऽप्यनुविधेयाचाराः क्वचित्सिद्धाः । न च सर्वं प्रामाणिकमेव केरलादयोऽनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते, मातुलकन्यापरिणयनरजस्वलापरिणयनादेरद्याप्यविगानं क्वचित्क्वचिदनुष्ठीयमानत्वादिति ।

एवं बोधायनीये विष्णुकल्पे च शेषशब्दो रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रमहाभारताद्यैकरस्यान्निवेदितविषय एव । यत्तु प्रतिग्रहीतुरेव तत्र तत्प्राशनं विहितमिति, तत्सत्यम्; तथाऽपि वैष्णवस्य भगवन्निवेदितप्रतिग्रहस्तत्प्राशनं तत्रापि भगवदसाधारणमन्त्रचतुष्टयेन च प्राशनं प्राप्तं प्रतीयमानमबाधितं धर्मपक्षे निक्षेपमर्हति; अन्यथा प्रागुक्तप्रबलशास्त्रान्तरविरोधाच्च । तदैकरस्यं चात्रापि पायसपाकवेदिगन्धोशीरमयवृत्तिस्थाननिवेदितान्नविनियोगप्रकारस्वाध्यायशब्दवाच्यद्वादशाक्षरजपादिलिङ्गैरावाहनोद्वासनादिहोमनमस्कारादिषु चातुरात्म्यसमाराधनप्रतीतेः तत्तन्मन्त्रगतानां शब्दानां चातुरात्म्यपरत्वस्य तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनावसितत्वात्सिद्धम् । अतस्तदनुसारेण निवेदितभोजनमेव समन्त्रकमत्रापि प्रतीयत इति ।

श्रीमद्रामायणे च तैस्तैर्लिङ्गैरेव रहस्याम्नायभगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात्, मूलापेक्षायाश्च स्मृतेस्संभवदधीयमानमूलपरित्यागेन मूलान्तरानुमानायोगात्, ब्राह्मणादीनां सर्वेषामपि भगवत्समाराधनस्य सात्त्वतविध्यास्थानपूर्वकत्वस्य * ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैरित्यादिना महाभारते स्पष्टमुक्तत्वेन तदैकार्थ्यात्, उपरिचरादिभिश्चानुष्ठितत्वात्,

अत्र च *विधिवदित्यनेन मूलभूतविध्यन्तरस्मरणात्, इक्ष्वाकुप्रभृतीनां सर्वेषामपि पुष्करोक्तप्रकारेण भगवत्समाराधनस्य भगवच्छास्त्रप्रसिद्धत्वात्,

*ततश्चैतत्क्रमाल्लेभे देवस्सर्वेश्वरस्स्वयम्। रामो राजीवनयनो भ्रातृभेदैस्त्रिभिस्सह ॥

इत्यारभ्य, *सोऽप्येवमर्चयेदेवं पौष्करोक्तविधानतः इति रामाभिधानस्य भगवत एव स्वयं श्रीरङ्गविमाने पौष्करोक्तविधानेन भगवत्समाराधनस्य पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तस्थाननिर्णयाध्याये प्रदर्शितत्वाच्च भगवच्छास्त्रोक्तप्रकारेणैवेदं समाराधनमिति अव[गते सति]गम्यते। एवं सति भोक्तव्यविषयः शेषशब्दोऽपि तच्छास्त्रप्रसिद्धनिवेदितविषय इति निश्चीयते। तथा ह्यत्र—*अथातो भोगानुपार्ज्य सुस्नातस्सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः इत्यारभ्य *अभिगमनेनाभिगच्छेद्भगवन्तम् इत्यानुपूर्वीकवचनेन—

*अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम्। तदाद्यमङ्गं यागस्य नाम्नाऽभिगमनं महत् ॥

इति **जयाख्यसंहिता**वचनेन च प्राप्तमभिगमनाख्यमाद्यमङ्गं *नारायणमुपागमदित्यनेन सूचितम्। हविषः पात्रं शिरसा विधिवत्प्रतिगृह्येत्यनेनान्नयज्ञाख्यं प्रधानमङ्गं सूचितम्। हविषश्शिरसा ग्रहणं निवेदनार्थमेव, *ततोऽन्नमभ्युद्यम्योत्तानतलाभ्यां पाणिभ्यामवनतमुखमनभ्युच्छ्वसन्प्रापणेन संविभागेन चार्चयेद्भगवन्तम् इत्यानुपूर्वीवचनात्, *द्विधा निवेदनं तेषां शिरसाऽवनतेन यदित्यादिपौष्करादिवचनात्,

*प्रयतस्तु शुचिर्मूर्ध्ना सर्वमेव निवेदयेत्। तन्मनास्सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्जितः ॥

इति **श्रीविष्णुस्मृते**श्च। एतेन हविश्शब्देन होतव्याज्यपरिग्रह इति अत्र कुदृष्टिदृष्टं निरस्तम्। होम्यस्याज्यस्य शिरसा ग्रहणाख्यसंस्काराश्रवणादन्नस्य तच्छ्रवणाच्च। *जुहाव ज्वलितेऽनले इति च होमाख्यमङ्गं सूचितम्। अत्र काष्ठादिषु

*प्राक्कुङ्कुमादिना लिप्तां काष्ठसंज्ञां तु होमयेत्। स्रग्धूपमधुपर्कं च बीजान्याज्यं यथाक्रमम् ॥

इति **श्रीसात्वत**वचनादिसिद्धासु सप्तसु समित्सु सतीष्वपि केवलस्याज्यस्योपादानं तत्प्राधान्यादिभिः; संस्कृताज्यस्य विप्रुड्भिस्संस्पृष्टेदिन्धनादिकम्। निश्शेषदोषशान्त्यर्थम् इति हि तत्रोच्यते। पूर्णाहुतौ चाज्यमेव विनियुज्यते। यथा **श्रीपौष्करे** शयनाध्याये—*दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः इत्यारभ्य *स्रुवमभ्यर्च्य पुष्पाद्यैराज्यपूर्णां स्रुवं ततः इत्यादि। तत्रैव कुण्डलक्षणाध्याये—*आचतुस्सप्तनिष्ठेनेत्यारभ्य *भिन्नमन्त्रगणं सर्वमाज्यदोहैर्मुदं नयेदित्यन्तम्। **पारमेश्वरे** त्वितरसमिदभावे घृतेनैव तत्पूर्तिः कीर्तिता—*काष्ठादीनामभावे तत्सर्वमाज्येन होमयेदित्यादिभिः। **यजुषि** च भगवद्देवताकत्वेनाज्यस्यायातयामत्वमाम्नातम्—*ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिः इति। अत्र प्रजापतिर्भगवानेव; तस्यैव नित्ययुवत्वेनायातयामत्वात्। प्रजापतिशब्दश्च भगवत्येव बहुषु प्रदेशेषु श्रूयते *तेन प्रजापतिरश्राम्यत् इत्युपक्रम्य *स वराहो रूपं कृत्वा इति वचनात्; *श्यामा एकरूपा भवन्ति। एवमिव हि प्रजापतिस्समृद्ध्या इत्यत्र प्राजापत्यानां पशूनां श्यामत्वार्थं प्रजापतेरपि श्यामत्वप्रतिपादनात्। *आश्रावयेत्यादिना चोक्तस्य सप्तदशस्य प्रजापतेर्विष्णुत्वं **महाभारते** प्रोक्तम्—

*चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ इति।

*प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये इति मुक्तप्राप्यदेशवर्तित्वादिभिः *आज्यस्य दैवतं विष्णुः इति नारदीयादिवचनैश्चाज्यदेवताभूतः प्रजापतिर्भगवानेव। तदेवमाज्यप्राधान्यादिभिराज्योपादानं समिदन्तरोपलक्षणार्थम्। नन्वत्र *महते

दैवतायेति महादेवः प्रतीयते । मैवम् । समस्तस्यैव तथा रूढत्वात् । व्यस्तस्य नामधेयतयाऽहिर्बुध्न्यविश्वेदेवादिवत्संज्ञायामलुक्त्वेन वा प्रसिद्ध्यभावात् । तदभावेऽपि तत्प्रत्यभिज्ञया तत्प्रतीतिर्जायत इति चेन्न ; व्यस्तत्वेनैव संज्ञात्वे अप्राकृतनिरुपाधिकमहत्त्वदेवतात्वयोः *वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, *तेजः परस्यां देवतायामित्यादिप्रतिपन्नपरमात्मपरमपुरुषविषयत्वौचित्यादेवात्र रूढ्यास्पदमहादेवप्रत्यभिज्ञाप्रतिरोधात् । *नारायणमुपागमत्, *ध्यायन्नारायणं देवम्, *श्रीमत्यायतने विष्णोः इत्यादिपूर्वापरविरोधाच्च । बोधायनीयादिषु महादेवशब्दस्य व्यस्तोऽपि रुद्रे प्रयोगस्संप्रतिपन्नो दृश्यत इति चेत्सत्यम्, प्रकरणादिवशात्तु तथा तत्र निर्णयः, अत्र तद्विपरीतमेव । किं च *महते दैवतायेति दैवतशब्दोऽत्र प्रयुज्यते न तु देवशब्दः । न हि महादैवतमिति रुद्रस्य नाम, अपि तु महादेव इति । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धमग्निमध्यगतस्य भगवतस्समाराधनमेवोच्यते ; *ज्वलितेऽनले इति अग्नेरासनवदाधारत्वप्रतीतेः । अग्निमध्ये चासनकल्पनापूर्वकं भगवत्समाराधनं बहुसंहितासिद्धम् । यथा **जयाख्यसंहितायाम्**—*वह्निं तु व्योमवद्ध्यात्वा तन्मध्ये पूजयेत्प्रभुमिति । **ईश्वरसंहितायाम्** *अथ ज्वालाजटाधारी वह्नौ वै कुण्डमध्यतः इत्यारभ्य *ततोऽवतार्य तन्मध्ये हृदयात्परमेश्वरमिति । **भारद्वाजीये**—

*एवं संस्कारसंशुद्धं कृत्वा प्राग्जातवेदसम् । तन्मध्ये स्वेच्छया कार्या प्रागुक्तासनकल्पना ॥

तत्रावतार्य हृदयात् इत्यादि ।

अतोऽत्र *शेषं च हविषस्तस्येत्यनुयाग उच्यते । अत्र चशब्दात्पाकपात्रावशिष्टहुताज्यशेषचरुशेषाणां समुच्चयः प्रमाणानुरोधेन ग्राह्यः । अत्राभिषेकार्थाधिवासभूतव्रतसमाराधनत्वादप्ययमेवार्थो युक्तः । उक्तं हि **श्रीसात्त्वते**—

*दत्तशिष्टमतृप्तं च दैवीयान्नेन भावितम् । हविश्शेषेण संयुक्तं व्रतिनां भोजनं हितम् ॥ इति ।

श्रीपौष्करेऽपि—*अण्वात्मतत्त्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा । आत्मनैवात्मसिद्ध्यर्थं यागमन्त्रेन तेन च ॥

सह यज्ञावशिष्टेन हुतशेषेण वै सह ॥ इति ।

नन्वन्तरात्मनिवेदनमन्तरा न भोक्तव्यम् । तत्र बहिर्वृत्त्यादिवृत्तिस्थानावस्थितस्य भगवतो निवेदितमन्तरात्मतया हृदयावस्थितस्य तस्यैव निवेदनीयं चेन्निवेदितनिवेदनाख्यो दोषस्स्यात् । एकस्मिन्समाराधने निवेदितानां सर्वेषामपि भोगानामविशेषेण समाराधनान्तरेऽपि निवेदनप्रसङ्गः । यदपि **श्रीसात्त्वते** चतुर्दशे परिच्छेदे पवित्रमधिकृत्योक्तम्—

*अपरेऽहनि सन्न्यासमाचरेद्विधिपूर्वकम् । अपनीय च माल्यादीन्प्रदद्याद्वै दिने दिने ॥
नो यान्ति म्लानतां यावच्चतुर्थेऽहनि वा त्यजेत् । विशेषपूर्वयागं तु कारिभ्योऽवसरे स्वके ॥ इति ।

तेनापि हि पवित्रारोपणनिवेदितानां पवित्राख्यभूषणानामेव पुनर्निवेदनमुक्तम् । तच्च नियतावधिकम् ; न पुनस्सर्वविषयम् ; समाराधनानुवृत्तं च । **श्रीपौष्करे च** स्थिराणामेव समाराधनान्तरे अनुवृत्तिरस्थिराणां तु परित्याग एवेति स्पष्टमुक्तम् । तथा हि श्राद्धाध्याये तिलदर्भोदकादीनां द्रव्याणां प्रतिकर्मणि—

*जायते उपविष्टानामुपशान्तिश्च तैजसी । अत एवोपयुक्तानां भोगानां कमलोद्भव ॥
विरुद्धस्संग्रहो भूयस्त्वन्यस्मिन् हि क्रियान्तरे । गौणी व्यक्तिर्यतस्तेषामामूलाच्चिदधिष्ठिता ॥
वर्तते परमाश्रित्य तत्कर्तुः फलसिद्धये । चित्सामान्यविनिर्मुक्ता ह्ययोग्यास्ते शरीरवत् ॥
मन्त्राणां स्थायिनो भोगा यान्ति वै योग्यतां पुनः । कदाचिन्मन्त्रसामर्थ्याज्ज्ञानभावनयाऽब्जज ॥ इति ।

तस्मादस्थिराणां प्रापणमधुपर्कादीनां हृदयावस्थितस्य पुनर्निवेदनमयुक्तमिति ; नैवम् ; स्नपने निवेदितानामेवामलकोदकादीनां जलमयादीनां सर्वेषां भोगानामेकदेशैरेकपात्रस्थैः [संवन्द]स्ववदनाख्यभोगनिवेदनस्योक्तत्वात् । तथा हि **ईश्वरसंहितायां** सप्तमे पटले—

विभोः [संवन्दने प्राप्ते]स्रक्चन्दनघटास्ततस्तैःस्नापयेत्प्रभुम् । निरन्तरैस्सावशेषैस्समुत्तीर्याथ पश्चिमम् ॥
क्रमशो दत्तशेषेण सर्वकुम्भस्थितेन च । इत्यादि ।

यदि पुनरस्थिरस्यापि विधिवलात्क्वचिदभ्युपगमस्तदन्यत्रापि तुल्यम् । अस्ति च विधिः ; यथा **रहस्याम्नाये** कर्मावर्तप्रकरणे ओदनपचने—* शुच्यन्नं श्रपयित्वा वेद्यां भगवते नयति वेद्यां भगवन्तमिष्ट्वा तत्कारिभ्यः प्रयच्छति कारिणः प्राप्तेनान्नेन वेद्यां भगवन्तमिष्ट्वा तद्धात्र उपनयन्ति उपनीतेन धाता स्वयं च कुरुते शिष्टेन च भृत्यान्यान्बिभर्ति किं हि भो भवान्धाता भृत्यवान्भवति तत्के न्वस्य भृत्याः समूहकर्मकालव्यक्तिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति । अत्र धातृशब्दोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितभगवत्परः । तथा तत्र चतुःश्लोकप्रकरणे **श्रूयते**—* अयमिहाध्यक्षो भगवान्धाता हृदये सत्यसन्धस्स एवास्य संविदं ददाति यदा कालं मन्यते तस्य हि विज्ञानद्वयमैन्द्रियिकं स्वाभाविकमस्य तद्यदि तदानीमितरत्परतस्तद्भवत्यक्षतः अयमेतावदस्यान्तरात्मा सर्वतः प्रकाशते इति । अध्यक्षत्वं च तत्राध्यात्मप्रकरणे विशदीकृतम्—

* पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्ररोचिषः । अत्रस्थः प्रेक्ष्यतेऽध्यक्षः सर्वमत्र कृताकृतम् ॥ इति ।

उपनयन्ति—निवेदयेयुरित्यर्थः । कुरुते—अशनं कुरुत इत्यर्थः । उक्तं च **श्रीसात्त्वते** समाराधनपरिच्छेदे—

* पश्चाच्छरीरयात्रार्थमभ्यर्थ्य परमेश्वरम् । लब्धानुज्ञस्तथा कुर्यादात्मयागं यथाविधि ॥
भोज्यं नैवेद्यपूर्वं तु सर्वमादाय पात्रगम् । विनिवेद्य च देवाय पवित्रीकृत्य चाम्भसा ॥
सत्यरूपस्य लक्ष्म्याश्चाप्यन्नदोषक्षयङ्करी ॥ इत्यादि ।

अत्रायोग्यजननिरीक्षितत्वयातयामत्वादिदोषसंभावनया तन्निवृत्त्यर्थं पवित्रीकरणोक्तिः ; भगवन्निवेदितभोजनस्य हिततमत्वेन तत्रैव प्रतिपादितत्वात्, अन्यथाऽनुयागस्य द्रव्यान्तरेण विधानप्रसङ्गाच्च, * प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । किंच—

* कपित्थस्य फलं चैव यथा कुञ्जरभक्षितम् । तस्य सारं च गृह्णीयात्तथा हविरसं प्रभुः ॥

इत्यादिभिर्निवेदनदशायां तस्य सूक्ष्मांशं गृहीत्वा गुर्वादिमुखेन तस्यैव प्रत्यक्षयोग्यं स्थूलांशमपि भगवानेव गृह्णातीति प्रतीयते । तथा हि **श्रीपौष्करे** भोगनिर्णयाध्याये प्रापणनिवेदनप्रकारमुक्त्वा—

* यस्मात्प्रागात्मसात्कुर्याद्भोगशक्तिमनश्वरीम् । व्यक्तां गुर्वादिवक्त्रैस्तु भुनक्ति तदनन्तरम् ॥
भोगत्वमुपचारस्य भोजनाद्विहितं ततः । इति ।

भुञ्जानादिति पाठे घञन्तत्वादयमेवार्थः । अत्रायमाशयः—भुज्यते इति भोग इति घञन्तव्युत्पत्त्या हि भोगशब्दोऽत्र प्रसिद्धः, न केवलं रूढः । रहस्याम्नाये च भगवद्यागत एव भोगो भवतीत्याम्नायते । * तत्राष्टाष्टकसंख्यैस्तु क्रमशो नरनाथवदित्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु राजवद्भगवतस्सर्वोपचारग्रहणमुच्यते । तथा—* या परा प्रकृतिर्मान्त्री, इत्युपक्रम्य—

* देहस्थमात्मतत्त्वं तु भोगं विषयजं यथा । भुनक्ति तद्वदादत्ते पूर्णव्यक्तिगतः प्रभुः ॥

इति चोच्यते । तच्चौपचारिकसांस्पर्शिकभोगेषु संभवति; आभ्यवहारिकेषु तु प्रत्यक्षविरुद्धमिति शङ्कापाकरणाय सूक्ष्मस्थूलांशविभागेन क्रमशस्तद्भोगान्न प्रत्यक्षविरोधः, स्थूलग्रहणपर्यन्तश्च भगवतो भोगस्वीकार इति तेनैव समाराधनपरिपूर्तिरप्युच्यत इति । किं च तत्र शयनाध्याये निवेदितान्नेन सह पाकपात्रावशिष्टेन साम्बुफलादिना यो यागः क्रियते सोऽनुयागः । अ[णु]नुभूतजीवात्मसिद्ध्यर्थत्वाच्चायम[णु]नुयाग इत्यपि ग्राह्यः । तस्मिंश्च यागे हार्दानलशरीरको भगवानेव भोक्ता तच्छक्त्यनुग्रहाच्चायमणुभूतोऽहंस्वभावः पुमान् भोगापवर्गरूपपुरुषार्थप्राप्त्यनुरूपपुंस्त्ववान्भवतीति स्पष्टमुच्यते—

* अण्वात्मतत्त्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा । आत्मनैवात्मसिद्ध्यर्थं यागमन्नेन तेन च ॥
सह यज्ञावशिष्टेन साम्बुना च फलादिना । अनुयागं च तं विद्धि आत्मनाऽऽत्मनि यत्कृतम् ॥
कुर्वन्ति भोजनात्पूर्वं प्रत्यहं प्राशनं तु ये । तच्छक्तिग्रहणाप्राणैः प्रयोजनवशात्तु वा ॥
भाव[श]भक्तिसमायुक्तास्सन्मार्गस्था दृढव्रताः । अप्रयत्नेन ते यान्ति देहान्ते पदमच्युतम् ॥ इत्यादि ।

तथा— * हार्दानलात्मना भुङ्क्ते ह्यध्यक्षः परमेश्वरः । तच्छक्त्यनुगृहीतत्वात्सोऽहंप्रकृतिकः पुमान् ॥ इति ।

तथा **नारदीयसंग्रहे**—

* तच्च कारिमुखो भुङ्क्ते भगवान्भक्तवत्सलः । यथा चाग्निमुखा देवास्तथा कारिमुखो हरिः ॥ इति ।

ननु वैश्वदेवावशिष्टमेव भोक्तव्यम्, तच्च देवतान्तरविषयम्; ततः कथं भगवन्निवेदितेन देवतान्तरयजनम्, तथा सत्यतिप्रसङ्गात् । यद्यपि श्रुतिस्मृतीतिहासादिशतैस्तेषां भगवत्पुत्रत्वदासत्वभृत्यत्वशिष्यत्वोपासकत्वप्रभृतिप्रतिपादनैस्तद्भुक्तोज्झितं प्राशनीयम्; तथाऽपि नास्माभिस्तन्निवेदितं तेभ्यो देयम् । न हि लोके पुत्रशिष्यादीन्भोजयन्तः पित्राचार्यादीन्भोजयित्वा तदुच्छिष्टेन भोजयन्ति । अतो भगवन्निवेदितस्य वैश्वदेवविनियोगायोगेन तदवशिष्टत्वासंभवान्न भोक्तव्यत्वमिति । मैवम्; भगवन्निवेदितेनैव देवतान्तरयागस्य तत्तृप्तेश्च विहितत्वात् । तथा हि **पाद्मे** चर्यापादे द्वादशाध्याये—

* विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तच्चानन्त्याय कल्पते ॥ इति ।

पारमेश्वरे समाराधनाध्याये—

* ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूनपि तथैव च । स्थापितस्यानुयागार्थं प्रापणांशः पुरा तु यः ॥
तस्मात्किंचित्समादाय संविभागं समाचरेत् । पितॄणां चैव बन्धूनामाश्रितानां तथैव च ॥
संविभागावशिष्टेन स्वानुयागं समाचरेत् । यद्वा स्थाल्यवशिष्टात्तु किंचिदादाय पात्रगम् ॥
प्राग्वन्निवेद्य देवाय तेन पित्र्यं समाचरेत् । ये वैश्वदेवनिरता विप्राद्या वैष्णवास्तु ते ॥
यल्लब्धं भगवद्भुक्तं तस्मादादाय चांशकम् । तेन कृत्वा वैश्वदेवमवशिष्टांशकेन तु ॥
कुर्यात्प्राणादियात्रां तु विधानेन द्विजोत्तम ॥ इति ।

श्रीसात्त्वते समाराधनपरिच्छेदे—* संविभागः पितॄणां च यथाकार्यस्तथोच्यते । इत्यारभ्य,

* क्रमेण भावयेत्तत्र पितॄनथ पितामहान् । तृप्तये ह्यथ सर्वेषां देवाय विनिवेद्य च ॥
प्रोक्षितान्यन्नपात्राणि चत्वारि कबलानि च । [तथात्वेसंवि]तन्मध्ये तु निधायाथ संपूज्यार्घ्यादिना ततः ॥

इत्यादि । **ईश्वरसंहितायाम्**—

* आस्तां सु संस्कृतं तावदन्नं सुव्यञ्जनान्वितम् । प्रदाने भगवन्मन्त्रपूतान्यारण्यकानि च ॥

शाकमूलफलादीनि यथाकालोद्भवानि च। कर्मण्यानि विचित्राणि स्वल्पानि सुबहूनि वा ॥
विभोर्निवेद्य दत्तानि यान्ति तान्यमृतात्मताम्। पितॄणां पितृलोकेषु देवानां सदनेष्वपि ॥ इति।

तथा **महाभारते** ज्ञानकाण्डे तृतीयाध्याये—* राजोपरिचरो नामेति प्रक्रम्य,

* सात्त्वतं विधिमास्थाय नारायणमुखोद्भवम्। पूजयमास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥
पितॄनृषींश्च विप्रांश्च संविभज्याश्रितांस्ततः ॥ इति।

अत्रापि शेषशब्दः प्रापणविषयः ; * सात्त्वतं विधिमास्थायेत्युपक्रमात्,

* पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः। प्रापणं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्र्यभोजनम् ॥

इत्युपसंहाराच्च। पञ्चरात्रतन्मूलवेदयोश्शेषशब्दो निवेदितविषयतया प्रसिद्ध इति ह्यन्यत्र स्थापितम्। किंच,
* यश्श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम्। तेनैव पिण्डं च तिलैर्विमिश्रमाकल्पकोटीः पितरस्सुतृप्ताः॥
इत्यादीनि वचनानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि। अतो निवेदितेनैव वैश्वदेवकरणसंभवात् वैश्वदेवदेवतानामपि भगवन्निवेदितस्य भोज्यत्वमनपोदितमिति।

एतेन प्राणाहुतिकरणमपि भगवन्निवेदितेनैव कार्यमिति सिद्धम्; अनिवेदितभक्षणनिषेधाच्च। उक्तं च **जयाख्यसंहितायाम्**—* प्राणाग्निहवनं नाम्ना त्वनुयागं तदष्टममिति। अनुयागस्य प्राणाग्निहवनत्वोक्तेस्तस्य च निवेदितैकसाध्यत्वाच्च। नच वाच्यं तत्र प्राणाहुतेः प्रसङ्गाभावात्संज्ञामात्रमिदमिति ; पूर्वमेव बहुविधवैष्णवलक्षणे—

* नानात्वेनात्मसिद्ध्यर्थं विश्वात्मानं यजन्ति ये। मोक्षार्थमपि विप्रेन्द्र स्मृतास्तेऽञ्जलिकारिणः ॥

इति इन्द्रादिदेवतान्तरशरीरकपरमात्मयाजिनामपि वैष्णवत्वेन कथनात्तेषामपि प्रतिष्ठादिषु विनियोगस्य पूर्वमुक्तत्वात्तेषां च प्राणाहुतिमत्त्वात्तान्सर्वानधिकृत्य भगवत्समाराधनाष्टमाङ्गप्रकारचिन्तने प्राणाहुतेरपि प्रसङ्गोऽस्त्येव। एवं **श्रीपौष्करे** शयनाध्याये—* प्राणयात्रां ततः कुर्यान्नैवेद्यप्राशनादिकमिति। आदिशब्देनाबादिसंग्रहः। * अनुयागं ततः कुर्यादित्येव यथागमप्रसिद्धि निर्देष्टव्यत्वे प्राणयात्राशब्देनाभिधानं प्राणाद्याहुतिरूपेण प्राप्तायाः प्राणयात्राया अपि तदन्तरात्मभगवदाहुतिरूपेणानुयागत्वख्यापनार्थम्। तथा **पारमेश्वरे**ऽनुयागविधौ—* ततस्तु शेषमादायेत्युपक्रम्य,

* त्रयीधर्मेण संयुक्ता आमूलाद्भगवन्मयाः। येन येन तु मन्त्रेण बहिराराधनक्रमे ॥
वेद्यादिस्थस्य देवस्य प्रापणं विनिवेदितम्। तेन तेन तु मन्त्रेण जुहुयुर्वक्त्रकुण्डके ॥
चतुः पञ्च त्रिधा वाऽपि प्राणपूर्वैर्द्विजोत्तम। केवला भक्तिपूतास्तु त्रयीधर्मरता द्विजाः ॥
प्राणापानादिभिर्मन्त्रैर्जुहुयुः पञ्चधा क्रमात्। हृदयस्थाय देवाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
एवं तु भगवद्भुक्तप्राशनं कुर्वते तु ये। तेषां पुण्यफलावाप्तिं कश्शक्नोत्यभिवर्णितुम् ॥ इति।

येषां तु भगवदसाधारणमन्त्रेण वक्त्रकुण्डे विहितो होमः, न तेषु वैदिकमर्यादाविरोधश्शङ्कनीयः ; कल्पसूत्रप्रतिनियतधर्मान्तरवत्तदुपपत्तेः। उक्तं च भगवता **बोधायनेन** * तस्मै शेषं दद्यादेतैरेव मन्त्रैः प्राश्नीयादिति भगवदसाधारणमन्त्रैरेव प्राशनं ,वैष्णवस्य। यथा च **वैष्णव्यां स्मृतौ** वैश्वदेवप्रकरणे—* वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवायेति भगवदसाधारणमन्त्रविधिस्तद्वदत्रापि। तादृशधर्माणां शाखाविशेषमूलत्वं च भगवच्छास्त्रेषु बहुषु प्रदेशेषु श्रुतम् ; अतो न कश्चिद्विरोधः। तथाऽप्यन्नान्तरेण प्राणाग्निहोत्रं कृत्वा निवेदित-

भोजनेऽपि न विरोधः ; भोजनान्तरं वा नैवेद्याय प्रयुज्यतामिति चेन्मैवम्, न तावत्तथा विधिर्दृश्यते, न च तत्कल्पकं किञ्चित्, निवेदितनिवेदनाद्यनुपपत्तेर्वचनबलेनैव निरस्तत्वात्। प्राणाहुतेश्च भोक्तव्यतया रागतः प्राप्तान्नमेवोपजीव्य-मित्यतोऽपि ना[न्तर]न्नविभागः। भोजनान्तरं तु *नान्तरा भोजनं कुर्यादिति निषेधान्न कल्पयितुं युक्तम्। किंच **महाभारते**—*हृदि ध्यायन्हरिमित्यादिना निवेदितेनैव प्राणाहुतिकरणं स्फुटमुक्तम्। यथा च हृदयावस्थितभगव-द्भोक्तृत्वानुसन्धानेन निवेदितस्यैव भोजनमपि समाराधनम्, तद्वद्बहिर्निवेदितेन प्राणादिशरीरकपरमात्मभोक्तृत्वानुसन्धानेन प्राणाहुतिरपि भगवत्समाराधनमेव ; *आमनन्ति चैनमस्मिन्निति **शारीरकसूत्रे** त्रैलोक्यशरीरकस्य वैश्वानराभिधानस्य परमात्मन एव प्राणाहुत्याधारत्वाय उपासकशरीरेऽप्यनुसन्धानं निर्णीतमिति न सङ्कटं किञ्चिदिति। एवं चोद्यपूर्वकमुक्त-**मागमप्रामाण्ये**—

*ननु प्राणाग्निहोत्रस्य निवेद्यं साधनं कथम्। निरिष्टकं न शिष्टानामिष्टं होमादिसाधनम्॥
न च द्रव्यान्तराक्षेपो होमायेत्यवकल्पते। रागतः प्राप्तमेवान्नं यतस्तेनोपजीव्यते॥
नापि भुक्त्यन्तराक्षेपो नैवेद्यायोपपद्यते। सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्॥
नान्तरा भोजनं कुर्यादिति तत्प्रतिषेधनात्। नैष दोषो यतः प्राणप्रभृतिर्दैवतागणः॥
गुणभूतः श्रुतो विष्णोर्विष्णुपारिषदेशवत्।

यथैव हि भगवन्निवेदितमपि पुष्पौदनादि विष्वक्सेनाय दीयमानं नानौचित्यमावहति।

यथा वा होतुरुच्छिष्ट एव सोमरसोऽध्वरे। अध्वर्यादेर्विशुद्ध्यै स्यादेवमत्र भविष्यति॥

अपि च— भोज्याभोज्यव्यवस्थायाः शास्त्रमेव निबन्धनम्। तच्चेद्भोज्यमिदं ब्रूते किं वयं विदधीमहि॥
यथाऽनुष्ठानतन्त्रत्वं नित्यकाम्याग्निहोत्रयोः। एवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैवेद्याशनतन्त्रता॥ इति।

ततः सिद्धम् भगवन्निवेदितेनैव पावनतमेनानादिकालसञ्चितानन्तस्वान्तध्वान्तविध्वंसिना विश्वेषां वैदिकानां वैश्वदेवप्राणाग्निहवनपूर्वकं वैश्वानरमूर्तेर्भगवतस्समाराधनमनुयागापराभिधानमनुदिनमनुविधेयमिति॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन सतामित्थं समर्पितम्। पावनं भगवद्भुक्तप्रापणादिनिषेवणम्॥

शमितभवभयानां शङ्खचक्रादिचिह्नैर्दिविषदधिकभूम्नां दीप्यतामूर्ध्वपुण्ड्रैः।
प्रथितगुणगणानां प्रापणप्राशनाद्यैरयमहमनघानामस्मि पात्रं दयायाः॥

इति सच्चरित्ररक्षायां भगवन्निवेदितोपयोगविधिर्नाम तृतीयोऽधिकारः॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ सच्चरित्ररक्षा समाप्ता॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्तदेशिकविरचिता

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

॥ सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म षाड्गुण्यपरिकर्मितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रसूतिं पर्युपास्महे ॥

अनन्यदेवतास्थायिन्यायते महिते वयम् । पञ्चरात्रमहाम्भोधिपारदृश्वनि सज्जने ॥

आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमादृशां मादृशां पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदान् पक्षे पतद्भ्यः परान् ।

सर्वानुश्रवसारदर्शिसशिरःकम्पद्विजिह्वाशनक्रीडाकुण्डलमौलिरत्नघृणिभिस्सारात्रिकास्सूक्तयः ॥

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभिः पाराशर्यप्रभृतिभिर्महाभारतादिषु भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौमं प्रामाण्यं प्रत्यपादि । शारीरके च कपिलकणभक्षभिक्षुक्षपणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेपसमनन्तरं तन्त्रान्तरसहपाठादिसंभवन्मन्दमतिव्यामोहशमनाय * उत्पत्त्यसंभवात् * न च कर्तुः करणम् इतिसूत्राभ्यां पूर्वपक्षमुपक्षिप्य * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः * विप्रतिषेधाच्च इतिसूत्रद्वयेन जीवोत्पत्त्याद्यनुपपत्तितत्प्रतिषेधप्रतिपादनद्वारेण सिद्धान्तस्समर्थितः ॥

भगवद्यामुनमुनिभिर्भाष्यकारैश्च—

* इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्चिक्षेप यथासुखम् ॥

इत्यादिप्रमाणगणप्रतिपादितप्रक्रियया अतिविततगहनगम्भीरनिगमशतशिखरगतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासंग्रहरूपस्य भगवन्मुखोद्गतस्य शास्त्रस्य कारणदोषाद्यभावेन क्वचिदप्यप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति निरणायि ॥

कर्मकाण्डेऽपि प्रमाणलक्षणे—संभवद्वेदविरोधानां व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रामाण्यमसूत्र्यत । ये पुनश्चरमयुगमीमांसकास्तन्त्रान्तरैस्समानयोगक्षेमं सात्त्वतं शास्त्रमभिमन्यन्ते, तेषां विकत्थनान्यागमप्रामाण्ये निराचक्रिरे । उक्तं च * तच्चेदेतच्छ्रुतिपथपरिभ्रष्टतन्त्रैस्समानं पात्रत्वेन प्रसजति तदा सोमपास्ते सुरापाः इति । शूद्रार्चनादिप्रसङ्गे त्वेवं प्रतिवन्दी **श्रीकृष्णमुनिभिरुक्ता—**

* हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा बहुयाजिनः । निर्वाहः क्रियते तद्वच्छास्त्रस्यास्यापि नान्यथा ॥ इति ।

अयमर्थः,—यथा * हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य बहुयाजिनोऽगाराच्छूद्रवर्जनमित्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाधिकारमुपचारविशेषं वा समालम्ब्य निर्वाहस्तद्वदिहापीति ॥

भट्टारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सार्वत्रिकेन प्रामाण्येन व्यभज्यत—* तस्मात्साङ्ख्यं सयोगं सपशुपतिमतं कुत्रचित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् इति । तदेतत् * महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्याद्युक्तानन्तशाखाश्रयऋगादिस्कन्धभिदुरनिगमतरुमूलभागोपबृंहणरूपं स्वमूलनिगमभागभेदात् ऋगादिवदेव चतुर्धा अवतिष्ठते—आगमसिद्धान्तो मन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति । चत्वारश्चैते सिद्धान्ता ऋगादिवदेव शाखाभेदैरवान्तरतन्त्रैर्भिद्यन्ते । तत्र यथा ऋगादयो वेदभेदास्तत्तच्छाखाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्यन्ते, तथा सिद्धान्तभेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते । यथा च वाचनिकातिरिक्ते वेदान्तरशाखान्तरसूत्रान्तरसङ्करदोषः, तथेह सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे प्रत्येकतन्त्रान्तःपातिनियतवैकल्पिकधर्मादिसङ्करे चासङ्कीर्णा चेयं व्यवस्था प्रमाणान्तरसहकृतपारम्पर्यपर्यालोचनया व्यवस्थाप्या । इदं च गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनाद्भागवतानामब्राह्मण्यं पूर्वपक्षिणा प्रसञ्जितं परिहरद्भिर्भगव**द्यामुनमुनिभि**रर्थतस्समर्थितम्—* य एते वंशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनस्साविव्यनुवचनप्रभृति त्रयीधर्मत्यागेनैव एकायनश्रुतिविहितानेव संस्कारानुतिष्ठन्ति, तेऽपि स्वशाखागृह्योक्तं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्माननुष्ठानाद्ब्राह्मण्यात्प्रच्यवन्ते । अन्येषामपि पर[स्पर]शाखाविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मण्यप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्माः क्वचित्समुच्चीयन्ते । विलक्षणा[श्च] हि त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्राग्नाग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्त्रय्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्यैकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मण्यमापादयति । यथा चैकायनशाखाया अपौरुषेयत्वं, तथा **काश्मीरागमप्रामाण्य** एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयी[धर्म]संबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धेर्न तत्त्यागनिमित्तव्रात्यत्वादिसन्देहं सहत इति । अत्र विज्ञानशब्देन **संवित्सिद्ध्यादिषु स्वयमेव** स्थापितं विशिष्टं ज्ञानं विवक्षितम् ॥ आह हि—

* यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ॥
न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारणम् । तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः ॥
क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः । ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः ॥
विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्र[जल]द्रप्सविप्रुषः ॥ इति ।

इदं च वेदभेदं भोजराजबलदेवाचार्यादयश्च विविञ्चते—

* यो वेदवृक्षं बहुमूलशाखं नानाफलार्थिद्विजसङ्घसेव्यम् । पूर्वश्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्तं पुरुषं प्रपद्ये ॥

इत्यादिभिः । एवं च सर्वत्रासङ्करस्संग्रहेण प्रदर्शितः **श्रीसात्त्वते**—

* न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां बुद्धिपूर्वं उपप्लवः । आचर्तव्य इहाज्ञानात्पारम्पर्यक्रमं विना ॥ इति ।

अस्खलितपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु परिदृश्यमानप्रमाणमूलान्याचारपरम्परागृहीतानि च कर्माणि न मात्रयाऽपि परि-

[भाव्या]हाप्यानि ; नच तद्विरुद्धान्युपादेयानीत्युक्तं भवति । **श्रीपौष्करे** चाधिकारिनिरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारिविषयत्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तभेदस्तदवान्तरभेदश्च दर्शितः । यथा–

* कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते । क्रमागतैस्स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु तत् ॥
विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर । नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत् ॥
तथा मूर्त्यन्तरयुतं प्रादुर्भावगणं हि यत् । प्रादुर्भावान्तरयुतं धृतं हृत्पद्मपूर्वके ॥
लक्ष्म्यादिशङ्खचक्राख्यगारुत्म्यसदिगीश्वरैः । सगणैरस्त्रनिष्ठैश्च तद्विद्धि कमलोद्भव ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् । विना मूर्तिचतुष्केण यत्रान्यदुपचर्यते ॥
मन्त्रेण भगवद्रूपं केवलं वाऽङ्गसंवृतम् । युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर ॥
भिन्नैराभरणैरस्त्रैरावृतं च सविग्रहैः । तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाब्जज ॥
मुख्यानुवृत्तिभेदेन यत्र सिंहादयस्तु वै । चतुस्त्र्यादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥
संवृताः परिवारेण स्वेन स्वेनोत्थितास्तु वा । यच्छक्त्याराधितं सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा । नामद्वयं वा सिद्धान्तपञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
एकैकं बहुभिर्भेदैरामूलादेव संस्थितम् । नानाशयवशेनैव सिद्धाद्यैः प्रकटीकृतम् ॥
सङ्क्षिप्तं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् । सेतिहासपुराणैस्तु वेदवेदान्तसंयुतैः ॥
ये जन्मकोटिभिस्सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ॥ इति ।

अत्रैकैकस्य सिद्धान्तस्यामूलादेव बहुभिर्भेदैस्संस्थितत्ववचनाच्चतुर्णां सिद्धान्तानां तदवान्तरतन्त्रभेदानाञ्च सिद्धान्तान्तरतन्त्रान्तरसङ्करपरिहारेणैव सर्वदाऽवस्थानं सूचितम् । अत्र च सिद्धान्तसंज्ञितानामेषां चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वमनन्तरमेवोक्तम्–

* यस्मात्सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । एतस्मात्प्राप्यते शास्त्राज्ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ॥ इति ।

अत्र सार्थका इति बहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि बहुवचनान्तस्सन्नागमादिविशेषणयोगेन चतुर्धा संज्ञावस्थानमभिप्रैति । पञ्चरात्रशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोपि चतुर्णां साधारण इति चात्रैव पूर्वमुक्तम् । **पाद्मे** च * सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदप्रदे इति चतुर्णां सत्पदशब्दवाच्यभगवत्पदप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । **हयग्रीवसंहितायाम**पि कस्यचिन्मोक्षैकान्त्यमन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्वमुक्तम्–

* आगमाख्यं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् । मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षप्रदं नृणाम् ॥
तन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् । तन्त्रान्तरं तु सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥ इति ।

अत्र वाञ्छितार्थशब्देनाविशेषात् त्रिवर्गवदपवर्गोऽपि संगृह्यते ; अत एषां चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वादपवर्गार्थिभिर्मोक्षोपायोपदेशप्रदेशेषु * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इतिन्यायेन सदक्षरदहरमधुभूमवैश्वानरशाण्डिल्यनाचिकेतोपकोसलप्रतर्दनसंवर्गान्तरादित्यानन्दमयविद्यादिष्विव वैकल्पिकः परिग्रहः । ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्मव्यतिरिक्तानां तत्तद्विद्याप्रतिनियतगुणानां यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारः, तथाऽत्रापीति, प्रत्येकं प्रतिनियतानां प्रक्रियाणां **परस्परासङ्करेण**

प्रयोगस्सिद्धः। यत्र तु मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिवत्परम्परया वासुदेवप्राप्तिरभिधीयते, तत्रापि तत्तदर्वाचीनपर्वव्यवहितपरप्राप्तिकामानामधिकार इति व्यवस्था; तदभिप्रायेण चोक्तं **भाष्ये**—*तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म संपूर्णषाड्गुण्यवपुस्सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाऽभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते, विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात्परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यते इति वदन्तीति। अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम्। फलान्तरसाधनवचनस्यान्यार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्—*प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्धयस्संप्रकीर्तिताः इति। एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वे हि त्रय्यन्तसारोपबृंहणरूपत्वमपि समञ्जसं भवति। **पाद्मे** चर्यापादे चतुर्णामेतेषां परस्परविभागस्सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च दोषः प्रपञ्चितः—

*तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रमृगादिवदनेकधा। एकैकं भिद्यते तन्त्रं शाखाभेदेन भूयसा॥
प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाह्वयम्। तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत्॥ इति।

अत्र आगममन्त्रसिद्धान्तयोः **पौष्करोक्त**क्रमाद्व्युत्क्रमेणोपादानं सिद्धिमोक्षप्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्त्ये तात्पर्यात्। अत्रापि ह्यागमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणः *कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे इति प्रदर्शित एव। अत्र काम्यकर्मणां स्वरूपतस्सन्न्यासः, स्ववर्णाश्रमनियतानां भगवद्गीताष्टादशाध्यायनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्यागः, स्वशाखागृह्योक्तमर्यादया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिपरिग्रहः; अत आगमसिद्धान्ते सर्वकर्मस्वरूपत्याग इति न भ्रमितव्यम्, कर्मविशेषभूयस्त्वात्; अत एव हि तन्निष्ठानधिकृत्योक्तम्—

*त्रयोदशविधं कर्म कामादिपरिवर्जितम्। गुणैस्सांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः॥ इति।

अत्रैवोद्दिष्टक्रमेण चत्वारस्सिद्धान्ता लक्ष्यन्ते—

*एकैव मूर्तिराराध्या प्राधान्येनेतराः पुनः। देव्यः श्रियादयश्चापि संपूज्याः परिवारवत्॥
आयुधैश्शङ्खचक्राद्यैः श्रीवत्साद्यैश्च भूषणैः। मूर्तिमद्भिः परिवृता केवला वाऽम्बुजासन॥
कथ्यते यत्र तत्प्रोक्तं मन्त्रसिद्धान्तमग्रिमम्। वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वारस्साधकैरपि॥
क्रमागतैस्तुल्यकक्ष्याः पूज्यास्तु प्रभवाप्यये। कर्मणामपि सन्न्यासः कथ्यते यत्र चागमे॥
तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्तं कमलासन। नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथ्यते॥
मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथाऽपरे। प्रादुर्भावगणाश्चापि मूर्त्यन्तरगणा अपि॥
प्रादुर्भावान्तरयुतास्सदिग्देवैस्सहायुधैः। मूर्तिमद्भिश्च देवीभिर्लक्ष्म्यादिभिरपि स्फुटम्॥
तत्तन्त्रसिद्धान्ताह्वानं चतुर्थं परमं पुनः। सौम्यसिंहादिभूयिष्ठवक्त्रभेदैश्चतुर्मुख॥
द्वित्र्यादिमुखभेदा वा मूर्तिरेकैव पूज्यते। संवृता परिवारैः स्वैर्विना वा सर्वकामदा॥
यत्तु तन्त्रान्तरं तत्स्याच्चतुर्थं चतुरानन। येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता॥
आदौ तेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्त्मना। तन्त्रेणापि तथा येन कर्षणादिक्रिया कृता॥
तेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्त्मना। तन्त्रान्तरेऽपि कथितमनुक्तं ग्राह्यमेव हि॥
सिद्धान्तसङ्करस्तस्मात्तन्त्रसङ्कर एव च। दोषाय कल्पते राजराष्ट्रधामक्षयात्मने॥
सिद्धान्तसङ्करे जाते प्रमादात्तस्य शान्तये। कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशाप्लवः॥

कर्तव्यं स्नपनं कुर्यात्तन्त्रसङ्करसंभवे । अन्ते महोत्सवं कुर्याद्ध्वजारोहणपूर्वकम् ॥ इति ।

अत्र पाद्मोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ग्रन्थयोरैकार्थ्यं संभवति तदा न विरोधः, इतरतन्त्रेषु अभ्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं द्विप्रकारमनुसन्धेयम् । यथा न्यायविस्तरे सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमाधारसिद्धान्तेष्वभ्युपगमसिद्धान्तस्य द्वेधा लक्षणमक्षपादाभिप्रेतं वर्णयन्ति—

* साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः । स ह्यभ्युपगमो न्यायो मनसोऽनुमतिर्यथा ॥
तद्विशेषपरीक्षा वा सद्भावेऽन्यत्र साधिते । यथाऽन्यत्र मनस्सिद्धं तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ॥ इति ।

पारमेश्वरोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं तु पौष्करोक्तेन समानमेव । तथा हि, प्रायश्चित्ताध्याये सङ्करादिदोषपरिहारार्थं विभज्यमानेषु सिद्धान्तेष्वागममन्त्रसिद्धान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते—

* परव्यूहाहिदिभेदेन विनैकैकेन मूर्तिना । साङ्गेन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥
तथाऽस्त्रैर्विग्रहोपेतैरावृतं तन्त्रसंज्ञितम् । नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादयः ॥
मुख्यानुवृत्तिभेदेन केवला वाऽपि संयुताः । चक्राद्यस्त्रवरैश्चाथ भूषणैर्मकुटादिभिः ॥
कान्तागणैश्च लक्ष्म्याद्यैः परिवारैः खगादिभिः । पूजिता विधिना यत्र तत्तन्त्रान्तरमीरितम् ॥ इति ।

तदेवं व्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु सङ्करपरिहारः पाद्मे स्पष्टः । तस्मिन्नेव चाध्याये क्वचित्सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रभेदे वा दीक्षितस्य सिद्धान्तान्तरोक्तासु तन्त्रान्तरोक्तासु च क्रियास्वनधिकार उक्तः—

* एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः । क्रियां न कुर्यादन्यत्र कर्षणादींश्चतुर्मुख ॥
आचार्यकमथार्त्विज्यं पूजाद्यं मधुविद्विषः । तन्त्रभेदे च सिद्धान्तभेदे चापि न युज्यते ॥ इति ।
* तन्त्रान्तरे तथा तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्तवर्त्मना । दीक्षितानां क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगतः ॥
अन्येषामधिकारस्स्यात्तत्तत्संस्कारपूर्वकम् ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्युपर्युपरितन्त्राधिकाराणामधोधस्तन्त्राधिकारित्वं प्रदर्शितम्—

* कारणागमसिद्धान्तनिष्ठेनान्यैस्त्रिभिः सदा । अर्चनीयमथान्याभ्यां मन्त्रसिद्धान्तिना तथा ॥
पूजनीयमथान्येन तन्त्रसिद्धान्तिनाऽनिशम् । स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीयं स्वके गृहे ॥ इति ।

अत्राप्युत्कृष्टसिद्धान्तस्थितेनाप्यपकृष्टसिद्धान्तस्थानेषु तत्तत्सिद्धान्तप्रकारेणैव पूजनीयत्वमुक्तम्, उत्कृष्टसिद्धान्तस्थितस्य स्वस्थानेऽपकृष्टसिद्धान्तप्रसङ्गाभावात्; अत एव ह्यनन्तरमेवोच्यते—

* मुख्याधिकारिणस्सन्ति यदि गौणाधिकारिणः । स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः प्रासादे च स्वतन्त्रके ॥ इति ।

स्वतन्त्रेण—स्वकीयेन प्राक्प्रवृत्तशास्त्रेणेत्यर्थः । विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च तत्रैवोक्तः—

* तत्सिद्धान्तान्यमार्गेण स्थापितं बिम्बमालये । अज्ञानादथवा मोहादेकायनविधानतः ॥
अर्चयन्नापदं सर्वमाप्नोतीह परत्र च ॥ इति ।

एवमेकैकसिद्धान्तस्थितानां सिद्धान्तान्तरक्रियासु यथोक्तप्रक्रिययाऽनधिकारे समर्थिते सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदालयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थितानां प्रदक्षिणप्रणाममालाकरणदीपारोपणसम्मार्जनसेचनोपलेपनालङ्करणरक्षणसंवर्धनहविरादिसमर्पणस्तोत्रादीनां साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्गमाशङ्क्य परिजहार—

* प्रदक्षिणप्रणामादि राद्धान्तेऽन्यत्र केवलम् । विहितं नार्चनं कुर्याद्राजराष्ट्रभयावहम् ।। इति ।

तत्रैकोनविंशेऽध्याये सिद्धान्तसङ्करे प्रत्यवायं विस्तरेण प्रतिपाद्यासङ्कीर्णसिद्धान्तधर्माणामेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धादियोग्यत्वमितरेषां तु बाह्यानामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

* सिद्धान्तानां चतुर्णां तु साङ्कर्यं व्यसनावहम् । सिद्धान्तेषु चतुर्ष्वेकं पूर्वैर्नृभिरनुष्ठितम् ।।
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्बिषी । तस्माज्जन्मप्रभृत्येकराद्धान्तनियतो भवेत् ।।
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् । मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियामुद्रोपचारकैः ।।
योगं नयति यो मोहात्स्वसिद्धान्तोक्तवर्त्मनि । सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् परमात्मानमब्जज ।।
नयेन्निरयमत्युग्रं पुरुषान् पुरुषाधमः । निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी ।।
अकर्मणोऽस्य तत्कोपो राजराष्ट्रभयावहः । कर्ता कारयिता चोभौ सान्वयं विनशिष्यतः ।।
न सन्निधानं च हरेर्धाम्नि हानिश्च सम्पदाम् । राद्धान्तसङ्करः कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ।।
मन्त्रसिद्धान्तमुख्येषु चतुर्ष्वपि यथापुरम् । अनुतिष्ठन्ति ये कर्म समाराधनमुच्यते ।।
असङ्करेण तेऽन्योन्यं संबद्धा हि नरोत्तमाः ।। इति ।

असङ्करेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः । तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

* या मूर्तिर्येन तन्त्रेण यादृशेनाधिकारिणा । प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ।।
मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः । तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पिते सति ।।
नृणां नरपतेश्चापि राष्ट्रस्य च भवेत् क्षयः ।। इति ।

तस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* जनने मरणे चैव श्वसृगालमृगादिभिः । स्पृष्टे च बिम्बे तन्त्राणां सङ्करे समुपस्थिते ।।
एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविधिर्भवेत् ।। इति ।

नारदीयेऽपि—* व्यत्यये परिवाराणां भोगादीनां च गौतम । पूर्ववत्स्नपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत् ।। इति ।

अत्र आदिशब्देन सिद्धान्तव्यत्ययतन्त्रव्यत्ययादिसंग्रहः, अपेक्षितत्वादविशेषाच्च; अत एव ह्यत्रैवोक्तम्—

* तन्त्रेणैकेन कर्तव्यं कर्षणादिषु नारद । यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रेणैव कारयेत् ।।
अनुक्ताश्चान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत् । विशेषाश्च मुनिश्रेष्ठ त्वन्यथा राष्ट्रनाशकृत् ।। इति ।

पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

* विशेषेण स्वयंव्यक्ते दिव्ये सैद्धेऽपि चार्षके । स्थाने तु कर्मबिम्बानां व्यत्ययं न समाचरेत् ।।
द्वाराङ्गावृतिदेवानां पूजाया हवनस्य च । इत्यारभ्य,
* न लक्षणान्तरं कुर्यान्न प्रमाणान्तरं तथा । न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात्क्रियान्तरम् ।।
मन्त्रान्तरं न कुर्वीत सर्वं कुर्याद्यथापुरम् । कुर्याच्चेदेवमादीनां विपर्यासं महामते ।।
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशस्स्यात् सर्वस्यापि स्वसन्ततेः ।। इति ।

तत्रैव— * भोगानां च विपर्यासं मन्त्राणां च महामते । ध्यानानां चैव मुद्राणां देवतानां तथैव च ॥
अन्येषां चैवमादीनां व्यत्यासं न समाचरेत् ॥ इति ।

तथोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

* प्रासादश्च तथा बिम्बं येन शास्त्रेण निर्मितौ । प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्धरिम् ॥
योऽर्चयेदन्यमार्गेण तथा चार्चापकस्तु यः । तावुभौ कलुषात्मानौ राज्ञो राष्ट्रस्य वै गुरोः ॥
कुलं च व्याधितं चैव विप्लवं दुःखमञ्जसा । वित्तहानिं विशेषेण कुर्यातामालयस्य च ॥
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं पञ्चरात्रपरायणः । पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत्तन्त्रसङ्करः ॥ इति ।

तत्रैव सिद्धान्तभेदान् विस्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

* शास्त्रमन्त्रक्रियादीनां मूर्तीनां भवनस्य च । देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रहः ॥
तथैव यावत्कालं तु आचर्तव्यं नचान्यथा । विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्राद्यनर्थकृत् ॥
ततस्समाचरेद्यत्नात्प्रतिष्ठां प्राक्प्रकारतः । ततस्सिद्धान्तसाङ्कर्यं नाचर्तव्यं कृतात्मभिः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत् । प्रतिग्राह्यमथान्योन्यविरुद्धं संत्यजेद्बुधः ॥ इति ।

एवं **कालोत्तरे** चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—

* वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽप्येतावेव श्लोकौ पठितौ ।

तत्रैव— * यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च विनाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्ध्रुवम् ॥ इति ।

यद्यपि वैखानसपञ्चरात्रसङ्करपरिहारस्याप्यत्रैव [शास्त्रे] प्रतिपादनात्तत्परिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम्, तथाऽपि येन शास्त्रेणेति सामान्यवचनात्सर्वविषयमेव । यत्तत्रोक्तम्—

* महोत्सवेषु सर्वेषु देशिकेन्द्रानुसारतः । ऊहापोहविधानेन करणीयं समर्चनम् ॥

इति, इदमपि देशकालद्रव्यबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिसङ्कोचविस्तारादिमात्रविषयम्; अत एव ह्यत्र * वैदिकैस्तान्त्रिकैः इत्यादि पुनः पठित्वा

* ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥

इति च निगद्यते । एवं पञ्चरात्राख्यैकशास्त्रावान्तरसंहितासङ्करस्यात्यन्तगर्हितत्वे वैखानसपञ्चरात्रसंकरः कैमुतिकन्यायसिद्धः, परस्परं च द्वयोरपि स्पष्टं प्रतिषिध्यते । पञ्चरात्रस्य तु वैखानसैरपि क्वचित्क्वचिदुपजोव्य[त्व]मस्ति ।

तथा हि— * ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ॥

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषां ब्राह्मणादीनां श्रीपञ्चरात्रोक्तमार्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति **महाभारता**दिष्वभिधीयते । नहि क्वचिदपि सूत्रविशेषादिनियमः कृतः, प्रत्युत सर्वसूत्रनिष्ठानां तदन्वयस्तस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते—

*निषेकादींश्च संस्कारान् सूत्रोक्तांश्च समाचरेत्। पञ्चरात्रोदितान् वाऽपि ये स्ववंश्यैरनुष्ठिताः॥ इति।
नच बोधायनविखनश्शौनकाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम्; तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्यापेक्षायां साधारणशास्त्रपरिग्रहोपपत्तेः। न च क्वचित् पूर्णोपदेशस्संभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णमुपादानं युक्तम्; अत एव हि हौत्रं होतृशाखोक्तमध्वर्यवोऽपि परिगृह्णन्ति। अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि तन्निष्ठानामपि भगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियया समाराधनादिकं प्रशस्ततमम्। तथा च शिष्टैरनुष्ठीयते। ननु च वैखानससूत्रानुसारिषु काश्यपमरीचिभार्गवात्रेयेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु संग्रहविस्तररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु किं पञ्चरात्रेण? मैवम्; तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात्। तर्हि तन्निष्ठानां पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयत्वे तस्याः सर्वसूत्रनिष्ठसाधारण्यं भज्येतेति चेत्। तन्न; दत्तोत्तरत्वात्। **काश्यपी**यादीन्यपि हि शास्त्राणि काञ्चित्प्रक्रियामुपदिशन्ति तेषु तेष्वर्थेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव; एवं पञ्चरात्रोक्तमपि क्वचित्क्वचिदुपजीवन्ति। यथोक्तं **भृगु**प्रोक्ते क्रियाधिकारे—

*गुरूपदेशसंसिद्धैः कल्पमन्त्रैरथापि वा। आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन॥ इति।

अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छास्त्रोक्तमन्त्राणामेव ग्रहणम्; अत एव ह्यधीतवेदान् वैखानसान् प्रति गुरूपदेशसंसिद्धैरिति विशेष्यते। नच तत्तत्तन्त्रमन्त्रकल्पाः पञ्चरात्रतन्त्रेभ्यः पृथग्भूताः, चतुर्धा व्यूढे हि तस्मिंच्छास्त्रे प्रत्येकं च संहिताभेदभेदिनि सर्वेऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथं समाविशन्ति; अत एव हि तांस्तान् भगवन्मन्त्रकल्पानार्षपञ्चरात्रमित्यभियुक्ता वर्णयन्ति, तन्निष्ठांश्च कल्पभागवतशब्देन व्यपदिशन्ति। एवं **भार्गवा**दिष्वपि—

*वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान्। विप्रान् वेदविदश्शुद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान्॥

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिस्तत्रतत्रापेक्षितग्रहणार्था। तथा **भार्गवे** क्रियाधिकारे सारस्वतप्रतिष्ठादिकं प्रक्रम्योच्यते—*अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् इति। न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिष्टम्; अतः कल्पोक्तप्रक्रियैवात्रानुसरणीया। एवं तत्र सुदर्शनरूपस्य भगवतः प्रतिष्ठार्चनादौ प्रक्रान्ते फलभेदापेक्षया प्रक्रियान्तरमुपक्षिप्यते—

*एतद्वैदिकमुद्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। केवलं मुक्तिकामश्चेत्स्मरन् मन्त्रं षडक्षरम्॥ इति।

नचात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चनम्। ततश्च वासिष्ठगार्ग्यविहगेन्द्राहिर्बुध्न्यादिसंहितोक्तप्रक्रियैव शरणम्। एवं द्विभुजप्रभृति षोडशभुजपर्यन्तरूपोपदेशोऽप्यनुक्तमपेक्षितमन्यतो ग्राह्यम्; अत एव हि *कृष्णरूपाण्यनन्तानि इत्यादिभिः कृष्णनरसिंहादिरूपाणामसङ्ख्येयत्वेन वक्तुमशक्यतया विरम्यते। तेषु च कानिचिच्छास्त्रान्तरोक्तानि संग्राह्याण्येव; अत इदं *वेदान्तेषु यथा सारं संगृह्य भगवान् हरिरित्युक्तप्रक्रियया सर्ववेदान्तसारोद्धारेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमत्पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम्॥

यत्तु **श्रीवैखानसे**—*आग्नेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम्। अवैदिकत्वात्तत्तन्त्रं तथा वैखानसेन तु॥
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत्॥ इत्यादि;

यच्चोक्तं श्रीपञ्चरात्रे **तन्त्रसारसमुच्चये**—*अश्रीकरमसौम्यं च वैखानसमसात्त्विकम् इत्यारभ्य *तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरात्रेण पूजयेत् इत्यादि, यानि च पाद्मपारमेश्वरादिष्वतिवादवचनानि, तानि नूनमिक्षुभक्षकर्तृचिकीर्षुभिः प्रक्षिप्तानि परस्परस्थानाक्रमणलोलुपैः वटुभिर्वा पूजकाधमैर्निवेशितानि।

* अविरोधोपयोगाभ्यामुभयोरपि शास्त्रयोः । मध्यस्थैर्हि कृतं धर्मविद्यास्थाननिवेशनम् ॥ इति ।

अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययोः परिग्रहप्राचुर्यवतोः प्रसिद्धतरेषु श्रीरङ्गश्रीमद्वेङ्कटाद्रिश्रीहस्तिशैलवृषगिरिप्रभृतिषु पारम्पर्येण प्रवृत्तयोः व्यासादिनिबद्धश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिषु—

* कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते । वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ॥

श्रीभगवानुवाच—शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः । स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अष्टाक्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः । वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥

स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः । पुरुषं च ततस्सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥

अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥

वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥

एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः । विद्धयनर्थान्तरायैव मामेवं चार्चयेद्बुधः ॥

इत्यादिभिर्वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपठितयोर्वेदाविरुद्धयोर्भगवद्यामुनमुनिवासुदेवस्वामिप्रभृतिभिः स्थापितप्रामाण्ययारविशेषवैष्णवसमयपरिग्रहयोः श्रीमत्पञ्चरात्रवैखानसशास्त्रयोर्द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैतानि परस्परापकर्षवचनान्यसङ्कीर्णबहुकोशपाठावलोकनादाप्तभाषितानीति मन्येमहि, तथाऽपि * प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् इत्यादिषूदितहोमप्रशंसार्थमनुदितहोमनिन्दावत्प्रकान्तशास्त्रप्राशस्त्य[प्रतिपादक]मात्रपरत्वेन नेतव्यानि । * नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्द्यादितरत्प्रशंसितुमिति न्यायविदः । एवमेव * साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानश्शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशङ्कय स्वशास्त्रप्रशंसादिपरत्वेन पर्यहारि। **भाष्यकारैर्न्यदर्शि** च—* ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि इत्यारभ्य, * सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् इति भूमविद्योपक्रमगतस्य तदितरसमस्तवेदाध्ययनादात्मवेदनालाभवचनस्य भूमविद्याप्रशंसामात्रे तात्पर्यम् ।

अपि च— * चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः । समागतैस्सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥

महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणे ततोऽधिकम् । महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम् ॥

इत्यादीनि वचनानि वेदेभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्यं ब्रुवाणानि वेदार्थोपबृंहणरूपातिशयशालिमहाभारतप्रशंसार्थानि, न पुनर्वेदानामपकर्षगन्धमभिदधते ॥

किञ्च, बह्वृचाम्नाये * ऋग्गाथाभ्यां वाक्तनितं यजुर्निगमो वृथावाक् । तदमितं सामाधेयकश्च गेयः इति यजुरादिनिन्दा ऋग्वेदस्तुत्यर्थैव; एवमिहापि श्रीवैखानसपञ्चरात्रयोः परस्परापकर्षवचनानामाप्तत्वेऽपि स्वाभिमतस्तुत्यर्थतयैव निर्वोढव्यम्; अन्यथा सर्वोपप्लवप्रसङ्गात् । अविस्रम्भणीयवचनानां यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च । एवमेव हि शैवागमे **कारणतन्त्रे** जल्प्यते—

* शैवस्सर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च परत्र च । शैवास्सर्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्था द्विजोत्तमाः ॥

यामले मातृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके । बौद्धे वाऽप्यार्हते चैव लागुडे वैदिकेऽपि च ॥

अन्येष्वपि च मार्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारतः । शैवास्सर्वं प्रकुर्वन्ति तल्लिङ्गस्थापनादिकम् ॥

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च । अधिकारोऽस्ति शैवस्य नान्येषां शिवदर्शने ॥ इति ।

ननु पाशुपताधिकरणे *पत्युरसामञ्जस्यात् इति पशुपतिप्रणीतानां शैवादीनां सर्वेषां तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थनादेतस्मिन्नपि वचने *जैनालयं प्रविष्टस्तु सवासा जलमाविशेत् इत्यादिभिर्दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्य[विषय]जैनयामलबौद्धादिबाह्यमततन्त्रैस्सह वैदिकस्य समभिव्याहाराद्वैदिकानर्हेषु बाह्येषु च शैवस्याधिकारोक्तेः,

*शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

इति **विज्ञानेश्वर**संगृहीतधर्मशास्त्रवचनेन स्पर्शादिषु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धस्य शैवस्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिषु मुख्याधिकारित्वजल्पनाल्लोके च शै[वैः]वे क्वचिदपि भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात्तत्स्पर्शादिष्वपि—

*स्थापिते पञ्चरात्रेण देवे षड्भिरथाध्वभिः। प्रतिष्ठादौ कृते मोहाद्दोषस्सर्वक्षयात्मकः ॥
शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना। प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशैः स्नपनं हरेः ॥
महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकः।

इति **पाद्मा**दिप्रतिपादितप्रायश्चित्तविशेषानुष्ठानदर्शनाच्च। शैवस्तुतिवचनस्यास्य—

*त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। दर्शयित्वाऽल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिप्तत्वमतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारिशैवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्, हन्त तर्ह्यनयोरपि श्रीवैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतरतन्त्रप्रविष्टैरप्रवेशनात्, परस्परसङ्करप्रसङ्गे च तत्तत्तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानदर्शनाच्च परस्परापकर्षपरस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि प्रक्षिप्तत्वादप्रमाणान्यतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा निर्वाह्यत्वात्परम्परागतमर्यादापरित्यागेन परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यस्थदृष्ट्या संपश्यध्वम्। तत्र पक्षे पतन्तस्तु पतन्त्येव पर[म]धर्ममर्यादोपप्लवात्। अतो वैखानसपञ्चरात्रयोः पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्कस्य तत्तदवान्तरतन्त्रभेदानां च परस्परमसङ्करेणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम्। तत्रेदन्तु किञ्चिद्विमर्शनीयम्—यत्तत्**पारमेश्वरकालोत्तर**योः प्रमाणभूतानामेव भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणोत्कर्षापकर्षयोगात्प्राक्प्रवृत्तापकृष्टसिद्धान्तपरित्यागेनाप्युत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशनं न दोषाय प्रत्युत गुणायैव; उत्कृष्टतन्त्रपरित्यागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशने समानतन्त्रसङ्करे च दोष इत्युक्तम्। इदमपि दत्तोत्तरप्रायम्, तथा हि; श्री**सात्त्वते** द्वाविंशे परिच्छेदे समयिपुत्रकसाधकलक्षणोक्त्यनन्तरमाचार्यलक्षणे *साङ्कर्यमागमानां च वेत्ति वाक्यवशात्तु यः इत्युक्त्वा शास्त्रसङ्करशोधनार्थमनन्तरमुच्यते—

*तत्र वै त्रिविधं वाक्यं दिव्यं च मुनिभाषितम्। पौरुषं चारविन्दाक्ष तद्भेदमवधारय ॥
यदर्थाढ्यमसंदिग्धं स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम्। यत्पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥
प्रशंसकं वै सिद्धीनां संप्रवर्तनमप्यथ। सर्वेषां रञ्जकं गूढं निश्चयीकरणक्षमम् ॥
मुनिवाक्यं च तद्विद्धि चतुर्वर्गफलप्रदम्। अनर्थकमसंबद्धम[पा]ल्पार्थं शब्दडम्बरम् ॥
अनिर्वाहकमाद्योक्तेर्वाक्यं तत्पौरुषं स्मृतम्। हेयं चानर्थसिद्धीनामाकरं नरकावहम् ॥
प्रसिद्धार्थानुवादं यत् सङ्गतार्थं विलक्षणम्। अपि चेत्पौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत् ॥ इति।

अत्र *अनिर्वाहकमाद्योक्तेः इति दिव्यमुनिभाषितयोर्विरुद्धार्थत्वमुच्यते। असंबद्धमिति पूर्वापरविरुद्धत्वम्। तदिदमुभयमपि निकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचने श्रीसात्त्वतपौष्करनादीयपाद्मादिविरोधात् सामान्येन

सर्वसङ्करनिषेधपरस्परपूर्वोपरग्रन्थविरोधमवधारयन्तो धृष्टबुद्धयः कतिचन तन्त्रतन्त्रान्तरमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुब्धागम-मन्त्रसिद्धान्ताभिमानिपुरुषकृतप्रक्षेपोऽयमिति मन्यन्ते ॥

अन्ये तु—प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रसिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न खल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगाप्रभृति संतन्यमानेषु सात्वतशास्त्रसंहितास्रोतोभेदेषु अपकृष्टसंहितां परित्यज्योत्कृष्टसंहितां कश्चित्परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वाराहादिषु वा परश्शतेषु पञ्चरात्रप्रस्तावेषु महर्षयस्सूचयन्ति, नचार्वाचीनैरप्याचार्यैरितःपूर्वं तथाकृतमिति संप्रदायविदश्शिष्टा विदामासुः । अतश्शिष्टानुष्ठानबलादेव स्तुतिपरत्वमध्यवस्यामः । यदि चैवं शास्त्रार्थस्स्यात्, एतावता कालेन तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानानि सर्वाणि मन्त्रसिद्धान्तादिना व्याप्येरन् । इतःपूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्बलावलम्बनेन तन्त्रतन्त्रान्तरसिद्धान्तयोस्सर्वत्रोच्छेदः प्रसज्येत । अथ चेदैहिकभोगादिप्राचुर्यात्पुरुषाणां च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात्तन्त्रतन्त्रान्तरयोस्सर्वत्रानुवृत्तिस्संभवतीति मन्वीथाः, तर्हि राजराष्ट्रसमृद्ध्यर्थेषु स्थानेष्वैहिकफलप्रचुरयोरेव तन्त्रतन्त्रान्तरयोर्यथापूर्वमवस्थानमुचितम्, नहि राजसु वा राष्ट्रेषु वा सुलभाः केवलमुमुक्षवः । **श्रीकरसंहितायां** च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्टयस्य वेदसिद्धान्तो दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः पुराणसिद्धान्त इति प्रागुक्तादूरविप्रकृष्टैर्नामभेदैर्विभागमुक्त्वा पुराणसिद्धान्तसंज्ञितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तम्—

* एतत्पुराणसिद्धान्तं श्रीकरं च विशेषतः । इदं श्रीकरसंज्ञाख्यं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ इति ।

अस्य च पूर्वापरं सर्वं **सन्मार्गदीपिकायां** विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्षफलप्रदमित्यस्य श्रीकरसंज्ञसंहिताविशेषान्वितत्वेऽपि तस्यास्संहितायाः पुराणसिद्धान्तान्तःपातित्वाद्विशेष इति नियमाच्चकारेणानुक्तसमुच्चयाच्च कृत्स्नस्यापि तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य विशेषतः श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्च प्रायशो राजानो राष्ट्रवर्तिनश्चेति तत्समृद्ध्यर्थेषु साधारणस्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्यौचित्यमधिकम् । निस्सङ्गास्तु स्वगृहादिष्वागमसिद्धान्तादिमर्यादामनुतिष्ठन्तु नाम ; अतस्तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानेष्वन्यसिद्धान्तावतरणवचनमपवर्गप्रत्यासत्त्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिक्यपरमिति मन्तव्यम् । तदपेक्षयैवेदमुक्तं **कालोत्तरे**—* स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः इति ॥

अपरे त्वाहुः—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेदमपकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचनमिति । तथा हि ; यदुक्तं **कालोत्तरे**—* अनेकभेदभिन्नं च पञ्चरात्राख्यमागमम् । पूर्वमागमसिद्धान्तं मन्त्राख्यं तदनन्तरम् ॥
तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥

इति चतुर्धा विभागं सामान्येन प्रतिपाद्य, * नारायणीयमौदध्यमग्निकाश्यपसंज्ञितम् इत्यादिना * शास्त्राण्येतानि सुव्रत इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्षु कतिपयसंहितानां निदर्शनमनुक्तानामपि संहितानामुपलक्षणतयोदाहृत्य * एतद्वै पञ्चरात्राख्यं शास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमम् इति चतुर्विधमपि पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमत्वेन निगम्य—

* चतुर्धा भेदभिन्नं च स्वयंव्यक्तादिभेदतः । स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमाख्यं पुरोदितम् ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत्तद्दिव्यं परिकीर्तितम् । तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं तत्सैद्धं समुदाहृतम् ॥
तन्त्रान्तरं तु यत्प्रोक्तमार्षं तु तदुदाहृतम् ॥

इति प्रागुक्तानामेवागमादिसिद्धान्तानां स्वयंव्यक्तदिव्यसैद्धार्षरूपेण वक्ष्यमाणोपयोगिसंज्ञान्तराणि निर्दिश्य,

* स्वयंव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुकात् । तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां तु न कुर्याद्देवपूजनम् ॥

पूज्यते यदि संमोहात्स्थाननाशो भवेद्ध्रुवम् । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं जायते ध्रुवम् ॥
तस्मात्पूजा न कर्तव्या तन्त्रतन्त्रान्तराध्वना । अनुक्तं यत्स्वयंव्यक्ते दिव्यशास्त्रे द्विजोत्तम ॥
यत्किञ्चित्तत्तदादेयं तन्त्रतन्त्रान्तरे तथा । तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकैः ॥
तद्विधानं परित्यज्य स्वयंव्यक्तोक्तवर्त्मना । दिव्योक्तविधिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च ॥
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः । तस्मादुत्कृष्टशास्त्रोक्तमार्गेणैव प्रपूजयेत् ॥

इति तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्योत्कृष्टफलदत्वेनोत्कृष्टेन स्वयंव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति ; तदिदं सर्वस्थानविषयम्, प्रतिनियतस्थानविषयं वा ? इति विचारणीयम् ; यदि सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीततमसात्त्वताद्यनेकसंहिताग्रन्थसङ्कोचः प्रसज्येत । अपि चास्मिन्नेवोत्तरत्र स्वयंव्यक्तादिस्थानलक्षणनिरूपणाध्याये तत्तत्स्थानलक्षणमुक्त्वा पश्चाच्चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य यथाक्रमं * वैदिकं तान्त्रिकं श्रौतं मिश्रं चेति चतुर्विधम् इति प्रक्रम्य मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रप्रवृत्तश्रुतितत्संभेदनिमित्तनामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

* वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वाऽपि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम । स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रमं विना । विशेषं नाचरेत्किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ इति ।

अत्र स्वयंव्यक्तस्थाने चतुर्णां पूजाविशेषाणां यथारुचि विकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारम्पर्यक्रममन्तरेण मात्रयाऽपि विशेषं नाचरेदित्युक्तत्वात् स्वयंव्यक्ते विकल्पेन कर्मणां प्रवृत्तिस्संभवतीति तत्रैवापकृष्टफलशास्त्रपरित्यागेनोत्कृष्टफलशास्त्रपरिग्रहवचनं लिङ्गवशान्नेतव्यम् । * पवित्रं दक्षिणे कर्णे इतिलिङ्गात् * दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रः इत्यस्य स्थाननियमवत्प्रतिनियतस्वयंव्यक्तेषु स्थानेष्विति व्यक्तमवसीयते । अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि * वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वेत्यादिश्लोकद्वयं पुनः पठितम् ; * मानुषे भवने देवं तन्त्रमार्गेण पूजयेदिति चोक्तम् ।

पुनश्च— * यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज । प्रासादं वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना । राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् । शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्ध्रुवम् ॥ इत्युक्तम् ;

अतोऽप्यत्रापकृष्टशास्त्रपरित्यागेनोत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचनं स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादिते स्वयंव्यक्ते स्थाने न स्थापनीयमिति सिद्धम् । यदपि चात्र स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोर्नियमः क्रियते—

* स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना । मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैस्सदा ॥
पूजनं प्रयतैः कार्यं पञ्चकालपरायणैः । वैष्णवायतने कार्यं केवलैः पाञ्चरात्रिकैः ॥
सान्तानिकैः प्रविष्टैर्वा मुनिवाक्योक्तवर्त्मना । अनुक्तान्यर्थजालानि सिद्धान्तेष्वागमादिषु ॥
अन्योन्यापेक्षया ग्राह्यं शास्त्रेष्वन्यन्न चाहरेत् ॥ इति,

एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणां प्रकृष्टशास्त्रादिपरिग्रहौचित्यमप्रकृष्टस्थानेऽप्रकृष्टाधिकारिणामपकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति, अन्यथा वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । मानुषेऽपि भवने मुख्याधिकारिभिः प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वरनिरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसङ्करपरिहार एव * अनुक्तान्यर्थजालानि इत्यादिना स्थापितः । यत्पुनः पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

* स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धविबुधैश्च प्रतिष्ठितम् । मुनिमुख्यैस्तु गन्धर्वैर्यक्षैर्विद्याधरैरपि ॥
रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः स्थापितं मन्त्रविग्रहम् । दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविदः ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु [सद्भा]संभवं दर्शयति, नतु शास्त्रान्तरपरित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।
यच्चानन्तरमुक्तम्—* स्थापितं मनुजैर्देवं मुनिवाक्येन यत्र तु । पूजयेद्द्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितैः ॥ इति,

इदञ्च व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापिते स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैर्वासुदेवैकनिष्ठैः पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह, न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेनास्याधिकारानुगुणोत्कृष्टशास्त्रेण पूजनं विदधाति, प्राक्प्रवृत्तशास्त्रानुसारेण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात् । उत्कृष्टशास्त्रनिष्ठानामप्यपकृष्टशास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तेः संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् । यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—* व्यामिश्रयागसुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः । स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु निषद्धाकादिकोविदैः ॥
अर्चयेद्देवदेवेशं दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ इति,

इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसन्धेयम् । इदं त्ववशिष्यते ; यदुक्तम्—

* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् । भवेत्सन्निधिमाहात्म्यं कालं कल्पक्षयावधि ॥
दिव्यमार्गेण पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र दिव्यं परित्यज्य कदाचिच्च महामते ॥
मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् । कुर्याद्वा यदि वा मोहात् विप्रस्संमूढचेतनः ॥
स वृथार्थश्चिरात्तस्य भक्तिबीजेन वै सह । समन्त्रकर्मतन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ॥
इहैव शीघ्रं विप्रेन्द्र देहान्ते शतसन्ततिः । घोरं प्रयाति नरकं राजा राष्ट्रं च नश्यति ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् ॥ इति,

अस्यापि प्रागुक्तन्यायेन दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वं सुव्यक्तम् । तत्रापीत्यपिशब्दादिलिङ्गात् * दिव्यमार्गं तु न त्यजेत् इति निगमनेन तत्रैव तात्पर्यविश्रमाच्च । यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चतुर्विधपूजायोग्यं स्वयंव्यक्तस्थानं * मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते इत्यनूद्य, तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छायां मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण पूजनमविरुद्धमित्युच्यते ; नह्यत्र मुनिवाक्यस्थापितस्थाने दिव्यमार्गप्रवेशः क्वचिदपि प्रस्तूयते, अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयंव्यक्तेऽपि पूर्वं यदि वर्तेत, तत्र कुतश्चित्प्रमाणात्स्वयंव्यक्तक्षेत्रत्वेऽवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्तं भवति ।

एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्तः प्रपञ्चोऽपि प्रत्युक्तः । तथा हि ;

* दिव्याद्यायतनानां च पूजाद्यं यत्त्वयोदितम् । शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

इति पृष्टस्सनकः * वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयमित्यादिना साक्षाद्भगवत्प्रणीतं ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखैः प्रवर्तितं शास्त्रं दिव्यमित्युक्त्वा,

* ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवै ऋर्षिभिश्च तपोधनैः । स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥

इति विभज्य, * एतत्तु त्रिविधं विद्धि सात्त्विकादिविभेदतः इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्भगवतः श्रुतार्थमात्रनिबन्धनरूपं शास्त्रं सात्त्विकम्, भगवतः श्रुतमेकदेशं स्वयोगमहिमसिद्धं चाशेषं सङ्कलय्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्यैश्च स्वयं प्रणीतं शास्त्रं राजसम्, केवलसत्त्वयोगविकल्पोत्थैरर्थैः कृतं शास्त्रं तामसमिति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्त्वा, * केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत्पौरुषं भवेत् इति दिव्यान्मुनिभाषिताच्च व्यक्तीभवतः प्रामाण्यम् (?) अयोगिभिर्मनुजमात्रैः प्रणीतं पौरुषं वाक्यं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्यसात्त्विकराजसतामससंज्ञितानि प्रमाणभूतान्येव शास्त्राणि संहिताविशेषनियमेनापि विभज्य, सात्त्वतपौष्करजयाख्यादीनि शास्त्राणि दिव्यानि; ईश्वरभारद्वाजसौमन्तवपारमेश्वरवैहायसचित्रशिखण्डिसंहिता-जयोत्तरादीनि सात्त्विकानि, सनत्कुमारपद्मोद्भवशातातपतेजोद्रविणमायावैभविकादीनि राजसानि, पञ्चप्रश्नशुकप्रश्नतत्त्वसागरादीनि तामसानि इति संहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते—

* तामसेन तु मार्गेण पूजाद्यं यत्र वर्तते । तत्रापि राजसेनैव पूजाद्यं सिद्धिदं भवेत् ॥
राजसेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्रापि सात्त्विकेनैव पूजाद्यं शुभदं सदा ॥
सात्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः । तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात्पूजनादिकम् ॥
यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् । तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥
विविधानां राजसानामन्योन्यं स्यान्न सङ्करः ॥

इति मुनिभाषितेषु त्रिषु शास्त्रेषूत्कृष्टमध्यमाधमसंज्ञानिर्दिष्टेषु अपकृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तत्परित्यागेनाप्युत्कृष्टगुण-संज्ञितशास्त्रेण पूजाद्यं सिद्धिदम्, उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण पूजादिकं न कर्तव्यम्, न तु सार्वत्रिकत्वम् । ननु गुणसंज्ञितानां चान्योन्यं न सङ्करः कार्यमित्युक्तम् । इहापि यत्रेति सामान्यनिर्दिष्टेऽपि प्रागुक्त-न्यायेन प्रभूतानुभावितया सर्वंसहस्वयंव्यक्तक्षेत्रविशेषविषयत्वं मन्तव्यम् । यद्वा चिरकालराष्ट्रक्षोभादिना विच्छिन्नपार-म्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु किङ्कर्तव्यतामूढान् प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि तदज्ञानदशायामुपप्लवाभिसन्ध्यभावात्सर्वाधिकारिणां मुख्यानामुत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहौचित्यमिहोच्यते । तत्र पुनः कुतश्चित्प्रमाणात् प्राक्प्रवृत्तशास्त्रज्ञानेन दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं च; इदं च तत्रापीत्यतिवादलिङ्गादपिशब्दात् । अपिशब्दस्यातिवादलिङ्गत्वं * चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः इत्यादिप्रयोगेषु प्रसिद्धम् । अत एव ह्यत्रैव पुनस्सङ्करपरिहारे संरम्भः क्रियते—

* भवेद्दिव्यादिकं सम्यग् ज्ञात्वा सर्वं समाचरेत् । यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात्पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥
स हि सर्वस्य जगतस्साङ्कर्यं कुरुते सदा । विशेषात्स्वस्य वंशस्य तस्मादापद्यपि द्विजः ॥
न कुर्याच्छास्त्रसाङ्कर्यं हितैषी शास्त्रकोविदः ॥ इति ।

अतो यथोक्त एवार्थः ॥

केचित्तु—* मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते । तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत्पूजनं कर्तुमिच्छति ॥
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ।

इत्यादीनां वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति; * व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः इति प्रक्रमादैहिकामुष्मिकसांसारिकफलविरक्तानामपवर्गासन्नतमशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्तन्त्रोक्तसांसारिकफलासक्तानां तु यथापूर्वं परिग्रह इति । न चात्र राजसतामससंज्ञितेषु शास्त्रेषु अकुतोप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्—

*स्यान्नागरद्राविडवेसरं च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि ।
महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदेवः ॥

इति विमानक्रियादिविषयोत्तममध्यमत्वादिविवक्षया तद्गुणोक्तेः, प्रमाणभूतशास्त्रविषयेष्वेव सात्त्विकराजसतामसविभागस्य *यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः इत्यादिभिर्भगवद्गीतायामपि प्रतिपादितत्वात् । अप्रामाण्यस्य पौरुषस्य वाक्यस्य *केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत्पौरुषं भवेत् इति पृथङ्निर्देशात् ।

*सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद्ग्राह्यमविरोधि यत् । केवलं तद्विधानेन न कुर्यात्स्थापनादिकम् ॥

इति हि पौरुषसंज्ञिते हि वाक्ये [विरुद्धा]विरुद्धांशसद्भावोऽत्र दर्शितः, अतस्सात्विकराजसतामससंज्ञानिवेशोऽत्र सत्त्वरजस्तमःप्रचुरतत्तत्फलसिद्धिविशेषतारतम्याभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । कार्त्स्न्येन हि भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रागेव प्रतिपादितम् । न चात्र भगवद्व्यतिरिक्तब्रह्मादिपुरुषकृतांशेषु कारणदोषस्संभवति—*पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् इति स्ववक्तृके शास्त्रे भगवतैव तेषामृषीणां तत्तत्पुण्यविशेषानुसारेण नित्येऽपि वेदे सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्ववत्संहिताकर्तृत्वस्याधिकारतया समर्पितत्वात् । यथा च व्यासोक्ते **महाभारते** वैशम्पायनसंहितादिभेदः, एवमत्रापीति न सङ्कटं किञ्चित्; अतः कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणम् । तस्यावान्तरसंहिताभेदम् ऋगादिवच्चतुर्धा स्थितम्, तद्वदेव यथाधिकारं व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसङ्करपरिहारेणैव सर्वदाऽनुवर्तनीयम् । तथाऽनु[वर्तने]वर्तमानानां यथाधिकारं साक्षात्परम्परया वा सद्ब्रह्मवासुदेवाख्यपरमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति सिद्धम् ॥

पञ्चकालव्यवस्थित्यै वेङ्कटेशविपश्चिता । श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥

अहितविहतिदक्षैर्बाहुभिर्व्यूहभेदैर्निजनिगमशतैश्च व्यक्तभूमा चतुर्भिः ।
प्रथमयुगसमग्रं धर्ममभ्यस्यमानान् प्रशमितकलुषान्नः पातु वैकुण्ठनाथः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः प्रथमोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

अथादौ समुपक्षिप्तमच्छिद्रं स्थाप्यतेऽधुना । स्वयंप्रयोजनं नित्यं स्वामिसेवनमञ्जसा ॥
ससामान्यविशेषात्मा चर्येयं हृदयङ्गमा । ससूत्रसुमनस्स्तोमा मालेवामोदिनी विभोः ॥

इह तावदेकैकस्मिन्नहोरात्रे कालपञ्चकविभागेनाभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगरूपभगवत्सेवनं स्ववर्णाश्रमजातिगुणनिमित्तादिनियतधर्मसचिवं भगवद्धर्मनिष्ठानां सर्वेषां समानम्, तच्च संहिताभेदेषु चोदनाख्याविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु समानचोदनाख्यचत्वारिंशत्संस्कारादिवल्लेशतो भिन्नरूपं प्रतिपाद्यते । तत्र रहस्याम्नायविदामेवायं धर्म इत्यविदितसात्त्वतधर्माणामाकस्मिको भ्रमः, ते तु स्वशाखोक्तप्रकारेण पाञ्चकालिकधर्ममनुतिष्ठन्ति; इतरे च यथास्वं तत्संहितोक्तप्रक्रिययेति व्यवस्था । वर्गद्वयेऽपि अधिकारिविशेषमात्रेणैव हि भेदोऽनुशिष्यते । यथोक्तं **पाद्मे**—

*ब्रह्मोवाच—कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं कर्म यस्य प्रसिद्धये । तं समाराधनविधिं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥
आराधनविधिः कीदृगधिकारी च कीदृशः । भगवंस्तदशेषेण ब्रूहि मे भक्तवत्सल ॥

भगवानुवाच—श्रूयतामभिधास्यामि पृष्टं निरवशेषतः। चतुर्णां ब्राह्मणादीनां वर्णानां कमलासन ॥
अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित्। पूजाविधौ भगवतस्तेऽनुकल्पाधिकारिणः ॥
प्रतिलोमभुवां सूतः प्रथमं तत्र शस्यते। आद्यमेकायनं वेदं सद्ब्रह्मप्रतिपादकम् ॥
तेनैव संस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिणः। त्रयाणां क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥
सूतस्य च विशेषेण दीक्षा चात्मपराऽनिशम्। परार्थयजनं कुर्युर्विप्रा मुख्यानुकल्पयोः ॥
नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासंस्कारवर्जिताः। यथैव दीक्षणीयेष्ट्या जायन्ते ब्राह्मणादयः ॥
तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिताः। पूजाविधौ भगवतः प्रकल्पन्तेऽधिकारिणः ॥ इत्यादि।

एवं संहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम्। तदिह तत्तत्सिद्धान्तोक्तवर्त्मना चतुर्विधपञ्चरात्राणां साधारणमभिगमनादिपञ्चकम्। मन्त्रसिद्धान्तादिष्वपि हि कालपञ्चकविभागोऽयमुपदिश्यते। यथोक्तं साक्षाद्भगवन्मुखोद्गततया रत्नत्रयमितिप्रसिद्धेषु **जयाख्यसात्त्वतपौष्करेषु, जयाख्य**संहितायाम्—

नारदः— *एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः। पञ्च कालास्त्वयोद्दिष्टाः किमेतन्मेऽत्र संशयः ॥
श्रीभगवानुवाच—एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद। आप्रभातादानिशान्तं पञ्चधा परिकल्पना ॥
पृथक्कर्मवशात्कार्या न काला बहवस्स्मृताः ॥
नारदः— एककालाश्रितानां च कर्मणां लक्षणं वद। परिज्ञातैस्तु यैस्सद्यः कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥
श्रीभगवानुवाच—ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे। जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥
अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम्। ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् ॥
भगवद्यागनिष्पत्तिकारणं प्रहरः परम्। तदुपादानसंज्ञं वै कर्मकालपदाश्रितम् ॥
ततोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत्परमेश्वरम्। साधिकं प्रहरं विप्र इज्याकालस्तु संस्मृतः ॥
श्रवणं चिन्तनं व्याख्या तपःपाठसमन्विता। स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि कालांशं मुनिसत्तम ॥
दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत्। योगं निशावसाने च विश्रमैरन्तरीकृतम् ॥
पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालांशो ब्रह्मसिद्धिदः।
नारदः— श्रुतो मयाऽखिलः पूर्वं भगवद्याग उत्तरः। तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः ॥
श्रीभगवानुवाच—अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम्। तदाद्यमङ्गं यागस्य तच्चाभिगमनं भवेत् ॥
पूजनं चार्घ्यपुष्पाद्यैर्भोगैर्यदखिलं मुने। बाह्योपचारैस्तद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥
मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै पूजा च पशुना सह। तत्तृतीयं हि यागाङ्गं तुर्यमन्नेन पूजनम् ॥
निवेदितस्य यद्दानं पूर्वोक्तविधिना मुने। संप्रदानं तु तन्नाम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥
वह्निसन्तर्पणं षष्ठं पितृयागं तु सप्तमम्। प्राणाग्निहवनं नाम्ना त्वनुयागं तदष्टमम् ॥
इत्येतत्कथितं सर्वं यत्त्वया परिचोदितम्। प्रददाम्यचिराद्यद्वै तन्निष्ठानां परं पदम् ॥ इति।

अचिरादित्यनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यस्स्वभावतः प्राशस्त्यमुच्यते। स्मरन्ति च **व्यासादयः**—
*न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्। सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥ इति।

प्रयाससाम्यवैषम्यानादरेण स्वरूपतः प्राशस्त्यं द्रव्यादिष्वपि विद्यते । यथोक्तमाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे—

* सर्वेषामेव पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् । तस्मात्पद्मं तथा राजन् पद्मात्तु शतपत्रकम् ॥
तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकमतः परम् । पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ॥
बकपुष्पं ततस्तु स्यात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् । सौवर्णाच्च प्रसूनात्तु मत्प्रियं नास्ति पाण्डव ॥ इति ।

एवं जपहोमदानादिष्वपि प्रसिद्धम् । **पाद्मे**ऽप्येवं प्रसिद्धतमं पञ्चकालसेवनमुक्तम्—

* ब्रह्मोवाच—पञ्चकालविशुद्धानां प्राशस्त्यं भगवन्निह । कथितं पञ्च के काला विधयश्चापि पञ्च के ॥
मह्यं जिज्ञासमानाय कथयस्व यथातथम् । न चेद्रहस्यमत्यन्तं यदहं पृष्टवानिदम् ॥
श्रीभगवानुवाच—आद्यं कर्माभिगमनमुपादानं ततःपरम् । इज्या च पश्चात्स्वाध्यायस्ततो योगस्ततः परम् ॥
पञ्च ते विधयस्तेषां कालाः पञ्चैव ते क्रमात् । कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख ॥
उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् । ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत ध्यायन्नारायणं परम् ॥
उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ।

इत्यादिरध्यायः कृत्स्नोऽपि पाठ्यः । एवं संहितान्तरेष्वपि तत्र तत्र संग्रहेण विस्तरेण च पञ्चकालविधिर्द्रष्टव्यः ।

किंच— * नमस्ते पञ्चकालज्ञ पञ्चकालपरायण । पञ्चकालैकमनसां त्वमेव गतिरव्यय ॥

इत्यादिषु पाञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकवेद्यत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तन्निष्ठानामप्यव्यवधानेन भगवत्प्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते ॥

यत्तूक्तम् **भोजराजेन प्रयोगपद्धतिरत्नावल्यां**—* तत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, * सङ्गवस्समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्चकाला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः, उदयात्पञ्च नाड्यस्सङ्गव उक्तः, तस्माद्द्विगुणमात्रात्सम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रिय इत्यादि । तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेषनिर्णयार्थोऽयं कालविभागः, न त्वभिगमनादि-पञ्चककर्तव्यार्थः । तथा हि पूर्वमुक्तम् तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य, धर्मे वडबामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्येत्येवं पञ्चानां पञ्चप्रीतिकालविशेषाः इति; अतो जयाख्यसंहितोक्तप्रकारेणैवाभिगमनादि-पञ्चकव्यवस्था नित्या, अन्यत्काम्यादिकम्; एवं दिनचर्यामर्यादायां स्थितायां केषाञ्चित् त्रैकाल्यार्चनादिविधानानि विषुवायनोपरागजन्मत्रयद्वादशीपर्वश्रवणादिवैशेषिकार्चनान्यपि यथाबलं तदन्तःपातेन नेतव्यानि । अशक्तमधिकृत्यैव समाहृत्यानुष्ठानं क्वचिद्विधीयते । सच्छिद्रपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव, अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रत्वम् ।

* द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् । अच्छिद्रपञ्चकालज्ञस्स तु भागवतः स्मृतः ॥

इति तु पूर्णस्य मुख्याधिकारिणः स्तुतिः, नतु तस्यैव पाञ्चकालिकभागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

* चतुर्व्यूहविभागज्ञः पञ्चकालपरायणः । द्वादशाक्षरनिष्ठो यस्स वै भागवतोत्तमः ॥

इति **शाण्डिल्य**वचनमपि तथैव । एवं द्वादशाक्षरोपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम् । स्वसंहितोक्तनिष्ठामात्रेण यथार्हं सर्वेषां पञ्चकालधर्मप्राप्तेः, अत एव हि भाष्यकाराणां शिष्याः प्रशिष्याश्च श्रीमदष्टाक्षरेण समाराधनं प्रपञ्चयन्तः पञ्चकालकल्पनयैव दिनचर्यामुपदिदिशुः । तथा हि । भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैर्वङ्गिवंशेश्वरैः श्रीरङ्गनारायणाचार्यैः ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति दिनचर्यां प्रपञ्चयद्भिर्हरिसङ्कीर्तनसंसारनिर्वेदसात्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालविहिताध्यवसायपर्यन्तमुक्त्वा अनन्तरमुच्यते—

*इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्द्रव्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैश्शुभैश्शक्त्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

श्रीपराशरभट्टारकैश्च—

*गर्भजन्मजरादुःखमिश्रसंसारसागरात् । उत्तीर्य भगवत्प्राप्तिं लिप्सेत पुरुषो यदि ॥
प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसंस्थितैः ।

इति पूर्वाचार्योक्तं संग्रहेण प्रदर्श्य *हरिं प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरून् इत्यारभ्य श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिच्छन्दोदेवताबीजशक्तीः प्रकाश्य भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय *मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत् इति संग्रहेणाभिधाय *एवं संचिन्त्य मन्त्रार्थं ततस्तं पुरुषम् इत्यादिना पूर्वैरुक्तं ध्यानं सङ्क्षिप्य तदनुक्तं पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्च्य षोडशोपचारक्रमेण समाराधनं च विहितम् । उपचारान्तराणामपि सर्वेषामेते षोडश प्रधानतमाः, तदनुबन्धेनैवान्यत्सर्वमनुष्ठीयते, देशकालावस्थानुसारेण संक्षेपविस्तारस्वीकारश्च शास्त्रीयः, अतः पूर्वैरैककण्ठ्यमिहाप्यनुसन्धेयम् ; अत एव हि तदुभयानुसारिभि**र्नारायणमुनि**भिरपि पञ्चकालकल्पनया तत्तत्कालानुष्ठेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि । तथा हि—

*भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय तत्र शयने समासीनस्समाहितः ॥ इत्यारभ्य,
*द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमः । तत्राभिगमनं नाम प्रथमः पटलो ह्ययम् ॥

इत्यन्तेन अभिगमनं परिसमाप्य—

*अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः । द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥

इत्यादिभिः पटलैस्तत्तत्कालांशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाक्रमं प्रपञ्चितम् ।

तदेवं चतुर्विधपञ्चरात्रनिष्ठानां तत्रापि यत्किञ्चिद्व्यापकमन्त्रप्रधानानां सर्वेषामपि भगवदेकान्तिनां यथायथं प्राचीनपरिगृहीतवैकल्पिकमर्यादाभेदैः पाञ्चकालिकधर्मः प्राप्तः । तत्र ये स्वाधिकारानुरूपं प्रपत्तिमेव केवलमव्यवहितमपवर्गसाधनमवलम्बन्ते, तैरयं पञ्चकालक्रमः परित्याज्यः परिग्राह्यो वेति विचार्यते । प्रपत्तिप्रकरणेषु तदङ्गत्वेन तदुपदेशाभावाद्विलम्बाक्षमस्याधिकारिणश्शातवार्षिकव्रतपूरणावधि कालक्षेपाक्षमत्वात्, तदेकदेशभूतयोगशक्तौ च तस्यैवोपायत्वस्वीकारप्राप्तेः, यथाशक्ति वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपस्य भगवत्प्रीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यत्वेऽपि व्यासदक्षादिधर्मशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयाऽपि सिद्धेः, अन्यथा कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्शः, भाष्यकाराद्युपदेशसंप्रदाय-

स्तावत्परामृश्यताम्; * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यारभ्य शौनकव्यासबोधायनादिधर्मशास्त्रानुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन वर्त्मना स्नानविशेषादिपूर्वकविलक्षणसमाराधनप्रक्रियाप्रतिपादनं कथंभूतमधिकारिणमधिकृत्य भाष्यकारैः कृतमिति कर्णे तवागतम्? भवतु तच्छक्तमधिकार्यन्तरं प्रतीति चेन्न; प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तच्छिष्यप्रशिष्यादिभिश्च योग्यैरद्य यावद्यथाशक्ति तदनुष्ठानदर्शनात्साधनबुद्ध्या च तदनुष्ठानाभावस्य भगवत्कैङ्कर्यैकरतिः परमैकान्ती भूत्वेत्यादिभिस्तत्रैवोपदेशात्। अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकारिणि परमैकान्तिशब्दसाम्राज्यात् * अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इत्यस्य पूर्ववृत्तापेक्षायां, * तमेव शरणमुपगच्छेत्—अखिलेत्यादिना, शरणागतिप्रकारश्च पूर्वोक्तः इति तत्प्रबन्धस्थवाक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्तत्वप्रतीतेः। एतच्च समर्थयिष्यते। अतस्तथाविधप्रपन्न एवात्र परमैकान्ती, तमधिकृत्यैव किञ्चित्सिद्धान्तस्थां काञ्चित्संहितां प्रधानीकृत्य समाराधनप्रयोगोऽत्र संगृह्यत इति यथासंप्रदायमकामेनापि स्वीकरणीयम्। तच्च समाराधनमर्घ्यादिपात्रप्रक्षेपतत्तदासनभोगानुपूर्वीसमर्पणीयौपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिभेदभिन्नगन्धपुष्पादिपरश्शतद्रव्यसापेक्षं दृश्यते। तदपि न्यायतस्स्वयमेवार्जितं मुख्यम्, अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिमुखेन तत्प्रेरणरूपार्जनव्यापारः, पूर्वसिद्धद्रव्यस्यापि * तत्काले तदर्थोपादानम् इति समाराधनात्पूर्वमेव नान्तरीयकं सम्यग्द्रव्योपादानम्; अत इज्योपदेशेनैवार्थादपेक्षितोपादानमपि स्वकालप्राप्तमुपदिष्टं भवति। ततोऽपि पूर्वमभिगमनमपि तद्विधायकतत्तच्छास्त्रतत्तन्मन्त्रविशेषादिपरामर्शादन्ततः प्रपत्तिरूपतयैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशेनार्थादभिगमनमप्युपदिष्टं भवति; अत एव हि तदभिप्रायविद्भिर्**नारायण**मुनिभिः—

* द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम्। निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत्॥

इत्यभिगमनं निगमितम्, तद्विवरणं च गद्यादिकमेव। अनुयागपर्यन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमन्त्रजपसत्संवादाध्यात्मशास्त्रश्रवणप्रवचनाद्यात्मा यथासंभवं भगवच्छास्त्रधर्मशास्त्रादिषु अनन्तरभावियोगोपकारकज्ञानसन्धुक्षणप्रयोजनः प्रतिपाद्यत इति तत्कालनित्यः; सोऽपि *द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता इति गद्योक्तस्य द्वयवचनस्य शास्त्रीयकर्मान्तरानुपरोधेन यथावसरमुपनिपातादुपदिष्ट एवेति ज्ञायते। सदावचनं हि न निद्राकाले, अशक्यत्वात्; न मौनकाले, तद्विरोधात्; न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले, तेनैव तदुपरोधात्; अतो यथावसरं तत्प्राप्तिः। एवं योगो द्वयार्थानुसन्धानैकाग्र्यरूपसर्वव्यापारोपरतिसुभगनिद्रापूर्वापरकालयोस्तत्पूर्वापररात्रेषु * युञ्जानः इत्याद्युक्तावसरयत्नलभ्यः। **श्रीवैकुण्ठगद्ये** च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विधाय * ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुसरेत् इत्यारभ्य परमपदपर्यङ्कनिलयस्य भगवतः परिपूर्णध्यानयोगमुक्त्वाऽनुसन्धानविशेषांश्चोपदिश्य * श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवस्सुखमासीत इत्यनेनानन्यप्रयोजनो विचित्रयोगः प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहितः; तदधिकारे च विस्तरेण दर्शयिष्यामः। नित्ये च * एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिस्तमेव भगवन्तं सर्वेश्वरेश्वरमात्मनस्स्वामित्वेनानुसन्धायात्यर्थप्रियाविरतविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानेन ध्यायन्नासीत इति समाराधनारम्भोक्तानुध्यानस्य स्वादुतमस्य समाराधनवदेवानन्यप्रयोजनकैङ्कर्यरूपतयाऽवसरे प्राप्तिर्युक्ता। तस्मादन्यप्रयोजनप्रधानतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोपदेशिभि**र्भाष्यकारै**रर्थतश्शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति विज्ञायते। अत एव हि तच्छिष्यप्रशिष्यादयः पञ्चकालविभागेनैव भगवत्सेवां प्रत्यपीपदन्। प्रपत्त्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते परिहृतानि। अत्र यदुक्तं प्रपत्त्यङ्गत्वेनोपदेशाभावात्परित्याज्य इति, तदसत्; भाष्यकारोक्तनित्यसमाराधनस्यापि तत एव

परित्याज्यत्वप्रसङ्गात्, तच्चेद्भगवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयाऽनुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्धि सर्वमपि तद्वदनुज्ञायताम्। प्रपत्त्यङ्गसर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपन्नस्य स्वरूपप्राप्तां किङ्करवृत्तिमनुजानन्ति। यत्तु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तं तत्तथैव, नह्यस्य निष्पन्नोपायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः। यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचिल्लीलाद्यूतेन कालं यापयन्ति, केचित्पणबन्धद्यूतेन; द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्; तत्रानियतकालभाविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति। बद्धपणास्तु यावद्द्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते, तद्वदिहापीति तत्त्वविदां संप्रदायः॥

यच्चान्यदुक्तम् योगशक्तौ तस्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति, तदपि मन्दम्; स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनिकुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राक्परिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात्। अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकभाष्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वप्रसङ्गात्। तच्चेत्स्वामि-कैङ्कर्यरूपमिति स्वयंप्रयोजनत्वेनोपादीयेत, समाधावप्ययं समाधिकदरिद्रसुखसन्दोहात्मनि समस्समाधिः। प्रपन्नानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं **शाण्डिल्यस्मृता**वप्युच्यते—

*ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्माऽयमीदृशः। तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः॥
योगो नामेन्द्रियैर्वश्यैर्बुद्धेर्ब्रह्मणि संस्थितिः। प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरैः॥ इति।

एतदनुसन्धानमेव द्वयार्थानुसन्धानम्, एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कबन्धमीमांसकानां चानुसन्धानं वेदबाह्यमिति **श्रीकृष्णमुनिभि**रुक्तम्—

*चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया। फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे॥
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगेन ते॥ इति।

यत्त्वपरमुक्तम् व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनाऽपि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः, अतश्चोभयसंभेदे कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति; तत्र तावदविदितश्रौतस्मार्तवृत्तान्तानां परस्परोपरोधचोद्यावतारः। एवं ह्यत्र परिहृतं **श्रीकृष्णमुनिभिः**—*पश्विष्टिदर्वीहोमानां ससोमानां समुच्चयः। यथा बहूनामेकस्मिन् तथैवास्यापि कर्मणः॥ इति। न चात्र तावानप्युपरोधः। अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते। **व्यास**स्तावत्

*ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत्। कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्नानसन्ध्योपासनप्रकारमुपदिश्य, *अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि। प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् इत्यादिना प्रातर्होमं च विधाय, अनन्तरमाह—

*देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत्। दद्यात्पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत्॥
गुरूंश्चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत्। वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत्। अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः॥
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषतः॥ इति।

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्धयामसाध्यवेदाभ्यासादिष्वदृष्टार्थांशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयाख्यसंहितायामुपलक्ष्यते। वृत्तिकर्शितस्य कस्यचिद्दृष्टांशोऽस्ति चेदभिगमनकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति। अत्र देवनमस्कारोपहार-

निवेदनपुष्पादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम्। देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः, निरुपाधिकदेवत्वस्य देवान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात्। अत एवादौ *ध्यायीत मनसेश्वरम् इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरो विष्णुरेव; *ईश्वरो विक्रमी धन्वी इति नामसु पठ्यते। अत्र एवोत्तरत्र—*न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् इति स्वयमेवाभिधानाच्च। इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारमुपदिश्यते। देवादीनामित्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः। एवं प्रथमकालकर्तव्यमुक्त्वा द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरणसंपादनरूपमुपादानमाह—

*उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये। साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे ततो द्विजः॥ इति।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विषयम्; स्मरन्ति हि—*नगरप्रवेशनानि वर्जयेत् इति। उक्तं च **शाण्डिल्यस्मृतौ**—

*बुद्धरुद्रादिवसतिं श्मशानं शवमेव च। अटवीं राजधानीं च दूरतः परिवर्जयेत्॥ इति।

कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं यथायोग्यं सर्वैर्ग्राह्यम्। इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते। अत्रापि *कुटुम्बार्थे इति न केवलं तादर्थ्यं विवक्षितम्, तद्बुद्धेस्सर्वत्र प्रतिषेधात्। गीयते च स्वयं **भगवता**—

*यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर॥ इति।

अतो भगवदाराधनरूपयज्ञशिष्टेन कुटुम्बभरणमपि भगवदाज्ञानुपालनरूपमेवेति तद्विवक्षया महर्षिणा *कुटुम्बार्थे इत्युक्तम्। *धर्ममर्थं च चिन्तयेत् इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया, कायक्लेशचिन्तनं तु क्लेशरहितोपायगवेषणार्थम्; स्मरन्ति हि **मन्वादयः**—

*अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्। अप्रयत्नागतास्सेव्या गृहस्थैर्विषयास्सदा॥ इत्यादि।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—*ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेदित्यादिना। स्नानेन चैवं भगवदनुसन्धानमाह—

*अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरब्लिङ्गैर्वारुणैश्शुभैः। भावपूतं तदव्यग्रं ध्यायन्वै विष्णुमव्ययम्॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः। तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः॥ इति।

तथा— *त्रिपदां वाऽत्र सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम्। आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम्॥ इति च।

तर्पणे— *आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते तर्पयामि च। देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः॥
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः॥ इति।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम्। एतदेव च नित्ये **भाष्यकारै**रपि दर्शितम्—*देवानृषीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा संतर्प्य इति। तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह—

*न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्। तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्॥
तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च। नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि॥
निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि। तदात्मा तन्मनाश्शान्तस्तद्विष्णोरितिमन्त्रतः॥

इत्यत्र तद्विष्णोरित्यादेस्स्तुतिर्न याज्ञवल्क्यादिविहितप्रणवाद्यपकर्षपरा, एवं विष्ण्वाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः। पूर्वापर-

ग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्परिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधपुरुषानधिकृत्येति मन्तव्यम्। गीयते च * अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् इति। उत्तरत्र च **महाभारते**—

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्॥ इति।

आह च भगवान् **बादरायणः**—* नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः। इति।

* कर्मणां परिपाकत्वादाविरिञ्चादमङ्गलम्। इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः॥ इति च।

इदंच विष्ण्वाराधनं भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्तदधिकारानुरूपं प्रपञ्च्यते। अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यत्वं होतृशाखोक्तहोत्रपरिग्रहन्यायेन सिद्धम्। एतेन * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा इति स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्राणामाथर्वणरहस्याम्नायाद्यधीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् * पञ्चरात्रोदितेन वा इत्ययमंशस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः। नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवद्भगवत्समाराधनम्, * नित्यमाराधयेद्धरिमिति वचनात्।

* शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम्। प्रवःपान्तमन्धसोधि इत्यर्धर्चविधानतः॥

इति सूत्रान्तरानुसारात्।

* स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। देवताभ्यर्चनं चैव समिधादानमेव च॥

इति सामान्यतो **मनूक्तेश्च**। उक्तं चा**नुशासनिके** श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे—

* ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम्॥ इति॥

एवं **योगयाज्ञवल्क्यादि**ष्वपि—

* विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः। तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्॥

इत्यादिकमुच्यते। एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं **व्यास** एवाह—

* यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम्। भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते॥ इति।

भगवदर्चावताररहितगृहस्य पुरुषस्याभोज्यान्नत्वमप्यन्यत्रोच्यते—

* केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते। तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत्॥ इति।

अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणाग्निहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह—

* स्वाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायान्नाहुतिं ततः। अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम्॥
उदानाय ततः कुर्यात्समानायेति पञ्चमम्। विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः॥
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम्। ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम्॥ इति।

अत्रापि देवप्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ; * हृदि ध्यायन्हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहित इत्यादि-भगवद्**यामुनेयो**पात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाग्निहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च। अस्मिन्नपि व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थहरिध्यानमिति गम्यते। ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्ययाऽन्यत्र व्यपदिश्यते। अथान्यदपि भोजनेऽपेक्षितं सर्वमुपदिश्य

* भुक्त्वैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्। इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्॥ इति चतुर्थकालसाध्यं

स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि स्मरन्ति—* भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषडष्टषडक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय इति तत्रतत्र तद्विधिः । अत एव **रहस्याम्नाये** वेदान्तरनिषेधेन द्विषट्कमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूढम् ॥

यत्पुनरनन्तरं पञ्चकालकृत्यमुक्तं * ततस्सन्ध्यामुपासीत इत्युपक्रम्य—

* हुत्वाऽग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा चान्नमभीष्टकम् । सभृत्यबान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि ॥

इत्यादि, अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः । तथा हि ; पूर्वं दिवा भोजनानन्तरमेवमाह—

* हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छ्रद्धायामिति मन्त्रतः । तथाऽक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः । योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति पदमक्षयम् ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—* इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया । ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं सुखम् । तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्—

* भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्, * अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च,
* यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोष्यत्वेनोच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, स च * तमसः परस्तात्, * तद्विष्णोः परमं पदम् इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठसंज्ञिते लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासके धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्नित्यकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित्तत्परित्याग उपपद्यते ॥

यत्तु दक्षेणोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यम्, तदपि प्रकृतानुगुणमेव ; तथा हि—

* प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिनेदिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा लोभात् [स तेन]त्यागेन पतितो भवेत् ॥

इति नित्यनैमित्तककर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

* दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्पृथक् । भागेष्वेतेषु यत्कृत्यं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्यविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

* उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्हवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ इत्यादिना,
* सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इत्यन्तेन स्नानाचमनसन्ध्यावन्दनादीनि यथावत्प्रतिपाद्य,

*सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहोमो विधीयते । स्वयंहोमफलं यत्तु न तदन्येन जायते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥

इति प्राभातिकं होमं चोक्त्वाऽनन्तरमाह—

*देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णं तु विशिष्यते ॥

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे । पितॄणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥ इति ।

अत्र प्रातर्होमानन्तरं देवकार्यविधानात्तत्कालचोदितं भगवदभिगमनमपि सामान्यत उपदिष्टं भवति । यत्त्वनन्तरमुक्तम्

*द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

इति, तदप्यनुगुणम्; उक्तानि हि **जयाख्यसंहितायां** जपध्यानार्चनस्तोत्राणि प्रथमप्रहरपर्यन्ते अभिगमने । उपादानं चानन्तरमेवाह—

*समित्पुष्पकुशादीनां स कालस्समुदाहृतः । तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ इति ।

इदञ्चोक्तं **जयाख्यसंहितायाम्** *ततः पुष्पफलादीनाम् इत्यादिना । अत्र *पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत्प्रागुक्तन्यायेन भगवत्प्रीणनतयैवेति ग्राह्यम्; आह चात्र प्रातस्स्नानादीन् प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानम्—

*ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥ इति च ।

असूत्रयच्च भगवान् शौनकः *हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदादृष्टादृष्टसर्वकर्मसंग्रहः । अन्यदैवत्यकर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेय इत्येवकाराभिप्रायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्वनैमित्तिकत्वशङ्काव्युदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृह्यते । एवं शास्त्रीयेषु सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्यमिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्वप्यवर्जनीयमिति **जयाख्यसंहितायां** नियमेषु पठ्यते—

*शयनासनयानादावासक्तश्चापि भोजने । हृद्गतं न त्यजेद्ध्यानमानन्दफलदं हि यत् ॥ इति ।

सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

*आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥ इति ।

एतच्च नित्यत्वात्स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयंप्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्रप्रपत्तिशास्त्रनिष्ठैरपि दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयंप्रयोजनत्वं **नारायणमुनिभिः**—

*वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा । भक्तिश्रद्धासमायुक्ता तत्समाराधनं विदुः ॥

किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहानित्वेन स्मर्यते—

*यन्मुहूर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥ इति ।

पुरुषार्थहानिः कामक्रोधाद्यरीणामवकाशः, अनात्मादिषु आत्मबुद्धिहेतुरस्वाभाविकसुखदुःखकारणं चेत्यर्थः ।

*एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥ इति ।

खिन्नवृत्तीनामन्यपराणामपि—

*व्याप्तेनापि मनसा विष्णुस्सेव्योऽन्तरान्तरा । मेथीवद्धो भ्राम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः ॥

इत्यादिभिर्यथावसरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजनत्वेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्योपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यमरोगस्यारोग्यार्थिनश्च क्षीरास्वादवत् स्वयं प्रयोजनमेव ।

यत्तु *चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् इत्यादिना स्नानभेदानप्युपदिश्य—

*पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ इत्यादिना

*संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥

इत्यन्तेन संग्रहेण देवार्चनं भोजनपर्यन्तमुक्तम्, तत्राप्यवान्तरपर्वभेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल एवेज्याकाल इत्येकीकृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवार्चनशब्देन विशेषयामास । *सन्ध्या स्नानं जपो होमस्स्वाध्यायो देवतार्चनम् इति । एवम् *इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् इत्युक्तकालद्वयं स्वाध्यायकाल इत्येकीकृतम् । अत्र मात्रया कालत्रयवैषम्यं मतभेदादुपपद्यते । *अष्टमे लोकयात्रां तु बहिस्सन्ध्यां ततःपुनः इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः । यथोक्तं पूर्वश्रवे—

*गुरोर्गुरौ संनिहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ । विद्यागुरुष्वनन्येष्वप्यनुवृत्तिस्स्वयोनिषु ॥ इति ।

उक्तं च ब्रह्मविद्भिः—

*अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् । अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम् ॥

नास्ति सङ्गतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम् । वयं तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्कराः ॥ इति ।

*अहेरिव गणाद्भीतः इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । संन्यासप्रकरणे *समानशीलैस्सहवासो न दोषाय इति कपिलानुशिष्टस्य कैमुत्येन गृहस्थादिष्वपि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति बह्वृचाः *नेदंविदनिदंविदा समुदद्दिशेन्न सह भुञ्जीत न सधर्मा स्यात् इति; तस्येदमुपबृंहणम्—

*अवैद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अवैद्येन न केनापि वैद्यः किञ्चित्समाचरेत् ॥ इति ।

*अहन्यहनि धर्मस्य योनिस्साधुसमागमः । मोहजालस्य हेतुर्हि धूर्तैरेव समागमः ॥ इति ।

तथा— *मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः । तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥

*अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

*शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

*वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम्; अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्यापद्विषयमिति ॥

यत्तु पश्चादुक्तम्

*प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति,

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेषभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः । विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्षः; तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

*सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतद्ध्यानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च * वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् इति । वृत्तिहीनम्—बाह्यवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याययोगयोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदंशभेदेन क्रमात्प्रयोगभेदेऽपि न विरोधः, * यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति शारीरकसमर्थितप्रकारेणैकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणभूतस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्ठातुं युक्तः, यामयामार्ध-विभागे स्वाध्यायादिषु नातिदूरपूर्वापरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतभेदतया निर्वाह्या इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि सम्पादनीयानि ।

अतः पञ्चसु कालेषु तैस्तैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात् व्यासदक्षाद्युक्तमर्यादया भगवदाज्ञानु-पालनेऽपि नीरन्ध्रभगवदुपासनसिद्धेरधिकृतशास्त्रोक्तप्रशस्ततमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहौचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, **भाष्यकारा-न्तेवासिप्रभृतिभिश्च** प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात्तद्योग्यैश्चाद्ययावत्तदनुष्ठानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, यच्छीलस्स्वामी तच्छीला प्रकृतिरितिन्यायेन

* नाहङ्कारान्न संरम्भान्नामर्षान्नार्थकारणात् । न भेदवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यात्कथञ्चन ॥

इति वदता भगवता वासुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्दासैस्समशीलैर्भावितत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुगुणरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्तत्प्रीणनस्य नित्यानां मुक्तानामिव च मुमुक्षुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात् * श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्, * येनास्य पितरो याताः, * पञ्चरात्रोदितान्वाऽपि ये स्ववंश्यैरनुष्ठिताः इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्तत्संहिताभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणनप्रस्थानभेदेषु काञ्चिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्ति-निष्ठैरपि स्वाधिकारोपदेशाद्यनुरूपम्

* कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे य आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किञ्चित् ।
पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय ॥

* यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्बन्धनास्त्विह । त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः ॥

*अयि भो भगवन्तं याचेत न भो इत्याह आश्रयितव्यो भगवान् भवति न त्वेव याच्यः इति **रहस्याम्नायादि**चोदित-प्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात्पञ्चस्वपि कालेष्वविच्छेदेन भगवत्सुप्रीणनरूपशास्त्रीयकैङ्कर्यव्यापारेण यावन्न्यासविद्याख्ययागावभृथमागामिनिश्श्रेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यः कालो यापनीय इति सिद्धम् ।

अयमत्र सारः—

मङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः । तथा प्रपन्नश्शास्त्रीयपतिकैङ्कर्यपद्धतिम् ॥
यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्यागे संरक्षणेऽपि वा । रक्षेन्निरोधैर्भोगैर्वा पतिस्तद्वदिहापि नः ॥ इति ।

अनुपुरमुपरुन्धन्नान्तरध्वान्तराशिं न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।
स्वविषयनिजधर्माच्छुद्धसत्त्वान् ससत्त्वानवतु भवतुषारादक्षरव्योमसूर्यः ॥

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्कर्यमादेशिकं तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ॥
त्यक्त्वा विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुह्यतामस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्म भूत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यो द्वितीयोऽधिकारः ॥

॥ अथ नित्यव्याख्यानाख्यः तृतीयोऽधिकारः ॥

अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसं[चयः]क्रमः । नाथयामुनपूर्णादिसंप्रदायसरित्पथे ॥

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे—

* ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः । तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥

भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः । लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥

निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः । उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ इति,

इदं तावदाप्रभातादानिशान्तमनुष्ठीयमानेषु सर्वेषु कर्मसु न विस्मर्तव्यम् । समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदनुगन्तव्यम् । सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छास्त्राद्युक्तस्तत्तन्मन्त्रः, * भगवानेव इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम् । अन्ते च * सर्वं स्वनियाम्येत्यादिक्रमेण समन्त्रकं भगवति समर्पणीयम् । न चैतदखिलमुपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति भ्रमितव्यम्, तथासति तत्सहपठितगुरुभजननिर्माल्यभक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषयत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वस्मिन्नधिकारे **निक्षेपरक्षादिषु** च । तत्र **भाष्यकारो**क्तनित्यानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्ममुहूर्तादिप्राप्तौ यत्कर्तव्यं तत्तावत्तच्छिष्यप्रशिष्यग्रन्थतन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृह्यते—पूर्वमेव यथाकालं विश्रान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे यामे सावधानेन निद्रा परित्याज्या ; * यामद्वयं शयानस्तु, * युक्तस्वप्नावबोधस्य इत्यादिस्मरणात् । येषु च योगग्रन्थेषु कृत्स्नायां रात्रौ निश्छिद्रयोगार्थं स्वप्नसमयसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, स तु विश्रमनिरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णारोग्यपुरुषविशेषविषयः । तत्तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्यनैमित्तिककाम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः, अत एव हि धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शरीरं रक्षितुं प्रवृत्ते * ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदमुपवेदमथर्वणाम् इत्यथर्वणवेदोपवेदभूतायुर्वेदे

* ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णे निरूपयन् । अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमात्स्वापो विधीयते ॥

ईदृशसर्वक्रोडीकारेण हि * युक्तस्वप्नावबोधस्य इति गीतम् ; तस्मात्सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ * यामद्वयं शयानः इत्यादिभिरुपदिश्यत इति विषयव्यवस्था । एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रातमस्कत्वेन सत्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति । तेन पूर्वयामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रातमोन्तरितमपि तत्कालसमुन्मिषितसत्त्वसन्धुक्षितसात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपप्रकाशेन सम्यगवलोक्यते ; तत एवापररात्रयोगो निष्पद्यते, य एष सात्त्वतादिषु ब्राह्ममुहूर्तात्पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते—

* समुत्थायार्धरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः । कमण्डलुस्थितेनैव [द्विरा]समाचम्य तु वारिणा ॥

गुरून् देवान् नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने ॥

इत्यादिना । एतत्संहितानिष्ठानामेष कालनियमः । निश्शब्दे सर्वसुषुप्तिकाले च ऐकाग्र्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः । तत्तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसाराच्च तत्तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम् ।

अत्र— * वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इत्यादिभिर्मन्वाद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपोदितमिति ज्ञापनाय * कमण्डलुस्थितेनैवेत्युक्तम्। निद्रा[न्त]निमित्ततयोत्तरकर्माङ्गतया चात्र तन्त्रेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः तोयाभावदशायां दक्षिणश्रवण-स्पर्शश्च व्यज्यते। स्मरन्ति हि—

* सम्यगाचमनाशक्तावभावे सलिलस्य च। पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ इति।

अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम्। अजिनासन इति * चेलाजिनकुशोत्तरम् इति गीते प्रधानांशग्रहणम्। * ततस्त्वभिमतेनैव तिष्ठेत्पद्मासनादिना इति जितासनगतत्वं विधीयते।

यच्च— * समं कायशिरोग्रीवं सन्धाय सह वक्षसा। दृङ्नासाग्रगता कार्या विनिमीलितलक्षणा॥
जिह्वा तालुतलस्था च सान्तरे दशनावली। ईषदोष्ठपुटौ लग्नौ धार्यौ द्वौ बाहुकूर्परौ॥
ऊरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नाभेरधो न्यसेत्। अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात्॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं सन्धार्य विग्रहम्। सङ्कोच्यापानदेशात्तु ह्युपरिष्टात्तमेव हि॥
विकास्य वर्णहीनेन हार्देनालक्ष्यमूर्तिना। विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चित्तं समाहरेत्॥
कुर्याद्धै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात्स्वगोचरे। समाधायात्मनाऽऽत्मानं सहमन्त्रैः स्वतः क्रमात्॥ इति।

यत्पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

* ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिरुद्धं च मन्त्रपम्। परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेतसा॥
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात्तादात्म्यस्थितिबन्धनात्। महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः। अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम्॥
योऽ[हं]यं सोऽहमनेनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि। एवमेव समभ्यासान्मतिमान् छिन्नसंशयः॥
तत्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते। अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु॥
निखिलं [चा]व्याप्यधीकुर्यान्मन्त्रबृन्दं पुरोदितम्। यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः। चिदानन्दघनश्शान्तोऽप्यनौपम्यो ह्यनाकुलः॥
समाधायात्मनाऽऽत्मानं तत्र त्यक्त्वा जपक्रियाम्। ध्यातृध्येयाविभागेन यावत्तन्मयतां व्रजेत्॥
यदा संवेद्य निर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम्। अभ्यासाद्भगवद्योगी ब्रह्म संपद्यते तदा॥ इति।

अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम्; शरीरशरीरिणोर्जीवात्मपरमात्मनोश्शारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्यास्पष्टलक्षणा-दोषस्याशेषशास्त्रानुगुणस्यानुकूलतर्कशालिनः, * तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः इत्युपबृंहणशतसुस्थितस्य, * अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः इतिसूत्रितस्य, पूर्वापरग्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य, विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात्। * ध्यातृ-ध्येयाविभागेन, इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्था उच्यते। * ब्रह्म सम्पद्यते तदा इति च परमसाम्यरूपफल-प्रतिपादनम्। उक्तं च * ब्रह्मैव भवति इत्यादिवाक्यान्यधिकृत्य **भाष्यकारैः** * प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरितीति। अन्यथा * निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, * मम साधर्म्यमागताः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः। तथा च श्रुत्यन्तरम्—

* यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम॥ इति।

साम्ये च स एवेतिव्यपदेशः श्रुतावेव दृश्यते *वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति इति। एवं च सति *महिमा तु स विज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते इत्यादिप्राकरणिकग्रन्थसामञ्जस्यं भवति। **शारीरके** च फलपादे मुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य गुणाष्टकविशिष्टस्य जगद्व्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रसाम्यं च सूत्रितम्—*जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च इति। अत उपायदशायां फलदशायां च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम्। एतेन लाञ्छनन्यासादनन्तरं *मुद्रां बद्ध्वा स्मरेद्ध्यानं देवोऽहमिति भावयेत् इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्यायाः। अत्र *मनो ब्रह्मेत्युपासीत इत्यादिष्विवेतिकरणादिवशाद्दृष्टिविधित्वं सुस्पष्टम्; अत एव हि तथाविध-भावनयाऽप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

*न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादात्म्यभावनात्। अप्राकृताङ्गकरणात्पूजामर्हति साधकः॥ इति।

अन्यथा— *देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्घ्यधूपकैः। धूपावसानिकैर्भोगैर्ध्यात्वा नारायणं हृदि॥

इति समनन्तरकर्तव्यं कथं सङ्गच्छते? नहि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुनर्नारायणध्यानमिति किञ्चित्स्यात्। नच शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं जाघटीति। अतो दृष्टिविधिपक्षोऽत्र स्वीकार्यः। यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टिविधिविवक्षा च न युक्ता; अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादिभिस्सर्वानुवृत्तस्तद्व्यपदेशः; तदभिप्रायेण च *स्वनियाम्येत्यादिकं वक्ष्यति **भाष्यकारः**। योगे च भिन्नलक्षणयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोः संबन्धानुसन्धानमेवेति शाण्डिल्यस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे। उक्तं च विप्रकीर्णं सात्त्व[ते]तनित्यं संगृह्णान्ते **श्रीकृष्णमुनिभि**स्स्वरूपैक्यादिबुद्धेरवैदिकत्वम्—

*चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया। फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते॥ इति।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य श्रान्तिसम्भावनायां ब्राह्ममुहूर्तात्पुनर्विश्रामोऽनुज्ञाप्यते—

*ततः श्रमजयं कुर्यात्त्यक्त्वा ध्यानासने क्रमात्। समासीत शयानश्च कालं रात्रिक्षयावधि॥

अत्र ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति विशेषकर्तव्ये दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्—

*ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः। स्नात्वाऽभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत्॥

इत्यादिना। तदिदं संहितान्तरेषु विस्तृतम्। अत्र हरिर्हरिर्हरिरिति मुहुस्सङ्कीर्तयन् हरिमेव चिन्तयन्नुत्तिष्ठेत्। अत्र हरिशब्दसङ्कीर्तनं सप्तकृत्व इति **श्रीमद्भ्रसरोमुनि**भिर्नित्यकर्मसंग्रहे निबद्धम्। उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वकभगवदनु-स्मरणं **श्रीविष्णुधर्मे** भगवता शौनकेनोक्तम्—

*उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम्। भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम्॥ इति।

सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिसंस्मरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—*हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च इति। स च निद्रानन्तरमनुस्मर्तव्यो हरिः *नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च इति धर्मदेवतात्मजत्वेन स्मर्यमाणेषु भगवदव-तारेषु तृतीय इति संप्रदायः। गजेन्द्रमोक्षकश्चैव—

*ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे रुवति सरभसं तार्क्ष्यमारुह्य धावन् व्याघूर्णन्माल्यभूषावसनपरिकरो मेघगम्भीरघोषः।
आबिभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेटौ हस्तैः कौमोदकीमप्यवतु हरिरसावंहसां संहतेर्नः॥

स स्वलु तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोचकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्निवारतमोग्राहग्रस्तजन्तुजालमोचकत्वेनानुसन्धीयते।

तमधिकृत्यैव पौराणिकोपजप्यं *प्रातः स्मरामि इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्फलश्रुतौ च हरिरित्येव भगवान्निर्दिष्टः—*श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥ इति । पापं तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीत्यत्र हरिशब्दः ।

*ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च । प्रसह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरितीर्यते ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुदयविभवलयलीलस्य निरङ्कुशस्वातन्त्र्यं चानुसन्धेयम् । एवमुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यम्, दक्षिणश्रवणस्पर्शनरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्नेव शयने समासीनः प्रतिसं[हृ]हितयोगो योगशास्त्रोक्ते यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकरणाख्ये क्रमभाविनि संज्ञाचतुष्टये द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्यायेन भूतभाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियस्समाहितोऽतिक्रान्तमनन्तं कालं निरर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेदप्रकाराश्च विविधाः तत्तत्संहिताविशेषेष्वनुसंधेयाः । तदिदं संगृहीतं **नारायण**मुनिभिः—

*ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् । उत्थाय शयने तत्र समासीनस्समाहितः ॥
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ॥ इति ।

विस्तरेणोद्धृतं चैतद्वङ्गिवंशेश्वरैः—

*ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः । हरिर्हरिर्हरिरिति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥
उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियः । त्रस्तनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः ॥

इत्यादिभिः, *दुस्तरां मद्दशामेतां कथयिष्यामि कस्य वा इत्यन्तैरधिकविंशैः श्लोकैः । यद्यपि मुमुक्षोः *परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन; तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् इति प्राथमिकगुरूपसत्तिकालात्पूर्वमेव तृणीकृतहिरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णनिर्वेदस्संवृत्तः, तथाऽपि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृतिसंबद्धतया संभावितविषयसङ्गादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुवर्तनीयत्वम् अमानित्वादिगुणगणमध्ये—*जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् इति । अतस्सिद्धोपायस्यापि पराङ्कुशपरकालादीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूलवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचयार्थमहरहस्तदुचितावसरेषु निर्वेदः कर्तव्य एव । एवं सति विवेकविमोकादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादवशादुत्तरकैङ्कर्यप्रवृत्तेरनिष्पत्तिस्स्यादिति तत्परिहारायानन्तरमुच्यते—

*इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सात्त्विकीम् । विधूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यावसादकम् ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनाभिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सात्त्विकधृत्यालम्बनात्मकागामिकालशक्यकैङ्कर्यनिश्चयः । सात्त्विकधृतिस्वरूपं चेदं भगवता गीतम्—

*धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ सात्त्विकी ॥ इति ।

सच निश्चयप्रकारः एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

*इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः । पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानस्समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद्द्रव्याणि चार्जयन् । अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥

ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु । वर्तमानस्सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥

स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः शुभैश्शक्त्यनुरूपतः । आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ इति ।

अत्र इत ऊर्ध्वं यावज्जीवं सदेत्यादयः शब्दाः कैङ्कर्यप्रारम्भदिवसे तावत्स्वरसवाहिन उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निरुपाधिककैङ्कर्योपचयसिद्ध्यर्थं निर्वेदविषयतयाऽनुवर्तमानानां भगवदासक्तिविरोधिनामान्तराणामष्टादशचण्डालषड्वृषलादिशब्दव्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निश्शेषनिवृत्तिलक्षणवैशिष्ट्यलाभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकविषयेन्द्रियादिमूलसंभावितपाक्षिककैङ्कर्यविच्छेदपरिहारार्थं चेदं प्रथमप्रवर्तनेनैवं मनोरथानुवर्तनं कार्यमेव । अत एव **नारायणमुनिभिरपि**—

* भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् । एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥

इति नित्यकर्तव्यं प्रक्रम्योक्तम्—

* व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितःपरम् । आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥

कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारतम् । व्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥ इति ।

तत्र * गमयिष्यामि वासरान् इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः प्रकारान्तरेण कालयापनमशक्यमित्यच्छिद्रकैङ्कर्यस्य स्वयंप्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव कण्ठोक्तं **नारायणमुनिभिः**—

* किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः । वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्लेशचिन्तनं च स्मर्यते, तत्र कैङ्कर्यरूपो धर्मः, तच्छेषभूतोऽर्थः, तयोर्गुरुलघूपायविवेकार्थं कायक्लेशचिन्तनम् । तत्र न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु च धर्मोत्तरस्स्यादित्यादिभिर्गौतमाद्युक्तकामोपाधिकप्रवृत्त्यंशोऽपि * धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ इत्युक्तसत्सन्तानोत्पादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्थस्य कैङ्कर्यपक्षे निक्षिप्यते । तदयमपवर्गाङ्कुरभूतस्वयंप्रयोजनस्वामिकैङ्कर्यमहानन्दलाभः * विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यत इति कथं भविष्यतीति भयादनन्तरं प्रतिबन्धकनिवृत्तिः कथ्यते—

* एतत्क्रियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे । कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥

त्वयैव कृपया देवो विनाश्यास्मन्मनोरथान् । पूरयत्विति संप्रार्थ्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ इति ।

स च प्रार्थनामन्त्रः * त्वय्याराधनकामोऽयम् इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यात्रान्वहं प्रयोक्तव्यः । एवमेव हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः, विपर्यये हि नैष्फल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

* यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनाथ छलेन वा । पत्रेक्षितो वा व्यर्थस्स्यात्प्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥ इति ।

अस्यैव श्लोकस्यान्यत्र * तं जपेद्यद्यनर्थकृत् इति चतुर्थपादस्य पाठः । एवंविधनिर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धिरपि—

* सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । वृत्तान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥

इति **श्रीसात्त्वता**दिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तत्सिद्ध्यर्थमपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—* इति संप्रार्थ्य तत्सिद्ध्यै संस्मरेत्प्रथमं हरिम् इत्यादिना । अत्र गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम् , * गुरून् प्रपद्य प्रथमं तद्गुरूंश्च ततो हरिम् इति तस्मिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः । उक्तं च **श्रीसात्त्वते**ऽपररात्रयोगारम्भे * गुरून् देवं नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुपंक्तिप्रपदनं निश्श्रेयसाय भवति । उक्तं च

रहस्याम्नायब्राह्मणे *स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति आचार्याणामसावसावित्याभगवत्त इति। देवगुरुभक्तिरेव सर्वतत्त्वप्रकाशकारणमिति **कठवल्ल्यां** श्रूयते—

*यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥ इति।

उक्तं **चापस्तम्बादिभिः** *देवमिवाचार्यमुपासीत इत्यादि। एवं मनोरथसिद्ध्यै गुरूपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्त्रतदुपबृंहणनित्यगद्यस्तोत्रादिषु विप्रकीर्णोक्तध्यानं यथावगमं समाहृत्यानुतिष्ठेत्। गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्तत्संहितादिविशेषानुसारेणावगन्तव्यम्; एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूह[नाम]चतुष्टयं केशवादिव्यूहान्तरनामानि मत्स्यादिदशावतारनामान्यन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्रनिबद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोच्चैश्शब्देन सङ्कीर्तयेत्; तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मन्त्रजपं वेदाभ्यासं च यथाबलमाचरेत्। तत्र वासुदेवादिकल्किपर्यन्तसङ्कीर्तनं प्रणवपूर्वकं मन्त्रात्मकं **पारमेश्वरे** प्रोक्तम्—

*संप्रबुद्धः प्रभाते तु उत्थाय शयने स्थितः। नाम्नां सङ्कीर्तनं कुर्यात्षोडशानां प्रयत्नतः॥
ओं नमो वासुदेवाय नमस्सङ्कर्षणाय ते। प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः॥
क्रमशः केशवादीनां यावद्दामोदरं द्विजः। नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च॥
माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः। विष्णवेऽथ नमस्कुर्यान्नमस्ते मधुसूदन॥
नमस्त्रिविक्रमायाथ वामनाय नमस्ततः। नमोऽस्तु श्रीधरायाथ हृषीकेशाय ते नमः॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च। दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम्॥
एकशृङ्गादिकानां तु विहितः क्रमशः प्रभोः। नमस्ते मीनरूपाय कमठाय नमस्ततः॥
नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः। नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च॥
कुठारज्याहलास्त्राय नमः कृष्णाय वेधसे। कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विजः॥
यथास्थितक्रमेणैव भेदांस्त्वेतान् हरेर्विभोः। नमस्कुर्यात्प्रभाते तु योगान्ते तु दिनक्षये॥
शब्देनोच्चतरेणैव संहृष्टिजनकेन तु। स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि उदीर्यान्यानि वै ततः॥ इति।

एवञ्च संगृहीतं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

*चिकीर्षन्नीप्सितं कर्म तन्नामान्यनुकीर्तयेत्। चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिस्सह संयतः॥
जपेद्द्वादशनामानि केशवादीनि चादरात्। दशावतारनामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि॥
जपन्नुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम्॥ इति।

एवमुच्चैस्तरेण शृण्वतामपि सकलदुरितहारिणा हरिसङ्कीर्तनेन संहृष्टमानसः सन्ध्यायामासन्नायां सन्धातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितं भगवन्तमुपासितुं जिगमिषुर्हरिं ब्रुवन् तल्पादुत्थाय *नमः क्षितिधरायोक्त्वा वामं पादं महामते इति **पारमेश्वरा**दिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं क्षितिधरमनुध्यायन् वामपादं भूमौ विन्यसेत्। *ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवीत्यपि स एव मन्त्र उच्यते। तत्र क्षितिधारणसाम्यात्कूर्मादिरूपान्तरशङ्काव्युदासाय *श्रीमद्वराहमन्त्रेण न्यसेद्वामपदं भुवि इति विशेषशब्देन व्याचख्युः। महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र **महाभारता**दिषु समन्त्रकमुपदिश्यते—*नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे इति। पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णोः ब्रह्मण्यदेवकीर्तनवदनवसादहेतुत्वेन स्मर्यते—

* पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वंसहेति वै । विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तयन्नावसीदति ॥ इति ।

ततः पदक्रमान् कुर्वन् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्, * क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् इति पदविक्षेपे विष्णोरनुध्येयतोक्तेः, तदनुसन्धानस्य च तत्तदुचितशास्त्रीयप्रकाशसापेक्षत्वात् । इति सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः ।

ततः स्नानीयदर्भतिलवस्त्रादिकं दृष्टादृष्टार्थस्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य तमस्तिरोहितदुष्टजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्गं सञ्चालयेत् । यथोक्तं **पारमेश्वरे**— * बहिर्निर्गममार्गं तु सञ्चाल्य इत्यादि । ततो गृहान्निर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत् * व्रजन् चिन्तय केशवम् इतिस्मरणात्; केशवशब्देन * अंशवो ये प्रकाशन्ते * यदादित्यगतं तेजः इत्याद्युक्ता अंशव उच्यन्ते, तद्वत्त्वात् केशवः, गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्मोहाद्यान्तरतमोनिरासार्थम्,

* क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥

इति ब्रह्मरुद्रोपलक्षितविश्वसृष्टिरक्षाहेतुत्वात्, केशिवधोपलक्षितसर्वदुष्टदमनस्वभावत्वाच्चासहायदशासाहाय्यार्थं तदा तच्चिन्तनम् । ततः स्वाश्रमग्रामादिभ्यो बहिः नैर्ऋत्यां दिशि द्वित्रेषुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य शुद्धे देशे निक्षिप्तस्नानोपकरणो यथोक्तनियमैर्विण्मूत्रविसर्जनं कृत्वा स्ववर्णाश्रमावस्थाद्यनगुणादृष्टार्थमृत्सङ्ख्यावर्णपरिमाणादिनियमवद्गन्धलेपक्षयकरमर्शःपीडादिरहितं शौचं कुर्यात् । अत्र मूत्रपुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्यैव शुद्धिः, क्रमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम्, युगपत्प्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रथममिति निष्कर्षः । तत्रैव **पाद्मे** * उपवीतं कर्णदेशे निधाय च तृणादिना इत्यादिना विण्मूत्रविसर्जनप्रकारमुक्त्वाऽनन्तरमेव शौचविधिरुक्तः—

* दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः । दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥ इति ।
प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत् । मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुदं षड्भिश्च मेहनम् ॥
अन्तरा चान्तरा वामं करं प्रक्षाल्य वारिभिः । तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसङ्ख्यया ॥
संशोध्य च करौ जङ्घे कटिं चोरुं च वारिभिः । प्रत्येकं मृत्तिकामात्रचतुष्केन विशोधयेत् ॥

पितामहस्तु सनत्कुमारायैवमाह—

* ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् । उदीचीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥
यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्गत्वा शौचमाचरेत् ॥ इति ।

स्मरन्ति देशादिभिन्नं शौचम्—

* देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥ इति ।

दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं स्मर्यते—

* अह्नि यच्छौचमुद्दिष्टं निश्यर्द्धं तु ततो भवेत् । पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥ इति ।

पारमेश्वरे प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्सङ्ख्याभेदादिकमुक्तम्—

* अस्पृष्टतीर्थश्शौचार्थं मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
तिस्रो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः । पञ्च वामकरे देयास्तिस्रः पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् । अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्धा परिकीर्तिता । बिडालपादमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युस्तथैवान्तरमृत्तिकाः । दश वामकरे देयास्सप्त तूभयहस्तयोः ॥
पादाभ्यां तिसृभिश्शुद्धिर्जङ्घाशुद्धिश्च पञ्चभिः । नियोजयेत्ततो विप्रः कट्यां वै सप्तमृत्तिकाः ॥
स्वदेहस्वेददोषघ्ना बाह्यकर्दमशान्तये । भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
प्रावृड्क्तात्तु वै तस्मादेकमृद्व्यपनोदनम् । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं क्रियापरैः ॥
एकस्मादपि चैकैका परिपाल्या तु मृत्तिका । हेमन्ते शिशिरे विप्रैः श्रोत्रियैस्संयमस्थितैः ॥
पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः । गन्धलेपमपास्यैव मनश्शुद्ध्या विशुद्ध्यति ॥
विहिताः पादशौचे तु बिडालपदसम्मिताः । मृदश्चतुर्द्विजेन्द्राणां त्रिर्द्विरेका क्रमात्ततः ॥
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां कटिशौचे तथैव हि । सप्तसप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां त्रितयं पुनः ॥
सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् । अन्तर्जानुगतं कृत्वा भुजयुग्मं द्विजोत्तमः ॥
चतुर्धा मणिबन्धस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् । बुद्बुदाद्यैर्विनिर्मुक्तं पिबेद्विप्रो हृदा ततः ॥
एकैकां ह्रासयेन्मात्रां वर्णक्रममनुक्रमात् । पाणिना क्षालितेनैव पुनराचमयेद्बुधः ॥ इति ।

आचमनप्रकाराश्च बहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः । तत्र स्वसूत्रोक्तमन्यद्वा यथाधिगममाचमनं कुर्यात् । आचमनोक्त्यनन्तरं च दन्तधावनमुखशोधनप्रकारः **पारमेश्वरे** उक्तः—

* एवं प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयतः शुचिः । प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि उपविश्यासनं ततः ॥
अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेद्दन्तधावनम् । प्रातर्हुत्वाऽऽचमन्नग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥
भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्यबाधयन् । द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्रग्रन्थिविवर्जितम् ॥
पयोभिस्सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसङ्ख्यया । काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
षोडशाङ्गुलदीर्घैस्तु वक्रग्रन्थिविवर्जितैः । हेमादिनिर्मितैर्वाऽपि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
जिह्वानिर्लेहनं चैव गण्डूषमुखधावनम् । कुर्यादाचमनं विप्रश्शुचिना सलिलेन च ॥ इति ।

अत्रार्कादिभिरित्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

* अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् । शारजोदुम्बराश्वत्थप्लक्षदर्भाश्च वैणवान् ॥
आम्राङ्कुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी । अन्यानि च पवित्राणि तेषु संपन्नमाहरेत् ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिर्भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था । **पाद्मे**ऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

* आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाम्रार्जुनधातकी ॥
पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने । दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरुहासन ॥
दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् । दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमथायतम् ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैतदुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धानां वर्जनं सर्वत्र विहितानामुपादानं च क्वचिद्विहितानां क्वचिच्च प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति निष्कर्षः; एवं सर्वत्र भाव्यम् । यथोक्तलक्षणं दन्तकाष्ठं समन्त्रकं गृहीत्वा * आयुर्बलम् इत्यादिसार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षि-

ण्येन प्रथममधरतो दन्तधावनं कुर्यात्। काष्ठालाभादिदशासु तत्तत्तरुपर्णैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिः। उक्तं चैवं **नारायणमुनिभिः**—

*तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः। तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वटार्कखदिरादिभिः॥
दन्तान् संशोध्य निर्लिख्य जिह्वां गण्डूषयेन्मुहुः॥ इति।

स्मरन्ति च—*अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेष्वपि। अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति॥ इति।

अत्र— *प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु। तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वर्जयेत्॥

इत्यादिभिः प्रतिषिद्धदिनानि ग्राह्याणि। दन्तशुद्ध्यनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भङ्क्त्वा शुद्धस्थले निक्षिपेत्। तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनमुक्तं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम्; यथाऽऽहुः—*तीर्थं भागवतं शुद्ध-मुपगच्छेन्मनोहरम् इति, *ततस्तीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम् इति। स्मरन्ति च—

*जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः। विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम्॥
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो। तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्स्थेन गदाभृता॥
ये भजन्ति जगद्योनिं वासुदेवमनीश्वरम्। न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम॥
यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः। तत्तीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम्॥ इति।

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणक्रमेण तीर्थावगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं स्नानमाचरेत्। प्रातस्स्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्रतत्र द्रष्टव्यः। तत्र तत्र वर्णभेदेन स्नाननियमं स्मरन्ति **पितामहादयः**—

*आपोवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम्। मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशिष्यते॥ इति।

तत्रशक्तस्य वारुणमेव स्नानम्, तदशक्तस्य तु—

*न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न चान्यवस्त्रमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये॥

इत्यादिभिस्तत्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति। तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानमशक्तौ आशिरस्कं वेति स्मरणात् तत्राप्यशक्तस्य कापिलं तस्मिन्नप्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्रचोदितेषु पार्थिववायव्यमन्त्रमानसात्मध्यानपञ्चाङ्गपुरुषान्तरकृतस्पर्श-पूर्वकावगाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितं तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात्। आह चैवं **क्रतुः**—

*प्राक् शौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते। वृद्धातुराणामुष्णाद्भिर्योगाङ्गैर्वा यमादिभिः॥ इति।

अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा। एवं चोक्तं **पारमेश्वरे**—

*विना विविधसंपर्कैः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत्। मुखं करद्वयोपेतं पादौ कटितटावधि॥
स्त्रीसङ्गाद्युपघातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि॥ इति।

शीतोदकस्नानासमर्थस्योष्णोदकस्नानं, तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धदिवसेष्वेव। एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात्। बलानु-रूपस्नानं प्रत्येकं समुदितं वा संजगृहुः—

*दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसैः। एतैस्समस्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्यथाबलम्॥ इति।

अन्यथा त्वकर्मण्यो भवति, *स्नानमूलाः क्रियास्सर्वाः इति विधानात्। **अत्रिश्च** स्नानजपहोमदानानां नित्यत्वमाह—

*अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपः पूयशोणितम् । अहुताग्निः क्रिमिं भुङ्क्ते अदाता कीटमश्नुते ॥ इति ।

एवं स्नातः कृतोर्ध्वपुण्ड्रः स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा आचम्य मन्त्रप्रोक्षणमन्त्राचमनपुनःप्रोक्षणस्वात्मपरिषेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा गायत्र्याऽभिमन्त्रितजलमादित्यान्तस्स्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात् । अत्र जलाञ्जलिप्रक्षेपस्त्रिरिति सनत्कुमाराय **पितामहः** प्राह—

*उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः । गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्तारव्याहृतिपूर्वया ॥
रवेरभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिस्सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥ इति ।

ततो वज्रीभूततज्जलनिहतमन्देहाख्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं परिक्रम्य मार्गशीर्षादिमासेशान् तत्तन्मन्त्रेण तर्पयित्वा,

*सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीमावाह्याष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति [दशावरां] गायत्रीं जपेत् ।

*न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् । न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

*मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणाः । मद्याजिनो मन्नियमास्तान् प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येऽधितिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्व्रतं मम ॥
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः । सन्ध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ॥

इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमदष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्यः । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणवव्याहृतिसंभेदविशेषेण दशकृत्वः गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेषस्वगृहतटाकाश्वत्थमूलदेवतायतनादिस्थानभेदेषु च फलतारतम्यं स्मर्यते ; तत्रैषा काष्ठा *अनन्तं विष्णुसन्निधौ इति । गणनायां च कराक्षसूत्रयोर्यथाशक्ति विकल्पतः करणत्वम् । उक्तं च **जयाख्यसंहितायाम्**—*जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम् इति । अक्षसूत्रार्पितं वा करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं **श्रीसात्त्वते** *स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करपर्वभिः इति । अत्र स्फाटिकेनेत्यक्षमालावर्गोदाहरणं शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्षमालाभेदाः प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्रतत्र प्रपञ्च्यन्ते ; करेऽपि शङ्खपद्ममुद्रादिभेदाश्च । तत्रैष सारः—

*कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । अनामिकान्तं देवेश जपेत्कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।

बोधायनीये तु श्रीमदष्टाक्षरविधावेवमुक्तम्—

*क्रियायागाद्दशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तितः । उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपांशुश्चेत्स्मृतस्तदा ॥
उपांशोर्मानसः प्रोक्तस्सहस्रगुणतोऽधिकः ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम्—

*जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यः समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥
तन्मूलतः क्रियास्सर्वास्सफलास्तु भवन्ति हि ॥ इति ।

नारदीयश्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

*सर्वस्सप्रणवो जप्यो जपादप्रणवादपि । सहस्र इति विज्ञेयः प्रणवो ह्यक्षरं परम् ॥

असङ्ख्याताच्च सङ्ख्यातस्सहस्रगुण उच्यते । सङ्ख्यातादपि साहस्रस्सोर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जपः ॥ इत्युक्तम् ।

एवं *विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्स्याच्छतगुणस्सहस्रो मानसः स्मृतः ॥

उच्चैर्जपादुपांशुस्स्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः । जिह्वाजपश्शतगुणस्सहस्रो मानसः स्मृतः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । एवमासूर्योदयात् *पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुखः इत्यादिस्मृत्यनुसारेण प्राङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा तिष्ठन् गायत्रीमावर्त्य पूर्ववत्कृतप्राणायामत्रयस्सन्ध्योपस्थानसङ्कल्पपूर्वकम् *उत्तमे शिखरे इतिमन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य स्वसूत्रोक्तैर्मन्त्रैरादित्यमण्डलान्तस्स्थितं भगवन्तमुपस्थाय सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसन्ध्यादि[पञ्चक]नमस्कारं कृत्वा *स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः इत्यधीतं हृदयान्तस्स्थितं परमात्मानमभिवाद्य प्रणम्य, दिगादिनमस्काराणामपि स्वपूर्वपूर्वोपदेशानुष्ठानपारम्पर्यमस्ति चेत् तत्राऽपि भगवदात्मकत्वध्यानपूर्वं प्रणमेत् । एवं तूपस्थानप्रकारं **पितामहः सनत्कुमारायाह**—

*एताभिः प्राञ्जलिर्नित्यं विस्पष्टोदितमण्डलम् । सहस्ररश्मिं भर्गं तमुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

ततस्तस्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्याः पञ्च देवताः । प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ॥

परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तम ॥ इति ।

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितॄंश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा प्रणवपूर्वकैस्तत्तन्नामभिस्सन्तर्प्य शुचौ स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्यावाहिततीर्थमन्त्रांश्चात्मनि समाहरेत् । अत्र यद्यप्यार्षी वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधाः सन्ध्योपास्तिविशेषास्तत्तत्संहितासूच्यन्ते ; तथाऽपि तासां संहितानां लुप्तप्रायत्वेन तत्तत्प्रकाराणां दुर्ज्ञानत्वात्, **पारमेश्वरपरमसंहितादिषु** परिदृश्यमानसन्ध्योपासनप्रकारभेदानामपि यथावदुपदेशानुष्ठानपारम्पर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव स्वसूत्रोक्तसंस्काराचाराभ्यनुज्ञानात्, प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात्, यथासूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वसिद्धेस्स्वसूत्रविहितमेव सन्ध्योपास्त्यादिकं कर्तुमुचितम् । उक्तं हि **नारदीये**—*स्वसूत्रविहितान्वाऽपि निषेकादीन् समाचरेत् इत्यादि । **पाद्मे** च शौचाचमनदन्तधावनस्नानानि यथाक्रमं विधायानन्तरमेवं सन्ध्योपासनमुक्तम्—

*आचम्य प्रोक्षयेद्दर्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् । ओंपूर्वया च गायत्र्या वारिभिश्चाभिमन्त्रितैः ॥

आत्मानं परिषिच्योर्ध्वमुक्षिपेत्सलिलाञ्जलिम् । योद्धुकामानि रक्षांसि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

शाम्यन्ति तैर्वज्रभूतैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः । प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ॥

तर्पयेदुपविश्याथ तत्तन्मन्त्रानुदीरयन् । देवादीन् सलिले तिष्ठन् सावित्रीं प्राङ्मुखो जपेत् ॥

यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा प्राञ्जलिस्तिमिरापहम् । उपस्थाय स्वशाखोक्तैर्मन्त्रैर्ध्येयं हृदि स्थितम् ॥

अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ॥ इति ।

अत एव हि श्रीमद्भट्टारकैरुक्तम्—

*प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् । गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः । आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥ इति ।

तद्गुरुभिः **श्रीवत्साङ्कमिश्रै**रपि **वटुकपूर्णा**भ्यर्थनया **अभिगमनसार**मुपदिशद्भिरादावुक्तम्—*प्रातरुत्थाय स्वगुरोश्चरणारविन्दे आत्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय स्नानादिकं स्वकर्म कृत्वा शुचौ देशे आसीनः इत्यादि । **वङ्गिवंशेश्वरै**श्च—

*धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्षिपितॄन् सन्तर्प्य मन्त्रतः । प्रयतः परया भक्त्या स्वकर्माराध्यमच्युतम् ॥
आदित्यमण्डलान्तस्स्थं प्रणम्य मनसा स्मरन् । संधातृत्वेन सर्वेषां सन्ध्येति परिकीर्तितम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् । फलाभिसन्धिरहितं परब्रह्मार्चनात्मकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि । नित्यनैमित्तिकैः काम्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् । सान्ध्यं कर्माखिलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मभोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् । उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः ॥ इत्यादि ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाञ्जलिप्रक्षेपे भगवदर्घ्यत्वरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**—

*आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः । संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तस्स्थितस्यार्घ्यं वितीर्य परमात्मनः । प्रतिपादिकया विष्णोस्सावित्र्या तं जपेद्धरिम् ॥
ध्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् । नारायणात्मकान्देवानृषीन् संतर्पयेत्पितॄन् ॥
तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान्पारिषदान्तकान् । संपीड्य तीरे तद्वस्त्रं पुनराचम्य वाग्यतः ॥
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

*अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु योजयेत् ॥ इति ।

स एष सन्ध्याकर्मक्रमः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैत्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्, माध्यन्दिनानन्तरमेव वा, भोजनात्पूर्वं वा, यत्र क्वचिदवसरे वा । तीर्थस्नानसमनन्तरं **महाभारतो**क्तप्रकारेण तीर्थासन्नविष्ण्वायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिरप्रवेशदशायां कर्त[व्यं]व्यस्य दिङ्मात्रं प्रदर्शितं **श्रीसात्त्वते**—

*प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् । अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात्प्रदक्षिणीकुर्यान्निकटात्प्रतिमां विभोः । दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥
न यानपादुकारूढो न सोपानत्कपादभृत् । न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेद्भगवद्गृहम् ॥ इति ।

तत्र च प्रदक्षिणप्रणामांश्च युग्मानेव कुर्यात्,

*द्विधा प्रदक्षिणं कुर्यात्प्रणामं च तथाविधम् । यतस्समो हि भगवान् देवस्सर्वस्य वै हरिः ॥

इति परमेश्वरेण *एकत्रिपञ्चसप्तादिगणना विषमं हि यदिति विषमप्रतिषेधात् । *प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेननतिं चरेत् इति विधानात् विष्वक्सेनं तत्तद्द्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्रतत्र प्रविशेत् ।

*चक्रवद्भ्रामयेन्नाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् । पश्चाद्भागेन निर्गच्छेद्देवतासन्निधौ सुधीः ॥ इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तद्देशकालशक्त्येन मस्तिष्कसम्पुटप्रह्वाङ्गपञ्चाङ्गदण्डाङ्गादिष्वन्यतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्गप्रणामं

*मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥

इति **सात्त्वतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकारः** । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु **श्रीवैखानसशास्त्रे** पठितम्—

*स मस्तिष्कप्रणामस्स्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् । प्रणामस्सम्पुटस्स स्याद्धृदयेऽञ्जलिमर्पयेत् ॥
प्रह्वाङ्गस्सम्पुटं कुर्यात्सा प्रह्वाङ्गनमस्क्रिया । पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशन् ॥
बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात्स पञ्चाङ्ग उदीर्यते । पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ॥
स दण्डाङ्गप्रणामस्स्यात्प्रणामानेवमाचरेत् ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

*ललाटोदरजान्वङ्घ्रियुगाग्रानूर्ध्वगौ करौ । भूमौ संधाय मनसा वासुदेवमनुस्मरन् ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणामः स्मर्यते—

*उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ इति ।

रहस्याम्नायब्राह्मणे च नमस्कारप्रकरणे *जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवतीत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादिकमुपदिश्य तत्फलं चोक्तम् *सर्वैः करणैर्नमन् समग्रो नमति समग्रो नमन्नाप्तकारी भवति आप्तकारी भगवन्तमाप्नोति इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं च तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु **श्रीभागवते** प्रतिषिद्धम्—

*एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत्पुरुषोत्तमम् । न्याय्यस्तस्य करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

अञ्जलित्वमपि ह्यस्य नास्ति *तौ युतावञ्जलिः पुमान् इति नैघण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्याप्टतान्यहस्ततया एकहस्तनमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति *यथा तथा वाऽपि सकृत्कृतोऽञ्जलिः इत्यादीनामविरोधः । योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽप्यूनत्वमामनन्ति *यदा ह्ययं केवलपाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन हीयते इतराणि ज्ञानानि कर्मणः एकेन नमन्नूनो नमति ऊनो नमन्ननाप्तकारी भवति अनाप्तकारी न भगवन्तमाप्नोति इति । आचार्य[दर्शने]कीर्तने भगवन्नामग्रहणे चाञ्जलिबन्धादिकं तत्रतत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचारः **संभवपर्वणि** व्यासप्रस्तावे *महर्षेः कीर्तनात्तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् इति । एवं यथार्हं प्रणम्योत्थितश्च भगवतः पुरस्ताद्दक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं शरणमुपगम्य पावनमनोहरतद्दर्शनानन्दबृंहितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्यस्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् । भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं चैवमुक्तं **श्रीपौष्करे**—

*संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः ॥
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ॥ इति ।

अन्यत्र तु महतामपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते *अहरेकं हरेर्बिम्बमापीठादवलोकयेत् इति ;

*आपीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् । पातकान्याशु नश्यन्ति किंपुनस्तूपपातकम् ॥ इत्यादि च ।

स्तुतिसङ्कीर्तनादेश्च प्रभावः

*एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरस्सदा ॥

* कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ,

* कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः पदं व्रजेत् ॥

इत्यादिषु ग्राह्यः । अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसीपादोदकादिकं यत्किञ्चिदपि प्रणिपातपुरस्सरं हर्षोत्फुल्लकपोलश्शिरसा संभाव्य यथार्हमुपयुञ्जीत । अत्र * **प्रतापभूप**रचितस्तथाऽऽचमननिर्णय इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

* आम्रेक्षुदण्डताम्बूलचर्वणे सोमपानके । विष्ण्वङ्घ्रितोयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

तन्मूलभूता चाथर्वणश्रुति**र्नारायणमुनि**भिस्संगृहीता—*भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्पादौ पवित्रं तत्पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनं यथा हि सोमपान इति । एवं भगवत्सेवयाऽऽत्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्ञया क्वचिन्निभृतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत । भगवन्मन्दिरे च तत्तच्छास्त्रोक्तानपचारान्परिहरेत्; एवं तु **श्रीवराहपुराणे** द्वात्रिंशदपचाराःपठिताः—

* श्रीधरण्युवाच—देवदेव जगन्नाथ श्रुतं त्वत्तो मयाऽखिलम् । यान् कृत्वाऽयोग्यतां यान्ति तव वेश्मप्रवेशने ॥
तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ॥

श्रीभगवानुवाच—अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥

गीतवादित्रनृत्तादिपुण्याख्यानकथाश्च ये । लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्मम वेश्मसु मानवाः ॥
ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् । ततस्तेऽपि महाभागे गार्दभीं योनिमाश्रिताः ॥
वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्तजन्मानि सौकरीम् । वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
श्वित्री च जायते मूर्खस्त्रीणि जन्मानि भामिनि । कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग उपानद्रूढपादकः ॥
यो नरः प्रविशेद्गेहं मम भूतधरे शुभे । स याति गृहपालानां योनौ जन्मत्रयं शुभे ॥
नखरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च । यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥
माक्षिकीं योनिमाविश्य नखरोमचितस्तथा । सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥
ताम्बूलचर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि । संस्थितस्त्रीणि जन्मानि वसत्येव न संशयः ॥
निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि । क्रिमिभक्ष्ये पतेद्घोरे नरके पापकृन्नरः ।
श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा जायते जन्मपञ्चकम् । श्मशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत् ॥
सप्तजन्मकृतात्पुण्यात्तत्क्षणान्मुच्यते नरः । सार्गालीं योनिमाश्रित्य वसेज्जन्मत्रयं शुभे ।
मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने । स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्यवाक्छिराः ॥
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बकद्रुममास्थितः । जनिष्यति वरारोहे ह्यष्ट जन्मानि सौकरीम् ॥
पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे । स याति नरकान् घोरान् पर्यायेणैकविंशतिम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे विष्ठायां जायते क्रिमिः । अनुगम्य तथा प्रेतमिच्छया यस्तु मानवः ॥
आराधितुमथेच्छेन्मां स व्रजत्यधमां गतिम् । बलिभुग्योनितां याति जन्मानि भुवि भूधरे ॥
भरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे । मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥

चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मानि नव पञ्च च । भविष्यति वरारोहे व्याधः क्रूरोऽतिनिष्ठुरः ॥
भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् । चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
छायामाक्रम्य यो मोहाद्विमानस्य वसुन्धरे । प्रदक्षिणमकुर्वंस्तु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
तिष्ठेत्स कानने शून्ये कण्टकैर्बहुभिर्वृतः । फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
समीपे मन्दिरस्यापि शकृन्मूत्रं करोति यः । स तिष्ठेद्रौरवे घोरे वर्षाणामयुतं शुभे ॥
ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् । ग्रामे जन्मशतं सुभ्रु विष्ठाभुक् सूकरस्तथा ॥
अनिबद्धप्रलापान् ये कुर्वते मम सन्निधौ । तेऽपि तित्तिरितां भूत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यत्र मन्दिरात् । अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
कथायां कथ्यमानायां मन्दिरे मे वरानने । अनादृत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥
तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् । जायन्ते सप्तजन्मनि ततश्चण्डालतां ययुः ॥
बधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् । पादौ प्रसार्य मद्गेहे शेरते ये नराधमाः ॥
लालां विसृज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु । तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालतां ययुः । दरिद्राश्चैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
अन्यदेवार्थसंदिष्टैः पुष्पैर्यो मामथार्चयेत् । ममैव तु महागेहे मण्डूकत्वं व्रजन्ति ते ॥
जन्मद्वयं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः । अन्यदेवगृहं गत्वा ह्यस्नात्वा यो व्रजेद्गृहम् ॥
ममैव वसुधे तस्य फलं पापस्य मे शृणु । गृहाद्गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वयम् ॥
भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः । चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुधः ॥
चण्डालयोनिमाप्नोति जन्मानि दश पञ्च च । अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि दश पञ्च च । कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाघ्राति यो नरः ॥
स पूतिगन्धसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे । भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
विष्णुस्थानसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् । श्वपचान् पतितान्वाऽपि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥
उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशङ्कया । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
पिबेत्पादोदकं विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः । तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमः ॥

इति श्रीवराहपुराणे धरणीप्रश्ने द्वात्रिंशदपचारोनाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अन्ये तु द्वात्रिंशदपचाराः प्रकारान्तरेण पठ्यन्ते ; तत्र चात्र चोक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया—

* अपचारास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः । यानैर्वा पादुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥
शयनं भोजनं चैव मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषा वृथाजल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकूतभाषणम् । अश्लीलकथनं चैवाप्यधोवायुविमोक्षणम् ॥

कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्रतत्र ग्राह्याणि । तथा—

* प्रमादादपि कालालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः । उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्पं स्वाध्यायं च विशेषतः । आसनारोहणं चैव न कुर्यात्केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च । यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि। एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारः पूर्ववत्प्रणम्य विष्वक्सेनादीननुज्ञाप्य निर्गच्छेत् । ततः स्वदेवाधिष्ठितमाश्रमगृहादिकमागत्य सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्णरजतताम्रादिपात्रैः स्वयं पूर्वाहृतेन मणिकस्थेन वा गृहं संप्रोक्ष्य स्वसूत्रविधिना भगवदात्मकं स्वाग्निं हुत्वा देवगृहमागत्य दूरात्प्रणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं **वह्निवंशेश्वरै**र्दर्शितम्—

* ततः कुम्भं समादाय शुचिनाऽऽपूर्य वारिणा । हरेराराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥
पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन् यत्नतः पथि । ध्यायन्नारायणं देवं यागभूमिं समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तस्सुसमाहितः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ॥
स्ववर्णस्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धयाऽन्वितः । समिदाज्यादिभिर्द्रव्यैर्मन्त्रैरपि यथोदितैः ॥
हुत्वाऽग्नीनग्निहोत्रादावुक्तं कालमविक्षिपन् । पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ॥
कृते निष्कल्मषे शुद्धे स्वस्मिन्मनसि सुस्थिते । लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ॥
विनिष्क्रम्याग्निशालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् । अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ॥
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि पूजाकालोक्तवर्त्मना । केवलाञ्जलिना वाऽपि विहितेन यथा तथा ॥ इति ।

अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा परिशुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिष्वधिकारविधानात् केषाञ्चित्कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुदृष्टिमतोपन्यासमध्ये **परकालसूरिभिः**—

* स्तुतिजपनिजबिम्बालोकनध्यानसेवास्मृतिकथनसमर्चाकर्मभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखरिनाथ त्वामभीप्सन्ति केचिच्छ्रुतिपथपरिनिष्ठप्रापणीयाङ्घ्रिपद्मम् ॥ इति ।

एवं च संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**—

* पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् । गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः । अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च । प्रणमेत्पुण्डरीकाक्षं भक्तिभारावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् । निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥ इति ।

इह च— * ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्ततः । स्नात्वाऽभ्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत् ॥

इत्येतावत्सात्त्वतोक्तं [सर्वेषां] समानम्, शेषं तु तावत् तत्तत्संहितानिष्ठानामेव। एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम्। **जयाख्यसंहितायां** तु सर्वसंहितोक्ताभिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

* ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे। जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥
अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् ॥ इति।

पाद्मे च आद्यन्तकर्मावच्छेदेन दर्शितम्—

* कल्याणाचरणान्तं यत्कर्मजातं चतुर्मुख। उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् ॥ इति।

सन्ध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

* अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात्। प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥
अर्चयेज्जपहोमान्तं दद्याद्ग्रासं गवामपि। अञ्जनालेपनैः स्रग्भिर्वासोभिर्भूषणैस्तथा ॥
अलक्तकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः। उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् ॥ इति।

एतेन * देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम्। अत्र च * उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्धमङ्गलदेवतावल्लभदेवगुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संगृह्णाति। * ग्रासं गवामपि इत्येतच्च परगोविषयम्, * ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याच्चैव न लोपयेत् इति। श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तेः। कृष्णमन्त्रकल्पेऽप्युक्तम्—* दद्याद्ग्रासमित्यारभ्य, * गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति इति। गवादिषु चान्तस्स्थितो भगवान् भाव्य इति **जयाख्यसंहितायामुक्तम्**—

* सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाग्निमध्यगम्। भावयेद्भगवद्विष्णुं गुरुविप्रशरीरगम् ॥ इति।

अतस्तत्रतत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनरूपत्वप्रसङ्गः। एवं व्यासाद्युक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदनपुष्पादिप्रदानवृद्धाभिवादनगुरूपसेवनतद्धिताचरणवेदाभ्यासजपाध्ययनधारणतदर्थविचारणधर्मादिशास्त्र[वैदिक]निगमवेदाङ्गावेक्षणप्रभृतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशोधितप्रक्रियया प्रतिसन्धेयानि ॥ **इति व्याख्यातमभिगमनम्** ॥

उपादानविधिः ॥ अथोपादानं व्याख्यास्यामः—तच्चैवं संगृहीतं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

* प्राप्तेऽथाह्नो द्वितीयांशे शास्त्रधर्मेण धर्मतः। आर्जयित्वाऽर्चनाद्रव्यमशेषं च यथोदितम् ॥ इति।

तदेतद्व्याख्यातं **नारायणमुनिभिः**—

* अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः। द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥
प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोद्भवानि च। अरौद्राण्यनिषिद्धानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥
सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिमुखानि च। वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥
अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च। संक्षालितानि बहुशो देवभोग्यानि यानि च ॥
दधिक्षीराज्यमुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः। उत्तमानुपदंशांश्च मुद्गमाषादिकान्यपि ॥
ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम्। यथार्हं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः ॥ इति।

यत्तूक्तं **श्रीसात्त्वते**—

* प्रातरुत्थाय चिन्वीयात्स्वारामात्स्वयमेव हि। पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन्यत्नतस्सदा ॥

यायादरण्यमथवा निर्बाधं हि तदार्जयेत् । अकण्टकद्रुमोत्थाश्च कण्टकद्रुमजा अपि ॥
हृद्यास्सुगन्धाः कर्मण्या ग्राह्यास्सर्वे सितादयः । उग्रगन्धास्त्वकर्मण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
चतुष्पथशिवावासश्मशानावनिमध्यजाः । क्षता अशनि[वा]पाताद्यैः क्रिमिकीटसमावृताः ॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन पत्रपुष्पफलादयः । अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमाराधने तु वै । साङ्कुराणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
विहितान्यर्चने नित्यं यथर्तुप्रभवानि च । न गृहे करवीरोत्थैः कुसुमैरर्चनं हितम् ॥
विशेषतस्सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च । अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उन्मत्तकादिभिः ॥
सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम् । प्रदानमम्बुसिक्तानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् । भवन्ति भक्तिपूतानि हृन्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥ इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्टत्वाद्विपर्ययानर्हमवधातव्यम् । शक्तमधिकृत्य चात्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्त्यादिकमुपदिश्यते, पक्षान्तरस्याप्यन्यत्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित्प्रातश्शब्दस्य मुख्यार्थता, अन्यथा त्वभिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात्, अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रातश्शब्देन सन्निकर्षवशात्त्वरातिशयसिद्ध्यर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते, *सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् इतिवत् । अत एवात्रत्यमुत्थानं च न स्वापानन्तरभावि, अपि तु *ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् इति **जयाख्यसंहितोक्त**मभिगमनानन्तरं देवसन्निधेरुत्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गाद्दर्शितः । **पाद्मे** त्वेवं विचित्रद्रव्योपार्जनमुक्तम्—

*उपादद्याद्यथापूर्वं साधनानि यथातथम् । पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
दध्यादि च हविर्योग्यतण्डुलानि गुडानि च । स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥
दर्भान् पत्राणि समिधो यथाशक्ति यथावसु । आहृत्य याच्ञया तैर्वा पूजास्थाने निवेशयेत् ॥
नीत्वोपादानसमयमित्थं तदनु पूजयेत् ॥ इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरणहविष्पाकप्रकरणादिषु च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याच्ञयेत्युक्तोऽयमधमाधमपक्षः ;

*स्वप्रयत्नकृतं शस्तं मध्यमं वन्यमुच्यते । अधमं तु क्रयक्रीतं[याचितं] पारक्यं त्वधमाधमम् ॥

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् । **भोजराज**स्त्वेवं पुष्पेषु राजसतामसादिविभागं पुष्पाङ्कुरपत्रमूलधूपदीपवस्त्राभरणेषु वर्ज्यावर्ज्यविभागं संजग्राह—*अथ पुष्पाणि त्रिविधानि, सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्लानि सात्त्विकानि, रक्तानि राजसानि, कृष्णानि तामसानीति । शुक्लानि द्विविधानि, शुक्लवर्णं वलक्षमिति । शुक्लं शङ्खकुन्देन्द्वादिवर्णम्, वलक्षं स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्, रक्तमरुणमिति । रक्तं जपाकुसुमादिवर्णम्, अरुणं किंशुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्, पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्, नीलं श्याममिति ; श्यामं विष्णुक्रान्तादि । फलमेषां भिद्यते, सात्त्विकादर्धफलानि राजसानि, राजसादर्धफलानि तामसानीति । एतानि स्वारामोत्पादितानि, आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहाल्लब्धानि, अयाचितानि च ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम्, आरण्यं मध्यमम्, क्रीतमधमम्, अयाचितमधमाधमम्, प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलं कर्तुः किञ्चिद्भवेन्न वा ; तस्मात्प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नार्चयेत् ।

नर्चयेत्। करवीरौ पद्मौ केतकी जातिमल्लिकोत्पलानि तिन्त्रिणीतकरचम्पकश्वेतार्ककुटजवकुलकदलीतुलसीतमालवनमालमरुवकशमीसिन्दुवारपलाशसहदेवीफणिज्जकपुन्नागवंशपुंनागक्षुद्रपुन्नागमालतीश्वेतकुमुदकन्दलपद्ममहापुष्पनागसदाभद्रा - प्रियङ्गुबिल्ववनमल्लिकालक्ष्म्यगस्त्यद्वयवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजिस्तथा कारण्डनन्द्यावर्तद्वयक्षुद्रकेतक्यः इत्यादीनि पुष्पाणि। एतानि तिथिभेदेन ग्रहणायनसंक्रान्तिव्यतीपातविषुवादिभेदात्सङ्गवादिकालविशेषाच्च समग्रफलानि फलन्ति। तत्र तिथिपुष्पाणि वैष्णव्ये—कदलीपद्मलक्ष्मीसिन्दुवारद्रोणप्रियङ्गुमालतीपाटलकेतकीजातिमल्लिकामहाजातिपलाशाश्वत्थपत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृह्णीयात्। नन्द्यावर्तकैस्संक्रान्त्यां भगवन्तं पूजयेत्, उपनन्द्यावर्तकैरयने, विषुवे तुलसीभिर्व्यतीपाते फणिज्जकैर्ग्रहणे मरन्दैः पूजयेत्। सङ्गवे तत्तत्तिथिचोदितं पुष्पं गृह्णीयात्, समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः, करवीरैः विष्णुप्रिये, बिल्वपत्रैः विरागे भगवन्तं पूजयेत्। अत्र सङ्गवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते, सङ्गवस्समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः। उदयात्पञ्च नाड्यस्सङ्गव उक्तः, तस्माद्द्विगुणमात्रस्सम उपदिश्यते, तावता विष्णुप्रियः, तावता धर्मः, तावता विराग इति। तत्र पूर्वापरौ भूत्वा नाडिद्वयतस्सङ्गवादयो मुहूर्ता उक्ताः। तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समे अनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य, धर्मे बडवामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्य—इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः। दिवापुष्पैर्दिवापूजा मुख्या, रात्रिपुष्पैर्निशि। विहितेष्वपि छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तशेषमाघ्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भक्षितं जन्तुभिरधिष्ठितमशुभदेशे पुष्पितमापद्यपि न गृह्णीयात्। पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृह्णीयात्। पिधाय स्थापयेत् [पात्रम्] अप्रतापे प्रदेशे यथा न परिम्लायेत। केवलपुष्पनिवेदनान्माला वरा, मालायाः स्रग्वरा; एकगुणा माला, बहुगुणा स्रक्। तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रथ्नीयात्, यदि ग्रथ्नीयात् निर्माल्यसमानानि भवन्तीति, देवोद्दिष्टानां निन्दां न कुर्यात्, प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात्, देवोद्दिष्टं मनुष्यो न गृह्णीयात् देवस्वं भवतीति, यत्किञ्चित्पीतवर्णं पुष्पं जलजं स्थलजं वा तदापदि संग्राह्यम्, अनुक्तमप्यन्यत्र। तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत्। कारण्डं कृष्णवर्णं कपित्थं गिरिकर्णिकाम्रविभीतकशिरीषमदयन्तिनिर्गुण्डीसिन्दुवारकिंशुकशाल्मलीजपार्ककनकोन्मत्तकारञ्जविषपादपबन्धूकमाधवीनीपार्जुनपाटलिचिञ्चाकोशातक्यलाबुशिग्रुः इत्येतानि वृक्षवल्लीषु वर्जयेत्, यवमुद्गप्रियङ्गुनिष्पावशणदूर्वाभूतृणमाषाणामेवाङ्कुराणि गृह्णीयात्, अन्येषामङ्कुराणि निर्माल्यसमानानि भवन्ति इति, अपामार्गसहभद्रातुलसीबिल्वाश्वत्थपलाशधातकीतमालगन्धपूर्णकृष्णाब्राह्मीशमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृह्णीयात्। उत्पलानामेव मुकुलं गृह्णीयात्। पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम्, सर्वेषां मूलानामुशीरमूलमेव विशिष्टम्। देवदारुकृतं धूपं चन्दनागरुमिश्रितं विधूमाङ्गारसंभवं शस्तम्; सालसज्जरसं कृष्णागरुमिश्रितं प्राण्यङ्गवर्जितमन्यं वा धूपं निवेदयेत्। पात्रे गव्येन सर्पिषा दिव्येन तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तियुतं मुखानिलदीप्तिदीपितं दीपं भवेत्। दुकूलं क्षौमं नेत्रं सूत्रं वा कार्पासिकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत्। हेमरत्नमयमाभरणं दद्यात्। दोषयुतं मनुष्यैर्भुक्तपूर्वं वा नाभरणं भवेत्। तदेतन्नानासंहितापरामर्शसमुद्धृतं सारम्। अन्यदपि सर्वं तत्तत्संहितासु विस्तरेण द्रष्टव्यम्। **श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ** च काष्ठपर्यन्तवर्ज्यावर्ज्यद्रव्यविभागः कृतः। **श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु** प्राण्यङ्गसुगन्धेषु कस्तूरीमृगमदयोरङ्गरागतया परिग्रहो गृहार्चायां शुक्लाम्बरसमर्पणपद्मकह्लारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्याद्यपि ग्राह्यम्। योगक्षेमार्थेश्वराभिगमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विस्मर्तव्यम्। एवं द्रव्याण्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र सङ्क्षिप्तः। यथोक्तं **श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ**—

* कुलटाषण्डपतितवैरिभ्यः काकणीमपि । उद्यतामपि गृह्णीयान्नापद्यपि कदाचन ॥ इति ।

उक्तं च **श्रीसात्त्वते**—

* तस्करात्पतितात्षण्डाड्डुम्भलोभमदान्वितात् । मात्राविंत्तं न गृह्णीयादभक्तादपचारतः ॥ इति ।

स्मर्यते च— * केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥ इति ।

तत्र पक्वमन्नमपक्वं वा केशवार्चनरूपनित्य[ध]कर्मरहिते गृहे न प्रतिग्राह्यम्, उभयत्रान्नशब्दप्रयोगात्, अन्यथा पक्वान्नमिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहगुणदोषविस्तरश्च धर्मशास्त्रेषु पठितव्यः, सर्वेषु चापदनापद्दशाभाविषु प्रतिग्रहेषु **यमोपदिष्टं** मन्त्रविशेषं भगवान् **शौनकः** स्मरति—

* दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रियतामिति । प्रतिग्रहीतृभिश्चैवं न ते मद्विषयोपगाः ॥ इति ।

तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्तन्निष्ठानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्त्रमन्त्रेण सामान्यतस्सर्वपुष्पादिग्रहणमुक्तं, तथाऽपि तुलस्या मन्त्रविशेषास्तत्तत्कल्पेषूपदिश्यन्ते—* तुलस्यमृतजन्मासि इत्यादयः । एवं वृत्त्यर्थतयाऽनुज्ञातैरध्यापनयाजनादिभिरपि यथाशास्त्रं प्रयुक्तैस्समुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत । * आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः इत्यनुज्ञातेष्वपि * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् इति स्मरणान्न नित्यं प्रवर्तेत । कृषिवाणिज्ये च स्वयं कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि गत्यन्तरासम्भवे । * सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतनमपि पुष्पफलादिपूजोपकरणार्थतयोपादानकोटौ निविशते । अत्र परिव्राजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि कर्तव्यम्, यथोक्तं **यतिधर्मसमुच्चये**—* फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानादद्भिः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा इति । एषा च **वृद्धवसिष्ठस्मृतिः** तत्रोपात्ता—* जले मत्स्यादीनां स्थले पशुमृगसरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्त्वा पुष्पमूलफलोपादान[च्छेदन]चन्दनमधुमांसानृतवचनादीनि वर्जयेत् इति । इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसम्भूतानाम्[अदत्तानां] ग्रहणे तस्करत्वमपि स्यात् इति तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । स्मर्यते च द्रव्यगृहारामादिनियमो **मन्वादिभिः**—

* यानशय्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च । अदत्तान्युपभुञ्जान एनसस्स्यात्तुरीयभाक् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ इत्यादिना ।

तदिह साक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपायेषु स्वशक्येषु ध्यानादिविरोधिकायक्लेशकरबह्वायासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेतेत्युपादानसंग्रहः । प्रभूतायासवर्जनमपि हि मुमुक्षूणामवश्यंभावित्वेन परिगणितेष्वष्टसु गुणेषु गौतमः पठति—*दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा नचाष्टावात्मगुणाः न स ब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति । एवं च सति बाह्यद्रव्यार्जनवत्संप्रीणनेषु प्रधानतमामानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवासत्संभाषणादिभिर्ज्ञानवृद्धिहेतुभिर्न्यायतः प्रवृत्तैस्सम्यगुपार्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णबाह्यपूजोपकरणस्योपादान[कोटौ]काले निवेशनीयम् । बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्वृषलसंज्ञितहेयगुणयोगेनानन्तरभावीज्यानर्हत्वप्रसङ्गात् । अत एव श्रुतिनिबन्धः क्रियते—* श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली इति ; तस्मात्समाराधनोपकरणं बाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपादद्यात् ॥ इति **व्याख्यातमुपादानम्** ॥

इज्याविधिः ॥ सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः ॥

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तोपास्यपररूपविषयां भोगार्चनमयीमिज्यां **भाष्यकार**प्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन व्याख्यास्यामः। मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु गुणीभूतमूर्त्यन्तरयोर्वैकल्पिकः। तत्र प्रथममधिकारिविशेषे वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्सङ्गतिं दर्शयन्

* कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत्। इज्यामेवाभिसन्दध्यात्सा योनिस्सर्वकर्मणाम्॥

इति प्रशंसितं चिकीर्षितग्रन्थविषयीभूतमहोरात्रकृत्ये प्रधानांशं दर्शयति—* अथपरमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये इति। अथशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षसिद्धानन्तर्ये संभवत्यर्थान्तरतात्पर्यपरिग्रहोऽनुपपन्न इति भाष्यादिषु स्थापितम्। अथ गद्यैर्यथावत्प्रपत्तिप्रतिपादनानन्तरं तत एव तन्निष्ठाधिकारिविशेषसिद्धिसमनन्तरं [वा] * यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना इति वक्ष्यमाणानुसाराच्चात्र तथाविधशरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते। नच तत्र * अखिलजगदाधार इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रपङ्क्तिर्विवक्षिता, तस्याः प्रपत्तिकरणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूत्यादीनां च गद्य एव प्रपञ्चनात्, * अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये इति च तत्र कण्ठोक्तेः। तस्माद्यथोक्त एवत्राथशब्दार्थः। परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्तः, सोऽस्यास्तीति परमैकान्ती; एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्यतया प्रापकतया च तदुभयं संभूय परमैकान्तः, परमश्चासौ एकान्ती च इति वा समासः। तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोस्समुच्चयात्पारम्यम्, अनन्योपायत्वं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्। यथोक्तम्— * चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते [म]श्रुताः। तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः॥ इति। अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनैरपेक्ष्यपर्यन्तम्; तदप्युक्तम्—

* ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः। सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्॥ इति।

एतेन तुल्यन्यायतया भगवदनुभवानन्देऽपि फलित्वाभिप्रायो निरस्तः, मुक्तानन्दस्यापि सार्वभौमान्तःपुरशुकक्षीरास्वादनसुखवत्स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात्। एवंविधश्च परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठेष्वपि संभवतीति पूर्वाधिकारे स्थापितम्। दृश्यते च सदाचार्यसकाशाद्यथावस्थितगद्यत्रयादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः। तत्र हि यथावत्पारार्थ्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेनानन्यदेवताकत्वादिकञ्च सिध्यति। ताञ्चावस्थां स्वयमेवाह भगवान्—

* अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः। मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः॥ इति।

निरतिशयभोग्यभगवत्स्वरूपादिनिश्चयेन विषयान्तरवैमुख्यादनन्यप्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिध्यति, यस्यां दशायां भगवानत्यन्तासन्नस्सुहृदादिवत्स्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति; यथोक्तं भगवता **शौनकेन**—

* पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम्। तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम्॥
तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः। विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके॥ इति।

एवं परिमितविषयत्यागिनां परिमितफलप्रददेवतान्तरत्यागो नियतो भवति,

* काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः। क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥
* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्॥

इति परिमितफलसङ्गतदभावाभ्यां देवतान्तरसंबन्धासंबन्धप्रतिपादनात्। अतो यथा—

* परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि। सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्स भैक्षं भोक्तुमर्हति॥

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रव्रजिताधिकारिणो देवतान्तरवर्जनं तथा त्रिष्वप्याश्रमान्तरेषु प्रतिबुद्धाधिकारिणः । स्मर्यते च प्रव्रजितानां देवतान्तरार्चनत्यागः—

अत्रिः—*त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोर्देवानां च तदात्मनाम् । नमस्कारार्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित् ॥ इति ।

क्रतुः— *ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा महानजः । शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः ॥ इति ।

पुनस्स एवाह—*ध्यायतेऽर्चयते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः । कल्पकोटिशतैश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

एवं प्रतिबुद्धानां सर्वेषां देवतान्तरवर्जनं प्रागेव दर्शितम् ।

एतेन, *देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ॥

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषयं मन्तव्यम्, प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कारयोग्यभगवत्तत्परिवारादिप्रतिमासु लब्धावकाशमेतत् । एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्तः ; तस्य च

*परदाररतश्चैव परद्रव्यापहारकः । न स्पृशेन्मामनादृत्य स्पृष्ट्वा च पतितो भवेत् ॥

इत्यादिभिरनर्हतापादकानि [सर्वाणि] तत्रतत्र द्रष्टव्यानि । संगृहीतञ्च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारण्येन **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

*निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः । प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥ इति ।

आराधकस्याप्यर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम् । यथा च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्रपद्मादिपुष्परम्भादिफलगङ्गादितोयादिषु तैस्तैरुपहतिनिमित्तैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतः कुतश्चिदुपघा[ता]तकादाप्रायश्चित्तमनर्हतया निषेधविषयत्वं भवति ; अन्यथा *नाविरतो दुश्चरितात् इत्यादिश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात्, उपहतिविषयस्पृष्टबिम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्तराघाश्लेषवचनं प्रामादिक[ादि]विषयमिति स्थापितं भाष्यादिषु । *सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् इत्यादिभिश्च सूत्रैरयमर्थस्सिद्धः । अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते, राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहारप्रधाना, तद्वदिहापि । यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता, तथेहापीति तल्लाभः । इदमपि संगृहीतम्—

*अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि । प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ॥ इति ।

यत्त्वत्रानन्तरमुक्तम्—

*अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति । अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति,

एतदपि क्षामणयोग्यताख्यापकम्, अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थना[विधाना]नुपपत्तेः । नचैतावता कृतापराधेन [निर्भयेन] भवितव्यम्, *प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् इतिन्यायात् । अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह भगवान्—

*शृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम् ।
आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वसुन्धरे । भोजनं यस्तु भुञ्जीत मम योगाय माधवि ॥
अशुभं कर्म कृत्वाऽपि पुरुषोऽधर्मसंश्रितम् । आहारं चैव कर्मण्यमुपयुञ्जीत नित्यशः ॥
सर्वेषां च ततः कर्मप्रवृत्तेः प्राणधारणम् । अकर्मण्यानि वक्ष्यामि यैर्न तुष्यामि संप्रति ॥
राजान्नं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन । राजान्नेन तु भुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत् ॥

द्वात्रिंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये । भोज्यान्नपानाहारेषु ये मया परिकीर्तिताः ॥
दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपसर्पति । द्वितीयमपराधं तु धर्मविन्न प्रवर्तते ॥
गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः । तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
दृष्ट्वा तु मृतकं देवि यस्तु मामुपसर्पति । चतुर्थमपराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीं यस्तु मामुपसर्पति । पञ्चमं त्वपराधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ॥
स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै । अपराधमिमं षष्ठं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
ममार्चनविधौ काले वातं मुञ्चति निर्घृणः । सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
ममैवार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुञ्चति । अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ॥
मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते । नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपश्यति । दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ॥
परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते । एकादशोऽपराधस्तु मम विप्रियकारणम् ॥
क्रुद्धस्तु यस्तु कर्माणि कुरुते कर्मकारकः । द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत् । त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनाधिगच्छति । चतुर्दशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत कदाचन । पञ्चदशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् । षोडशं चापराधं तु कल्पयामि न संशयः ॥
स्ववासमवधूय्वन्वै यस्तु मय्युपकल्पयेत् । सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
श्वानं स्पृष्ट्वा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि । अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ॥
वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते । एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ॥
जालपादं समश्नन्वै यस्तु मामुपसर्पति । अपराधं विंशतितमं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु यो मां स्पृशति माधवि । एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति । द्वाविंशमपराधं तु तमहं चोपकल्पये ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचक्रमेत् । त्रयोविंशापराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ॥
मज्जनानवजानन्यो मां तु पश्यति माधवि । चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भामिनि । पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
परप्रापणकेनैव यस्तु मामभिगच्छति । सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
न चाग्रं ये तु व्रीहीणामदत्वाऽपीह भुञ्जते । अष्टविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अदत्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति । एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मामेवमुपसर्पति । अपराधमिमं त्रिंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति । एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति । महापराधं तं विद्याद्द्वात्रिंशमिह चोत्तमम् ॥ इति ।

एवमेतान्यन्यानि चानर्हतानिमित्तानि परिहरतस्तत्संभवे च सानुतापं यथोचितप्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् । एवं जात्यादिनिबन्धनाधिकारिविशेषोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं **श्रीसात्त्वते**—

* अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिकारस्स्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥
व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवेदिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो न चान्यथा ॥
त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः । अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥
सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् । ममतासन्निरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥
कर्मवाङ्मानसैस्सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधिकारो वै प्राप्ते दीक्षाक्रमे सति ॥
एवं संप्रतिपन्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् । विधानमेकमूर्तीयं समाकर्णय सांप्रतम् ॥ इति ।

जयादिषु चाप्तादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो गत्वा भगवत्प्राप्तिस्समाना, विकलानामपि भागवतानाम् ॥

स्वाध्यायविधिः ॥ अथ स्वाध्यायं व्याख्यास्यामः—चतुर्थे काले संप्राप्ते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथार्थ्यानां मनुपराशरपाराशर्यशुकशौनकादीनां महर्षीणां प्रबन्धान् [वेदोपबृंहणानि] श्रवणमननजपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं **व्यासेन** तत्कालकृत्यम् *इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् इति । **दक्षेण** तु * इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत् इति । एवं *भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् इत्यादिकं च द्रष्टव्यम् । उपबृंहणनिरपेक्षस्योपबृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः, तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाण्डिल्यस्मृत्यादिषूक्तम् । संग्रहरुचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः । जपादिकालेऽपि गुर्वादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैवं **बोधायनः**—

* जपमध्ये गुरुर्वाऽपि वैष्णवो यस्समागतः । संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वाऽनुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः । सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥
तन्मूलतः क्रियास्सर्वास्सफलास्तु भवन्ति हि ॥ इति ।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादिनियमास्तत्रतत्र ग्राह्याः । शिष्यगुरुसब्रह्मचारि[शिष्ट]श्रेयोर्थिभिरनसूयुभिर्वीतरागैस्सह वादः । * बोधयन्तः परस्परमित्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषादितिहासपुराणादिवत्स्वाध्यायकाल एव प्रवर्तनीयः । स्मरन्ति चाभिगमनान्तःपातिनि पूर्वयामस्वाध्याये * जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् इति, * विचारोऽभ्यसनं जपः इति च । उक्तं चानुयागविधानानन्तरं **श्रीसात्त्वते** * समाचम्य पुनर्यायात्प्रयतो भगवद्गृहम् इत्युक्त्वा * मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले इत्यादिना अष्टाङ्गप्रणामं च विधाय,

* अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो हरेः । आगमाध्ययनं कुर्यात्तद्वाक्यार्थविचारणम् ॥ इति ।

तदिह भगवत्प्रीणनस्वचित्तरञ्जकेतिहासपुराणस्तोत्रनिगमान्तद्वयव्यापकमन्त्रादीनां श्रवणमननप्रवचनजपादयो वादसंवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्नेहायमानाः,

* पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वतः । अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

इत्यादिना दर्शितविविधवाचिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासंभवं संभूय वा पृथग्भूय वा स्वाध्यायो भवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलनं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः । उक्तं हि **महाभारते**—

*यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये । सुबद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ इति ।

*न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः इत्यादि च । अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रं सायंसन्ध्योपासनं, सायंहोमः, पुनर्यथाशक्ति भगवदभिगमनं, हविर्निवेदनपूर्वकं भोजनम्, केनचिन्निमित्तेन विलुप्ते भोजने प्राणाग्निहोत्रमन्त्रजपः, ततश्च रात्रियोग्यस्वाध्यायो योगश्चेति क्रमः । तत्र प्रमाणानि *उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः, *नानिवेद्य हरेः किञ्चित्समश्नीयात्तु पावनम्,

*सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

*प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ॥

*तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः इत्यादीनि । अनन्यप्रयोजनाधिकारिकर्तव्यपूर्वयामस्वाध्यायश्च त्रयोदश्यां प्रदोषाख्यकाले वर्जनीयः । यथा संगृहीतं **कालविधाने**—

*विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलानाथतिथौ । रजनीमुखे च मदनाधिपतेर्विधिराह नाध्ययनकर्म नृणाम् ॥ इति । **स्मृत्यर्णवे** चैतदुपात्तम्—

*मितसन्ध्यस्त्रयोदश्यामस्मरन्नात्मनो हितम् । अह्नोऽष्टमांशसंयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत् ॥ इति ।

एवं तत्कालनियतसावित्रीजपहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषाख्यकाले मौनविधानान्मन्त्रजपादिकमपि वर्जनीयम् । यथोक्तं **कृष्णमन्त्रकल्पे** *जपेन्न सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च इति । विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायमात्रं निषिध्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तश्चाष्टाक्षरजपस्य नित्यत्वं **बोधायनेन**—

*एवं गुरोस्समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् । अष्टाक्षरं जपेद्विद्वान्नित्यमष्टसहस्रकम् ॥
अजप्त्वाऽष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमश्नामि किञ्चन । यावज्जीवं जपामीति पश्चादहरहर्जपेत् ॥
अष्टाक्षरजपो यस्य नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा । काम्यो वाऽपि भवेत्तस्य नित्या देवार्चना स्मृता ॥ इति ।

नचात्र मौनविधिकाले भगवद्धर्मविच्छेदः, तदानीं यथाविहितमौनानुष्ठानस्यैव भगवत्सेवारूपत्वात् । प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव सर्वदा अनुवर्तनीयेत्यच्छिद्रानुष्ठानसिद्धिः ।

यद्यपि चातत्क्रियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते, तच्चानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः; तथाऽपि स्वगृहार्चायास्तत्क्रियात्वात्तदनुज्ञा । उक्तं चैवं बोधायनीये **पुराणसारसमुच्चये**—

*आस्थानस्थस्सदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः । स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरागादिनिमित्तविशेषसंभवे स्नानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिकमवश्यकर्तव्यतया विधीयत इति न विरोधः । एतौ च स्वाध्याययोगौ आह्निकानुयागात्पूर्वमेव केषुचित्संहिताविशेषेषु समाहृत्योपदिश्यते, यथा संगृहीतं **नारायणमुनिभिः**—

*पुनः प्रणम्य देवेशमह्नो भागे तुरीयके । द्विषडष्टषडर्णादिमन्त्रेषु स्वानुसंहितम् ॥
विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसहस्रकम् । अष्टोत्तरशतं वाऽपि यथाशक्ति दशावरम् ॥
गुर्वादींश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा । मन्त्रनाथं प्रणम्येशमापदादवलोकयन् ॥
जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्धरिम् । स्वधामनीत्या देवेशं प्रह्वस्सपरिवारकम् ॥

तत्रार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य रक्षां कृत्वाऽस्त्रनायकैः । पुनःपुनः प्रणम्याथ होमाद्यं संविधाय च ॥
अनुयागं ततः कृत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ इति ।

अयमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तद्गुरुभिर्वङ्गिवंशेश्वरैः । तथा हि—

* प्राप्तमह्नश्चतुर्थांशं स्वाध्यायार्थमुदीरितम् । विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्ततोऽपि च ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चेतस्समाहृत्येन्द्रियैस्सह । जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुरस्सरम् ॥
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः । कराङ्गुलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ॥
गुरुं मन्त्रमृषिं छन्दो देवताश्च यथाक्रमम् । शक्तिं बीजं च शिरसा प्रणमेद्देवमादितः ॥
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यः क्रियते शिरसा नमः । मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्यस्तद्गुरुभ्योऽपि सांप्रतम् ॥
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने । नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ॥
स्थित्वाऽन्तर्हृदये सर्वानात्मनस्सन्नियच्छते । ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिणे हरये नमः॥
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसङ्ख्याभिधायिनीम् । छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ॥
मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् । नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ॥
मन्त्रशक्तिस्स्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्टार्थदायिनी । पदं नारायणायेति शक्तिं तां प्रणतोऽस्म्यहम् ॥
अकारादुत्थितं बी[जात्]जं वासुदेवाभिधायिनः । तद्बीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥
प्रणम्य चैवं गुर्वादीन् गन्धाद्यैरभिपूज्य च । अनिशं भगवद्बिम्बमापीठादवलोकयन् ॥
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्सुकः ॥
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् । सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ॥
कृत्वैवं मनसा योगं सुचिरं हृष्टमानसः । उत्थाय च ततो योगाद्दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥
स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । स्थित्वाऽग्रे देवदेवस्य कृत्वा मूर्ध्नि स्वमञ्जलिम् ॥
जितं त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं व्रजेत् ॥
ततस्तस्मै प्रपन्नाय दत्ते तेनाभये सति । निर्भयस्सर्वभूतेभ्यो भवेन्निर्वृतमानसः ॥
कर्मण्यवसिते तस्मिन्दुर्लभे दुष्करेऽपि च । अर्घ्यं दत्त्वा यथापूर्वं स्वं चात्मानं निवेद्य च ॥
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मनः । सोदकं स्वेन शिरसा भक्तिनिष्ठः परात्मने ॥
निदध्यात्स्वं च कर्तृत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि । क्षामयेच्चापराधान्स्वाञ्ज्ञानाज्ञानोपपादितान् ॥
असह्यानविषह्यांश्च क्रियमाणानहर्निशम् । अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वाऽप्यालस्याद्दुष्टभावतः ॥
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमर्हसि मां विभो । अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत्कृतं मया ॥
क्षन्तव्यं तदशेषेण दास्येन च गृहाण माम् । उपचारापदेशेन कृतानहरहर्मया ॥
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्व पुरुषोत्तम । शिरसा प्रार्थितेनैवं प्रसन्नेन परात्मना ॥
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामृतवर्षिणा । वात्सल्यौदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणशालिना ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया । सस्मितालोकमधुरमाहूयाद्भुतया गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्युग्मं स्वयमेव स्वमूर्धनि । वहंस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकल्मषः ॥

आसीत सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा । समुत्थाय ततस्तस्मै भूयोभूयः प्रणम्य च ॥
स्मारयित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च । दत्वाऽथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत् ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् । ततस्तदर्हविन्यासं सूपधानं स्वलङ्कृतम् ॥
अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि । आसीनयोस्तदा देव्योर्देवपार्श्वे यथातथम् ॥
आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः । अथार्घ्यपाद्याचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च । प्रणम्य दण्डवद्भूम्यां भूयोभूयः पुरो हरेः ॥
अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षन्नाह्निकं विधिम् । दत्तानुज्ञः परेणापि गमनायात्मनो बहिः ॥
निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु । सभयस्सानुतापश्च चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥
कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधानि च । गरुडं च विशेषेण शेषं शेषाशनं तथा ॥
प्रणम्य स्मारयेद्देवं सस्नेहादरसाध्वसः । निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यन्निव महानिधिम् ॥
निधित्सन्निव चक्षुस्स्वमर्पयन्निव कल्पकम् । सर्वे भवन्तस्सगणास्सन्नद्धास्सर्वदिक्ष्वपि ॥
सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् । मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
हरिं श्रियं भुवं चापि तान् पालयत सर्वतः । यथा निक्षिप्तरूपं मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
भवतश्शरणं लब्ध्वा व्रजामि गतसाध्वसः । इति विज्ञाप्य तान् पश्चात्प्रार्थयेत हरिं गिरा ॥
ननु देव त्वमेवैकस्सस्थावरचरं जगत् । ब्रह्मादि स्थावरान्तं च परिपासि बिभर्षि च ॥
संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैस्तैस्तैर्यथेप्सितैः । केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहन्यसे ॥
अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि । मां च मामकमप्येतत्सर्वं गृहमशेषतः ॥
पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदन । त्वां मया त्वयि निक्षिप्तं विश्वस्तेनार्थिकल्पक ॥
आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमर्हसि । इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥
होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् । सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
वीक्षमाणस्तमेवैनं चक्षुषा स्निग्धपक्ष्मणा । मूर्ध्नि न्यस्ताञ्जलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैश्शनैः ॥
बध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च । होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

एवमष्टाङ्गयजनमध्य एव स्वाध्याययोगयोस्समाहृत्योपदेशात्तत्तद्देशकालावस्थाभेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ विध्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्याम्नायादिषु प्रपञ्चितमिहाविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याययोगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शितः ॥ इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

योगविधिः ॥ अथ योगं व्याख्यास्यामः—तत्रानन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योगविशेषः, * ईदृशः परमात्माऽयम् इत्यादिना **श्रीशाण्डिल्यस्मृत्युक्तः** प्रागेव दर्शितः । श्रीसात्त्वताद्युपदिष्टयोगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र **पराशरस्त्वेवमाह** भगवान्—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

इत्ययमेव त्वनन्यप्रायोजनस्य योगः, क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्ध्यन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयो-

जनस्यापि तत्रतत्रोक्तन्यासविद्याभेदात्स्वनिष्ठाविषयतत्तत्संहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्चानुसन्धेयरूपगुणविभूत्यादिकं नाना भवति, तथाऽपि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशेषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्तद्विद्योदितरूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव—

* पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु । समाधौ योगमेवैकं शाण्डिल्यस्समुक्तवान् ॥

इति **महाभारत**वचनं सुसङ्गतं भवति । अत्र तु **भाष्यकारा**द्युक्तनित्यगद्यस्तोत्रादिषु यथानुसन्धानमुक्तम्, तथैव तत्संप्रदायनिष्ठैरनुसन्धेयम् । **श्रीवैकुण्ठगद्ये** अनन्यगतेः प्रपत्तिमेवापवर्गोपायं विधाय तस्यैव क्षुधितस्यारोगस्य क्षीरान्नभोजनवत्स्वयंप्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेषस्तदनुबन्ध्यनुसन्धानविशेषाश्च प्रपञ्चिताः । तथा हि—* स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम् इत्यारभ्य * स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य इत्यन्तेन प्राप्यप्रापकभूतशरण्याध्यवसायमुक्त्वा अनन्तरम् * ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्यैकमनोरथः इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनतां प्रतिपाद्य * तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः इत्यनन्योपायतानुसन्धानमभिधाय *तस्यैव भगवतः इत्यादिना *महाविभूतेः श्रीमतः इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय *चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसञ्जीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत् इति शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन विधाय * ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत् इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं प्राणरक्षणार्थं भोजनादिन्यायेन आत्मोज्जीवनार्थमनुस्मरणविशेषं विधाय विस्तरेण प्राप्यान्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा * महति दिव्ययोगपर्यङ्केऽनन्तभोगिनि श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादि सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम् इत्यादिना * भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्त्वा पुनः * भगवत इत्यारभ्य * भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा इत्यन्तेन * मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्, * कदा द्रक्ष्यति मां पतिः इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य * तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवदभिगमनं दूरात्सपरिवारस्य भगवतो नारायणस्य * समस्तपरिवाराय इत्यादिना मन्त्रेण प्रणाममुत्थाय पुनःपुनः प्रणामं चाभिधायानन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम् *अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा भगवत्पार्षदगणनायकैः द्वारपालकैः कृपया स्नेहगर्भया दृशाऽवलोकितस्सम्यगभिवन्दितैस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामैकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्वेति याचमानः प्रणम्यात्मानं भगवते निवेदयेत्, ततो भगवताऽमर्यादशीलवताऽतिप्रेमान्वितेनावलोकनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्चात्यन्तसाध्वसविनयावनतः किङ्कुर्वाणः कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत, ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयप्रीत्याऽन्यत्किञ्चित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत, ततो भगवता स्वयमेवात्मसञ्जीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवस्सुखमासीत इति । अपिचात्र द्वयव्याख्यानरूपे **गद्यत्रये** निर्वेदभूयस्तया कैङ्कर्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मितगद्यानुसन्धानमुचितम् । बृहद्द्वयं तु समाराधनकाले विशेषतोऽनुसन्धेयानां स्वरूपरूपगुणविभूतिदेवीभूषणायुधपरिजनपरिच्छदद्वारपालपार्षदादीनां यथावदनुसन्धानहेतुतया यथाव-

स्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिनेति समाराधनादावन्ते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम् । **श्रीवैकुण्ठगद्यं** तु–

*यामुनार्यसुधाम्बोधिमवगाह्य यथामति । आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम् ॥

इति प्रारम्भात्पश्चादपि *ध्यानयोगेन दृष्ट्वा इत्यभिधानात् फलरूपविलक्षणानुसन्धानभेदानां विधानात् *अविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत इति कण्ठोक्तेश्च योगार्थसङ्कल्पिते काले विशेषतोऽनुसन्धेयमिति **भाष्यकाराशयः** प्रतीयते । न च *भक्तियोगाख्यं रत्नमिति प्रारम्भादुपायभूतभक्तिविषयोऽयं प्रबन्ध इति भ्रमितव्यम् । अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशादुपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषभक्तियोगशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च । ततस्सिद्धोपायैरप्ययं योगस्स्वकाले निवेशनीयः । योगकालनियमादैकाग्र्यानुरूपकालान्तरेऽपि कदाचिद्भवति । यामिन्यां भगवद्ध्यानस्य तु पावनत्वातिशयः स्मर्यते–

*उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि । यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥ इति ।

ततश्च–*परस्मिन्व्यूहाख्ये विभवनिवहेऽर्चावतरणे तथाऽप्यन्तर्यन्तर्यजहदधिकारादिनियमाः ।
निरुध्य स्वं चित्तं निरवधिमहानन्दजलधौ निरस्तान्यापेक्षानियतसफलं कालमखिलम् ॥

एषु च परव्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथयामुनप्रभृतयः । सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहितचित्तानामप्यनुसन्धेयमर्चावतारमेव चेतसश्शुभाश्रयमालम्बनम् । तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो मन्त्रविशेष उच्छिन्नसंप्रदाय इति वृद्धा विदामासुः, तथाऽपि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासंभवं यथासंप्रदायं तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव । *सर्वातिशायि षाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः इत्यादिना तस्यैव पूर्णत्वं सिद्धम् । **श्रीवैखानसे**ऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम्, यथोक्तं **क्रियाधिकारे** *मानसी होमपूजा च बेरपूजेति सा त्रिधा इत्युपक्रम्य–

*यथोपयोगशक्यत्वात्कर्तुं पुष्पादिपूजनम् । चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसो हृदयस्य च ॥
प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरिः । तस्मात्त्रयाणामेतेषां बेरपूजा विशिष्यते ॥ इति ।

आह च भगवान् **शौनकः**–

*सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् । कृत्वाऽऽत्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥ इति ।

अतो यत्र क्वचिद्भगवद्रूपे यथाशक्ति निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिवत्सिद्धोपायैरपि निवेशनीयम् । एवं तु सात्त्वतोक्तस्सन्ध्यादिनिद्रान्तकर्मसंग्रहः–

*प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये स्नात्वा वा जघनावधि । क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम् ॥
अर्चयित्वाऽर्घ्यपुष्पाद्यैर्देवमग्निं यजेत्तथा । यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद्य शयनं ततः ॥
समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम् । अप्रमत्तेन वैतावदनिरुद्धेन चेतसा ।
सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति साम्प्रतम् ॥ इति ।

पाद्मे त्वेवमुक्तम्–

*ततः पश्चिमसन्ध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम् । जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥

अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः । भुक्त्वा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् । योगासने समासीनो युञ्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख । संहारक्रममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृत्पद्मे परमात्मनि विष्ठिते । संहरेदुत्थितो योगात्स्वापं क्लेशापहं व्रजेत् ॥
इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः ॥ इति ।

नचैतन्निरन्तरभगवदनुसन्धानं सनकादिसाध्यमस्मदादिभिर्दुश्शकमिति मत्वोदासितव्यम् । यथारोग्यं भोजनवद्यथाशक्ति तदास्वादस्यापरित्याज्यत्वात्; उक्तं च श्रीमत्प्रह्लादेन—

* आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् । पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ इत्यादि ।

अतो यथा वा—

* द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमेश्वर । मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान्विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास, एवमत्रापि स्वानुभवसापेक्षान् यथामनोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभावयति । अतो निर्यत्नलब्धेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽस्मीति मन्यमानः करणकलेबरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविधव्यापारायत्तस्य करिष्यमाणयोगोपकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपनमन्तीं निद्रां न निवारयेत्; * युक्तस्वप्नावबोधस्य इति स्मरणात् । निद्रैव तदा कैङ्कर्यं सुषुप्तौ च, * तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायेन नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु स्वात्मनश्शयनमनुसन्धाय लक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवन्तं सङ्कीर्तयन् * यथा प्रियया सम्परिष्वक्तः इत्यारभ्य * प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् इत्याम्नातप्रक्रियया परमात्मनि परिष्वङ्गविशेषं च परामृश्य * यत्करोषि इत्यादिप्रस्थानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमानस्संशुद्धशुष्कपादश्शास्त्रोक्तप्रकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदिक्छिराश्शुद्धत्वानग्नादिनियमयुक्तः श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण स्वाराध्यस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः * शयनासनयानादौ इत्यादिविधानात्तमेव माधवं हृदये ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत । यदा यदा निद्राविच्छेदस्तदातदा तमेव ध्यायेत् सङ्कीर्तयेच्च तानि नामानि पुनरानिद्रागमात्; सोऽयं प्रदोषप्रभृति ब्राह्ममुहूर्तावधि सारस्वतस्रोतस इव विश्रमान्तरितस्य योगस्यावसरः, अवसरान्तरेऽप्यैकाग्र्यसंभवे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्य इति प्रागेवोक्तम् । एवं वर्तमानस्य सर्वः कालोऽप्यवन्ध्यो भवति, सर्वे व्यापाराः कैङ्कर्यरूपा भवन्ति, सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः क्रीडाशुकक्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषभूतो भवतीति भगवत्कैङ्कर्यरतेः परमैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसाने अनन्तमोक्षवासरप्रारम्भे च प्रत्यूषवदास्थितोऽयमायुश्शेषकाल इति । स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः, अपवादे तु व्युत्क्रमविलोपादिप्रवृत्तिः, यथा ह्युपवासदिवसेषु एकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति । सप्ताङ्गमेव च तदानीं यजनम्, अत एव चानुयागस्यानियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणां तदनुक्तिः, तदर्थः कालश्च तस्मिन् दिवसे स्वाध्याययोगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः । कदाचिद्द्वादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति । तदर्थं पूर्वं यजने कृते स्वकालप्राप्तं माध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति, वैशेषिकार्चनेषु बहुष्वेकदिवसे क्रमात्संभवत्सु अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादितिन्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिर्लेशतः

प्रतिषिद्ध्यते, तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा तत्तक्रियानिष्पत्तिः, यजनं च सर्वस्मिन् काले ह्यभ्यनुज्ञातम्, खिन्नवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात्पूर्वं यदा कदाचिल्लब्धावसरे भवति, अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्पुत्रशिष्यादिभिस्स्वसमैरन्यैः कार्यते, तत्र त्वयमपवादः स्मर्यते—

*विधुरो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । परार्थं कर्म कुर्वाणाः पातयन्ति पतन्ति च ॥ इति ।

ईषच्छक्तौ तु सङ्कुचितयजनम्, एकोपचारमारभ्य तत्तच्छक्त्याद्यनुसारेण सहस्रोपचारान्तविधानात् *विषुवायनद्वितयपञ्चदशी इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्ववसरेषु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते तदा तत्कालमप्यनन्यपरस्य प्रधानतमो योगस्समास्कन्दति, त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याप्यपवादं केचिदिच्छन्ति, तदाऽपि सर्वक्रियान्तरनिरोधपूर्वकं मौनव्रतमनुष्ठीयमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रियया स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवतैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम् । तस्मात् *आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः इत्यारभ्य *ध्येयो नारायणस्सदा इत्यादिभिरुक्तम् भगवदनुस्मरणं सर्वत्रैव सावकाशम्, अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते । एवं मृतकसूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि प्रयतकर्तव्यशास्त्रीयसर्वकर्मविलोपः, तदानीं तु मौनावसरव्यतिरिक्तः कालस्सङ्कीर्तनेन स्मरणेन च यापनीयः । *सततं कीर्तयन्तो माम्, *तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर इत्यादेस्तदानीं निरपवादत्वात्; प्रत्युत—

*चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः ॥
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वाऽपि विद्यते । अशुचिश्चाप्यनाचारस्सर्वावस्थां गतोऽपि वा ॥
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्यादिभिः कीर्तनस्मरणयोश्चाशौचकालेऽप्यनुष्ठेयत्वोक्तेः ।

किञ्च— *सङ्कीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वाऽपि समीरयेत् । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इत्यादिभिर्देशकालावस्थाधिकार्याद्यविशेषेण [विहितम्] वेदाभ्यासध्यानयजनार्चनस्थाने तुल्यफलतया सङ्कीर्तनस्य विहितत्वात् । प्रपन्नाभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदेशसर्वकालाधिका[र्य]र्याद्यनुगुणं सङ्कीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम्, विशेषतः कालधर्मत्वाच्च कलौ युगे प्रयतस्याप्यन्याशक्तस्य तदेव युक्तम् । यथाऽऽह भगवान् **शौनकः**—
*कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः । अप्रयतस्यापि दूरावस्थितस्य सङ्कीर्तनप्रणामाञ्जलिबन्धभाषास्तोत्रलौकिकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्तेः । ननु भागवतस्य सदाचार्यसकाशात्समधिगतवेदान्तस्य ब्रह्मवित्त्वेन सद्यश्शौचविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः ? मैवम्; रहस्याम्नायनिष्ठानामेव तच्छाखागृह्योक्तप्रक्रियया तदभावात्, मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठानां तु दीक्षितानामपि प्रक्रान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तन्निषेधः । यद्यपि ब्रह्मवित्त्वं तेषामप्यविशिष्टम्, तथाऽपि कृतादिषु त्रिषु युगेषु तेषामपि सद्यश्शौचम् ।
*वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्याघसङ्कोचनं तथा इति घटिकाव्यवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसङ्कोचप्रतिषेधात् ।
न च वाच्यम्—

*एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

इत्यादिपूक्तस्याग्निवेदादिनिमित्ताघसङ्कोचस्यायं प्रतिषेधः, नतु ब्रह्मवित्त्वनिमित्तस्येति; न च ब्रह्मविच्छब्देन प्रव्रजित-

ग्रहणम्, ब्रह्मविदां प्रव्रजितानां च सद्यश्शौचानर्हत्वेन पृथगुपादानात्; मैवम्, यथोक्तं ब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसंभवे सङ्कोचकाभावात्, तर्हि * सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा इति सहपठितानां सत्रिप्रभृतीनामपि सत्रव्रत-ब्रह्मचर्यदानादिगुणनिमित्तमघसङ्कोचनमिति तेषामप्येतदन्तिमयुगे न स्यादिति चेन्न; अनुष्ठानतस्तद्व्यवस्थापनात् अद्यापि हि सद्यश्शौचं व्रतादिषु शिष्टैरनुष्ठीयते, न शारीराधिगमसिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित्तदनुष्ठानं दृश्यते, अनन्त-बाह्यकुदृष्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये रागादिदोषान्धकारबहुले बहुलनिशीथखद्योतकल्पगुणलवे कलिविलुप्तस्वधर्मवर्गे-ऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंभवादेव तथाऽनुष्ठानादर्शनमिति चेत्तर्हि कस्येदानीं ब्रह्मविदस्सद्यश्शौचेन कर्मलोपं परिजिहीर्षसि?

* कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे। यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः॥

इतिन्यायेन यः कश्चिद्यत्रक्वचिद्ब्रह्मविदपि संभवतीति चेत्, सत्यम्; स तावद्व्यासागस्त्यभृगुपतिविभीषणप्रभृतिभिस्त्वया-ऽप्यदृष्टे क्वचित्प्रदेशे वर्तमानस्स्वान्तरात्मसाक्षिकं तथाऽनुतिष्ठतु नाम, तदन्येषां तु भागवतमर्यादाप्रविष्टानां परिपूर्णब्रह्म-वित्त्वाभावेऽपि ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्ववत्संस्कारविशेषादियोगमात्रेण भागवतत्वमात्रं सिद्धमिति। तावन्मात्रशालिनां तन्निबन्धनाघसङ्कोचे प्रमाणं क्वचिन्न पश्यामः; अत एव हि तेषामपि पौष्करादिष्वाशौचमनुमतम्। यत्तु तत्रत्यसंस्कार-विशेषतः कस्यचिदाशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते, तद्गायत्रीस्मरणपूर्वकजलाञ्जलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम्। विष्ण्वर्चनमपि हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवोक्तम्; मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्ध इति; तदेवं स्वतःप्राप्तिमपवादप्रकारं च यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्ठेयः।

* एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निस्संशयं भवेत्। बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम्॥

इत्यादिभिर्याथात्म्येनातिविततगहनगम्भीरविविधविकल्पबहुतरशास्त्रसंक्षोभजनितदिङ्मोहशान्तये सर्वैस्सङ्कलनमात्रमिह कृतम्। अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिङ्मोहैस्समर्थैराप्रभातादनुष्ठेयानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्येकं बहुतरेतिकर्तव्यतामुख्यानुकल्प-विकल्पापवादादिविधायकतत्तच्छास्त्रेषु यथावदधिगम्यानुष्ठेयानि।

हन्त तर्हि दुर्ज्ञानेऽतिदुष्करे अस्मिन् प्रस्थाने को नामाधिकारी स्यादिति चेन्मैवं भेतव्यम्—

* न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्। सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः॥

* नित्यं विष्ण्वर्चनं परम् इत्यादिभिस्सर्वोत्तरत्वेन नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्म इव यथाकथञ्चि-दनुप्रवेशस्य युक्तत्वात्।

* स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्। नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥

* जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते। इत्यादिन्यायेन भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात्॥

स्मरन्ति च—* सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्। बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति॥

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा। वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम्॥

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम्। पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः॥

दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम्। एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः॥

एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

उपोषितः पोषितो वा दुष्टो वा प्रणतोऽपि वा । प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः ॥
कोऽतिभारो हरेर्नाम्नः जिह्वायाः परिकीर्तने । आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥
उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् ॥
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ।

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तमहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥
अण्वप्युपहृतं भक्तैर्मम तोषाय कल्पते ॥ इत्यादि ।

उक्तं च **नारदीये** श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायां षोडशोपचारोक्त्यनन्तरम्—

*एवमष्टाक्षरेणैव सर्वत्रार्चनकर्मणि । उपचारानिमान्कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमैश्शुभैः । पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥
गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः पत्रैर्वारिभिरेव वा । नित्यं भगवतः पूजां यथासंभवमाचरेत् ॥
समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् । यत्पुनरिदं विकलसमाराधनादौ प्रत्यवायादिकमुच्यते—

*सर्पं दृष्ट्वा यथा कायं कम्पते च मुहुर्मुहुः । अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा तथा भीतो जनार्दनः ॥
*गन्धहीने भयोत्पत्तिः पुष्पहीने तु सङ्कुलम् । निवेद्यहीने दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥
अमन्त्रमविधिं चैवमकाले चैव पूजनम् । नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात्तद्ग्रामं तु विनश्यति ॥
अमन्त्रेणैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् । व्याधितस्करदोषाश्च अनावृष्टिर्महद्भयम् ॥ इत्यादि ।

तदेतत्सर्वं राजराष्ट्रादिसमृद्ध्यर्थं काम्याराधनेष्वन्येष्वपि संपूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्धानौ मुख्यकल्पसमर्थस्यानुकल्पेन प्रवृत्तौ च दोषमाह, नतु नित्ये कर्मणि निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे । स्मरन्ति च **मन्वादयः**—

*वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्धर्मस्य विशेषः, यमधिकृत्यायं सात्वतसंग्रहः—

*सकृत् त्र्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा । यो यजेद्विधिनाऽनेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
सोऽपि यायात्परं स्थानं किंपुनर्योगसंस्थितः । यावज्जीवावधिं कालं बद्धकक्ष्यो महामतिः ॥ इति ।

एतदेव संक्षिप्तं **नारायणमुनिभिः**—

*दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमान्नरः । सुकृती किंपुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत् ॥ इति ।

उक्तं चाहिर्बुध्न्येन—

* समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद । मुक्तिः करस्थिता तस्य सर्वे कामाश्च किंपुनः ॥ इति ।

तदिदं फलार्थिविषयम् ; अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेवं स्थापितम् ; तदभिप्रायेणोक्तं **वङ्गिवंशेश्वरैः**—

* एवमेकदिनं वाऽथ द्विदिनं त्रिदिनं तु वा । मासं वा वत्सरं वाऽपि यावज्जीवितमेव वा ॥
वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवस्सुचिरं सुखम् । प्रारब्धे मध्यतो विघ्नैर्विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥
नानर्थो न च नैष्फल्यं न कृतांशस्य संक्षयः । प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥
भवत्येवैतदखिलं वैदिकेष्वितरेष्वपि । कृतस्वल्पांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥
त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवभीतितः । श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते कर्मणि वैष्णवे ॥
नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तृविशेषतः । येनकेनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिंस्तु कर्मणि ॥
तस्मिन्सुदुर्लभे लब्धे कृपैवानन्तरक्रिया । ज्ञानकर्मतपोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः ॥
श्रद्धाहानिः परो दोषश्च्यावयेदधिकारतः । स्वोक्तासूपनिषत्स्वेवमुक्तवानुत्तमः पुमान् ॥
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः । नेह कालक्रियाकर्तृद्रव्यदिग्देशसंश्रिताः ॥
ऐषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा । निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः ॥
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु । अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना । अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो । अस्त्येव निर्मलं तोयमयत्नसुलभं भुवि ॥
दृश्यन्ते च शुभा दूर्वास्सुलभास्सर्वदिक्ष्वपि । अस्ति जिह्वा हरिं स्तोतुमात्मीयैवास्य मध्यगा ॥
स्वकरावपि कर्मण्यौ ध्यातुमस्त्येव मानसम् । अतो न हानिर्मन्त्राणां यागविघ्नकरी हरेः ॥
मासग्र्यैषा हि संपूर्णा पत्राद्येकैकमेव तु । अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् । सत्यसङ्कल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
नित्यनिर्दोषनिस्सीममहाविभवयोगिनि । स्वाधीनत्रिविधाशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणि ॥
निर्मलानन्दविज्ञाननिधावुदधिशायिनि । स्वसङ्कल्पकृताशेषजगज्जन्मलयस्थितौ ॥
अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति । अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति ।

अत्र तत्क्रियामिति सामान्यनिर्देशाद्यथाधिकारं साक्षात्समाराधनं परैस्तत्प्रवर्तनं समाराधनापेक्षितप्रदानेन शुश्रूषणमित्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादितं मन्तव्यम् । अपि च अप्रयत्नलभ्यैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं स्मर्यते—

* अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सप्तमम् । सत्यमेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्यति केशवः ॥ इति ।

आह च भगवान् **शौनकः**—

*रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना । हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम् ॥ इति ।

प्रत्येकं संपूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्दधानैर्दयार्द्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देशकालदशाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रं यथाक्रमं समाहृत्य वा अनुतिष्ठद्भिरनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिरनवधिकपरमपुरुषचरण-परिचर्यारूपमपवर्गैश्वर्यं यथारोग्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा जानुन्याधाय सव्येतरमितरभुजं नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे देवीभूषादिजुष्टो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः ॥

विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्तद्बहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सा[त्वता]त्त्विकानां परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥

कण्डूलाः कलिकज्जलाविलधियः केचिज्जडा निष्फलं विक्रोशन्तु वियच्चरैस्सह बलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।
मोघाशाऽपि तथाविधेष्ववितथेष्वार्तेष्वमोघा भृशं मुक्तैश्वर्यमहाफलोद्गमधियां चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागतं प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।
दुग्धं पित्तहतैर्जुगुप्सितमतस्तस्यापि किं दुर्जनैस्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां नित्यव्याख्यानाख्यस्तृतीयोऽधिकारः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा समाप्ता ॥

** रक्षात्रयमिदं मन्त्रसालघट्टाग्रहारिभिः । कवितार्किकसिंहाख्यगोविन्दार्यैरुपाहृतम् ।
श्रीकोशमवलम्ब्यैव पर्यशोधि यथामति । शोधनीयेष्वथांशेषु प्रमाणं पण्डितोत्तमाः ॥

लिबर्टी प्रेस्, मद्रपुरी.

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

[इत उपरितना लघीयांसः प्रबन्धा न देशिकचरणकृतय इति भूयसां बहुविदां प्रवादः । तृतिकराश्च पाठा नोपलभ्यन्ते । उच्चावचा अशुद्धयश्च हृदयं व्यथयन्ति । अथापि गृहीतग्राहिणां केषाञ्चिदुपच्छन्दनाय एतेऽत्र प्रकाश्यन्ते । निर्धारणे प्रामाणिकाः प्रमाणम् ।]

॥ यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा ॥

काले स्वाध्याययोग्ये शुभकृति दिवसे श्रीपतेर्मन्दिरादौ कृत्वा स्नानाद्यनुष्ठां शुचिचरणकरो द्विस्तथाऽऽचम्य हृष्टः ।
दर्भेषु प्रागुदग्वोपविशतु शुचिभिर्निर्मितं यज्ञसूत्रं तारेणामन्त्र्य चापस्त्विति तु तदभिषिञ्चेज्जपेत्सप्ततारम् ॥ १ ॥

भूरादिव्याहृतीभिस्त्रिगुणितमथ तत् स्वेन मानेन तारव्याहृद्भिः प्रोक्ष्य कूर्चोपरि निहितमधो मार्जयेद्दर्भपुञ्जैः ।
आपोहिष्ठादिमन्त्रैरथ च तदनुवर्त्योर्ध्वदक्षं कराभ्यां तारेण व्याहृतीभिस्त्रिगुणितमथ सावित्रमन्त्रेण भूयः ॥ २ ॥

प्राणानां ग्रन्थिमन्त्रग्रथितमुपरि यद्वामहस्तं कराभ्यां भूरग्निं भूर्भुवस्स्वस्त्विति च तदनुवर्त्योत्सृजेद्दर्भपृष्ठम् ।
दर्भास्तीर्णे प्रदेशे तदुपरि च कुशौ प्रास्य हस्ताग्रतालं त्रिः कृत्वा नावपश्येद्भममथ च तरौ याज्ञिये तं निबध्य ॥ ३ ॥

उक्त्वा मन्त्रं पितृभ्यो नम इति कुटिलं तारतो व्याहृतीभिः चर्जूकृत्य स्वहस्ते त्रिगुणितमथ चावेष्ट्य मध्यं शिखाभ्याम् ।
ताभ्यामावेष्ट्य सूत्रत्रयमपि कलयेद्ग्रन्थिकं ग्रन्थिमन्त्रात् अश्वत्थाद्युक्तशाखाविनिहितमथ तत् स्थण्डिले व्रीहियुक्ते ॥४॥

न्यस्ते ताम्रादिपात्रे शुभजलभरिते सूत्रसंवेष्टिते सत्कूर्चे तारादिमन्त्रैर्निहितमुपचितं गन्धपुष्पाक्षताद्यैः ।
आयम्यासून् करिष्ये सकलशुभकृते यज्ञसूत्रप्रतिष्ठां संकल्प्येत्थं स्पृशंस्तत्कलयतु सुमना व्याहृतीभिः प्रतिष्ठाम् ॥ ५ ॥

व्यस्ताभिस्संहताभिस्तदनु तदनुगावर्तिताभिः क्रमाद्भूरग्निं पर्यायभेदैरभिजपतु पुनः पञ्चभूतासुकाद्यान् ।
यद्वा ताराग्निनागाश्शशिपितृविधयो वायुसूर्यादिशेषाः तन्तूनां देवतास्स्युर्विधिहरिगिरिशा ग्रन्थिदेवाः क्रमेण ॥ ६ ॥

श्रीशो यज्ञोपवीतस्य च खलु तदिमानाह्वयेत्तत्र कुम्भे गन्धाद्यैरर्घ्यपाद्यादिभिरपि कलयेदर्चनं वीटिकान्तैः ।
सत्कारैरर्चयित्वा सुविहितमथ तद्दर्शयित्वा सवित्रे स्वासत्येनेति चर्ग्भिश्चतसृभिरथ तन्निक्षिपेत्पूर्णकुम्भे ॥ ७ ॥

तत्स्पृष्ट्वाऽष्टोत्तरं वै शतमनुकलयेत्सूर्यगायत्रजापं तत्स्वाचान्तस्समन्त्रं हरिदिगभिमुखो धारयेत्सासुयामः ।
पादौ प्रक्षाल्य पाणी शुचिचरणकरो द्विस्तथाऽऽचम्य दर्भेष्वासीनोऽसून्नियम्य स्पृशतु जपतु च त्र्यम्बकं यज्ञसूत्रम् ॥ ८ ॥

सर्षिच्छन्दोऽधिदैवं मनुमथ सुजपन् धारयेद्यज्ञसूत्रं प्रत्येकं मन्त्र आचान्तिरथ बहुषु चेन्नाशुचिर्नावतिष्ठेत् ।
वेदान्ताचार्य इत्थं विविधमुनिमतां यज्ञसूत्रप्रतिष्ठां व्यातानीद्वैदिकाध्वस्थितिविहितमतिः वैधनिष्ठां गरिष्ठाम् । ९ ॥

॥ इति यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा समाप्ता ॥

॥ वैश्वदेवकारिका ॥

स्वाग्निं संस्थाप्य पूर्वं कुशनिचयलसत्संस्तरस्सासुयामः स्वाकूत्याधिश्रयोक्तिप्रतिवचनहविःप्रोक्षणं स्थापनं स्यात् ।
अन्नं द्वेधोत्तरार्धं त्रिविधविभजितं पश्चिमारम्भमन्यत् भागे द्वेधा विभक्ते हुतभुजि जुहुयात्तत्र पूर्वस्थमन्नम् ॥ १ ॥

आद्यैष्षड्भिस्सतारैर्मनुभिरथ पृथक्पाणिना होममग्नौ कृत्वा तत्रैकदेशं हविरथ समिधं(हितं) पश्चिमांशेन तेन ।
पश्चादग्नेर्धरण्यां बलिहरणविधौ मार्जनप्रोक्षणादेः पात्रेष्वाहृत्य तोयं क्रमविधिविहिते मार्जनप्रोक्षणे च ॥ २ ॥

धर्माधर्मादिभेदप्रचुरबलिविधिस्थाननिर्देशनं तत् सर्वं चक्रान्तरस्थं व्यजनविकृतिगं वेदशास्त्रानुरोधम् ।
पित्रे रौद्र्ये तथा स्यात्क्रमविधिविहिते मार्जनप्रोक्षणादौ यद्यत्प्राचीनसूत्रं यदपि तदितरत्तच्च तीर्थं निवीतम् ॥ ३ ॥

पश्चाद्वैहायसस्य प्रथमबलिमतो वायसस्याग्रभागे श्वभ्यां तस्याग्रभागे बलिमथ निविशेदत्रपादात्मशुद्धिः ।
धर्मादेर्दर्शनं चेदसुखकरमतश्चान्द्रमत्रोपवासः स्याद्देवे पित्र्यभूत(द्विज)द्वययजनविधौ पश्चिमस्थं हविस्स्यात् ॥ ४ ॥

मध्यादुद्धृत्य भागान्मनुजयजनमित्यग्रभागेऽग्रदानं कृत्वा गोदोहकालक्षपणविधिवलात्तत्र लब्धातिथिभ्यः ।
दद्यालक्ष्मीविशिष्टस्त्वदितिमपि हविर्यज्ञशिष्टान्नयुक्तं कृत्वा पाद्यासनार्घ्यैर्विधिवदपचितिं कल्पयित्वा यथार्हम् ॥ ५ ॥

सायं रौद्रान्तमन्नाद्यदि हितमशनं यद्यथा तद्यथा स्यात् नक्तं चामेन तोयाद्यदि मनुजपतस्ताच्च रौद्रान्तमाहुः ।
केचित्त्वामेन तोयान्म(नु)सुजपकरणैः षड्भिरेवाद्यमन्त्रैः नक्तं स्यात्सायमेव त्वनशननियतश्राद्धभोक्तुर्जपस्स्यात् ॥ ६ ॥

धर्मादीशानदत्तं हविरपि च मनुः पञ्च यज्ञे च दत्तं भागं रौद्रावशिष्टं महदनभिमतं त्वातिथेयान्नदाने ।
स्वार्थेऽप्यन्नादिकृद्ध्यामिति नियमविधिश्चाग्रयज्ञादिशिष्टं सर्वं पित्रोर्मृताहे द्विजमुखहवने नेष्टमित्याहुरार्याः ॥ ७ ॥

नेत्रेन्दू नयनं युगं शशिविधू चन्द्रावतारश्शशी चन्द्रश्चन्द्रशशीन्दवोऽत्र गणिता धर्मादिकास्सेचने ।
तद्दैवे नयनं क्रमात्पितृमुखे चन्द्रश्च भूते शशी मर्त्येन्दुश्च तथागृहे हुतवहे पूर्वाहुतीष्वीक्षणम् ॥ ८ ॥

इत्थं व्यासपराशरादिमुनिभिस्सिद्धान्तितार्थेऽप्ययं श्रीमल्लक्ष्मणयोगियामुनमुखैर्नाथादिभिर्निर्णितः ।
तत्सर्वं त्ववलोक्य तत्करुणया तद्वैश्वदेवक्रमः सम्मोदाय च वेङ्कटेशकविना प्रोक्तोऽभवद्धीमता ॥ ९ ॥

॥ इति वैश्वदेवकारिका समाप्ता ॥

॥ भूगोलनिर्णयः सव्याख्यः ॥

पञ्चाशत्कोटिभिस्स्यान्मितमवनितलं योजनानां तथा हि स्याज्जम्बूद्वीपमेकं नियुतमुदधिना तावता वेष्टितं तत् । प्लक्षद्वीपेन सोऽपि द्विगुणविततिना तावतेक्ष्वब्धिनाऽसौ द्वीपाद्वैगुण्यभाजस्स्वसदृगुदधिभिस्संवृता एवमेव ॥ १ ॥

पञ्चशत्कोटिभिस्स्यादिति । तत्र कटाहभित्तिः कोटियोजनमाना, अण्डकटाहान्तरविवरं पञ्चाशत्कोटियोजनो-

च्छ्रितं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं च । तत्र भूर्भुवस्सुवर्महर्जनस्तपस्सत्याख्यानि सप्तभुवनानि । तत्र पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा भूमिः । तथाहि— जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तीर्णम् । तच्च नववर्षविभागयुक्तम् , तानि भारतकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्वत्कुरुभद्राश्वकेतुमालनामकानि । वर्षपर्वताश्च — हिमवद्धेमकूटनिषधनीलश्वेतशृङ्गिमाल्यवद्गन्धमादनाख्या अष्टौ । तत्र हिमवद्धेमकूटनिषधा मेरोर्दक्षिणपर्वताः; नीलश्वेतशृङ्गिण उत्तरपर्वताः; माल्यवान् प्राचीनः; गन्धमादनस्तु पश्चिम इति ॥ तत्र माल्यवद्गन्धमादनव्यतिरिक्ता षट् पर्वताः द्विसहस्रयोजनोच्छ्रया द्विसहस्रयोजनविस्ताराश्च; माल्य-वद्गन्धमादनौ त्वेकसहस्रयोजनोच्छ्रायौ तावद्विस्तारिणौ च; पूर्वे षट्पर्वता आपूर्वपश्चिमसमुद्रायाताः, तत्र मध्यौ नीलनिषधौ लक्षयोजनायातौ, हेमकूटश्वेतौ तु नवतिसहस्रायातौ, हिमवच्छृङ्गिणौ त्वशीतिसहस्रायातौ, जम्बूद्वीपस्य परि-मण्डलत्वादेवं परिमाणोपचयः , माल्यवद्गन्धमादनौ तु आनीलनीलनिषधायातौ, चतुर्विंशत्सहस्रयोजनोन्नतौ, वर्षेष्वपि भारतकिंपुरुषहरिवर्षाणि मेरोर्दक्षिणानि, रम्यकहिरण्वत्कुरुवर्षाणि मेरोरुत्तराणि; भद्राश्ववर्षं प्राचीनम् ; केतुमालवर्षं पश्चिमम् ; मध्यमं त्विलावृतवर्षम् । तस्य च मध्ये मेरुश्चतुरशीतियोजनोच्छ्रायः, अधः षोडशसहस्रयोजनो निमग्नः, षोडशसस्रयोजनविस्तीर्णः, उपरि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तीर्णः, भूपद्मस्य मेरुः कर्णिकाकारः । मेरोश्चतुर्दिशं नवसहस्र-योजनविस्तारः, स च षोडशसहस्रयोजनविस्तार इति । इलावृतं सर्वतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजना, नीलनिषधान्तं तु चतुस्त्रिं-शत्सहस्रयोजनानि, अन्यानि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्रयोजनाविस्तृतानि । दक्षिणोत्तरं प्राक्पश्चिमविस्तृतं भद्राश्ववर्षम् । माल्यवत्समुद्रान्तं द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृतम् । आनीलनिषधान्तं चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृतम् । गन्धमादनसमु-द्रान्तं तु द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनानि, अनीलनिषधान्तं तु चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनानि, अन्यानि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसहस्र-योजनविस्तृतानि, दक्षिणोत्तरं प्राक्पश्चिमं त्वासमुद्रान्तानि तु विवेकः ।

एवं जम्बूद्वीपस्य प्राक्पश्चिमं भद्राश्वकेतुमालयोश्चतुष्षष्टिसहस्रयोजनत्वादिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनत्वा-न्माल्यवद्गन्धमादनयोश्चतुस्सहस्रयोजनत्वाच्च लक्षयोजनत्वं सिद्धम् । दक्षिणोत्तरमपीलावृतस्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनत्वा-दन्येषां षण्णां वर्षाणां चतुःपञ्चाशत्सहस्रयोजनत्वात् षण्णां पर्वतानां द्वादशसहस्रयोजनत्वाच्च लक्षयोजनविस्तीर्णेन लवणसमुद्रेण वेष्टितम् । सोऽपि समुद्रो द्विलक्षयोजनविस्तृतेन प्लक्षद्वीपेन परिवेष्टितः । प्लक्षद्वीपोऽपि तावत्प्रमाणेनेक्षु-समुद्रेण परिवेष्टितः । एवमेव शाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करद्वीपा उत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् द्विगुणप्रमाणा द्रष्टव्याः ॥ १ ॥

जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करद्वीपाः । लवणेक्षुसुराघृतदधिदुग्धाम्भस्सिन्धुसंवृताः क्रमशः ॥ २ ॥

सुरासर्पिर्दधिदुग्धशुद्धजलसमुद्राश्च तत्तद्द्वीपप्रमाणा एवावगन्तव्याः ॥

तत्र प्लक्षादीनां पञ्चानां द्वीपानामुभयतस्समुद्रान्तायातैः सप्तकुलपर्वतैः सप्तवर्षाणि द्रष्टव्यानि । पुष्करद्वीपस्तु मध्ये वलयाकारः पञ्चाशत्सहस्रयोजनोच्छ्रायः , तावद्विस्तृतेन मानसोत्तरपर्वतेन वर्षद्वयविभागयुक्तः । एवं मेरोरेकतः सप्तानां समुद्राणां सप्तविंशतिलक्षोत्तरकोटियोजनविस्तृतत्वाद् द्वीपानां पञ्चानां च पञ्चाशत्सहस्रषड्विंशतिलक्षोत्तरकोटियोजनविस्तृ-तत्वात् । स्वादूदकसमुद्रात् परवेलान्तं सपञ्चाशत्सहस्रत्रिपञ्चाशल्लक्षोत्तरकोटिद्वययोजनपरिमितत्वं द्रष्टव्यम् ।

एवं च सति समुद्राणां सप्तद्वीपानामायामप्रमाणेन सप्तलक्षोत्तरपञ्चकोटिपरिमितत्वमवगन्तव्यम् ॥ २ ॥

सप्तद्वीपं ससिन्धुं द्विगुणगुणितया स्वर्णभूम्या परीतं लोकालोकाद्रिणा साऽप्ययुतविततिना

तावदुच्चेन वीता । लोकालोकाच्च मेरोर्भवति हि धरणी यावती ध्वान्तभूम्या तावत्याऽसौ वृतस्सा-ऽप्युदकपरिधिना साऽपि वेधोण्डभित्त्या ॥ ३ ॥

एतच्च ससमुद्रं सप्तद्वीपं स्वद्विगुणप्रमाणया काञ्चनभूम्या वृतम् । सा च लोकालोकपर्वतेन योजनायुतोच्छ्रयेण तावद्विस्तारिणा च सर्वतः परिवेष्टिता । एवं च मेरोरेकतो लोकालोकान्तं सपञ्चाशत्सहस्रसप्तषष्टिलक्षोत्तरद्वादशकोटि-परिमितत्वं सिद्धम् । लोकालोकोऽपि मेरोरालोकालोकान्तं यावत्प्रमाणाभूत्तावत्प्रमाणयैव तमोभूम्या समावृतः ततःपरं अण्डकटाह इति ॥

एवं च मेरोरेकतोऽण्डकटाहान्तं पञ्चत्रिंशल्लक्षोत्तरपञ्चविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति । तत्र पञ्चत्रिंशल्लक्षयोजनपरि-मितं गर्भोदकम्; अन्यत्तु पञ्चविंशति कोटियोजनपरिमितं भूमण्डलमिति । एवं मेरोश्चतुर्दिशं द्रष्टव्यमिति पञ्चाशत्कोटि-विस्तीर्णा भूमिः ॥

एवं भूमण्डलं तूर्ध्वं चाधश्च सर्वत्राण्डकटाहः तद्विवरस्य पञ्चाशत्कोटीविस्तीर्णत्वमवबोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

सप्तद्वीपं समुद्रैस्सह मुनिनियुतैः कोटिभिः पञ्चभिस्स्यात् लोकालोकाद्रिमेर्वन्तरमपि रविभिः कोटिभिः सप्तषष्ट्या । लक्षैः पञ्चायुतैस्स्यादथ शरनयनैः कोटिभिर्भूतरामैर्लक्षैस्स्या-च्चक्रवालान्तरममरशिखर्यण्डभित्त्योश्च मध्यम् ॥ ४ ॥

शरनेत्रकोटिभिर्भूपरिधिजलं बाणवह्निलक्षैस्स्यात् । अभितो मेरोरेवं पञ्चाशत्कोटियोजनाभूमिः ॥५॥

एषा च भूमिस्सप्ततिसहस्रयोजनोच्छ्राया, अस्या भूमेः विवररूपाणि अतलवितलनितलगभस्तिमन्महातलसुतल-पातालानि सप्त प्रत्येकं नवनवसहस्रयोजनोच्छ्रायाणि । मध्येमध्ये भूमण्डलादधश्च प्रत्येकं एकसहस्रयोजनोच्छ्रायत्वं भुवः; एतस्या भुवोऽधस्ताच्छेषलोकः । तत अधस्ताद्गर्भोदकं नरकाश्च । एतत्किञ्चिन्न्यूनद्विलक्षोनपञ्चविंशतिकोटियोज-नोच्छ्रायम् ॥ एतच्च

* सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यस्स्युः पञ्चविंशतिः । इति श्रीभागवतश्लोकमर्यादया एवं परिमाणमवसेयम् ॥४—५॥

लक्षे सूर्येन्दुताराज्ञकविकुजसुराचार्यमन्दाद्विलक्षे लक्षे सप्तर्षयोऽथ ध्रुव इह नियतं त्वन्तरिक्षं भुवस्स्यात् । अन्यान्यब्धीन्दुलक्षाण्यथ शशिनयनोष्टार्ककोट्यान्यलोका ध्वान्तं न्यूनद्विकोटीत्युपरि सवितृतोऽण्डं हि भूताक्षिकोट्यः ॥ ६ ॥

शैलैः पातालरन्ध्रैर्नवदशशतकैस्सप्तभिर्भूरधोऽधो मध्येमध्ये सहस्रैर्भवति हि तदधः शेषलोको जलं च । तस्याधो नारकास्स्युस्तदिदमिषुदशः कोटयः किंचिदूनाः पञ्चाशत्कोटितुङ्गं विततमिदमतो ह्यण्डभित्तिस्तु कोटिः ॥ ७ ॥

भूमेरुपरि लक्षयोजने सूर्यमण्डलावस्थानात् भूमण्डलस्य सप्ततिसहस्रयोजनोच्छ्रितत्वादवशिष्टानां सर्वेषां भुवनानां भूमेरोरध एव द्रष्टव्यत्वात्, भूमेरुपरिष्टात् लक्षयोजने सूर्यमण्डलम् । एतच्च भुवर्लोक इति गीयते । सूर्यस्योपरि लक्षयोजने चन्द्रमण्डलम् । तदुपरि लक्षयोजने नक्षत्रमण्डलम् । ततो द्विलक्षयोजने बुधः । ततो द्विलक्षे शुक्रः ।

तदुपरि लक्षद्वयेऽङ्गारकः । तत उपरि लक्षद्वये बृहस्पतिः । ततो द्विलक्षे शनिः । शनेरुपरि लक्षयोजने सप्तर्षिमण्डलम् , सप्तर्षिमण्डलस्योपरिष्टाल्लक्षे ज्योतिश्चक्राधारभूतो ध्रुवः, एवं सवितृमण्डलस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं चतुर्दशलक्षोत्सेधः स्वर्लोकः ॥

सप्तर्षिमण्डलस्योर्ध्वं ध्रुवमण्डलपर्यन्तं कश्चिद्विष्णुलोकः । ध्रुवमण्डलस्योपरि महर्लोकः कोटियोजनोत्सेधः । ततो जनलोको द्विकोटियोजनोच्छ्रायः, तपोलोकोऽष्टकोटियोजनोच्छ्रायः । सत्यलोकस्तु द्वादशकोटियोजनोच्छ्रायः । एवं ध्रुवादुपरि सत्यलोकोर्ध्वसीमान्तं त्रयोविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति । तत उपरि किञ्चिदूनकोटिद्वययोजनं तमः ; ततःपरमण्डकटाह इति । एवं सूर्याण्डगोलकटाहयोर्मध्ये पञ्चविंशतिकोटियोजनत्वम् ऊर्ध्वमधश्चेत्यण्डकटाहान्तरविवरोच्छ्रायस्य पञ्चाशत्कोटियोजनत्वं सिद्धम ॥ ६—७ ॥

॥ इति भूगोलनिर्णयस्सव्याख्यस्समाप्तः ॥

भगवदाराधनप्रयोगकारिका ॥

स्वाचान्तस्सूर्ध्वपुण्ड्रः प्रणमनमजिनाद्यासनं सासुयामस्साङ्गन्यासो जपस्स्याद्धृदयकमलके मानसी देवपूजा ।
वामस्थं वारिपात्रं कुसुममितरतश्चान्यदग्रेऽर्घ्यपाद्यस्नानीयाचामपूर्वाद्धरितनुकुसुमस्वात्मनां प्रोक्षणं स्यात ॥ १ ॥
आह्वानं चासनार्घ्यं पदसलिलमथाचामपुंसूक्तयुक्तस्नानं वस्त्रोपवीते मलयजकुसुमे धूपदीपौ क्रमेण ।
मध्वादिः पर्क आदावुपरि च सलिलं पायसाद्यन्नजातं पानीयाचामपूगं परिगतिनमनोद्वासनं देवपूजा ॥ २ ॥
कूर्मादीन् दिव्यलोकान्तदनु मणिमयं मण्टपं तत्र शेषं तस्मिन् धर्मादिपीठं तदुपरि कमलं चामरग्राहिणीश्च ।
विष्णुं देवीविभूषायुधगणमुरगं पादुके वैनतेयं सेनेशान्द्वारपालान्कुमुदमुखगणान्विष्णुभक्तान्प्रपद्ये ॥ ३ ॥

॥ इति भगवदाराधनप्रयोगकारिका ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः समयविशेषेष्वनुगृहीताः मुक्तकश्लोकाः ॥

अहन्ते नाहं ते विहरणपदं देशिकगिरस्स्वदन्ते नः स्वान्ते सपदि गतसन्देहविषयाः ।
अनायासा यासामहिपतिशया सा भगवती धराधारा धाराधरनिकरसाधारणरुचिः ॥

सूते सूकरयुवतिस्सुतशतमत्यन्तदुर्भगं झटिति । करिणी चिराय सूते [कमपि] सकलमहीपाललालितं कलभम् ॥

कर्मावलम्बकाः केचित् केचित् ज्ञानावलम्बकाः । वयं तु हरिदासानां पादरक्षावलम्बकाः ॥

तर्केषु कर्कशधियो वयमेव नान्ये काव्येषु कोमलधियो वयमेव नान्ये ।
तन्त्रेषु निश्चितधियो वयमेव नान्ये कृष्णे निवेशितधियो वयमेव नान्ये ॥

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना । विद्यारण्यमहारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

स्पर्धन्तां सह जन्मकुञ्जरतया दिक्कुञ्जरैः कुञ्जराः ग्राम्या वा वनवासिनो मदजलप्रस्विन्नगण्डस्थलाः ।
आः कालस्य विपर्ययं शृणु सखे ! प्राचीरपालीमलास्वादस्निग्धकपोलभित्तिरधमः कोलोऽपि संस्पर्धते ॥

बाह्यैर्वर्णाडम्बरैर्मा भ्रमन्तु छित्त्वा गर्भाभ्यन्तरं शोधयन्तु ।
निर्णेतारो नीरसत्वेन को वा डिण्डीराणां डिण्डिमानां च भेदः ॥

आनीयानीलशृङ्गद्युतिरचितजगद्रञ्जनादञ्जनाद्रेः चेञ्च्यामाराध्य कञ्चित्समयमथ निहत्योद्धनुष्कान् तुरुष्कान् ।
लक्ष्मीभूम्यासुभाभ्यां सह निजनिलये स्थापयन् रङ्गनाथं सम्यग्वर्यां सपर्यां पुनरकृत यशोदर्पणो गोप्पणार्यः ॥

॥ इति मुक्तकश्लोकाः समाप्ताः ॥

समाप्ता च

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

काञ्चीवादिभयङ्करवंशीयाण्णङ्करार्यदासेन । सैषा मालोपहृता शिरसि च कण्ठे च धार्यतां विबुधैः ॥

अनवधिशास्त्रसिन्धुविनिमग्नगभीरहृदाम्
अभिनवरङ्गनाथपरकालमहायमिनाम् ।
अनुपधिदिव्यभव्यकरुणापरिणामवशात्
अलभत मुद्रणेयमविलम्बसमाप्तिमहो ॥

